BUDAPEST RÉGISÉGEI

XIII

BUDAPEST

1943

AQUINCUM MÚZEUM BUDAPEST

BUDAPEST RÉGISÉGEI

RÉGÉSZETI ÉS TÖRTÉNETI ÉVKÖNYV

SZERKESZTIK
NAGY LAJOS
ÉS
ZAKARIÁS G. SÁNDOR

XIII

A SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA
1943

Felelős kiadó: Dr. Zakariás G. Sándor

Budapest székesfőváros házinyomdája — 25901 — Felelős vezető: Klemm Árpád

TARTALOM:

KUZSINSZKY BÁLINT

Oldal

Tompa Ferenc : Adatok Budapest őskorához 11

Alföldi András : Aquincumi adalék a Kr. u. 268. év történetéhez 33

Dobrovits Aladár : Az egyiptomi kultuszok emlékei Aquincumban 45

Nagy Lajos : Dirke bűnhödése az aquincumi mozaikon 77

Gerevich László : A csuti középkori sírmező 103

Garády Sándor : Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése (1931—1941.) 167

Dercsényi Dezső : XI. századi királyi kőfaragóműhely Budán 255

Gerő László : Újabb adatok a várbeli Szent Miklós templomhoz 295

Kelényi B. Ottó : Iparosok és kereskedők Budán és Pesten a középkorban 319

ÉRTESÍTŐ.

Szilágyi János : Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1936—1942. évek folyamán 337

Nagy Tibor : A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938—1942. évek között végzett kutatásairól 359

Garády Sándor : Jelentés az 1936—1942. évben végzett ásatásokról 401

Gerevich László : A Középkori Múzeum kutatásai az 1941—1942. évben 439

Barkóczi László : Újabb leletek a Gázgyár területéről 445

Nagy Lajos : A középkori Kelenföld (Tabán) rómaikori hagyatéka 447

Nagy Tibor : A Castricius stélé kora 463

Nagy Tibor : A CII, III. 14351 számú síremlék új olvasása 471

Bónis Éva : Üvegtechnikát utánzó poharak Aquincumban 473

Kelényi B. Ottó : Egy budavári ház felosztása 1491-ben 477

Kelényi B. Ottó : Buda 1530. évi ostromához 479

Kelényi B. Ottó : Deési Borbála asszony gyémántos gyűrűje 483

KIVONATOK — AUSZÜGE — ESTRATTI — SUMMARIES

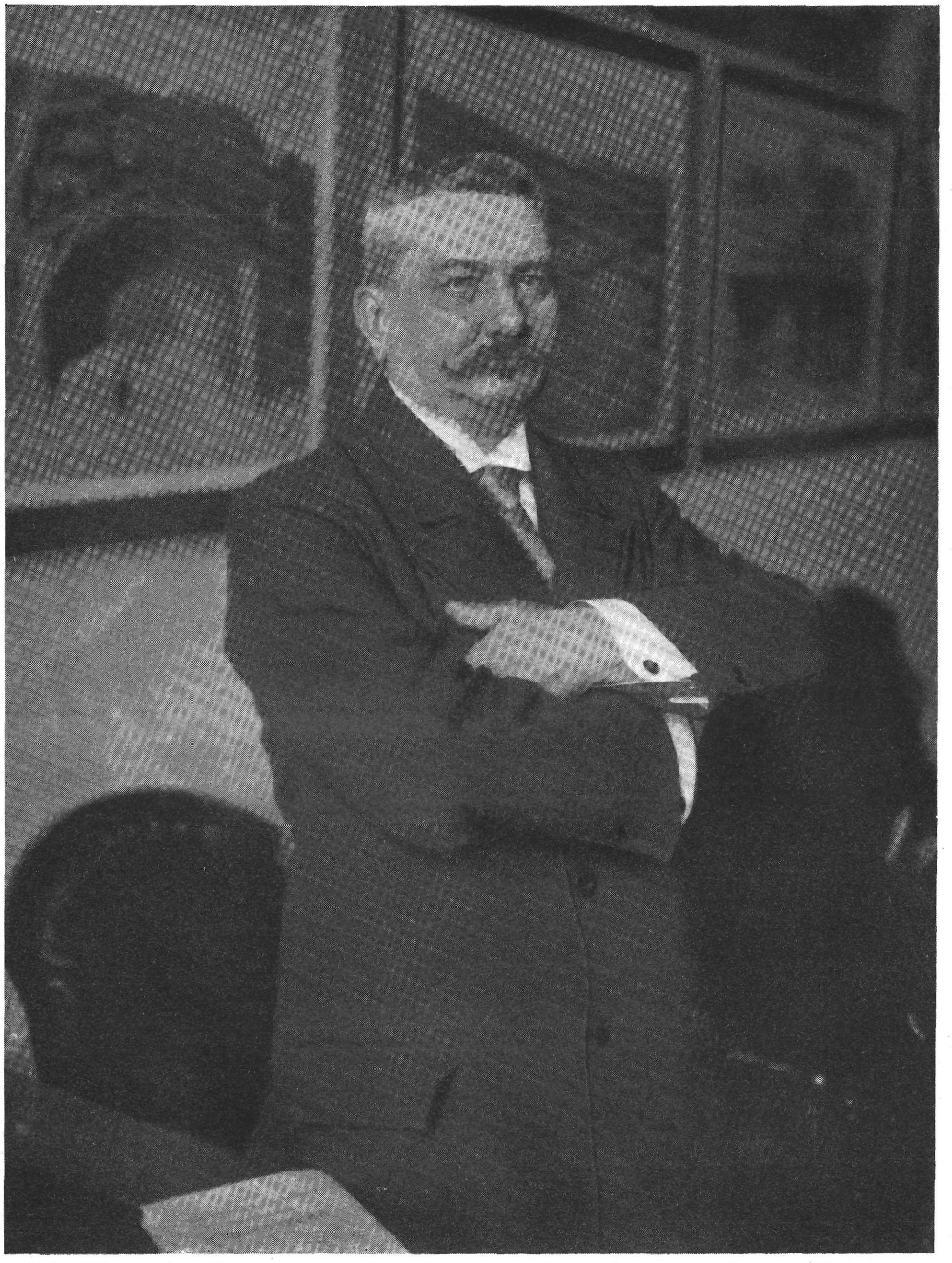

Dr Kuzsinszky Báling

KUZSINSZKY BÁLINT
1864—1938.

Budapest őskori római és középkori multjára vonatkozó kutatásaink ismertetését Kuzsinszky Bálint emlékének ajánljuk. Kik e tanulmányokat írtuk, barátai, tanítványai és távolabbi tisztelői voltunk. Mindnyájunkat összekötött a tudományos életben közösen folytatott munka, vezetésének nagyvonalúsága és az irányítás buzgó szeretete. Hívei még mindig érzik tudásának lenyügöző hatását. Hogy iskolát tudott teremteni s hogy sokan vallják őt mesterüknek, az nem választható el nemes egyszerűségétől. Önérzetes volt mint tudós, ismerte a lehetőségeket és tudása határait, így lett Mommsennek és Domaszewskinek egyik legkiválóbb magyarországi munkatársa. Epigrafikusnak készült és a legszebb eredményeit a római feliratok magyarázásával érte el. Ez a német régészeti iskola, amelynek Ő Magyarországon első képviselője volt — a feliratokból akart történelmet alkotni — nála találta meg betetőződését. Sokoldalúságára jellemző, hogy amikor köveket kutatott és feliratokat magyarázott, nem hanyagolta el az apró leleteket sem. Ezzel kapcsolatban ki kell emelnünk nagyságát a külföldi kutatók mellett, vidéki útjai alkalmával egy utolsó cserépnek is megtalálta azonnal kulturális és történelmi jelentőségét. Aquincumi ásatásai mintaadók, még ma is tőle tanul a fiatal régésznemzedék. A polgárváros körvonalainak kialakulása Torma és Hampel mellett az Ő elvitathatatlan érdeme. Sokoldalúságára jellemző még, hogy a papföldi, Pacatus névvel jelzett gyár emlékeinek ismertetését kötelességének tartotta s hogy vállalta a Balaton római emlékeinek feldolgozását. A fazekastelep publikációját külföldön is elismert s hasonló módon véghez nem vitt ismertetésben adta át a magyar tudományos világnak. Halála napjáig dolgozott az általa föltárt kőemlékek ismertetésén, melyet folyóiratunk előző köteteiben adott közre. Ebbe a munkájába belevitte nemcsak Aquincum feliratos emlékei iránt viseltetett szeretetét, hanem többet is adott, olyan eredményeket a tudományos világnak, melyekre

a következő generáció bátran építhet. Mintaszerű vezetői a szakértők minden nyelvén tették közkinccsé fővárosunk elődje, a római Aquincum multját. Tudományos cikkeiből érezhetjük nemes nagyvonalúságát és azt a tárgyilagosságot, amelyet előtte magyar régész még nem ért el. Egy gazdag aquincumi sírlelet ismertetésével kapcsolatban leszögezte, hogy a régészet ne csak az aranyleletek felszínrehozásában merüljön ki, hanem az olyan leleteket is vegye tekintetbe, melyek kronológiai szempontból biztos támaszpontot adnak a további kutatások számára. Ő volt annak, a ma már általános tudományos szempontnak legerősebb képviselője, hogy a földből együtt kikerült leleteket együtt kell tartani.

Mikor 1922-ben elhangzott a Régészeti Társulatban elnöki székfoglalója, Ő volt az, aki megcsonkított helyzetünkre utalva rávilágított arra, hogy a Dunamedencében az élet csak akkor válhat egységessé, ha ezt a területet, melyet a Kárpátok zárnak le, egységes kultúra hatja át.

Most, amikor a Budapest Régiségei XIII. kötetét adjuk át a közönségnek, kötelességünk áldozni Kuzsinszky szellemének, aki folyóiratunk V—XII. kötetében mintaszerűen mutatta be azokat az emlékeket, amelyek fővárosunk területén kerültek elő és mintegy okmánytárnak tekintett folyóiratával lehetővé tette a Szendy Károly polgármester szerkesztésében megjelent Budapest Története I. kötetének létrejöttét.

TOMPA FERENC

ADATOK BUDAPEST ŐSKORÁHOZ

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 487

1942 karácsonyára készült el annak a nagyszabású munkának az első kötete, amely a magyar főváros történetét tárgyalja a legelső őskori településtől napjainkig.[1] Ebben az első kötetben már tekintélyes anyaggal szerepel az őskori település történelme is. A kútforrásként szolgáló leletanyag jelentékeny része az utolsó évtizedekből származik. Ez a gazdag gyarapodás egyrészt annak a nagyarányú városfejlesztő munkának köszönhető, amely főként a világháború után indult meg és amelynek folyamán az ősi településnek igen gyakran bukkantak a nyomaira, másrészt annak az éber figyelemnek és ásató tevékenységnek, amelyet a székesfőváros Régészeti és Ásatási Intézete a leletek feltárásával és megmentésével kapcsolatban kifejtett.

A fentemlített összefoglalás természeténél fogva nem adott módot arra, hogy az egyes leleteket és lelőkörülményeiket teljes részletességgel ismertessük. Ezt a hiányt akarjuk pótolni most, amikor egy ismertetéssorozatban külön is foglalkozunk azokkal a leletekkel, amelyek nemcsak a főváros településtörténetének, hanem a magyar föld őstörténelmének megismeréséhez is értékes anyagot szolgáltattak.

Ebből a szempontból igen jelentős szerepet játszott az a terület, amely a főváros déli határában, a Duna-jobbparti hegyek lábánál, a folyó mentén terül el és amelyet ma Lágymányosnak nevezünk. Az itt kezdődő síkság ugyanis az Alföld peremterülete, az egymással érintkező tájegységek határvonala. De itt vonul át Középeurópa legnagyobb folyóvizének medre is, amely nem egy őskori kultúrának a vándorlási útját, vagy kulturális hatásának irányát szabta meg. A különböző kulturális hatásoknak ezt a keveredését tükrözik vissza azok a leletek is, amelyek az utóbbi évek folyamán a Lágymányoson előkerültek.

Abból a tényből, hogy a Gellérthegy északi lábánál, a Tabánban már a fiatalabb kőkor derekán, azaz a Kr. e. III. évezred első felében megkezdődött az állandóbb jellegű letelepedés, minthogy a középeurópai *vonaldíszes kerámia kultúrája* itt is megvetette a lábát,[2] arra lehetne következtetnünk, hogy ez a síkságot kedvelő földművelő kultúra egyidejűleg a Lágymányos lapos területét is megszállotta. Mindeddig azonban ennek az ősi neolitikus kultúrának a nyomai a Lágymányos területén nem mutatkoztak. Amennyiben a kutatás itt ebből a szempontból valóban meddőnek bizonyulna, úgy közelálló az a feltevés, hogy ez a terület a neolitikum első felében és annak a virágkorában még nem is volt alkalmas a megtelepedésre, minthogy az alacsony partmente az abban az időben kétségtelenül nedvesebb klima mellett meglehetősen vizenyős lehetett, vagy egyenesen árterület volt.

A ma rendelkezésre álló adatok alapján csak annyi állapítható meg, hogy ennek a területnek a legrégibb telepese a *badeni kultúra* embere volt. A Duna partjának benépesítése tehát itt a Kr. e. III. évezred utolsó szakaszában történt.

* * *

1934-ben, a Budafoki-út és az Andor-utca sarkán, a Tres-vegyészeti gyár építkezésénél néhány sírra bukkantak, amelyek közül háromnak a leleteit a főváros ásatási intézete mentette meg.[3] A kuporodott helyzetű csontvázak mellett a badeni kultúra jellegzetes edényeit találták meg, amelyeket az alábbiakban mutatunk be.

1. Teljesen magyarhoni jellegű az a kettősosztatú, behúzott peremű és gömbölyű fenekű tál, (1. kép, 1. ábra) amely a cseh-morva régióból és Alsóausztriából hozzánk is bevándorolt és a neolitikum végén jelentős szerepet játszó badeni kultúrának a magyar földön egyik legtipikusabb képviselője. A tál peremhajlatán ugyancsak jellegzetes badeni kulturás díszítő elem, a körülfutó bemélyített lencsealakú díszítés látható. A tál belsejének kb. $^1/_3$ részét rekeszti el ívelt hajlással az a választófal, amelynek a peremmel érintkező két pontján egy-egy lapos, gombszerű fogantyú emelkedik a perem fölé. A tál egyik oldalán egy letört,

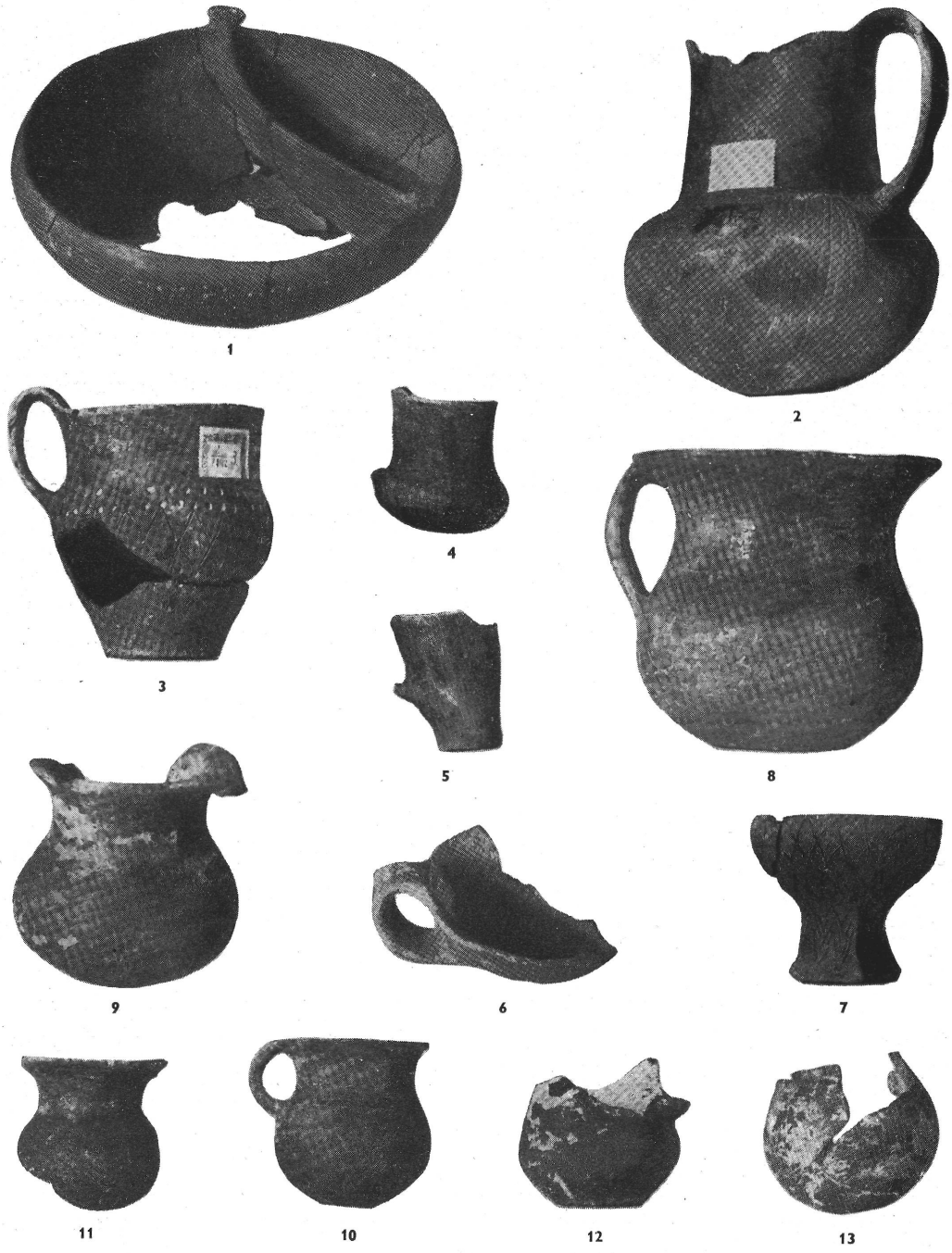

1. kép. — *1—7. A badeni kultúra edényei. Budapest, Lágymányos.*
8—13. Bronzkori edények. Budapest, Lenke-út.

eredetileg átfúrt fülnek a nyomai láthatók. A símára csiszolt felület szürkésbarna.

Ez a táltípus, amely mostanáig csak a magyarországi lelőhelyekről ismeretes, profán használatban, mint ételtartó edény is praktikus célokat szolgálhatott. Általában azonban sírokban kerül elő és ezért feltételezhető, hogy inkább temetkezési kultusszal kapcsolatos edénytípusként szerepelt. A tál magassága 9·5 cm, szájátmérője 21 cm.

2. A továbbiakban a badeni kultúra két igen gyakori korsótípusával találkozunk. Az első egy hengeresnyakú füles edény, amelynek szájpereme kissé tölcséres, erősen öblösödő, hasa éles törésben válik el a nyaktól, feneke aránylag kicsi, alig 5 cm átmérőjű. (1. kép, 2. ábra.) A hasat sűrűn és szabálytalanul húzgált függőleges bemélyített vonalozás díszíti. A nyakat a perem fölé emelkedő és a vállra támaszkodó szalagfül hidalja át, amely egész hosszában bemélyed és így felső ívelt része úgynevezett »ansa lunátát« alkot. Az edény színe az égetéstől foltos, szürkésbarna. Magassága 18 cm, szájátmérője 9 cm.

A felül ívelt fül nálunk is kedvelt díszítő eleme a badeni kultúrának, de a mi régiónkban idáig még nem találkoztunk a fülformának azzal az elfajzásával, amely a cseh-morva régióban otthonos, ahol az edényfül két csücske valóságos szarvakat alkot.

3. A másik füles edény inkább csupornak mondható, minthogy a nyak szélessége és a has öblösödése között nincsen olyan feltűnő aránytalanság. (1. kép, 3. ábra.) A perem felé szeliden ívelő nyakra az edény magasságából egyharmad rész esik. Ennek megfelelően a hasi rész is mérsékelten szűkül a 6·5 cm átmérőjű fenék felé. A vállon és a hasi rész félmagasságában egy-egy kettős bemélyített lencsesort találunk, amely azonban nem fut teljesen körül az edény falán, hanem a fül mellett kétoldalt lefutva az alsó és felső sorokat összeköti. A két pontsor közét egymáson ferdén keresztül-kasul húzgált hálószerű vonaldísz tölti ki. Ez a bekeretezett díszítés főként a magyar régióban és a Dráva mentén otthonos, ahol a badeni kultúra érintkezésbe került a vučedol-zóki kultúrával, amelynek a keretdíszítés egyik legjellemzőbb kerámiai díszítő eleme. A nyakat áthidaló és a peremet a vállal összekötő szalagfül itt is a perem fölé emelkedik. Az edény színe sötétszürke. Magassága 13 cm, szájátmérője 10·5 cm.

4. A következő edény egy kis bögre, (1. kép, 4. ábra) amely a legközönségesebb edénytípusa a badeni kultúrának. Ennél a kissé viselté, a perem felé tölcséresedő nyakra az edény magasságának $^2/_3$ része esik és így az öblös, de összenyomott hasi rész szinte egybeolvad a fenékkel. A has függőlegesen árkolt, a nyakat áthidaló szalagfül — amint a megmaradt csonkarészek mutatják — eredetileg itt is a perem fölé emelkedett. Az edény színe foltosan szürkésbarna. Magassága 6·5 cm, szájátmérője 5·2 cm.

5. Megint csak a badeni kultúra magyarhoni agyagművességére jellemző edénytípusra bukkanunk abban a merítő edénykében, (1. kép, 5. ábra) amelynek az alakja csonkakúpot mutat, szája és feneke kissé ferdeállású, hiányzó szalagfüle pedig — amint ezt nálunk számos példa mutatja — magasan a perem fölé emelkedve az edényke derekára futott vissza. Ennek az edénytípusnak aránytalanul hosszú, szokás szerint az edény magasságát kétszeresen meghaladó füle ugyancsak ferdeállású. Kétségtelen tehát, hogy az edénykét merítésre, folyadékvételre használták, egyébként pedig valamiféle ágasra akasztották. Az edény színe szürkésbarna, magassága 7 cm, szájátmérője 5·5 cm.

6. Ezt követi egy lapos, füles csésze töredéke, (1. kép, 6. ábra) amelynek felső fele kissé ívelten tölcséres, alsó része egybeolvad a fenékkel. A csésze egész magasságát áthidaló szalagfül kissé a perem fölé emelkedik. A síma edényfelület sárgásbarna színű. Magassága 5·5 cm. A csésze a kultúra közönséges edénytípusaihoz tartozik.

7. Utolsónak említjük azt a talpas, kehelyszerű edénykét, (1 kép, 7. ábra) amely szokatlanabb formája ellenére mégis stílusosan beleilleszkedik ebbe a leletanyagba és ugyanekkor amellett tesz tanuságot, hogy a badeni kultúra agyagművessége mennyire gazdag volt edényformákban. A kehely felső része félgömb alakú, talapzata pedig csonkagúlát mutat, amelynek éles élei között a gúla oldalai kissé homorúak. A talapzat az egyik oldalon vízszintesen át van fúrva.

A kehely öblös részén ismét találkozunk a ferde, bekarcolt hálódíszítéssel, míg a talapzaton hármas, párhuzamosan egymásba mélyedő és hegyeivel lefelé álló farkasfogdíszítést látunk. Edényünk abban is elüt a társaitól, hogy felülete kívül érdes és vöröses, míg belül síma és szürkeszínű. Magassága 8 cm, szájátmérője 11 cm.

A badeni kultúrát és agyagművességét a magyar régióban alig másfél évtizede kezdjük behatóbban megismerni. Azóta már nem egy meglepetést okozott a szakköröknek ez a formagazdag agyagművesség, amelynek eredetére és kialakulására vonatkozólag még mindig megoszlanak a vélemények. A magam felfogását erre vonatkozólag már több ízben kifejtettem, így legutóbb a Budapest történetét tárgyaló összefoglaló munkában.[4] A kultúra fejlődésképességét mutatja, hogy amikor vándorlásában eléri a magyar régiót, az itt talált kultúrák hatása alatt új edénytípusokat is alkot, minő pl. a kettős osztatú tál, vagy a most bemutatott talpaskehely. Ez utóbbinak az előképei kétségtelenül a tiszaugi típusú szögletes talapzatú tálak voltak, amelyeken ugyanekkor a lencsedíszt, meg a keretdíszítést is megtaláljuk.[5]

A formákat és a díszítést a badeni kultúra nem veszi át szolgailag, hanem azoknak a saját ízlése szerint való jelleget ad. A sajátos és az új környezetben szerzett kultúraelemeknek és szokásoknak ez a keveredése megmutatkozik a kultúra temetkezési ritusában is, mert a sírmezőiben hol kuporodott helyzetű csontvázas sírokkal, hol meg égetéses urnasírokkal találkozunk. Talán ennek az alkalmazkodó képességének tulajdonítható, hogy ez az idegenből jött kultúra aránylag rövid idő alatt szinte felszívódott a hazai ősi kultúrákban.

Végül meg kell még említenünk, hogy az egyik sír földjében egy kis erősen oxidálódott rézhuzal töredéke került elő. A leletanyaghoz való tartozása, sajnos, nem feltétlenül bizonyos, de nem tekinthető kizártnak sem, minthogy a neolitikum végén a badeni kultúra már ismerte ezt a fémet, amint ezt már ausztriai sírleletek is kétségtelenül bizonyítják.[6]

A lágymányosi sírmező ezzel az anyaggal bizonyára nem merült ki és ezen a területen, ha arra alkalom adódik, még tovább gazdag sírokra lehet számítani.

* * *

Mostani ismereteink alapján arra kell következtetnünk, hogy a *Lágymányos* és a hozzá csatlakozó *Kelenföld* fokozottabb méretű benépesedése csak a bronzkor első felében, pontosabban a Kr. e. XVIII. században kezdődött meg. Erre utalnak azok a leletek, amelyek ezen a területen lakótelepekről kerültek elő, valamint azok az urnasírok,

amelyeket még 1854-ben Érdy János tart fel a kelenföldi keserűvízforrások közelében.[7]

A lakótelepekre vonatkozólag, eltekintve a szórványos és nem rendszeres feltárásból származó leletektől, az első megbízható adatokat Nagy Lajosnak a *Lenke-úti* református templom területén és környékén 1928-ban végzett ásatásaiból nyerjük.[8]

Az ásatások alkalmával mintegy 30 gödröt tártak fel, amelyeknek jórésze azonban nem tekinthető lakógödörnek, minthogy kisebb méreteik következtében lakhatásra nem is lettek volna alkalmasak. Ilyen kis méretű gödrökkel gyakran találkozunk még földbe mélyített putrikban is, bennök nem egyszer hamut, tüzelési nyomokat találunk. Ezek tehát földbe ásott légjárástól védett tűzhelyek, aminőket már a fiatalabb kőkorból is ismerünk. Később, a bronzkor derekán a fából épült szögletes házak belsejében ezeket a tűzhelyeket lesározott és inkább magasabbra emelt tűzpadok váltják fel, amelyeken igen leleményesen megépített főzőedényeket és sütőrostélyokat használtak.[9]

Mindamellett még a korai vaskorban is találunk földbemélyített, gödörszerű tűzhelyeket, főként olyan átvonuló szállásokon, ahol nem állandó jellegű megtelepedésre rendezkedtek be. Ilyeneket magam is találtam a Zemplén megyei Megyaszón, a nagy kiterjedésű késő bronzkori sírmező területén. A belőlük előkerült kora vaskori edénytöredékek is amellett tanuskodtak, hogy ezeknek a tüzelőhelyeknek a sírmezővel semmi összefüggésük sem volt és az ideiglenes tartózkodás itt későbbi időben történt.

A lakótelepek kisebb gödreinek egyéb rendeltetése is lehet. Egy részük élelmiszert tároló verem volt, mások pedig mint hulladékgödrök szerepeltek. A Lenke-úti gödrök jó részét is ez utóbbiak közé kell sorolnunk, mert belőlük cserepek és konyhahulladékból származó csontok kerültek elő.

Nagy Lajos ezen a területen kuporodott helyzetű csontvázas sírokat is talált, sajnos, mellékletek nélkül. Ily módon a sírok összefüggését a lakóteleppel nem lehet kétséget kizáró módon megállapítani. Az összetartozás lehetősége nem kizárt dolog, de rá kell mutatnunk arra is, hogy abban a kultúrában, amelyről a lakótelep leletei tanuskodnak, a Duna jobbpartján abban az időben már inkább a hamvasztásos temetkezés

kezdett meghonosodni. Egyelőre meg kell elégednünk annak a megállapításával, hogy a koponyákon mutatkozó zöldes foltok, amelyek csak időközben teljesen elmállott bronztárgyaktól keletkezhettek, valamint az alvó helyzetű temetkezési ritus a sírok bronzkori eredetét igazolja. Itt kell rámutatnunk arra az őskorban nem ismeretlen, de nálunk eléggé szokatlan jelenségre is, hogy a feltárás alkalmával rituálisan eltemetett kutyák csontvázaira is rábukkantak. Az előzetes ismertetés keretében ez utóbbiakról már bővebben megemlékeztem.

Áttérve a leletanyag ismertetésére, bevezetésként megállapíthatjuk, hogy miként a korai bronzkori telepeinken általában — itt is főként kerámiai anyaggal találkozunk. Bronzeszköz — fegyver vagy ékszer telephelyen rendszerint csak olymódon található, ha már az abban az időben elkallódott. Az értékes fémanyag még a sírmellékletek között is csak ritkábban szerepel. Ezek nagyrésze öröklődött, a szülőktől az utódokra szállt, vagy másmódon cserélt gazdát, a kopott, vagy törött fémtárgyat pedig újból beolvasztották és nyersanyagként felhasználták. Ezért olyan kevés aránylag a bronzkor elejéről reánk maradt bronztárgy és hosszú élettartamuk miatt, csak az egyéb leletekkel, főként a kerámiával való összefüggésükkel teszik lehetővé a pontosabb kormeghatározást.

Annál gazdagabb azonban a Lenke-úti telep kerámiai anyaga, amelynek értékét növeli, hogy szinte minden darabja számot ad a Dunamenti korai bronzkori kultúránk származásáról, illetőleg azokról a kultúrhatásokról, amelyeknek eredőjeként ez a kultúra kialakult.

Amint erre már többízben rámutattam, bronzkori kultúránk, helyesebben annak egyes kultúracsoportjai, helyben alakultak ki, gyökereik még a hazai fiatalabb kőkori kultúrákba nyúlnak vissza, kifejlődésüket és bizonyosfokú átalakulásukat azonban idegen kultúrák hatásának köszönhetik. Valójában nem más ez, mint egy népi keveredés, amelynél a helybenmaradt őslakosság bevándorlott idegen elemekkel gyarapodott és részben megőrizvén ősi sajátosságait, helyetadott azoknak az új kultúrhatásoknak is, amelyek érvényesülési területeik szerint az egyes kultúracsoportoknak helyi színezetet adtak. Ez a folyamat összefüggésben állott azzal a nagyarányú népvándorlási mozgalommal, amely a fiatalabb kőkor végén megváltoztatta egész Középeurópa kulturális képét és népi, faji összetételét is, amelynek következtében új kultúrák és

bizonyára új népek is keletkeztek. A leghatékonyabb volt ezek közül az északi kultúrák déli irányú vándorlása, valamint a nyugatról kelet felé törő *harangalakú edények kultúrájának* a Közép-Duna vidékén való megjelenése. Mindkét kultúrahullám elérte hazánk területét és jóllehet hatóerejükből itt már olyan nagymértékben veszítettek, hogy a helyi kultúrákat megsemmisíteni, vagy helyükről kiszorítani nem tudták, de sajátos kultúrjavaikkal azokat kétségtelenül megtermékenyítették. Megjelenésükkel kapcsolatban nem beszélhetünk tehát hódításról, hanem legfeljebb csak beszivárgásról, illetőleg bevándorlásról, amelynek idővel egy asszimiláció lett a következménye.

A Tisza vidékén ez az átalakulás egy erőteljesebb belső fejlődés következtében már az évezred fordulón és láthatóan kevesebb zökkenővel következett be. Az ottani helyi csoportokban éppen ezért a hazai bodrogkeresztúri rézkori kultúra sokkal hangsúlyozottabban érvényesül. Minthogy azonban főként a Dunamente és a Dunántúl volt az idegen kultúrhatások találkozóhelye, az átmenet és a fentvázolt kultúrhullámok leülepedése valamivel hosszabb ideig tartott és ezért találkoznak itt például az úgynevezett kisapostagi csoportban is olyan elemek, amelyeket a Duna jobbparti vidékén még a korai bronzkorba sorolunk, a Tiszántúlon azonban már a II. periódus kezdetét jelzik. A két kultúracsoport szorosabb kapcsolatainak időpontját ennek megfelelően a Kr. e. XVIII. századra tehetjük.

Ebből az időből származik a Lenke-úti lakótelep kerámiai anyaga is, amely egyébként mindenben alátámasztja azokat a kulturális keveredésre vonatkozó megfigyeléseinket, amelyekről a fent elmondottakban számot adtunk.

Edényeink jórésze egyszerű fülesbögre, vagy szilke, amelyeknél a keskeny, csaknem kerek átmetszetű fül a peremből indul ki és a has felett a vállra támaszkodik, tehát a kissé ívelt nyakat áthidalja. Ezzel a nyakat áthidaló füllel a Tiszamenti korai bronzkori kultúrában is találkozunk, de ott ugyanekkor igen kedvelt díszítőelem, — mert praktikus célokat legfeljebb csak a felfüggesztésnél szolgálhat, — a perem alatt, vagy a vállon alkalmazott két kis fülecs. Ez utóbbi még a bodrogkeresztúri kultúrából átvett örökség és ezért nem találkozunk vele a jórészt más összetételű dunántúli korai bronzkori csoportban, ahol inkább a badeni kultúra, vagy méginkább a harangedény-kultúra fülformái érvényesülnek.

1. Már első edényünk is teljes egészében a harangedény-kultúra legszokásosabb edényformáját mutatja. (1. kép, 8. ábra.) Az edény profilja a tölcséres peremtől az összeszűkülő nyakon és a kidomborodó hason át egészen a hirtelen szűkülő fenékig egyetlen törés nélküli ívelt vonal. A sárgásbarna felület dísztelen, de símára csiszolt. Magassága 12·5 cm, szájátmérője 13·2 cm.

A harangedény-kultúra hatása mutatkozik meg még az alábbi öt edénykén is, amelyeknél azonban a profil ívelése a vállnál már kis törést mutat, a hasi rész pedig gömbölyű. Ezt az edényformát, amelynek egyik jellegzetessége a kihajló szájperem, a harangedény-kultúra hozza a Dunántúlra, de semmi esetre sem mint sajátos kultúrelemét, mert ezt még vándorlásában a Duna felső szakaszának vidékén részben a *zsinórdíszes kerámiától* vette át. Ez utóbbi hatását nálunk csak ilyen közvetett úton tudta érvényesíteni, jóllehet Középeurópában tőlünk nyugatra, illetőleg északnyugatra ez a kultúra a neolitikum végén igen jelentős szerepet játszott. Közvetett hatását látjuk a Fertő-vidéki Oka-Sarrodi csoport füles bögréinél is, amelyeknek egyik sajátossága az igen kurta nyak.[10]

2. Edényünknél a szájperem erősen kihajlik, a nyakat áthidaló fül letörött. A síma dísztelen felület sötét szürkésbarna. Magassága 9 cm, szájátmérője 7·8 cm. (1. kép, 9. ábra.)

3. Hasonló, aránylag kurtanyakú bögre. Síma felülete szürkésbarna. Magassága 6·8 cm, szájátmérő 6·3 cm. (1. kép, 10. ábra.)

4. Erősen kihajló peremű bögre, füle letörött. Színe foltos szürkésbarna. Magassága 6·2 cm, szájátmérője 6 cm. (1. kép, 11. ábra.)

5. Vastagfalú fülesbögre, amelynek pereme és nyaka hiányzik. Füléből is csak az alsó csonka rész maradt meg. Színe szürkésbarna. A töredék magassága 6·2 cm. (1. kép, 12. ábra.)

6. Hasonlóképen csonka edény, amelyből csak a gömbölyű hasi rész van meg. Színe ennek is szürkésbarna. Magassága 6 cm. (1. kép, 13. ábra.)

A továbbiakban bemutatott edények ugyancsak idegen hatás érvényesülését igazolják, amely a szudéták övében a mi korai bronzkori kultúráinkkal egyidőben kifejlődött *aunjetitzi kultúrának* tulajdonítható. Egyik jellegzetessége ennek a kultúrának, amely a bronzkor I. periódusá-

nak a végén, de különösen a II. periódusban jutott honi kultúráinkkal élénkebb érintkezésbe, hogy az edények hasi részének legszélesebb része közvetlenül a fenék felett öblösödött ki és ott többnyire élt alkotott. Edényeink ha nem is követik híven ezt a formát, de minden esetre a nyugati szomszédságból kölcsönzik az új alakot, amelyet a honi agyagművesek a saját ízlésük és szokásuknak megfelelően alkalmaztak.

7. Letört peremű bögre, a fenék felett ülő hasi résszel és a hosszúkásabb nyakat áthidaló füllel. Fenekén egy kis köldökszerű behorpadása van (omphalos). Síma felülete sötétszürke. Magassága 6·8 cm. (2. kép, 14. ábra.)

8. Hiányzó peremű és nyakú bögre, amelynek hasi része szinte csonkakúpot mutat. Fala vastag, színe világosszürke. Magassága 6·7 cm. (2. kép, 15. ábra.)

9. A következő bögre hasi része nagyon hasonlít az előbbihez. Nyaka ívelt, pereme kihajló és az ebből kiinduló fül áthidalja a nyakat. Színe szürkésbarna. Magassága 6·9 cm, szájátmérő 6·1 cm. (2. kép, 16. ábra.)

A Vág-völgyében és ettől keletre a Duna északi partvidékén érvényesült leginkább az aunjetitzi kultúra hatása, amely itt egy helyi színezetű csoport, az úgynevezett *magyarádi kultúrának* a kialakulására adott alkalmat. Valószínűnek látszik, hogy a természetesnek tekinthető szomszédos kultúrhatások mellett bizonyos népi keveredés is együtt járt ennek a helyi csoportnak a keletkezésével. A bronzkor II. periódusában a magyarádi kultúra megjelenik a Dunántúl felső felében is, ahol azután érintkezésbe kerül a felsődunántúli mészbetétes kerámia ebben az időben kialakuló kultúrájával. Egyik jellegzetessége ennek a kerámiának az ívelt nyak, amelytől élesen elválik a domború váll, míg a hasi rész egyenletesen, vagy szelid ívelésben szűkül a fenék felé. A nyakat áthidaló fül itt is megtalálható, amelynek felsőrészén újból megjelenik a badeni kultúra kétcsücskű *ansa lunátás* díszítése.

10. Ebbe az edénycsoportba tartozik következő füleskorsónk is, amelynek a vállán a fül két oldalán mutatkozó 3—3 lencseszerű bemélyített díszítése ugyancsak amellett tanuskodik, hogy ennek a csoportnak a kialakulásánál a badeni kultúrának is nagyobb szerepe jutott. A töredékes edény síma, fénylő felülete szürkésbarna színű. Magassága 12·3 cm. (2. kép, 17. ábra.)

11. Hasonlóképen ide soroljuk azt a korsótöredéket, amelyből a nyaknak csak egy kis töredéke és a hasi rész nagyobbik fele maradt meg. A vállra támaszkodó fülnek csak a nyoma látszik, míg a hasnak a függőleges, de gondatlanul huzgált, nem egyszer egymást keresztező barázdálása ismét csak a badeni kultúrára emlékeztet bennünket. A töredék színe szürkésbarna, magassága 12 cm. (2. kép, 18. ábra.)

12—14. A következőkben 3 edénytöredéket mutatunk be, amelyek bizonyára ugyanegy edénynek a maradványai. Erre mutat formájuk és díszítésük, amely egy újabb idegen régióból származó, de a magyar honi rézkorban nálunk is meghonosodó úgynevezett *vučedol-zóki kultúra* agyagműves díszítő elemeinek a továbbélését igazolják. Ez a kultúra, amely még az északi, illetőleg a cölöpépítményes kultúrákkal állott összefüggésben, a neolitikum végén a Dráva-vidékén alakult ki és később onnan terjedt el a magyar régióban, de főként a Dunántúlon, ahol a bronzkori mészbetétes kerámia kialakulásának egyik főtényezője lett.

Cserepeinken még szinte ősi tisztaságában őrizte meg eredeti sajátos díszítő motivumait: a bekarcolt, mészanyaggal kitöltött és még fogazással is hangsúlyozott keretdíszítést, amelyben egy párhuzmos vonalakból álló keretdíszt látunk. A szalagfüles cserép mutatja, hogy az edényke erősen profilált volt, tölcséres nyaka élesen vált el az öblös hasi résztől, amelyet még a vállon körülfutó és helyenként függőleges vonalkázással összekötött, párhuzamos vonalak is díszítettek. A fínoman csiszolt felületű töredékek színe sötétszürke. (2. kép, 19—21. ábra.)

15. Hazai edényformával találkozunk abban a »svéd sisakra« emlékeztető tálban, amelynek a nyaka ívelt, szájpereme túlzottan kihajló, hirtelen szűkülő feneke a nyaktól éles törésben válik el és a nyakat egy fül hidalja át. A tál fenekét köldökszerű behorpadás díszíti. Színe világossárga. Magassága 6·5 cm, szájátmérője 20 cm. (2. kép, 22. ábra.)

Ez a tálforma, amely a Tisza vidékén otthonos, de később készséggel veszi át a dunántúli mészbetétes kerámia is, kétségtelenül igazolja, hogy a Lenke-úti lakótelep élete erősen belenyúlott a bronzkor II. periódusába.

16—17. Még két edénytöredékről kell megemlékeznünk, amelyek azonban már feltűnőbb jellegzetességet nem mutatnak és szorosan

2. kép. — *14—26. Bronzkori leletek. Budapest, Lenke-út.*

beletartoznak az eddig tárgyalt leletanyagba. Az egyiknek szájpereme kihajló, ívelt nyaka beleolvad az öblös hasba. Színe sötétszürke, kissé fényezett. A bögrének csak az egyik fele maradt meg, magassága 8·3 cm. A másik edénytöredék ehhez teljesen hasonló. Színe az égetéstől foltos vörösesszürke.

Már a Tisza-mentén a korai bronzkori *nagyrévi kultúrában* is gyakran találkozunk lapos vastag, korongszerű, agyagból készült edényfedőkkel. Minden valószínűség szerint erre az eredetre vezethető vissza a Lenke-úti telepen előkerült 3 agyagfedő is.

18. Az elsőnek a színe az égetéstől foltos, sárgásszürke. Átmérője 10·8 cm, vastagsága 1·5 cm. (2. kép, 23. ábra.)

19. A másodiknak a közepén egy csúcsos átfúrt fogantyúja van. Színe szürkésbarna. Átmérője 15 cm, vastagsága kb 1 cm. (2. kép, 24. ábra.)

20. A harmadik kis fedő szélefelé megvékonyodik és közepén aránylag nagy bütyökszerű fogantyúja van. Színe sárgásszürke, átmérője 7 cm. (2. kép, 25. ábra.)

21. Az agyagtárgyak közé kell sorolnunk azt az aránytalanul vastag orsópörgetyűt is, amelynek egyik fele domború és az átfúrása körül itt még egy vastagabb pereme is van. Színe sárgásszürke. Átmérője 4·5 cm. (2. kép. 26. ábra.)

22. Településünkön előzőleg a badeni kultúra embere is megfordult, amint ezt az itt talált és a kultúrára annyira jellemző már fent is ismertetett merítő pohár is bizonyítja. A nyulánktestű, csonkakúp alakú pohár felmagasodó csonka füle kb. ugyanakkora, mint maga az edényke. Színe szürkésbarna, magassága 7·2 cm. (3. kép, 27. ábra.)

A Lenke-úti leletanyag ismertetését az itt előkerült csontanyaggal zárjuk le, amelyek közül említést érdemel egy lekoptatott hegyű, hasított csontból készült tőrszerű eszköz, amelynek hossza 18 cm, egy ehhez hasonló 13 cm hosszú csontszerszám, továbbá részben munkált őz és szarvasagancs töredékek.

A Lenke-úti telep ezzel az ásatással még nem merült ki és így megvan a lehetősége annak, hogy a telep őstörténetére vonatkozólag a református templom környékéről még további adatokat szerezhessünk.

* * *

3. kép.

27. A badeni kultúra edénye. Budapest, Lenke-út. — 28-35. Bronzkori leletek. BEAC sportpálya.

A lágymányosi leletanyag harmadik csoportja bizonytalan eredetű. Nem ásatásból, hanem gyüjtésből származik. Állítólag akkor került elő, amikor a BEAC sportpályát építették és a Fővárosi Múzeum Mihalik Sándor gyüjteményéből vásárolta meg.[11]

Utólag már nem állapítható meg, hogy a kerámiai anyagot lakótelepen vagy sírokban találták-e, de egyébként az anyag annyira összetartozó, hogy ugyanazon helyről való eredete kétségtelennek látszik. Az edények az úgynevezett *kisapostagi csoportot* képviselik és ennek megfelelően, miként az előbb tárgyalt leletanyag, a bronzkor II. periódusához tartoznak. A két lelőhely különben is egymás közvetlen szomszédságában fekszik és így fennáll az a lehetőség is, hogy itt voltaképen ugyanazon lakótelepről van szó.

Az itt előforduló egyes edényformákra vonatkozólag is általában utalnunk kell a fent elmondottákra.

1. A nyugati zsinórdíszes kerámiának a harangedény kultúra közvetítésével nálunk is megmutatkozó hatása jelentkezik azon a füles bögrén, amelyet már »Budapest történetében« is bővebb ismertetéssel mutattunk be és amely rokonságot tart a nyugatmagyarországi, illetőleg ausztriai »*Litzen kerámiával*«. (3. kép, 28. ábra.) A gömbölyű hasi rész éles töréssel válik el a tölcséres, csonkakúpalakú nyaktól, amelynek perem alatti felső részét négy körülfutó és egymással párhuzamos, rovátkolt pontsor, úgynevezett álzsinórdísz díszíti. A három alsó sor közét egyenlő távolságokban 4—4 bebödödött kis pont tölti ki. A nyakat fül hidalja át. A felület egyébként síma, színe foltos vörösesszürke. Magassága 9 cm, szájátmérője 8·7 cm.

2. Ebből az edénytípusból fejlődött tovább a következő edényfajta, amelynél a hasi rész nyomottabb és legszélesebb részén élt alkot. Ilymódon az edényke a tölcséres nyakkal együtt — amely egyébként a mi edényünknél letörött — tulajdonképen 3 csonkakúpból van összetéve. A nyak alatt a vállon és a has élén 2—3 párhuzamos, bekarcolt vonal fut körül, amelyek alatt rovátkolást látunk. Ez a díszítési mód inkább a zóki kultúrára emlékeztet bennünket. Az edény színe szürke, magassága csonka állapotban 4·7 cm. (3. kép, 29. ábra.)

A következő 4 edény már határozottan a harangedény-kultúra edényformáit mutatja.

3. Ívelt profilú, tölcséres szájú, nyakánál kissé összeszűkülő fülesbögre. Színe szürkésbarna. Magassága 7·7 cm, szájátmérője 6·7 cm. (3. kép, 30. ábra.)

4. Kihajlóperemű bögre, amelynél a vállat egy kis kiugrás hangsúlyozza. A has öblös része inkább csúcsos és nem egyenletesen gömbölyödő. Edényünk formájában a nagyrévi *korai bronzkori kultúra* füles bögréivel tart közeli rokonságot. A nyakat itt is fül hidalja át. Színe szürkésbarna. Magassága 7·2 cm, szájátmérője 6·5 cm. (3. kép, 31. ábra.)

5. Öblöshasú, kihajlóperemű bögre, fenekén egy keresztalakú bekarcolással. Ez talán olyanféle tulajdonjegy, mint amilyeneket a nagyrévi tálacskák fenekén festve látunk. Színe sötét szürkésbarna. Magassága 6·5 cm, szájátmérője 6·7 cm. (3. kép, 32. ábra.)

6. Ehhez hasonló bögre, amelynél azonban a perem csak kissé kihajló és az öblös has mélyebben ül. Az edény fenekét kissé benyomták. Füle és pereme csonka. Színe foltos világosszürke. Magassága 6·8 cm. (3. kép, 33. ábra.)

7. Durva kidolgozású kis csésze. Feneke vastag, teste csonkakúp alakot mutat. Az ilyen formájú kis csészékkel már a bodrogkeresztúri kultúrában gyakran találkozunk. Színe világosszürke. Magassága 3·7 cm, szájátmérője 4·5 cm. (3. kép, 34. ábra.)

A leletanyaghoz tartozik még 2 edénytöredék.

8. Az egyik egy tál csonka része, amelynek a nyaka ívelt, pereme kihajló volt. A váll éles törést mutat, az alsó rész csonkakúp alakú. A váll élvonalán függőleges rovátkolás. A peremet a vállal fül kötötte össze. Színe szürkésfekete.

9. A másik egy hasonló edény töredéke.

10. Ebben a leletanyagban is találunk egy kúposan megvastagodó fedőtöredéket, amelynek fogantyúgombja letörött.

A leletanyaggal együtt került be a gyüjteménybe egy vadkanagyar. De semmi esetre sem tartozik ehhez a korai vaskori leletanyaghoz az a fínom faragású csontzabla, amelyet utolsónak mutatunk be és amely állítólag ugyancsak ezen a területen került elő. A zablát már ismételten, legutóbb »Budapest történetében« is bővebben ismertettük.[12]

Már ott rámutattunk arra, hogy ez a csontzabla, amely ebből a típusból úgyszólván a legszebb darabnak mondható, kígyófejes díszítésével, felső végén pedig keresztalakú, kivésett csavartbütykös díszével egyik legjobb bizonyítékunk arra vonatkozólag, hogy bronzkori kultúránk utolsó szakaszában, azaz a IV. periódusban, élénk összeköttetésben állott a mykenei kultúrakörrel, amely jórészt innen kapta spirális ornamentikáját, míg a fínom technikát hazai iparosaink a mykenei csont- és fémipartól tanulták el. (3. kép, 35. ábra.)

Lágymányosi anyagunk ezzel egyelőre lezáródott. A főváros Régészeti és Ásatási Intézete tervbe vette a lelőhelyek és ezek környékének folytatólagos feltárását, amikor bizonyára a település módjára vonatkozólag is további adatokat fogunk kapni.

JEGYZETEK

ADATOK BUDAPEST ŐSKORÁHOZ. I. C. TANULMÁNYHOZ.

1 Budapest története. I. k. Budapest az ókorban. Budapest, 1942.

2 *Tompa* F.: Budapest története. 25—26.l.

3 *Tompa* F.: Budapest őskora. Tanulmányok Budapest múltjából. IV. Budapest, 1936. 9. l. — Budapest története. 31. l.

4 Budapest története. I. k. 28. l.

5 *Tompa* F. 25. Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 24/25. Bericht der Röm. Germ. Kommission. 1934/35. 15. tábla.

6 *Willvonseder* K.: Zwei Grabfunde der Badener Kultur mit Metallbeigaben aus Niederösterreich. Wiener Prähist. Zeitschrift. 24. 1937. 15—28. l.

7 *Érdy* János, Kelenföldi pogány sírok. Arch. Közl. 2. k. 1861, 29—45. l.

8 *Tompa* F.: Budapest őskora, 12—13. l. — Budapest története. 51—52. l.

9 *Tompa* F., Bericht. 94. l. 10. és 11. ábra.

10 *Patay* P.: Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Dissert. Pannonicae. Ser. II. No. 13., Budapest, 1938. 41. l.

11 *Tompa* F.: Budapest története. 51. l.

12 *Tompa* F.: Budapest őskora. 14. l. V. t. 8. ábra. — Budapest története. 77. l. XIV. t. 4. ábra.

ALFÖLDI ANDRÁS

*AQUINCUMI ADALÉK A KR. U. 268. ÉV TÖRTÉNETÉHEZ**

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 489

* Az »Epigraphica« cikksorozatának folytatása, melynek előző közleményei a Pannonia folyóiratban (I, 1935, 184 skk., 280 skk. = Pannonia-könyvtár 14. sz.) és az Arch. Értesítőben (1939, 101 skk., 1940., 195 skk., 1941, 30 skk.) jelentek meg. Ez a 12. sz. adalék.

Már majdnem száz esztendeje ismeretes az a gyenge írású, rossz fenntartású kő, amely az aquincumi legióstábor nagyobb fürdőjének helyreállításáról ad hírt; régebben a Magyar Nemzeti Múzeumban volt, most a Flórián-téri fürdő megőrződött és pompásan konzervált részében, tehát eredeti környezetében van felállítva. Mommsen és v. Domaszewski olvasása (CIL III 3525 és 10492) már sok nehézséget elhárított értelmezésének útjából, de összefüggő szöveget nem nyujt.

Ha a követ szemügyre vesszük, először is az tűnik fel, hogy nem táblára van írva, mint szokásos, hanem oltárra. Úgy látszik, nem volt jó kőfaragójuk kéznél és így ahelyett, hogy új kőtáblát készíttettek volna, valami düledező szentélyből hurcoltak el egy oltárt s annak eredeti feliratát levakarva, örökítették meg a fürdő restaurálását. Ha az általunk közölt fényképen (1. kép) megnézzük az első sor első betűit, máris ott láthatjuk alattuk a régebbi írás nyomait. E zavaró régebbi írásnyomok a gyakorlatlan kőfaragó ügyetlenségével együtt akadályozták eddig a megfejtést.

Tüzetesebb tanulmány alapján újra leírtuk e szöveget, mely szerintünk a következő képet nyujtja:

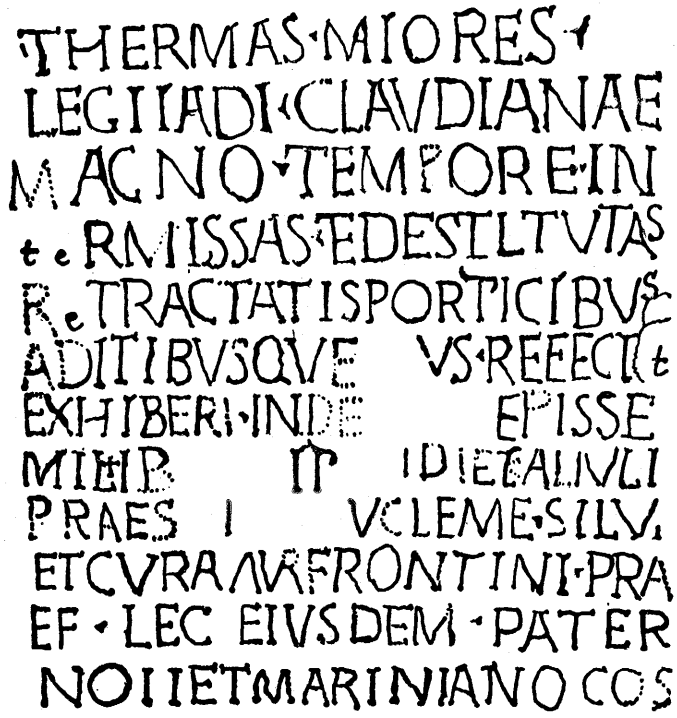

Másolatunk az első öt sorban nem tér el a Mommsen és v. Domaszewski által megállapított szövegtől. A továbbiakban a következő változtatásokat és pótlásokat eszközöltük :

A 6. sor közepén lévő hiátus kiegészítése [PRI]VS lesz. A következő sorban találjuk meg az értelmét kiegészítő INDE határozószót. Összefüggő használatukra jó példa Donatus Terentius-kommentárjának egy helye (ad Eun. 567) : *prius est commoveri, inde amari.* A sor végén nem REFICI/, hanem REFECI/ áll, amint a fénykép is igazolhatja ; így természetes, hogy a levert utolsó betű csak T lehetett. Feltűnik, hogy ezen állítmány előtt nincs alany s látni fogjuk, hogy a második állítmány mellett sincs : aki az egészet megszerkesztette, — bár jól értett latinul, — fogalmazni nem tudott. Világos, hogy alany gyanánt csak a *legio II. adiutrix* fogható fel, amely e helyreállítási munkálatokat végezte.

Komolyabb fejtörést egyedül az értelmileg összetartozó 7. és 8. sor okoz. Az első szó olvasása a Corpusban EXHIBER| ; de fényképünk is megmutatja, hogy az R után egyenes vonal áll, melynek jobbfelé semmiféle kiágazása sincs, tehát csakis I lehet. Ezután a Corpus IN|| betűket ír le, de a harmadik betű nem igen lehet más, mint D s utána egy E halvány nyomait véljük látni. Mivel a *refecit* után nem állott a következő mellérendelt mondathoz fűződő kötőszó, a kapcsolatot eszközlő határozószónak kell itt állania : e szerep pedig nagyon jól illik az *inde* szócskára, *'postea, deinde, deinceps, mox'* értelemben.[1] A 6. sorban álló *[pri]us* is ezt kívánja, mint már kiemeltük. A 7. sor végén álló ...*episse* a *capio* egy összetételének multidejű infinitivusza ; hogy melyiknek, azt az egész kifejezés értelméből igyekszünk majd mindjárt kihámozni.

A 8. sor első szavából csak annyit írtak le eddig, hogy MIL. De képünkön jól kivehető a kis T az L után, melynek közepén függőleges vonáska van, tehát I és T ligaturában ; ezután pedig rendes nagyságú I, majd egy csámpás B következik, azaz együtt: *militib(us).* Csakis ezután van helye a második mondat állítmányának, melyből 3 vagy 4 betű eltűnt az oltár megsérülése folytán. Meg kell jegyeznünk, hogy a Corpus olvasása itt egészen felmondja a szolgálatot ; amit ILE betűknek ad, abból az első részben függélyes későbbi vágás, a második egy L-forma I betű úgy, mint ahogy a 4. sorban a *destitutas* szóban is vésték, a harmadik pedig alkalmasint egy olyan kajla T betű, mint az 5. sor-

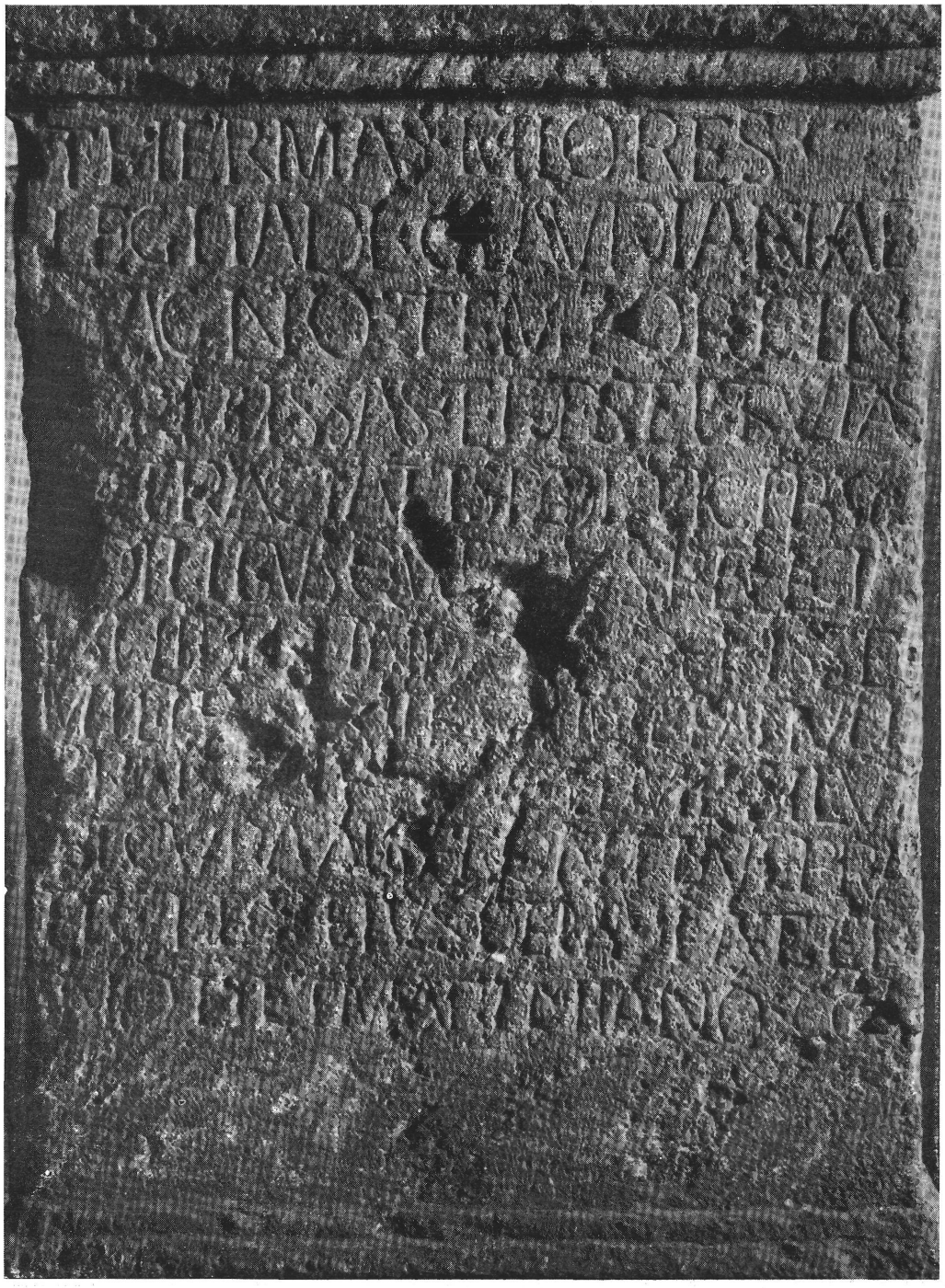

1. kép. – *A II. adiutrix legio tábori fürdőjének átépítéséről szóló emlékkő feliratos mezeje.*

ban, a *porticibus* T-je, csak még jobban pofon van csapva. Ha e feltevésünk megáll, úgy egy egyesszám 3. személyű, multidejű igealakból megmaradt ...*it* állítmány-töredék állt itt. Amit a Corpus ezután |EIAI IVLI-nak közöl, az elég világosan ..*idie kal. Iuli.*-nak betűzhető ki. A K függélyes szárán is van L-forma vízszintes alsó lezárás, mint az imént egynémely I-nél figyeltük meg, de a két kis rézsutos vonás a közepén elég biztos. Az állítmányhoz tehát pontos dátum fűződik: *[pr]idie kal(endas) Iuli(as).*

Ahhoz, hogy e két sort megérthessük, a *(thermas) exhiberi ... militib(us)* kifejezés ad jó kiindulási pontot. Néhány jellemző előfordulását a Thesaurus[2] nyomán adjuk. Script. hist. Aug., Vita Ant. Pii 7, 6: *balneum... sine mercede populo exhibuit.* Vita Ant. Heliog. 8, 6: *Lavacrum... Plautiani populo exhibuit.* Vita Alex. Sev. 24, 5: *iussit thermas... populi usibus exhiberi.* CIL III 324: *lavacrum thermarum Antoninianarum ... populo suo exhiberi iussit* (sc. *Diocletianus*). CIL XII 3165 b: ... *balneum usibus plebis exhiberetur.* Nyilvánvaló e párhuzamokból, hogy a *thermas* (vagy *lavacra, balnea) exhiberi* mellett leginkább *iussit* szokott állani. És bár az alanyul gondolandó *legio II. adiutrix*-hoz, amely maga állította helyre *(refecit)* a fürdőjét, inkább illene az *exhiberi curavit, -prospexit* kifejezésmód, a rendelkezésre álló helyen az *-it* szóvég előtt legfeljebb négy betű lehetett és így mégis a *iussit* valószínű. Ne várjunk a pannoniai végeken valami pompás stilisztikai készséget, klasszikus latinságot: hiszen még az is kivételes teljesítmény itt, hogy a legegyszerűbb szokványos formuláktól el mert térni feliratunk megfogalmazója. Most már csak az ...*episse* szótöredék beillesztése van hátra ebbe az összefüggésbe. Az *exhiberi* passzív jelenidejű infinitivusz mellett egy ilyen multidejű aktív infinitivusz mellérendelve semmiképpen sem állhat, annál inkább sem, mert a *capio* összetételei akkuzativuszt vonzanának, nem dativuszt, mint a *militib(us)*; így tehát a két infinitivuszos alaknak csak akkor lehet értelme, ha egymásra utalnak. Ha nem tévedek, ez az eset csak akkor állhat fenn, ha az *incipio* igenévi alakjáról van itt szó, tehát: *exhiberi inde [inc]episse militib(us) [iuss]it [pr]idie kal(endas) Iuli(as).*

9. sor. A Corpus PRAE |||I|||VCEME·SILVI olvasást ad, aminek nem sok hasznát vesszük. Meg is jegyzi v. Domaszewski: »dedi versum

lectu difficillimum ad auctoritatem Mommseni, quamquam mihi in lapide esse videbatur V CLEME SILVI; fortasse latet nomen *Cleme(ntii) Silvi*, qui in titulo n. 3424, anni p. Chr. 267, invenitur *a(gens) v(ices) p(raesidis).*« Utóbbi feltevése feltétlenül helytáll, annál is inkább, mert a sor elején a *prae...* után még egy ötödik betű, egy S felső fele is határozottan kivehető s így e sor eredeti szövege kétségkívül *praes [idente e(gregio)] v(iro) Cleme(ntio) Silvi(o)* volt, ami kifogástalanul megfelel a következő sor mellérendelt kifejezésének: *et cura Aur. Frontini praef(ecti) leg(ionis) eiusdem.* A *paesidente* ilyen jelentésben a legjobb latinságban is megvan, amire idézhetjük Tacitus egy helyét, ann. 1, 16: *Castris aestivis tres simul legiones habebantur, praesidente Iunio Blaeso.*

10. sor. A Corpus AEL(ius)-nak olvassa Frontinus családnevét, azonban a kövön az A után egy ferdén sikerült V következik, ezután pedig egy R alsó része látszik, mely össze lehetett kapcsolva az V-val.

A felirat teljes szövege tehát rekonstrukciónk szerint a következő képpen hangzik:

Thermas maiores leg(ionis) II. adi(utricis) Claudianae, magno tempore intermissas et destitutas, retractatis porticibus aditibusque [pri]us refeci[t], exhiberi inde [inc]episse militib[us] [iuss]it [pr]idie kal(endas) Iuli(as), praes[idente e(gregio)] v(iro) Cleme(ntio) Silvi(o) et cura Aur(elii) Frontini praef(ecti) leg(ionis) eiusdem, Paterno II. et Mariniano co(n)s(ulibus).

Magyarul: »A Claudius császár nevét viselő, 'segítő' melléknevű második *legio* melegfürdőit, melyek hosszú időn át használaton kívül voltak és el voltak hagyatva, az oszlopcsarnokok és bejáratok rendbehozásával újjáalakította előbb, majd elrendelte, hogy június 30.-án kezdjék meg a katonák rendelkezésére bocsátani, a 'kiváló férfi' rangcímű Clementius Silvius elöljárósága és Aurelius Frontinusnak, a nevezett *legio praefectus*-parancsnokának felügyelete alatt, Paternus második és Marinianus konzulsága idején.« (Kr. u. 268).

Miután így visszanyertük a *thermae maiores* helyreállításáról szóló felirat teljes szövegét, be kell ezt még röviden iktatnunk e válságos korszak történetének oly gyér és töredékes forrásadatai közé. Egészen lényeges új adat ugyanis, hogy 268 június 30.-án már II. Claudius

uralkodott, mely segítségünkre van abban, hogy azoknak az egymást kergető súlyos eseményeknek időrendjét pontosan megállapíthassuk, melyek ezen év körül csoportosulnak. Ismeretes, hogy az úgynevezett *Scriptores historiae Augustae*, egy a IV. század legvégén keletkezett fércmű Claudius-életrajzának állítása *(vita Claud.* 4, 2), mely szerint Gallienus 268 március 24.-én esett volna gyilkosai áldozatául, otromba koholmány. Más, megbízható irodalmi adat hiányában főleg az alexandriai pénzverés császárév-jelzései, valamint az egyiptomi papiruszok keltezései segítségével, továbbá a birodalmi pénzverés és a feliratok dátumai alapján sikerült a kutatásnak — sok fáradsággal és türelemmel — új szilárd alapra fektetni ezen évek kronológiáját s ennek keretében élesebben körülhatárolni e trónváltozás időpontját.

Az egyiptomi adatokból úgy látszott, hogy Gallienust csak 268 augusztusában döfte le az összeesküvő vezetőemberek által felbujtott orvgyilkos ; közelebbről erre az eredményre vezettek A. Stein tüzetes és kitűnő vizsgálatai, melyek eredményét — másokkal együtt — e sorok írója is átvette.[3] De a politikai változások hírei sokszor csak nagyon lassan érkeztek Egyiptomba — egyes távolesőbb települési helyeken még októberben is Gallienus nevével datálták az okmányokat — s P. Damerau jól sejtette[4], hogy valamivel korábban kellett e császár tragédiájának lejátszódnia, mint azt véltük : ő júliusra gondolt, de látjuk, hogy még jobban vissza kell mennünk. Igen valószínű viszont, hogy alig valamivel előbb, feltehetőleg még júniusban ölték meg Milano falai előtt ezt a kitűnő uralkodót, akinek jellemét az utókor előtt bemocskolta, érdemeit elhomályosította a gyűlölködő szenátusi történetírás.

Arra, hogy a feliratunk által szolgáltatott új, biztos *terminus ante quem* hogyan befolyásolhatja az ekkortájt lejátszódott háborúk időrendjét, most nem térhetünk ki. Meg kell még viszont jegyeznünk a következőket: Az, hogy legiónk felvette Claudius nevét, nem különleges érdemek jutalmául a császár által ajándékozott kitüntető cím, hanem egyszerűen a csapat loyalitását kidomborító sablonos attributum, melyet bizonyára a parancsnok vett fel mindjárt a proklamáció után, hogy a maga és katonái hűségét bizonygassa általa. De azért, amikor e kor szokása szerint[5] állandóan hozzáfűzték a későbbiek folyamán a *legio II. adiutrix* nevéhez, hogy hányszor igazolta be tettekkel császár-

hűségét, biztosan beleszámították ezt a legelső állásfoglalást is. Ez is hozzásegíthette ahhoz legiónkat, hogy Claudius oly rövid uralma alatt »hatszor kötelességteljesítő, hatszor hű« jelzőt szerezhetett magának.[6]

Nem jelentéktelen tény, hogy 268 nyarán, amikor az egyik legszörnyűbb erejű gót betörés zúdul a Balkánra, Aquincumban csend

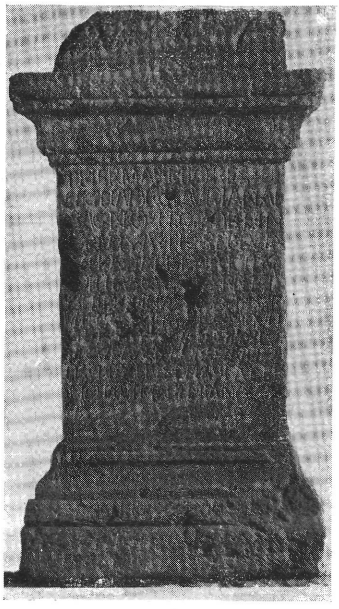

2. kép.
A fenti felirat (CIL III 3525=10492) teljes képe.

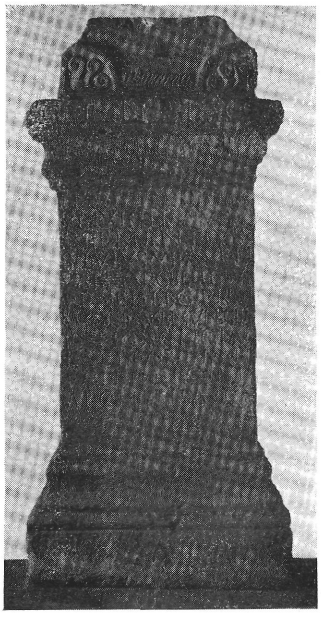

3. kép.
Clementius Silvius helytartó-helyettes további felirata (CIL III 3424).

4. kép.
Ugyanazon helytartó-helyettes harmadik aquincumi köve (CIL III 10424).

van és a fürdőt tatarozhatják. De az is kétségtelen, hogy a csapat java különítményt szolgáltatott a császári expediciós sereg számára s nem volt itthon. És hogy előzőleg mennyi szenvedésen ment Aquincum és tábora keresztül, elárulja az a tény, hogy a nagyobbik katonai fürdő hosszú ideig használaton kívül volt s omladozott. Nem igen fogunk tévedni, ha feltételezzük, hogy valamelyik barbár betörés alkalmával bevették s feldúlták az erődtábort is.[7]

Vessünk még egy pillantást a szereplő vezető-személyiségekre is. Az első közülük két más aquincumi feliraton is megtalálható, melyek

a következők: CIL III 3424: *Genio Imp. P. Lic. Gallieni invicti Aug. Clementius Silvius v(ir) e(gregius) a(gens) v(ices) p(raesidis) et Val. Marcellinus praef(ectus) leg., prot(ector) Aug(usti) n(ostri), a(gens) v(ices) l(egati), municipes ex provincia Raetia s(olverunt votum) l(aeti) l(ibentes) m(erito) Paterno et Archesilao cos.* (Kr. u. 267). — CIL III 10424: *I. O. M. et dis deabusque omnibus T. Clementius Silvinus v(ir) e(gregius) a(gens) v(ices) p(raesidis) s. l. l. m.*

A második kövön nem *Silvius*, hanem *Silvinus* áll, de az NV ligatura első merőleges szára oly ferde, hogy tévedésnek minősíthető; így a helyes névforma *Silvius* lesz. Az elsőnek citált feliraton kívüle megnevezett parancsnok teljes neve, mint északafrikai feliratokról tudjuk, *Clementius Valerius Marcellinus* s így rokonságban voltak; A. Stein szerint[8] talán örökbefogadott fia volt a másiknak. Amint látjuk, 268-ban a legió élén már nem Marcellinus állott, hanem egy *Aurelius Frontinus* nevű katona; *Marcellinus* 277—280 közt *Mauretania Tingitana* kormányzója volt. Mindenesetre egy helyről származó raetiai ember volt *Silvius* és *Marcellinus*, mert ezt jelenti, ha *municipes ex provincia Raetia* megjelöléssel illetik saját magukat. A v. Domaszewski[9] tévesen írja, hogy a *municipes* a *legio II. adiutrix*-nak Raetia-ból való közkatonáira vonatkozik, hiszen a dedikálók csakis a nominativuszban megnevezett elöljárók lehetnek s rajtuk kívül senki sincs megemlítve.

Bizonyára a lovagrendbe emelkedett egyszerű provinciális volt mind a kettő, akik előtt fényes karrier nyílott meg Gallienus 260-ban kelt híres rendelete folytán, mely a seregből kizárta a szenátorokat. A szenátori kormányzók katonai és polgári funkcióinak kettéosztásával egyikük polgári helytartó, a másik pedig tartományi katonai parancsnok lett, úgy, mint utána *Frontinus*.

JEGYZETEK

AZ AQUINCUMI ADALÉK A KR. U. 268. ÉV TÖRTÉNETÉHEZ C. TANULMÁNYHOZ.

1 Lásd: Thes. linguae Lat. 7, 1112.

2 Thes. linguae Lat. V 2, 1432.

3 A. Stein, Archiv für Papyrusforschung 7, 1923, 34 ff. 44 f. Ua., Journal of Egyptian Archeology 14, 1928, 16 sqq. Ua., Laureae Aquincenses 1, 1938, 256 skk. — A. Alföldi, Berytus 5, 1938, 85 skk. Ua., Cambridge Ancient History 12, 1939, 189 sq. Ua., Journal, of Roman Studies 30, 1940, 1 sqq. — E cikkekben az összes adatok és a további irodalom is megtalálható.

4 P. Damerau, Kaiser Claudius II. Goticus (Klio Beiheft 33), 1934, 27 f.

5 A. Alföldi, Numismatic Chronicle 1929, 218 sqq.

6 CIL *III* 3521 = Dess. 570: *Imp. Caes. M. Aur. Claudio Germanico p. f. invicto Aug., pont. max., trib. potest. III., cos., procos., p. p. leg(io) II. [a]di. VI. p., VI f., [con]stans [C]laudiana, numini maiestatique eius dicatissima.*

7 Az eseményekről lásd most fejtegetéseimet az új Budapest története I. kötetében, 670 skk.

8 Prosopographia imp. Rom. 2^2, 1936, 271, Nr. 1142—1143.

9 A. v. Domaszewski, Die Religion des römischen Heeres, 1895, 77.

DOBROVITS ALADÁR

AZ EGYIPTOMI KULTUSZOK EMLÉKEI AQUINCUMBAN

ENGLISH SUMMARY ON PAGE 494

A filozófia nagy századai alatt válságba jutott görög vallásosság — és a római a görög formákkal a görög problémákat is örökölte — megújulni kívánt. A megújulni kívánó antik vallásos szellem a kelet vallásait a magáéval azonos gyökerűeknek ismerte fel és megtalálta bennük a világkép egységének, feltétlen bizonyosságának érzését is. Az antik világ az egység felé törekedett. A kereszténységgel szembenálló pogány egyiptomiakat helléneknek nevezték [1] és Minutius Felix Sarapist és Isist hajdan egyiptomi, most már római istenségnek mondotta.[2] A Róma városi pogányság utolsó ellenállása a kereszténységgel szemben ennek a Sarapisnek és Isisnek nevében történt [3] és a nyugati nagyvárosok proletariátusa körében a régi egyiptomi mágia élt tovább.[4]

A Duna vidéke, ha később is került az antik kultúra hatása alá, nem maradt ki ebből a folyamatból. Pannónia és Egyiptom között a római foglalás előtt nem igen lehet közvetlen kapcsolatot kimutatni, s az összeköttetés azután sem válik jelentőssé. Mégis Pannóniában az egyiptomi istenek kultuszának nagyszámú és sok tekintetben nagyon fontos emléke maradt fenn.

Pannónia elfoglalását katonai meggondolások kényszerítették ki: Itália előtere volt s a Duna-vonal választotta el a rómaivá vált mediterrán világot, amely teljesen rómaivá csak Egyiptomnak, az utolsó hellénisztikus monarchiának ezidőben történt meghódításával lett, a barbár világtól. Ez időben lett a Köztársaságból magából is monarchia, az alattvalók szemében lassan-lassan éppen olyan istenkirályság, mint amilyen egykor Egyiptom is volt.

Amikor mindez bekövetkezett, az egyiptomi istenek recepciója tulajdonképpen már befejezett folyamat volt.[5] Tartományunkba [6] ezek az istenek már mint római istenek érkeztek a foglalókkal együtt. Alig

is tudunk itt kimutatni egyiptomiakat, vagy legalábbis alexandriai görögöket.[7] A nyugati határszél városaiba a pataviumi kereskedő patriciusok hozták az új isteneket [8] és hogy továbbra is mennyire a rómaisághoz, a romanizációhoz fűződik tiszteletük, mutatja, hogy emlékeiket jóformán csak ott találjuk meg, ahol a római élet erős gyökereket vert, a nyugati határszélen, a Duna mentében és Dráva-Száva közén.

Aquincum, Pannonia Inferior tartomány székhelye ennek a római életnek elsőrangú centruma. Nem ugyan innen, de a közvetlen környékről való az a felirat, amely olyan szépen igazolja az államhatalomnak és a császárkultusznak az egyiptomi istenek tiszteletével való szoros összefonódását.[9] Egy másik, ugyancsak a környékről származó feliraton az egyiptomi kultusznak közvetett, de annál mélyebb gyökerekre mutató emléke: Vibia Serapia neve is igazolja, hogy az alexandriai istenek nevével kapcsolatos személynevek minálunk is elterjedtek.[10] Már hogy Vibia Serapia római volt-e, vagy pannón, vagy orientális, biztonsággal el nem dönthetjük, közismert az az eset, amikor egy alemann fejedelmi sarj is a Serapion nevet veszi fel.[11] Talán mégis inkább orientálist kell benne látnunk, akár az aquincumi Arpocras-ban.[12] Ebben az esetben a név formája majdnem teljes biztonsággal mutatja, hogy orientális emberrel, valószínűleg alexandriai göröggel van dolgunk. Arpocras pater volt, tehát Mithras pap: példája ez a keleti kultuszok egymásközötti szoros kapcsolatának: az apuleiusi Luciust beavató Isis pap neve Mithra volt.[13] Arpocras Ti. Haterius Saturninus legatus üdvéért állíttatta feliratát, talán abból az Aterius-családból származott ez, melynek síremlékét az »Arcus ad Isis« (sic) képe díszíti.[14]

De nemcsak feliratos, hanem kézzelfogható bizonyítékai is vannak az egyiptomi istenek itteni kultuszának. Az a még az Óbirodalomból származó ajtóformájú-sírstélédarab, amelyet 1852-ben találtak,[15] biztosan egy Isis-szentély díszei közé tartozott[16] és az Isis-hívőket magukat is megtaláltuk talán abban a két múmiában,[17] melyeket Nagy Lajos fedezett, ill. ismert fel és melyekhez legújabban Petronellben találtak hasonlót.[18] Aquincum római kultúrájával függhet össze egy Kőbányán talált aranyozott ólom Isis-szobrocska töredéke,[19] mert amint Nagy Lajos rámutat, római kultúrrétegben került elő, tehát nem magános szórványlelet. A Nagy-Alföld sajátos egyiptomi anyaga más

jellegűnek látszik.[20] Valószínűleg az alexandriai istenek kultuszának emléke egy Kerberosz-szobor,[21] s az Alexandriával való összeköttetést egyébként több kisebb-nagyobb lelet bizonyítja, így az aquincumi múzeum remek néger rabszolgája [22] s a Pilisszántón talált faágat rágó kecskét ábrázoló bronzcsoportozat.[23]

A teljesség kedvéért megemlítünk még néhány olyan leletet, melyeket szintén kapcsolatba hoztak az egyiptomi istenek kultuszával, de amelyekről ez biztonsággal nem állítható. Az a két, alvilági isteneket ábrázoló relief, melyekhez hasonlókat másutt is találtak a dunai tartományokban,[24] talán nem annyira Isis és Sarapis, mint inkább Dis és Proserpina emlékei.[25] Egy ruhás női szobor töredékében esetleg Isis papnőt láthatunk.[26] Isis papnőinek jellegzetességét, attributumaiktól eltekintve, a mellükön összecsomózott ruha jelképezi. Minthogy a szoborból csak a lábrész maradt meg, biztosat erről alig mondhatunk. Az Isis papnő feltevést azért egészen el nem utasíthatjuk, mert a rojtos ruhaszegély és a középen mélyen aláhulló öblös ránc valóban emlékeztet az Isis papnők viseletére. Egy másik, Dunapentelén előkerült szintén Isis papnőnek tartott mészkőszobornál,[27] melynek csak a feje hiányzik, a kivitel primitív volta miatt nem mondhatunk semmi biztosat s a jobb karján tekergőző kígyó, melynek alapján éppen Isis papnőnek tartották, még sokkal több joggal Hygieiára utal.

Külön említjük meg az Amon-kultusz emlékeit. Ezeket is együtt szokták tárgyalni a többi egyiptomi isten emlékeivel, noha azoktól élesen elválnak. Egyrészt, mert már Egyiptomban is különvált Amonnak, az isteneknek a filozófiai eredetű királyának (»elrejtett«) a tisztelete az Osiris-kör tiszteletétől,[28] amely a hellénisztikus időkben a római birodalomba is utat talált, másrészt mert nem tudjuk, hogy az a Jupiter Hammon, akit a római feliratok említenek, vajjon ez az egyiptomi istenkirály-e még, vagy pedig a vele először a libyai Sziva-oázisban azonosított Baal Hammon, aki a rómaiakhoz valószínűleg a púnok közvetítésével került.[29] A kosszarv, amely ennek az istennek az attributuma, jöhetett az egyiptomi istentől, hiszen annak szent állata is a kos volt. Ikonográfiai típusában azonban nem tudjuk minden kosszarvas alakról biztonsággal megmondani, amellyel a római emlékeken, különösen mécseken [30] találkozunk, hogy vajjon Amon fejét, vagy más

szarvas istent, elsősorban Pánt, vagy valami folyóistent kell-e bennük látnunk [31] vagy más hasonló démoni alakot. Démoni jellege ellenére is Juppiter Ámonra kell gondolnunk egy korinthosi oszlopfő kosszarvat viselő fejénél.[32] Egyetlen Hammon feliratunk mindenesetre érdekes, mert ennek az istennek kultuszát a katonai istenségekével kapcsolja össze.[33]

Aquincum közelebbi és távolabbi környékén is számos emlékét találjuk az egyiptomi kultuszoknak, közülük egyeseket már meg is említettünk. Emlékeztetünk egy gyűrű vésett kövének Sarapis fejére Dunapenteléről,[34] a fehérmegyei Szabolcsi puszta bronz Apisára [35] stb. Valamennyinél fontosabb azonban az a magából Fehérvárból származó dombormű,[36] amely ugyan nincs közvetlen kapcsolatban az Isis-kultusszal és amely már régóta ismeretes.[37] (1. kép.)

A Szent István-bazilika alapjainak 1874-ben történt feltárásakor több római domborműves kőlap került elő. Valamennyi hazai, aquincumi mészkőből készült és amint ma látjuk, nyilvánvalóan aquincumi kőfaragó kezének munkája volt.[38] Valamennyi a püspöki kőtárba került, onnan jutottak legújabban a fehérmegyei múzeum gyüjteményébe. A minket érdeklő kőtábla 1 m 75 cm széles, 52 cm magas és mintegy 15 cm vastag. Alul és felül síma párkány szegélyezi, amely alul az ábrázolással olvad egybe, két szélén pedig csonka. A képes mező közepét négy sematikusan fogalmazott magas fa tölti ki, ettől jobbra és balra egy-egy ellentett irányú zárt jelenetet látunk: balkéz felől felbukkanó krokodilus hátán amphorákat vívő öszvér orrába harap, jobbkéz felől egy rémülten visszanéző véznatestű törpe alak — minden valószínűség szerint pygmeus — pálmafa ágaira kapaszkodik. A két jelenetet a krokodilusok egymást metsző farka köti egybe.

Ismerjük is ezt a két jelenetet egymástól függetlenül is, máshonnan. Az öszvér és krokodilus csoportját herculaneumi falképről [39] és tuniszi mozaikról,[40] — Plinius[41] szerint Nealkes festő egy csataképén is szerepelt ez a jelenet, hogy a Níluson lefolyt hajóütközet színterét érzékeltesse, — a fára mászó pygmeus csoportját pedig pompeji falképről.[42] Nyilvánvaló tehát, hogy a fehérvári dombormű mestere sem maga találta ki reliefjének tárgyát. Annál is inkább, mert amint a kivitel naiv volta igazolja, a »művész« krokodilust és pálmafát valószínűleg sohasem látott.

1. kép. – *Nílusi jelenet, Székesfehérvári Múzeum.*

Valószínűleg, amint ez nagyon gyakori, itt is mintakönyv után dolgozott. Kérdés azonban, hogy a mester a két jelenetet mintáján egyesítve találta-e, vagy pedig ő fűzte-e azokat egybe. Mindenesetre a kivitel részletbeli fogyatékosságai ellenére is ez a relief elsőrangú kompozíció. A teret teljesen kihasználva a jelenetet frizszerűen, mintegy hullámvonalat alkotva építi fel. A hullámhegyeket az öszvér és a fára mászó pygmeus képezik, a hullámvölgyet a két krokodilus szimmetrikusan elhelyezett, egymást metsző teste, a fölöttük levő üres teret a négy sematikus fa tölti ki, az általuk hangsúlyozott erős függőleges tagolás az amphorákban és a pálmafa törzsében nyer szimmetrikus megismétlést. A kompozíciónak ez az erősen geometrikus hangsúlyozása teszi valószínűvé, hogy noha reliefünk két oldalán csonka, mégis véleményünk szerint alig hiányozhat belőle valami. A pálmafa mögött a tér üresen marad, ezen az alapon kell arra következtetnünk, hogy az öszvéres jelenet is teljes és itt sem következhettek újabb alakok, melyek például a pompeji falképen és az el-alia-i mozaikon az öszvért farkánál fogva visszatartani igyekeztek, ennek különben az öszvér farktartása is ellene mond. Hasonlóképpen hiányzik a fehérvári domborművön a pálmafa és krokodilus között segítségre siető fegyveres pygmeus alakja is, amelyet a pompeji mintáról ismerünk.

Ez az erősen lerövidített megfogalmazás sajátos jellemvonása a pannóniai kőfaragó-stílusnak.[43] Ezen az alapon és a kompozíciónak a klasszikus reliefstílustól idegen geometrikus, térkitöltő felfogásából[44] is biztosan következtethetünk a pannóniai, helyi művészi felfogás érvényesülé-

sére. Még csak a relief keletkezési idejének és rendeltetésének céljáról kell néhány szót szólnunk. A pannóniai kőfaragóiskola virágzását a második századra tehetjük. Ebből az időből látszanak származni a domborművünkkel együtt talált többi fehérvári római faragott kőemlékek is. Semmi olyen jel nem mutatkozik, ami ellene mondana annak a feltételezésnek, hogy a mi reliefünk is a második században keletkezett volna, ha nem is támogatja semmi sem feltétlen biztonsággal ezt. A pannóniai kőfaragóstílus nem mindig követi teljes határozottsággal a római nagyművészet stílusváltozásait, úgyhogy nagyon sokszor külső körülmények mérlegelésére is rá vagyunk utalva.

Az úgynevezett nílusi jelenetek, amelyek közé a fehérvári domborművet is számítanunk kell, különösen a Kr. u. I. században voltak nagy divatban a római művészetben. Nagyszámmal találjuk őket a pompeji és római falképeken és mozaikokon,[45] északafrikai villák mozaikdíszítésein[46] (ez időből való a már említett el-alia-i mozaik első megfogalmazása is), architektonikus terakottadomborműveken,[47] használati tárgyakon,[48] mécseken[49] stb., stb.

Ez a divat a II. században érezhetően alábbhagy, párhuzamosan az előző korok kifinomult mozaikstílusának bizonyos eldurvulásával, amit az el alia-i mozaik — realisztikus felfogásban történt — restaurálása is igazol.[50] A harmadik században a nílusi jelenetek divatja lassan elmúlik és az egyiptomi kultusz szentélyeit ál-egyiptomi tárgyakkal díszítik.[51] A II. században azonban az említettek ellenére is nagy divatja van az egyiptizáló művészetnek, párhuzamosan az egyiptomi kultuszok fokozott elterjedésével. Talán Hadrianus utazása is befolyással volt erre, mindenesetre a nagy Palaestrina-mozaik ennek a divatnak egyik legfontosabb tanubizonysága. (Ezt a mozaikot realisztikus tendenciája miatt nem számíthatjuk a típikus nílusi jelenetek közé.)[52]

A fehérvári dombormű keletkezését az I. századra nem tehetjük, mert a romanizáció üteme ezt meg nem engedi. Nagyon valószínű, hogy ez is a II. század elejének említett egyiptizáló divatjának köszönheti létét. Nagysága és formája egyaránt arra engednek következtetni, hogy domborműves szarkofág oldala vagy talán sírkert oldallapja volt. Ennek ábrázolása tárgya sem mond ellent.

Más helyen bővebben foglalkoztunk annak a szellemi háttérnek kérdé-

sével, amiből a nílusi jelenetek világa is felmerül.[53] Itt csak röviden emlékezünk meg arról, hogy noha már az ó-egyiptomi művészetnek kedvelt tárgyköre volt a Nílus és mocsarainak élete,[54] ezeket leszármazottaiktól,[55] az alexandriai[56] és római hasonló nílusi jelenetektől élesen elválasztja az a körülmény, hogy míg amazok a folyam reális életének ábrázolásai, ezek egy irreális mesevilágot tárnak elénk.[53] Ennek az irreális mesevilágnak a legfőbb kifejezői a pygmeusok népe. A pygmeusok a görög mithikus világból származnak, más hasonló népségekkel együtt a világ végén, az Okeanos partjain tanyáznak.[58] Egyiptomba való lokalizálásuk, amely, amint a vázaképek is tanusítják, már az V. század folyamán megindult, annak a folyamatnak következménye, amely az elzárkózott, eltérő szokású, különös, de ősi és nagykultúrájú népet és országot még a mellette, sőt benne élő görögök és más idegenek számára is egyszerre nevetséges és fönnséges, visszataszító és csodálatos mélységesen bölcs és fordított, bolond világgá változtatta.[59] Amint ez a Bibliából[60] és szir szövegekből[61] is nyilvánvaló, az Egyiptomfelfogásnak ez az irrealitása odáig ment, hogy a mediterrán világnak ezt a leggazdagabb és legnépesebb országát egyenesen az Alvilág és Kárhozat szimbólikus kifejezésére használták fel. (A római Isis-hívők számára természetesen Egyiptom a Szent Föld szerepét játszotta).[62] Maguk a pygmeusok pedig, halálos-kómikus küzdelmeket vívó phallikus törpe nép, ugyancsak a chthonikus-halálos szférába tartozók, szintén nem ismeretlenek a sírszimbólikában.[63] Talán mégsem valószínűtlen tehát az a föltételezésünk, hogy a fehérvári relief egy Isis-hívő síremlékét díszítette. Ha az egyiptizálás és a Nílusi jelenetek elterjedése elsősorban művészi divat volt is csak, soha teljesen a mögötte levő szellemi háttértől el nem szakadt,[64] és ahol megjelenik, ott az Isis-hívők jelenléte rendszerint más bizonyítékok alapján is kimutatható.[65]

2. kép. — *Isis és Séth-Typhon Pacatus tálmintájáról.*

Hasonló a helyzet egy másik, már szintén régebben ismert nagyfontosságú helyi eredetű leletcsoport esetében is. A gázgyári római fazekastelep terra-sigillata-tálain többször előforduló ábrázolás egy mellhez szorított, jobbjában pálmaágat tartó alakot, illetve elnagyoltan mintázott női mellképet mutat.[66] (2. kép.) Amint Kuzsinszky is megjegyzi, ezek az ábrázolások máshonnan nem ismeretesek. A nőnek sajátos hajviselete a feltűnő : amennyire az elnagyolt, elmosódott mintákon kivehető, elől magasan, diadémszerűen feltornyosul, hátul fürtösen a nyakra lóg. Máshonnan származó rokonábrázolások analógiája alapján[67] benne kétségtelenül Isist kell látnunk. Ezekután a másik alak kilétét is hasonló körben kell keresnünk. Állatfejű istenek valóban Egyiptomra jellemzők.[68] A pálmaág a »kutyafejű« Anubis kezében szokott megjelenni.[69] Csakhogy semmi kétség nincs afelől, hogy az aquincumi mintákon szamárfejű alakkal állunk szemközt. Ilyen az egyiptomi mithológiában pedig csak egy van : Seth-Typhon.[70]

Mit keres azonban egymás mellett Osiris hű felesége és gyilkosa? Az emlékek és szövegek tanusága szerint ez sem példátlan. Már egyes óegyiptomi szövegek szerint is vonzódik hozzá,[71] amit a Chester-Beatty Lit. papyrus[72] és Plutarchos Isis könyve[73] is megerősít : Isist részvét fogta el fivére iránt és megakadályozta Horust abban, hogy megölje. Firmicus Maternus pedig egyenesen úgy ismeri e történetet,[74] hogy Seth Isis férje, Isis és Osiris pedig szerelmi viszonyt folytattak egymással s ez okozta volna az Osiris és Seth közötti viszályt. Hogy ez és a hasonló verziók nem pusztán a keresztény auktorok[75] rosszindulatának vagy tájékozatlanságának következménye, igazolja az a körülmény is, hogy egy császárkori egyiptomi varázspapyruszon Seth és Isis a földönfekvő Osirist együtt fenyegetik,[76] Hellénisztikus egyiptomi varázspapyrus litániájában Osiris a gonosz, Seth az igaz.[77] Hasonló volt a felfogása a gnosztikus sethiánusok szektájának is.[78]

Anélkül, hogy a sethiánus szektának messzeágazó és bonyolult problémáiba akarnánk itt elmerülni, vagy pedig az e korból származó nagyszámú szamárfejű ábrázolás kérdését óhajtanók megvitatni (számításba jönne itt elsősorban a palatinusi gúnyfeszület,[79] fiesolei mécses,[80] és a defixiós táblák állítólagos »lódémonai«[81]), azt hisszük, hogy az aquincumi szigillaták ábrázolásainak eredetét és értelmét ebben a körben

kell keresnünk. Hogy nem pusztán dekoratív célokból alkalmazta a szigillata-mester ezeket a bélyegzőket, — amint az egyébként a szigillatákon olyan gyakori — azt igazolja egyrészt az a körülmény, hogy a két mellkép kevés kivétellel mindig együtt fordul elő,[82] másrészt hogy éppen csak innen ismeretesek.[83] Tehát nem egyszerűen valahol másutt látott minták átvétele, hanem úgylátszik, helyi szükséglet kielégítése volt a cél. Ha az import útján messze földre eljutott szigilla-

3. kép.
1. Thoeris. 2. Gemmautánzat. 3. Oroszlán szobrocskája.

tákon megjelenő vallásos jellegű ábrázolások alapján a lelőhely vallási körülményeire egyáltalán nem következtethetünk, mégis tagadhatatlan, hogy díszítéseik megválogatásában a mesterek a kereslethez alkalmazkodtak, különösen amikor elsősorban a helyi szükséglet kielégítéséről volt szó.

Meg kell még emlékeznünk az Isis-kultusznak Aquincumból és környékéről előkerült legújabb emlékeiről is. A katonaváros amphitheatrumának tájékáról került elő, még a rendszeres feltárást megelőző időkben szórványlelet gyanánt egy kis, a tipikus egyiptomi emailból készült halványkék szobrocska.[84] (3. kép, 1.) Nagyhasú, lógómellű nőalakot ábrázol, kinek feje a viziló fejére emlékeztet. Az egyiptomi (kő- és email-)szobrok szokásos háttámlája itt sem marad el, de hátrahajló krokodilfarokba megy át, felálló fülei pedig az átfúrt felfüggesztőkarika szerepét töltik be. Karjait — alkarjait kissé előrelendítve — oldalaihoz szorítja. Kétségtelenül Thoeris-szobrocskája

ez, azé az istennőé, aki a terhes- és szülőnők védőjének és egyúttal a halottak egyik úrnőjének szerepét töltötte be.[85] Noha jelentős kultusza nem volt, szobrocskái a leggyakoribb amulettek közé tartoztak, melyeket élők viseltek és a halottak sírjaiba adtak — többnyire láncra fűzve — melléklet gyanánt.[86] Később azonosították Isissel és Háthorral, kinek egyik megnyilvánulásának tekintették. Egyiptomon kívüli kultuszáról nem tudunk, mégis előfordul együtt a többi kis email-amulettel, ahol az egyiptomi hatás kimutatható, vagy amerre az egyiptomi istenségek tisztelete elterjedt.[87] Valószínűleg éppen amulett-voltuknál fogva voltak ezek a kis email-szobrocskák kedveltek, esetleg már nem is az ábrázolásuk tárgyához fűződő speciális értelem miatt. Pannóniából hiteles lelet gyanánt nem igen ismerünk ilyen amuletteket, de a komáromi múzeum őriz az ószőnyi leletek között több hasonló amulettet, sajnos, a lelhelyre való minden utalás nélkül, de amelyekre vonatkozóan joggal tételezhetjük fel a brigetiói eredetet.[88] Itt említjük meg azt a másik két egyiptomi jellegű tárgyacskát is, melyeket hasonló leltári szám alatt találhatunk meg az aquincumi múzeumban. Az egyik bronzszobrocska[89] (3. kép, 3.), amely valamiféle állatot, valószínűleg oroszlánt ábrázol, amint ovális talapzatból kinövő növényi indára vagy bimbóra kapaszkodik. Kissé idegenszerű jellege ellenére is alexandriai eredetű importárunak látszik, noha a kultusszal közvetlen kapcsolatba nem is hozható. A másik egy kis fénytelen zöld pasztából készült gemmautánzat[90] (3. kép, 2.). Domború előlapján elég magas reliefben mintázott jobbratekintő egyiptomi stílusú, körgallért viselő férfimellkép látható profilban, lapos hátlapjára a múmiaformájú Ptah isten sceptrumot tartó képét vésték. Az isten előtt levő hieroglif jelek felvésése és csoportosítása, de a mellkép stílusa és a »gemma« anyaga is valószínűvé teszik, hogy nem egyiptomi, de modern munka.

Szórványlelet gyanánt került elő egy másik egyiptomi szobor is, de amelynek aquincumi eredete és hitelessége majdnem kétségtelen.[91] Üres, hátul nyitott, hasábszerű bronztalapzaton álló, azzal egybeforrasztott kis ichneumon bronzszobra ez (4. kép). A hengerestestű állat nagynyílású fülét felmeresztve figyel, hosszú farkát két kis csap támasztja alá. A szaita korszakból származó csinos szobrocska egyedülálló Pannó-

nia területén, egyébként is a ritkább leletek közé tartozik Egyiptomon kívül. A feketetengeri görög városokból ismerünk hasonlókat.[92] Az ichneumon az egyiptomiaknál Átum napisten szent állata volt,[93] a Nyugaton semmi különös kultikus jelentősége nem mutatható ki, ez is valószínűleg csak mint amulett szerepelhetett, esetleg az isiacusok szentélyeit díszíthette.

A nemrég elhalt Kézdi-Kovács festőművész hagyatékából került elő egy kis bronz Osiris-szobor[94] (5. kép). Leletkörülményeiről semmit sem tudunk, de a művész elsősorban csak Óbudáról és környékéről származó leleteket gyüjtött. Ezt megerősíti az Osiris-szobor patinája is, amely megegyezik a Duna völgyében talált bronztárgyak patinájával,[95] úgyhogy jogunk van hinni ennek a szobrocskának pannóniai, mégpedig aquincumkörnyéki eredetét. Egyébként a szokásos kis egyiptomi Osiris-szobrok egyike ez, az istent múmiaformában, mellére szorított kezeiben korbáccsal, kormánypálcával mutatva, — amilyeneket nagyszámmal találtak mindenfelé a Római Birodalom területén, így Pannóniában is, Somlójenőn,[96] Tevelen[97] és Koroknyai-pusztán[98] stb. Hogy ennek az istenszobrocskának mi volt a rendeltetése, azt természetesen, nem ismerve a lelet körülményeket, biztonsággal meg nem mondhatjuk. Nagyon valószínű, hogy valamiféle szentélyben állhatott: az említett teveli Osirist Sol szobrával együtt találták,[99] Dunakömlődön pedig egy Osiris hat más isten szobrával együtt került elő.[100]

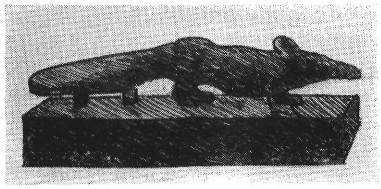

4. kép. — *Ichneumon bronzszobra, Kende Béla gyüjteménye.*

Pontosabb leletkörülményeit is ismerjük két másik egyiptomi emléknek, amelyek új fontos leletcsoportot mutatnak be nekünk. Két usebti ez. Az egyik a budapesti Fleissig-gyüjteménybe került, a Szépjuhásznénál találták a mult század hatvanas éveiben (6. kép). Földbekerülésének korát a vele együtt talált római bronzfibula is meghatározza.[101] Halványzöldes, barnára átszineződött zománc, lábrésze térdén alul hiányzik, erősen kopott. A szokásos szaita típus: háttámlával ellátott síma, parókás, szakállas múmia-alak, mellére szorított kezeiben földművelő szerszámokat tart. Hasán egy sor függőleges bekeretezett hieroglyphfelirat. Az említett kopás és az a körülmény, hogy a szobrocskát a fel-

irat bevésése után zománcozták, a feliratot teljesen olvashatatlanná teszi, csak az Osiris szó és a halott anyjának neve előtt álló *mś* (»szülte«) szótag vehető belőle úgy-ahogy ki.

A másik usebtit, amelyet jelenleg a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyüjteménye őriz, mint a Pázmány Péter Tudományegyetem Éremés Régiségtani Intézetének letétét[102] (7. kép), 1869-ben találták Óbudán, a Hajógyári Szigeten. Erőteljes, gondos kivitelű zöldes szaita típus, csaknem teljesen ép. Érdekes különös laposorrú, határozottan négertípusú arcformája. Testét 8 sor jobbról balra futó vízszintes, jól olvasható hieroglyph-felirat borítja, amely a Halottak Könyvének VI. fejezetét tartalmazza a szaitakori usebtiken általános változatban. Megtudjuk ebből a halott nevét is, Pszametiknek hívták, kinek »szépneve« Ahmosz volt.

5. kép. – *Osiris bronzszobra. Sárdy Brutus gyüjteményéből.*

Az usebtikat,[103] ezeket a halottat magát ábrázoló, tulajdonképen vele azonos, a szaita-kortól fogva háttámlával ellátott múmia formájában ábrázolt szobrocskákat azért tették az egyiptomiak halottaik sírjába, hogy helyettük az istenek földjét megműveljék, ami a halott kötelessége volt a túlvilágon. Erre vonatkozik az usebtiken állandóan megismétlődő felirat, a Halottak Könyvének említett VI. fejezete. Az egyiptomiak rendszerint nagyszámú usebtit adtak halottaikkal, múzeumaink leggyakoribb egyiptomi emlékei közé tartoznak.[104] A Római Birodalom területén is mindenfelé nagyszámú usebtit találtak, ezek közül igen sok igazolhatóan rómaikori sírlelet[105] és ha egy-két galliai utánzattól eltekintünk,[106] valamennyi eredeti egyiptomi importáru. Pannóniából sírlelet gyanánt eddig egy usebti került elő, amelyet a pécsi

6. kép. – *Usebti. Fleissig-gyüjtemény.*

Majorossy Imre-múzeum őriz.[107] Egy másik usebti a Sümegi Múzeum anyagával került Keszthelyre.[108] Itt említhetjük meg azt az állítólag a Csúcshegy alatt lelt »usebtit« is,[109] amely azonban nem bizonyult valódinak, hanem egy a mult század közepetáján Egyiptomban előállított utánzattípushoz tartozik.[110] Ez a típus rendkívüli nagy elterjedettségre tett szert és jóformán minden múzeum őriz még ma is egy-két darabot belőle.[111]

7. kép. – *Usebti. Szépművészeti Múzeum.*

Kérdés, hogy milyen célt szolgált a rómaiaknál az Egyiptomból importált usebti? Lehetett egyszerűen dísztárgy, emlék, de sokkal valószínűbb, hogy amulett, az Isis szentélyek kultusztárgya volt, sírmelléklet gyanánt való alkalmazása, sőt helyenkinti utánzása pedig nem zárja ki azt a feltevést, hogy a római Isis-hívők tisztában voltak eredeti rendeltetésével és ők is abból a célból helyezték halottaik sírjába, hogy azok számára a túlvilági mezőket megművelje.

Aquincum környékéről is számos újabb egyiptomi leletet ismerünk. Így a Székesfehérvári Múzeum egy, még a Fehérmegyei Régészegylet gyüjteményéből származó kis bronzszobrot őriz, mint fehérmegyei leletet[112] (8. kép). Bal lábával erőteljesen előrelépő, fejetlen alak, rövid köténytyt visel, jobb karját oldala mellett lógatja, előrenyujtva, ökölbeszorított balkezében ma már hiányzó sceptrumot tartott, derekát rövid kötény övezi. Isteni, vagy talán inkább királyi alak lehetett, pontos meghatározásától el kell tekintenünk, mert ezt a fejdísze tenné csak lehetővé. Ugyancsak a Fehérvári Múzeumban látható egy felhúzott térdekkel ülő kis bronzszobor, fejét harántrovátkákkal díszített, két ágban mellére

lógó paróka fedi (9. kép). Késő egyiptomi, császárkori munka ez,[113] a tartás és a feje tetején levő, a ma már hiányzó fejdísz beillesztésére szolgáló nagy kerek fúrás alapján Maat-nak, az igazság istennőjének szobrát ábrázolja.[114] Ennek az istennőnek kultusza a rómaiaknál ki nem mutatható, de az igazságnak az egyiptomiak felfogásában játszott középponti szerepe[115] a császárkori Isis misztériumokban is kétségkívül megmaradt.[116] Ez a szobor dunaszekcsői lelet.[117] Dunaszekcsőn egyébként állítólag egy skarabeust is találtak, amely azonban elkallódott.[118] Egy skarabeust őriz a Fleissig-gyüjtemény is, mint Dunapentelei leletet.[119] Lapos hasrészén bemélyített ábra, amely harcikocsin ülő sceptrumot tartó királyt mutat (10. kép).

8. kép.
Egyiptomi bronzszobor, Székesfehérvári Múzeum.

Intercisával kapcsolatban kell megemlékeznünk egy, az egykori Schmidt-gyüjteményből Budapest Székesfőváros tulajdonába került érdekes leletcsoportról is. E gyüjtemény egyik vitrinje számos kisbronz tárgyból és terrakottából álló kollekciót tartalmaz, amelyet annak idején »Intercisa = Ercsi« megjelöléssel állítottak ki.[120] Mivel a leletek legnagyobb része ismert dunapentelei típusokhoz tartozik,[121] joggal tételezhetjük fel, hogy a kérdéses vitrinben egy zárt dunapentelei gyüjtemény található és az Ercsi megjelölés csak tévedésből kerülhetett rá. Ebben a vitrinben több egyiptomi bronzszobor is van. A legérdekesebb egy szétvetett lábakkal, görbe csípőhöz szorított kezekkel álló torzalak (feje, lábszárai hiányzanak).[122] Kétségtelenül Bésznek, a rémarcú gnóm istennek szobrocskája ez (11. kép), akit az egyiptomiak mint a hálószobák és toalettszerek védőjét tiszteltek, de aki a későbbi korban a legkedveltebb istenségek közé tartozott, amit a rengeteg képével ellátott amulett igazol.[123] Ezidőben Abydosban már nagyhírű jóshelye volt[124] és a memphisi Serapeumban monumentális szobrát találtak meg.[125] Kultuszának Egyiptomon kívül kevés nyoma, de nagyszámmal találták szobrait

mindenütt, főként amerre a főniciaiak megfordultak[126] (VIII., sz. Samos-sziget).[127] Bronz Bész-szobrocskát még, mint eredeti egyiptomi importárut ismerünk a császárkori Galliából is.[128] Három Osiris-szobrocskán (12—14. képek) valamennyi a szokásos típus,[129] kívül még egy, a gyermekét, Horust szoptató ülő Isist ábrázoló bronz szobrocska (15. kép) és az ujját szopó gyermek Harpokratesnek kis ülő bronz alakja van a gyüjteményben. (16. kép). Isis, kinek kultuszát Pannóniában feliratok is bizonyítják,[130] és kinek több kisbronz szobrát tartományunkból máshonnan is ismerjük,[131] az egyiptomi misztériumok középpontjában áll. Hívei benne látták a legfőbb istenséget.[132]

9. kép. — *Maat bronzszobra. Székesfehérvári Múzeum.*

10. kép. — *Skarabeus, Fleissig-gyüjtemény.*

Kultuszát különösen bensőségessé tette gyermekéhez, Horushoz való anyai viszonya.[133] A Birodalomban nagyszámban előkerült szobrai, a keresztény madonnatípus ikonográfiai elődjei,[134] lelőhelyük alapján gyakran az autochthon kultuszokhoz való kapcsolódását (Matrónák, nymphák)[135] iga-

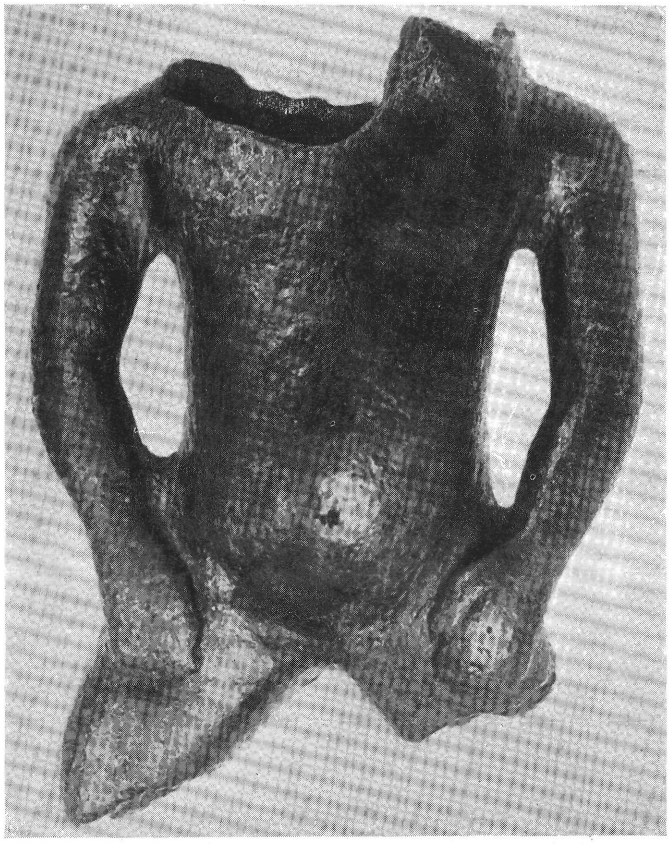

11. kép. – *Bész bronzszobra.*

zolják. Érdekes, hogy noha Harpokratésnak, a Horus-gyermeknek inkább csak görög nyelvterületen van feliratosan is igazolt kultusza,[136] szobrait mégis az egész birodalomban mindenütt megtaláljuk.[137] Pannóniából több kis bronz szobrát ismerjük, így Sisciából és Mursoniából — az utóbbi talán a legszebb Harpokrates-szobor, amit egyáltalán ismerünk — mindkettő a zágrábi Nemzeti Múzeumban.[138] Ez a két említett szobor hellénisztikus

12. kép – *Osiris bronzszobra.*

13. kép. – *Osiris bronzszobra.*

14. kép. – *Osiris bronzszobra.*

15. kép. – *Isis bronzszobra.*

16. kép.
Harpokrates bronzszobra.

megfogalmazásban mutatja az istenséget, míg a Schmidt-gyüjteménybeli[139] óegyiptomi stílusú, frontális felépítésű: az ujját szopó gyermek[140] fején az ureuszos »klaft«, az egyiptomi királyfőkötő, efölött ma már hiányzó, gazdag kiképzésű korona lehetett, jobb halántéka fölött az »ifjúság fürtje«.[151] Harpokrates kultuszához emlékeztethetünk talán Arpokras pater aquincumi feliratára. Az említett Isis-szobor egyiptomi stílusú és elég durva kivitelű tömegáru, fejéről a tehénszarvas, napkorongos fejdísz ma már hiányzik.[142]

Feltűnő az egyiptomi szobrocskák nagy száma egyetlen gyüjteményben. Arra kell gondolnunk, hogy egy Isis-hívő házi szentélyének maradványai állnak előttünk, annál is inkább, mert az istenek jól összeválogatva látszanak lenni, először is az osirisi hármasság, (Osiris, Isis, Harpokrates,)[143] majd Bész, a tipikus háziistenség, kinek kultusza azonban, mint láttuk, már Egyiptomban Osiris-éhoz kapcsolódott (Abydos, Serapeum), és aki az ú. n. Horus-táblákon együtt szerepel az isteni gyermekkel, mint a Bajokat Elhárító.[144]

Végére értünk az egyiptomi aquincumi emlékek felsorolásának. Valószínűleg egyik sem volt pusztán dísztárgy, hanem egy mélységes vallásosság élő tanuja.

Hogy ennek a vallásosságnak a hordozói kik voltak, mint már említettük, biztosan el nem dönthetjük. Leleteink legnagyobbrészt importáruk, orientálisok, rómaiak és pannóniaiak egyaránt birtokukban tarthatták őket. A bennszülött kultuszokhoz való kapcsolódásnak semmi

különösebb példáját nem találjuk, mint Noricumban, Moesiaban, vagy akár Gallia-Germaniaban.[145] Ennek természetesen az is lehet magyarázata, hogy Pannóniában, így Aquincumban is, az őslakók vallása rendkívüli mértékben háttérbe szorul, vagy annyira római köntösben jelenik meg, hogy már alig ismerhető fel.[146] A római államvallással, elsősorban a császárkultusszal való általános kapcsolat itt is megvan, valamint kimutatható, ha egyáltalán nem is jelentős a többi »keleti« kultusszal való összeköttetés; ez általában kétféle alapon jöhet létre: következhet egyrészt a misztériumvallásoknak abból a sajátos tulajdonságából, hogy minden excluzivitásuk mellett egymást azonos lényegűeknek ismerik fel és híveiket nagyjából azonos rétegekből merítik, — aminek következménye lesz megint a császárkorra oly jellemző beavatás-halmozás[147] — másrészt következhetik ez ezeknek a kultuszoknak idegen, orientális eredetéből. Egyetlen példánk amely ilyen kultuszokkal való kapcsolatra mutatni látszik, az Arpocras-felirat, mind a két feltételnek igen jól megfelelhet. Ezzel kapcsolatban két körülményt kell még megemlítenünk: az egyik az orientálisok már említett igen kis száma és a kultuszban való alárendelt szerepük,[148] a másik, amit már Brelich Angelo is hangsúlyozott,[149] hogy t. i. semmi sem igazolja azt, hogy az egyiptomi kultuszok nálunk misztérium formában jelennek meg.

Semmi sem igazolja ezt, de semmi sem mond neki ellent. Talán az egy Mithras-kultuszt leszámítva, valamennyi, a misztériumokban szereplő, görög és orientális istenségnek megvolt a maga »nyilvános« tisztelete is és a kétféle kultusz együtt és egy időben állhatott fenn egymás mellett: ha tehát arról hallunk, hogy valaki magát valahol Isis misztériumaiba beavattatta (mint Lucius Kenchraeban), úgy ugyanott biztosan volt az istennőnek mindenki számára nyitvalevő temploma is.[150] Fordítva: ha valahol Isis-kultusza egyáltalában igazolható — mint Aquincumban is — joggal feltételezhető, hogy misztériumait is megülték, annál is inkább, mert itt csak magát a kultuszt tudjuk igazolni, a természetére vonatkozóan csak következtetésekre vagyunk utalva.

Ebben a tekintetben az említett terra-szigillata-tálak segítenek tovább. Ábrázolásuknak jellege, ha igazunk van, nemcsak, hogy az egyiptomi kultuszokra utal, de egyenesen szektaszerű közösséget enged feltételezni. Talán mellettük az »orthodox«-Isis-hívők is zártabb közösséget alkottak.[151]

A szigilláták és a fehérvári dombormű még más szempontból legfontosabb emlékeink — a múmiáktól maguktól eltekintve. Mind a kettő kétségtelenül helyi kéz alkotása, helyi igények kielégítésére szolgál. Megmutatják, milyen mértékben és mikor volt itt *élő* ez a vallásosság. Eltekintve a csévi és tétényi felirattól, csak ez a két emlék jöhet, mint korhatározó, számításba.[152] Ritterling a csévi feliratot 170 körülre, a tétényit a III. század elejére teszi.[153] A többi emlék legnagyobbrészt évszázadokkal korábban keletkezett importáru. A Pacatus-féle szigillata-gyár működése a Kr. u. II. század közepén indul meg, mivel a szamárfejű és Isis-mellképes bélyegzők már a későbbi termékek közül valók, nagy valószínűséggel 160—170 körülről kell őket származtatnunk.[154] A II. századra tettük a fehérvári domborművet is, mégpedig inkább az első felére, mint a vége felé, mert a Marcus háborúinak kora kevéssé látszik alkalmasnak az ilyenféle emlékek keletkezésére. Úgy hisszük tehát, hogy nálunk az egyiptomi istenek kultusza a II. század 30—40-es éveitől a III. század elejéig virágzott leginkább. Kétségtelenül fennmaradt tovább is, hiszen a múmiák a IV. századból valók,[155] a IV. században játszott fontos szerepére Alföldi mutatott nagy határozottsággal rá.[156] A mi emlékeink azonban leginkább az említett időre utalnak, úgy látszik, nálunk később a Mithras-kultusz szorítja háttérbe megfelelően a Dunavidék és speciálisan Aquincum vallásos élete fejlődésének.[157]

Ennyiben akartuk az egyiptomi istenek aquincumi tiszteletének emlékeit összefoglalni. A kép természetesen hiányos és feltételezésekre utalt. Csak az emlékek felsorolása lehet és nem törekedhet a vallásos élet képét, még csak az ilyen szűkreszabott keretek között sem elénk tárni. De még így is fontos emlékei maradnak ezek az önmagukban legtöbbször szerény töredékek annak a színes, pezsgő és minden ízében római életnek, amelyet a III. század zavarai létében veszélyeztettek és defenzívába szorítottak vissza. Emlékei másfelől az emberiség egyik legcsodálatosabb és leggazdagabb kultúrájának, amely még végső hanyatlásában is hatalmába tudta keríteni a kései ókori világot. Ami abszolút tudományos becsük mellett elsősorban is kedvessé és tanulmányozásra méltóvá teszi őket az, hogy a mi földünk és városunk történetének korai tanui.

JEGYZETEK

AZ EGYIPTOMI KULTUSZOK EMLÉKEI AQUINCUMBAN C. TANULMÁNYHOZ

Dr. Nagy Lajosnak, a Fővárosi Múzeumok központi igazgatójának felszólítására foglaltuk össze az egyiptomi istenek kultuszának aquincumi emlékeit. Jelen tanulmányunk kisebb részlete a pannóniai Isis-kultusszal foglalkozó összefoglaló munkánknak, mely a Dissertationes Pannonicae keretein belül fog megjelenni és nem akar ottan közreadandó eredményeinknek elébevágni. E helyen mondunk köszönetet mindazoknak, akik munkánkban segítségünkre voltak ill. az anyagot számunkra közlésre átengedték, elsősorban dr. Nagy Lajos igazgató úrnak és dr. Dormuth Árpád úrnak, a Székesfehérvári Múzeum igazgatójának.

1 Megfelelően a *hellén* szó későkori általános használatának.

2 Minucius Felix 22·2.

3 Alföldi: A festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IV. th century. Dissertationes Pannonicae Ser. II. fasc. 7.

4 Richard Wünsch: Sethianische Verfluchungstafeln aus Rom, 1898.

5 Az egyiptomi istenek Egyiptomon kívüli kultuszáról még ma is a legteljesebb összefoglalás Lafaye: Histoire du culte des divinités alexandrines stb., Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome fasc. 33, és Drexler, Roscher, Lexikon der griech. u. röm. Mythologie, s. v. Isis.

6 A Dunavidék Isiskultuszának összefoglalása: Drexler: Der Kultus der ägyptischen Gottheiten in den Donauländern, Mythologische Beiträge I. ma már jórészt elavult.

7 Ilyenek lehetnek pl. a poetovioi Epaphroditus: CIL III. 4044, a scarabantiai Pomponius Philinus: CIL III. 4234, a carnuntumi Ammonius Montanus: jegyzeteim szerint, az aquincumi Caius Iulius Euritus: CIL III. 10551.

8 V. ö. pl. CIL. III. 4156. stb.

9 Csév. CIL III. 3267. A császárkultusz és az egyiptomi istenek tisztelete közötti összefüggésre von v. ö. Alföldi i. m.

10 CIL III. 3402.

11 Ammianus Marcellinus XVI. 12, l. 23. 25.

12 CIL III. 3479.

13 Apul. Metam. XI. 22.

14 V. ö. Lafaye i. m. 204. o., ugyanott további irodalom.

15 Oroszlán-Dobrovits: Az Egyiptomi Gyüjtemény, Vezető 49. o., Nagy Lajos: Aquincumi múmiatemetkezések, Dissertationes Pannonicae Ser. I. fasc. 4, 27. o. 24. kép, Mahler: Budapest Régiségei, VII. 1900, 170. és kk. o.

16 V. ö. Lafaye i. m. 190., 192. kk., 218. kk., 245. kk. o. Pannoniából ismeretes egyiptomi feliratos emlékekre von. Ld. Nagy i. m. 27. és k. o.

17 L. Nagy Lajos idevonatkozó említett művét. Helyesen mutat rá Nagy i. m. 30. o. arra, hogy e múmiák nem lehetnek keresztények holttestei. Ugyancsak ő 15. o. hívja fel a figyelmet a táborhegyi múmia élők számára használhatatlan papucsának analógiájára az egyiptomi múmiatemetkezéseknél használatos papucsokkal. Szerintünk ez az analógia minden egyéb bizonyíték nélkül

is elégséges arra, hogy e múmiatemetkezéseknek az egyiptomi kultuszokkal való összefüggését bizonyítottnak vegyük.

18 A. Frank, Die Mumie von Petronell, Neues Wiener Tagblatt 8. August 1939, Sonntagsbeiblatt S. 7. A carnuntumi múmia az aquincumiaknál talán korábbi időből származik: a terminus post quem egy Caligula-éremmel van meghatározva.

19 Nagy i. m. 27. o.

20 A pusztaszentlászlói lelet alapján ez a származtatás pontuszvidéki kultúrájával függhetett össze.

21 Nagy, i. m. 26. o.: Sarapis-szobor része lehetett.

22 Nagy, i. m. 27. o., Kuzsinszky, Aquincum, 1934, 84. o., 32. ábra.

23 Láng Nándor, Budapest Régiségei, XII. 5. és kk. o. Szerinte ez hellenisztikus-egyiptomi típus későrómai »kivonata«.

24 Kuzsinszky, Budapest Régiségei, V. 1897., 106. o., Archaeológiai Értesítő, 1907, 121. és kk. o., Paulovics, Alexandriai istenségek tiszteletének emlékei a magyarországi rómaiságban, 1915, 42. és kk. o., Nagy, i. m. 26. o., CIL. III. 14343.

25 Ilyennek tartja őket Paulovics i. h. Valóban, alig találunk rajtuk olyan vonást, amely határozottsággal Isisre vagy Sarapisra utalna: sem a modius sem a Kerberos, sem a kosár nem különösen jellemző rájuk, viszont a kulcs és a hosszú, gombosvégű sceptrum Dis és Proserpina kezében gyakoriak. Egyikük Juppiter-Juno hasonló, vele együtt talált reliefjének megfelelője, ez is arra mutat, hogy bennük inkább római, esetleg helyi istenségek ábrázolását kell látnunk. Különösen lényeges az, hogy az istennő ruházata és hajviselete nem mutat semmi Isisre jellemző vonást. A táblák felirattal nem bírnak, ill. feliratuk a meghatározást elő nem segíti: állíttatójuk talán nem is gondolt meghatározott alakra, hanem csak az Alvilág Isteneire általában.

26 Kuzsinszky, Budapest Régiségei, IX., 550.

27 Hekler, Archaeológiai Értesítő, 1910, 33. o. és 4. ábra. Hekler szerint mellén a jellegzetes ruhacsomózás is felismerhető.

28 V. ö. Sethe: Amun und die acht Urgötter von Hermopolis, Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften, 1929.

29 V. ö. Paulovics, i. m. 53. és k. o., Cumont: Les Religions Orientales dans le Paganisme romain 4, 235. o., 9. jegyzet.

30 Kétségtelenül Ámon Aquincumból: Nagy, i. m. 26. o. 16. kép.

31 Aquincum esetében pl. Danubiust, kinek kultusza feliratosan is igazolt: CIL. III. 3416, 10395.

32 Nagy, i. m. 25. o. és Kuzsinszky, Budapest Régiségei XII., 74. és k. o.

33 CIL. III. 3463. Paulovics, i. m. 54. o. szerint a feliratot afrikai legionáriusok állítják. Szerinte a CIL. III. 3460 felirat is Juppiter Ammonnak szól, amit Brelich, Aquincum vallásos élete, Dissertationes Pannonicae Ser. II. nr 10., 130. o. kétségbevon.

34 A Történeti Múzeum Régészeti Osztályán 194/910, 29. szám alatt. Ugyancsak Intercisából egy szakállas pygmaeust is őriz a múzeum, bronz. Hekler, Archaeológiai Értesítő, 1912., 416. o. megemlít egy Dunapentelérőll a Nemzeti Múzeumba került alexandriai dombormüves ezüstlemezes bronzcsészét.

35 Paulovics, i. m. 52. o.

36 E dombormüvel a Szépmüvészet c. folyóirat 1942. évfolyam I. szám 11. és kk. o. foglalkoztunk. A következőkben ott kifejtett eredményeinket foglaljuk újból össze.

37 Pauer, Historia Dioecesis Alba-Regalensis, 1877, XI. és kk. o., 2. ábra. Károly, Fejérvármegye Története, II. 1898, 11. o., Nagy, i. m. 28. o., 26. kép, Marosi, Magyar Művészet VI., 1930, 396. o. (csak kép).

38 Amint ezt Nagy i. h. a kérdéses dombormüről megállapítja. Ugyanez áll a többi, vele együtt talált reliefre is, ezek felsorolását l. Károly, id. h.

39 Abhandlungen der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, V. 284. o., 2. ábra, v. ö. Springer-Michaelis, Handbuch der Kunstgeschichte, I. kötet, 1899-es kiadás, 117. o., 197. ábra, Reinach, Répertoire des Peintures, stb. 377. o. 2. ábra.

40 El-Aliából, Hadrumetum (ma Sousse) mellett: Gauckler-Gouvet-Hannezo: Musée de Sousse (Musées de l'Algérie et de la Tunisie, Description de l'Afrique du Nord) 125. o., VIII. tábla, Archäologischer Anzeiger, 1900, 60. hasáb, 1. ábra. Nyomatékosan emlékeztetünk itt is arra, hogy a fehérvári, el-aliai és herculaneumi

jelenetek nem ismétlései egymásnak, de ugyanazon téma különböző változatai: a herculaneumi falfestményen felbukkan a krokodilus az öszvér orra előtt, a fehérvári dombormüvön az orrába harap, az el-aliai mozaikon pedig már félig el is nyelte a vértől patakzó állatot. A következőkben említendő Nealkes-féle festményen pedig a krokodilus csak leselkedik az öszvérre.

41 Plinius, Nat. Hist. XXXV. 142.

42 Emil Presuhn, Pompeji, die neueste Ausgrabungen von 1874 bis 1881, Ergänzungsband, Lieferung I. Abth. IX. Regio IX. Insula VIII., das Patrizierhaus von 1879, 11.

43 V. ö. Oroszlán, Az o. m. Régészeti Társulat Évkönyve, I. 30. o.

44 Ez főként a dekorációban nyilvánul meg.

45 Különösen sok példát sorol fel Reinach, i. m., itt további irodalom is. Ld még Roux-Barré: Pompéi; Helbig: Wandgemälde... Campaniens; Nogara: I Mosaici Antichi nel Vaticano e nel Laterano; Daremberg-Saglio, III. 2102 hasáb és 14. jegyzet; Aurigemma: Zliten (Africa Italiana); Rizzo: La Pittura ellenistico-romana, 1929, 69. és 83. o., 151., 175. és kk., 187. kk. ábrák; Tarchi: L'arte etrusco-romano nell'Umbria e nella Sabina, Tav. 258. k; Pfuhl: Malerei stb., III. 309.698, 310.699, 338.737. kk., 339.739. stb.; Maiuri: La casa del Menandro e il suo tesoro di argenteria, 1932, 31. és 58. o. II. Tav. VII; Héron de Villefosse: Bull. arch. du Comité d. tr. hist. 1903, 15. és kk. o.

46 Ld pl. Gauckler stb. i. m. — Galliából: Arch. Anzeiger, 1904, 127. hasáb, 1902, 65 hasáb stb.

47 Oroszlán: Az antik terrakottagyüjtemény, 117. o., Rohden-Winnefeld: Architektonische römische Tonreliefs der Kaiserzeit CXL k. Ide tartozik, mint a téma végső leegyszerűsítése, egy dunapentelei ház lótuszt ábrázoló stukkódíszítése is: Nagy Lajos, Archaeológiai Értesítő, 1927, 129. o.

48 Pl. az egyedi serpenyőn: Hekler, Jahrbuch des Arch. Instituts, 1909, 28. és kk. o.; a condrieu-i vázán: Reinach: Répertoire des Reliefs stb., II. 291. o.

49 Pannóniából: Iványi Dóra: Die römischen Lampen Pannoniens, Diss. Pann. Ser. II. Nr. 2, 58. o. Nr. 217. kk.

50 Gauckler stb. i. m. 26. és k. o.

51 Pl. Lafaye, i. m. 332. o.

52 Maspero (Les peintures des tombeaux égyptiens et la mosaique de Palestrine, Extrait des Mélanges publiés par l'École des Hautes Études, 1878, 45. és kk. o.) szerint ez a mozaik egyiptomi falképek görög utánérzése.

53 Szépművészet, i. h. 11. és kk. o.

54 Breasted; Geschichte Ägyptens, Phaidon-Verlag, Kunstgeschichtliches Nachwort 220 és kk. o., Fechheimer; Kleinplastik der Ägypter, 139. kk; Bissing; Der Fussboden aus dem Palaste des Königs Amenophis IV. stb.

55 Az egyiptomi művészetben a nilusi jelenetek mindvégig divatban maradtak. Korán átvették a főniciaiak is és főként egyptizáló bronz és ezüstedényeiken alkalmazták. Ezeket Hispániától Asszíriáig megtaláljuk. V. ö. pl. Mühlestein, Kunst der Etrusker és Poulsen, Orient und griechische Kunst.

56 Alexandriai nilusi jelenet alig maradt ránk, de azért nem kétséges, hogy a típus innen terjedt szét a római birodalomban. Alexandriai nilusi jelenet: az egyedi serpenyőn: Hekler, i. h. V. ö. még Rostowtzeff: Römische Mitteilungen XXVI. 1911, 55. és kk. o. Erman: Die ägyptische Religion², 261. o.

57 V. ö. Szépművészet, i. h. Rostowtzeff i. m. és Gauckler stb. 25. o.

58 L. Otto Waser: Roscher, Lex. der griech. röm. Mythologie III. 2. 3283. és kk. hasáb (s. v. Pygmaien). A pygmaeusoknak Egyiptomba való (egyébként már elég korán megkezdődő v. ö. Inghirami, Pitture di vasi fittili 4, tav 357, Waser i. m. 3293 hasáb, 2. ábra), lokalizálását talán elősegítették hírek déli, afrikai törpe népekről: Breasted i. m. 100. o. ill. Herod. II. 32 és az egyiptomiak sajátos törpeistenségei, a *pataikosok*, l. Oroszlán-Dobrovits i. m. 78. o.

59 V. ö. Herod, II. 35. stb., Hopfner: Orient und griechische Philosophie, Beihefte zum alten Orient, 4, 1925.

60 Pl. Jeremiás XI. 4. Természetesen az Egyiptomból való kivonulás története is hozzájárult ehhez a felfogáshoz.

61 Reitzenstein: Ein iranisches Erlösungsmysterium 71 o.

62 Apul. Metam. XI. 5; Iuli Flori Epitomae rec. Jahn, 1852, p. XLII, l. 17. (Lafaye i. m. 119. o.).

63 Róma, a Villa Doria Pamphili columbariumában: Abh. Bayer. Ak. d. Wissenschaften, VIII. VII. tábla, Reinach: Rep. des Peintures, p. 162. 1. ábra; Kercs, Waser i. m. 3308 hasáb.

64 V. ö. Lafaye i. m. 179. o.

65 Így pl. Pompejiben, ahol a díszítőművészet telve van egyiptomi elemekkel, nemcsak, hogy népes Isisközösség és tekintélyes Isistemplom volt, de az Isistemplom alapjainak megvetése (még az ú. n. »oszk periódusra« esik) megelőzi az egyiptomi díszítőelemeknek a Kr. u. I. századra eső nagy elterjedését. V. ö. Lafaye i. m. 180. és kk. o.

66 Kuzsinszky, Budapest Régiségei, XI. 94. és k. o., 82. ábra, 136. és k. o., 120. és k. ábra, 157. o. 171. és k. o., 145. ábra, ill. 101. ábra 2. és 10. sz. stb.

67 Alföldi, Tonmodel u. Reliefmedaillons aus den Donauländern, Dissertaiones Pannonicae, Ser II. nr. 10, Taf. LXII. 1, 2, Déchelette, Vases céramiques ornés de la Gaule romaine, II. 250. o. nr. 10, Pagenstecher, Jahrbuch des Deutsch. Arch. Inst. 1912, 172. o. és 24. ábra.

68 Az a feltevés, hogy az állatfejű alak novellisztikus eredetű, elesik, mert a pálmaág határozottan istennek jelöli és hogy nem a görög mythológiából származik, azt az Isis alakja teszi biztossá.

69 V. ö. Wittmann: Das Isisbuch des Apuleius 50 o. Pálmaág szamárfejű alak kezében: Wünsch, Archiv für Religionswissenschaft, XII. 21. és kk. o.

70 Séth-Typhonra von. l. Dobrovits: A római császárkori Osirisvallás megértéséhez, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1933/34, különlenyomat, 33. és kk. o. Az aquincumi ábrázolás, mint Séth-Typhon: i. m. 36. o. Akármi is volt Séth állata korábban, később ezt kétségtelenül a szamárral azonosítják, nevét a szamár képével determinálják — és viszont: Erman-Grapow: Handwörterbuch der ägyptischen Sprache, s. v. šth és; V. ö. még Plutarchos, De Iside, 30. fejezet.

71 Pap. Sall. IV, 6—3. Ehhez és a következőkhöz ld. Dobrovits, Osiris, 36. o.

72 Joachim Spiegel: Die Erzählung vom Streite des Horus und Seth in Pap. Beatty I. als Literaturwerk, Leipziger ägyptologische Studien, Heft 9, S. 134.

73 Plut., De Is., XIX. fejezet.

74 De errore profanarum religionum, ed. Ziegler (Teubner, 1907), 4. o.

75 Minucius Felix, Octav. 28: a szamár együtt imádtatik Isisszel.

76 Preisendanz, Akephalos (Beihefte zum Alten Orient, H. 8.) 57. o.

77 Preisendanz, Papyri graecae magicae, I. 77 o. és passim.

78 Wünsch, Verfluchungstafeln 104 és kk. o.

79 Jacoby, Archiv für Religionswissenschaft, 1927, 264. és kk. o., Révai, EPhK. 1913, 12. és kk. o. Procopé-Walter: ARW, XXX. S. 34. kk.

80 Jegyzeteim alapján.

81 Preisendanz, Akephalos — ilyeneknek tartja a római defixiós táblák ló(szamár-) fejű alakját.

82 Együtt: Tm 8, 22, 60, T 15. Külön a női mellkép (eltekintve a töredék T 109-től) Tm 41.

83 L. Kuzsinszky i. m. 114. és 137. o.

84 Aquincumi Múzeum, 7/1937. sz., 4 cm magas, 0·9 cm széles, 1 cm vastag, felülete kopottas, bal lába elől sérült. Valószínűleg szaita kori.

85 Oroszlán-Dobrovits, i. m. 74. o.

86 Egy Thoeriszekből álló arany nyaklánc van a Szépművészeti Múzeum birtokában is.

87 L. pl. Du Coudray la Blanchère-Gauckler: Catalogue du Musée Alaoui, (Cat. des Musées et Coll. arch. de l'Algérie et de la Tunisie, Description de l'Afrique du Nord) 349. o.

88 Jegyzeteim alapján.

89 3·2 cm magas, 0·5 cm széles, 1·7 cm vastag.

90 3·3 cm magas, 2·3 cm széles, 2·2 cm vastag.

91 7·8 cm hosszú, 2·8 cm széles, 2·7 cm vastag, az állat maga 5·7 cm hosszú. A gyűjtő által megadott adatok szerint Óbudán találták szőlőhegyen rigolirozás közben, vette a Teleki-téren *egy* (1) pengőért. Kende Béla székesfővárosi műszaki tanácsos (Vízművek) tulajdona.

92 A bukaresti Severeanu gyűjteményben, jegyzeteim alapján. Ld. még Spiegelberg: Ein Ichneumonbronze mit hieroglyphischer und karischer Inschrift, Orientalische Literaturzeitung, 1928, 7, 545. o.

93 Sethe: Atum als Ichneumon, Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, LXIII. 51. és kk. o.

94 11·7 cm magas, 3 cm széles, 2·4 cm vastag. Szaita. Jelenleg Sárdy Brutus festőművész tulajdona.

95 Ezt a megfigyelésemet dr. Radnóti Aladár is alátámasztotta.

96 Lovas Elemér: Római kis bronz szobrok a győri Bencés Rómer Flóris Múzeumban. Különlenyomat a pannonhalmi Szt. Benedek-rend győri ... gimnáziumának 1933/4. évi értesítőjéből, 7. és k. o.

97 Történeti Múzeum Régészeti osztály, Budapest. Mérey Endre erdőfőtanácsos gyüjteményéből.

98 Jegyzeteim alapján. Keszthely, Balatoni Múzeum, a sümegi állami Darnay-Múzeum anyagából.

99 Mérey Endre úr hozzám intézett levele alapján.

100 Wosinszky; Tolna megye története, első rész, II. 720. és kk. o.

101 Fleissig József gyüjteménye, 11·6 cm magas. A mult század hatvanas évei óta budakeszi Pauer János m. kir. kiegyenlítőhivatali igazgató családjának birtokában volt.

102 18·1 cm magas, 4·2 cm széles, 3·1 cm vastag.

103 Az usébtikról általában ld. Speleers: Les figurines funéraires égyptiennes (Fondation Égyptologique Reine Élisabeth, Bruxelles) és Medvei Mária: Az ókori egyiptomiak halottas tisztelete és halottas szobrocskái. Értekezések a Kelet ókori népeinek köréből I.

104 L. Oroszlán-Dobrovits, i. m. 107. és kk. o.

105 Galliából: Guimet, Revue Archéologique III. Ser. XXXVI. 1900 jan.-févr. 75. és kk. o., Germaniából: Lehner, Bonner Jahrbücher, 1924, 119. o., Wiedemann, u. o. 1884 88. és kk. o.

106 Guimet, i. m. 82. és k. o.

107 Jegyzeteim alapján. Említi Nagy, Múmiatemetkezés 29. o.

108 Jegyzeteim alapján. Nagy i. m. szerint Koroknyai-pusztán találták.

109 Sárgás égetett agyag, felső test töredéke, bal oldala hiányzik, mintegy 12 cm. magas Fehér festés nyomai. Fején mellre és hátra lógó, homlok felett hátrafutó kanellurákkal tagolt paróka, mellén körgallér, ökölbeszorított kezében korbács, amelyet saját nyeléhez vízszintesen futó kötél szorít: ez az értelmetlen elem az usébtik földművesszerszámjának félreértéséből származik s sem a valódi usébtiken, sem az Osirisszobrokon nem fordul elő. Hátán látható a késsel való faragás nyoma: ez sem fordul elő az eredeti egyiptomi usébtiken.

110 Wiedemann: Bonner Jahrbücher, 128, 1923, 63 és kk. o.

111 Pannónia területéről az eszéki múzeum őriz két hasonló példányt, jegyzeteim alapján. Ilyent találtak volna műkereskedő adatai szerint Tabajdon, helyszínen végzett kutatásaim szerint ez az adat alaptalan. Birtokomban van egy, melyet állítólag avar sírban találtak volna! Őríz ilyent a Louvre is, mint állítólagos karthágói leletet. Guimet i. m. is többilyet sorol fel. Van ilyen a Szépművészeti Múzeum gyüjteményében is.

112 Székesfehérvári Múzeum, lelt. sz. 810. 9·5 cm magas. Szaita. Még a Fejérmegyei Régészeti Egylet gyüjteményéből származik, a nyolcvanas-kilencvenes évekből.

113 Valami, nem egyiptomi, a XVIII. század stílusára emlékeztető jelleg ömlik el a kis szobrocskán, ami valódiságát is kétségessé tenné, ha a későkori, az egyiptomi stílust utánzó emlékeken nem volna a hasonló vonás elég gyakori, annál is inkább, mert a renaissance óta az egyiptomi utánzatok mintájául gyakran éppen a későkori egyptizáló tárgyakat választották.

114 A tartás és a kétségtelen biztonsággal kiegészíthető fejdísz, a strucctoll igazolják ezt.

115 V. ö. Thausing; Das Schicksalbegriff der alten Ägypter, Mitteilungen des Deutschen Arch. Inst. Kairo, 8, 1939, 46 és kk. o., Moret, Le Nil et la civilisation égyptienne (L'évolution de l'humanité, Bibliothèque de synthèse historique) 440. és kk. o.

116 Plutarchos, De Iside, I. fejezet, értelmezésem szerint. V. ö. még Wittmann: Isisbuch 53 o.

117 Székesfehérvári Múzeum, lelt. sz. 1432, dr. Szabó Elemér letéte, 7·3 cm magas.

118 Nagy i. m. 29. o. A pécsi múzeumban több ízben hiába kerestem, dr. Török Gyula múzeumőr sem tudott róla.

119 1·6 cm magas, 1.2 cm széles, 1·7 cm hosszú.

120 1932. évből származó feljegyzéseim szerint.

121 Dr. Nagy Tiborral együtt végzett megállapításunk szerint. Kobilárcsik kastélygondnok úr is úgy tudta, hogy az említett vitrin egységes gyüjteményt tartalmazott, a meghalt gyüjtő és nagylelkű donátor szokása volt ilyen zárt gyüjtemények felvásárlása.

122 6·1 cm magas, 4·8 cm széles, 2·8 cm vastag, sötétzöld, igen szép síma patina borítja. Valószínűleg szaita, mint a Schmidt-gyüjtemény többi, a továbbiakban említendő egyiptomi kisbronza.

123 Oroszlán-Dobrovits i. m. 75. o.

124 Perdrizet-Lefebvre: Graffites d'Abydos, XXI. o., Cumont i. m. 233. o.

125 Mariette-Maspero: Le Sérapeum de Memphis, 17. o.

126 Du Coudray stb. i. m. Supplément 132. o., Arch. Anz. 1896. 142. hasáb, 1890, 100 h., 1907, 341 h., 1908, 18 és k. h., 373. és k. h.

127 Jahreshefte d. öst. Arch. Instituts, 1900 (III. S.) II. füzet, 210 és kk. o.

128 Châlons sur Marne. Reinach; Catalogue illustré du Musée des Antiquités Nationales de St. Germain en Laye, 1921, II., 170. o. Bész-amulettek igen gyakoriak a Pontus-vidéken: Piotrovskij; Ägyptische Altertümer im nord-kaukasischen Gebiet, Musée de l'Ermitage, Société pour les ètudes de l'ancien Orient 35. és kk. o. több helyen.

129 Az egyik 8·3 cm magas, 2·5 cm széles, 1·5 cm vastag, hátán és bokánál felfüggesztőkarika, a másik 9·1 cm magas, 2·7 cm széles, 1·5 cm vastag, koronájának strucctollait ferde harántrovátkolás díszíti A harmadik 7·8 cm magas, 2·3 cm széles, 1·4 cm vastag, koronájának strucctollai sérültek.

130 CIL. III. 3944, 4015, 4016, 4017, 4156, 4234, 10908, 11157 stb.

131 Aquincum (már említettük), Salva (Paulovics, Arch. Ért, 1916, 196. és k. o.), Brigetio (az egykori Tuzla és a Kállay-gyüjteményben), Tatabánya (Lovas, i. m. 10. o.), Siscia (a Zágrábi Múzeumban) stb. Valamennyi görög-római stílusú szobor.

132 Apul. Metam. XI. 5, v. ö. Wittmann; Das Isisbuch des Apuleius, Forschungen zur Kirchen u. Geistesgeschichte, XII. 9. és kk. o., 14. és kk. o., Legge, Proceedings of the Society of Biblical Archaeology, XXXVI. 3, 1914 márc., 90. o.

133 Erman, Religion der Ägypter², 170. és kk. o.

134 Ezért képeit régebben keresztény templomokban is tisztelték — félreértésből: Drexler, Roscher s. v. Isis, 431 hasáb és Lehner i. m. 118.

135 L. pl. Kazarow, Archäologischer Anzeiger, 1924, 323. o., Lehner i. m. 57. o. és 4. jegyzet.

136 Legge i. h., 92. o.

137 Pl. Gallia és Gallia Narbonnensis: Drexler, Roscher s. v. Isis 412. és kk. hasáb, Germania u. o. 415 hasáb, Kisázsia: Arch. Anz. 1899, 151. o. Dácia: Paulovics, Arch. Ért. 1927, 90. és kk. o.

138 Brunšmid: Antikni figuralni bronsani stb. Vjesnik Hrvtskoga' Arheološkoga Društva, Nov. Ser. XIII. 1913/14, 237. és kk. o.

139 9·2 cm magas, 2·5 cm széles, 6·5 cm vastag. Arcát — a már letisztított — patina tönkretette. Fejdísz erősen sérült, itt hátul felfüggesztőkarika.

140 Ez a mozdulat a gyermek ujjszopásából származik, de a görögök és rómaiak, sőt már a későkori egyiptomiak is az isteni titkok előtt csendet parancsoló mozdulatnak értelmezték: Dobrovits: Harpokrates, Probleme der ägyptischen Plastik, Dissertationes in Honorem dr. Eduardi Mahler, 1937, 73. és kk. o.

141 Az egyiptomi gyermekek jobb halántékuk fölött egy fürtöt megnövesztve viseltek, a gyermekistenek és királyi hercegek jelvényévé lett ez a fürt: Erman-Ranke: Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum, 191. és k. o.

142 7·4 cm magas, 1·2 cm széles, 3·2 cm vastag, durva, zöld patina fedi. Ölében a gyermek a felismerhetetlenségig eltorzult.

143 Dobrovits, A római császárkori Osirisvallás stb. 10—32. o.

144 Oroszlán-Dobrovits, i. m. 73. o.

145 L. pl. CIL. III. 4809, 4810 és a mi 135 jegyzetünket.

146 Brelich, i. m. 31. és kk. o., v. ö. azonban Folia Archaeologica III—IV., 1941, 304. o.

147 Cumont, i. m. 62. és kk. o., 188. és kk. o., 204. o.

148 Hasonlót mutat ki a rajnai tartományokból Lehner, i. m. 36. és kk. o.

149 I. m. 134. o.

150 Példa rá egyébként a teljesen nyilvános körmenet (Apul. Metam. XI. 8. és kk. fejezetek, Wittmann, i. m. 40. és kk. o.) és a pompeji Isistemplom berendezése: Lafaye i. m. 174. és kk. o. A délosi, korai időből származó »magán«-Isisszentély persze más természetű.

151 Az »orthodox« kifejezést persze nem használjuk oly szigorú értelemben, amilyennel a dogmatikus vallások esetében bír.

152 Amennyiben említett Juppiter-Hammon-feliratunkat is a szorosabban vett egyiptomi kultuszok emlékei közé számítjuk, akkor ez is: a IV. Flavia legió aquincumi tartózkodása a II—III. század fordulójára esett (Ritterling, Legio, Pauly-Wissowa, XII. 2, 544/45 hasáb), ami nincs ellentétben a továbbiakban tárgyalandókkal.

153 Arch. Ért. XLI. 1927, 73. ill. 85. o.

154 Kiss Katalin: A Pacatus-féle aquincumi fazekasműhely gyártmányainak időrendje, Diss. Pann. Ser. II. nr. 10, 195. o.

155 Nagy, i. m. 18. és 23. o.

156 A festival of Isis stb.

157 Ami egyébként az egész vallásos fejlődésnek is megfelel: Cumont, i. m. 79. o.

NAGY LAJOS

DIRKE BŰNHÖDÉSE AZ AQUINCUMI MOZAIKON

Láng Nándornak

Pannonia és Aquincum lelkes kutatójának,
a magyar régészet nesztorának
meleg szeretettel ajánlom.

VEDI L'ESTRATTO ITALIANO PP. 498

A pannóniai mozaikok közül már több olyan darabot ismertettek, amelyeken mitológiai ábrázolásokkal találkoztunk. De ha végignézzük soraikat, mégis szegényesnek fogjuk találni a készletet.[1] Emlékeztetnünk kell csak Gallia, Afrika és Kelet nagyszámú mozaikjaira, amelyeket külön corpusokban ismertettek s így érthető, hogy ott a mitológikus emlékek száma jelentősebb.[2] Nálunk Pannóniában, a birodalom egyik határszéli s állandó harcoknak kitett tartományában nem csodálkozhatunk azon, hogy ha a nagy mozaikművészet által használt jeleneteket, mitológikus ábrázolásokat leegyszerűsítve kapjuk vissza. Mozaikkészítőink, bár volt a tartomány egy-két nagyobb helyén központi műhelyük, állandóan vándoroltak a megrendelések szerint. Jellemző erre Baláca esete,[3] ahol több értékes mozaik került elő, de ott ezen nagykiterjedésű villa rusticában mégsem kereshetünk mozaikműhelyt. Az újonnan talált szombathelyi mozaik, amely Szent Quirinus bazilikáját díszítette,[4] szoros egyezést mutat fel a poetovioi császári palota későkori díszeivel[5] és több más környékbeli lelettel együtt Aquileiára mennek vissza.[6] Aquileiáról pedig tudjuk, hogy tartományunk számára nemcsak az észak-itáliai ipari és kereskedelmi termékek közvetítője volt, hanem a még nemesnek mondható római birodalmi művészet fényében sütkérező kora- és késő császárkori művészeti alkotások továbbítója is. Mire azonban a nagy központok művészi elgondolásainak utánzata és az ott kialakult képzőművészeti alkotásoknak megörökítése a provinciában megvalósulásra talált, nagy változáson ment keresztül. Ha valahol, úgy a mozaikművészetben érvényesült elsősorban a mintalapok után való dolgozás. A vándorművészek legnagyobbrésze egész készletet hozott magával. A megrendelő ízlése szerint választotta ki a lakóháza számára megfelelő díszítéseket a mintakönyvből és a mesterek tudásuk szerint

igyekeztek eleget tenni a kívánságoknak, de nem mindig teljes mértékben. A tömött kompozicióból igen sok esetben csak a főjelenetet tartották meg, sőt még ezeken is egyszerűsítettek. Itt utalhatunk a pannóniai mitológikus kődombormüvekre, amelyeknek mintaképei a legtöbb esetben Galliára mennek vissza,[7] de mire ideérnek, a zártabb, nagyobb kompozicióból itt is csak a főrészletekkel találkozunk. Világosan ki tudták mutatni ezt a folyamatot ezen emlékcsoportra nézve Hekler,[8] Oroszlán,[9] Schober[10] és mások.

Ilyen szempontból kell foglalkoznunk az Aquincumi Múzeumban újabban helyreállított mozaikunkkal.[11]

Ez a mozaik a polgári városrészben került elő, közvetlen a múzeum épülete előtt feltárt lakóház egyik szobájában. Ezen a helyen fenntartani nem lehetett s ezért a múzeumtól délre egy külön erre a célra épült fabódéban helyezték el (1. kép).

A mozaikpadló alakja nem egészen szabályos négyszög (610 × 590 cm). A középkép mérete 150 × 150 cm. Ezt vette körül minden oldalról egy 62 cm-es sáv, amely fínomság tekintetében egyező kivitelű a főképpel, az emblémával s ebben peltadíszítésben az úgynevezett amazonpajzsokban maszkokat látunk, amelyek csak részben maradtak meg. Teljesen maradt meg a középkép előnézetétől balra eső maszk (2—3. kép). Ez az ábrázolás mutatja meg talán legszebben mozaikunk technikáját. Hasonlóképpen nagyobb részletet kaptunk az embléma alatti pelta keret maszkjából is (4. kép). A másik két maszkból csak elhelyezésüknek nyomait állapíthattuk meg. A középképet határoló sáv legjobban az embléma feletti részen maradt meg. A mozaikművészet szabadabb stílusú, geometrikus elemeket is felhasználó irányával állunk szemben. Az embléma négy sarkában tisztán csak térkitöltésül szolgáló kis keretsávban egyik oldalon élére állított kocka szerepel, amelyhez 3—3 háromszög csatlakozik. A másik oldalon sakktáblamintát kapunk. Ezek között foglalja el a középhelyet a peltadíszítés, mint a maszkok kerete. A pelta íves hajlásaiban mint térkitöltő elem elkorcsosult indadísz szerepel. Két-két pelta között a sarkokat mandulaalakú keretben növényi ornamens, borostyánlevéldísz *(hedera)* tölti ki. A fennmaradt kis háromszögű üres részben növényornamenst ábrázolt a mozaikmester. Ezt a mezőt keskeny fonat, utána hullámdísz — az antik dekoratív művészet köz-

1. kép. — *Dirke mozaik helyreállított képe. (Jeges Ernő felvétele.)*

2. kép. – *A középkép keretdísze, női maszk ábrázolásával pelta keretben.*

kedvelt »*futó kutyái*« és egy hasonló szélességű keretben háromszögek folytatólagos sora zárja be.

Ezen fínom kidolgozású középmezőt a szoba kiterjedésének egész területén részben geometrikus elemekből összeállított szélső kerettel határolták. Vörös kockákból megépített határolósávon belül négyszögek és rombuszok váltakozása ad a szemnek megnyugtató keretet. A rombuszok közepén kis négyszögek szerepelnek. A két-két rombusz között ábrázolt négyszögekben felváltva két-két pelta, majd összefonódott láncszem — a mozaikművészet úgynevezett »*Salamon kulcsai*« — végül pedig átlósan elhelyezett négy mandulaalakú levél szerepel. A musivarius ügyelt arra is, hogy a rombuszok és négyszögek között fennmaradó szabad rész se maradjon holt terület, ezt háromszögalakú vonalak behúzásával igyekezett kiküszöbölni. (5—8. képek.) A legkülső sáv díszítése cikk-cakk vonalban egyszerű mandulaalakú levelekből áll. (V. ö. 5. képünket.)

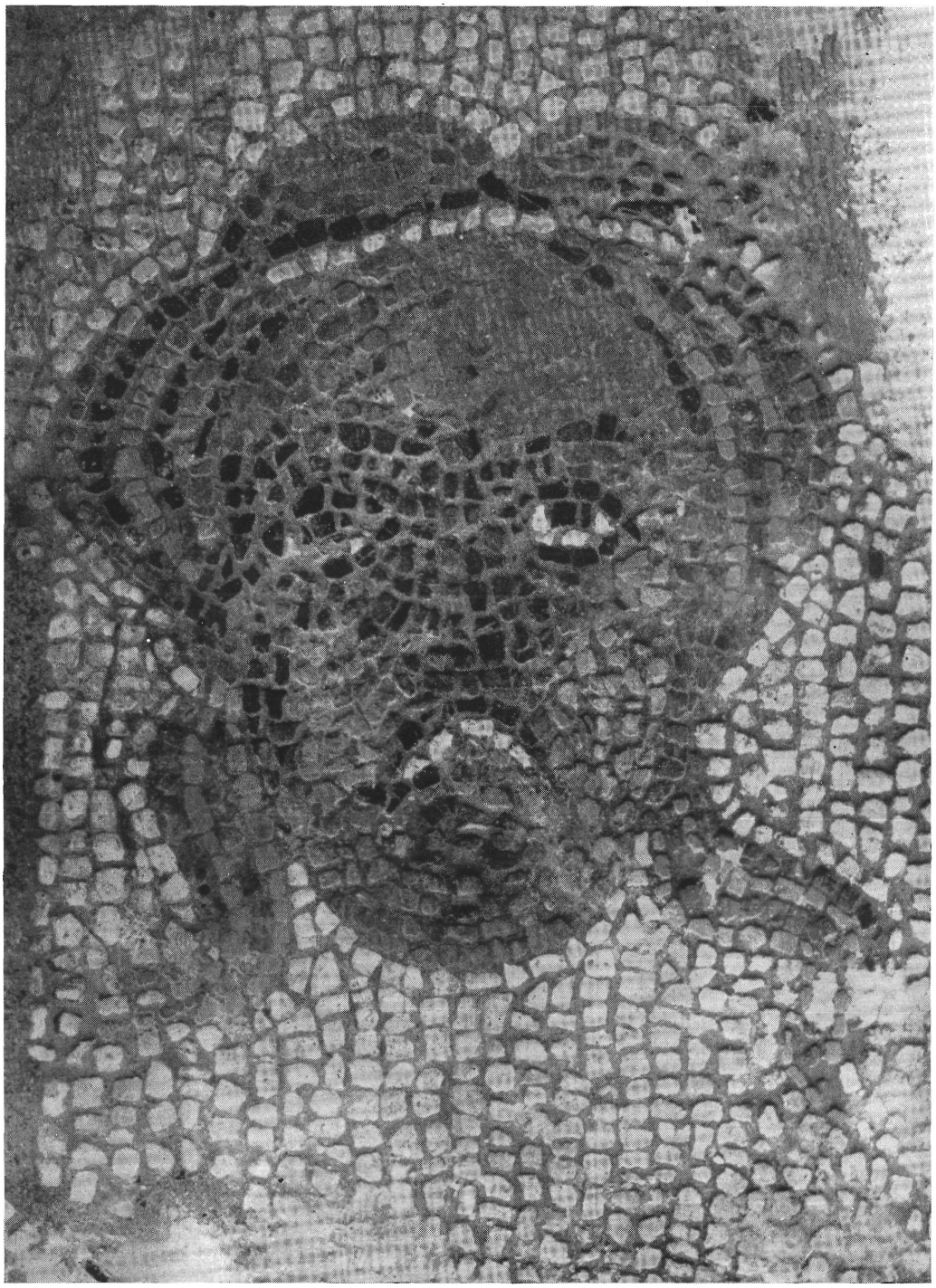

3. kép. – *Mozaikunk egyik maszkalakja.*

4. kép. – *Töredékesen megmaradt női maszk.*

A figurális középrész színezésében a színskála nagyon megkötött ; fehér, fekete, vörös, sárga színek szerepelnek s ezeknek árnyalatai, továbbá a szürke, kék, barna, sötétvörös. A keretező sávok díszítésénél is hasonló színeket használtak fel változataikkal együtt s a *musivarius* jártasságának tulajdoníthatjuk, hogy ilyen megszabott színskála mellett a keretdíszeknél (fonat, futókutya stb.) éreztetni tudta a térhatást is.

A mozaik középrésze volt a legtöredékesebb. (9. kép.) Hogy még a rómaiak pannóniai uralma alatt pusztult volna így el, alig tehető fel. A hibás mozaikokat kijavították, mint arra több példa van Aquincumból magából[12] és Pannónia területén Poetovioból.[13] Legnagyobb valószínűség szerint a XIX. század elején azok a helyi laikus kutatók tették ennyire tönkre, akik e helyen régiségek után ástak és nagy örömükre mozaikot is találtak.[14]

5. kép. — *A külső keret részlete.*

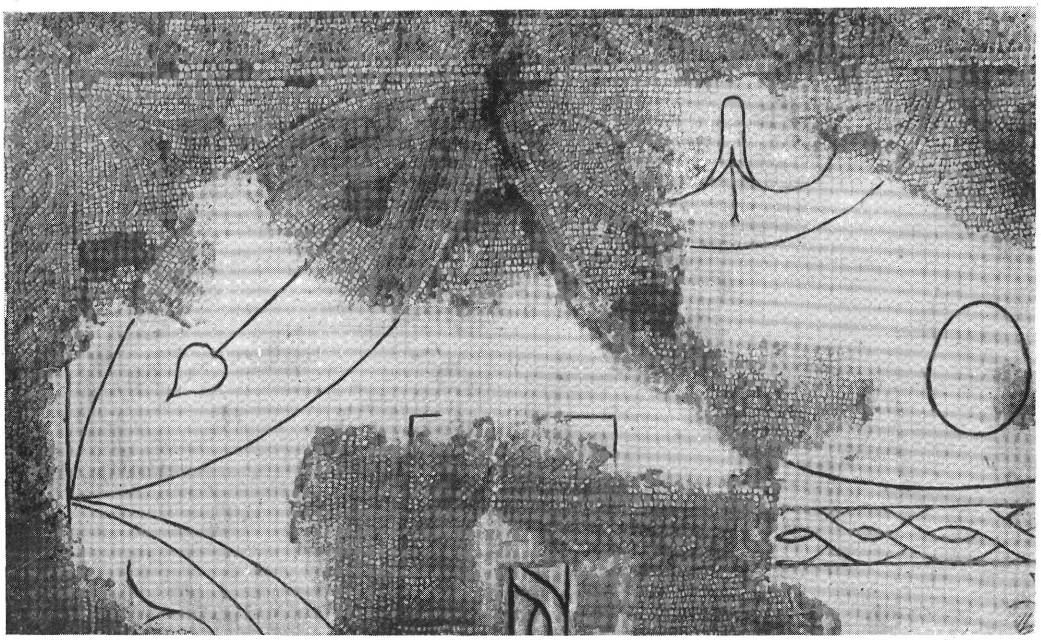

6. kép. – *A középkép belső kerete.*

7. kép. – *A középkép belső kerete.*

A középrészen (10. kép) egy ágaskodó bikából megmaradt a mellső jobb láb, a hátsó bal lábnak részlete és a hasának egy kis töredéke. A bika alatt egy felső testével jobbra hajló nőalak fejét, felemelt jobb karjának részletét, kapjuk, míg testének alsó részéből csak a térdben meghajló bal lábán maradt meg a ruházat némi nyoma. (11. kép.) Ezen

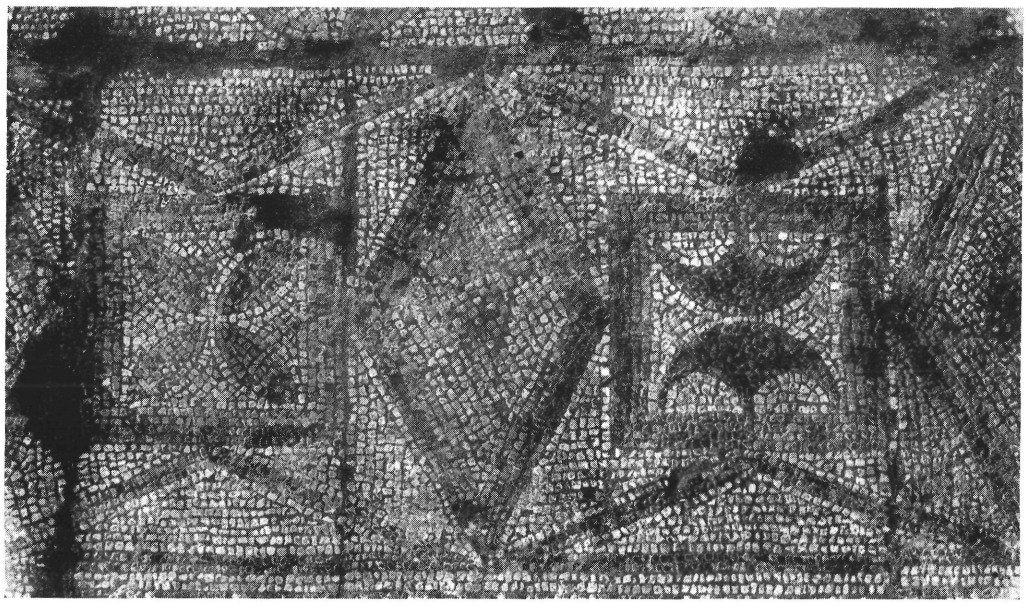

8. kép. – *A külső keret részlete.*

két alaktól jobbra egy izmos férfi mellrészlete, hasa, két felsőcombja, jobb térde és jobb sarka vehető ki. Sarka alatt a talaj jelzésére szolgáló meghajló vonalban menő sávrészlet foglal helyet. Meg van még a férfi lobogó, vállán átvetett köpenye majdnem egészen. A képmező baloldalán az előbbi alaknál jóval alacsonyabb helyzetben egy férfi fejrészlete, válláról lobogó köpenye, lefelé nyúló jobbkarjának felsőrésze, a mellrészlet és egypár színes mozaikszem látható, amelyek jelzik, hogy a balkar iránya a képmező közepe felé felfelé irányult. A mozaik sárgásfehér mészkőszemecskékből kirakott hátteréből a bal felső oldalon elég nagy darab, a jobboldali alak és a kép keretéül szolgáló fonatos dísz közt pedig csak kis részletek maradtak meg.

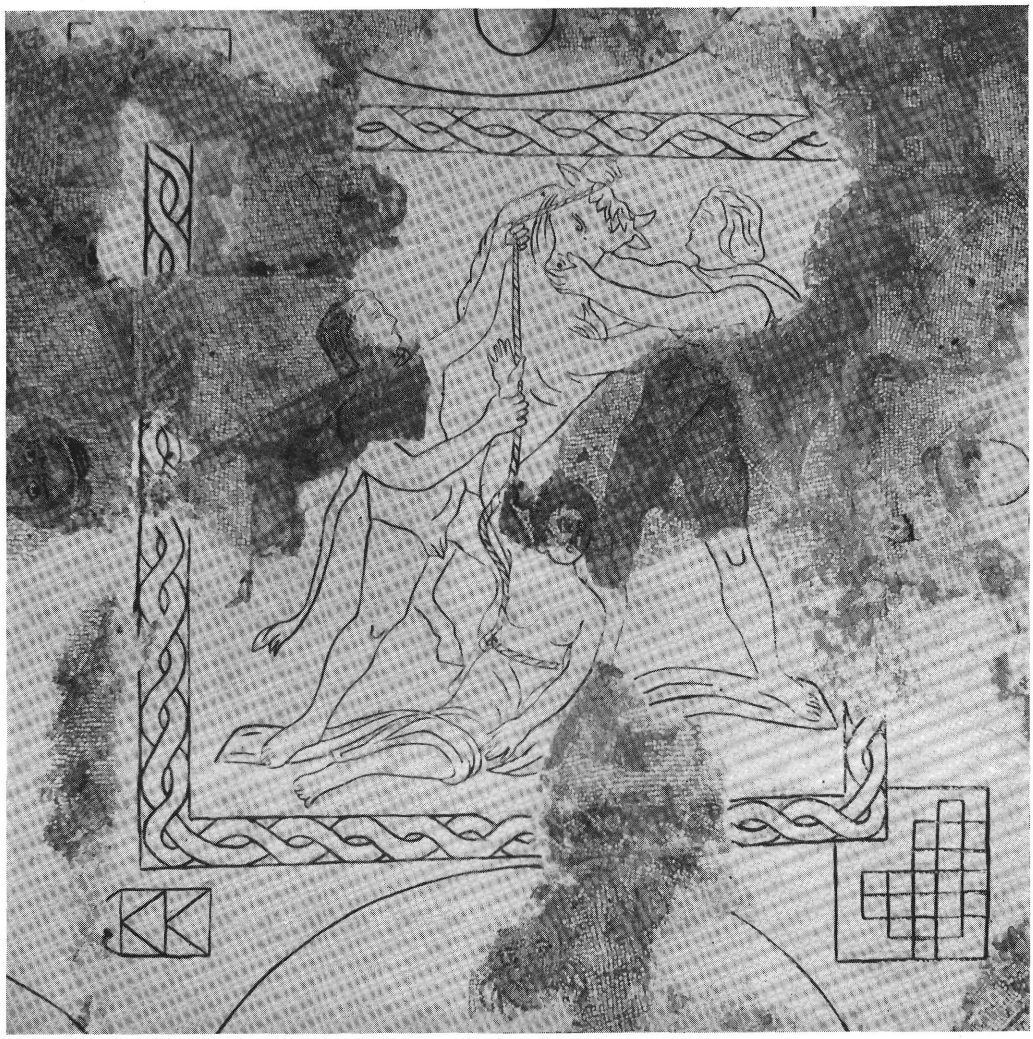

9. kép. — *A mozaik középrésze jelenlegi állapotában.*

Töredékes mozaikunk kiegészítését a 12. számú képünk mutatja; a thebae-i mondakör egy képzőművészeti feldolgozásában elterjedt jelenetének, Dirke büntetésének ábrázolása a tárgya. Ez a monda ismeretes volt az antik világban, az irodalom gyakran foglalkozott vele és minden feldolgozás a fiúi szeretet egyik legszebb és legjellemzőbb példáját látta benne. Ez magyarázza meg, hogy a képzőművészet képzeletére is hatott.

Mozaikunkon szereplő két fiatal hős, Amphion és Zethos, Boeotia fehérlovú dioscurosai, Antiope és Zeus viszonyából született ikrek. Anyjuk, a thebaei Asopus folyónak, egy más hagyomány szerint Nycteusnak leánya, aki áldott állapotban apja haragja elől Sykionba menekült, annak királyához, Epopeushoz, aki nőül vette. Nycteus, az apa, kétségbeesésében öngyilkos lett és haldokolva öccsére, Lycusra bízta a feladatot, hogy bosszút álljon Antiopén és férjén. Lycus Sykiont valóban elfoglalta, Epopeust megölte és Antiopét foglya gyanánt Thebae-be hurcolta. Útközben Antiope ikreit megszülte és kitette a Cithaeron hegyén, ahol pásztoremberek megtalálták és felnevelték. Thebae-ben Lycus és neje, Dirke Antiopét szigorú fogságban tartották, de csodálatos módon elmenekülve a Cithaeron vidékén keresett menedéket, ahol egy kunyhóban a közben már felnőtt fiai felismerték és megbosszulására szervezkedtek. Thebaet sikerült elfoglalniok, Lycust megölték és Dirkét, mostohaanyjukat egy bika szarvához kötötték, amely halálra vonszolta. A két fiú emléke tovább él az antik mitológiában.[15]

A csonka mozaikkép kiegészítése (12. kép) a mintalap előképéül szolgáló festmény szempontjából bír fontossággal. Ezért, hogy a bemutatott kiegészítés helytálló voltáról meggyőződést szerezhessünk, nem a rokon tárgyú s már ismertetett[16] képzőművészeti feldolgozások nyomonkövetése jön tekintetbe, hanem maguk a megmaradt részletek és a képmező belső terjedelme, melyek a cselekvő alakok testrészeinek visszaadását illetőleg változtatásokat s válogatásokat nem is engednek meg. A középrészen a bika maradványaiból az állatot erősen felágaskodva kapjuk, feje a mozaikkép felső szegélyéig ér, egyik mellső lába a jobboldalon Amphion hasa fölött térdben meghajlítva előrenyúlik, míg a másik lábának csak kis része látszódhatott Amphionnak előrenyúló felső karja miatt. A bika hátsó lábai közül a bal kivehető, a jobbat Zethos teste elfedte, legfeljebb a paták ábrázolása fordulhatna elő Zethos lábai között. Ezt a kiegészítésre azért nem vehettük fel, mert ez magasabb talajszintet is tételezne fel. A talaj érzékítésére, mint Amphion lába alatt látjuk, keskeny sáv szolgált. Zethos oldalán és Amphiontól jobbra a háttérből maradtak fenn részek, de ezeken a talajt jelző sárga és barna kockák jelenléte nem fordul elő, s így egy magasabb fekvésű talajszínt jelzése nem fordult elő a mozaikon. Amphion

10. kép. – *A mozaik középrésze eredeti állapotában* (Nagy Lajos felvétele).

11. kép. – *Dirke alakjának töredéke.*

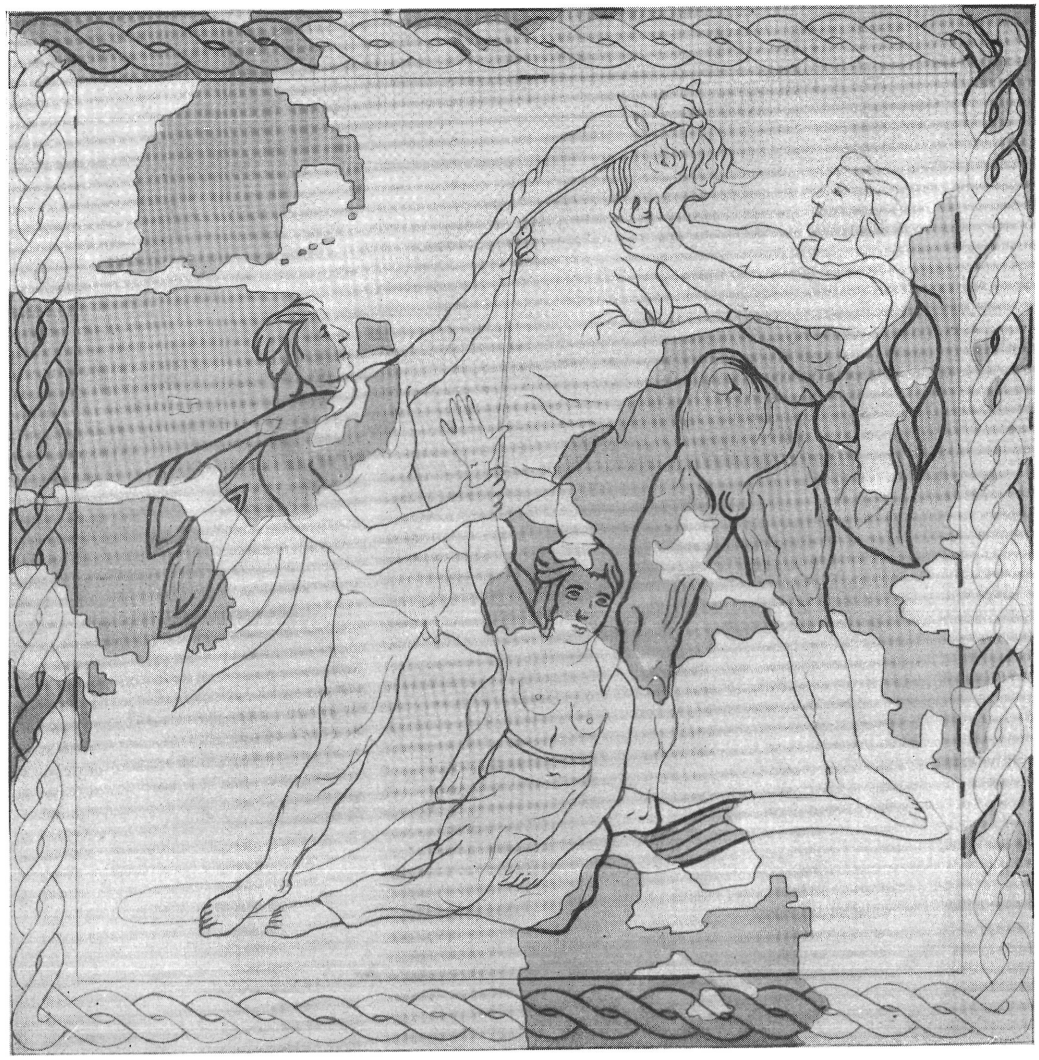

12. kép. – *A középrész rekonstrukciója. (Nagy Lajos rajza.)*

13. kép. – *Farnezei bika. (Nápoly, Mus. Nazionale.)*

a bikát fékezi, visszatartja, két keze ezzel van elfoglalva. Megmaradt testrészének visszahajló tartása, de még világosabban a lobogó köpenye árulja el, hogy karjai a bika felé nyúlnak, egyik kezével a bika szarvát tartja, másikkal a bika száját feszíti. A kifejtett nagy munka, a fizikai erőlködés kifejezésre jut testének tartásában, az izmok megfeszülésében, sarkának a talajra súlyosodó megfeszített helyzetében. Baloldalon Zethos felsőteste hátradől, hogy belefeküdjön egész súlyával a felfelé nyúló bal kezében tartott kötélbe, mely a bika szarvához van csomózva. Jobb karja befelé hajlik és könyökben megtörve Dirke felfelé nyúló jobbkezét szorítja át. Dirkét nem ragadhatja meg hajánál fogva, mint több ábrázoláson látható, mert a nő feje és hajzata jól kivehető (11. kép.). Alsó testének helyzetét a felső mozgás iránya könnyen elképzelhetővé teszi. A kép közepén, az előtérben Dirke alakjának kiegészítése is magától adódik. Oldalthajló térdeplő-fekvő helyzetét elárulja fejtartása és ruházatának megmaradt részlete. Bal karját erőtlenül leengedi, mert szenvedélyteljes lefelénéző tekintete, de mindenekelőtt Amphion jobb lábából fentmaradt mozaikszemecskék elvetik azt a kiegészítést, hogy Amphionnál irgalomra számítva, térdét könyörögve átkulcsolja. Arra nincsen támpontunk, hogy Dirke felsőteste meztelen volt-e, vagy ruha takarta. Feje és Amphion lába közt olyan sárga kockák maradtak fenn, mint ruháján s így ezt egy vállán átvetett ruha szegélyének is nézhetjük.

14. kép. – *Pompeji falfestmény.*

Nem hagy kétséget, hogy itt egy négyalakos kompozícióval állunk szemben. Több alak jelenlétét kizárja a kép terjedelme, elsősorban a hátteret jelző fehér-sárgás mozaikszemcsék sora, de mindenekelőtt a

Zethos feje fölötti részlet, ahol is, mint egyetlen nagyobb üres helyen szerepelhettek volna.

Mozaikunk középrészében ábrázolt jelenet úgy tekintendő, mint egy nagy művészi központból a Középduna-menti tartomány fővárosába is mintalapok útján eljutó festménymásolat a polgári városrész anyagi jólétének és ezzel karöltve magasabb kultúrigények után vágyó korszakában. Készítési korául a Kr. u. II. század végét és a III. század első felét jelölhetjük meg.

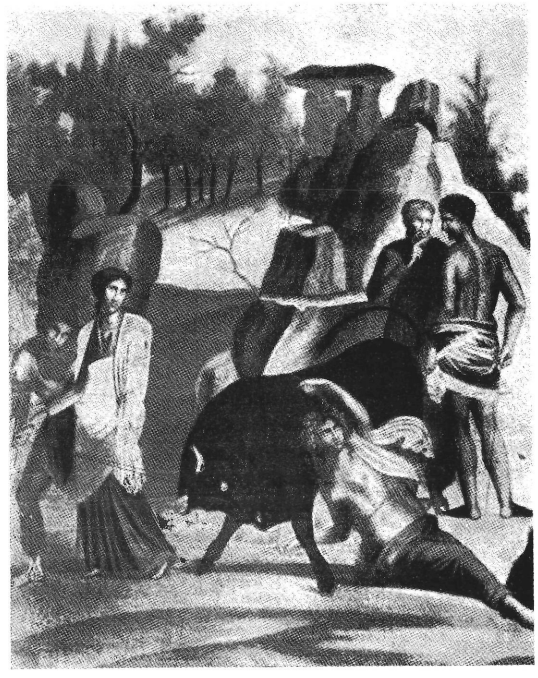

15. kép. – *Pompeji falfestmény.*

A mozaikkép mintalapja nem volt már hű másolata egy eredeti festménynek, vagy annak valamelyik rómaikori másolatának. A fősúly — mely különben Pannónia mintalapokat követő mitológiai ábrázolású mozaikjaira általános — nem a festőiség jellegének kidomborítására volt fektetve, hanem csak arra, hogy az eredeti képnek kompozícióját, alakjait adják vissza változtatás nélkül. Ez magyarázza meg, hogy a talaj és háttér éreztetésére és az eredeti színskála betartására nem is törekedtek. Ezt az egyszerűsítést azonban még a mintalapok készítői végezték el ott és akkor, mikor a másolatokat készítették. Az egyszerűsítés magyarázza meg azt is, hogy az alakok rajzánál anatómiai tekintetben kifogásokat is emelhetünk, amelyeket a mintalap másolói rovására is írhatunk, nemcsak mozaikunk mesterére. Emlékünk a Dirkemonda egyetlen mozaikfeldolgozása. A képzőművészet majd minden ágában megtaláltuk. Szerepel etruszk hamvvedreken, vázákon, nagy szobrászati alkotásban, kisplasztikában, falfestményeken, elefántcsontfaragáson, gemmákon, érmeken.

Legnagyobb fontosságú azonban az eredeti kép kompozíciójának megőrzése. A Dirke büntetését feldolgozó képzőművészeti ábrázolások között az aquincumi mozaik új gyarapodást jelent, mert a cselekvés pillanatának megválasztása és kompozíciója révén egy olyan ősfestményre megy vissza, melynek kapcsolata legerősebb a Caracalla-thermákban talált szoborcsoporttal, a farnesei bikával. (13. kép.) A szörnyű büntetés előkészületét mutatja mindakettő. Drámai erő tekintetében nagyobb elképzelést nyujt. Az összesűrített szenvedélyt az antik szemlélő előtt is legnemesebben megfogott, az állati erővel megbirkózó férfierővel fejezi ki. A cselekvés ezen pillanata nélkülözi a büntetés drasztikus lefolyását, amely egyes feldolgozásokon Dirke vonszolásában jut kifejezésre.[17] (14. kép.) Egy másik csoportnál azzal van közelebb éreztetve a szörnyű büntetés, mikor Dirkét már a bikához kötözték s azt a fiúk eleresztik és így pillanatnyi nyugodt helyzetbe jutva kitörni készül.[18] (15. kép.) A farnesei bika előképét Lippold és Schaal[19] azon festői ősforrásban fedezték fel, amelyre a pompeji Vettiusék házának *(casa dei Vettii)* Dirke bűnhődését ábrázoló falfestménye és az ezt időben megelőző etruszk hamvvedrek reliefjei visszamennek. (16. kép.) Ezen emlékek egyezése fel is tételez egy őstípust, amely azonban a farnesei bika kompozíciójától lényegesen eltér, t. i. Amphion előrelépő helyzetben van, míg Zethos inkább szemben jelenik meg és Dirke kötözésével van elfoglalva. A cselekvés pedig azt a pillanatot ábrázolja, »mikor a bika már őrült futásban van, Amphion nem tudja visszatartani, hanem amint az ifjúnak a bika rohanási irányába való fordulása és járomkötelékének előrehúzása mutatja, már rohanásra is ösztökélte« *(Hermann)*.[20] Ha elfogadjuk, hogy Apollonios

16. kép. – *A pompeji Vettius-ház falfestménye.*

és Tauriskos, a farnesei bika szobrászai számára csak ezen ősfestmény állott rendelkezésre, akkor művük önálló szobrászati alkotásnak volna tekintendő, mert a drámai jelenetet épp más oldalról fogták fel, mikor t. i. a cselekvés a tetőpontját éri. A megfeszített erők összpontosításával zárt csoportot adtak, így a Lippold által felvetett festői mintaképpel csak a szereplő alakok testtartásának elkerülhetetlen egyezésével függne össze alkotásuk.[21]

17. kép. – *Szobormű Rómában, befalazva a Via Margutta egyik házában.*

Az aquincumi mozaik képe ellentmond annak, hogy a trallesiek művét egy ellentétes cselekvést kifejező ősképpel hozzuk kapcsolatba, melyen jelentős változtatásokat eszközöltek. A festői jellegétől megfosztott, de az eredeti kompozíciót betartó kópiát kaptunk itt másodkézből, mely kizárja, hogy az Antoninus-kori szobormásolat (13. kép) egyszerű festői utánzásának vegyük,[22] ellenkezőleg visszavezet bennünket a helyes útra, melyen haladva a trallesiek művét eredeti felépítésében, illetve ősképében megismerhetjük.

18. kép. – *Pentheus halála. (Pompeji, Casa dei Vettii).*

A mozaikkép kompozícióját vizsgálva azt kizártnak kell tekintenünk, hogy a trallesi mesterek eredeti szobra után készült utánzással állunk szemben. A rekonstrukció segítségével kitűnik a kompozíció jelessége: az alakok felrajzolásában a kép síkjában való síkszerű kiterítés körül jelentkező festői meglátás, a térmélységnek jellegzetes érzetetése és a pusztán a cselekvés-

ben résztvevő alakokkal az egységesebb hatás elérésére a cselekvés egységének a téregységgel való művészi kiegyeztetése. Ezen művészi sajátságok nyomán az eredetit, az ősmintaképet a klasszikus görög művészet azon korszakába kell helyeznünk, mikor az itt látható csoportosítás a négyszögű kép átlóiban lefolyó mozgalmas jelenet a középrészen fekvő alak nyugodt hangsúlyozásával a piramisszerűen felépített egységes alakításban a görög festészet közkincse lett. Ezzel rokonszellemű csoportosítást láthatunk többek között a *casa dei Vettii* Pentheus halálát ábrázoló festményen is[23] (18. kép.), melyet a mellette levő falon látható Dirke büntetésénél korábbi műalkotás utánzásának tekinthetünk. Mert a casa dei Vettii Dirke képén a kompozíció megélénkül. A mozgásátlók és térsíkok már nem futnak párhuzamosan a képsíkkal, hanem a cselekmény az alakok elrendezése révén az egész kép mély benyomását a legmagasabbra fokozza. E jegyek pedig már a hellenisztikus kor szellemét tükrözik vissza. Így az aquincumi mozaik eredeti előképe korban megelőzi a Vettius-házban látható Dirke-falfestmény eredetijének korát, így legkésőbb a Kr. e. IV. század elejei festészet körébe tartozik.

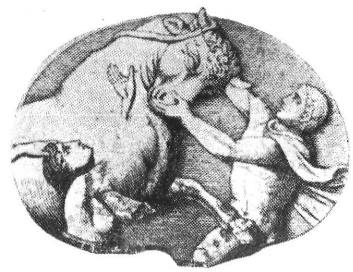

19. kép. — *Nápolyi cameo.*

20. kép. – *Thyaterai érem.*

Ezen visszakapott eredetiben kell Apollonios és Tauriskos eredeti csoportjának festői mintaképét látnunk. A szobrászati stílus követelményeihez ragaszkodó mesterek ezen festményben láthatták azt a legalkalmasabb kompozíciót, mely kerek szobruk alkotásához is a legmegfelelőbb volt, amikor a cselekvés hosszabb lélekzetű megállóhoz jut, az atlétikai erő legmagasabb fokát éri el, a cselekmény nem kívánkozik le a bázisról, mint az a casa dei Vettii falfestmény ősének átvitelénél történt volna, mikor a szabadulni készülő bikát a néző

21. kép.
Az aquileiai gemma.

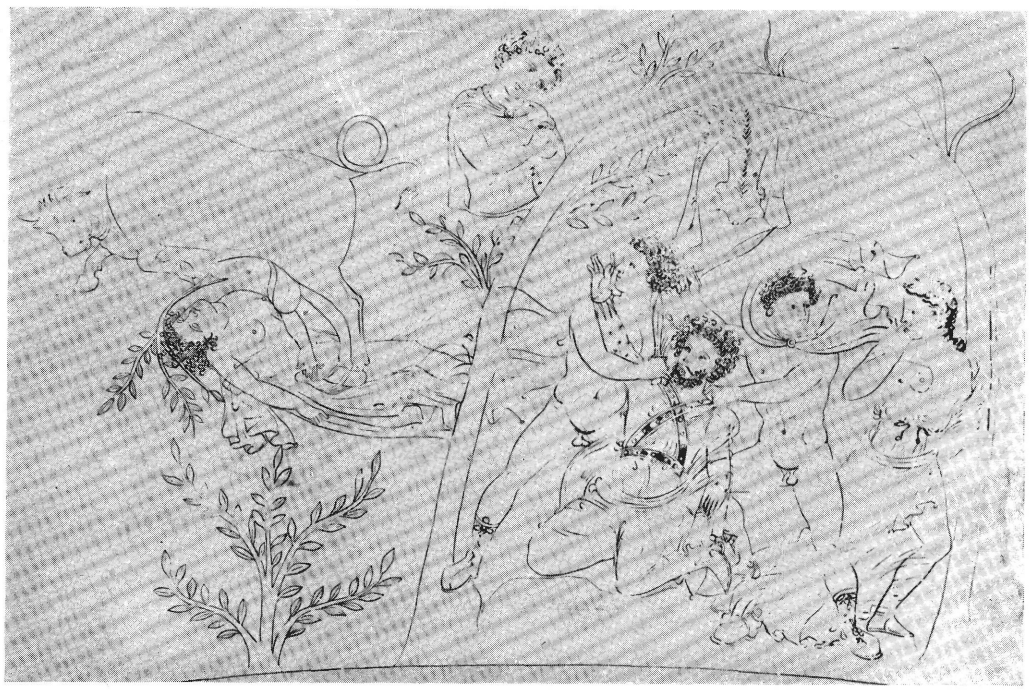

22. kép. – *Dirke vonszolása görög vázaképen (Berlin).*

egy pillanat mulva már a bázisról elragadva maga előtt képzelte volna el.

Studniczkának az antoninuskori átdolgozás beható vizsgálata alapján a trallesiek eredeti kompozíciójának megállapításához juttató fejtegetéseit [24] erősen támogatja mozaikunk, mert ezen is azt az egységes képhatásra törekvő főnézetet adó kompozíciót kaptuk, melyet Antiope alakja nélkül már ez előtt is egyedül lehetségesnek tartott. Antiope alakja a festői előképen nem szerepelt s ha eddig Plinius leírása (N. H. 36, 33.) nem is látszott teljesen megbízhatónak, hogy a trallesiek csoportjánál sem említette, nem hagy már kétséget maga után. Az antoninuskori csoporton szereplő Cithaeron megszemélyesítőjét a többi mellékes ábrázolásokkal együtt hasonlóképpen megtagadta Studniczka az eredeti bázisáról, s a római másoló hozzátoldásának tekintette. Schaal ezzel szemben hivatkozott a Villa Pamfili columbariumának falfestményére,[25] melynek készítési kora a feliratok nyomán korábbi, mint a ránkmaradt

átdolgozott szobor ideje. Ezen az ülő Cithaeron-hegy istensége szerepel s ebből arra következtetett, hogy a festmény csak a már akkor Rómában, Asinius Pollio birtokába került eredeti másolása lehetett. A Dirke bűnhődésének mondája, mint az eddig előadottakból is látható, több önálló feldolgozásra talált, melyet az egyazon témához vissza-visszatérő művészek feltaláló készségüknek megfelelően alakítottak át s a római, valamint pompeji és herculanumi falfestők ezen különböző eredetieket másolták szabadon.[26] A villa Pamfili columbariumának képét is egy ilyen szabad utánzásnak kell tekintenünk. A szobormű utánzását már azért is kizártnak tartjuk, mert mint más emlékek, pl. a gemmák és érmek mutatják [27] (19—20. képek), a csoport utánzásának lényege a zárt kompozícióhoz való ragaszkodásban állott. Pannóniához legközelebb az Aquileiában talált gemma is ezt a zárt kompozíciót mutatja s mozaikunkkal egyező minta után készült[28] (21. kép). Ezt a villa Pamfili gyenge festője is meg tudta volna csinálni bizonyos formabeli elrajzolásokkal, ha a szobor után halad. A hegy istenét, ki a szobron a bázison szerepelt volna, a főcselekményhez helyezte át s így a kompozíciójabeli lazaságot jobban fokozta. Ha így a farnesei bika bázisának összes alakjait elvetjük, akkor az eredeti szobrorműnek a legmegfelelőbb, már az atlétikai cselekvés megkövetelte nyugodt, tömör talpazatot kapjuk vissza.

Az aquincumi mozaik alapján kétségessé vált, hogy a hiányosan talált farnesei bika jelenlegi még Gianbattista Bianchi, Guglielmo della Porta rokona által keresztülvitt kiegészítése helyébe a már régebben javasolt, Studniczkától is fenntartott változtatás nem szorul-e módosulásra? Mert az erre alapul szolgáló emlékek, mint a nápolyi cameo [29] és a Thyateira-i érem [30] nem jöhetnek tekintetbe akkor, amikor a szobormű festői mintaképe már előkerült. Így az említett két emlék ábrázolása helyébe, hogy t.-i. Zethos Dirkét hajánál fogva rántja vissza, hogy a bikához kötözhesse, a rekonstruált mozaikunk ábrázolását ajánlhatjuk [31] (11. kép.)

Így eszerint Zethos egyik kezével Dirke karját ragadja meg. Dirke tartásban nyugodtabb, felsőteste pedig maga iránt részvétet keltő, szenvedélyteljes arckifejezésével nem fog úgy csavarszerűen kifordulni, mint a jelenlegi kiegészítésen, hogy átkarolja Amphion lábát. Dirke

alakján az erőltetett mozgalmasság elvetése hatás tekintetében emelni is fogja a csoport értékét, mert nyugodt központot nyujtó része lévén az egységes képbenyomás felkeltésére, a mozgalmas cselekményben ábrázolt oldalalakok összekötő egyensúlyozójaként fog közreműködni. Ezen a kiegészítésben jobban adja vissza az Antoninus-kori átdolgozás a trallesiek eredetijének szellemét.

Dirke mozaikunk első ismertetése után Pfuhl, az antik festészet legkiválóbb ismertetője több értékes ellenvetést kockáztatott meg s hivatkozott Lippold megállapítására is.[32] Az Aquincumi Múzeum mozaikjának kiegészítésénél mi ragaszkodtunk a megmaradt nyomokhoz s így itten tekintetbe nem vehetjük, hogy Zethos Dirkét nem a hajánál, hanem a karjánál tartja féken, míg a kötözés megtörténik. Ez a két ellentétes motívum azonban a kompozíció szempontjából lényegbe nem vágó körülmény. Egy síkba kiterített képnél, az ősfestménynél is könnyen képzelhetjük el, hogy ilyen tartás szerepelt. A drámaiság érezteténél erősebb kifejezési eszköz lett volna Dirkének hajánál fogva való megragadása, mint pl. hogy karját kötözik meg. Ez utóbbi szerepelhetett a szobrászi feldolgozásnál, már művészi, nehezebb megoldhatóságánál fogva is, de az igazi ősfestménynél ettől el is lehet tekinteni.

JEGYZETEK

A DIRKE BŰNHŐDÉSE AZ AQUINCUMI MOZAIKON C. TANULMÁNYHOZ

1 Aesculapius, Orpheus, Ganymedes itatja Juppiter sasát, kentaurok és lapithák harca, Mercurius és Fortuna, Bacchus és Ariadne, folyamisten *(Carnuntum)*; szárnyas ámorok mint évszakok, kentaur, tengeri szörnyek *(Savaria)*; Európa elrablása, Hercules és a marathoni bika, triton *(Poetovio)*; delfinek és tengeri lovak *(Emona)*. Ide vehetjük még azt az aquincumi mozaikot is, amely két atléta küzdelmét mutatja, s mellettük áll a felvigyázó *(lanista)*, mert a két atléta felfogásban Hercules és Antaeus küzdelmének közismert ábrázolását követi. — Tartományunkhoz legközelebb Dáciát itt megemlíthetjük, ahol a mitológiai jelenetes mozaikok száma elenyészően csekély. Sarmizegetusából ismerünk két mozaikot: az egyik Paris ítéletét, a másik Hector holttestéért könyörgő Priamost ábrázolja. Ezeket még 1823-ban találták. V. ö. *Daicoviciu*, Sarmizegetusa. Cluj 1939, 4, 22. old. 3. kép.

2 V. ö. *Gauckler*, Opus musivum címszó *Daremberg-Saglio*, Dictionnaire-ben. Itt kaptuk először legjobb összefoglalását a római mozaikművészet irányváltozásainak, bő példákkal illusztrálva. A szombathelyi székesegyház építése alkalmával 1791-ben előkerült mozaik ismertetésével kapcsolatban utaltam a pannóniai mozaikművesség fejlődésére és azokra a művészeti központokra, melyek irányító hatással voltak a provinciális művészetre. *(Nagy L.*, A savariai kapitóliumon 1791-ben talált mozaikpadló. Az Orsz. Magyar Régészeti Társ. Évkönyve II., 1923—26, 100—122. ll.) Hogy mily jelentős szerepe van a mozaikművészet kutatásának, arról legmeggyőzőbben tanuskodik Cecchelli nagy olasz munkája, amely csak a mozaikirodalom összeállításával foglalkozik. *Cecchelli*, Gli edifici ed i mosaici paleocristiani nella zona della basilica di Aquileia. Bologna 1933.

3 *Laczkó-Rhé*, Balácza 1913.— *Wollanka*, Ein römisches Mosaik aus Balácza. Öst. Jahreshefte 25, 1929, 1—21. ll.

4 *Paulovics*, Corvina, 1938, k. lny. La basilica di S. Quirino nell antica Savaria. *U. a.* Vasi Szemle 5, 1938, 139. köv. l.

5 *Jenny*, Poetovio. Mitt. d. k. k. Zeutr.-Komm. 22, 1890, 1—22. ll., I—VIII. táblák. Ez lehet az a villa, melyről Ammianus Marcellinus is megemlékezik, ahol Constantius Gallust fogságba vetették (XIV. 11, 20).

6 *Fasiolo*, I mosiaci di Aquileia. — *Ceccheli*, id. m.

7 *Nagy L.*, Magyarország Vereckétől napjainkig I, 1930, 25 sk. l.

8 *Hekler*, Öst. Jh. 15., 1912, 174. sk. l. — Strena Buliciana. Kunst und Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen. 1924, 107—118. ll. — Orsz. Magyar Régészeti Társulat Évkönyve 2, 1927. 81. sk. ll. — Művészettörténeti tanulmányok. 1942. Igen sok helyen.

9 *Oroszlán*, Mitológiai és szimbólikus képtípusok a pannóniai síremlékeken. 1918, Diss.

10 Priamost Achilles előtt ábrázoló aquincumi domborművel kapcsolatban. *Schober*, Öst. Jahresh. 23, 1926, 68. 22. kép. *Kuzsinszky*, Bud. Rég. 5, 1897, 163, *U. a.* Aquincum. Ausgrabungen... 185. l.

11 Röviden ismertettem a *Römische Mitteilungen* XL. 1925, 51—66. l. Ekkor még csak a mozaikpadló középdíszének, emblémájának ismertetésére szorítkoztunk. Újabban az Aquincumi Múzeum igazgatója, Szilágyi János rajzban készült kiegészítésem után a mozaikot rekonstruáltatta s ez adott alkalmat arra, hogy ismételten foglalkozzunk vele. Jeges Ernő festőművész a megmaradt részek kiegészítésénél egy csekély helyesbítést ajánlott a kéztartásban. Kiegészítésemet hozza *Budapest története* I. (1942), 90. tábla.

12 *Kuzsinszky*, Arch. Ért. 8, 1888, 385. l. — U. a. Budapest Régiségei 1, 1889, 104. és 143. ll.

13 *Jenny*, Poetovio. Wien, 1896, 18—19. l.

14 *Schams*, Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungarn 1822, 663. l. — *Németh Sándor*, Tudományos Gyüjtemény, 1823, VI. kötet 4. l.

15 V. ö. *Petz*, Ókori Lexikon I. 124 l. — *Preller*, Griechische Mithologie 3, II, 31. sk; — Legújabban: *H. Shaal*, De Euripidis Antiopa (Diss.) Berlin 1914, 53—82. l.

16 Az irodalmat lásd: *O. Jahn*, Arch. Zeit. 1853, 82. l. — *Dilthey*, Arch. Zeit. 1878, 43. l. — *Lippold*, Jahrbuch des Kaiserlichen Deutschen Arch. Instituts XXIX. 1914, 174. l. — *Klein*, Rokoko 21. l. — *Lippoldt*, Kopien und Umbildungen griehischer Statuen. 1923, 48—49. l.

17 *Dilthey*, Arch. Zeit. 1878. 50—54. l. VII., VIII., IXa és b táblák. — *Furtwängler*, Berl. Vasenkatalog no. 3296. — *Vogel*, Scen. eurip. Trag. in griech. Vas. 60. l. — *Schaal*, id. m. 53—61. — *Helbig*, Wandgemälde, no. 1153. — *Sogliano*, Pitt. muz. no. 503. — *Furtwängler*, Ant. Gemmen, Taf. XXV. no. 22, XLI. no. 44. — *Lippold* Gemmen und Kameen des Altertums und der Neuzeit, T. XLV. 12—13.

18 *Casa del granduca* falfestménye: *Helbig*, Nr. 1151. — *Dilthey*, id. h. 48. l. — *Studniczka*, Zeitschrift für bild. Kunst 1903, 173. l. 3. ábra. — *Rodenwaldt*, Die Komposition der pomp. Wandgemälde. 6. kép. 52. sk. l. — *Ruesch*, Guida... 1297. — *Schaal* id. m. 73—75. l. — Szobormű befalazva *Romában*, *Via Margutta* 54. sz. ház falába (17. kép.): *Bulle*, Röm. Mitt. VIII. 1893. 246. ll. — *Studniczka*, id. h. 176. l. 6. kép.

19 *Lippold*, Jahrbuch des Kaiserlichen Deutschen Archäologischen Inst. XXIX. 1914. 174. ll. — Tőle függetlenül *Schaal*, id. m. 77. l. is hasonló eredményre jutott. Ez átmenet a kézikönyvekbe is v. ö. *Salis*, Die Kunst der Griechen 225. l.

20 *Hermann*, Denkm. d. Mal. 43. tábla.

21 A Dirke-monda szobrászati feldolgozása már a trallesi mesterek előtt is nagyon könnyen lehetséges volt. Így szerepelt Appollonis királyné kyzikos-i templomában: *Anth. Pal.* III. 7. — *Klein*, Geschichte der griech. Kunst c. művében behatóan tárgyalja e kérdést. *Rodenwaldt*, id. h. 224. l. A lydiai érmekre alapított szoborműre lásd. *Lippold*, Kopien und Umbildungen griechischer Statuen 48—49. l.

22 Rómaikori másolásnál, főleg közkézen forgó mintalapok számára készülteknél feltétlenül jelentkeznének olyan motívumok, melyek félreismerhetetlen utánzásra engednek következtetni. De az Antoninus kori csoporttal akármelyik oldalnézetben, vagy főnézetben hasonlítjuk össze, az alakok tartásában megegyezést nem találunk. A szobron olyan nézet nincs, mely a két ifjú alakot így adná a síkban, egyiknek minden esetben hátnézetben kellene szerepelni. Hasonló megegyező állást Dirke és a bika számára sem találunk.

23 *Hermann*, Denkm. d. Mal. 12. tábla. — *Rodenwaldt*, id. m. 221. l. — *Salis*, Die Kunst der Griechen 172. l.

24 *Studniczka*, Zeitschr. f. bild, Kunst 1903. 171. l. Schaal polémiáját Studniczkával már Lippold is elfogadhatatlannak látta. (Jahrbuch XXIX. 1914., 174. l.)

25 *Schaal*, id. m. 62. l. *O. Jahn* ismertetésében (Abhandlungen der philosoph.-philologischen Classe der königl. bayerischen Akademie der Wissenschaft VIII., 1858., 240. l.) a Carlo Ruspi által festett másolatok hibáira rámutatott *Samter* (Röm. Mitt. VIII., 1893., 113—114. l.), ehelyett Schaal táblán fényképfelvételt ad.

26 Ilyen szabad utánzás az 1853-ban Herculanumban talált falfestmény. *Avellino*, Mem. Ercol. III. 9. — *Jahn*, Arch. Zeit. 1853., 96. l. — *Helbig*, 1152. — *Dilthey*, Arch. Zeit. 1878., 44. l. Anm. 8. c. — *Schaal*, id. m. 70—72.

27 Igen jellemző erre az Arndt-gyüjtemény pastája. Jahrb. der k. Deutsch. Arch. Inst. XXIX., 1914., 175. l. Anm. 1., 2. kép.

28 *Maionica*, Mitt. C. C. XIV., 1888, 257—259. old.; *Brusin*, Aquileia. Guida storica e artistica. Udine 1929., 156. l., 101. kép.

29 *O. Jahn*, Arch. Zeit. 1853. LVI. tábla. — *Studniczka*, id. h. 12. kép.

30 A korábbi rossz ábrákkal szemben a bécsi példány fényképét közli *Studniczka*, 171. l. 11. kép.

31 Hasonlóképen kell a pompeji elefántcsontból faragott kis relief megmaradt darabjait kiegészíteni. *Mem. Acc. Ercol.* III. VIII. tábla. — *O. Jahn*, Arch. Zeit. 1853, LVI. tábla. — *Ruesch*, Guida illustrata del Museo Nazionale di Napoli 394. l.

32 *Pfuhl*, Malerei ..... II. 787. sk. l., 794—819. l. — *Lippold*, Jahrb. d. Inst. (39.) 1914, 174. sk. l. — *U. a.*, Kopien und Umbildungen 48. l. v. ö. *Schmidt*, Festschrift P. Arndt, 110. sk. l.

GEREVICH LÁSZLÓ

A CSÚTI KÖZÉPKORI SÍRMEZŐ

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 500

1941 tavaszán, Nagytétény község budafoki határában, a Dunától néhány száz méternyire a Háros-szigettel szemben, földmunkák közben középkori falmaradványokra bukkantak. Ettől az időtől kezdve a Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet figyelte a földkitermelést és a lehetőség határain belül megkísérelte megvédeni a régészeti érdekeket. A földmunkák befejezése után a további kutatás eredményesnek ígérkezett és a templomromok kibontásával (1. kép) megkezdődött a rendszeres ásatás. 1941 novemberéig a templom alapfalainak és a körülötte elterülő temető jórészének, valamint a falu néhány házának föltárását végeztük el. 1942 júniusáig a temetőt és a falunak tekintélyes részét föltártuk. Ezt a romterületet különben már Henszelmann Imre ismerte, amint ez a Műemlékek Bizottságában őrzött jegyzeteiből is kitűnik.

A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet csúti kutatásait az a szempont irányította, hogy a Budapesttől néhány km-nyire fekvő helységek műemlékeinek és leleteinek föltárása által, melyek a közeli városi kultúra kisugárzásának tekinthetők a budai középkori művészet és kultúra anyagát és ismeretét bővítse. A templom építéséhez pl. minden valószínűség szerint nem Kolozsvárról vagy Kassáról hoztak kőműveseket, hanem a közeli kultúrcentrumból. Ez tehető fel a temető leleteinél is, mert ha valamilyen tárgy nem helyben készült, a legnagyobb valószínűség szerint

Budáról hozták. Csút falu műtörténeti jelentőségét növeli a csúti kőbányáról szóló adat.[1] Valószínű, hogy a kőbánya nemcsak a helybeli építkezéseket látta el kővel, de Budára is szállított, ami a budai kőfaragókkal élénk kapcsolatot eredményezhetett. A csúti plébániatemplom műformáinak előkelőbb stílusa és tökéletesebb technikája így könnyebben magyarázható. A tárgyi emlékek jelentőségén túl a kutatás fontos adattal járult hozzá a középkori Budát délről környező falvak topografiájához.

A levéltári kutatás régóta foglalkozik az egykori csúti premontrei monostor helyével. A monostor birtokai az ország különböző vidékein terültek el és ebből a monostor elhelyezésére több téves megállapítás származott. Legközelebb jutott az igazsághoz Karácsonyi János,[2] aki Csút szigetét Érd és Buda között található Duna-szigetek valamelyikében sejtette. Ezeken a nyomokon továbbhaladva, Oszvald Arisztid[3] éles logikával kifejtette, hogy Csút szigete csak a mai Háros-szigettel lehet azonos. A szigeten a század elején még álló romokat pedig magával a monostorral azonosította. Az épület maradványokat katonai raktár emelésénél beépítették. A régi írók közül Bél Mátyás[4] említi megezeket a maradványokat, amelyeknek akkor már eredeti rendeltetése feledésbe ment és a fácánokban bővelkedő sziget romjait apácák zárdájának tartotta. A Fácánossziget elnevezést használja a Hárosszigetre Kneidinger atlasza is[5], amelyen romokat tüntet fel. Oszvald Arisztid szerint Chuth és Kuchula faluk is a Háros-szigeten terültek el.[6] Miklóssy Zoltán az ásatások megindulásakor írt cikkében[7] a napvilágra kerülő telepet Csút faluval azonosította.

Az oklevelekben előforduló adatok megegyeznek az ásatások tanuságaival. A monostort 1264-ben alapította IV. Béla. 1295-ben már Csút község papja is szerepel egy oklevélben.[8] A falu templomának ekkor már állnia kellett, az alaprajzból (2. kép) és épülettagokból leolvasható koragótikus burgundi stílus megegyezik ezzel az idővel. 1480-ban Mátyás királytól a Pálosok kapják meg a monostort és nagyobb épületekkel díszítik azt.[9] A Pálos-építőtevékenység folytatásának tekinthető a községi templom késégótikus, XV. századvégi kibővítése is. A monostort és a falu templomát a törökök Buda elfoglalásakor valószínűleg elpusztították. A föltárásnál a padlót borító égési rétegből és nyomokból pontosan meg lehetett állapítani, hogy a templomot tűz semmisítette meg. Ettől az időtől kezdve a levéltári adatok is elapadnak.

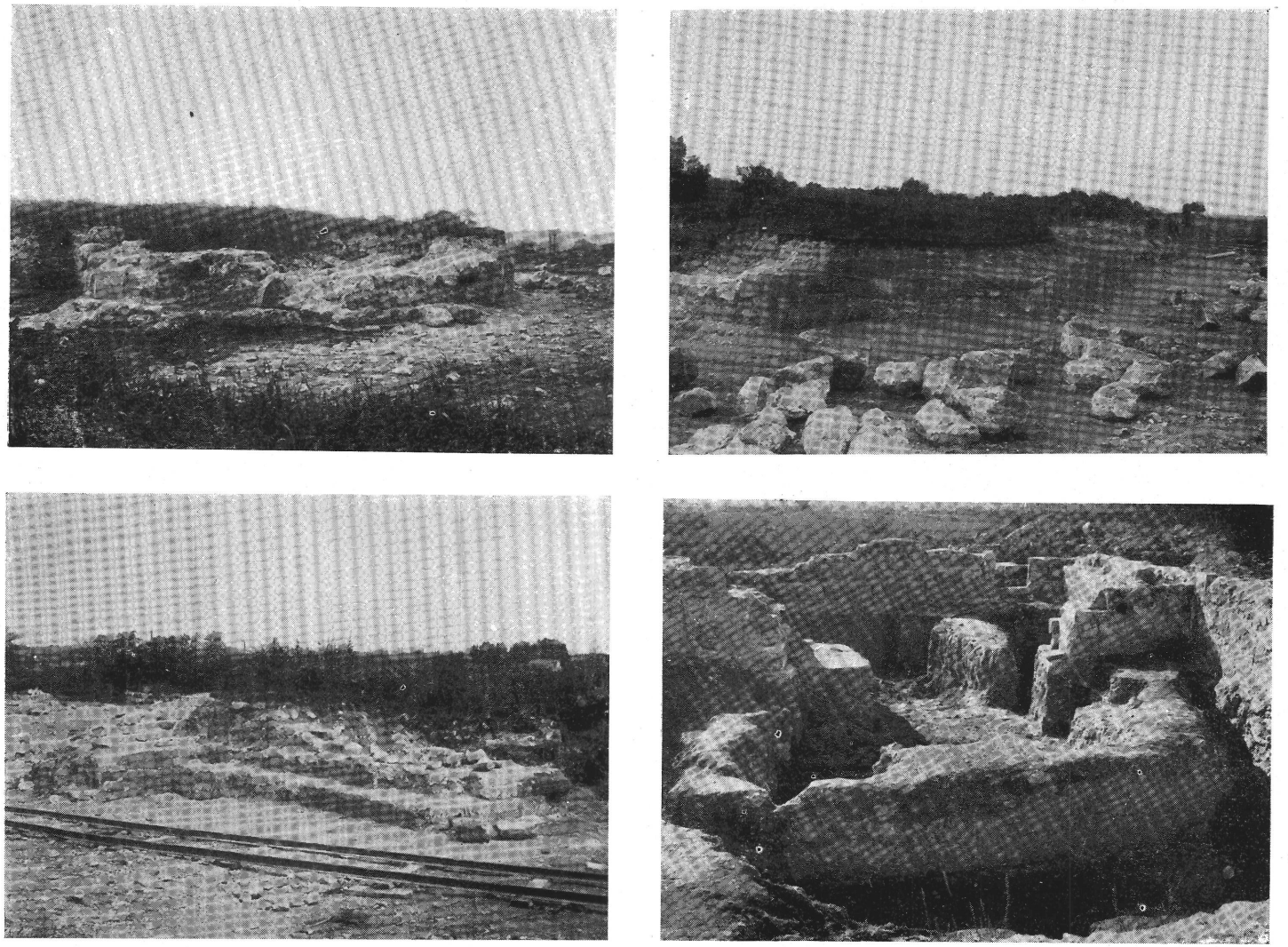

1. kép. -- *A Csúti templom* a—b) *északkeletről,* c) *nyugatról,* d) *a templom hajója és első szentélyének alapozása.*

A temető is csak eddig volt használatban, amint ezt a leletek és pénzek bizonyítják. A falu házai azonban még nyomorúságosan tengődő továbbélésről tanuskodnak.

A csúti temető a XIV. századtól a XVI.-ig őrzött meg sírokat, melyek föltárásáról és leleteiről a következők számolnak be. A temető első részének feltárását sokban megnehezítette a területen folytatott földkitermelés. Az apsis körül néhány sírt megsemmisítettek mielőtt még az ásatást megkezdhettük volna.

A sírok leírásánál több helyen a mélységet egy fix ponttól voltunk kénytelenek mérni, mert a földkitermelés miatt az eredeti felszint már elhordották. A fix pontok a templomtorony küszöbénél mutatkozó eredeti helyen levő padlóburkolat téglanívójához, F-ponthoz viszonylanak: F—118 cm = F1, F—98 cm = F2. Az egyszerűség kedvéért a csontvázak helyzetének és távolságának méreteit, valamint irányukat a leírásból kihagytuk, mivel ezek az adatok pontosan leolvashatók a csontváztérképről. Többnyire a régi szinttel körülbelül egybeeső mélységig hordták el a földet, ilyen esetekben a mélység meghatározásánál a »régi szint« megjelölést használjuk, ellentétben a természetes, vagyis a mostani felszínnel.

A csontváztérkép magyarázatához a következőket fűzzük hozzá. A templom déli részén, a kapu előtt a régi szinttől körülbelül 40 cm mélyen a sekrestye és templomfal között sorban gyermeksírok voltak. Műszaki és régészeti felvételüket a földkitermelés akadályozta. Ezen a területen körülbelül hatvan gyermek 60—100 cm hosszú csontváza feküdt. A sírokat mészréteg fedte, úgyhogy néhány esetben a csontok is meszesek voltak. Ezek a temetkezések a kapu keleti oldaláig tartottak. A kaputól délre és nyugatra az előbbi sírokkal összefüggően és ugyanabban a mélységben szintén számos gyermektetem feküdt, de nem sorban hanem összedobálva ; lehetséges, hogy itt tömegsír volt. A mészréteg hiányzott. A térképen föltüntetett felnőtt sírok a gyermeksírok alatt helyezkedtek el. A csontváztérképen a gyermeksírok területének kiterjedését szaggatott vonallal jeleztük.

Az apsistól északi irányban szaggatott vonallal jelzett területen a régi szinttől 160 cm mélységig, összedobált csontok nagy tömege került napvilágra. Ez már a temetőnek újabb fölzavarásából származott,

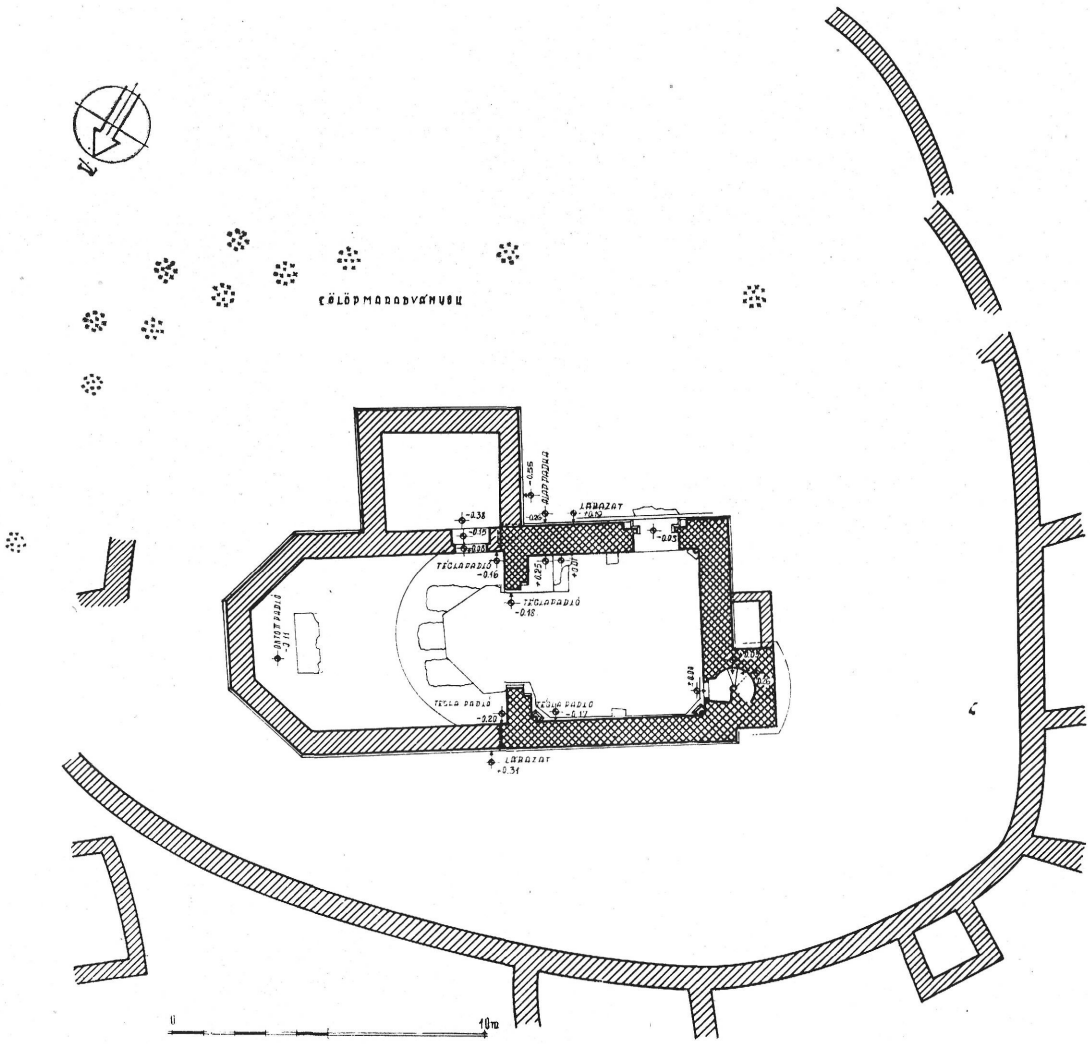

2. kép.

A Nagytétény határában feltárt középkori település templommaradványának felmérési rajza.

mert az összekevert rétegben több új tárgyat, köztük egy kazánrostély töredékeit találtuk.

A templom északi fala mellett az előbbi területtől nyugatra a szaggatott vonallal körülhatárolt terület ugyanilyen bolygatott rétegű és igen sok szétszórt csontot tartalmazott. Mélysége 130—140 cm.

I. sír. Férficsontváz a régi középkori szint alatt 30 cm-re. Hossza 166 cm. *Vaslemez-koporsóban nyugodott, melynek trapézalakú teteje 60 cm széles volt. A koporsó alsórésze ládaalakú. Fedelét két vas keresztpánt zárta le.*

II. sír. Bolygatott férficsontváz. Balkarja hiányzik. Mélysége a régi középkori szint alatt 75 cm. Hossza 171 cm. Csontok jó állapotban. Karja párhuzamosan a törzs mellett feküdt. *Középső ujján stilizált sast ábrázoló rézgyűrű. A karika belső hosszabb átmérője 2·2 cm. Az ovális díszített lap legszélesebb átmérője 15 m/m* (3. kép).

III. sír. Férficsontváz. Mélysége a templom vöröstégla padlószintje alatt 40 cm, (ezután csak padlószintet írunk). Építési törmelékben feküdt. Hossza 166 cm. Csontok jó állapontban. Kezei a medencén egymás mellett helyezkedtek el. *Bal szemüregében Zsigmond-kori pénz.*

3. kép. *Gyűrű a II. sírból (term. nagyság).*

IV. sír. Férficsontváz. Mélysége a padló szintje alatt 45 cm. Az építési törmelékbennyugodott. Hossza 162 cm. Csontok jó állapotban. Kezei a medencén egymás mellett feküdtek.

V. sír. Női csontváz. Mélysége a padló szintje alatt 45 cm. Az építési törmelékben nyugodott. Hossza 155 cm. Csontok jó állapotban. Kezei a medencén egymás mellett feküdtek.

VI. sír. Férficsontváz. Mélysége a padló szintje alatt 80 cm. A padló alatt kb. 45—50 cm építési törmelék volt, alatta agyagos homok, itt-ott építési kő, habarcstörmelékkel, fasződarabkákkal és törött padlóburkolótéglával keveredve. Hossza 189 cm. Csontok állapota igen jó. Melle fölött keresztben egy másik bolygatott csontváz feküdt; csak koponyája, karjai és lábcsontjai maradtak meg. A VI-os csontváz kezei a melle fölött, az előbbi csontvázon nyugodtak. Koponyáján 12 cm hosszú vágás.

VII. sír. Férficsontváz. Mélysége a padló szintje alatt 70—75 cm. Sírrétege agyagos homok, habarcs, kő- és padlótéglatörmelék. Hossza 162 cm. Csontok jó állapotban. Kezei a mellre helyezve feküdtek. A csontváz baloldalán a 3. és 4. borda között *nyeletlen késpenge.*

VIII. sír. Női csontváz. Mélysége a padló szintje alatt 45 cm. Réteg: a csontváz fölött építési törmelék, alatta agyagos homok, építési törmelék nyomaival. Hossza 144 cm. Csontok jó állapotban. Kezei a medencén egymás mellé helyezve.

IX. sír. Női csontváz. Mélysége a padló szintje alatt 45 cm. A csontváz fölött építési törmelék, alatta agyagos homok, építési törmelék nyomaival. Hossza 155 cm. Csontok jó állapotban. Kezei a medencén egymás mellé helyezve.

X. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége a padló szintje alatt 45 cm. Rétege agyagos homok elszórt törmelékkel (habarcs, kőtöredék, padlótégla). Hossza 137 cm. Csontok rossz állapotban. Kezei a medencén egymás mellé helyezve.

XI. sír. Férficsontváz. Mélysége a padló szintje alatt 45 cm. Rétegek, mint az előbbi sírnál. Hossza 164 cm. Csontok elég jó állapotban. Kezei a medencén egymás mellett nyugodtak.

XII. sír. Női csontváz. Mélysége a padló szintje alatt 45 cm. Rétegek, mint az előbbi sírnál. Hossza 155 cm. Csontok elég jó állapotban. Kezei a medencén egymás mellé helyezve nyugodtak.

XIII. sír. Női csontváz. Mélysége a padló szintje alatt 45 cm. Réteg az előbbihez hasonló. Hossza 150 cm. Csontok elég jó állapotban. Kezei a medencén egymás mellé helyezve nyugodtak.

XIV. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége a padló szintje alatt 48 cm. Rétegek, mint az előbbi sírnál. Hossza 126 cm. Csontok igen porladó állapotban. *Koponyáján zöld rozsdafoltok mutatkoztak.* Karjai széttárva merőlegesen a törzsre feküdtek.

XV. sír. Női csontváz, melynek mellén a XIV-es kitárt balkarja nyugodott. Mélysége a padló szintje alatt 40 cm. Rétegek, mint az előbbi sírnál. Hossza 162 cm. Csontok igen porladó állapotban. Kezei a medencén egymás mellett nyugodtak.

XVI. sír. Női csontváz. Mélysége a padló szintje alatt 120 cm. Rétegek, mint az előbbi sírnál. Hossza 153 cm. Csontok elég jó állapotban. Kezei a medencén egymás mellett nyugodtak.

XVII. sír. Férficsontváz. Mélysége a padló szintje alatt 58 cm. Sírréteg agyagos homok. Hossza 162 cm. Csontok elég jó állapotban. Az első templomapsis alapozásának ellipszisalakú, bevájt mélyedésében feküdt. Kezei a medencén összekulcsolva.

XVIII. sír. Női csontváz. Mélysége a padló szintje alatt 60 cm. A sírréteg 30 cm agyagos homok, elszórt építési törmelékkel, fölötte 30 cm építési törmelék. Csontok elég jó állapotban. Az első templom alapozásának ellipszisalakú, bevájt középső mélyedésében feküdt. Kezei a medencén egymás mellett feküdtek.

XIX. sír. Férficsontváz. Mélysége a padló szintje alatt 60 cm. A sírréteg homok. Hossza 162 cm. Csontok elég jó állapotban. Az első templom alapozásának ellipszisalakú, bevájt balszélső mélyedésében feküdt. Kezei a medencén összekulcsolva.

XX. sír. Férficsontváz. Mélysége a padló szintje alatt 90 cm. A csontváz fölött 30—40 cm-es agyagos homok, ezután építési törmelék következik egészen a padlószintig. Hossza 165 cm. Csontok elég jó állapotban. Kezei a medencén egymás mellett nyugodtak.

XXI. sír. Női csontváz. Mélysége a padló szintje alatt 120 cm. Rétegek, mint a XX. sírnál. Hossza 149 cm. Csontok elég jó állapotban. Kezei a medencén egymás mellett nyugodtak.

XXII. sír. Női csontváz. Mélysége a padló szintje alatt 120 cm. Rétegek, mint a XX. sírnál. Hossza 147 cm. Csontok elég jó állapotban. Kezei a medencén egymás mellett nyugodtak.

XXIII. sír. Női csontváz. Mélysége a padló szintje alatt 190 cm. Rétege agyagos homok, töredékkő, habarcs, tégla- és faszénszórványokkal keverve. Közvetlenül a szint alatt építési törmelék. Hossza 146 cm. Csontok elég jó állapotban. Néhány bordája és balkarja a templom falának alapozásában. Gerince meggörbülve. A csontváz 30—40 cm magas kövekből félköralakban volt körülépítve. A kövek a templomfalhoz kapcsolódtak. Jobbkarja a törzzsel párhuzamosan feküdt.

XXIV. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége a padlószint alatt 60 cm. A sír rétege építési törmelék. Hossza 112 cm. Csontok rossz állapotban. Kezei a medencén összekulcsolva. *Nyakcsigolyáján rézkapocs.*

A felsorolt csontvázak mellett a templomhajóban és apsisban még több sorban voltak egymás alatt csontvázak, melyeknek azonban nagyrésze bolygatott volt. Különösen a templomfal mellett fekvő csontvázak voltak teljesen szétdúlva. A legmélyebb csontváz kb. 2·40 m mélyen feküdt. A bolygatott csontvázakon kívül a templompadló alatt különböző mélységben emberi csontokat találtunk.

XXV. sír. Férficsontváz. Mélysége a régi szint alatt 109 cm. Sírrétege építési törmelékkel vegyes agyagos homok. Hossza 158 cm. Csontok porladó állapotban. *Jobb vállán IV. Béla denárja. (C. N. H. 263.)*

XXVI. sír. Bolygatott gyermekcsontváz, melynek csak a felsőteste maradt meg. Mélysége a régi szint alatt 80 cm. Csontok porladó állapotban. *Fején gyöngyökből és ragyogókból álló pártának nyomai, mely majdnem teljesen elpusztult, csak néhány gyöngy és ragyogó maradt meg. A lelet mellett II. Ulászló obulusa.* (*C. N. H. 281.*)

XXVII. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége a régi szint alatt 90 cm. Hossza 101 cm. Csontok jó állapotban. Mésszel volt leöntve. *Jobb vállán Mátyás-kori pénz.* (*C. N. H. 233/a*)

XXVIII. sír. Férficsontváz. Mélysége a régi szint alatt 136 cm. Hossza 161 cm. Csontok jó állapotban. *A csontváz koporsóban nyugodott, melynek elkorhadt maradványai 216 cm hosszúságot, a fejnél 65 cm szélességet, a lábnál pedig 18 cm szélességet tettek ki, tehát trapézformát mutattak. A koporsó trapézalakú vasalásának 7 darabja maradt meg,* (4. kép) *melyben még az eredeti kovácsolt szögek is megvannak.*

XXIX. sír. A csontváz neme felismerhetetlen. Mélysége a régi szint alatt 120 cm. Hossza 154 cm. Csontok igen porladó állapotban maradtak fenn. A csontvázat üreg vette

körül, melynek hossza 190 cm. *A lelt kovácsolt vasszegek arra mutatnak, hogy az üreg az elkorhadt koporsó nyomán maradt. Medencéjében vascsatot találtunk.*

XXX. sír. Női csontváz. Mélysége a régi szint alatt 150 cm. Sírrétegek a sekrestyétől délre elterülő szemétgödröt érintik. Hossza 155 cm. Csontok elég jó állapotban maradtak fenn. Kezek törzzsel párhuzamosan feküdtek. *Jobbkézben Zsigmond dukátja. (C. N. H. 128.)*

XXXI. sír. Fölismerhetetlen nemű csontváz (női). Mélysége a régi szint alatt 140 cm. Hossza 153 cm. Csontok igen rossz állapotban voltak. A csontváz körül trapézalakú fakoporsó nyomait fedeztük fel, melynek hossza 188 cm, legnagyobb szélessége 50 cm, legkisebb szélessége pedig a lábnál 12 cm volt.

XXXII. sír. Bolygatott csontváz, neme fölismerhetetlen. Mélysége 180 cm a régi szint alatt. Sírrétege a csontváz fölött 60 cm agyagos homok, majd kevert törmelékréteg következett

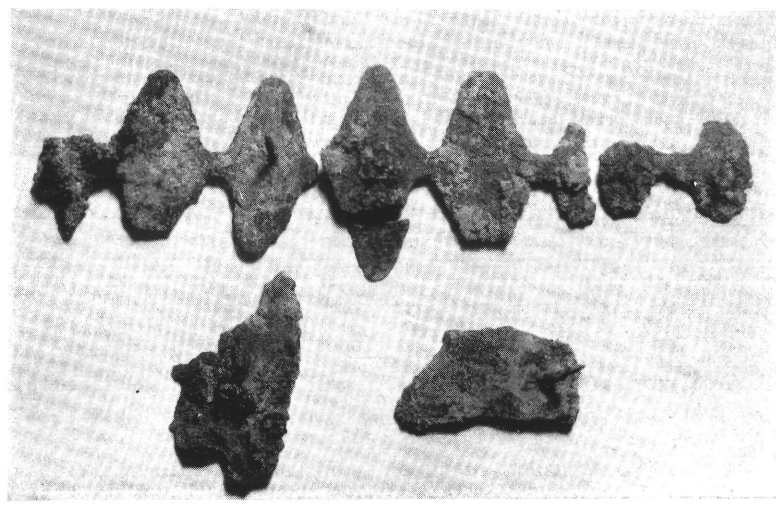

4. kép. — *Koporsóvasalás a XXVIII. sírból.*

faszén-, cserép-, vas-, töredékkő- és tégladarabokkal. Sok az újabbkori vastörmelék, köztük egy gőzkazán rostélya, mely valószínűleg a 30 évvel ezelőtt e helyen dolgozó bulgár kertészek szivattyúházának maradványa. *A csontváz koponyáján, közvetlenül a szemöldök fölött rézvereteket találtunk* (29. kép). *A homlok közepén egy poncolt díszítésű, keskenyedő, tojásdadalakú, keretbe foglalt áttört liliom és egy hasonló, lefelé fordított, keretnélküli liliommal díszített veret nyugodott. Hossza 32·5 m/m, szélessége 20 m/m. A következő veret négyzetalakú, négy sarkán visszafelé hajlott stilizált levél. Kidomborodó közepében a veretet tartó szögecs látszik. A négyzetes veret oldala átlagban 20 m/m. A középső veret mellett a másik oldalon is ilyen négyzetes veret helyezkedett el. Majd cca ½ cm távolságban mindkét oldalon szimmetrikusan 6 karéjos, csúcsosan kiemelkedő rozettát találtunk, erre ismét ½ cm-nyire egy négyzetes veret következett. Összesen 9 teljes vagy kevéssé sérült rozettás és négyzetes veret, valamint hét verettöredék maradt fönn. A pártát hátul egyszerű bronzkapocs tartotta össze, amit meg is találtunk. A veretek bőrszíjon helyezkedtek el, amire egy szögecshez tapadt bőrdarabka enged következtetni. A bal vállcsontján II. Ulászló obulusát találtuk meg. (C. N. H. 281.)*

XXXIII. sír. Bolygatott. A csontváz neme felismerhetetlen. (Női?) Mélysége a természetes szint alatt 170 cm. Csontok elég jó állapotban. *Koponyáján gyöngyös sujtásos párta*

nyomai. A koponyaalatti lenyomatból megkaptuk a párta méreteit és fölismertük a párta motívumát. Elhelyezkedése a koponyán a következő volt: A tarkótól kiindulva, a jobb homlokot koronázva a bal homlokon haladt végig, majd az orr- és szájüregen keresztül az állcsonton végződött. A párta anyaga romlott állapotban maradt fenn, legalul finom kendervászon maradványait találtuk. Úgylátszik, hogy erre párhuzamosan egymás mellé fektetett zsinórszerű anyag következett, melyre valamilyen állati szőrből (gyapjú?) készült szövetet varrtak. Ezen réteg keresztszálai annyira elpusztultak, hogy kötésük felismerhetetlen volt. A koponyaalatti homoklenyomatból meg tudtuk állapítani a párta motívumát és méreteit. A gyapjúanyagra rombuszalakban gyöngyöket varrtak föl, melyeknek közepén 6·5 m/m-es ragyogók helyezkedtek el. A gyöngyök zöldszínűek, átmérőjük cca 3 m/m, anyaguk műkő. A díszítés vagy egy hosszába fektetett egész rombusz, vagy két háromszög. A rombusz kisátmérője 2·5 cm. A párta két szélét spirális rézdrót keretezte, melyhez állati szőrből való szövetanyag tapadt (5. kép). A csontváz hasonló fekvésű más csontvázzal együtt kövekkel körülkerített, téglalapalakú sírban feküdt. A kőkeret magassága 40 cm volt.

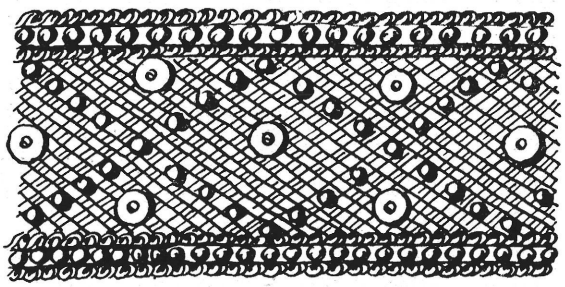

5. kép. — *Rekonstrukció a XXXIII. sír pártájáról.*

XXXIV. sír. Bolygatott csontváz. Neme felismerhetetlen. Mélysége és rétege az előbbihez hasonló. Hossza 155 cm. A csontok elég jó állapotban voltak. Körülötte fakoporsó nyomait találtuk. *Koponyáján elporladt párta, mely csak a két fültő mögötti részén maradt meg. A kenderszövetre felvarrt, ragyogókkal, gyöngyökkel díszített párta mérhető szélessége 3 cm. A ragyogók átmérője 9 m/m és apró rozettával díszítettek. Egy bronz, liliomokkal díszített finommívű áttört kapocs a koponya tarkója közepetáján feküdt és a párta összekapcsolására szolgált. A kerek anyakapocsrészt hat liliom koronaszerűen szegélyezi. A liliomok között kerek átvágások vannak. A hímkapocs négy lyukkal áttört és liliomdíszítésben végződik. Az áttörések valószínűleg a felvarrásra szolgáltak. A kapocspár bekapcsolva 27 m/m hosszú. Legnagyobb szélessége 17 m/m* (6. kép). *A koponyát a homlokon 46°-os szögben hasítás metszi keresztül egészen a fülig. Medencéjében peceknélküli trapézalakú csat feküdt.*

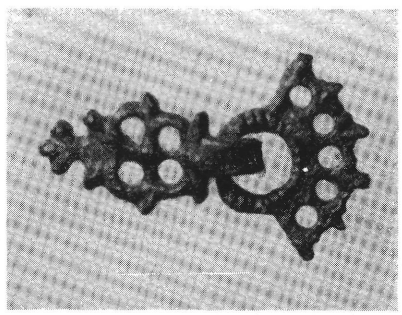

6. kép.
Pártakapocs a XXXIV. sírból.

XXXV. a), b) sír. Bolygatott csontváz, neme felismerhetetlen. Mélysége a régi szint alatt 110 cm, fölötte 20 cm-re bolygatott talaj kezdődik, faltörmelék, kő, habarcs, tetőcseréppel keverve. A csontváz már agyagos homokban feküdt. a) 100 cm hosszú. Alatta b) bolygatlan csontváz 120 cm hosszú. *Koponyáján teljesen elpusztult pártának zöld nyomai látszanak. Jobb halántéka mellett két hatszögletes, közepén köralakban áttört veretet leltünk. A szögletekből a közép felé haladó gerezdek sugárszerűen tagolják a boglárt, közeiket poncolt rozettadíszítés tölti ki. Mindkét boglár törött. A veretekből kiálló szegecsek szíjhoz való felerősítésre szolgálhattak* (7. kép).

XXXVI. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége 118 cm a régi szint alatt. Hossza 122 cm. A sír élére állított cca 40 cm magas mészkövekkel téglányformában volt kerítve. Megtaláltuk a téglalapot fedő egyik gerenda 186 cm hosszú üregét. A csontváz karjai a törzzsel párhuza-

mosan nyugodtak. *Karján, gerince alatt és a combcsonton egy szétesett öv darabjait sikerült összeszedni.* (29. kép) *A négyzetes rézveret négy sarkát visszahajló levél díszíti. A veretek összefüggnek egymással, oldalaik átlagban 1 cm hosszúak; közepükben a szíjhoz erősítő szögecs feje látszik. A szíj szélessége 12·5 m/m. A 61 m/m hosszú szíjvég egyszélességű a szíjjal és téglalapalakú, melyben I és V-betűhöz hasonló díszítés látszik. Végződése stilizált palmettához hasonló. Megmaradt még a csatja is, melynek szíjfogólemeze a gyakori szívmotívumú füzérrel díszített* (23. kép). *Maga a csat kétosztású (pillangós) 22×22 m/m, a szíjtartó 45 m/m hosszú, 17 m/m széles. A csontváz fején 2·3 cm széles, rézszállal sodrott fonalból hímzett párta töredékeit találtuk. A jobb szem fölött 2 cm, a bal szem fölött 5 m/m magasságban húzódott a párta és 16 cm átmérőjű kört fogott körül. A hímzés virágot stilizál, melynek négy szirma majdnem köralakú és 14 különböző hosszúságú öltésből áll* (34. kép). *Közepén kisebb pont helyezkedik el hat öltéssel varrva. A hímzést nemezre alkalmazták s ezalatt még finom kendervászon volt.*

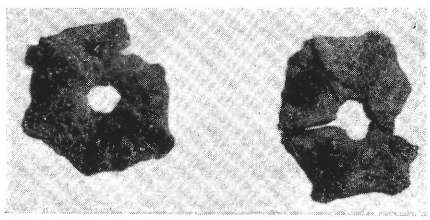

7. kép. — *A XXXV. sír pártaveretei.*

XXXVII. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége a régi szint alatt 160 cm. A csontváz építési törmelékkel kevert homokban feküdt, amely építőkövek töredékét, habarcsot, kavicsot, edénycserepet, téglát és szórványosan kevert emberi és állati csontokat tartalmazott. Ugyanez a rétege a XXXVI-os sírnak is. A sírok teljesen a törmelékbe voltak ágyazva. A csontváz hossza 114 cm. *Koponyáján fonott párta,* (33. kép) *melynek szétesett darabjait sikerült összeszedni. A párta a bal szem fölött 5 cm, a jobb szem fölött 6 cm magasságban helyezkedett el. A párta által befogott kör átmérője 14 cm. A pártát mindkét szélén két-két párhuzamos spirális drót szegélyezte. A középső részt három felismerhetetlen anyagú zsinórfonat ékesítette; mintájukat ma már nehéz megállapítani, de valószínűleg egymást hullámszerűen átszelve haladtak. A lelethez tartozott még egy kisebb bőrdarab, lehetséges, hogy ez volt a párta alapanyaga.*

XXXVIII. sír. A két előző gyermekcsontváz alatt nyugvó férficsontváz. Mélysége a régi szint alatt 180 cm. Az előbbi sírok alatt cca 15—20 cm-nyire terjedt az építési törmelékes réteg, a XXXVIII. sír azonban már tiszta barna földben feküdt. Alatta egy ásónyomnyira agyagos homok. Kezei a medencecsonton egymás mellett feküdtek, *melyekben két egymásraboruló, kendervászonnal borított fémlemez, az egyik lemezrészhez lánc kapcsolódott.*

XXXIX. a) és b) sír. Férficsontváz. Mélysége 2·40 m a régi szint alatt. A csontváz agyagos homokban feküdt. Hossza 162 cm. Csontok elég jó állapotban. *Nyakcsigolyáján, kulcscsontjain és a mellcsonton körülfutó ezüstszálból kötött nyakéket vagy szövetszegélyt találtunk. A nyakék alapszála vékony len, melyet ezüstfonállal sodortak körül* (8. kép). *A szalag szélessége átlagban 11 m/m és simakötésű, alatta 4—5 cm-nyire a mellcsonton II. Theodosius ¼ maiorina érmet találtunk. Keretének maradványai fa struktúrát mutattak. A XXXIX.* a) *sír csontváza alatt 10—15 cm-nyire, nagyon rossz állapotban levő másik csontváz feküdt* [b)], *melynek nyakában előbbihez hasonló kötött nyakék és egy ugyanolyan II. Theodosius érem volt.*

XL. sír. Férficsontváz. Mélysége a templom padlója alatt 160 cm. Sírrétege agyagos homok, elszórt építési törmelékkel keverve. Hossza 166 cm. Csontok elég jó állapotban. *Bal combcsontján spirális rézdrótok csavarodtak körül, melyek között az egyik hurkolt.*

XLI. sír. Férficsontváz. Mélysége a régi szint alatt 180 cm. A csontváz fölött mintegy 30 cm barna földréteg, majd építési törmelékkel kevert homok következik, építőkőtöredéket cserepet, habarcsot tartalmazva. Hosszú 159 cm. Csontok rossz állapotban. *Közvetlenül a bordák alatt bronzveretes szíjat* (25. kép) *találtunk. A szíj szélessége megszáradt állapotban 3·6 cm. Veretes díszítése háromféle típusból áll. Az egyik korongalakú, közepe köralakban áttört, külső körszegélyét 12 félköralakú fok díszíti. Az abroncsszerűen körülfogott lyukban hatágú csillag, melynek középpont-*

jából dróthurok emelkedik ki. Az egyik ilyen hurkon verettöredék csüngött. 14 m/m távolságra oldalt két negyedkörrel, sarkain négy kisebb körrel keretelt, közepén öt rozettával díszített két ovális veret volt. Magassága 37 m/m, szélessége 21 m/m. Az ovális veretek egymástól 11 m/m távolságnyira voltak felerősítve. Utánuk ismét a korongalakú veret következett, melyből 4 db maradt fenn. Az ovális veretekből 6 db többé-kevésbbé ép példányunk van. Az öv közepén díszes köralakú veretet találtunk, mely egy félholdalakú részre és egy köralakú részre tagozódik, a félholdalakú részt két stilizált gally motívuma, a köralakú részt liliom díszíti. A boglár átmérője 37 m/m. Az övhöz tartozott még egy téglalapalakú, 39 m/m hosszú és 15 m/m széles lemez, közepén lyukkal, két szélén szegecsek helyével és egy övcsat, 55 m/m hosszú, 37 m/m széles, téglalapalakú, középen két részre osztva, melynek még megvan a tartólemeze, benne két szögeccsel. A veretek hátán a szögecseket mindenütt meg lehet találni.

XLII. sír. Női csontváz. (?) Mélysége a templom padlója alatt 120 cm. A csontváz fölött 70 cm agyagos homok, elszórt építési törmelékkel, majd építési törmelék következik

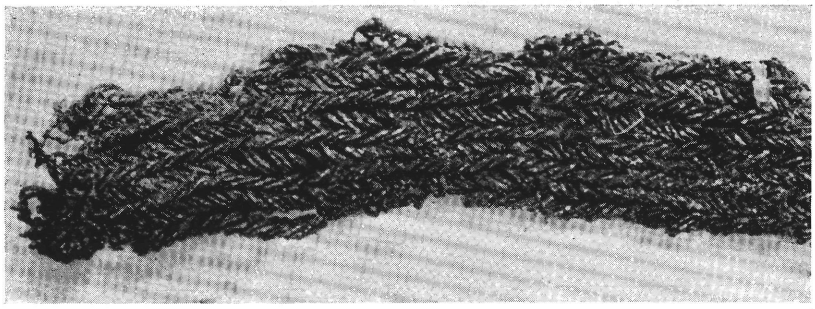

8. kép. — *A XXXIX. sír ezüstfonálból kötött szövete és a szövet rajza.*

összedobált csontokkal. Csontok jó állapotban voltak. Kezei a medencén egymás mellett nyugodtak. *Koponyáján pártamaradvány, mely a tarkója alatt maradt meg legjobban. Bőralapon kenderkócbetétre rézzel sodrott fonalból hálószerűen fonva. Mérhető szélessége 25 m/m. Fonott felsőrészéhez finom kendervászon tapad; lehetséges, hogy halotti lepel része volt. A lelethez tartozik még egy rövid spirális dróttekercs és 8 nemesfémszálból fonott paszományzsinór.*

XLIII. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége a régi szint alatt 170 cm. Sírrétege agyagos homok, építési törmelékszórványokkal. Hossza 135 cm. Csontok nagyon porladó állapotban voltak. *Koponyáján igen rossz állapotban lévő pártát találtunk. A pártamaradvány mintája kivehetetlen* (9. kép). *Felismerhetők a gyöngyök és a sodrott rézszálakból fonott paszomány. A csontváz alatt 2×4 cm-es üveglemezt találtunk.*

XLIV. sír. Férficsontváz. Mélysége a régi szint alatt 190 cm. A csontváz építési törmelék nyomait mutató agyagos homokban feküdt. A legfelső réteg 5 cm tiszta építési törmelék homok nélkül. Hossza 155 cm. Csontok elég jó állapotban. Kezek a medencén keresztbetéve nyugodtak. *Bronzveretes szíj* (28. kép) *futott keresztül a homlokon 2½ cm-nyire a szemüreg fölött, folytatódott a koponya mellett mindkét oldalon, majd a kulcscsontokat érintve a felsőkaron végződött. A szíj veretei kétféle típust mutatnak, melyek váltakozva voltak az övre erősítve. Az egyik késő gótikus mérműveket utánoz, közepe kerek és két halhólyagdíszítést zár magában. Kétoldalt két halhólyag- és két háromszirmú rozettadíszítés látható. A veret téglalapjának mérete 2×4·1 cm. Ezt a díszítést négyzetes, közepén homorú félgömbbel ellátott, négy sarkán nagyobb, oldalán kisebb gótikus növényi ornamentikával díszített veret váltja föl. A homorú félgömb közepén kerek lyuk van, melyben*

gyöngy helyezkedett el, ez azonban a száradás következtében szétpattant. A négyzeles veret méretei 1·8 cm × 1·8 cm. A téglalapalakú veretből nyolc töredék került elő, a négyzetesből 13 db, közte 3 db teljesen ép. A bal vállcsont felsőrészén feküdt egy kétosztatú téglalapalakú 5·2 cm hosszú 3·9 cm széles bronzcsat 3·6 cm széles szíjtartólemezzel és szögecsekkel. A veretek hátlapján a szögecseket mindenütt megtaláltuk. Az öv 1·5 cm szélességű szíjdarabjain több veret még eredeti helyén volt. A szíj másik oldalán durva kendervászon nyomokat ismertünk föl. A csontváz gerince mellett a baloldalon 4 gömbalakú, két félgömbből összetett réz fülesgomb feküdt sorban egymás alatt a mell-

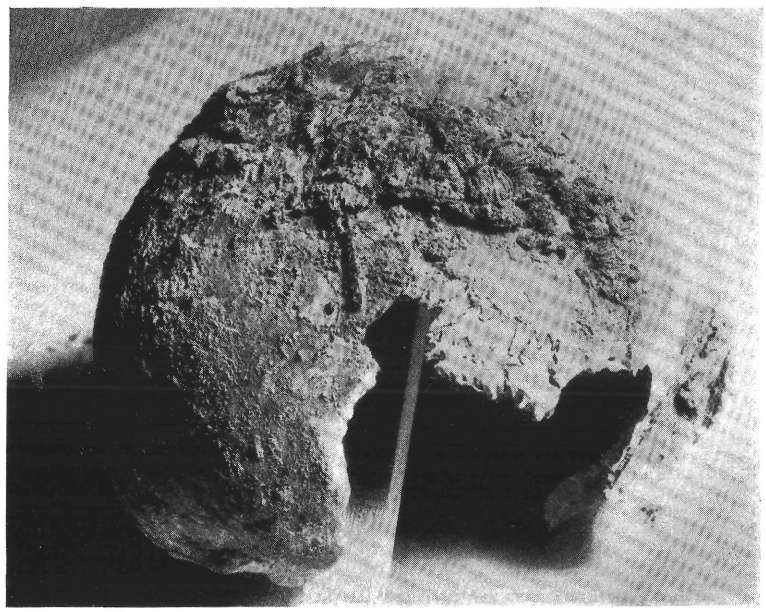

9. kép. — *A XLIII. sír pártamaradványa.*

csonttól kiindulva. Az alsó félgömbje közepén egy hatszögbe foglalt rozettával, szélén körülponcolt félkörrel, közepén ponttal díszített. Ez az egyik típus ; a másikból csak egy db volt, díszítése 6 karéjos rozetta közepén csillag, körülötte hat pont, a félkör szélén ferde rovátkolás, a felső félgömb sima. Magassága 9 m/m, szélessége 11 m/m.

XLV. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége a régi szint alatt 1·20 m. Sírrétege építési törmelékkel kevert homok. Hossza 119 cm. Csontok elég rossz állapotban. *Koponyáján elporladt párta, melynek mintája nehezen volt felismerhető. Közvetlenül a szemöldök fölött futott 35 m/m szélességben. Mintáját két egymás mellé helyezett spirális rézdrótból kialakított derékszögű háromszögek alkották. A párta két szegélyét két-két spirális drót zárta le. A párta belső mezejét ragyogók díszítették* (10. kép).

XLVI. sír. Férficsontváz. Mélysége a régi szint alatt 1·30 m. Homokkal törmelékes építési rétegbe ágyazva. Hossza 156 cm. Csontok erősen porladó állapotban. *A csontváz fölött kb. 20 cm-nyire Mária (1382—85) denárja (C. N. H. 114.) A medence fölött a has tájékán kétosztatú téglalapalakú, két oldalán fonatosan recézett rézcsatot találtunk, melynek hossza 36 m/m, szélessége 25 m/m. Szíjtartólemeze 34 m/m. Mellette egy 51 × 32 m/m-es lemeztöredék feküdt, melynek közepe benyomott szívsorral díszített. Ez a díszítés az előbbi folytatása és úgylátszik,*

a lemez innen törött le. A csathoz finomabb és durvább vászon tapad. A bőrfogóban nem bőr maradványait, hanem kenderből készült hevedert találtunk. A csat közelében bőrmaradványok is hevertek, melyekhez szintén heveder tapadt. A medencecsont fölött középkori ablaküveg darabjai feküdtek.

XLVII. sír. Bolygatott csontváz, csontjain égési nyomok. 30 cm-nyire a régi szint alatt. Az építési rétegbe volt ágyazva. A csontváz fölött 20 cm-nyire Zsigmond denárja. (C. H. W. 121.)

10. kép. — *A XLV. sírban talált párta maradványa.*

XLVIII. sír. Bolygatott csontváz, 80 cm mélyen a régi szint alatt, építési törmelékbe és homokba ágyazva. Koponyája mellett kerek, stilizált griffmadarat ábrázoló 32 $^{m}/_{m}$ átmérőjű préselt rézlemez.

XLIX. sír. Gyermekcsontváz. (leány?). Mélysége 1·20 m a régi szint alatt. Rétegek a föld színétől: építési törmelék és 80 cm agyagos homok. Hossza 114 cm. A csontok nagyon porladó állapotban. A csontváz 47 cm magas mészkövekkel volt körülkerítve. Körülötte elkorhadt fakoporsó nyomaira akadtunk, mely ládaalakú lehetett. *A csontváz mellett egy kis bronz pálcika hevert. A koponya alatt a koporsó vaskeretének 3 db töredéke feküdt.*

L. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége és a talaj rétegződése a XLIX. sírhoz hasonló. Hosszúsága 1·09 m. A csontok igen porladó állapotban. *Derekán három csigolyán veretes öv* (27. kép) *rézdíszítései kerültek elő. A veretek egymástól való távolsága* $^{1}/_{2}$ *cm. A hasüregben négyzet alakú 4 × 4 cm-es áttört rézlemez feküdt. Négy sarkán stilizált liliomok, melynek szárai középen egy*

négyszögben futottak össze. A liliomok visszahajló szirma oldalt összeér. A középső veret után körülbelül 1·5 cm kihagyással, mindkét oldalon hármas csoportban, élére állított téglányalakú veretek következnek, melyeknek közepét négy homorú negyedgömb, sarkait pedig négy homorú, de kisebb negyedgömb alkotja. Szegélye poncolt. Méretük 5×1·7 cm. A szíj végén két 3·9×6 cm méretű téglalapalakú, középen lyukas veret helyezkedett el. A lyukakat két, három szirmú virág szára övezi. Ebből a mintából 9 kevéssé rongált veret maradt fenn és 12 töredék. A virágdíszes veretek majdnem teljesen épek, valamint majdnem teljesen ép a nagy liliomos dísz is. Alulról a harmadik csigolya alatt len vagy kendervászon maradványa, ezen gyapjúszövetfoszlányok.

LI. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége 145 cm a természetes szint alatt. Talajréteg a szinttől 60 cm építési törmelék, a többi agyagos homok. A csontváz hossza 100 cm. Csontok porladó állapotban. *Veretes öv* (25. kép) *maradványait találtuk, amely a harmadik csigolya felett feküdt s a legalsó bordát érintette. A szíjon a veretek még eredeti helyükön voltak. A szíj szélessége 27 m/m. Az öv nagyrésze elpusztult, csak három megsérült veret maradt meg. Hat szirmán hat karéjos rozetta, kúposan kiemelkedő közepük áttört. Átmérőjük 22 m/m, egymástól való távolságuk 18 m/m. Az öv mellett II. Béla-kori pénzt találtunk. (C. H. N. 9.) A jobboldali felső karcsont és a bordák között összehajtva és hosszába téve veretes öv feküdt* (26. kép). *Az öv csatja a gerinc alatt helyezkedett el, a szíjvég pedig a baloldali legalsó bordánál. A veretek túlnyomórésze egyforma díszítésű, közepe egy homorú gömbszelet, melynek átmérője 12 m/m, ezt egy pontokkal díszített keret övezi, melyből hat abroncscsal összefogott indavégződéshez hasonló levél nő ki. A veret 28 m/m átmérőjű, egymástól való távolságuk 3 m/m. Az övveretek között foglalt helyet egy téglalapalakú és hat gótikus I-betűvel díszített 42×21 m/m-es lemez forgós akasztóval ellátva. Az öv csatja trapézalakú, legnagyobb hosszúsága 42 m/m, szélessége 24 m/m, szíjfogója 22 m/m hosszú és 26 m/m széles és négy gótikus I-betűvel díszített. A szíj majdnem egész hosszúságában megmaradt. Szélessége 29 m/m. A szíjvég ornamentális és figurális ábrázolása, sajnos, csak töredékes. Hosszúsága 46 m/m, szélessége 26 m/m. A szíjvéget női mellkép díszíti, melyet a vállaiból kiinduló szárnyak félkörben veszik körül. Fejét »Krüseler« koronázza. A mell-relief alatt téglányba szerkesztett húsos növényornamentikát találtunk. A csontváz koponyáján a rézspirálissal díszített párta elporladt maradványait nem lehetett megmenteni.*

LII. sír. Női csontváz. A régi szint alatt 50 cm-nyire feküdt. Csontok jó állapotban voltak. Kezei párhuzamosan a törzs mellett feküdtek. Hossza 162 cm. Medencéje alatt igen rossz állapotban *két összetapadt Mátyás-kori pénz hevert.*

LIII. sír. Földkitermelésnél pusztították el több csontvázzal együtt. Helyét sikerült megállapítani.

1. sír. Gyermekcsontváz (5—6 éves), mélysége F. 1-től 10 cm. Talajrétegek a szinttől 35 cm habarcsos törmelék között nagyobb kövek, 17—20 cm fekete föld, 25 cm apró habarcsos kőtörmelék, amire agyagos homok következik, faltörmelék, habarcs, apró kő- és faszéndarabkák nyomaival. Csontváz 92 cm hosszú, porladó állapotban. *Koponyáján ragyogókból és gyöngyökből készült párta nyomaival.*

2. sír. Férficsontváz. Bölcsességfoga kinőtt, fogzománca ép. Mélysége F. 1-től 17 cm. Talajréteg, mint az előbbi sírnál. Hossza 1·74 m. Csontváz jó állapotban. Kezei a medencén keresztbetéve.

3. sír. Gyermekcsontváz. (8—10 éves.) Mélysége F. 1-től 21 cm. Talajrétegek, mint az 1. sírnál. Hossza 110 cm, nagyon porladó állapotban. Kezek párhuzamosan a combcsont mellett. *Koponyáján jobb szemre csúszott sodrott rézszálakból fonott párta maradványai, melynek szélét szintén sodronyszálfonat kereteli* (11. kép). *Középső fonás szélessége 1·6 cm, szélével együtt 2·3 cm.*

4. sír. Régen bolygatott csonka csontváz, lábai hiányoznak és medencecsontjának egy része is. Mélysége F. 1-től 30 cm. Talajrétegek, mint az első sírnál. Hossza 65 cm, porladó állapotban, kezei medencén keresztben nyugodtak. *Mellcsontján egy gombtöredék, szemöremcsonton vascsat, medencecsont fölött, a gerincen két pitykegomb töredéke.*

5. sír. Régen bolygatott csonka csontváz. Bölcsességfoga kinőtt, fogzománca ép. F. 1-től 30 cm mélyen. Rétegek, mint az első sírnál. Lábai hiányoznak. Hossza 50 cm. Csontok porladó állapotban. Kezei medencén keresztben.

6. sír. Régen bolygatott csontváz. Lábak és medence egyrésze hiányzik. Mélysége F. 1-től 10 cm. Hossza 60 cm. Csontváz rossz állapotban. Kezei a medencén keresztben.

7. sír. Gyermekcsontváz. F. 1-től 20 cm mélyen. Rétegek, mint az első sírnál. 110 cm hosszú. Csontok porladó állapotban. Kezek a medencén keresztben.

8. sír. Régen bolygatott csonka csontváz, felnőtt. F. 1-től 30 cm mélyen, csak a koponya és néhány borda maradt meg. Rétegek, mint az első sírnál. Hossza 45 cm. Porladó állapotban.

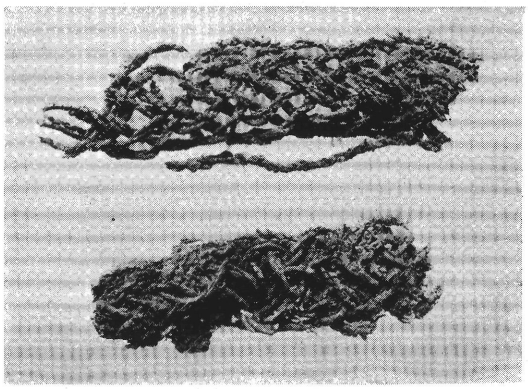

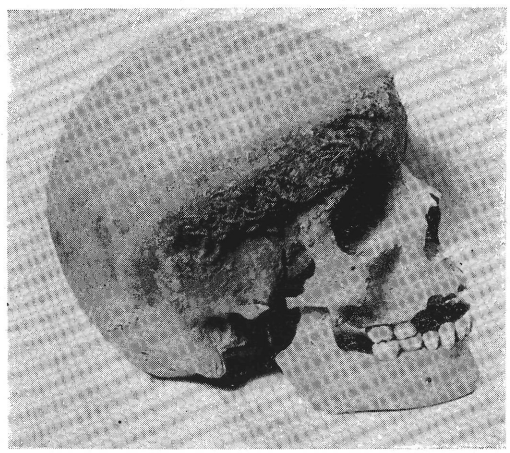

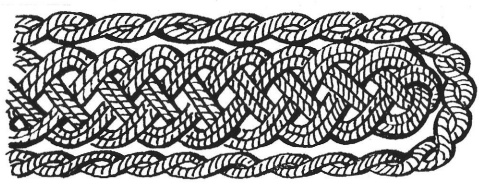

3

11. kép.

A 3. sír pártamaradványa és a párta rajza.

9. sír. Régen bolygatott csontváz, melyből csak a lábak és a fél medencecsont van meg. F. 1-től 10 cm. Rétegek az 1. számú sírtól 30 cm-nyit lejtenek. Hossza 105 cm. Csontok jó állapotban. Bal combcsont felsőrészén, közel a forgóhoz, a belső oldalon, *faragott csontszívég* (24. kép), *mellette, de a külső oldalon, rovátkákkal és pontokkal díszített négyzetes csontdíszítés, közvetlenül mellette köralakú, lyukasztott csontgomb rézszögeccsel.*

10. sír. Gyermekcsontváz. F. 1-től 25 cm mélyen. 132 cm hosszú. Csontok elég jó állapotban. A 9-es csontvázat ennek a sírnak a temetése miatt vágták el. Kezei a medencén keresztben.

11. sír. Férficsontváz. F. 1-től 36 cm mélyen. Rétegek, mint a 9. sírnál. 156 cm hosszú. Csontok jó állapotban. Kezek a medencén keresztbetéve. *Nyakán 3 rézpityke s közvetlen a csukló fölött mindkét alsókarján szintén 3—3 pitykegombot találtunk* (31. kép). *A gombok alsó félgömbjének szélén hat pontozott félkör díszítés, közepén rozetta csillaggal. A pitykék a kibontásnál kettéváltak.*

12. sír. Bolygatott csonka csontváz ; alsó lábszárak hiányoznak. F. 1-től 36 cm mélyen. Rétegek, mint a 9. sírnál. Hossza térdig 105 cm.

13. sír. Bolygatott gyermekcsontváz. Karjai, ballába és jobboldali bordái hiányoznak. Mélysége F. 1-től 18 cm. Hossza 93 cm. Csontok erősen porladó állapotban.

14. sír. Bolygatott csonka férficsontváz, mindkét lába hiányzik. F. 1. ponttól 15 cm mélyen. Hossza a medencecsontig 73 cm. Karjai medencén keresztbetéve.

15. sír. Bolygatott, csonka gyermekcsontváz. Lábai és medencéje hiányzik. F. 1-től 16 cm mélyen. Rétegek, mint a 9. sírnál. Hossza a medencecsontig 50 cm; valószínűleg a 10-es sír temetésekor vágták el. Csontok elég jó állapotban. Kezek a medencén keresztbetéve.

16. sír. Női csontváz. Mélysége F. 1-től 16 cm. Hossza 150 cm. Csontok jó állapotban. Kezei medencén keresztbetéve.

17. sír. Női csontváz. Mélysége a természetes (mai) szinttől 190 cm. A csontváz összezsugorított állapotban, téglalapalakú fakoporsóban volt elhelyezve. A csontváz hossza 149 cm, a koporsó nyomai 190 cm hosszúságot mutatnak.

18. sír. Bolygatott gyermekcsontváz, balkarja hiányzik. A régi szint alatt 150 cm mélyen. Talajrétegek a szinttől 25 cm, nagyobb kő- és építési törmelék. 10 cm habarcs- és apró kőtörmelék, majd 8 cm humusz alatt újra 12 cm habarcs- és kőtörmelék; a legfelső rétegben igen sok a mész, a többi réteg alapanyaga agyagos homok. (Vályogtalaj.) Hossza 86 cm. Csontváz állapota erősen porladó. Jobboldala a templom fala alatt.

19. sír. Férficsontváz. A régi szint alatt 36 cm mélyen. Fölötte építési törmelék, mely még 20 cm-nyire a csontváz alatt is folytatódik, alatta agyagos homok. A rétegek elhelyezkedése nagyjában hasonló a 18. sír talajrétegeződéséhez. A csontváz 160 cm hosszú, állapota jó. Karjai a medencén keresztbetéve.

20. sír. Férficsontváz. Mélysége a régi szint alatt 70 cm. Talajrétegek, mint a 19. sírnál. 162 cm hosszú, csontok jó állapotban, kezek medencén keresztbetéve.

21. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége a régi szint alatt 70 cm. Talajrétegek, mint a 19. sírnál. Hossza 98 cm, porladó állapotban; kezei a medencén keresztbetéve.

22. sír. Női csontváz. Mélysége a régi szint alatt 78 cm. Talajrétegek, mint a 19. sírnál. Hossza 148 cm, csontok jó állapotban, kezei a törzs és combcsont mellett párhuzamosan. *Fején hajszálvékony, sodrott aranyozott ezüstszálból fonott párta maradványai, a finom szálak eredeti fonásukat nem tartották meg. A fémszálak a fül fölött és a halánték körül helyezkedtek el.*

23. sír. Női csontváz. Mélysége a régi szint alatt 75 cm. Talajrétegek, mint a 19. sírnál. Hossza 153 cm. Csontok jó állapotban. Karjai törzzsel párhuzamosak.

24. sír. Női csontváz. Mélysége a régi szint alatt 140 cm. Talajrétegek, mint a 19. sírnál. Hossza 156 cm. Csontok elég jó állapotban. Karok törzs mellett párhuzamosan.

25. sír. Gyermekcsontváz (leány?). Mélysége a régi szint alatt 135 cm. Talajrétegek, mint a 18. sírnál. Hossza 120 cm. Csontok erősen porladó állapotban. Karjai törzzsel párhuzamosak.

26. sír. Bolygatott női csontváz. Lábai hiányoznak. Mélysége 130 cm a régi szint alatt. Talajrétegek, mint a 18. sírnál. Hossza 75 cm. Csontok rossz állapotban. Karjai a törzzsel párhuzamosak.

27. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége 130 cm a régi szint alatt. Talajrétegek, mint a 18. sírnál. Hossza 92 cm. Csontok rossz állapotban. Karok párhuzamosan a törzs mellett.

28. sír. Női csontváz. Mélysége a régi szint alatt 120 cm. Talajrétegek, mint a 18. sírnál. Hossza 155 cm. Csontok elég jó állapotban. Karok párhuzamosan a törzs mellett.

29. sír. Női csontváz. Mélysége a régi szint alatt 120 cm. Talajrétegek, mint a 18. sírnál. Hossza 138 cm. Csontok igen porladó állapotban. Karjai párhuzamosan a törzs mellett.

30. sír. Női csontváz. Mélysége a régi szint alatt 120 cm. Talajrétegek, mint a 18. sírnál. Hossza 165 cm. Csontok igen porladó állapotban. Jobb karja törzzsel párhuzamos, bal karja a 31-es jobb karjába fűzve. *Az erősen porladó koponyán aranyozott ezüstszálakból fonott párta aranyozott ezüst fonalai maradtak csak meg a homlok közepe táján.*

31. sír. Női csontváz. Mélysége a régi szint alatt 120 cm. Rétegek, mint a 18. sírnál. Hossza 152 cm. A csontok igen porladó állapotban. Jobb kar a 30-as csontváz bal karjával

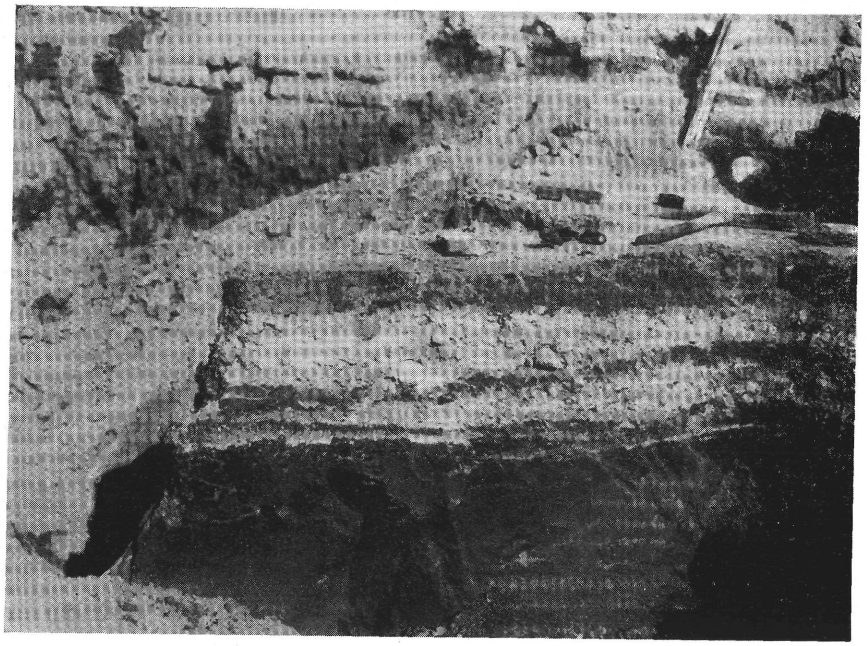

12. kép. — *Építési rétegek az északi sírmező fölött.*

13. kép. — *A 29., 30., 31., 35., 36., 38., 39., 40., 41. sír.*

összefűzve, bal kar a törzs mellett párhuzamosan. *Koponyán három rézkorongos dísz, egészen síma. Egyik a két szem között, 1—1 a halántékon. Oxydációnak nyomai az alsó állkapcson.*

32. sír. Női csontváz. Mélysége 78 cm a régi szint alatt. Talajrétege a szinttől 25 cm-en keresztül nagyobb épületkőtöredékek között porladó habarcs, cserepek, építési törmelékek. Erre 8 cm humusz következik, majd 12 cm habarcs és apró kőtörmelék, a felső rétegnél mész-

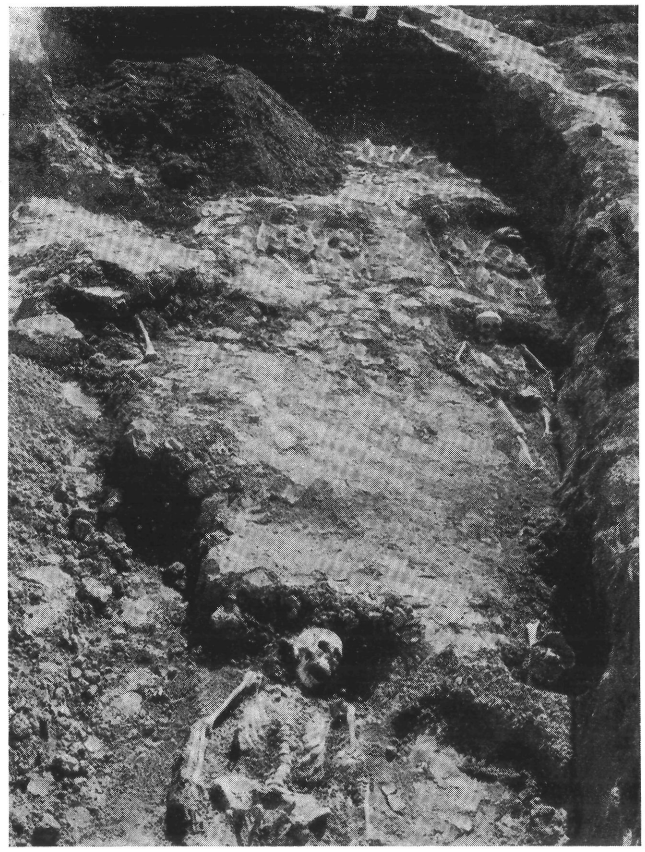

14. kép. — *A 33., 34., 38., 39. és 40. sír.*

szel keverve. Ezen rétegek alatt agyagos homok fekszik. Hossza 139 cm. Csontok állapota igen porladó. Karjai a törzs mellett párhuzamosan feküdtek.

33. sír. Gyermek-(leány-)csontváz. Mélysége 65 cm a régi szint alatt. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 127 cm. A csontok igen porladó állapotban. Karok a törzs mellett párhuzamosan. *Koponyáján, magasan a homlokcsonton, aranyozott ezüstszálból fonott párta maradványai. A göröngyök szétszedésénél megállapítható volt, hogy a párta körülbelül 5—6 cm szélesen, abroncsszerűen helyezkedett el a fejtető körül.*

34. sír. Női csontváz. Mélysége 98 cm a régi szint alatt. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 153 cm. Balkarján 38 cm hosszú csecsemőcsontváz maradványai. Női csontváz jó,

gyermekcsontváz igen porladó állapotban. Jobbkar párhuzamosan, a gyermeket tartó balkar kissé elhajolva a törzs mellett pihent. *Jobbkezének mutatóujján stilizált virágszirmokból keresztdíszítésű rézgyűrű, a díszítést laposan kerek rézkorongba vésték. Jobbkezének kisujján, két szélén rovátkolt sorral díszített, réz karikagyűrű, melynek belsejében szövetnyomok fedezhetők fel.*

35. sír. Női csontváz. Balkarján gyermekcsontváz. A sír négyoldalt egy-egy drb ½ m magas faragott mészkővel volt elkerítve. A sarkok hiányoztak. Mélysége 150 cm a régi szint

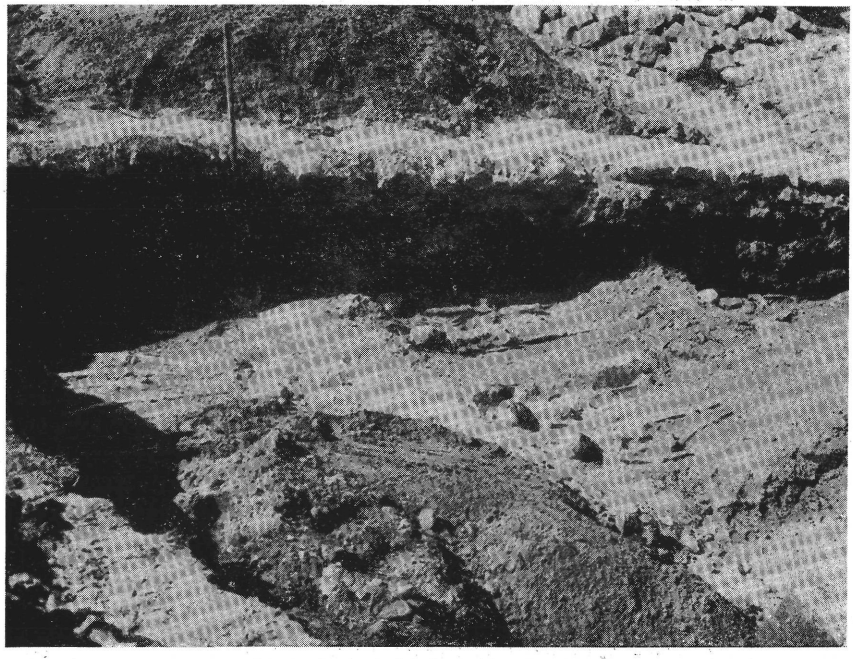

15. kép. — *A 33., 38., 39., 40. sír.*

alatt. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 166 cm, de a csontváz a kövek között kissé zsugorított állapotban feküdt. A gyermek hossza 90 cm. A csontok jó állapotban. Karok a törzzsel párhuzamosan.

36. sír. Gyermekcsontváz (leány?). Mélysége 92 cm a régi szint alatt. F. 2-től 190 cm. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 111 cm. Karjai törzzsel párhuzamosak.

37. sír. Női csontváz. Mélysége F. 2-től 190 cm. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 151 cm. A csontok igen porladó állapotban. Kezei a törzzsel párhuzamosak.

38. sír. Női csontváz. Bölcsességfogai már kinőttek, de még nem kopottak. Mélysége F. 2-től 185 cm. Régi szint alatt 87 cm. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 152 cm. Csontok elég jó állapotban. Jobbkeze törzzsel párhuzamos. Balkarja a 39. sír csontvázának jobbkarjával összefűzve. *Koponyáján gyöngyökből és rézveretekből készült párta* (30. kép). *Előrésze a koponyavarratok elején futott végig, majd magasan mindkét fül fölött elhaladva hátul, a kisagy alatt, közvetlenül a csigolyák fölött fejeződött be. A párta maradványai teljesen széthullottak, de a tarkó alatti lenyomaton az agyagos homokban tisztán kirajzolódott a párta dísztése, melynek alapján a díszítés sematikus rajzát el lehetett készíteni. A párta szélessége 5·5 cm. A koponyán nyolc veret*

helye látszott meg. A rézveretek heraldikus díszítésűek. A lenyomat tanusága szerint a veretek keretezve voltak két sor 2—2½ m/m hosszúságú korallgyönggyel. Szegélyét körülbelül 4·5—5 m/m átmérőjű kettős gyöngysor alkotta, A vereteket cca. 1·5 cm távolságra helyezték el. A közöket a kerek vereteket szegélyező gyöngysorral és nagyobb szélgyöngysorral párhuzamos íveltoldalú gyöngyökkel hímzett háromszögek töltötték ki. A háromszögek közepén egy-egy nagyobb gyöngy helyezkedett el. A párta elején elhelyezett két veret 6 karéjos keretbe foglalt, stilizált sast ábrázol, mellette kétoldalt ugyancsak 6 karéjos keretbe foglalt hárpiát ábrázoló veret következett mindkét oldalon. Két egy-egy hárpiát és három egy-egy liliomot ábrázoló veret nagyon sérült. Egy, egy-egy liliomot és két egy-egy sast ábrázoló csak kevéssé. A párta hátsórészét 4 liliomos veret díszítette. A köralakú veretek átmérője 3·3 cm. A koponyát környező földből több verettöredéket választottunk ki.

A párta szétesett alkatrészéből következtetést vonhatunk annak készítési módjára. A veretek hátlapján rostok foszlányait találtuk, melyek valószínűleg egy kenderszövet maradványai, szövési módja rendes vászonkötés. A kendervászon és a veret között egy elporladó, 1 m/m vastagságú sötét réteget találtunk, amely esetleg a vászont borító bársony maradványa volt. A vászonborítás alatt egy vékonyabb bőrréteget lehetett néhol felfedezni és erre következett a párta szíja. A szíj vastagsága kiszáradt állapotban 1·25 m/m. A veretek szegélye mindenütt rovátkolt sodrást utánzó díszítésű, melyben a fölerősítésre szolgáló 4 lyuk látható.

39. sír. Női csontváz. Bölcsességfogak már kinőttek, de még nem kopottak. Mélysége F. 2-től 185 cm régi szint alatt 87 cm. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 133 cm. Csontok elég jó állapotban. Balkarja párhuzamosan a törzs mellett, jobbkarja az előbbi csontvázzal összefűzve. *Koponyáján heraldikus rézveretekkel és gyöngyökkel hímzett párta.* (31. kép) *Hasonló a 38-as lelethez. Gyöngyhímzésű motívuma azonban egyszerűbb. A körülbelül 3·3 cm átmérőjű rézvereteket 3—5 m/m hosszúságú apró gyöngyök szegélyezik, ezt a kördíszítést ugyanolyan nagyságú, korallgyöngyökből hímzett négyzetes keretbe foglalták és gyöngysorral szegélyezték a párta két szélén. A párta szélessége körülbelül 4·8 cm. A párta elejét középen az előbbi ábrázolásból is ismert 6 karéjos keretbe foglalt stilizált sas díszítette, mely rossz állapotban volt és széttöredezett, majd mellette kétoldalt 6 karéjos keretbe foglalt 1—1 női fejű stilizált madár (hárpia) volt elhelyezve. Erre kétoldalt egy stilizált griffel díszített veret következett. Majd ismét két szimmetrikusan elhelyezett hárpiát ábrázoló veret, végül egy liliomos veret. Négy, hárpiát és egy, griffet ábrázoló veret alig sérült, egy, liliomot ábrázoló veretnek csak a fele maradt meg. Több apró, felismerhetetlen verettöredék került elő még a koponyát borító rögök közül.* (16. kép)

40. sír. Női csontváz. F. 2-től 160 cm, a régi szint alatt 62 cm. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 153 cm. Csontok rossz állapotban. Jobb karja törzzsel párhuzamos, balkarja a 41-es csontvázzal összefűzve.

41. sír. Gyermekcsontváz (leány?). Mélysége F. 2-től 160 cm, a régi szint alatt 62 cm. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 138 cm. Csontok elég rossz állapotban. Balkarja a törzzsel párhuzamos, jobbkar a 40. csontvázzal összefűzve.

42. sír. Gyermekcsontváz. Mélységük F. 2-től 145 cm. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 115 cm. A gyermekcsontváz karjai párhuzamosak.

43. sír. Férficsontváz. Mélysége F. 2-től 145 cm. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 172 cm. Elég jó állapotban. Karok a törzs mellett párhuzamosan. *Medencecsontján kerek mintanélküli rézcsat.*

44. sír. Női csontváz. Mélysége F. 2-től 145 cm. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 168 cm. Csontok jó állapotban. Balkarja a 43. csontvázzal összefűzve, jobbkarja törzzsel párhuzamos. A 43. csontvázba karol.

45. sír. Bolygatott csontváz. Csak a medence és a lábak maradtak meg. Mélység F. 2-től 145. cm. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 56 cm. Csontok állapota elég jó.

46. sír. Bolygatott csontváz. Csak a medence és a lábak voltak meg. Mélység F. 2-től 145 cm. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 63 cm. Csontok állapota elég jó.

47. sír. Bolygatott csontváz. Csak a medence és a lábak maradtak meg. Mélység F. 2-től 145 cm. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 48 cm. Csontok állapota elég jó.

48. sír. Bolygatott csontváz, a jobbváll, a jobb bordák, jobb medencerész és a lábak hiányoznak. Mélység F. 2-től 156 cm-re, a régi szint alatt 92 cm mélyen. Rétegek, mint a 32. sírnál. Hossza 72 cm. Csontok elég jó állapotban. *Medencecsont alatt két rossz állapotban levő összetapadt pénzdarab (két budai veret Nagy Lajos korából C. N. H. 99., 101.)*

49. sír. Férficsontváz. Mélysége a mai szint alatt 85 cm. A 49-es sír igen zavaros talajrétegben fekszik, melyben keverten építési törmelékkő, habarcs, tetőcserép, edénycserép-

16. kép. — *A 38. és 39. sír.*

töredékek, faszén és égési nyomok, állati csontok fordulnak elő. Ez a rétegződés folytatódik a csontváz alatt is. Hossza 162 cm. Csontok jó állapotban. A csontváz az eddigi temetkezéstől eltérően nem háton, hanem hason feküdt.

50. sír. Női csontváz. Bölcsességfogak kinőttek, de a fogzománc nem kopott. Mélysége a régi szint alatt 95 cm. Rétegek a szinttől lefelé 25—30 cm-nyire, nagyobb kövek, habarccsal és homokkal keverve. (A réteg legtetejét a kubikosok már elhordták.) 18—20 cm kisebb kő az építési törmelékből, azonkívül habarcs, néhol tégladarabok ; ezt a réteget agyagos homok váltotta fel, melynek felsőbb rétegében elszórva faszéndarabokat találtunk. Hossza 148 cm. Csontok elég jó állapotban. Jobbkéz párhuzamosan a törzs mellett, balkéz a mellkason.

51. sír. Férficsontváz. (Fogzománca kopott.) Mélysége a régi szint alatt 86 cm. Rétegek, mint az 50. sírnál. Hossza 158 cm. Csontok jó állapotban. Térdei felhúzva. Karjai a medencén keresztben.

52. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége a régi szint alatt 90 cm. Rétegek, mint az 50. sírnál. Hossza 91 cm. Csontok nagyon rossz állapotban. Jobbkarja a törzzsel párhuzamos, balkar a mellkasra helyezve. *Koponyáján párta nyomai, amely azonban teljesen elpusztult. Derekán veretes pártaöv maradványai, amelyek összeszáradt bőrövdarabokból és azon négyszögletes, szegletein*

levél mintával, közepén kúpos kiemelkedéssel díszített veretekből állanak. A rézveretek csúcsán apróbb kráterszerű mélyedés látszik, lehetséges, hogy itt gyöngy volt elhelyezve. A réz szíjvég egy V-betű és egy keresztalakú idommal díszített. Az öv veretének, valamint a bőrövnek negatív és pozitív oldalához ragadva kétféle kender, vászonkötésű anyag található. Az egyik durvábbfonalú, ritkábbszövésű, a másik finomabb szálakból áll és sűrűbbszövésű. Találtunk azonkívül egy szövetdarabot, amelynél az előbbi durvább- és finomabbszövésű kender egymáshoz tapadt. Jobbmedence mellett Hunyadi János kormányzó ezüstdénárja. (C. N. 156.)

53. sír. Férficsontváz. Bölcsességfogai kinőttek, fogzománc nem kopott. Mélység a régi szint alatt 178 cm. Rétegek, mint az 50. sírnál. Hossza 156 cm. Csontok igen rossz állapotban. Jobbkar párhuzamos, bal a mellkasra helyezve.

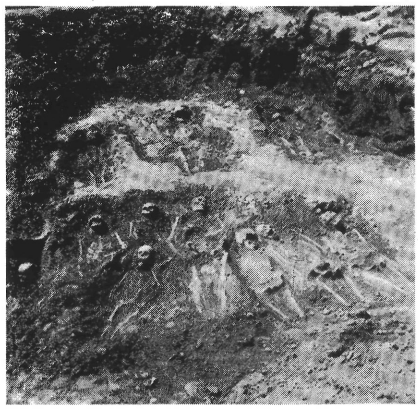

17. kép. — *Az 53., 54., 55., 56., 57., 58., 59., 60., 62., 63., 64. sír.*

54. sír. Régen bolygatott női csontváz. Fogzománca kopott. Lábai hiányoznak. Mélysége a régi szint alatt 110 cm. Rétegek, mint az 50. sírnál. Hossza 83 cm. Csontok rossz állapotban. Könyöke az 55-ös csontváz karja alatt.

55. sír. Régen bolygatott női csontváz. Lábai hiányoznak. Mélysége a régi szint alatt 110 cm. Rétegek, mint az 50. sírnál. Hossza 75 cm. Csontok rossz állapotban. A csontváz jobbkarja az 54-es csontváz balkarja alatt nyugszik.

56. sír. Bolygatlan férficsontváz. Fogai kopottak. Mélysége a régi szint alatt 110 cm. Rétegek, mint az 50. sírnál. Hossza 172 cm. A csontok jó állapotban.

57. sír. Bolygatott gyermekcsontváz. Lábfej hiányzik. Mélysége a régi szint alatt 110 cm. Réteg 50-hez hasonló. Hossza 96 cm. Csontok elég jó állapotban. Feje az 55-ös medencéjén. Kezek párhuzamosak.

58. sír. Bolygatott női csontváz. Fogai kopottak. Alsólábszár hiányzik. Mélysége a régi szint alatt 96 cm. Réteg 50. sírhoz hasonló. Hossza 114 cm. Csontok jó állapotban. Jobbkar párhuzamos, bal a mellen.

59. sír. Bolygatott férficsontváz. Fogai kopottak. Alsólábszár hiányzik. Mélysége a régi szint alatt 96 cm. Réteg az 50. sírhoz hasonló. Hossza 120 cm. Csontok jó állapotban. Jobbkar párhuzamos és az 58-as könyöke alatt nyugodott. Koponyája, nyaka és jobbválla az 58. sír koponyájához hajlik.

60. sír. Bolygatott női csontváz. Bölcsességfogai nincsenek. Alsólábszára hiányzik. Mélysége a régi szint alatt 96 cm. Réteg, mint az 50. sírnál. Hossza 110 cm. Csontok jó állapotban. Jobbkar párhuzamos, könyöke az 59-es alatt feküdt.

61. sír. Férficsontváz. Bölcsességfoga kinőtt, fogzománca ép. Mélysége a régi szint alatt 96 cm. Rétegek, mint az 50. sírnál. Hossza 165 cm. Csontok jó állapotban. Jobbkar párhuzamos, bal a mellen.

62. sír. Gyermekcsontváz (fiú?). Mélysége a régi szint alatt 96 cm. Rétegek, mint az 50. sírnál. Hossza 137 cm. Csontok jó állapotban. Jobbkar párhuzamos, bal a mellen. *Koponyáján heraldikus díszítésű bronzvereteket találtunk* (30. kép), *melyek teljesen hasonlóak a 38. és 39-es párták vereteihez. Két 6 karéjos keretbe foglalt, stilizált sast ábrázoló bronzveret elöl a koponya varrata fölött helyezkedett el, az egyik korong 5 darabra volt széttörve. Két 6 karéjos keretbe foglalt női fejű madár (hárpia) stilizáltrajzú verete következett magasan a füle fölött. A két hárpia verete után két stilizált liliomos veret helyezkedett el, majd jobboldalt egy hárpia verete, végül a felső*

nyakcsigolya alatt fejeződött be a párta két liliomos motívumú verettel, melyek közül az egyik kisebb stilizált liliomot mutat és más verőtőről származik. A másik liliomos veret 5 darabra volt széttörve. A veretek körül szabálytalanul szétszóródott, 2—4 m/m hosszú korallgyöngyöket találtunk, de sokkal kevesebbet, mint a 38. és 39-es sír pártáinál. A párta lenyomatát, sajnos, nem sikerült megállapítani. Nem találtunk sem bőr-, sem textiliamaradványokat. A gyöngyök csekély, valamint a veretek nagy számából azt következtetjük, hogy csak a párta szegélyét díszítették gyöngyök. A veretek egymástól való távolságát sem lehetett megállapítani, mert főleg a jobboldalon a koponyát fedő humuszrétegben félig élére állított helyzetben állottak. A pártának ez az elcsavarodása a többi vereten is észrevehető volt.

63. sír. Női csontváz. Fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 115 cm. Rétegek, mint az 50. sírnál. Hossza 166 cm. Csontok porladó állapotban. Jobbkar párhuzamos a törzzsel, balkar a mellen nyugszik.

64. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 110 cm. Rétegek, mint az 50. sírnál. Hossza 129 cm. Csontok nagyon porladó állapotban. Jobbkar párhuzamos a törzzsel, balkar a mellen nyugszik.

65. sír. Férficsontváz. Bölcsességfoga kinőtt, fogzománca ép. Mélysége a természetes szint alatt 65 cm. Réteg a szinttől 15 cm humusz, 20—25 cm építési törmelék. (Mészkőtöredékek, habarcs, tégladarabok, tetőcserép, edénycseréptöredékek stb.), a többi agyagos homok, apróbb kövekkel keverve. Az egész temetőrész rétegzése nehezen kivehető, kevert a humusz és a tiszta agyagos homok között. Hossza 154 cm. Csontok porladó állapotban. Kezei a mellen keresztbetéve egymáson nyugodtak.

66. sír. Régen bolygatott női csontváz. Bölcsességfogak még nem nőttek ki. Lábai hiányoznak. Mélysége a természetes szint alatt 68 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 67 cm. A csontok jó állapotban. Kezei a mellen keresztbetéve, egymáson nyugodtak. Valószínűleg a 81-es sír miatt vágták el.

67. sír. Régen bolygatott férficsontváz. Lábai hiányoznak. Bölcsességfogak kinőttek, fogzománca ép. Mélysége a természetes szint alatt 60 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 80 cm. A csontok jó állapotban. Kezei a mellen keresztben, egymáson nyugodtak.

68. sír. Férficsontváz. Fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 75 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. 158 cm hosszú. A csontok jó állapotban. Kezei a mellen keresztbetéve, egymáson nyugodtak.

69. sír. Férficsontváz. Bölcsességfoga kinőtt, fogzománca ép. Mélysége a természetes szint alatt 75 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 161 cm. A csontok porladó állapotban. Kezei a mellen keresztbetéve.

70. sír. Bolygatott női csontváz. Jobblába teljesen, ballába térden alul hiányzik. Bölcsességfogai kinőttek, fogzománca ép. Mélysége a természetes szint alatt 58 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 140 cm. Csontok porladó állapotban. Kezei a mellen keresztbetéve.

71. sír. Női csontváz. Fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 60 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 164 cm. Csontok jó állapotban. Kezei a mellen keresztbetéve. Csontváz derékban északra hajolt.

72. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 55 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 115 cm. Csontok állapota erősen porladó. Kezei a mellen keresztbetéve.

73. sír. Bolygatott női csontváz. Lábai hiányoznak. Bölcsességfogai kinőttek, fogzománca ép. Mélysége 58 cm a természetes szint alatt. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 80 cm. Csontok porladó állapotban. Kezei a mellen keresztbetéve.

74. sír. Bolygatott csontváztöredék, csak a fej és a gerinc maradtak meg. Fogai kopottak. Mélysége a természetes szint alatt 60 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 50 cm. Csontok nagyon porladó állapotban.

75. sír. Régen bolygatott női csontváz. Alsólábszárak hiányoznak. Bölcsességfogai kinőttek, fogzománca ép. Mélysége a természetes szint alatt 50 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 120 cm. Kezei a mellen keresztbetéve. Csontok jó állapotban.

76. sír. Férficsontváz. Fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 50 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 166 cm. Kezei a mellen keresztbetéve. Csontok jó állapotban.

77. sír. Bolygatott női csontváz. Felsőtörzse hiányzik, csak medencéje és lábai voltak meg. Mélysége a természetes szint alatt 50 cm. Talajrétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 84 cm. Csontok jó állapotban.

78. sír. Bolygatott férficsontváz. Jobbkarja, jobboldali bordái és a jobblába hiányoznak. Fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 50 cm. Talajréteg, mint a 65. sírnál. Hossza 156 cm. Csontok jó állapotban.

79. sír. Bolygatott csontváz. Alsókarok, medence és lábak hiányoznak. Fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 58 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 68 cm. Csontok jó állapotban. *A jobbváll kulcscsontja mellett sima kerek rézcsat, melynek nyelve hiányzik.*

80. sír. Bolygatott csontváz. Csak a gerinc, jobbkar és jobb combcsont volt meg. Mélysége a természetes szint alatt 95 cm. Talajréteg, mint a 65. sírnál. Hossza 120 cm. Csontok jó állapotban.

81. sír. Bolygatott csontváz. Csak a gerinc és jobb combcsont volt meg. Mélysége a természetes szint alatt 95 cm. Talajrétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 54 cm. Csontok jó állapotban.

82. sír. Férficsontváz. Bölcsességfogak kinőttek, fogzománca ép. Mélység a természetes szint alatt 95 cm. Talajrétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 174 cm. Csontok jó állapotban. Karjai a hasüreg fölött keresztbetéve nyugodtak.

83. sír. Női csontváz. Fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 86 cm. Talajrétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 168 cm. Csontok jó állapotban. Karjai a hasüreg fölött keresztbetéve nyugodtak.

84. sír. Bolygatott női csontváz. Jobbkarja hiányzik. Mélysége a természetes szint alatt 72 cm. Talajréteg, mint a 65. sírnál. Hossza 159 cm. Csontok jó állapotban. Balkar a medence fölött nyugodott.

85. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 91 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 130 cm. Csontok porladó állapotban. Karjai a hasüregen keresztbefektetve nyugodtak.

86. sír. Férficsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 55 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 167 cm. Csontok jó állapotban. Karjai a hasüregen keresztbefektetve nyugodtak.

87. sír. Férficsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 56 cm. Hossza 172 cm. Csontok jó állapotban. Karjai a hasüregen keresztbefektetve nyugodtak.

88. sír. Női csontváz. Mélysége a természetes szint alatt 56 cm. Hossza 161 cm. Csontok jó állapotban. Karjai a hasüregen keresztbefektetve nyugodtak.

89. sír. Bolygatott csontváz. Csak a karok, bordák és a gerinc voltak meg. Mélysége a természetes szint alatt 85 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 45 cm. Csontok jó állapotban.

90. sír. Bolygatott gyermekcsontváz. Balkar és lábak hiányoznak. Mélysége a természetes szint alatt 60 cm. Rétegek, mint a 65. sírnál. Hossza 45 cm. Csontok jó állapotban.

91. sír. Férficsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 60 cm. Rétegek a 65. sír rétegénél vékonyabb építési réteget tartalmaznak és több humuszt. A réteghatárok elmosódtak, többször bolygatott talaj. Hossza 159 cm. Csontok jó állapotban. Karjai a hasüregen keresztbefektetve nyugodtak.

92. sír. Férficsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 58 cm. Rétegek, mint a 91. sírnál. Hossza 162 cm. Csontok jó állapotban. Karjai a hasüregen keresztbefektetve nyugodtak.

93. sír. Bolygatott gyermekcsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 56 cm. Rétegek, mint a 91. sírnál. Hossza 132 cm. Csontok nagyon rossz állapotban. Karjai a hasüregen keresztbefektetve nyugodtak.

94. sír. Férficsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 85 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 165 cm. Csontok jó állapotban. Karjai a hasüregen keresztbefektetve nyugodtak.

95. sír. Bolygatott férficsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 79 cm. Rétegek, mint a 91. sírnál. Hossza 158 cm. Csontok jó állapotban. Karjai a medencén keresztbefektetve nyugodtak. Medencéjében új tetőcserép.

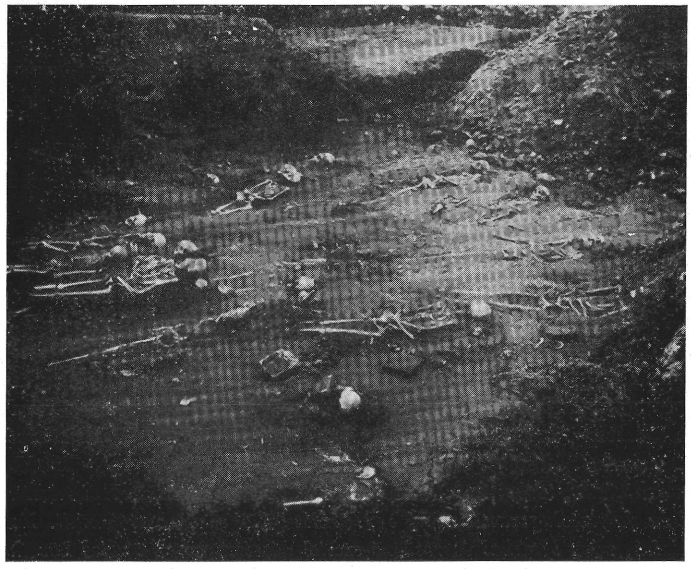

18. kép. — *A 95., 96., 97., 98., 99. és 100. sírok és környékük.*

96. sír. Bolygatott női csontváz. Lábai hiányoznak. Mélysége a természetes szint alatt 78 cm. Rétegek, mint a 91. sírnál. Hossza 75 cm. Csontok jó állapotban. Karjai a medencén keresztbefektetve nyugodtak. Körülötte és mélyebben tégladarabok, melyek között újak is voltak. Ugyanott új üvegcserepeket is találtunk.

97. a), b) sír. Bolygatott férficsontváz. Alsó lábszárainak fele hiányzott. Fogzománca kopott. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 130 cm. Csontok jó állapotban. Karjai a medencén keresztbefektetve nyugodtak. Közvetlenül alatta egy másik csontváz, melynek alsó lábszára szintén csonka.

98. sír. Bolygatott férficsontváz. Fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 68 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 166 cm. Csontok állapota jó. Közvetlenül rajta feküdt a 99-es gyermekcsontváz.

99. sír. Bolygatott gyermekcsontváz. Közvetlen az előbbi csontvázon feküdt. Rétegek, mint a 103. sírnál. Csontok rossz állapotban. Jobb alsó lábszára alatt 27 cm hosszú gerincoszlop bordákkal.

100. sír. Bolygatott női csontváz. Lábai hiányoznak, fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 75 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 70 cm. Csontok jó állapot-

ban. Karjai a medencén keresztbefektetve nyugodtak. Lábai közvetlenül a 97-es alatt voltak.

101. sír. Bolygatott férficsontváz. Fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 80 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 158 cm. Csontok jó állapotban. Karjai a medencén keresztbetéve nyugodtak. Bal vállánál a 102. sír gyermekcsontváza.

102. sír. Bolygatott gyermekcsontváz. Csak a gerinc, koponya és a bordák voltak meg. Hossza 50 cm. Csontok jó állapotban. Rétegek, mint a 103. sírnál.

103. sír. Bolygatott csontváz. Csak a fejet és a bordákat találtuk meg. Bölcsességfoga kinőtt, fogzománca ép. Mélysége a természetes szint alatt 75 cm. Talajrétegek a szinttől; 25 cm humusz, 10—15 cm építési törmelék (építési kövek töredéke), tégladarabok, tetőfedőcseréptöredékek), ez alatt agyagos homok, az építési törmelék egyre ritkuló nyomaival. A rétegek bolygatottak, kevertek. Hossza 65 cm. Csontok jó állapotban. *4. és 5. borda között félgömbalakú, felsőrészén lelapított pityke került elő, díszítése hat poncolt körszelvény által a közepén kialakított csillagban pontokkal rajzolt kör.*

104. sír. Bolygatott gyermekcsontváz, térden alul hiányzik. Mélysége a természetes szint alatt 29 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 93 cm. Csontok jó állapotban. Kezei a medencén keresztbetéve nyugodtak.

105. sír. Bolygatott csontváz, csak a koponyacsigolya, vállcsontok és a bordák maradtak meg. Mélysége 75 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 30 cm. Csontok jó állapotban.

106. sír. Férficsontváz. Fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 65 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál, de több építési törmelékkel. Hossza 156 cm. Csontok jó állapotban.

107. sír. Női csontváz. Bölcsességfogak még nem nőttek ki. Mélysége a természetes szint alatt 70 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 157 cm. Csontok rossz állapotban. Kezei a hasüregen keresztbetéve nyugodtak. *A derekán a medence fölött 13 db négyzetes csontfaragást találtunk* (24. kép), *melyek valószínűleg övdísz tartozékai voltak. Az utolsó gerinccsigolya és a farcsont között csontból faragott szíjvég feküdt, hegyesedő vége négy lyukkal és keresztalakú bevésett egyenes vonalakkal, törzse sugárszerű vésésekkel és pontokkal cifrázott. Szélei recézettek. A csontváz derekán folytatólagosan balfelé egy ovális-fülű csont-csat feküdt. Ezután egy szabálytalan négyzetes alakú, négy lyukkal és recézett széllel díszített csont övdísz következett, melynek kiemelkedő közepe korongalakú és átfúrt, majd egy korongalakú átfúrt csont-gomb következett, ezt felváltotta egy előbbihez hasonló négyszegletes csontdíszítés. A díszítések távolsága 1—2 cm. A szíjvég egyik sarka letört, hossza 6·3 cm. Állandóan keskenyedő középszélessége 2·25 cm. A csat fülének háromnegyedrésze letört, hosszúsága 5·35 cm, a csat szára 2·6 cm, mindkét darab széle a vastagság közepén kifűrészelt, hogy oda szíjat lehessen helyezni. A szíjat szög rögzítette, melyek közül az egyik megvan. A négyzetes csontdíszek átlagos mérete 2 × 2 cm. A csontgomb átmérője 1 cm, vastagsága 4 m/m. A négyszegletes díszek négy sarkában négy vasszög nyoma látható. A gomb középen volt vasszöggel rögzítve. Az alsó karok alatt két-két összetört rézpityke* (24. kép) *darabjai feküdtek. A két félgömbből összeállított pityke mindkét részét hat köralakú poncolt rozetta és az általuk bezárt csillag díszíti.*

108. sír. Bolygatott gyermekcsontváz. Karjai hiányoznak. Mélysége a természetes szint alatt 70 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 94 cm. Csontok jó állapotban. Lábai alatt derékszögben 38 cm hosszú gerinc, bordák és jobbkar feküdtek, valószínűleg felnőtt csontvázából.

109. sír. Bolygatott női csontváz. Jobbkeze hiányzik. Fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 75 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 148 cm. Csontok jó állapotban. *Balkezén réz karikagyűrű, melynek két szélét bemélyített vonal díszíti. Baloldali lapockáján új üvegtörmelék.*

110. sír. Férficsontváz. Fogzománca ép, bölcsességfogai hiányoznak. Mélysége a természetes szint alatt 96 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 158 cm. Csontok jó állapotban.

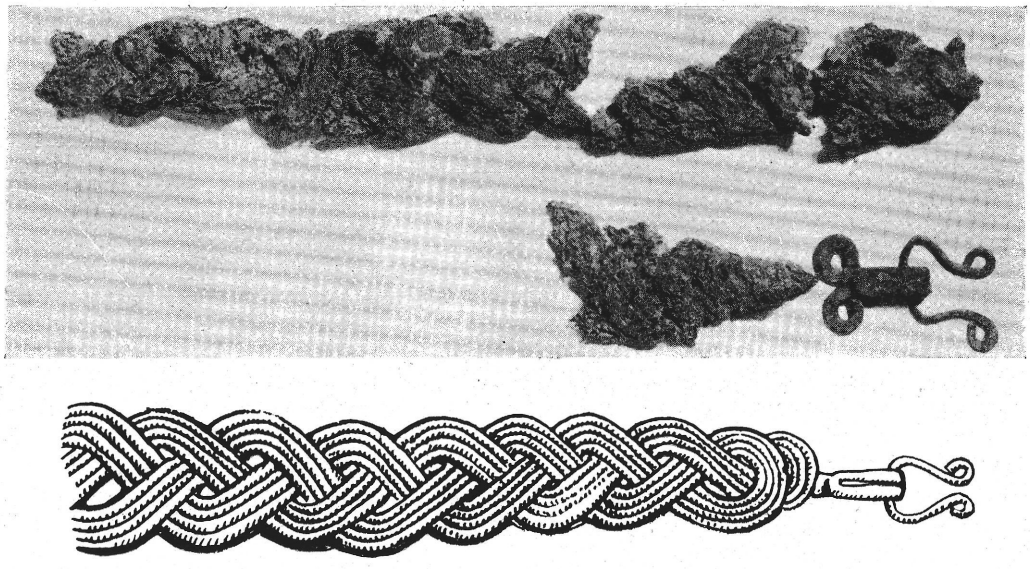

19. kép. — *A 116. sír pártamaradványa és a fonat rajza.*

Kezei csípőre helyezve nyugodtak. *Bal vállán és bal alsó lábszárán két egymásra helyezett vászonkötésű anyag megkövesedett maradványai voltak. Egyik oldaluk lilás-rózsaszínű. A bal combcsont középső részén befelé egy rozsdás nyílhegy feküdt. A balkéz gyűrűsujján a 109. sír gyűrűleletéhez hasonló egyszerű karikagyűrű.*

111. sír. Női csontváz. Fogai kopottak. Mélysége a természetes szint alatt 75 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 164 cm. Karjai párhuzamosak. Csontok jó állapotban. *Bal válla mellett tetőcserép és új üveg.*

112. sír. Női csontváz. Bölcsességfogai kinőttek. Fogzománca ép. Mélysége a régi szint alatt 110 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 149 cm. Kezei a hasüreg fölött keresztbetéve. Csontok rossz állapotban.

113. sír. Férficsontváz. Bölcsességfogai kinőttek, fogzománca ép. Mélysége a régi szint alatt 120 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 170 cm. Kezei a hasüreg fölött keresztbetéve. Csontok nagyon rossz állapotban.

114. sír. Férficsontváz. Fogzománca kopott. Mélysége a régi szint alatt 120 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál, de építési törmelék kevesebb, humusz több. Hossza 165 cm. Kezei a hasüreg felett keresztben. Csontok rossz állapotban.

115. sír. Női csontváz, fogzománca kopott. Mélysége a régi szint alatt 154 cm. Kevert építési törmelék rétegek. Hossza 157 cm. Kezei a hasüreg fölött keresztben. Csontok jó állapotban.

116. sír. Bolygatott csontváz. Jobbkarja és egyik vállcsontja hiányzik. Fogzománca ép. Mélysége a régi szint alatt 150 cm. Sírrétege agyagos homok építési törmelékkel. Hossza 147 cm. Balkeze a medence fölött a csigolyák kezdeténél nyugszik. Csontok igen rossz állapotban. *Közvetlen a medence fölött a gerincen rovátkákkal díszített, ovális csontövcsat.* (24. kép) *Az övcsat után kerek, középen szögecs számára átlyukasztott csontgomb következett, majd recézett szegélyű, négyzetes oldalain négy lyukkal átfúrt csontdíszítés. Közepe keretelt, lyukkal áttört, melyben a szögecs nyoma látszik. A négyzetes díszítést ismét csontgomb váltja fel. A csontváz baloldalán szintén csontdíszítések*

és gombok váltakoznak. Összesen tehát három teljes csontdíszítést és két töredéket, ezenkívül kilenc csontgombot találtunk. A csontgombok szögeihez vászonszövésű szövet tapadt. Fejét közvetlenül 2—3 cm-nyire a szemüregek fölött egyszerű, fonott párta fogta körül. A párta anyaga vékony rézlemezzel körülcsavart lenfonál, melynek három nyalábját befonták. A fonott párta hátul egyszerű kapoccsal záródott. (19. kép) *Szélessége cca 2 cm. Balkéz gyűrűsujján rézgyűrű, melyből a kő hiányzik.*

117. sír. Csontváz a sekrestye keleti fala alatt; csak az alsó lábszárakat és lábfejeket lehetett kibontani, melyek 44 cm hosszúak és 150 cm mélyen feküdtek a régi szint alatt.

118. sír. Csontváz a sekrestye keleti fala alatt; csak az alsó lábszárakat és lábfejeket lehetett kibontani, melyek 35 cm hosszúak és 150 cm mélyen feküdtek a régi szint alatt.

119. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 150 cm. Hossza 128 cm. Csontok rossz állapotban. Kezek a hasüreg fölött keresztbehelyezve.

120. sír. Gyermekcsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 160 cm. Hossza 78 cm. Csontok igen porladó állapotban. Kezek a hasüreg fölött keresztbefektetve.

121. sír. Bolygatott csontváz. Csak fej, váll, bordák, nyak és gerinccsigolyák voltak meg. Hossza 41 cm. Csontok rossz állapotban.

122. sír. Bolygatott férficsontváz. Balkarja hiányzik. Bölcsességfoga kinőtt, fogzománca ép. Mélysége a természetes szint alatt 80 cm. Rétegek, mint a 103-as sírnál, de kevesebb építési törmelékkel. Hossza 155 cm. Csontok rossz állapotban. Jobbkéz a medencén nyugszik. *Fején veretes párta boglárainak sora :* (29. kép) *12 ép négyzetalakú, sarkain visszahajló indavégződéshez hasonló levéllel díszített áttört rézveret és 2 hosszúkás stilizált virágkoszorúval ékített áttört rézveret (pecektartó) és 7 verettöredék. A négyzetes veret szélessége 14½ m/m, a hosszúkás veret hosszúsága 22 m/m, szélessége 13 m/m. A négyzetes vereteket középen elhelyezett szögecs erősítette 9¼ m/m széles szíjra. Az öv csatja egyszerű trapéz alakú, hosszúsága két szélén 26 m/m és 24 m/m, szélessége 16 m/m.*

123. sír. Bolygatott csontváz, csak a fej és a nyakcsigolyák voltak meg. Mélysége a természetes szint alatt 68 cm.

124. sír. Bolygatott férficsontváz. Feje hiányzik. Mélysége a természetes szint alatt 84 cm. Hossza 140 cm. Csontok állapota elég jó. Kezek a medencén keresztbefektetve nyugodtak.

125. sír. Férficsontváz. Fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 52 cm. Hossza 156 cm. Csontok rossz állapotban. Kezek a medencén keresztbefektetve nyugodtak.

126. sír. Női csontváz. Bölcsességfoga kinőtt, fogzománca ép. Mélysége a természetes szint alatt 46 cm. Ballába kissé görbült helyzetben. Hossza 147 cm. Csontok elég jó állapotban. Kezek a medencén keresztbefektetve nyugodtak.

127. sír. Bolygatott csontváz, csak a felsőrész volt meg. Alsókarjai, medencéje és lábai hiányoztak. Mélysége a természetes szint alatt 65 cm. Hossza 55 cm. Csontok jó állapotban.

128. sír. Bolygatott csontváz, csak a fej és a jobboldali bordák maradtak fenn. Mélysége a természetes szint alatt 58 cm. Hossza 55 cm. Csontok rossz állapotban.

129. sír. Férficsontváz, fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 58 cm. Hossza 163 cm. Csontok jó állapotban. Kezek a mellen keresztbefektetve nyugodtak.

130. sír. Bolygatott férficsontváz, medencéig hiányzik. Fogai lyukasak, zománcuk kopott. Mélysége a természetes szint alatt 58 cm. Hossza 79 cm. Csontok rossz állapotban.

131. sír. Bolygatott férficsontváz, fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 70 cm. Hossza 165 cm. Csontok jó állapotban. Jobb lapockája kifordulva.

132. sír. Bolygatott csontváz, csak a koponya és a nyakcsigolya maradt fenn. Koponyán 12 cm hosszú vágás. Fogzománca ép. Mélysége a természetes szint alatt 70 cm.

133. sír. Férficsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 68 cm. A sekrestyétől délre elterülő szemétgödör szélét érinti. Hossza 159 cm. Csontok jó állapotban.

134. sír. Bolygatott női csontváz. Mélysége a természetes szint alatt 66 cm. Hossza 161 cm. Csontok jó állapotban.

135. sír. Bolygatott férficsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 59 cm. Hossza 156 cm.

136. sír. Bolygatott női csontváz. Koponyája hiányzik. Mélysége a természetes szint alatt 70 cm. Hossza 144 cm. Karjai párhuzamosan a törzs mellett.

137. sír. Bolygatott női csontváz. Csak a medence és a lábak maradtak meg. Mélysége a természetes szint alatt 70 cm. Hossza 71 cm. Csontok jó állapotban.

138. sír. Bolygatott gyermekcsontváz. Koponyája hiányzik. Mélysége a természetes szint alatt 75 cm. Hossza 55 cm. Csontok igen rossz állapotban.

139. sír. Férficsontváz. Fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 73 cm. Hossza 153 cm.

140. sír. Férficsontváz. Fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 81 cm. Hossza 148 cm.

141. sír. Bolygatott női csontváz, koponyája hiányzik. Mélysége a természetes szint alatt 1 m. Hossza 146 cm. Csontok rossz állapotban. Karjai a törzzsel párhuzamosak. Mellette 1 m mélyen hornyolt új tetőcserepet találtunk.

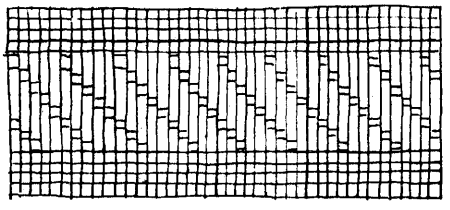

20. kép. — *A 149. sír aranyfonállal szövött kötésének rajza.*

142. sír. Bolygatott férficsontváz. Koponyája és bal felsőkarja hiányzik. Csontok igen jó állapotban. Simaságuk és fehér színük miatt elütnek az eddig feltárt csontoktól és újabbaknak látszanak. Hossza 136 cm.

143. sír. Bolygatott gyermekcsontváz. Fej, bal alsólábszára hiányzik. Mélysége a természetes szint alatt 96 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 132 cm. *Alsó balkarján 1 drb pitykegomb, alsó része pontozott kövekből kialakított csillaggal díszített.*

144. sír. Bolygatott csontváz. Csak a koponya, jobboldali bordák, farcsont és jobb felsőkar fele volt meg. Rétegek, mint a 103. sírnál. Mélysége a természetes szint alatt 96 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 70 cm. *Jobb válla alatt latinfeliratú égetett cserép (fölirattöredék sab..., vel..., rcus..., onien...,).*

145. sír. Bolygatott gyermekcsontváz. Mélysége a természetes szint alatt 100 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 104 cm. Jobb térde alatt és a medencében vörös félkör alakban végződő tetőcseréptöredék, a bal lábfej alatt égetett cserép, bevésett egyszerűvonalú kerettel, szélén felerősítésre szolgáló lyukkal és bekarcolt S. betűvel A cserép két töredékből áll.

146. sír. Női csontváz, bölcsességfoga még nem nőtt ki. Mélysége a természetes szint alatt 95 cm. Rétegek, mint a 103. sírnál. Hossza 149 cm. Jobbkéz a mellre helyezve, balkéz párhuzamosan a törzs mellett fekszik. *Medencéje mellett jobbfelől Nagy Lajos-kori pénz. (C. N. H. 89a.)*

147. sír. Férficsontváz, fogzománca kopott. Mélysége a természetes szint alatt 48 cm. Hossza 151 cm. Csontok elég jó állapotban. Kezei a mellen egymásmellé helyezve.

148. sír. Női csontváz. Mélysége a természetes szint alatt 50 cm. Hossza 159 cm. Csontok elég jó állapotban. Kezei a mellen egymásmellett nyugodtak. *A jobb váll mellett élével állott két alaktalan vaslemez, rátapadt vastag kenderszövettel.*

149. sír. Bolygatott csontváz. Neme felismerhetetlen. Csontok nagyon rossz állapotban maradtak fönn. Mélysége a padlószint alatt 145 cm. A csontváz fölött következő rétegek 60 cm agyagos homok, 50 cm apró faltörmelék, 30 cm nagyobb kövek és tégladarabok, 5 cm igen kemény öntöttpadló. Hossza a medencéig 42 cm. Lábai a templom apsisfala alatt.

A vállcsontok és a lapockák alatt különböző, gyűrött állapotban 2—5·5 cm széles aranyszálakból szőtt szalagot leltünk. Szövése két szélén vászonkötés, közepén négykötésű sávoly (20. kép).

150. sír. Bolygatott csontváz, csak a két combcsont, lábszárak és lábfejek maradtak meg. Hosszúsága 48 cm. Sírrétege agyagos homok, fölötte szemétgödör. *Közvetlen a csontvázon megtaláltuk koporsójának vasalásait, melyeknek elhelyezéséből következtetni lehet a koporsó szerkezetére. A zár központi elhelyezése amellett szól, hogy a koporsóláda kétajtós volt. Az ajtók sarokvasalása — melynek 4 darabját megtaláltuk keresztbefekve a csontvázon — hasonló a falusi kapukon ma is látható vasalásokhoz. Az egyik ajtó szélén hullámvonalas kovácsoltvas képezte a zárópántot, melynek töredékeit a csontváz közepén hosszában találtuk. A térd felett 13·5 cm átmérőjű, nagyjában kerek zár foglalt helyet, mely két részből állott, a zárból és egy körgyűrűből. A zár szerkezete egyszerű retesz. A csontváz alatt, annak hosszirányában síma kovácsolt vaspánt töredékei húzódtak végig.* (21. kép)

A XIX. század végének nagylendületű népvándorláskori kutatása a XX. században mindinkább szétterebélyesedett, sőt a honfoglaláskori emlékek régészete is nagy eredményeket hozott. A mult századi romantikával meginduló középkori kutatás tárgykiválasztását inkább a regényesség irányította; a művészet mutatós darabjai kerültek előtérbe. A kor tudományosságának megbecsülhetetlen anyagot gyüjtő pozitívizmusa ennek a romantikának hatása alatt inkább a nagy, reprezentatív emlékekre irányult, így elsősorban az építészetre. A magas kultúrát jelentő emlékek mértékei mögött, mondhatnók kvalitatív régészeti és műtörténeti érdeklődés mögött a kvantitatív, a művészet tagozódását jelentő emlékek kutatása háttérbe szorult. A hiányt még ma sem pótoltuk. A népvándorláskori emlékek valóságos korpuszai mellett eltörpülnek mennyiségben és a tárgyi feldolgozás pontosságában azok az emlékek, melyek a magyar középkor századaira vonatkoznak. Pedig ezeknek az emlékeknek rendszeres feltárása és összevetése a XI—XV. században az oklevélanyag mellett a népesség elosztására, faji összetételére, kultúrszínvonalára, a külföldi hatásokra, a XI. és XII. században pedig a honfoglaláskori ízlés és műgyakorlat továbbélésére döntő jelentőségű emlékanyagot eredményezhetne és kérdéseket tisztázhatna, melyeket másirányú kutatás nem közelíthet meg.

A csekélyszámú leletanyag között igen ritkák azok az emlékek, amelyek leletkörülményei megbízható adatokat szolgáltatnak. Következtetések legnagyobb óvatossággal vonhatók le. Egyelőre számunkra a stílus- és ízlésváltozásoknak csak a legszembetűnőbb formái érzékelhetők.

A honfoglalás-kor gazdag sírjait az árpádházi királyok korában szerényebb mellékletű sírok váltják fel. Ez nemcsak az ékszerek számára, de kivitelére is vonatkozik. Megváltozik elsősorban az ékszerek stílusa

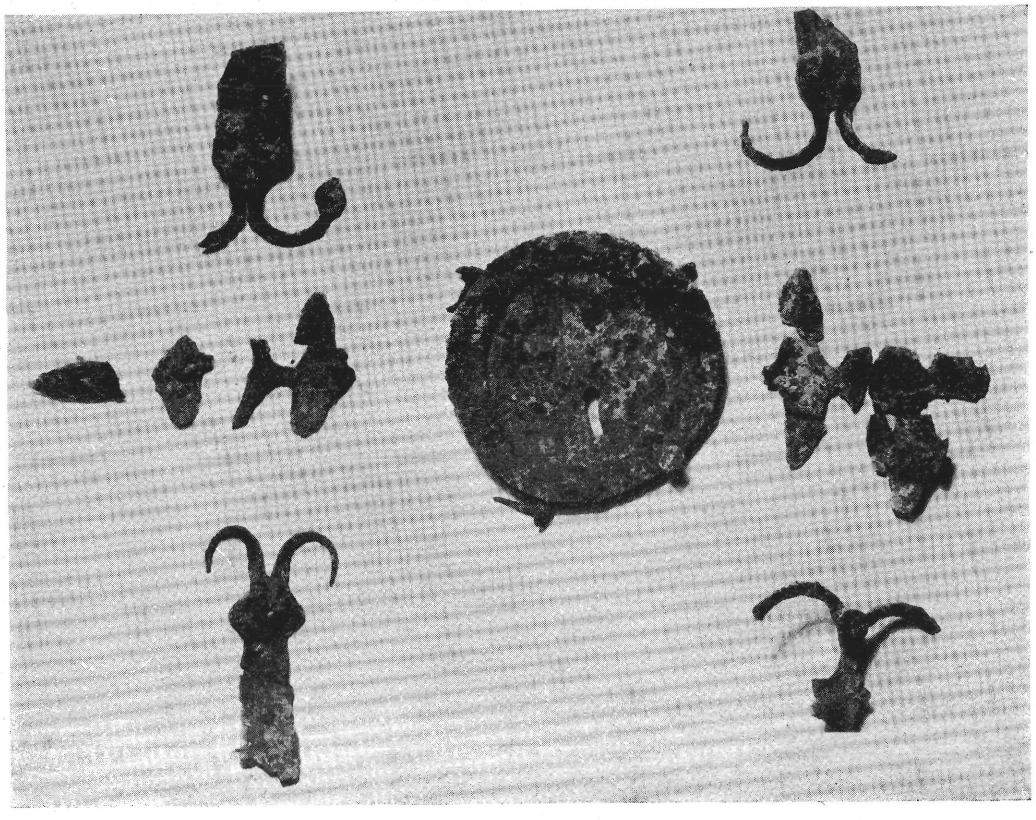

21. kép. — *A 150. sír koporsóvasalása és zára.*

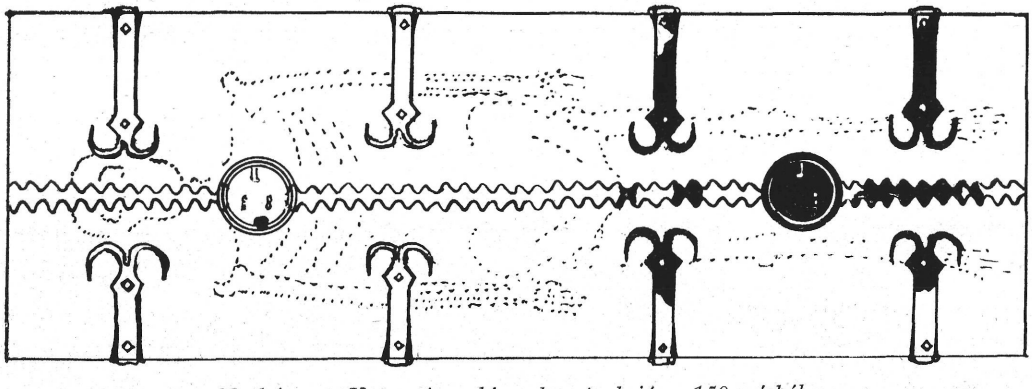

22. kép. — *Koporsóvasalás rekonstrukció a 150. sírból.*

és jellege. A magyar nép számára a nyugati kereszténység és kultúra felvétele nemcsak a főurak műveltségében, építkezésében és gondolkodásában jelentkezik, hanem az egyszerűbb néprétegek díszítőösztönének formakiválasztásában. A honfoglalók gazdag ornamentikája elcsökevényesedik, az ittélő maradék népek ékszertípusaival keveredik. A XI. és XII. századból származó sírokat jellemzik a magyar díszítőstílusú emlékek; csüngők, díszlemezek stb. mellett a gyakori halántékkarikák, a dróttal díszített, ritkábban félholdalakú fülönfüggők, csavart nyakperecek, gyűrűk, karperecek, nyakdíszek, kígyófejes bronzkarperecek stb.[10] A veretek és korongok ritkábbak.[11] A rajtuk előforduló szögecsek megvilágítják használatukat.

Keresztény kultúránknak ebben a kialakuló korszakában a különböző nép- és kultúrhatások légkörében még nyersen látszanak a különféle ősi motívumokat hordozó alapelemek. Egyes típusok, így pl. a halántékkarikák régi formájukban még a XIII. században is továbbélnek.[12] A XII. század végén azonban, úgylátszik, az ékszertípusok egységesebbekké válnak, amit a díszítőstílus lassú megváltozása s a nyugati hatások fokozottabb érvényesülése követ nyomon. A románkori magyar művészet delelőpontjához értünk.

A székesfehérvári sírleletek között feltűnik a fínom arany, filigránós díszítésű szíjvég és övdísz. Ezek az ékszerek valószínűleg Könyves Kálmán sírjához tartoztak, így tehát a legelőkelőbb, a királyi udvar ízlését tükrözik. Később ez az ékszerforma, ahogy ezt a szerény leletanyag alapján feltételezni lehet, mindinkább elterjed s a XIII. század fordulóján az ékszerek típusainak lassú megváltozása sejthető. Bár az előbbi évszázadok ékszerei, így például a hajkarikák a XIV. századig divatban maradnak ; uralkodó ruhadísszé válnak a veretes övek, a palástcsatok, a mellboglárok és párták, melyeket a korabeli ötvösség technikája jellemez. Mellboglárok ugyan már korábban is megjelennek, kapcsolatosak azonban a jelzett stílusváltozással és úgylátszik, nyugati hatás alatt fejlődnek ki. A XIV. és XV. századi temetőben majdnem hiányoznak a fülönfüggők, így például a csúti temetőben is ; ez az észlelés teljesen megegyezik azzal a nyugati szokással, hogy a fej leborítása következtében a fátyol, majd a fejkötő (Gebende) és annak különböző válfajai eltakarják a fület. A fülönfüggő mellett a karperec-leletek is ritkulnak ;

és pl. a csúti ásatás leletei közül teljesen hiányoznak. A XIII. századi polgári ötvösség legszebb emléke már az övdíszítések közül került ki. Ez az emlék, az arany-niellós kígyóspusztai csat,[13] csatajelenettel díszítve, valamint a hozzá készített gombok is, melyek valószínűleg övet ékítettek. A csat és gombok összefogott szerkesztése racionális és mértékletes, a dekoráció anyagszerű. A kiskúnhalasi veretek díszítése[14] terjengős, fegyelmezetlen, figurális ábrázolásai a kor ritmizáló formaadását követik. Az ötvösségnek ez a két emléke jellemzően példázza a köztük eltelt évtizedek stílusváltozását. A kiskúnhalasi veretek a legnagyobb valószínűség szerint vagy veretes pártát, vagy övet díszítettek. Az egyik veret felirata igen szerencsésen megörökítette a tulajdonost, »Magister Sinká«-t, akit sikerült egy 1317-ben elhalt történeti személlyel azonosítani. A leletet ez az évszám igen fontos korhatározó emlékké avatta. A XIII. században a veretes övek viselete még nem lehetett általános, mert az egyszerűbb sírokban nem találjuk meg. A XIV. századi régészeti leletek között azonban már feltűnnek olyan préselt, vert, ezüst- vagy rézlemezek, melyek növényi, figurális, vagy geometrikus mustrákat, vagy heraldikus díszítéseket ábrázolnak, s amelyek minden valószínűség szerint öv- vagy pártaveretekül szolgáltak. A sokféle módon fölhasznált boglárt trébelő-töveken verték, melyek közül néhány megmaradt, így pl. a verseci,[15] monostorszegi[16] és a Nemzeti Múzeum trébelő töve.[17]

Veretek és boglárok a mult században is gyakran felbukkantak, de leírói, vagy éppen az ásatók valódi alkalmazásukat nem ismerték fel. Henszlmann Imre, a bácsmonostori ásatásoknál előkerült[18] stilizált sast és oroszlánt ábrázoló veretekkel sem volt teljesen tisztában, de feltételezte az egyikről, hogy öv csatja. A debreceni múzeum óhattelekházi ásatásából[19] futó farkast és stilizált virágokat ábrázoló veret került elő, melynek rendeltetését vagy jelentőségét publikálója nem jelezte.

Szórványos leletek között egy esetben a bogláron kívül megmaradt a bőrszíj is, így pl. egy esztergomi veretes övnél,[20] amelyet egyszerű, félgömbös díszítései elég korai időre valószínűsítenek. A Nemzeti Múzeum boglárokból, övekből, öv-veretekből elég gazdag gyüjteményt őriz, amelynek azonban egy része nem rendszeres ásatásból került ki s így időhatározó jelentősége korlátozott. Kiemelkedik ezek

közül az emlékek közül a nagytállyai ezüst öv csatja,[21] egy udvari hölgy vésett alakjával a XV. század második feléből és egy kora renaissance aranyozott ezüst zománccal és igazgyöngyökkel ékített csuklós boglár öv.[22] A Fővárosi Középkori Múzeum is őrzi néhány veretes öv maradványát, amelyet a Viktória-téglagyár telkén végzett feltáráskor találtak.[23] Leggazdagabb gyüjteményt azonban veretes övekből és pártákból a Kecskeméti Múzeum őriz. Ez az anyag 15 évi szorgalmas ásatásból származik, amelynek közzététele[24] erősen hozzájárult a gótikuskori polgári ötvösség és viselet kérdéseinek tisztázásához.

A csúti plébániatemplom körül elterülő sírmezőben több temetkezési korszak halmozta és rétegezte egymásra sírjait. A különböző korú temetők szétválasztása számos pénzlelet, a sírok irányítása, rétege és a temetkezési szokások alapján a legtöbb esetben sikerült. A különböző temetőrészek leletcsoportjának időrendje összhangban van a korstílussal és más temetők hasonló leleteivel. A Csútra vonatkozó oklevéladatok is megegyeznek a megállapítható temetési korszakokkal. A XIII. századvégi temető a templom kiépítésének idején megsemmisült. A XIV. században az egész templomot sírokkal övezték. A XV. századi és XVI. század eleji újratemetkezések a régebbi sírokat jórészt szétdúlták, úgy, hogy a bolygatatlan sírok között is nagymennyiségű szórványos csont hevert. A templomtól délre elterülő temető nemcsak a későbbi temetkezésektől szenvedett, hanem a bolgár kertészek földmunkájától, majd később a szántástól. Az erősen átdolgozott felszín alá sok újabbkori tárgy furakodott be. E temetőrész pusztulása és a több újabb temetési réteg ellenére, néhány XIV. századi és egy Nagy Lajos-kori pénzzel meghatározható sírt találtunk itt, bizonyságául annak, hogy e helyen is elhúzódott a XIV. századi temető. Sőt egy IV. Béla-pénzzel datált és a többitől 90°-nyira eltérő irányú sír arra enged következtetni, hogy a XIII. század végén nemcsak az apsis körül temetkeztek. Még több XIV. századi sírt találtunk a templom apsisa körül, ahol mintegy összekulcsolódnak a XIV. századi és XV. századvégi temetők. A XIV. századi temető maradványait találjuk a toronytól délre is. Az északi sírkert csak XIV. századi sírokat tartalmaz, az egy temetési rétegű soros sírokat csak újabbkori dúlás folytán összedobált többméteres csontgödrök szakítják meg. (A csontváztérképen szaggatott vonal határolja körül.) A leletek

időrendjének igazolásánál bővebben kitérünk majd a temetőrészek korának bizonyítására.

A temetkezési szokások egyszerűek és az előbbi ásatásokból is ismertek. A karok a medencén, hasüregen, mellen egymás mellé, vagy a törzzsel párhuzamosan fektetve nyugodtak. A holttesteket ritkán fektették koporsóba, melyeknek, ha nyomait meg is találtuk, formájukat és vereteik pontos elhelyezését csak néhány esetben észlelhettük. (4. 21. 22. kép) (XXVIII., XXIX., XXXI., XXXIV. és 150. sír.) csontvázra nem bukkantunk kövek kerítették s az így keletkezett sírvermet valószínűleg fagerendákkal fedték le. (XXXVI., XLIX. sír.) Gyékénybe csavart csontvázra nem bukkantunk. Fínom gyolcsfoszlányokat több csontvázon találtunk; ezek talán halotti lepelből maradtak. A keletelés kétféle felfogását tapasztaltuk. Az egyik a templom apsisának északkeleti irányát fogadja el ; a másik, úgylátszik, a nap után igazodik és jobban meg is közelíti a keleti irányt.

A csúti sírmezőben lelt ékszerek között három típus uralkodik. Az övek boglára, párták díszítése és a pitykék. A harmadik csoport a legkisebb igényű, nem nyujt változatos ornamentikát és csak egy főtípust ismétel. A pontozott körök préselt díszítése tulajdonképen a granulált gombokat, fülbevalókat utánozza kezdetlegesebb technikával. Másfelől távolról emlékeztetnek a honfoglaláskori csüngők felső boglárának rozettáira. A csúti sírokban talált pitykék teljesen megegyeznek a Kecskeméti Múzeum némely gombtípusával[25] és a kaszaperi temető egyik gombjával.[26]

Hat poncolt rozettával és középrozettával díszített pitykék a következő sírokban voltak : 4., 11., 103., 107., 143. (24. és 31. kép). A XLIV. sírban nemcsak az előbbi típus fordul elő, hanem egy hatkaréjos középrozettás gomb.

A román korban, egészen a gótika delelőjéig inkább szalagokkal és fonállal zárták össze a ruhát, fontos szerepet játszanak ekkor a mellboglárok és díszes ruhakapcsok. Később a XIV. században, mikor a dolmányszerű ruhákat az európai divatban is átveszik,[27] elterjed a gomb és a pityke használata, ahogy ezt a leleteken kívül a korabeli ábrázolások is tanusítják. A XIV. század derekán divatbajövő szűk ruházat szükségessé teszi a gombok gazdag fölhasználását. Egymáshoz

közel varrt pitykék sora zárja le elől a szűk kabátot, a szűkreszabott alsó karujjat is gombok füzére díszíti. A gombok ezen elrendezésének megfelelnek a csúti sírok leletei is. A XLIV-es sír gombjainak elhelyezése arra mutat, hogy kabátot zárt elől össze, de csak a felső részén. Ugyanezt mutatja a 11-es csontváz melléklete (31. kép), ahol a kabát valószínűleg egészen felül záródott 3 gombbal, a ruhaujj végét is díszítette 3—3 gomb. A 103-as sírban a gombsor mélyebben is folytatódott, a 107-es sír lelete szintén a ruhaujjak összezárására enged következtetni. Ugyanezt látjuk a 143-as sír pitykéjénél. A gombokat női és férfi ruhán egyformán használták, mint azt az ábrázolások és a leletek igazolják. A férfiaknál azonban, úgylátszik, még inkább el volt terjedve.

A csúti pitykék típusa, úgylátszik, a legelterjedtebbek közé tartozik, mert az előbb említett analógiákon kívül az ötömösi anjoukori temetőből kikerült gombokhoz is egészen hasonlóak.[28] Elhelyezésük is nagyjában megfelel, mert a nyak alatt, vagy a gerinc felsőbb részein találták férfinál és nőnél egyaránt.[29] A kar mellett már ritkábban fordult elő. Ezek a leletek Csúton a XIV. századvégi és a XV. századi temetőrészekből kerültek ki. A viselettörténeti adatok, az egyszerű népnél feltételezhető természetes késedelmet tekintetbe véve, nagyjában megegyeznek a régészet tapasztalásaival.

A csúti temető leleteinek még gazdagabban képviselt és fontosabb csoportja a díszített és veretes pártaövek. Koruk és díszítésük különböző, jellegük azonban hasonló. A bőröveket egymástól kisebb, vagy nagyobb távolságra felerősített, főleg növényi ornamentikával díszített préselt rézlemezek vagy csontfaragások borítják. Ilyen övek a következő sírokban voltak: XXXVI., XLI., XLIV., L., LI., 9., 52., 107. és 116. Az öveket férfiakon, nőkön, de legtöbb esetben gyermekeken találtunk. Több sírban csak csat került elő, ami arra enged következtetni, hogy az öv textilanyagból volt. A csatok általában korábbi sírokból kerültek elő. Formájuk egyszerű köralakú réz- (43., 79. sír) vagy vascsat(4., XXIV. sír). A XXXVI. és XLVI. sírok rézcsatjának bőrtartó lemezét apró szívekből álló pontsorral keretelt füzér díszíti (23. kép). Nagyon elterjedt és jellemző motívum, hasonló lemezes csatokat több helyről ismerünk. Nem kétséges, hogy ez az egyszerű díszítés bizánci mintákat követ, az ötvösségben érvényesülő bizánci hatás újabb bizonyítékául. A XLVI. sírban még Mária

királynő pénzét találtuk. A XLI. és L-es sírok övvereteinek ornamentikájában a geometrikus mustra uralkodik. Rozettás díszítésűek, a XXXVI., XXXII., párta (29. kép) XLI. sírok veretei. A stilizált növényornamentika majdnem mindegyik övön megjelenik, néha geometrikus díszítéssel keverve. Előfordul a mérműves díszítés is, a kor ötvösségének megfelelően az építészeti tagozatokat utánozva, (XLIV. sír.)

A csúti boglárok közül több megegyezik az eddig ismert leletanyaggal. Az 52-es övveret tökéletes mását ismerjük föl a Kecskeméti Múzeum anyagában.[30] Az egyik aranyegyházi (Kecskeméti Múzeum[31]) öv-szíjvége egészen hasonló a csúti XLIV-es sír mérműves leletéhez (28. kép). A tiszaújfalusi csontöv (Kecskeméti Múzeum)[32] egyszerű gótikus faragása hasonlít a 9., 107. és 116-os sírok (24. kép) csontövgarnitúrájához. Lehet, hogy ez a megegyezés a motívum egyszerűségén alapszik. A 9-es és 107-es csontszíjvégek (24. kép) majdnem tökéletes megegyezése a kaszaperi csontöv szíjvégével,[33] már nem lehet véletlen és a megfelelő műhelyek azonos gyakorlatára és állandó összeköttetésére mutat.

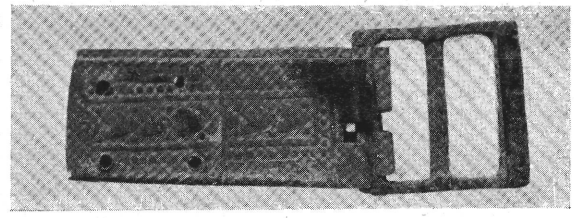

23. kép. — *Övcsat a XXXVI. sírból.*

Legtöbb esetben nem az egész övnek, hanem csak egyes motívumoknak találjuk meg hasonmását. A XLI-es pártaöv középső veretének félholdalakú liliomos díszítéséhez (25. kép) hasonló a benei temető XLI-es sír pártaövének verete.[34] A 122-es veretes párta pecektartólemeze tökéletesen megegyezik a tiszaújfalusi pártaöv pecektartójával[35] (29. kép). Az LI-es sír egyik övének motívumai különös nehézséget okoztak (26. kép), mert a lelet II. Béla két pénzével együtt került elő, sőt az egyiket az övre rátapadva találtuk. Azonban úgy a köralakú rozettás veretek visszahajló levél mintája lábazatszerű végződései — melyek különben az inda végződéshez hasonló levéllel díszített veretek csoportjához kapcsolódnak —, mint a csat formája és bőrszorítólemezének gótikus i-betűt utánzó duktusa, valamint a temető többi emlékeinek tanusága, ezt a korai datálást lehetet-

lenné teszik. A rozettás veretek mása különben ismeretes a kecskeméti anyagból.[36] A lelet datálását megnehezítik a sír különleges és a temető többi sírirányával ellenkező fekvése és a szíjvég rendkívül érdekes motívumai. A szárnyakkal körülvett női fej meglepő és nehezen magyarázható hasonlóságot mutat a római antefixumokkal. A téglányalakban foglalt ornamentális díszítés pedig a húsos, hosszúkás, gerezdes virág és termés ábrázolásával a XII. századvégi román oszlopfejezetek motívumát ismétli meg. A növény szára a téglány felső részén elhelyezett háromszirmú virágban fejeződik be. A veret tiszta rajza és motívuma nem felel meg a XV. század formaadásának. A női fejet borító, úgynevezett »krüseler« tipikusan XIV. századi fejviselet, virágkora a XIV. század harmadik negyedére esik.[37] A különböző motívumokat egybevetve azt mondhatjuk, hogy a szíjvég valószínűleg egy régebbi, talán át is vésett verőtőről származik és korábbi motívumokat őrzött meg. Ezek az építészet faragványainak gazdag ornamentikáját használták mintául, mint ez az ötvösségben számtalanszor előfordult. A szárnyas nőt, valószínűleg angyalt jelképező ábrázolás, el lehetett terjedve, mert egy kecskeméti XV. századvégi szíjvégen meglehetősen romlott formaadásban, még fölismerhető.[38]

Az L. sír pártaövének liliomos középverete és virágszirmos pecektartóverete olyan egyszerű és friss motívumokat tartalmaz, hogy XIV. századinak tartható (27. kép), bár a csontváztérképen elfoglalt helye nem nyujt biztos támpontot datálásához. Az apsis körül elterülő sírmező két temetkezési korszakra választható el: XIV. századira és XVI. század elejire. Ez utóbbinak határát észak felé a XXXII. sír mutatja, melynek II. Ulászló-kori pénzmelléklete volt. Ettől nyugatra 18., 22., 24., 26. sírokkal Nagy Lajos-kori temető következik. Az L. és XLIX. sír a két temető között fekszik, rétegben a Nagy Lajos-kori sírokhoz kapcsolódik, irányításuk azonban a II. Ulászló-korihoz hasonló. A két sírmező szétválasztása már azért is igen nehéz, mert köztük nagyobb területen a sírok teljesen szétdúltak és csak egymásra dobált csontokat találtunk.

Az L. sír övének félgömbökkel és pontokkal díszített verete hasonlít a későbbi XLI. veret félgömbös, rozettás díszítéséhez (25. kép). Az előbbi övnek nemcsak félgömbös motívumát találjuk meg a későbbi anyag-

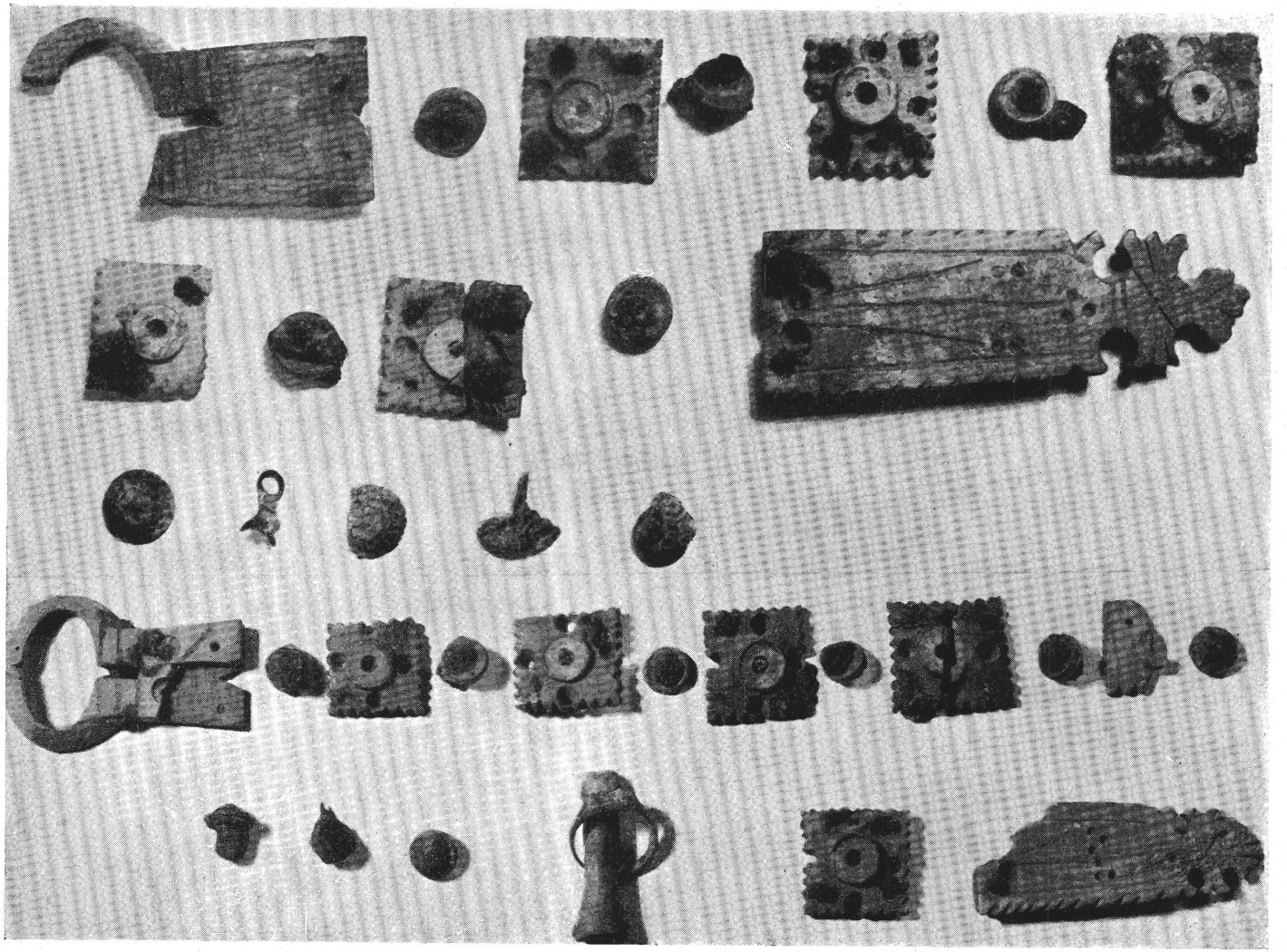

24. kép. — *A 107., 116. és 9. sírban talált övek díszítő csontgarnitúrái és a 107. sír rézpityke melléklete.*

ban, de középső liliomos verete is távoli hasonlóságot mutat a Viktóriatégla-gyár helyén kiásott egyik övlemezzel.[39]

A XLI. sír elhelyezése a csontváztérképen a XV. századra enged következtetni, mert Mátyás-kori sírhoz fekszik közel és iránya XV. századi sírokkal egyezik meg. Összefüggése a benei XLI. sír két veretével,[40] amelyik megint a benei temető XLVI. sírjának Mátyás-kori éremmel datált övével[41] egyezik, a csúti XLI. sír övét Mátyás korára valószínűsíti. Hasonló veret fordult elő a mezőkovácsházi temető 113. sírjának övén.[42] A csúti XLI. sír ovális verete pedig teljesen megegyezik a kaszaperi temető 99. sírjának övveretével.[43]

A toronytól délre elterülő temetőrész további felvilágosítást ad az ott talált leletek korára. A XLVI. sír valószínűleg szövött övet összekapcsoló csatja Mária királynő-kori pénzzel volt datálva (1382—85). Több ásatásból kerültek már elő ilyen szövetöv maradványok. Gyulafehérváron a XVI. sz. első évtizedeiből származó zsinóröv maradványait lelték föl egy női sirban.[44] A XIV. század végére tehetők még a 11. sír pitykéi. Az utóbbi két sír rétegben is elválik a délre és északra következő sírmezőktől, melyek mind mélyebbek. Úgylátszik, ezt a korábbi, XIV. századi temetőt a Hunyadiak korából származó mélyebb temetkezések idején elpusztították és csak egynéhány XIV. századi sír maradt meg. Ezeknek a síroknak folytatása a templomtól délnyugatra elterülő temető, melynek korát a XLIV. sír övveretének mérműutánzásai határozzák meg (28. kép). Tipikus halhólyag-motívumai Mátyás korára jellemzőek.

A LI. sír pártaövéről már szóltunk; temetési iránya cca 90°-kal eltér az előbb leírt temetkezés irányától. Hasonló irányú és rétegű, de nagy távolságra fekvő sírok (XXV.) IV. Béla (XXX.) Zsigmond-kori érmekkel datáltak s nagyon kevert temetőrészekben feküdtek. Az 52-es sír övén előforduló gyakori levélmotívummal a veretes pártáknál foglalkozunk behatóbban.

Több nyugateurópai múzeum őriz kivételesen szép és drága veretes övet (a Müncheni Bajor Nemzeti Múzeum, a Nürnbergi Iparművészeti Múzeum stb.), de egyszerűbb emlékek is képviselve vannak, így például a zürichi Landesmuseumban őriznek egy öv-gyüjteményt. Bár nyugaton is az a helyzet, mint nálunk, hogy a bogláros övek túlnyomórésze a divat

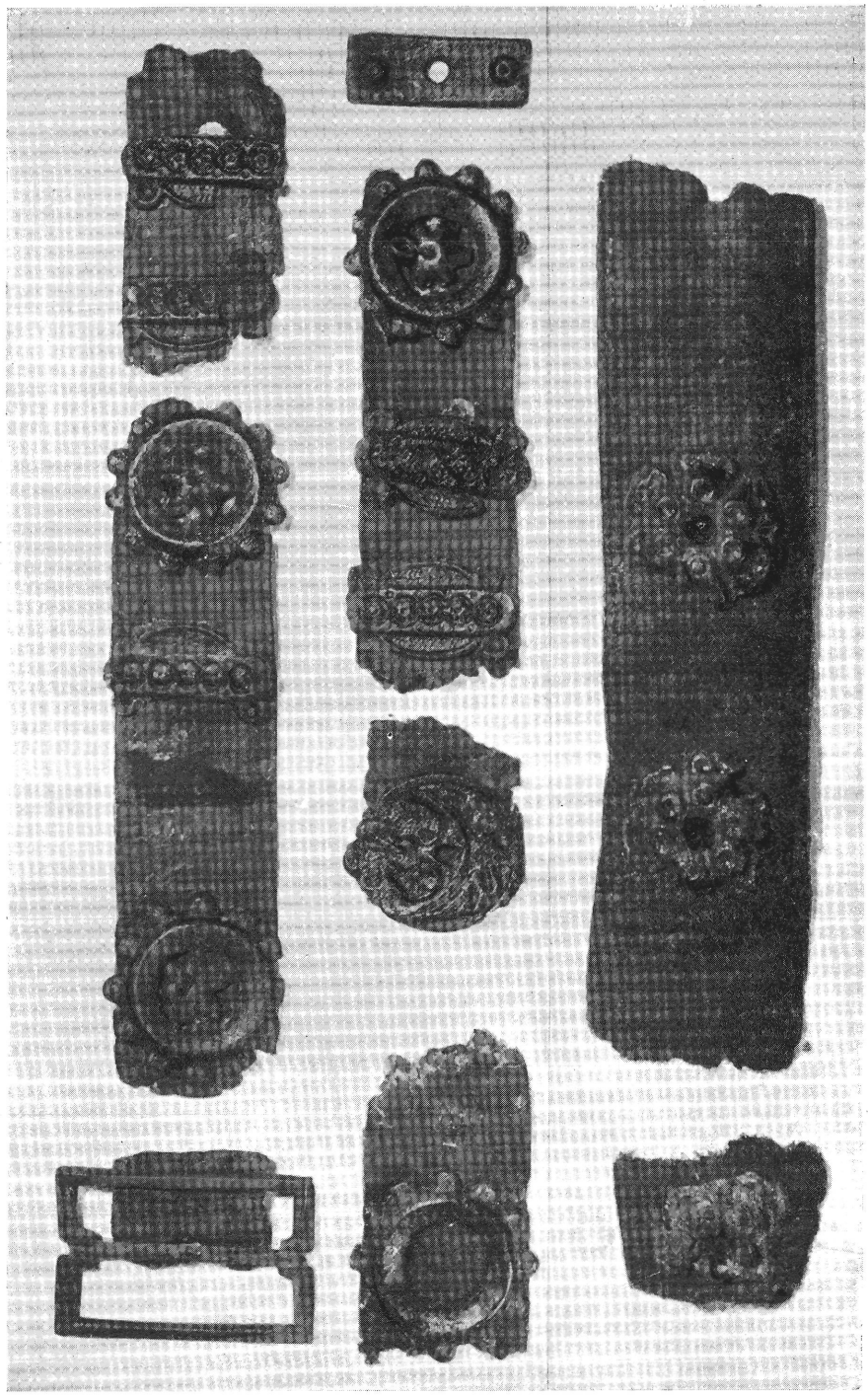

25. kép. — *Veretes bőröv a XLI. és az LI. sírból.*

második virágkorából származik: a XVI. és a XVII. századból. A legkorábbi emlékek közé tartoznak egy veronai házbontás alkalmával talált kerek aranyozott ezüst zománcozott díszítőlapok a XIII. századból, melyek minden valószínűség szerint övdíszítő garnitúrához tartoztak.[45]

A középkori díszítőöv típusai a X. századtól kezdve alakulnak ki, de a román korszakban még nem tartoznak a legfontosabb ékszerek közé.[46] Díszítésük mindig szoros kapcsolatban áll a kor ötvöstechnikájával és ékszerízlésével. Az övek legdíszesebb része, mint a kígyóspusztai emléknél is láttuk, a csat és a szíjvég. Előfordulnak sok esetben szíjra erősített boglárok, zománcos lapocskák niellós-díszek, veretek vagy öntvények.[47] Övön csüngő díszeket is találunk, mint azt a Figdor-gyüjtemény egyik vájtzománcú, rézcsüngőkkel ellátott övén láthatjuk.

A késő gótikában ezek az övek sokszor gyakorlati célt is szolgáltak. A csüngőkön díszes kivitelben tűtartó, kulcscsomó, kalendárium, parfümtartó tükröcske és egyéb pipereeszközök függnek, a férfiövekre táskát vagy tőrt akasztottak. Ilyen övekből a Figdor-gyüjtemény őriz több emléket. A késő gótika fantasztikus öltözeteinek övén nem hiányoztak olykor a teatrális hatást megsokszorozó csengők sem. Természetesen az egyszerű bőröv sohasem ment ki a divatból és főleg hadi viseletben nyert alkalmazást. A bambergi dóm kincstárából ismerünk egy bőrövet a hozzátartozó kardtokkal, ami azt mutatja, hogy lovagi felszerelés része volt.[48] Különbséget tehetünk a díszöv és a lovagi öv, a cingulum militare között,[49] ez utóbbi tulajdonképen lovagi jelvénynek tekinthető. Természetesen a lovagi övek is lehetnek igen gazdag kivitelűek. Friedrich von Freissenstein hadi övének zsinóros alapját aranyozott boglárok és gyöngyök díszítették.[50] A gyulafehérvári templomban fölásott sirokból egy sokkal későbbi szövött szablyaöv került elő.[51]

Az övnek polgári vonatkozásban is van szimbolikus jelentősége. Az asszony számára az erény és méltóság jelvényéül szolgált. Később, mint elterjedt ékszert az egyik XV. sz. táblaképen az esztergomi Keresztény Múzeumban a hiúságot szimbolizáló tárgyak között ábrázolják.

A magyar középkori régészet a kezdetén van és így a csekélyszámú és nem rendszeres ásatásból előkerült leletek alapján a veretes övnek

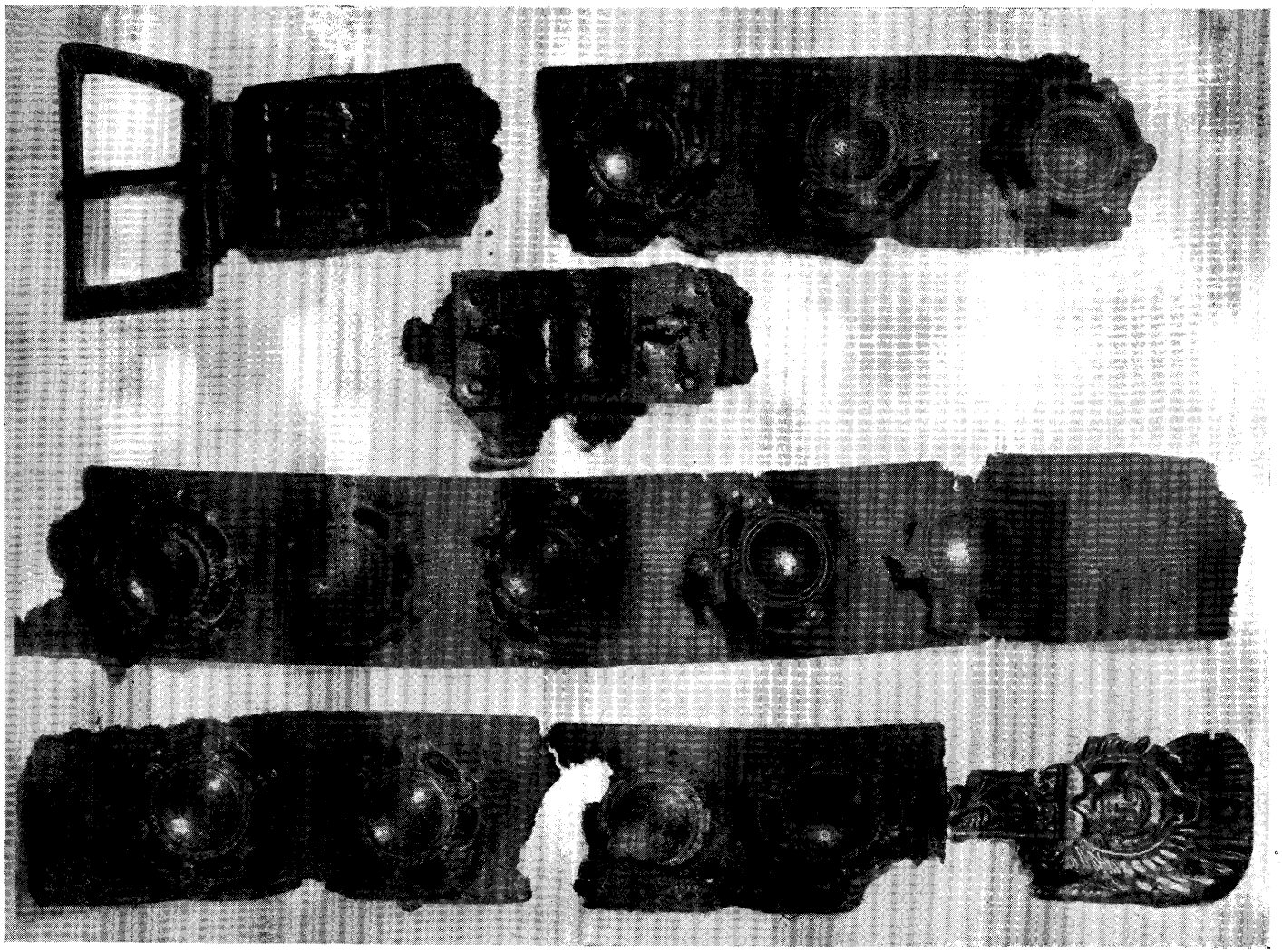

26. kép. — *Veretes öv és szíjvég az LI. sírból.*

a polgári ötvösség egyik legelterjedtebb ruha-ékszerének történetét és tipológiáját megrajzolni egyelőre lehetetlen, még kevésbbé lehet beállítani azt az európai fejlődésbe, azonban néhány megjegyzéssel mégis hozzá akarunk járulni a díszövek történetéhez. A képzőművészetek ábrázolásainak tanusága és az oklevelek ezt a régészeti kérdést más oldalról is megvilágíthatják.

A veretes öveknek azon típusát, melyet leleteinkből megismertünk, a XIII. századi ábrázolásokon találjuk meg, különösen a monumentális dóm-szobrászatban, melynek realizmusa már olyan mértéket ér el, hogy viselettörténeti szempontból részletes megfigyelésekre szolgálhat. Így a chartresi katedrális déli középső kapujának tympanon-rézsűjében az egyik nőalakot díszes, rozettásveretű öv ékesíti ; a szíjvég átfűzés nélkül, szabadon hull alá, egészen az alsó lábszárig. Az övnek ez a viselete az egész XIII. századra jellemző. A magdeburgi dóm »Paradies Pforte«-ján (1245) elhelyezett egyik okos szűz övét egymástól elég távolra helyezett két különböző mintájú, váltakozóan fölerősített veret díszíti. A szíjvég egész a cipőig fut le lendületes hajlással. Ugyanilyen veretes öv díszíti a mainzi Fusst-Madonnát (a XIII. század harmadik negyedéből). A veretek igen jól kivehetőek és a különböző motívumok váltakozva egymástól elég távolra vannak elhelyezve. Ezeket az öv-típusokat megtaláljuk Strassburgban, Freiburgban, Naumburgban stb. Mint látjuk, a XIII. században elsősorban nőknél volt az öv elterjedve ; mint ékszert használták, ezenkívül a hosszú tunikaszerű ruha leszorítására, tagolására is szolgált. A veretes övet azonban a férfiaknál is megtaláljuk ; mint például Heinrich d. III. v. Sayn (megh. 1247) sírkövén az alsólábszárig lecsüngő öv, mely nem tekinthető fegyver-övnek. Az egyik legkorábbi öv-ábrázolás szintén férfin jelenik meg ; a bayeux-i katedrális ismert »Ember a majommal« című ábrázolásán a férfi övet visel, ez azonban nem a lecsüggő szíjvégű típushoz tartozik.

Marguerite de Provence szobrát (Louvre), amely valóságos divattanulmány, váltakozó rozettás és téglányalakú veretekkel ellátott öv ékesíti.

A XIV. században az öveken a veretek közelebb kerülnek egymáshoz s előfordul az is, hogy egymást érintik. E század derekán kifejlődött és második felében divatossá váló szűk, testhezálló öltönyökön és kabá-

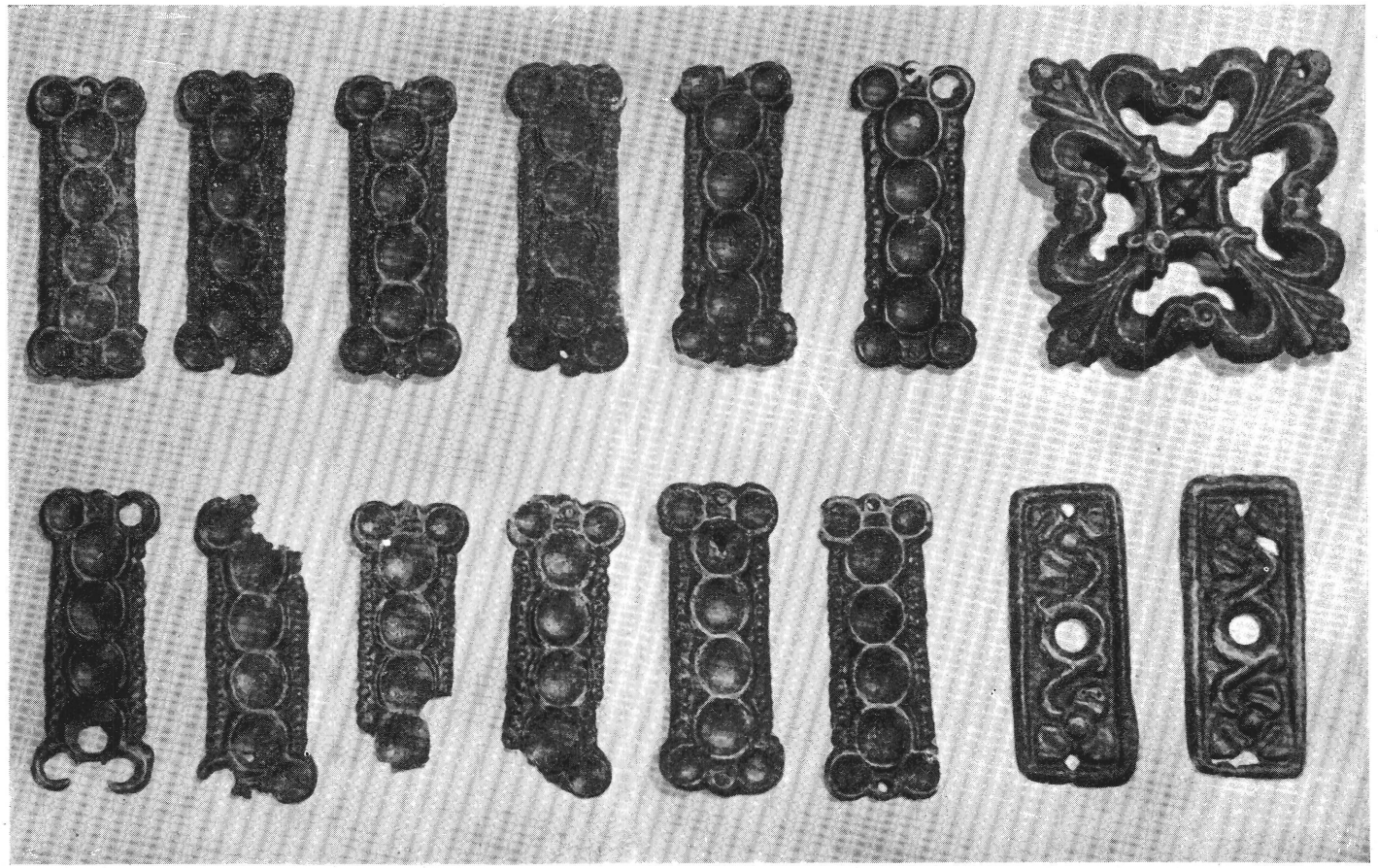

27. kép. — *Övveret az L. sírból.*

tokon, melyek a páncélzat hatása alatt alakultak ki,[52] az öv mélyen a derék alá, a medence tájára kerül. Ennek a kornak ábrázolásain a korviseletbe öltözött alakokról ritkán hiányzik a díszes, veretes öv. A Képes Krónikában is gyakran előfordul, de mindig csak ott, ahol nyugati ruhájú lovagokat szerepeltet. Mindjárt a címlapon Nagy Lajos alakján és a jobbján álló magyar vitézeken az öv könnyen felismerhető. A keleti jellegű viseletet, a kaftánszerű öltönyöket inkább selyemöv szorítja össze. A veretes öv tehát a krónika festője előtt úgy állott, mint nyugati, helyesebben olasz import. Ezeket az öveket inkább cingulum militarenak tekinthetjük ; a páncéling felett a fegyverkabátot a medencénél szűken fogják körül. Ezek az övek még az erősen stilizált és elnagyolt ábrázolásokon is összefüggő négyszegletes részekből állanak. (Jean de Pluvinage, megh. 1376, Arras). Kolozsvári Tamás oltárképén a keresztre feszítés egyik lovas alakján négyszögletes egymást érő aranyozott vereteket láthatunk. A festett ábrázolásokon sokszor csak elütő színnel köröket vagy négyszögeket festenek a veret jelölésére. A zubbonyt nem mindig öv, hanem sokszor csak annak széleire pántszerűen erősített veretek szegélyezik. A mélyenülő övnek tulajdonképen az az értelme, hogy a páncélinghez tartozó kabátot odaszorítsa a törzshöz. Több síremlék azt bizonyítja, hogy a páncéling felett is hordtak öveket (Walter Bopfingen, megh. 1359. Bopfingen, plébániatemplom és IV. Rudolf őrgróf síremléke, 1348-ból, a lichtensteini kolostorban). A XIV. század végén ismét a bővebb ruha jött divatba, melynél az öv összetartó szerepet játszott ; a polgári férfiviseletben ekkor az öv ismét magasra kerül. A XV. század 60-as éveiben a divat lassan megváltozik; az öv elveszíti előbbi jelentőségét és kialakul a »Schaube«-viselet.[53]

A csúti temető párta-övei, amennyiben eredeti helyén találtuk meg, inkább derékon, vagy valamivel alatta helyezkedtek el, semmiesetre sem estek egybe a XIV. század második felében divatos övviseletének helyével. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a csúti övek mind későbbi korból származnak. Egyszerű emberek temetkezéséről lévén szó, ezek az övek természetesen cingulum militare-nak sem tekinthetők. Cingulum militare lehetett a Kecskeméti Múzeum XIV. sz. díszöve Szentkirályról egy vitéz sírjából. A pártaövek történetéhez érdekes adatokkal járulnak hozzá az 1460-as évekkel kezdődő kassai »Stadtbuch«-ban

olvasható végrendeletek.[54] Az ingó hagyaték tételei között az öv, pártaöv »Borten Gürtel« s a boglárok a leggyakoribb vagyontárgyak. Egyes hagyatékok 4—5 övről is megemlékeznek. Az öveket rendszerint színük után említik, mint kék, barna, vörös, ezüst, arany stb., ami azt bizonyítja, hogy a szíjat színes selyemmel, »Seydin Bartin« vagy damaszttal vonták be, vagy hogy a boglárokat színes textilanyagra varrták fel. A csúti LI. sír pártaövének szíján textil-lenyomatokat találtunk, lehet, hogy ez az öv is textillel volt borítva. A kassai városi könyvben természetesen gazdag polgári hagyatékokról van szó és így a veretek, boglárok ezüstből, aranyozott ezüstből, vagy aranyból készültek. Az egyik végrendelet a boglárok számát is felsorolja: »eyn brawn Borten Gurtel hat Spangen 20, Rynk und Senckel vergolt«. Érdekes még egy 1516-ból való céhlevél, amely felsorolja, hogy milyen divatos öveket készítenek. »geflochtene Gürtel, Schwerter Gürter, heller Gürtel dy breyten hussar-dyschen Gürtel mit Seyde ausgeneet.«

Az övek divatban maradnak a XVI. században is és mintegy testvérékszerképen, kifejlődik a mélyen alácsüngő nyaklánc. A XVII. századot a pártaöv másodvirágzása korá-

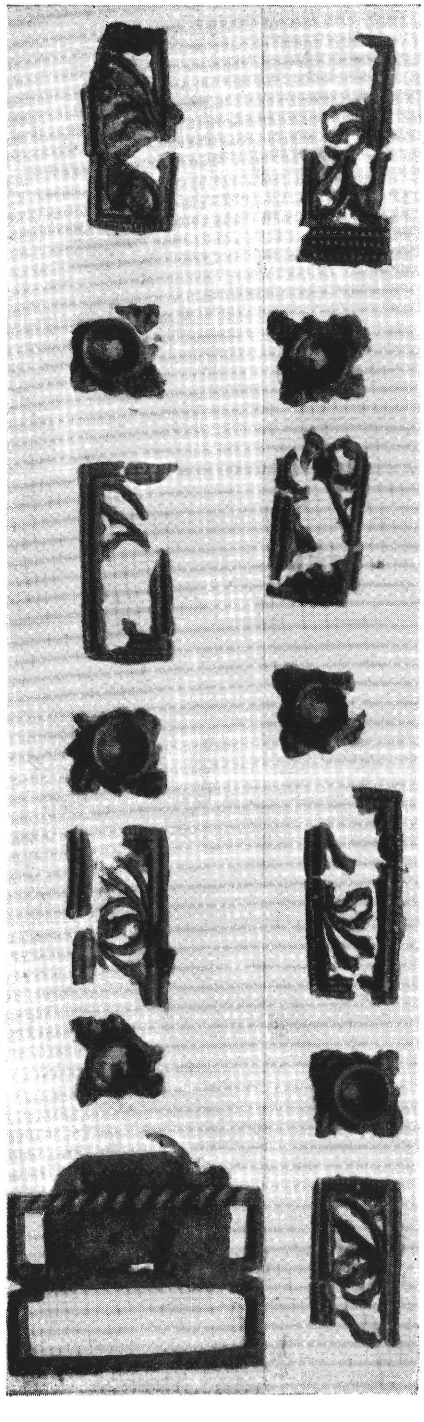

28. kép. — *Övveretek a XLIV. sírból.*

nak tekinthetjük, különösen Erdélyben, a gazdag ékszerek hazájában.[55] A csúti temető mellékletei leggazdagabban képviselt csoportját a párták szolgáltatják. Uralkodótípusok a veretes párta és a gyöngyökkel, ragyogókkal, spirálokkal, esetleg veretekkel díszített gyöngyös párta. Ha a díszítés főleg spirálisokból áll, nevezhetjük spirális-pártának. Végül igen nagy csoport a rézzel, vagy nemesfémmel körülcsavart fonállal fonott, vagy hímzett párta. Mivel a nemesfémszállal sodrott fonal sokkal vékonyabb, a párta fonása is fínomabb mintájú, esetleg csipkeszerű. Pártákat főleg gyermekeken és nőkön találtunk. Férfiakon ritkán fordul elő. A csúti temető 122. számú sírjának veretes pártáját találtuk férfin.

A Kecskeméti Múzeum ásatásaiból az aranyegyházi, bócsai, benei, lajosi temetők női sírjaiban szintén találtak ezüstveretű pártákat. A fülöpszállási és kerekegyházi, baracsi és mizsei sírokból pedig spirálissal díszített gyöngyös párták kerültek elő.[56] Érdekes, hogy fonott párták ezekben a temetőkben nem voltak képviselve. Ritka típusú, bogláros csüngős, Zsigmond-kori pártát ismerünk meg egy multszázadbeli dunántúli ásatásból.[57] Legtöbb pártát azonban eddig a pontosan feltárt kaszaperi temetőből hozták felszínre.[58] A temető nagy része a Hunyadiak korából való s így, összehasonlítva a csúti leletekkel, az egykorú párták változatairól és fejlődéséről kitűnő képet nyerünk. Leggyakoribb pártadíszek a spirális drótból kialakított virágok. A hasonló csúti pártáknál a spirális drót alkalmazása egyszerűbb, geometrikus mintákra szorítkozik, vagy széldíszítésre szolgál. A kaszaperi temető spirális pártái ennél haladottabb formát mutatnak. A spirális díszítés mellett megtaláljuk a gyöngyös, szőtt és fonott párták számos változatát is, azonban nincs példánk, mely teljes megegyezést mutatna a csúti pártákkal. Analógia nélkül állanak a 38-as, 39-es és 62-es XIV. századi sírok veretes, gyöngyös pártái.[59] A nehezen megmenthető pártákat a Nemzeti Múzeum mellett egyre több vidéki múzeum gyüjti, így a kecskeméti, miskolci, gyulai stb.

Különös, hogy az Anjou-kori Szeged-ötömösi temetőben egyetlen pártát sem sikerült találni;[60] a 31. sír leírásánál következtethetünk arra, hogy ott talán tényleg volt párta, mert liliomos ezüstboglár került ki a nyakszirt alól. Hasonló a vele egykorú 38., 39., 62. csúti sírok veretes

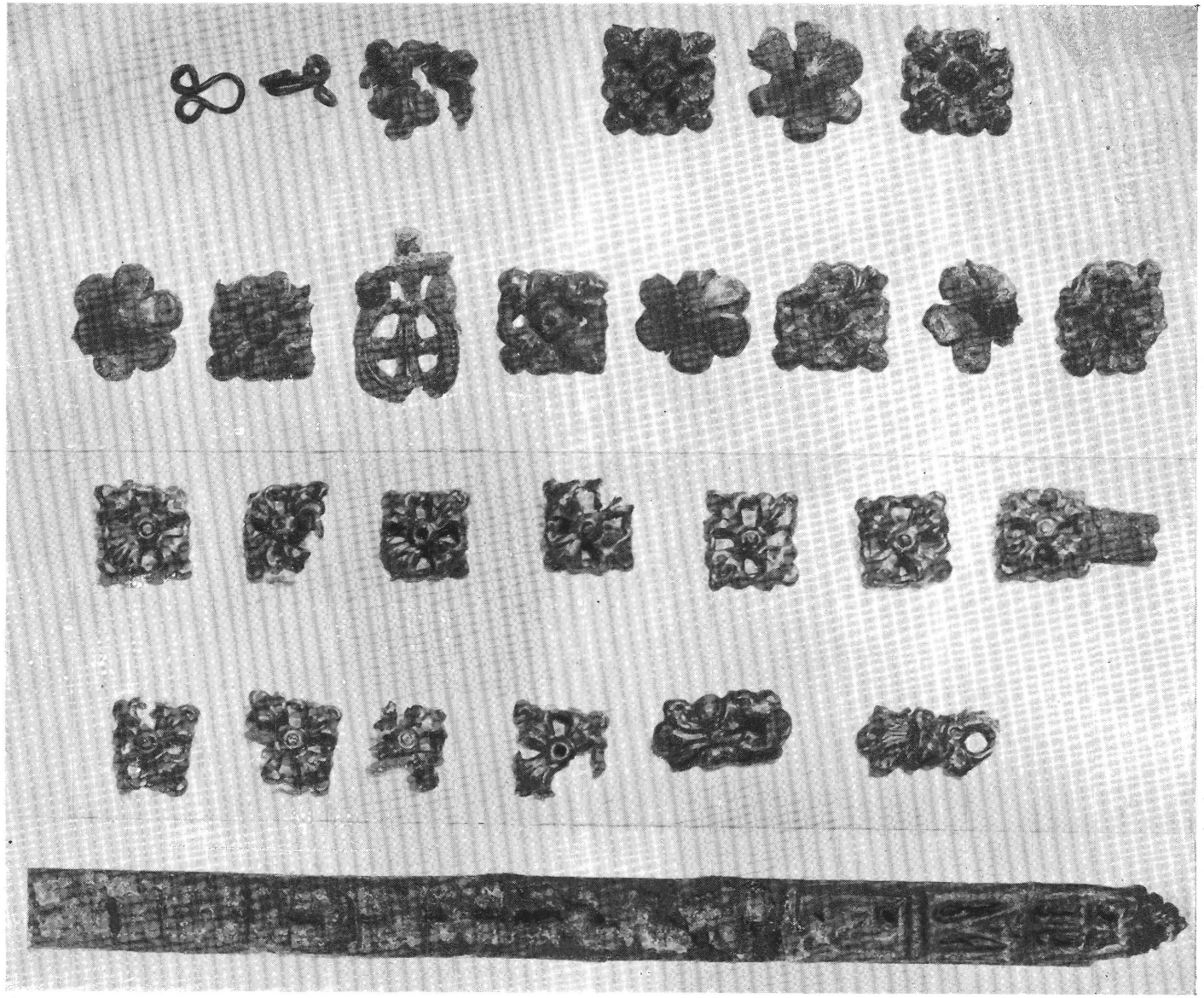

29. kép. — *A XXXII. és a 112. sír pártaveretei. Veretes öv vége a XXXVI. sírból.*

pártaboglaraihoz. Az ötömösi temető több koponyáján maradt azonban széles csíkban zöld elszíneződés, ami pártára enged következtetni és miután vereteket nem találtak, valószínűleg fonott párta helye volt. Fonott pártákat csak akkor sikerül óvatos munkával kibontani, ha kifejezetten keressük. Az analógiák nélkül folytatott, úttörő ötömösi ásatás erre valószínűleg nem volt tekintettel. A zöldrozsdacsíkos koponyák magyarázata másképen nehezen képzelhető el. Ez ellen a magyarázat ellen látszik szólni, hogy kivétel nélkül férfiak fején találtak ilyen rozsdacsíkot ; ezt az ellenmondást a korabeli képábrázolások egyenlítik ki valamennyire, ugyanis igen sok ábrázoláson férfiak fejét is díszíti párta, úgy, mint a mi 122-es sírleletünk esetében.

A párták boglárai nem sokban különböznek az övveretektől és bár az emlékeket eddig alig kutatták rendszeresen, mégis az irodalomban elérhető anyag veretei között sok teljes megegyezést találunk, ami azt bizonyítja, hogy általánosan elterjedt formák voltak és éppen ebben rejlik díszítéstörténeti jelentőségük. Ez a felismerés világítja meg, hogy távolról ugyan, de bizonyos műtörténeti érdekkel is bírnak. Szerepük az iparművészet történetében némely vonatkozásban hasonló a késő gótikus fa- és rézmetszetéhez. Létrehozó okaik részben közösek. A kor kulturális törekvése nem minőségi és nem az elmélyülésben, az intenzitásban keresi célját, hanem inkább a kultúra kiterjesztésében, minél nagyobb rétegek átitatásában, a mennyiségi termelésben. A veretek mindenütt felbukkanó motívumai nem a gótika ötletdús díszítését, hanem már sablonná merevedett, mindenütt elterjedt, legáltalánosabb és mindenki ízlését legjobban kielégítő formulákat ismétlik.

A 122. sír leveles pártaveretei teljesen megegyeznek a Kecskeméti Múzeum egyik pártaveretével,[61] csak annál valamivel kisebbek (29. kép). Ezekhez megint igen hasonló, csak nem áttört s valamivel nagyobb a XXXII. csontváz pártaverete. Ennek a leveles motívumnak változata a XXXVI. sír övverete is. Hasonló formájú még a Viktória-téglagyári ásatás egyik övverete, egy másik pedig közel áll hozzá. Az egész csoport korhatározásához jó adatot szolgáltat az 52. sír hasonló motívumú öve, Hunyadi János-kori pénzzel datálva. Ez további következtetés láncszemét jelenti a rézzel sodrott, fonott párták korához, mert a XXXVI. sírban ilyen levélmotívumú övverettel együtt fordult elő. Ugyanezt a motí-

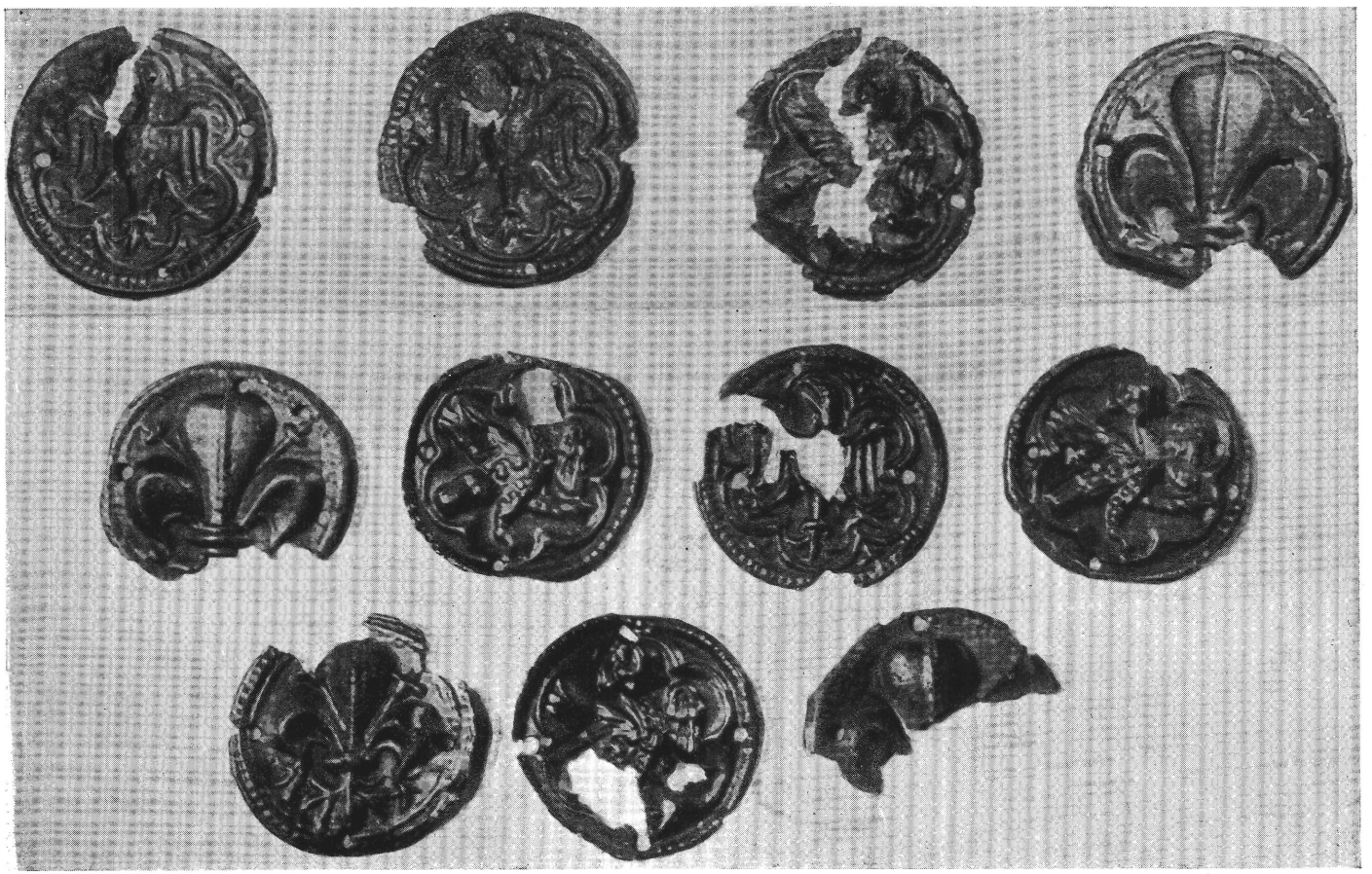

30. kép. — *Párta-boglárok a 38. és 62. sírból.*

vumot mutatják két aranyegyházi és egy tiszaújfalusi pártaöv veretei, melyek egymást érintve helyezkedtek el a szíjon. A tiszaújfalusi E. sír boglárai ugyancsak ennek a motívumnak továbbfejlődött, díszesebb példái.[62] E rendszerint négyzetes veretek közepén egy kerek lyuk helyezkedik el, melyben a szíjhoz erősítő szögecs feje látszik. A középből kiindulva négy visszahajló indavégződéshez hasonló levél vezet a boglár négy sarkába. Nemcsak formailag hasonlít az indához, de ornamentális fölfogásban is. A XIII.—XIV. század másképen stilizálja a levelet. Ez az egyszerű díszítés, mint láttuk, a veretek legelterjedtebb csoportját alkotja. A leletek megállapítható kora megfelel a nagy művészetben használt indadíszítésnek. Vereteinek díszítése e kor legkedveltebb ornamentikájából, a szeszélyesen kanyargó, visszahajló indából és a korábban is, de ekkor még mindig használt stilizált levélből fejlődött ki. Ez az indadíszítés a késő gótika jellemző ornamentikája, felváltja a gótikában használt, káprázatosan sokfajtájú növényzetből kialakított változatos díszítést. Elterjedési ideje Zsigmond korára esik. Szerepe hasonló a románkor vezérmotívumához : a palmettához.

A másik korhatározó adat e motívum életéből a II. Ulászló-obulussal datált XXXII. sír veretes pártájának leveles motívuma. Úgylátszik tehát, ez a motívum főleg a XV. század II. felében volt divatban.

Veretes párta töredéke került még elő a XV. századi temető XXXV. sírjából (7. kép). Nem messze tőle Mátyás-kori pénzzel keltezett XXVII. sír és egy másik, II. Ulászló korára valószínűsített sír volt. A mellette fekvő XLI-es sír — mint már kimutattuk — a XV. század végéről való. Ez a lelet további adattal járul a veretes párták időrendjéhez.

A csúti temető pártái közül legkiemelkedőbb jelentőségűek a heraldikus ábrázolású, vert rézlemezekkel díszített, gyöngyökkel övezett és szegélyezett párták ; a templomtól északra elterülő, legvilágosabban áttekinthető temetőrész 38., 39. és 62. sírjából kerültek elő (30. 31. kép). A XLVIII. sírban hasonló pártatöredék volt. Az apsis körül elterülő temetőben, mely ezt a sírt is magában foglalja, XVI. század elejei és XIV. századi sírok keveredtek, melyeket csak a rétegek és az irány különbsége választja el.

Az északi sírmező hasonló mélységű, irányú és rétegű sírjait, azonos kéztartású csontvázait Nagy Lajosnak a 48. sírban talált budai pénze

valószínűsíti a XIV. század második felére. A 38. és 39. sír pártáinak formáját a koponya alatti homokos agyaglenyomatból tökéletesen rekonstruálhattuk (31., 16. kép). E pártákon található liliomos veretek változatát megtaláljuk a Szeged-ötömösi Anjou-kori temető anyagában[63] és a Kecskeméti Múzeum XIV. századi ezüst ruhadíszei között, melyeknek alkalmazása azonban, úgylátszik, más volt, mert többnyire a mellcsont jobboldalán találták. A sast és a hárpiát ábrázoló veretek tökéletes másait szintén megtaláljuk a kecskeméti ruhaboglárok között.[64] Ezek a veretek és motívumok Magyarországon kívül is el voltak terjedve. Ugyanezt a hárpia-motívumot találjuk a sziléziai oppelni lelet egyik ezüst veretén. A leleteket a XIV. század elejére datálják[65] (32. kép).

32. kép.
Ezüstveret az oppelni ásatásból. A XIV. sz. első fele.

A veretes pártatípushoz legközelebb áll a gyöngyökkel, spirálokkal és ragyogókkal rombuszformában mintázott párta (XLV.) (10. kép) (XXXIII.) (5. kép). A Mária királynőkori pénzzel és a mérműves övvel datált (XLVI. és XLIV.) evert temetőrészből került ki, úgy hogy ezt a pártát későbbi korra helyezhetjük. A 38. és XXXIII. sír pártáinak nemcsak díszítését, hanem anyagát is sikerült megtalálnunk, amire a díszítést felvarrták. A 38. párta esetében megmaradt a bőr-alap, melyre kendervászon s fölötte egy milliméteres vastag sötétes réteg következett; az analógiákat és a színösszeállítást tekintetbe véve, valószínűleg kék bársony maradványa (színes melléklet). A XXXIII. párta mellett bőrt nem találtunk, itt kendervászon-anyagon gyapjúszövet helyezkedett el, melyre a díszítést varrták.

A 22., 30. és 33. sírok aranyozott ezüst sodrott szálból készített pártáinak korát az szabja meg, hogy a már leírt északi, Nagy Lajos-kori sírmezőhöz tartoztak.

Ezeknek az igen vékony szálaknak csak szétszórt és kuszált maradványait találták föl, főleg a halántékon. Nem lehetetlen, hogy a hajat tartó úgynevezett főkötővel van dolgunk. Ez a fejdísz úgy ebben, mint a következő évszázadokban divatozott. Pósta Béla gyula-

fehérvári ásatásai anyagában találunk a XVI. sz. kezdő évtizedeiből származó hálófejkötőt.[66]

A XXXVI., XXXVII., XLII., XLIII. (9. kép) 1., 3. (11. kép) és a 16. (19. kép) sírokban lelt pártákat vékony rézszalaggal körülcsavart fonálból fonták (XXXVII.) (33. kép) vagy hímezték (XXXVI.), (34. kép) gyöngyökkel és apró boglárokkal díszítették (1.), rézzel sodrott sujtással (3. sír), vagy rézspirálissal szegélyezték (XXXVII. sír). Ezek a sírok hasonló irányúak voltak mint két pénzzel datált (Zsigmond- és Hunyadi János-kori) sír s közel is feküdtek hozzájuk. Az előbbi emlékcsoport és az érmés sírok között hiányoznak a temetkezések, mégis ezt a temetőrészt a XV. század közepére tehetjük. Szerencsére ellenőrző összehasonlítás kínálkozik. A XXXVI. csontváz melléklete hímzett párta és veretes öv volt. Az öv boglára teljesen megegyezik a Hunyadi János-kori pénzzel datált, 52. sír övével. Kétségtelenül következik tehát, hogy a toronytól délnyugatra elterülő sírmezőbe a XV. század derekán temetkeztek s az előbb leírt párták is ebből a korból származnak. A XXXVI. sír pártájának vizsgálatánál kitűnt, hogy a díszítést nemezre alkalmazták, mely alatt fínom kendervászon volt. Nem maradt semmiféle bizonyíték arranézve, alkalmaztak-e a nemez fölött még valamilyen textiliát, selymet vagy brokátot. A XXXVII. sír pártája mellett bőrszíj maradványai is előkerültek, bizonyítva, hogy a párták alapanyaga bőrszíj is lehetett.

A XV. század derekáról származó temetőrész folytatásának tekinthetjük a déli irányba továbbhúzódó sírmezőt. Az előbbihez rétegmegegyezések fűzik és attól csak irányításban és a csontvázak karfektetésében különbözik. A XLIV. legszélső sír Mátyás-korra utaló lelete ellenőrzi és erősíti meg a csontváztérképnek azt a tanulságát, hogy a XXXVI., XXXVII., XXXVIII., 1., 3. sírokkal azonos korú a XXXIII., XXXIV., XLIII., XLIV. sírokat magábazáró temetőrész. Ez utóbbi pártaleletei kevésbé jó állapotban maradtak fenn. Díszítésük és jellegük azonban csatlakozik a XV. század derekáról származó pártákhoz. Az előbbi csoporttal szemben a rézspirális nagyobb szerepet játszik, mint azt a XLV., XXXIV., XXXIII. sírok leleteinél tapasztaljuk. Ez a spirális drót egyre kedveltebb díszítéssé lesz és ruhadísznek is felhasználják. A XVI., XVII. és XVIII. századi párták ékítésének kedvenc alkotóeleme.[67] Elterjedéséhez hozzájárult könnyű felhasználhatósága, abban a korban, amikor

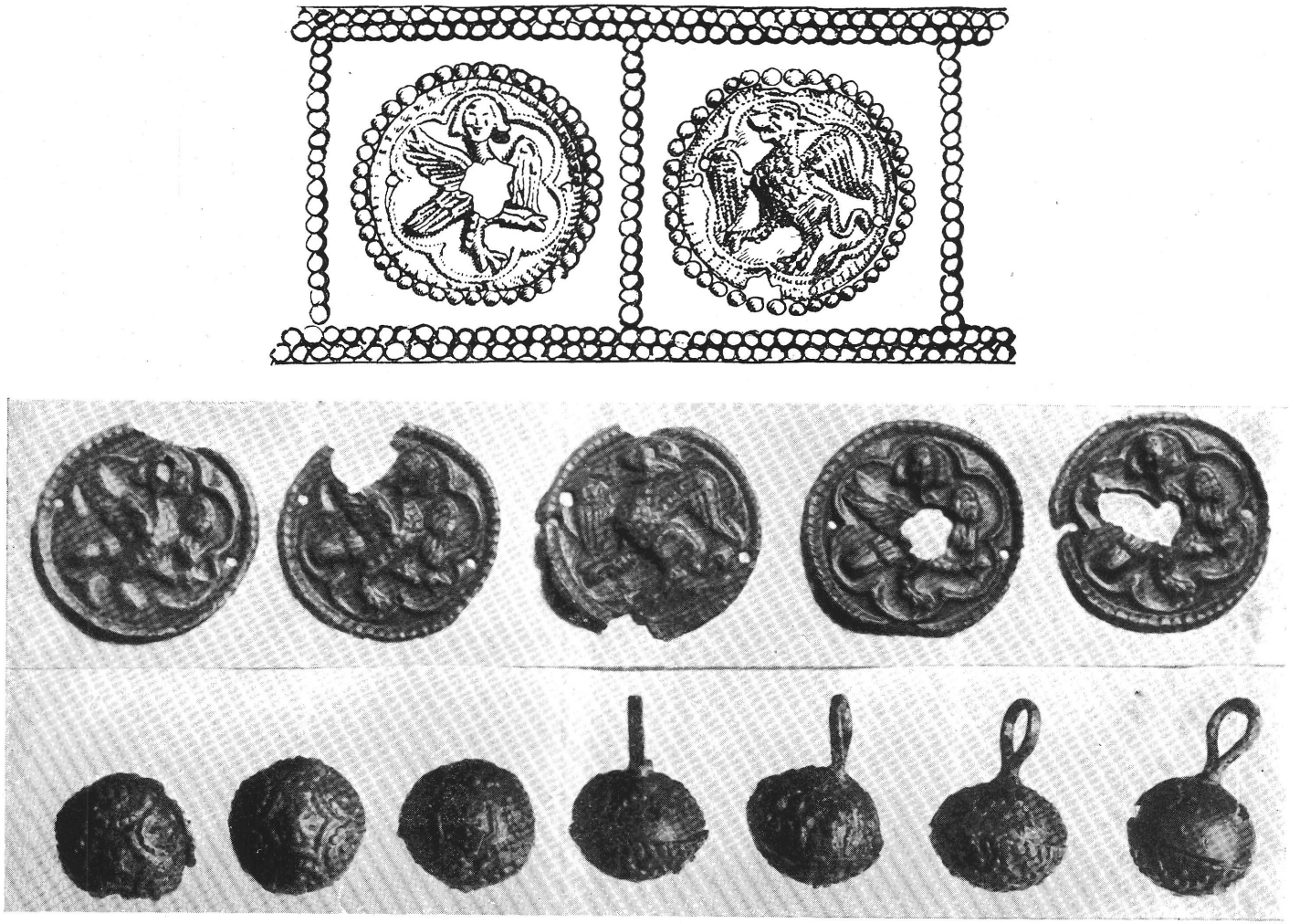

31. kép. — *Pártarekonstrukció és veretek a 39. sírból. Gombok a 11. sírból.*

a középkori műgond már hanyatlott. A XXXIV. sír pártája annyira elpusztult, hogy motívumát megállapítani nem tudtuk. Párta rézkapcsa azonban igen díszes és archaizáló formát őrzött meg (6. kép). Hasonló szerkezetű, mint a késő népvándorlás-kori fibulák. Nem áll analógiák nélkül a korabeli emlékanyagban, hasonló kapcsok kerültek ki a mezőkovácsházi temetőből.[68] A Magyar Nemzeti Múzeum egyik későbbi, XVI.

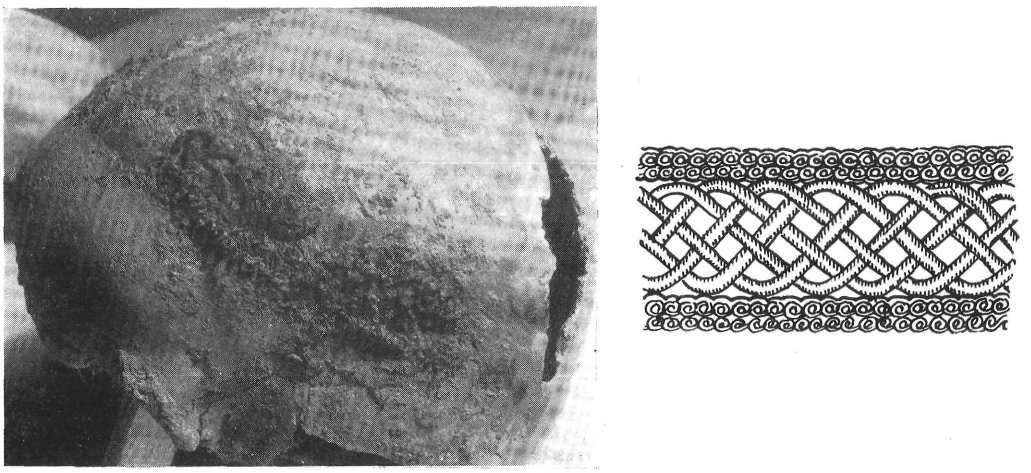

33. kép. — *A XXXVII. sír pártamaradványa és a párta rajza.*

századi övének ezüst garnitúrája más motívumú, nem archaizál, de hasonlóan áttört díszítést mutat.[69]

A XV. századi XXXVI. sír hímzett pártamotívuma teljesen hasonló e temetőrész XLIII. sír pártamotívumához. Az utóbbit spirális rézdrót szegélyezi.

A XV. század végéről származónak tartjuk a 116. sír fonott pártáját, a sírmező jellege és a csontváz övmelléklete alapján. A gyöngyökkel és ragyogókkal díszített párta használatának korára nyujt további adatot a II. Ulászló-kori pénzzel keltezett XXVI. csontváz pártája.

A 149. sír aranyszálból szőtt szalagmelléklete valószínűleg nem párta, hanem valamely szövet szegélye lehetett, vagy különálló nyakdísz (20. kép) volt. A sír korára biztos támpontot az apsis építésének ideje ad, mert a csontváz medencéje a fal alá került. Korának további meghatározására szolgál

az apsis körül elterülő sírmező. Mint annyi más esetben, itt is két temetkezési korszak keveredik. Az első temetkezést a XIV. századi rétegben és e korszakra jellemző leletekkel találtuk. Ez a temető úgy, mint a templomtól északra elterülő sírok folytatásai lehettek a legkorábbi temetőnek, a templom első apsisa körül. Ez az első temető már nem volt fellelhető, mert valószínűleg a templom átépítése idején elpusztí-

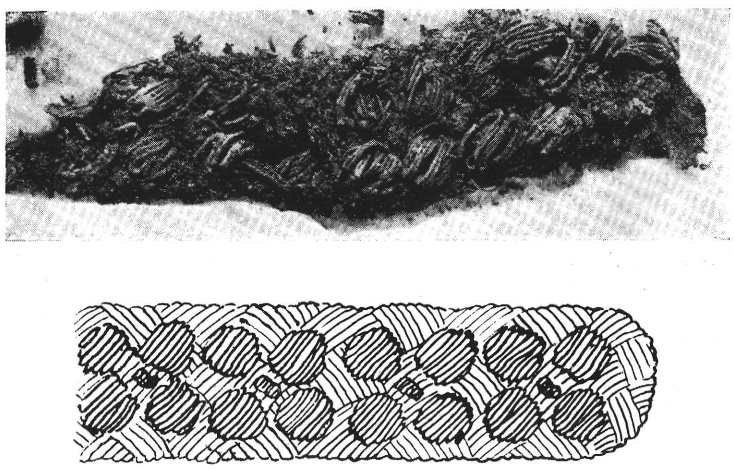

34. kép. — *A XXXVI. sír pártamaradványa és a párta rajza.*

ották. A délre elterülő, legkorábbi sírokat pedig a sekrestye alapozásakor semmisítették meg. A második temetkezési korszak az új, késő gótikus apsis felépítése után kezdődött, egy Mátyás-kori és két II. Ulászló-kori pénz határozza meg. A temetőrész első idejének két sírjában, XXXIX. a, b, — melyeket legkorábbi sírjainknak tartunk — ezüst szálból szőtt szalagon keretbe foglalt II. Theodosius-érméket találtunk. Úgy a nemesfémmel szőtt szalagdíszítés (8. kép), mint a temetkezés jellege XXXIX. a, b és a 149. sír leleteit egy korra utalja. Világítsunk rá néhány adattal a párták viselettörténeti vonatkozásaira.

A leányok a középkoron keresztül fedetlen fővel jártak. Ennek a szokásnak mithikus és babonás okai nem tartoznak tárgyunkhoz. Viszont ez a viselet a középkor legjellemzőbb ünnepi fejdíszítése, a »chapel«[70] kialakulására vezetett, mely nem más, mint a fejet abroncs-

szerűen körülfogó fejék, vagy koszorú, nyáron sokszor friss virágból fonva. Legtöbbször azonban gazdag, vagy kevésbbé gazdag ötvösdíszítéssel, diadémszerűen volt ékítve. A »chapel« inkább csak ünnepi dísz, az időjárás ellen fátyolszerűen viselt fejkendőkkel védekeztek, melynek a »chapel«-lel való kombinálása és átkötése az áll alatt, eredményezte a XIII. század jellemző fejviseletét, a »Gebende«-t, mely inkább az asszonyok fejviseletévé lett ; a leányok és a fiatal fiúk a XIII. és XIV. században inkább a »chapel«-t hordják. Az áll alatt átkötött fejkendő tiszta példányát találjuk meg a magyar szobrászatban a szentkirályi timpanon női donátorának fején.[71] A Romans Saint Bernard-templom (Isère) oszlopfőjén (XII. sz. első fele) egy Angyali Üdvözlet angyalának fejét gyönggyel díszített szalag köti át, jelezve valószínűleg az angyal égi szűzi mivoltát. A XIII. századi katedrálisok szobrainak fejdíszei közül nem hiányzik a »chapel«. A strassburgi Münster kapujának Okos és balga szűzei közül némelyiknek fejét inkább csak vékony, szalagszerű hajdísz ékesíti. A kísértő mellett álló balga szűz fején már feltűnik a veretes párta. A »chapel« és a korona felépítésben igen közel állnak egymáshoz. Az egyik naumburgi női szobor, Regilendis, a »Gebende« fölött díszes abroncsot hord, amely koronát jelképez ; két szélén gyöngysor, közepén drágakövek, a chapel díszítéséhez hasonlóan.

A szűzek a biblia példázata nyomán Jézus jegyeseinek, tehát királyi jegyeseknek tekinthetők (Máté evang. 25. 1—13.), a középkor szimbolizmusát tekintetbevéve a szűzi párta fogalomkörébe a korona jelentősége is megbúvik, mint ahogyan a korona a szentségnek és szűzességnek fogalmát is magában foglalja. Nem véletlenül díszítik a koronákat liliomok, ha némely esetben a palmetta elcsökevényesedéseinek tekinthetők is. (Bambergi dóm Angyali Üdvözletén Mária koronája. 1230.) Ennek a gondolatnak irodalmi alátámasztása messzire vezetne. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy a díszpánt, vagy párta nem független a koronától. Sommás ábrázolásokból ez néha nehezen olvasható le, azonban a csúti XIV. századi párták motívumának eredetét máshol nem kereshetjük.[72]

A »chapel« a XIV. századi ábrázolásokon sűrűn szerepel. Gondoljunk a Funkelstein-freskókra, vagy Ambrogio Lorenzettinek, a Jó kormányzás című sienai falképére.

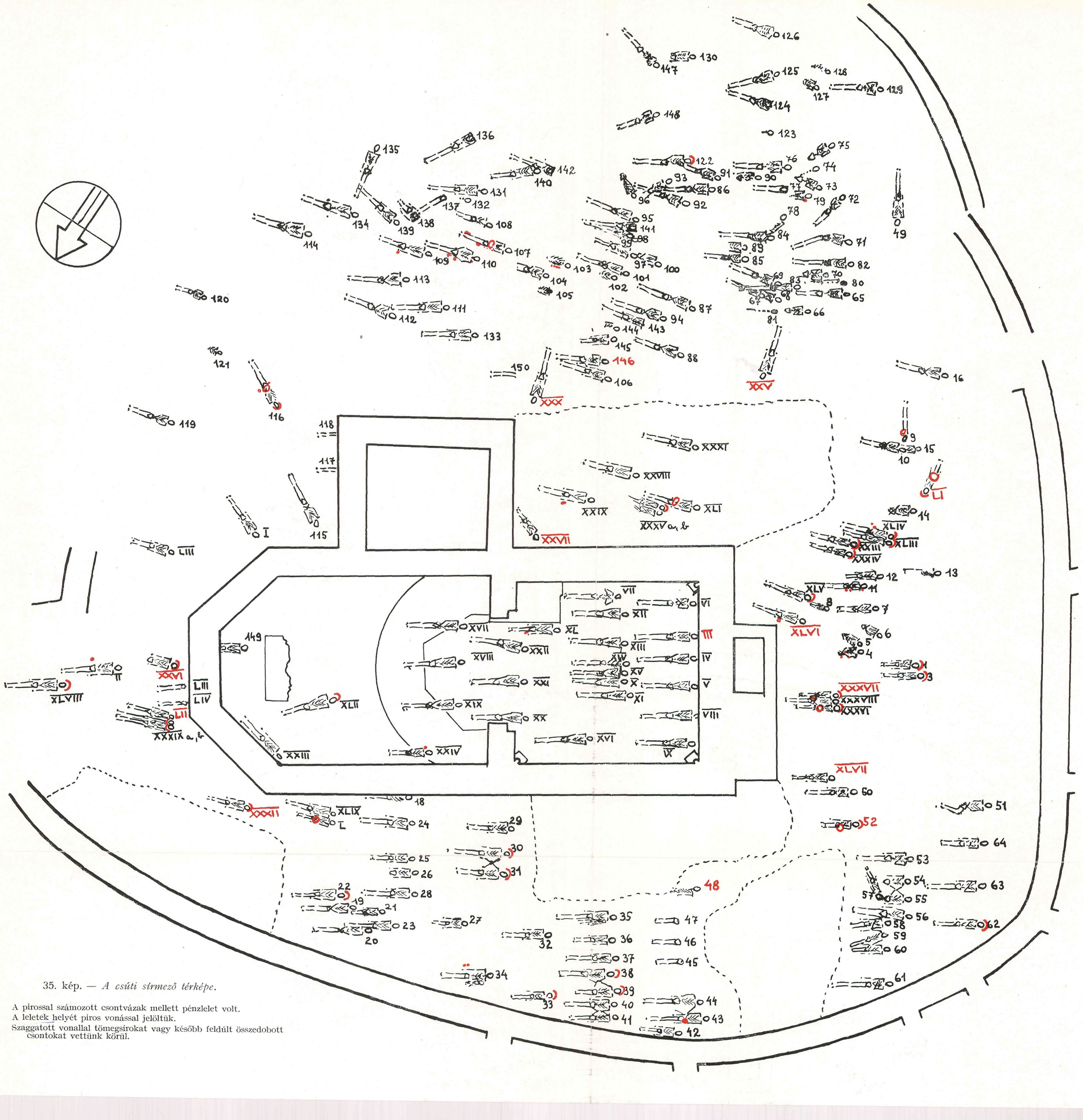

35. kép. — *A csúti sírmező térképe.*

A pirossal számozott csontvázak mellett pénzlelet volt.
A leletek helyét piros vonással jelöltük.
Szaggatott vonallal tömegsírokat vagy később feldúlt összedobott csontokat vettünk körül.

A XV. századi németalföldi festészet Madonnái korona helyett inkább vékony gyöngyös fejpántot viselnek, bizonyítékául, hogy a párta- és koronajelleg keveredhetik. (Jan van Eyck, Lucca-Madonna, Frankfurt.) Ezeken a koronaszerű fejpántokon a nagy gyöngyöket vagy drágaköveket apróbb gyöngyök keretezik, akárhányszor több sorban, a széleket pedig szintén gyöngyök szegélyezik. A csúti 38-as és 39-es sír pártáinak motívuma igen hasonlít a németalföldi Madonnák koronáihoz. Ez a típus, mint láttuk, a XIII. században már megjelenik; kialakulásához nem kis mértékben járulhattak hozzá a bizánci eredetű, gyönggyel körülövezett és szegélyezett drágaköves vagy veretes ruhaszegélyek, amilyeneket a pécsi domborműveken is láthatunk.

A XV. század folyamán a párta módosult formában maradt fönn, motívumai hatással voltak a fantasztikus női fejdíszekre, melyek főleg a gyöngyös motívumokat veszik át. Ismét más formában elevenedik fel a párta hatása a hajhálókat és főkötőket szegélyező díszes szalagokban, vagy turbánszerű fejékekben. (Mint pl. a selmecbányai Sz. Katalin és Borbála szobron.) A pártaviseletnek ez az időszakát a csúti leletekben főleg fonott és veretes párták képviselik. A szalagszerű és motívumokkal kiképzett párták inkább még a XIV. századra esnek. Az említett kassai Stadtbuch az ábrázolások mellett azt bizonyítja, hogy a XV. század végén és a XVI. század elején még a gyöngyös párták is divatban voltak. Egy 1497-es bejegyzés így említi: »Eyn perlinkrancze«. 1549-ből »Egy gyöngyös párta vagyon zálogban nálam«.[73] A gyöngyfűzök iparának elterjedését igazolják még az oklevelek gyakori feljegyzései.[74]

A csúti sírmező leletei biztos adatokat szolgáltatnak a késő gótika alacsonyabb néprétegeinek kultúrájához, viseletéhez, ékszereihez, a polgári iparművészet legegyszerűbb emlékeihez. Technikában és művészetben messze elmaradnak a gazdag polgárság ékszerei mögött, de mégsem tekinthetők a mai értelemben vett népművészetnek, mert művészi ízlésük és törekvésük, sőt motívumaik is megegyeznek a »nagy művészet« fölfogásával és így abból meríthetnek. A középkor kultúrája még késői stádiumában sem bomlik föl teljesen osztálykultúrákra. Átfogó szellemét még a legszerényebb emlékek is megőrzik.

JEGYZETEK

A CSÚTI KÖZÉPKORI SÍRMEZŐ C. TANULMÁNYHOZ

1 *Podhradczky József*, Eredeti két magyar krónika... Pesten 1833. »Az Terek Chaszar ereye, Mehmet Passa sok nypel, és few szangziakokal Juwe Budara, es az kellen fewldyn Chetty kew Banyan felewl Tabort Jartatta.« 49. l. Miklóssy Zoltán szíves figyelmeztetése.

2 *Karácsonyi János*, Religio. 1913. 636. l.

3 *Oszvald Arisztid*, Hol feküdt a csúti premontrei monostor? Turul. 1936. 6–11. l. a cikk fölsorolja a csútra vonatkozó okleveleket és irodalmat.

4 *Bél Mátyás*, Notitia Hungariae. III. kötet 517. l.

5 *Kneidinger Andreas*, Hand Charten von verschiedenen Kameral Güttern. 1767—1779. Országos Levéltár.

6 *Oszvald A.*, id. m. 10. l.

7 *Miklóssy Zoltán*. A csőti premontrei prépostság. A budafoki Szent István gimnáziumnak Évkönyve az 1940—41. iskolaévről. 5—9. l. A cikk foglalkozik a Csútra vonatkozó oklevelekkel és eddigi irodalommal.

8 *Miklóssy Z.*, id. m. 7. l.

9 *Miklóssy Z.*, id. m. 6. l.

10 *Hampel József*, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Budapest, 1905. I. kötet. 819—850. l. — *Széll Márta*, XI. századi temetők Szentes környékén. Folia Archaeologica III—IV. kötet 1941. 231—255. l. Az ötvöstechnikák továbbélésére v. ö. *Kövér Béla*, Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. I. A. É. 1897. 227—253. l.

11 *Hampel József*, A Nemzeti Múzeumi Régiségtár gyarapodása az április-júniusi évnegyedben. A. É. 1893. 368. l. — Halas város Balota-pusztán Árpád-korabeli sírban (XII. sz. vége) négyszögletes, rozettás lemezek, kúpos, kerek boglárok.

12 *Hampel József*, Intézetek és gyüjtemények. A. É. 1882. 148. l. — A karcagi lelet S-végződésű halántékgyűrűje XIII. és XIV. századi frizatikus érmekkel került elő.

13 *Tóth Zoltán*, A kígyóspusztai csat jelentősége. Turul. 1932. 1–4. szám 11. l. — *Bossert H. Th.*, Geschichte des Kunstgewerbes V. kötet. 391. l. (Berlin.)

14 Magyarhoni régészeti leletek repertóriuma. Arch. Közl. XIII. kötet 2. füzet (1880.) 46. l. — *Pulszky Ferenc*, Magyarország archeológiája. II. kötet, 194—197. l.

15 *Mihalik József*, A verseci ötvös lemezről. A. É. 1899. 34. l.

16 *Gubitza Kálmán*, Középkori verőtő és XVIII. századi éremmérleg a Bács-Bodrog Vármegyei Múzeumban. A. É. 1916. 206. l.

17 Fölvételét közli *Bárányné Oberschall Magda*, A kézművesség első nyomai. Magyar Művelődéstörténet I. kötet. 590. .l

18 *Henszlmann Imre*, A bécsi 1873. évi világ-tárlatnak magyarországi kedvelőinek régészeti osztálya. Budapest 1875—76 161. l.

19 *Zoltai János*, Debrecen sz. kir. város múzeumának Régészeti Ásatásai 1905-ben. Ásatások Óhát-Telekházán. Múzeumi és Könyvtári Értesítő. 1907. 180. l.

20 *Récsey Viktor*, Római castrum Tokodon és újabb régészeti leletek Esztergom és Hont megyében. A. É. 1894. 70. l.

21 *Hampel József*, A Nemzeti Múzeum Régiségosztályának gyarapodása 1900. évi áprilistól december végéig. A. É. 1901. 189. l. — *Szendrei János*, Régi övek a M. N. Múzeumban. A. É. 1903. 4—6. l.

22 *Pulszky Radisics*, Az ötvösség remekei. I. 127. l.

23 *Foerk Ernő*, Újabb leletek a Viktoria telkén. Bud. Rég. X. 1923. 79—80. l.

24 *Szabó Kálmán*, Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibliotheca Humanitatis Historica. Budapest, 1938.

25 *Szabó K.*, id. m. 193. kép.
26 *Bálint Alajos*, A kaszaperi templom és temető. Dolgozatok. XIV. 1938. 160. l. XIX. tábla, 21., 22. kép.
27 *Mützel H.*, Die Tracht der Germanen und ihr Fortleben. Zeitschr. für historische Waffen und Kostümkunde. 1926. 28. 77. l.
28 *Széll Márta*, Elpusztult falvak, XI—XVI. századbeli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. Dolgozatok. XVI. 1940. 159. l. XXVII. tábla, 27/a kép.
29 *Móra Ferenc*, Ásatás a Szeged-ötömösi Anjou-kori temetőben. A. É. 1906. 18—27. l.
30 V. ö. a tiszaújfalusi pártaövvel. *Szabó K.*, id. m. 351. kép. 66—69. l.
31 *Szabó K.*, id. m. 349. kép, 66—68. l.
32 *Szabó K.*, id. m. 353. kép, 66—69. l.
33 *Bálint A.*, id. m. 152. l. XIII—XIV. tábla.
34 *Szabó K.*, id. m. 66—67. l. 347. kép.
35 *Szabó K.*, id. m. 66—69. l. 351. kép.
36 *Szabó K.*, id. m. 64. l. 338. kép.
37 *Rady Ottilie*. Der Krüseler. Zeitschr. für hist. Waffen und Kostümkunde. 1923—25. 131—132. l.
38 *Szabó* K., id. m. 70—73. l. 367. kép.
39 *Foerk E.*, id. m. 11. kép.
40 *Szabó K.*, id. m. 66—67. l. 347. kép.
41 *Szabó K.*, id. m. 65—66. l. 344. kép.
42 *Bálint Alajos*, A mezőkovácsházi középkori település emlékei. Dolgozatok XV. 1939. 155. l., XXX. tábla.
43 *Bálint Alajos*, A kaszaperi középkori templom és temető. Dolgozatok. 1938. 149. l., XV. tábla 1—2. kép.
44 *Dr. Posta Béla*. A gyulafehérvári Székesegyház sírleletei. Kolozsvár 1918. 46—47 l. 27 kép.
45 Le Arti. 1939. I. évf. III. füzet (febr. márc.). Cronaca dei ritrovamenti e dei restauri. 313. l., 327. kép.
46 *Bassermann-Jordan E.*, Der Schmuck. Leipzig 1909. 75. l.
47 *Bossert H. Th.*, id. m. 403. l.
48 *Schmid W. M.*, Schwertscheide samt Gürtel des XIII. Jahrhunderts. Zeitschr. f. hist. Waffenkunde. IV. 1906. 253. l.
49 *Heyden A.*, Die Tracht der Kulturvölker Europas. Leipzig 1889. 92. l.
50 *Gessler E. A.*, Die ritterliche Bewaffnung von 1386. Zeitschr. f. hist. Waffenkunde. VI. 1912—14. 204—205. l.
51 *Posta Béla*. id. m. 67—69. l. 37 kép.
52 *Post P.*, Waffe und Kostüm. Zeitschr. f. hist. Waffen- und Kostümkunde. 1921.—22. 17—22. l.
53 *Post P.*, Herkunft und Wesen der Schaube. Zeitschr. f. hist. Waffen- und Kostümkunde. 1923—25. 42. l.
54 *Kemény Lajos*, Kassai adatok a viselet történetéhez. A. É. 1918—19. 108—117. l.
55 *Gyárfás Tihamér*. Brassai ötvösművek. A. É. 1911. 116. l.
56 *Szabó K.*, id. m. 60. l.
57 *Darnay Kálmán*, Vas és Zala megyei régiségekről. A. É. 1896. 254. l. Pártának lehet talán tartani az erneszthézi (XIV. sz. vége, XV. sz. eleje) kincslelet sallangos láncát is. A. É. 1881. 177. l.
58 *Bálint A.*, A kaszaperi középkori templom és temető. Dolgozatok. 1938. 143—48. l.
59 A fémlemezzel díszített boglárok is sokáig maradtak divatban. Thököly Mária pártájának leirása 17 db aranyboglárról emlékezik meg, melyek ugyanúgy sast ábrázolnak, mint a csúti boglár. *Szendrei János*. A magyar viselet történeti fejlődése. Budapest, 1905. 17 l.
60 *Móra F.*, id. m.
61 *Szabó K.*, id. m. 60. l. 328. kép.
62 *Szabó K.*, id. m. 66. l. 349., 350., 351. kép.
63 *Széll Márta*, Elpusztult falvak XI—XVI. századbeli régészeti letetek Szeged és Hódmezővásárhely határában. Dolgozatok, XVI. 1940. 162—163. l. Rajzát közli a XXVII. táblán a 6. és 11. képen.
64 *Szabó K.*, id. m. 230. kép (liliom) 239. (sas), 249. (hárpia).
65 *Christian Gündel*, Die Goldschmiedekunst in Breslau. Berlin 1940 23 l.
66 *Posta Béla* id. m. 36—38. l. 19—21 kép.
67 *Pósta Béla*, Teleki Mihály sírja. Szegedi Dolgozatok I. pótfüzet 34. l.
68 *Bálint Alajos*, A mezőkovácsházi középkori település emlékei. Dolgozatok, XV. 1939. 157. l. XXIX. tábla 9., 10., 11. kép.
69 *Szendrei János*, Régi övek a M. N. Múzeumban. A. É. 1903. 7. l.
70 *Heyden A.*, id. m. 84—85. l. — *Schulz* A., Das höfische Leben zur Zeit der Minnesänger. Bécs. 1892. I. kötet. — *Bruhn W.-Tilke M.*, Das Kostümwerk. Berlin 1941. 16. l. *Post Paul*, Die französisch-niederländische Männertracht einschliesslich der Ritterrüstung in Zeitalter der Spätgotik 1350 bis 1475 Halle 1910. 56. l.
71 *Gerevich Tibor*, Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938. 192—193. l., CCXV. tábla.
72 A koronának és a pártának ezt a hasonlóságát *Nagy Géza* is észrevette. A magyar viseletek története. Budapest, 1900. 114. l.
73 *Kemény L.*, id. m.
74 *Kemény Lajos*, Gyöngyfűzők és hímvarrók. A. É. 1904. 446. l.

GARÁDY SÁNDOR

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS TERÜLETÉN VÉGZETT KÖZÉPKORI ÁSATÁSOK ÖSSZEFOGLALÓ ISMERTETÉSE 1931—1941

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 514 —

Ennek a cikknek nem célja, hogy ásatásaim összes eredményeit részletesen ismertesse, csupán áttekintést óhajtok adni arról a munkáról, amelyet kerek egy évtized folyamán a Székesfőváros szolgálatában a közép- és renaissance-kori régészet terén végeztem. Itt meg kell állanunk egy szóra. A tudományos felfogás szerint szorosan vett régészeti tevékenységnek rendszerint csak a történelem előtti idők maradványainak felkutatását szokták tekinteni. Mindig nehéz, sőt lehetetlen volt eldönteni és a tudomány mai állapotában még inkább az, hol végződik a régészet és hol kezdődik a történelminek nevezett kor. Már a klasszikus régészet (Archeologia classica) is írott történelmi adatokra támaszkodik.

A legtöbb esetben nem vonhatók közöttük szoros határvonalak, egyik korszak a másikba nyúlik át, az átmenetek a valóságban elmossák a határokat. Épúgy nehéz határvonalat szabni, hol végződik a régészeti munka és hol kezdődik a művészettörténeti tevékenység.

Mindezeket fontolóra véve talán megengedhető, hogy a fentebb jelzett és alább részletezendő működésemet *régészetinek* nevezzem.

Az őskorba és római korba tartozó ásatásaimról, amelyek amúgyis szerényebb keretekbe szorulnak, külön szándékom beszámolni.

Bevezetőben megjegyzendőnek tartom még, hogy azokkal az általam feltárt maradványokkal, amelyek eddig sehol ismertetve nem voltak, bővebben foglalkozom.

I. EGYHÁZI CÉLÚ MARADVÁNYOK ÉS TEMETŐK FELTÁRÁSA.

1. Nyék község temploma.

Első helyen kell itt felemlítenem *Nyék község templomát*, amelyet Hunyadi Mátyás királynak a XII. ker., Hidegkúti-út 48. sz. telken megtalált kastélya maradványainak feltárásával kapcsolatban 1931—1932-ben ástunk ki.[1] Helyét egy kiemelkedő domb jelezte, amelynek tetején legutóbbi tulajdonosai egy márvány szökőkutat és rózsalugast helyeztek el. Árpád királyok korabeli része kerek 7·90 m hosszú, 4·90 m széles belvilágú hajó és a tőle diadalívvel elválasztott félköríves záródású szentély. Ehhez a XV. század végén vagy a XVI. elején egy lapos félhatszöggel záródó új szentélyt, az északi oldalon hozzá csatlakozó sekrestyével és a délnyugati sarkán egy tornyot építettek. A templom teljes hossza így elérte a 18·20 m-t. Alaprajza és hosszmérete az 1. képen látható.

Három helyen a templom padozatát is megtaláltuk. A falmaradványok alig emelkednek túl egy méterrel a padozat fölé. A templomban és körülötte temetkeztek, sőt megállapításunk szerint ez a hely már a templom megépítése előtt is temetkező helyül szolgált.

Korhatározóul leginkább csak a templomban és a tetemeknél talált cserépedénytöredékek szolgáltak. Ezek között népvándorláskori és fenékbélyeges — Árpád királyok korabeli — is akadt.

A kisebb leletek között különösen figyelemre méltó egy misekönyv bronzsarka ezüstözés nyomaival. Két egymással szemben álló pávát ábrázol. Csőrükkel közösen egy keresztet tartanak. Román ízlésű. Egy másik könyvsarok és egy feszület gót ízlésű.

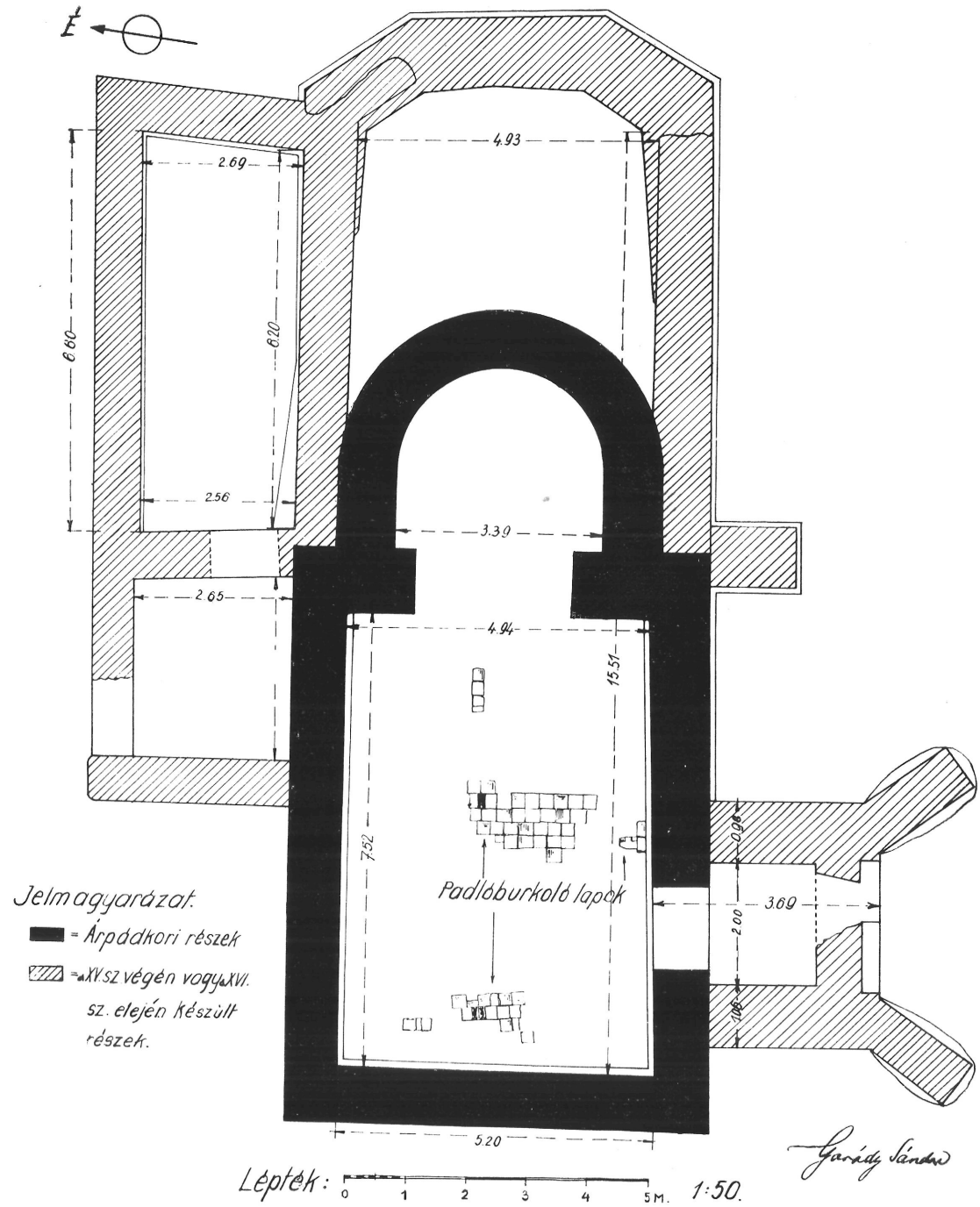

1. kép. — *A Hidegkúti-út 48. sz. telken feltárt templom alaprajza.*

2. A Szent Lőrincről elnevezett budamelléki pálos-templom és kolostor.

A Szent Lőrincről elnevezett templomot és kolostort, amint tudjuk, Lőrinc, alighanem a rend első generálisa alapította és építette 1300—1304 között. Ez volt a pálosrend, az egyedüli magyar eredetű szerzetesrend főkolostora. Itt székelt a rend generálisa, akinek mindég magyar származásúnak kellett lennie. Itt tartották generális konventjeiket. Bonfini szerint az itt tartózkodó szerzetesek száma 300—500 körül volt. Ha ez a szám túlzottnak látszik is, lehet, hogy a generális konventek idején gyülekeztek mindenhonnan ennyien össze. Mindenesetre ez a szám bizonyítja, hogy nagyterjedelmű épületek tartozhattak hozzá.

Itt volt elhelyezve Remete Szent Pál teteme. Innen került ki az országnak több jeles egyházi férfia. A többi között itt nevelkedett Fráter György is, aki a mohácsi vész után Magyarország és főleg Erdély XVI. századbeli történetében olyan kiváló szerepet játszott.

A templomban vagy akörül voltak eltemetve a többi között Lőrinc generális, a monostor megalapítója, boldog Báthori László pálos testvér, a biblia magyarra fordítója, Bornemisza János budai várnagy feleségével, Chapi Ilonával, Kóváry Miklós és Pál, Budai Kovács Márton stb. stb.

A templom és kolostor maradványainak kiásását a Budakeszi-út 93. sz. telken a telek tulajdonosának, dr. Légrády Ottónak engedélyével a 164,766/1934—XIV. sz. polgármesteri határozat alapján 1934 október hó 24-én kezdettük meg és december hó 6-án a téli időjárás beálltával hagytuk abba. Utána a telek tulajdonosával tárgyalások indultak meg a teleknek csere útján való megszerzésére. Ezek a tárgyalások mindezideig nem vezettek eredményre és így az ásatásokat folytatni nem volt módunkban.

Az eddigi ásatások eredményeit röviden összefoglalva az alábbiakban adjuk. Előre bocsátjuk, hogy az ásatásokkal egyidőben jelent meg előzetes ismertetésem erről a templomról és kolostorról.[2]

Mindjárt az első napokban az ismertetésemben megjelölt helyen megtaláltuk a templom déli kápolnájának falait, majd magának a templomtestnek déli falát is.

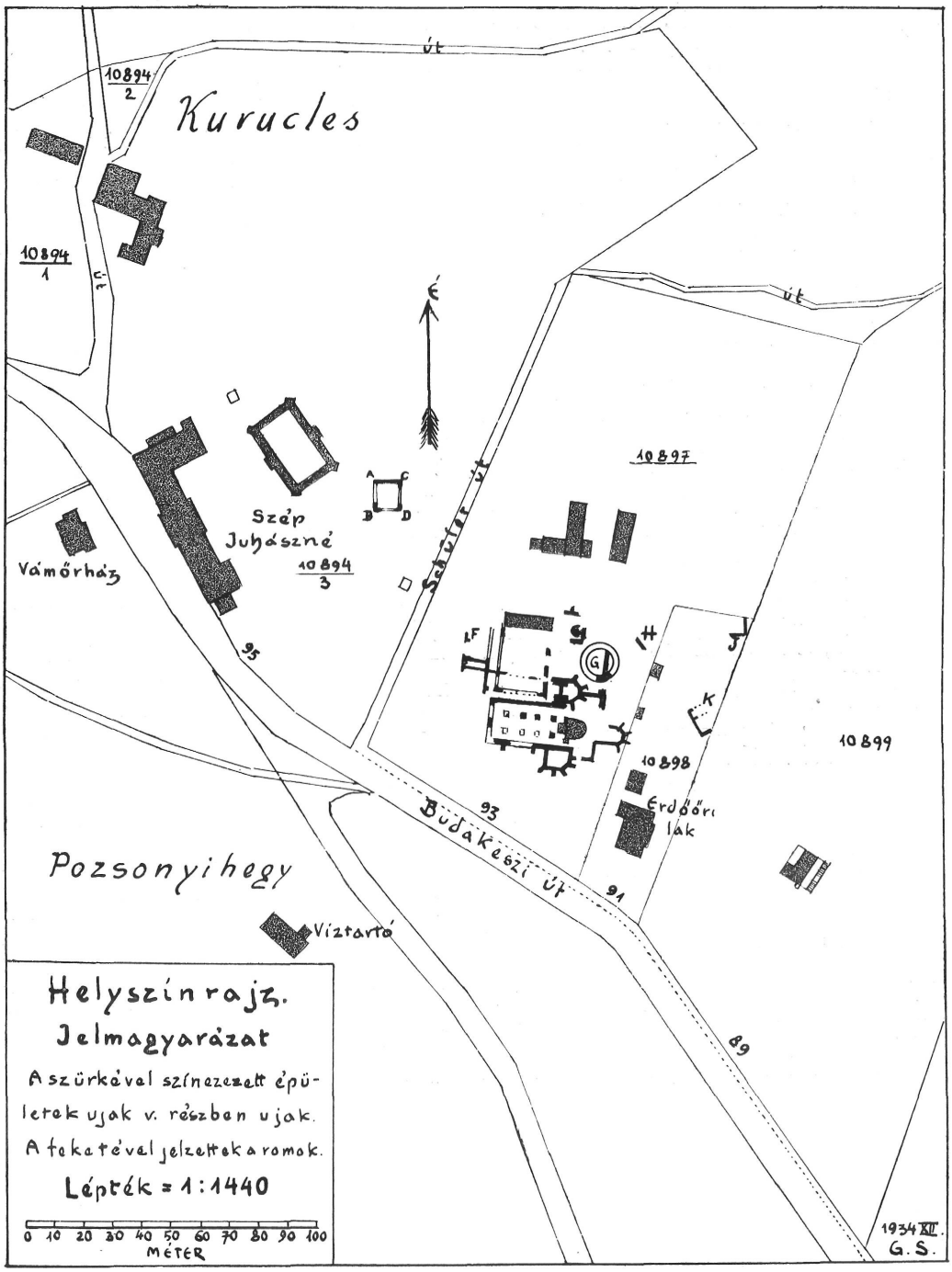

2. kép. — *A budaszentlőrinci Pálos-templom és kolostor eddig föltárt maradványai.*

MÉRETARÁNY 1:100.

0 5 10 15 m.

FÖLDRŐL KIÁLLÓ RÉSZBEN ÚJ FALAZAT

KERESZTFOLYOSÓ

KAMRA

14.82

DÍNCEABLAK

KERESZTFOLYOSÓ

7.65

24.50

15.55

KERESZTFOLYOSÓ

SZENT ISTVÁN KÁPOLNA

2.55 2.15 2.97

13.75

KERTI LAK

RÉGI SZENTÉLY

ÚJ SZENTÉLY

KERÍTÉS

2.13 1.60 14.78

3.13

OLTÁR

A-B-C-D-E-F-G-H MENET

JELMAGYARÁZAT:

KINEZETT FALRÉSZEK KIÁSOTTAK
ÁRNYÉKOLT RÉSZEK BURKOLATOK
A VONALLAL JELZETTEK FELTÉTELEZETTEK

MAGASSÁGPONTOK:

I	= +10 ALAPPONT
II	= +10.15
III	= +10.11
IV	= +10.89
V	= +11.20
VI	= +10.52
VII	= +10.40
VIII	= +10.52
IX	= +11.42
X	= +9.53
XI	= +10.16
XII	= +8.99
XIII	= +8.57
XIV	= +8.49
XV	= +8.71
XVI	= +9.23
XVII	= +8.69
XVIII	= +8.71
XIX	= +6.67

1934 December hó 5

Garády sám.

3. kép. — *A budaszentlőrinczi pálosok temploma és kolostora.*

A továbbiakban, amennyire az útban álló fáktól és épületektől (kerti lak, baromfi- és disznóól, sütőkemence, kutyaház és árnyékszék) lehetett, föltártuk a templomot és az új szentélyt határoló falakat, a régi szentély egyik sarkát, a két oldalkápolnát, a templomtest északi falához csatlakozó kerengő és a kolostor egyes faldarabjait és egy kör- vagy sokszögalakú építmény falrészletét.

A kiásott falak és falrészletek alaprajzát és metszetét a mellékelt 2. és 3. sz. képen adjuk. Az alaprajzi elrendezés nagyjában és fő vonásokban egyezik a fentebb említett előzetes ismertetésemben közölt Henszlmann-féle alaprajzzal.[3] Henszlmann Imre ugyanis Bugát Pállal, a telek akkori tulajdonosával karöltve nagyobb ásatást végzett itt 1847-ben. Ennek volt eredménye a fenti alaprajz. Ez azonban a templom fekvéséről semminemű tájékoztatást nem nyujt. Bugát, amint azt Palugyay Imre Buda-Pest sz. kir. városok leírása c. munkájában megemlíti, abbahagyta az ásatásokat. Tudjuk azonban Erber János volt Jánoshegyi vendéglős elbeszéléséből, hogy fiai, sajnos, alighanem kevesebb szakértelemmel folytatták azokat. Az ásatásaim eddigi eredményei is mutatják, hogy a romokban ők is további alapos pusztítást végezhettek. Az első nagy pusztítók között volt Kalmárffy Ignác budai bíró is, aki e romokból építette föl a Hárshegyi-úton ma is fennálló nyaralóját (most a cserkészek otthona). Ugyanő építtette ugyancsak e romok köveiből a Ferenchalmon álló Szent László-kápolnát és közvetlen közelében egy vendéglőépületet is. Mind a kettőnek a falában ma is látható gótikus faragványok a kétségtelen tanui e rombolásnak. A többit az épületek falainak belseje rejtegeti magában.

De ezekből a kövekből épült a Szép Juhászné régi épülete és a volt Bugát-féle telken két nyaraló épület is. Az előbbi lebontása alkalmával még sikerült az arra érdemes faragásos épület-köveket és márványsírkő töredékeket megmenteni, de az utóbbiak lebontását 1940 szeptemberében még az engedély kiadása előtt kezdették meg. A faragott kövek legnagyobb részét a bontó vállalkozó ott a helyszínen kőfaragóval széjjel daraboltatta és mint vagdalt követ eladta. A vandál pusztításra csak véletlen folytán, a déli kápolna fölötti védőbódé tetőzetének október havában végzett javítása alkalmával jöttünk reá. Ez alkalommal még sikerült nehány darabot megmenteni. Ezek egyike párkányrészlet,

nagyon szép késŏgót, szájából lángot lövellő torz emberfővel. Fényképét a 4. sz. képen adjuk.

Visszatérve a kiásott falmaradványokra az alaprajzon a már föltárt falrészek színezve vannak, míg a csak sejtett falrészek fehéren maradtak. Amint láthatjuk, a templom testét öt pár pillér három hajóra osztja. Sajnos, az eddig megtalált pillérekből csak az alapfalak maradtak meg, ezek is csak részben. Így a fő- és oldalhajók szélességi méreteire csak következtethetünk. Talán a még fennálló kertilak és melléképületeinek eltávolítása után az általuk eltakart pillérek többet fognak mondani. Egyelőre emiatt a régi és új szentély csatlakozási módja a templomtesthez sem deríthető ki.

Ugyancsak nem deríthető ki a nyilván az új szentélyhez mind a két oldalon csatlakozó építmények terjedelme és rendeltetése sem, annyival inkább nem, mert különösen az északi oldalon talált falmaradványok nem egykorúak.

A templom teljes hossza az alapfalak külső szélétől mérve kereken 48½ méter a templomtest (hajó, németesen hosszház), szélessége 16½ méter. Hozzá szorosan csatlakozik az utólag hozzáépített déli kápolna. Bejárata is a templomból volt. Délkeleti sarka letompított, négy támpillére van, tehát be volt boltozva. Belső hossza 8·13 m., szélessége 6 m. Egy ablakának a nyoma a kápolna déli falán látható. Felmenő falai elérik a 80 cm magasságot. Padlóburkolata részben helyben fekszik. (Ld az 5. és 6. képet).

A padlóburkolat 18·7—19 cm (7¼″) oldalméretű 4 cm vastag, égetett agyaglapokból állott. Ezek felületén késő gótikus lapos dombormű látható. Négyzetalakú keretben négykaréjú kőrácsminta. Ezt tagozott lemezek kötik össze a keret sarkaival. A keret oldalai bogáncsszárak, belőlük kinövő ide-oda hajló stilizált levelekkel és bimbókkal. (Ld az 5. sz. képet). Ilyen domborművű lap azonban aránylag kevés van. Köztük síma, ugyancsak négyzetalakú égetett agyaglapok, sőt helyenként a burkolat fali téglával van kijavítva. Úgylátszik a kolostor és templom első pusztulása után az 1541-ig még ott maradt barátoknak már nem volt módjukban a hiányt a régi domborműves lapokkal pótolni.

Ebben a kápolnában 3 oltár volt. Kettőnek az alapja a kőlépcsővel együtt megmaradt, a harmadiké csak részben.

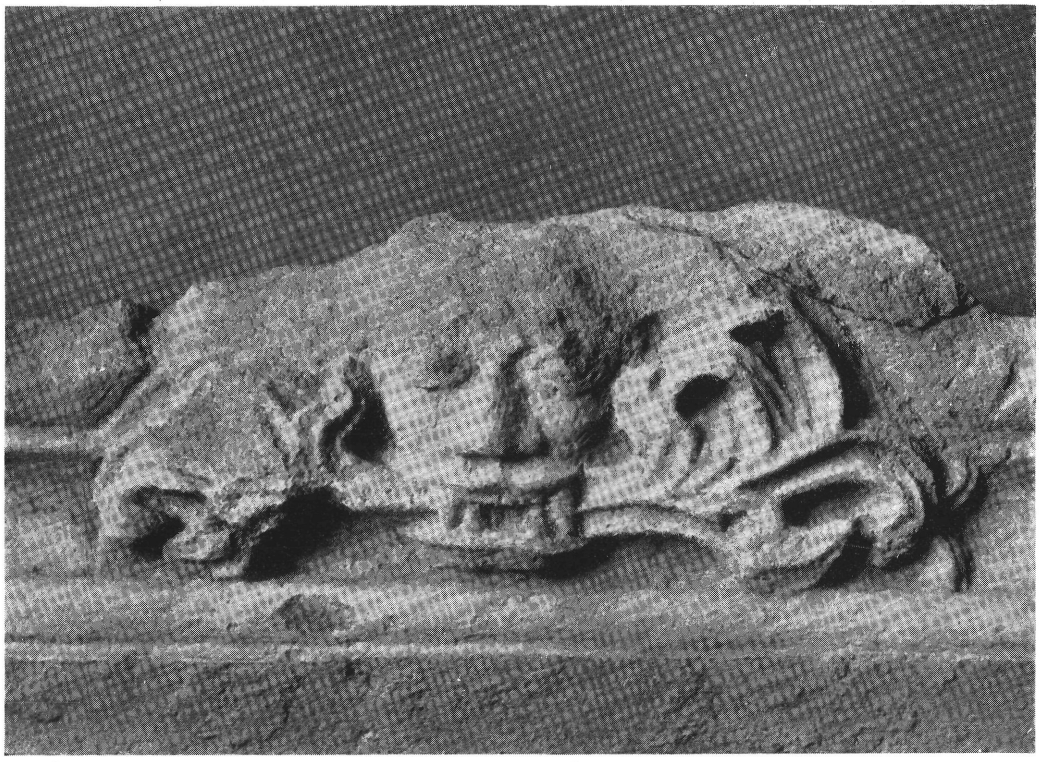

4. kép. – *A lebontott ház falából kikerült, torzfővel díszített párkányrészlet.*

Ezt a kápolnát 1488-ban fejezték be. Vele szemben a templom északi oldalán, de különállóan volt a másik, Szent Istvánról elnevezett kápolna. Ennek bejárata a kerengőről volt. Ebből csak az alapfalak maradtak fenn, helyenként ezeknek is már csak az utolsó rétege. A kápolna keleti oldala a nyolcszögnek a fele, tehát apsisszerűen volt kiépítve. (Ld. az alaprajzot és a 7. képet.) Nem ok nélkül, hiszen itt volt felállítva Remete Szent Pál márványból faragott koporsója, Dénes pálos testvér remekműve. Erre a koporsóra mondotta a török szultánnak Hunyadi Mátyás királyunkhoz küldött követe, amidőn azt megtekintette: »Valóban a nagy Isten és nem ember tanítá e művészt.«

A koporsó egy vörös márvány töredékét — valószínűleg a peremét — ásatásaink folyamán sikerült megtalálnunk. Fényképét a 8. képen adjuk. Méltán sorakozik a késői gótika e darabkája az eddigi nehány

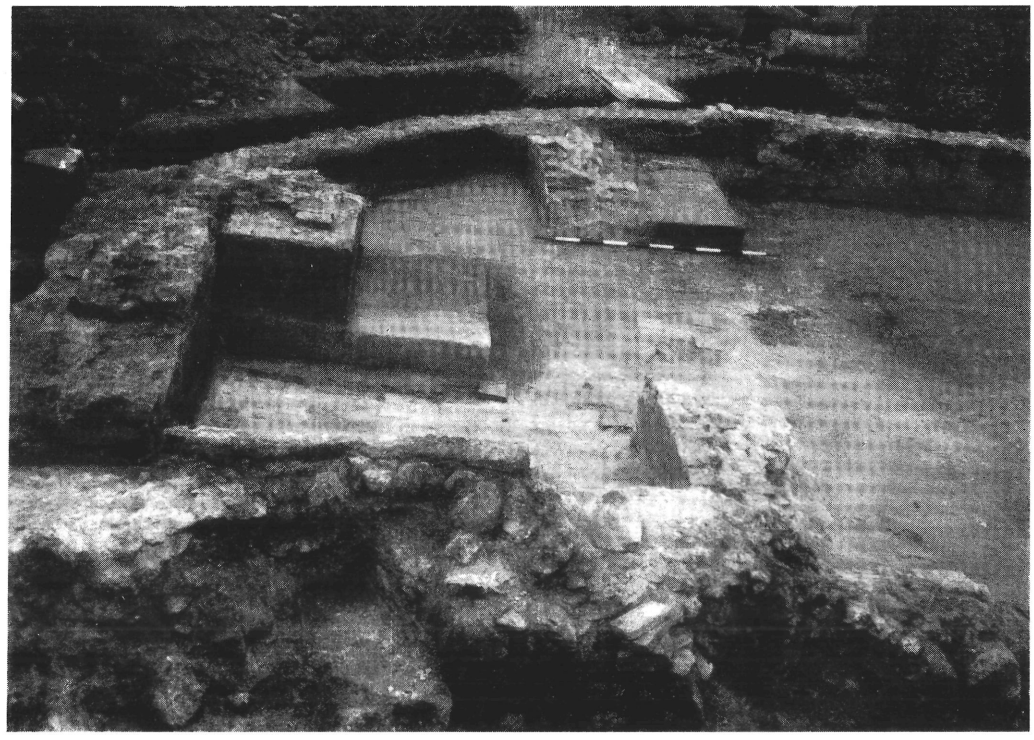

5. kép. – *A déli kápolna a kerti lak emeletéről.*

apró töredékhez. Erről a kápolnáról tudjuk azt is, hogy 1486—1492 között épült. A márványkoporsó minden esetre csak ez után készülhetett el.

Remélhető, hogy a további ásatások folyamán még több darabja is előkerül.

A fél nyolcszög sarkain egy-egy, összesen négy támpillért találtunk. A kápolna belsejében nyugati, déli és keleti oldalánál más, régebbieknek mutatkozó falak maradványaira bukkantunk. Ezek teljes kiásása és eredeti rendeltetésük megállapítása szintén a jövő kutatások feladata lesz. Ezek a falrészek Henszlmann rajzán nem szerepelnek. Vagy nem ásott le olyan mélyen, vagy zavarólag hatottak az alaprajzi elrendezésre és azért elhagyta azokat. Hihető, hogy az ő idejében e kápolna falai még magasabbak lehettek és talán nem is kellett mélyebbre leásnia.

6. kép. – *A déli kápolna padlója.*

7. kép. – *A Szent István-kápolna és a köralakú építmény a kerti lak erkélyéről.*

A templomnak új szentélye szintén a nyolcszög felével zárult, négy támpillérrel, habár ezekből eddig csak hármat sikerült részben kiásnunk. Itt a további ásatásnak a telek kerítése, út, fák és bokrok állottak útjában. Ugyancsak ezek akadályozták a szentély belsejének felásását is. A régi szentély, amennyire azt az eddig kiásott kis darabból meg lehet állapítani, ugyancsak a nyolcszög felével záródott. Itt a kerti lak áll útjában a további kutatásnak. Hasonló okból nem volt még eddig kideríthető, hogy a templomtest északkeleti sarkában lévő építmény tornyocska maradványa-e és milyen korú?

Az új szentély, amint azt Gyöngyösi Gergely pálos atya krónikájából tudjuk, az 1512-ben generálissá választott Gergely atya idejében épült. Vince testvér mesterművének tartják. A szentélyben a főoltárt, a mellette lévő üléseket és a padlót márvány borította. Volt ott azonkívül

díszesen faragott kórus és orgona is. Remélhető, hogy a kerti lak lebontása után még ráakadunk ezeknek a töredékeire is.

A templomtest északi oldalához csatlakozott a kerengő. Ennek falait is az útban levő akadályok miatt csak egyes helyeken sikerült kiásni úgy, hogy részleteiről és a hozzájuk csatlakozó épületrészekről még semmit sem tudunk. A kerengő északi oldalához csatlakozó maradvány a föld színe fölé emelkedik és kiegészítve részben még a közelmultban is kamrául szolgált.

A Szent István-kápolnától északkeletre, a templommal úgy látszik bizonyos kapcsolatban állott köralakú vagy sokszögű (tizenkétszögű) építmény maradványai láthatók. Alapfalai amennyire megállapíthattuk, 2·80 m szélesek. A részletes és alapos kutatást felette megnehezítette az

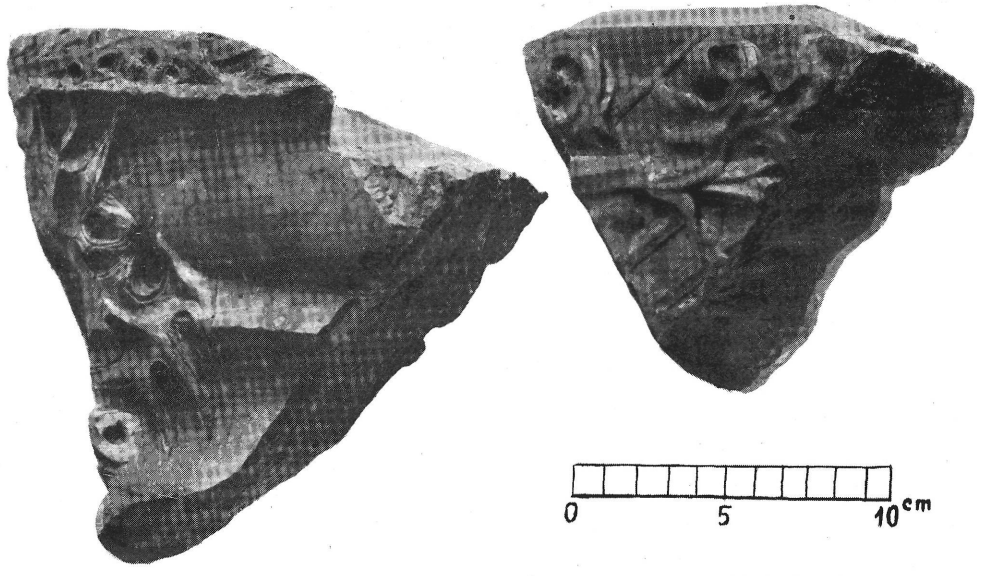

8. kép. – *Remete Szent Pál vörösmárvány koporsója peremtöredékének két oldala.*

építményen terpeszkedő nyolc terebélyes vadgesztenyefa. Ezek gyökérzete behálózta az egész építmény területét. Hozzájuk nem nyulhattunk s így a további kutatást mellőznünk kellett. Henszlmann rajzán nyolcszögű építménynek jelzi, ez azonban eddigi vizsgálatunk alapján nem valószínű. Belsejében is különböző falak maradványaira akadtunk. Ezek egyike a templom sekrestyéje egyik falával látszik kapcsolatban lenni.

A szemközti — északnyugati — oldalához egy épület sarka csatlakozik. Ugyanitt a fallal összefüggő kőpadra akadtunk. Ebből arra lehetne következtetni, hogy az épületet kívül köröskörül kőpad szegélyezte. E különös építmény rendeltetését egyelőre csak találgathatjuk. Talán »ossarium« lehetett.

A keleti oldalon szomszédos székesfővárosi erdészlak udvarán is kezdtünk kutatni. Ezt a telket is tulajdonképen a 93. sz. telekből hasították ki. Itt szintén egy épület nyomaira akadtunk sok edény és kályhacsempe maradvánnyal. Talán a kolostoron kívül lakó laikusok számára szolgált. Esetleg mesteremberek, talán fazekasok tanyája volt. Itt is érdemes volna tovább kutatni.

A kolostor maradványai átnyúlnak a szomszédos volt Szép Juhászné területére. Itt a fák gyökérzete alatt mindenütt mutatkoznak falmaradványok, sőt a bozótban egy □ építmény (talán torony?) maradványai a föld színe fölött is láthatók.

Az ásatások folyamán 221 darab különböző kőfaragványtöredék került elő. Ezekből néhány jellemzőbb darabnak rajzát, illetve keresztszelvényét a 9. képen adjuk. Egy ablakbéllet és a hozzátartozó kőrács keresztszelvénye, egy ajtóosztó borda rajza, egy boltozati borda szelvénye és egy pillér lábazata látható e rajzon. Valamennyi a XV. század második feléből való csúcsíves ízlésű.

A templom északi oldalhajójában az 1. és 2. támpillér között egy, ugyanott a kerengőről szóló bejárat előtt két és a kerengőben, ugyanezen bejárattól nyugatra egy — többé-kevésbé ép — tetemet, azonkívül a templom egész területén szerteszórva emberi csontokat ástunk ki. Ez is bizonyítéka annak, hogy rendszertelenül már többször összeforgatták itt a talajt. Ezekből a tetemekből kettőt az Egyetem antrophológiai intézetbe szállítottunk, a többit a pálosok gellérthegyi kolostorának adtuk át megőrzés, helyesebben eltemetés végett. Ezeket a csontokat a sziklatemplomban helyezték el.

Az egyik tetemnél a térdek között Kun László király (1272—1290) kis ezüst érmet találtuk (C. N. H. I. 331.). Azonkívül elő került Zsigmond király két obulusa és I. Ferdinánd király 1535-ből való ezüst denárja. Ez utóbbi minden esetre megerősíti azt az okiratokból már úgy is tudott tényt, hogy a kolostorban ezidőtájt még laktak.

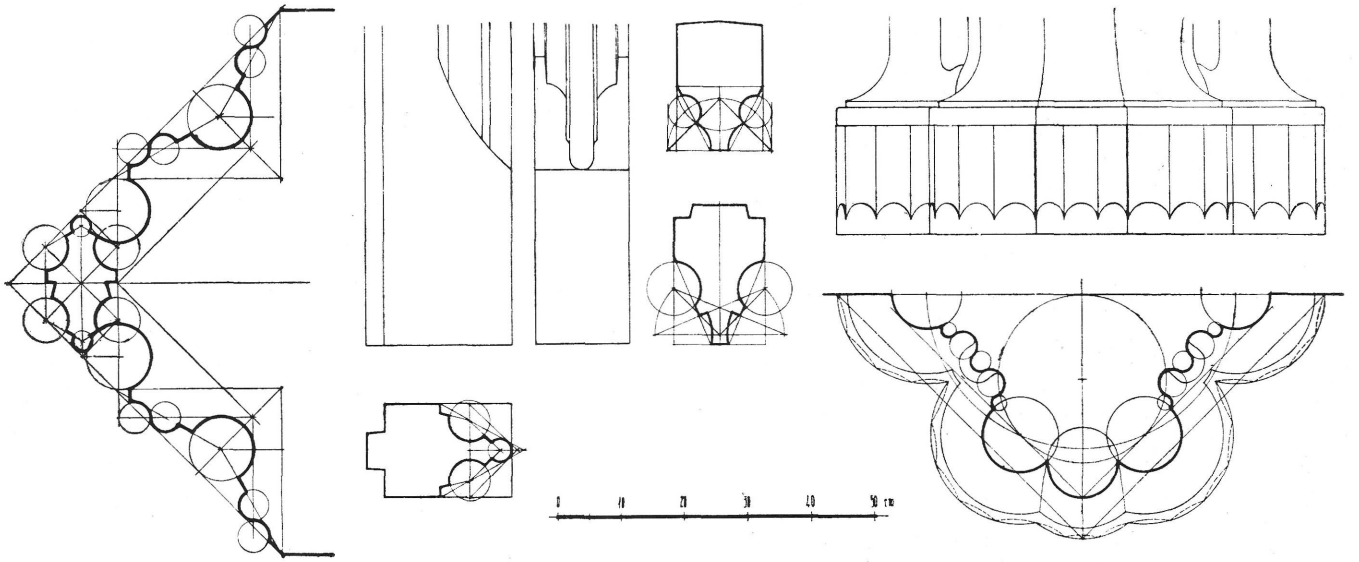

9. kép. – *A Buda-szentlőrinczi Pálos-kolostor feltárása alkalmával felszínre került faragott kőtöredékek keresztmetszetei.*

Végül az apróbb leletekből megemlítendő még egy ugyanolyan arannyal futtatott égetett agyagváza egy töredéke, amilyeneket Mátyás királynak a Hidegkúti-út 48. sz. alatt megtalált vadászkastélya maradványai között találtunk.

Ugyancsak a Mátyás király vadászkastélyában találtakéhoz hasonló rombusalakú mázas padlóburkolólapok töredékei is akadtak, de ezek mind a padlózat széléhez készült feles lapok maradványai. A hajlásszögük egyezik amazokéval, miután azonban eddig csak töredékek kerültek elő, nagyságukat nem sikerült megállapítani. Ugyancsak előkerültek □ alakú, egyező méretű mázas padlóburkoló lapok is. A máz színei: fehér, zöld és harmadiknak egy új szín: *az égszínkék*.

Előkerültek, domborműves kályha csempetöredékek is. Az egyik töredék pálos-barát törzse, fej nélkül (a fej letörött), de nem fehér, hanem zöld mázzal van bevonva.

Közelfekvő az a gondolat, hogy talán agyagégetőkemencéjük is volt és itt készültek Mátyás király arannyal futtatott vázái is. Ezt a kérdést is a jövő ásatások vannak hivatva tisztázni.

3. Szent Gellért-temploma a Rudas-fürdőnél.

Az 1937. év tavaszán a Rudas-fürdő átalakítási munkái során az épület északi oldala mellett és magában az épületben is régi falak kerültek napvilágra. Ebből az alkalomból megbizattam az előbukkant falmaradványok megvizsgálásával és egyúttal biztató eredmény esetén a Rudas-fürdő és Erzsébethíd között elterülő fürdőkert területének lehető átkutatásával is. Ezeket a munkálatokat április hó 16-ától május hó 13-áig és május hó 24-étől június hó 3-áig végeztük el a lehető legnehezebb körülmények között, mert egyrészt az átalakítási munkálatokat, másrészt az ivógyógymódot és fürdőt használó közönséget nem zavarhattuk meg. Azonfölül egyéb akadályok (különféle kábel-, gáz-, víz- és gőzvezetékek, csatornák) tették még nehezebbé a kutató munkát és akadályozták a feltárást gyakran éppen ott, ahol arra a régészeti kutatás szempontjából leginkább szükség lett volna.

Mindamellett sikerült az ásatások első szakaszában a Rudas-fürdő épülete alá nyúló, észak-déli irányban terjeszkedő épület falait részben

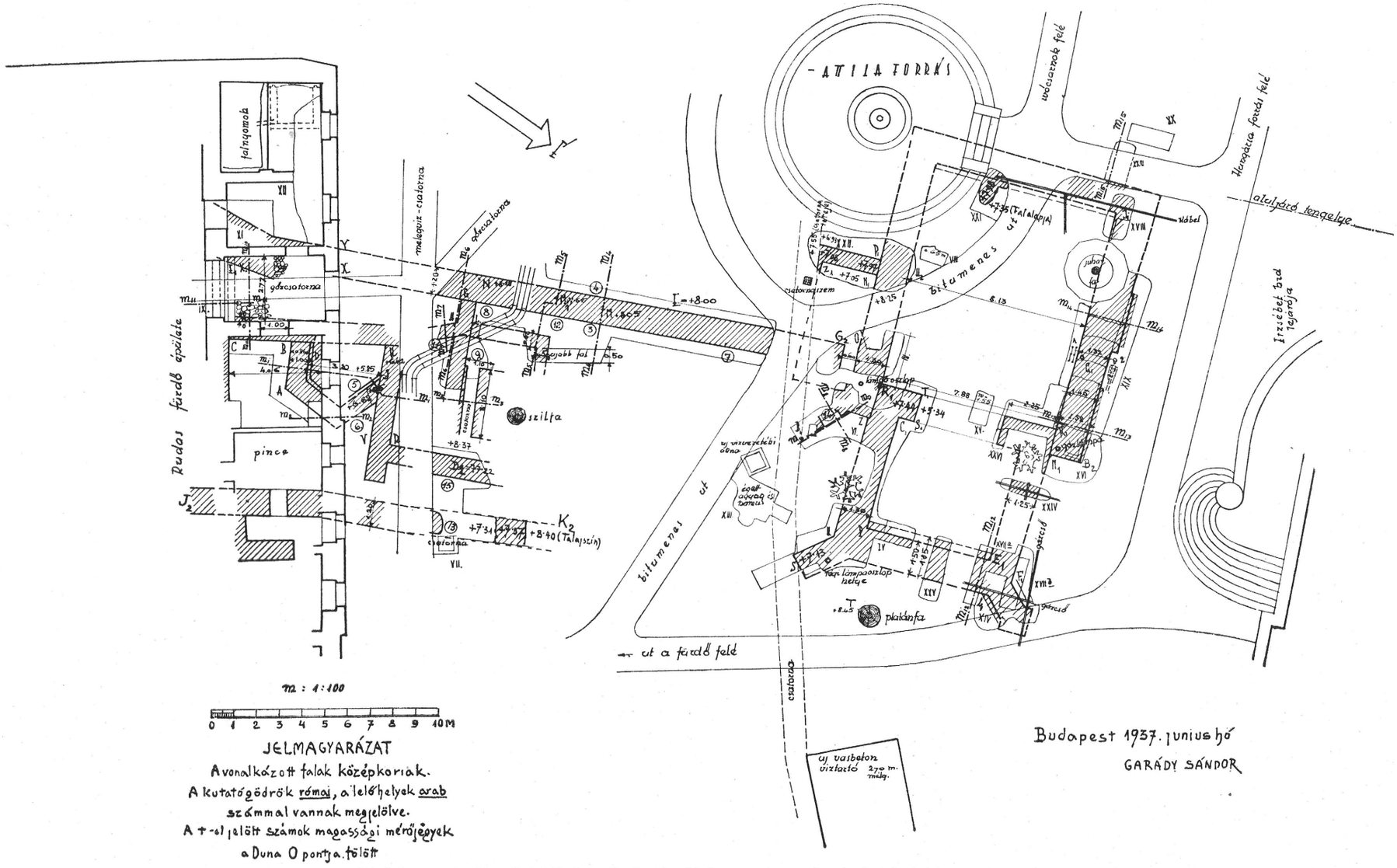

10. kép. — *Az Erzsébet-híd és a Rudas-fürdő között végzett ásatások felmérési rajza.*

kiásnunk. Ezen az épületmaradványon azonban semmi jel sem mutatott arra, hogy azt, vagy annak egy részét templomnak lehetett volna tekinteni. Éppen észak-déli hosszirányú kiterjedése is ellene mondott ennek. (Ld a 10. sz. képen a G_2—*E-M-N-X-XI*, J_2—K_2 és a »*G*« pontnál kelet felé elágazó falrészt.)

Vannak, akik úgy vélik, hogy Frangepán György kalocsai érsek palotája állott a Rudas-fürdő helyén s abból építette volna Szokoli Musztafa budai pasa a törökös kényelemmel és ízléssel berendezett úgynevezett »*Zöld oszlopú fürdőt*«. Ennek maradványa a Rudas gőzfürdő ma is fennálló kupolás épületrésze. Ez a vélemény azonban Wernher György ide vonatkozó megjegyzésének téves értelmezésén alapszik. A Buda visszafoglalása után működött budai császári igazgatóság (adminisztráció) vezetője Werlein kamarai felügyelő szerint e tájon lett volna a királyné fürdője. Egészen határozottan tehát nem állíthatjuk, hogy a kiásott falmaradványok milyen célt szolgáltak. Inkább látszik valószínűnek, hogy a fürdőhöz csatlakozó dervismecset lehetett. A fentebb említett két fal között különböző régi (lásd a 10. sz. helyszínrajzon a *C—B—A—J* és *K—V—R—*D_1 faldarabokat) és újabbkori falmaradványok kerültek elő, sőt egy régi csatorna darabja is, ezeknek korát azonban csupán a habarcs és téglamaradványok után bajos pontosabban meghatározni. Épp úgy lehetnek közép-, mint török koriak is.

E falmaradványok szomszédságában, tőlük északra az Erzsébethíd felé egy másik épület maradványai kerültek elő. (Lásd a helyszínrajzon az R_1—*U—S—P*-vel, XXV-el, E_1 F_1 L_1-el, XXIV-gyel, K_1—N_1—B_2—G_1-gyel, XXI-gyel, H_2—P_1—Z_1-gyel és »*O*«-val jelzett faldarabokat.) Sajnos, hogy különböző akadályok (fák, bokrok, lámpák, út, csatorna stb.) és az ásatás időtartamának korlátozása miatt is az építmény falait sem teljesen, sem elég mélyen kiásni nem lehetett. De a kiásott részek összekötve éppen elegendő tájékoztatást nyujtanak arra, hogy itt egy egyhajós, egyenes záródásos szentélyű, kisebbszerű templom maradványaira, helyesebben alapfalaira bukkantunk.

A hajó belső szélessége az alapfalak után ítélve 8·13 m, belső hossza kereken 10 m, a szentélyé 5·0 m × 5·50 m lehetett. A hajó és a szentély falazata nincsen egymással kötésben, tehát mind a kettő külön-külön épült. A hajó déli oldalán egy szintén külön épült toldalék falmarad-

ványára akadtunk (H_2—P_1—Z_1 falrész). Ennek déli falát a már említett csatorna építése alkalmával távolíthatták el, csak a »Z_1« sarok volt még megállapítható, a keleti fal teljes kiásását a bitumenes út, illetve a rajta közlekedő fürdőközönségre való tekintet akadályozta. Valószínűleg itt volt a templom bejárata s ez a toldalék az előcsarnok lehetett. A helyszínrajzból látható, hogy azt, helyesebben annak déli falát *keresztezi az először megtalált dél-északi hosszanti épület fala*. Éppen a fentebb ismertetett oknál fogva nem állapíthattuk meg melyiknek a fala volt felül és melyiké alul. Mindenesetre már eddig is bizonyítékul szolgál arra, hogy a templom és az épület nem lehettek összetartozó építmények, hanem egymást kizárták. A legvalószínűbb föltevés, hogy a templom a régibb, az utóbb említett épület az újabb és hogy amikor ez épült, a templom már nem állhatott fenn épségében.

A szentély déli falához szintén csatlakozott valamilyen toldalék, de sajátságosan 45°-ú szögnek megfelelően megtört fallal. Itt is a csatorna tette lehetetlenné a további kutatást. Ezen a falon egy ajtó vagy ablaknyílás is volt, középkori téglákkal körülfalazva és B_1 pontnál egy *római imbrex* folyókának fölhasználva. Ez a folyóka azonban valószínűleg később készülhetett, mert ez épületrésszel kapcsolatban bajos elképzelni rendeltetését. Ez a toldalék talán a sekrestye lehetett.

A hajó északi falának külső oldalán egy 2·70 m hosszú, mintegy 0·30 m széles kiugrás van (ld a 11. rajzon az m_{14}—m_{14} metszetet). Ebből bejáratra lehetne következtetni, bár szokatlan, hogy ilyen aránylag kisméretű templomnak mind a két hosszoldalán lett volna bejárata s amellett nem is szemben egymással. Lehet ugyan arra is következtetni, hogy ez a két bejárat nem egyidőben volt használatban. Valószínűnek tartjuk, hogy a templom nyugati oldalán éppen a sziklaomlások veszélyére tekintettel nem is volt bejárat.

A XXI. sz. kutatógödörben (ld a helyszínrajzot) talált pillérszerű nyúlványból következtetve a templomnak alighanem karzata is volt. Mindenesetre kár, hogy a nyugati falat az ott elvonuló út és villamoskábel miatt nem lehetett teljesen föltárni. Így érdekes részletek maradtak felderítetlenek.

A szentély keleti sarkain egy-egy átlósirányú, a szentély falával 135-fokú szöget bezáró támpillérre akadtunk. A déli támpillért újabb

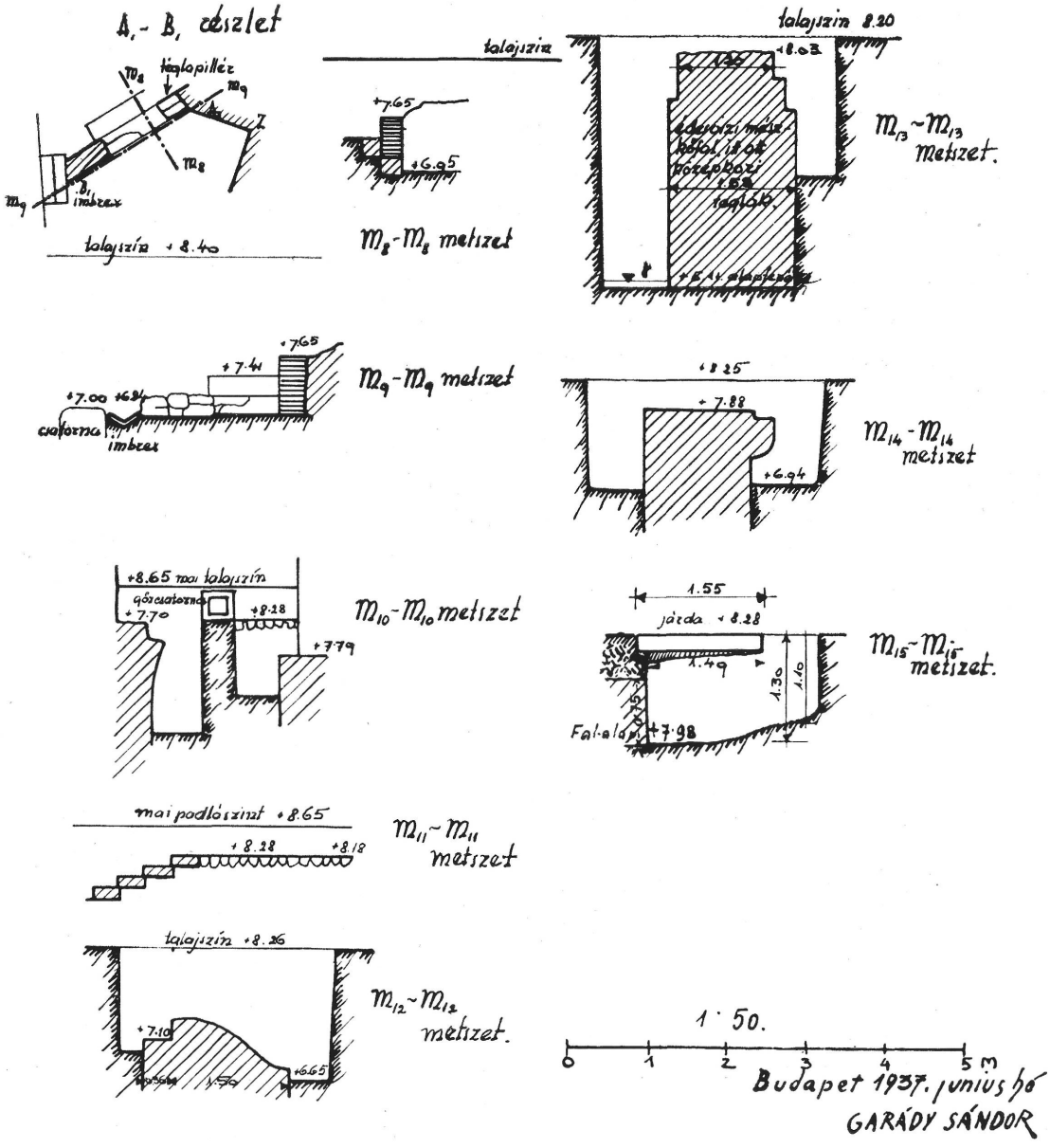

11. kép. — *Az Erzsébet-híd és a Rudas-fürdő között végzett ásatások részletrajzai.*

időben egy csatornaépítés alkalmával megcsonkították, az északi azonban teljesnek látszik, bár az ott elvezető bitumenes út miatt azt sem áshattuk ki teljesen.

Ennek a pillérnek oldalai a végük felé 45° elhajlással kiszélesednek, majd derékszögben megtörve elkeskenyedvén valószínűleg élben végződnek. Egyelőre nem tudunk rá példát, hogy ilyen kiképzésű támpillérek korban összeegyeztethetők-e a Rudas-fürdő területén talált, kerubot ábrázoló a XI. századból származónak vélt homlokzatdísszel. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a templom és a hajó nincsenek kötésben egymással, hanem érintkezőfalaik tompán illeszkednek, föltehető, hogy a hajó előbb épült, mint a mostani szentély és annak helyén eredetileg egy kisebb, talán félkör alakú foglalt helyet. Ezt persze csak a szentély területének teljes fölásásával lehetne eldönteni.

Az alapmélységek, már ahol ez az akadályozó körülmények folytán megállapítható volt, nagyon eltérőek. Míg a hajó nyugati falánál a mai talajszinttől 1·30 m-re, a Duna 0 pontjától + 7·98 m-re már elértük az alapot, »K_1«-pontnál a hajó és a szentély fala találkozásánál a hajó alapját a mai talajszínttől 2·86 m-re, a Duna 0 pontja felett + 5·34 m-re a szentély alapját + 5·11 m-re találtuk meg. A hajó fala azonban a szentélytől 0·60 m-re lépcsősen a szentély alapjáig ért. (Ld a 11. rajzon az m 13. metszetet.) A szentély keleti falánál hely hiánya miatt a fal alapjáig nem tudtunk leásni. Így »L_1« pontnál a Duna 0 pontja felett + 5·74 m-re még nem értük el az alapfeneket. A fentiekből arra lehet következtetni, ami különben természetes is, hogy itt az eredeti talajszintnek a Duna felé erősen lejtősnek kellett lenni. Erre mutat, hogy a hajó és a szentély északi fala csatlakozásánál a falak külső oldala, ameddig leáshattunk, símára faragott kövekből van falazva és a fal felületén hiányzik az alapgödrök oldalfalain észlelhető habarcs kitöltés.

A templom falai 1·25—1·50 m szélesek, sőt a szentély keleti alapfala 1·85 m széles, tehát a templom méreteihez viszonyítva erősek. Legnagyobbrészt travertin (édesvízi) mészkőből dunakavicsos habarccsal vannak falazva, benne itt-ott egyes téglák.

A templom hossztengelye a mágneses kelet-nyugati iránytól 19°-kal tér el dél felé. Ez aránylag nem is sok. Így például a Szent István építette székesfehérvári bazilikáé 28°-kal, a vele közel egykorú veszprémi székes-

egyházé 32°-kal, a zsámbéki kolostortemplomé meg éppen 40°-kal tér el a kelet-nyugati iránytól.

Egy különössége a szentélynek, hogy a diadalív nyílása a templom tengelyéhez viszonyítva nem részarányosan van elhelyezve, hanem — legalább is az alapfalakban — mintegy 35 cm-rel délfelé eltolódott. Lehetséges azonban, hogy a fölmenő falaknál ezt a rendellenességet már kiküszöbölték.

Nem lehetetlen, hogy a szentély fölött torony emelkedett. Ezt annyival is inkább föltételezhetjük, mert egyebütt toronynak a nyomára nem akadunk és mert az eléggé tekintélyes falméretek mellett a támpilléreknek alig volna jogosultságuk.

Olyan középkori templomunk, helyesebben annak maradványa több van Nagymagyarországon, amelynek egyenes záródású a szentélye, sőt ezek éppen a régebbiek közé tartoznak. Tornyos szentélyről azonban csak egyről van tudomásunk. Ez a békásmegyeri úgynevezett Puszta-templom. Ma a tornya már nem látható, mert időközben elpusztult, helyesebben elpusztították a békásmegyeri svábok. Németországban és Ausztriában több ilyen tornyos szentélyről van tudomásunk.

A templom hajóján belül az északi fal mellett egy csonka, kívül pedig egy majdnem ép tetemet találtunk a fallal párhuzamosan, tehát keletre fekvőn. Azonkívül körülöttük és a hajó többi részén is sok emberi csontot széjjelszórtan. Ugyanitt évekkel előbb, mikor a kertet rendezték, szintén sok emberi csont került elő.[4] Ez arra mutat, hogy itt a templomon belül és kívül temetkeztek. Temetkezni a középkorban vagy plébánia vagy kolostor templomában szoktak.

Kolostorról itt aligha lehet szó, hacsak a szent János lovagok kolostorára, kórházára és Szent Erzsébetről nevezett templomára nem gondolunk. Az ásatások eredménye azonban nem szól emellett. Eltekintve attól, hogy a tőle délre kiásott épület, amint erről már fentebb megemlékeztünk, későbbi keletű, nélkülözi a kolostoroknál szokásos kerengőt és beosztást.

Különben is a szent János lovagok kórházát és templomát már a töröktől való visszafoglalás után is bizonyára a még fennálló rommaradványok alapján, mindig a volt Sáros-, most Gellért-fürdőnél keresték. Ezért építettek oda újból dögvészes kórházat és templomot is. Sajnos

a Sáros-fürdő lebontásakor és a Gellért-fürdő építésekor tudtunkkal senki sem foglalkozott ezzel a kérdéssel és nem figyelt erre.

Egy nagyobbméretű súlyos *pillérfejezet* azonban, amely a Sáros-fürdő lebontása alkalmával elkerülte a megsemmisülést és ma a Halász-bástyai Kőtárban látható, arról tanuskodik, hogy itt középkori épületet joggal tételezhetünk föl. Ha tehát megmaradunk amellett, amit különben eddig is úgy véltünk, hogy a Szent János lovagok kórháza és temploma a mai Gellért-fürdőnél volt, a Rudas-fürdő kertjében kiásott és most ismertetett templomot plébániatemplomnak kell tartanunk.

Az egykorú oklevelek Kispesten (ez volt a magyar neve), vagy német néven Kreenfelden (később magyarítva Kelenföldön) csak egy plébániatemplomról emlékeznek meg. Ez pedig a szent Gellért-temploma volt.

A legenda szerint Gellért püspök Endre és Levente üdvözlésére Székesfehérvárról Diódot (a mai Diósd) érintve megállapításom szerint, amelyre itt részletesen nem terjeszkedhetem ki, az úgynevezett mészárosok útján és a Gellérthegy és Naphegy közti nyergen át (Budaörsi-út tájéka — Hadnagy-utca) érkezett a *pesti* révhez. Kíséretében voltak Beszteréd, Bődi (Bőldi) és Beneta püspökök és Szónok ispán is nagy sokasággal. Itt találkoztak velük Vatával élükön a fellázadt pogány magyarok, akik szintén Endrét és Leventét várták.

A pesti rév jobbparti, mai budai oldalához érve a két sokaság összeütközött, amelynek gyászos következménye volt Szent Gellért, Bődi és Beszteréd püspökök, valamint Szónok ispán és sok keresztény hívő vértanú halála. Ekkor a mai budai oldalon aligha lehetett templom, hiszen azt a pogány magyarok bizonyára feldúlták volna. Másodnapra Szent Gellért holttetemét, amint a legenda határozottan nem is egyszer említi, *Pesten* (és *nem Kispesten*) a Boldogasszony-templomban (a mai belvárosi plébániatemplom elődjében) temették el.

Nem lehet tehát elképzelni, hogy ez a Boldogasszony-temploma a jobbparton lehetett volna. Hiszen a pogány sokaság elől Pestre, mint akkor már megerősített helyre, akart menekülni csónakon Szónok ispán is. A pogány lázadók elől tehát röviddel halála után csakis a Duna tulsó partjára, a biztosabb pesti oldalra menthették át Szent Gellért tetemét.

Ugyancsak nem lehetett Szent Gellért-temploma a mai tabáni Szent Katalinról elnevezett — plébániatemplom helyén sem, mert ez

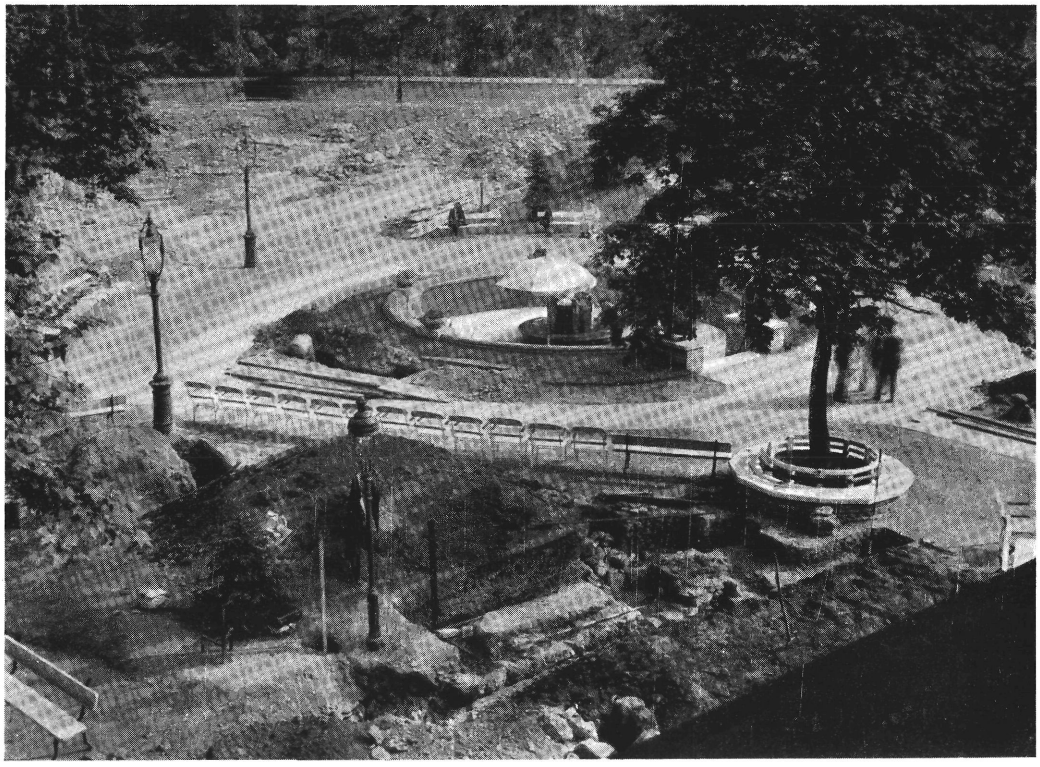

12. kép. – *A Rudas-fürdői ásatások.*

ellenkeznék a krónikák és Bonfini azon megállapításával, hogy Szent Gellért-temploma azon a helyen állott, ahol őt letaszították és fejét a sziklán összezúzták. Azonfelül a legenda arról beszél, hogy az árvíz nem bírta lemosni Szent Gellért vérének nyomát. Már pedig a tabáni plébánia-templom magaslaton, árvízmentes helyen áll, oda árvíz soha sem érhetett.

Mint külön érdekességet említjük fel ehelyütt, hogy a templom hajójának északi fala mellett egy kerek 7 cm hosszú 3 cm széles, 2 cm vastag márgadarabka került elő, amelyen vörös folt van. Olyan, mintha *vérrel lenne átitatva*. A budai márgánál nem ritka ez a vasoxyd okozta vörös színeződés. Azonban ezen a helyen sehol budai márga nem található, hanem csakis fölötte, a Gellérthegy sziklás oldalán. Tehát onnan kellett valahogyan leesnie vagy legurulnia. Innen magyarázható a legendában említett véres szikladarab is, amely éppen miután csak egyes

darab volt, felülről eshetett oda talán éppen Szent Gellért vértanusága alkalmával. Tehát ez a lelet mellékesen szintén bizonyíték arra, hogy ez a hely lehetett a vértanuság helye. A tabáni templom helye tehát éppen a hegytől való nagyobb távolsága miatt már ezért sem jöhet számításba.

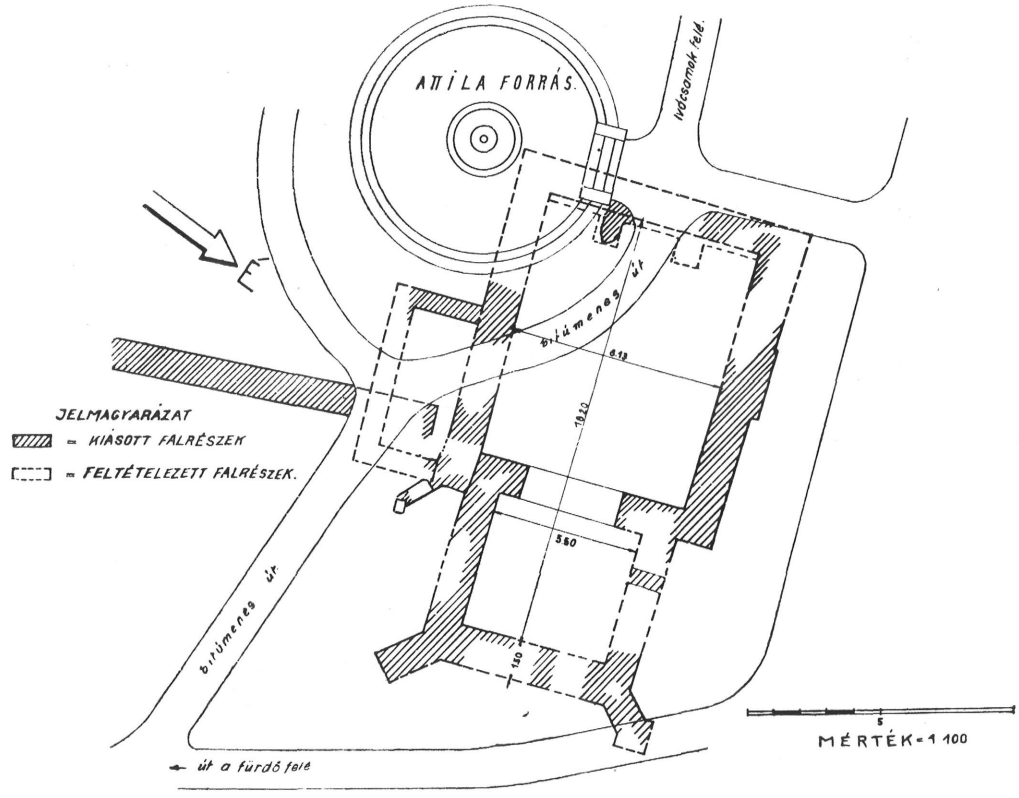

13. kép. — *A Rudas-fürdő kertjében kiásott templomrom alaprajza.*

Végül meg kell említenem, hogy tabáni ásatásaim során a tabáni templom szentélye alatti kriptában is kutattunk és ottan ásatásaink során csak egy csatorna nyomaira akadtunk.

A plébániatemplomban látható — a XII. századból származó — Krisztus-dombormű sem lehet nyomós érv a Szent Gellért-templom ottléte mellett, mert kis, alig 40 cm-nyi méretei mellett egy ember a kezében távolabbról is könnyen elhozhatta.

Istvánffy leírására sem célszerű ebben a tekintetben hivatkozni, mert Istvánffy vagy 1535-ben, vagy 1538-ban született, tehát aligha láthatta Szent Gellért-templomát, hiszen Buda 1541-ben már végleg a török kezére került és Szent Gellért-temploma helyén ekkor már talán csak üszkös romok állhattak. Különben is Istvánffy egy Korogiról szóló anekdota keretében csak odavetőleg említi a templomot.

Bízvást állíthatjuk tehát, hogy a Rudas-fürdőnél talált templom maradványai a *kispesti Szent Gellért-templommal* azonosak.

Végezetül a 13. sz. képen az Erzsébet-hídfőn levő révkapitányság ablakából készült fényképfelvételt mutatunk be. Ez a kép a Rudas-fürdő kertjének egy részlete, a háttérben az Attila-forrás medencéjével, az előtérben pedig az ásatás színhelyének egy részletével. A kitűzőrúd rajta fekszik a templom hajója északi falán. Az előtérben látható gázlámpa a hajó és a szentély északi csatlakozási pontja fölött van, a széksor végén a középtérben álló lámpaoszlop pedig a hajó és a szentély déli csatlakozási pontja fölött. Munkánk végeztével a falmaradványokat be kellett temetnünk.

Kívánatos volna, ha már a maradványok teljes föltárására nincsen mód, bár épület ma sem áll a helyén, tehát lényeges akadálya ennek nem volna, hogy úgy, amint az már tervbe volt véve, a templom körvonalai a Rudas-fürdő kertjében kővel láthatóan kirakassanak.

A templom körvonalait a 13. képen láthatjuk.

4. Szent Lázár-temploma az I. ker., Bugát-utcában.

A Szent Lázár-templomnak maradványaira 1939-ben, a Székesfővárosi Elektromos Művek Attila-utca 61—63. sz. alatt épülő áramátalakító épülete Bugát-utcai oldalán végzett befejező földmunkálatai folyamán bukkantunk. A hajó déli oldalán levő két támpillér alapja árulta el jelenlétét éppen a tizenkettedik órában, amikor azokat már részben aláásták és bontani akarták. A két támpillér tekintélyes méreteiből nagyobb építmény maradványaira következtettem s javaslatomra június 12-én elkezdtük annak föltárását.

Az ásatások igazolták föltevésem helyességét. Egy templomrom alapfalai kerültek elő a föld alól. Az ásatásoknak a Lógodi-utca felé eső részét

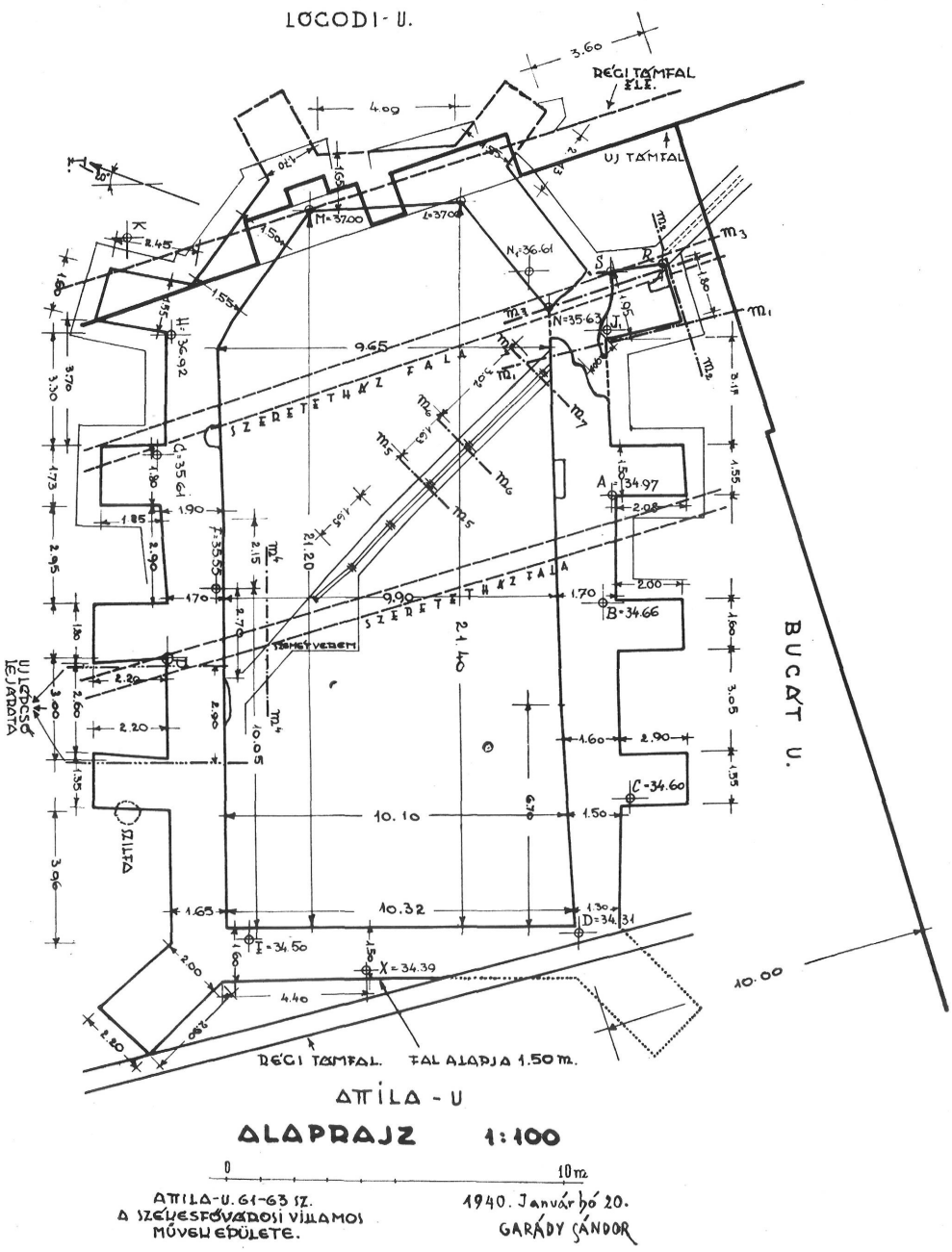

14. kép. — *Az I. ker., Bugát-utcában kiásott templom alaprajza.*

felette megnehezítette a mozgásban levő várhegy lejtőjének ideiglenes megtámasztására készült ducolás. Az útban álló ducolásokat ismételten ki kellett váltani, hogy a falromokat kiáshassuk.[5]

A munka első szakasza július hó 6-án fejeződött be. Az ásatási munka második szakasza ugyanez év szeptember hó 9-én indult meg.

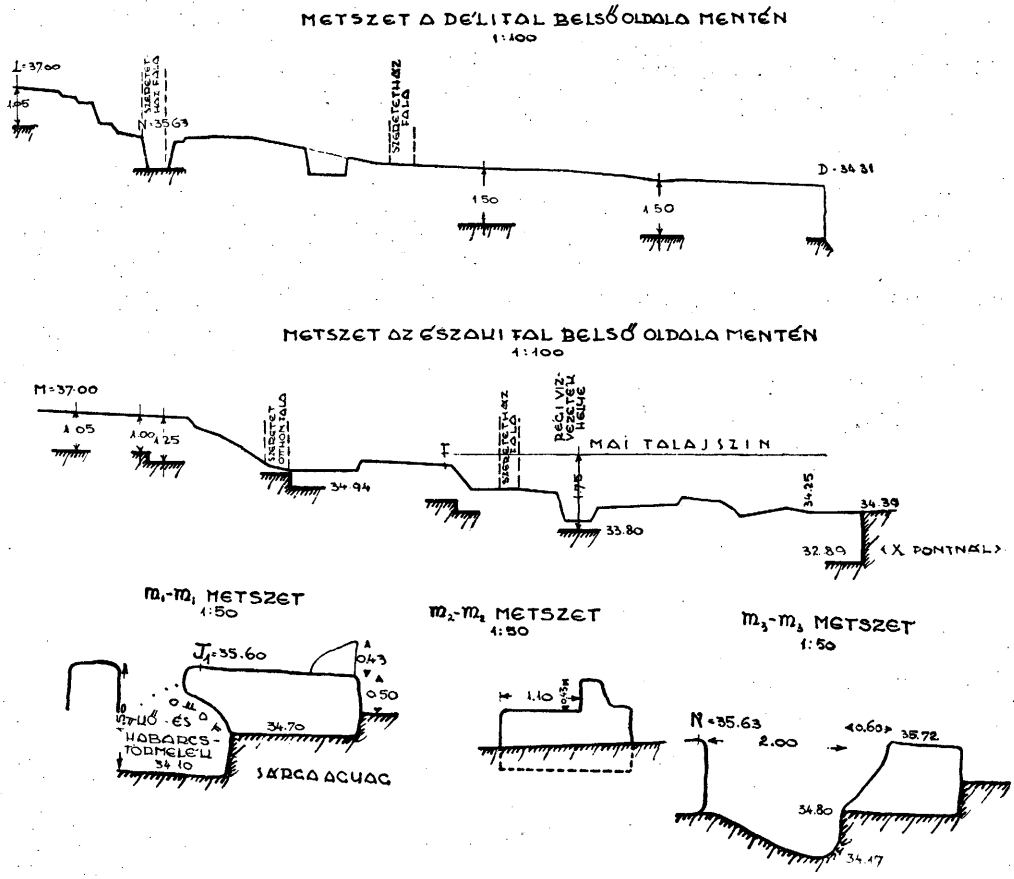

15. kép. – *Az I. ker., Bugát-utcában kiásott Szent Lázár-templom metszetei.*

Ekkor kezdették meg ugyanis a Lógodi-utcai új támfal építését és ezzel kapcsolatban a meglevő régi, már részben elmozdult fal lebontását. A munkának ez a szakasza, amelynek során a templomromnak az új támfal alapjainak kiásása alkalmával előkerült falrészeit kísértük figyelemmel, vizsgáltuk meg és mértük föl, valamint lefényképeztük, szep-

tember 30-án záródott. Ezeknek a napvilágra jutott falmaradványoknak egy része ugyanis az új támfallal elkerülhetetlenül újból eltakartatott.

A feltárási munkák harmadik szakasza ugyanez év október hó 26-ától november 14-éig tartott. Ekkor a már elkészült új támfal védelme alatt elvégeztük a még hátralékos falrészek kiásását és a kiásott falrészeknek védőburkolattal való ellátását is.

A 14., 15. és 16. képen bemutatjuk a templom alaprajzát, hosszmetszetét és délkeleti sarkának nehány jellemző keresztszelvényét. Egyszerű egyhajós templomtest a hatszög felével záródó apszissal. A templom délnyugati sarkát nyilván akkor, amikor a XVIII—XIX. században az előtte elhúzódó támfalat építették, lebontották. Föltételezhetjük, hogy ezen a sarkon is ugyanolyan támpillér volt, mint az északnyugatin. Toronynak nyomát nem találtuk, hacsak a hiányzó délnyugati sarkon nem volt torony, noha ez alig valószínű. Inkább lehetséges, hogy úgynevezett huszártornya volt.

Buda eddig ismert XVI—XVIII. századbeli látképei erről úgyszólván semmit sem mondanak. Így például Budának nyugat felőli Siebmacher János nürnbergi metsző által 1598-ban készített látképén[6] a várhegy lábánál végigvonuló házsor Lógod helységet akarja ábrázolni. Erről tudjuk, hogy a közelmultban Fehérvárinak, akkoriban *Lógodinak* nevezett kaputól északra terült el a mai Lógodi-utca mentén. Mária királyné is a mohácsi vész után erre menekült s Lógodon várta be Burgio János pápai követet, a poggyászt összekészítő Thurzó Eleket, Szalaházy Istvánt és Bornemisza Jánost.[7]

Siebmacher metszetén a házak sorában azonban hiába keresünk templomra emlékeztető épületet. Az 1684-iki ostromot ábrázoló Wussim-féle metszeten[8] a bal előtérben látható ugyan egy »*F*« jelzésű, templomnak beillő tornyos épület, tornya tetején félholddal a magyarázó szöveg szerint »Ein kleines Schlössl«, amelyben a balszárny első tartaléka táborozott. Ez azonban a képen annyira félre esik templomunk helyétől, hogy avval nem tudjuk azonosítani. Pedig templomunknak, az alábbiakból következtetve kiemelkedő helyet kellett elfoglalnia.

Amint már fentebb is említettük, a templomnak már csak alapfalait találtuk meg. Sőt még a magasabban megmaradt apszis falai is csak alapfalak, mert padlószintnek ott sem találtuk nyomát és a falak belső

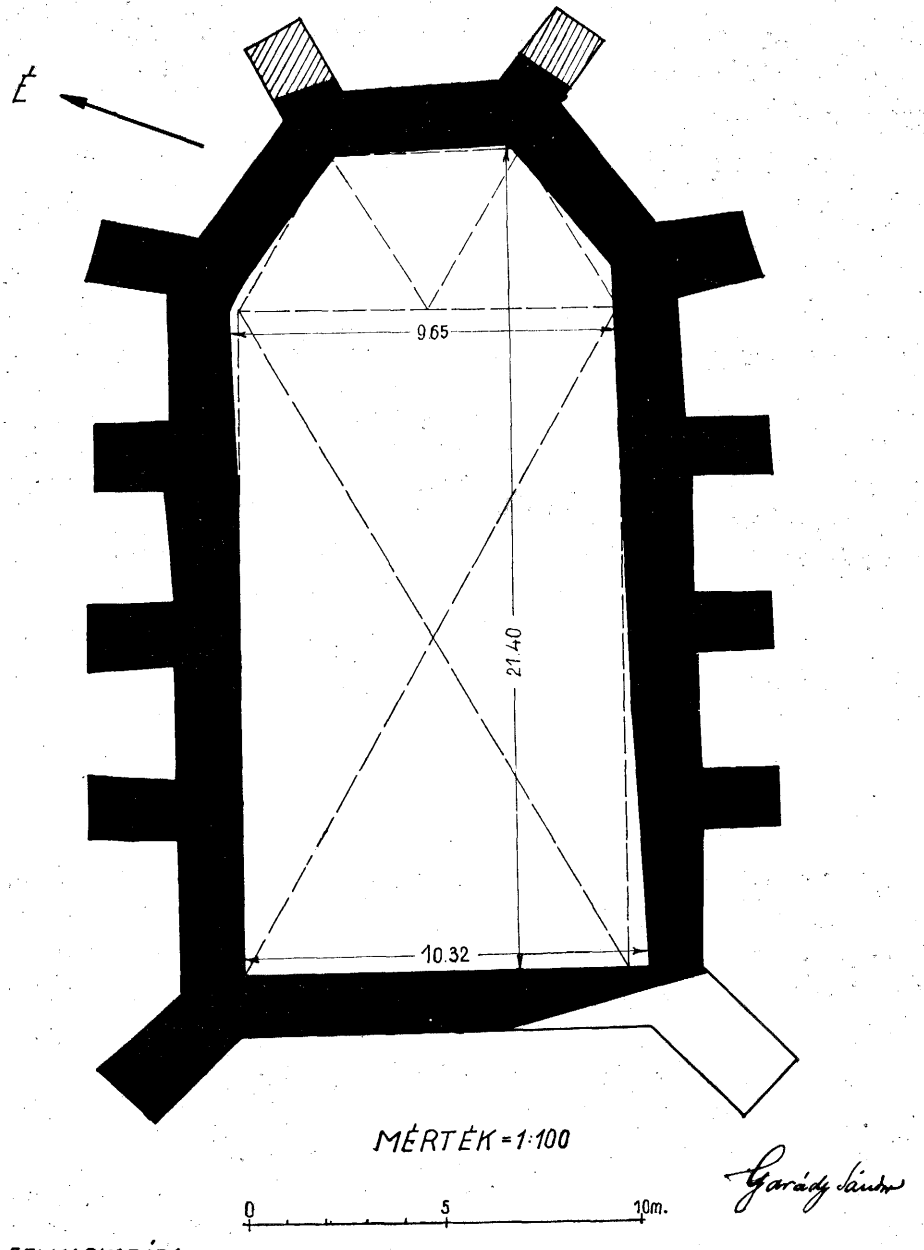

16. kép. — *A Bugát-utcában kiásott Szent Lázár-templom romjai és szerkesztési rajza.*

felülete is alapfalra mutatott, mert a rajta levő habarcs olyan volt, amint az alapgödrökben készült falazatnál szokott lenni és símára vakolt felületnek semmi nyomát nem leltük.

Az apszis megmaradt keleti falának felső éle a Duna 0 pontja felett + 37·00, a nyugati fal déli sarka + 34·31, az északi, + 34·50. Tehát a templom nyugati felében legalább is 2·00—2·70 m magasságban még az alapfal is hiányzott. Mindamellett még itt is megmaradt belőle 1—1½ m magasságú rész. Itt az alapfenék átlagos szintje a Duna 0 pontja felett + 32·90. Ebből következik, hogy az Attila-utca felé eső nyugati oldalán legalább is 4·5 m magas alapfalának, tehát a templomnak magaslaton állónak s így *messzire láthatónak kellett lennie.*

Abból, hogy a fentebb említett metszeteken nincsen nyoma, kétféle következtetést vonhatunk le. Vagy nem megbizhatóak a metszetek, vagy a templom a metszetek készítési idején már elpusztult. Ez utóbbi esetet valószínűsíti a hajó területén talált, tartalma után ítélve törökkorinak látszó szemétverem és egy ugyancsak a hajón végigvonuló facsöves vízvezeték maradványa. Ezekre itt most bővebben nem térhetek ki. (Ld a 14. képet.) Csak annyit említek még meg, hogy emiatt a vízvezeték miatt a templom hajójának és szentélyének délkeleti csatlakozásánál levő falsarok és támpillér falazatát széjjelrombolták, tehát kétségtelen, hogy a vízvezeték a templom elpusztulása után készült.

A templomnak nem volt a hajótól külön választott szentélye. Belső hossza az alapfalak között mérve 21·20 m, illetve 21·40 m, belső szélessége a nyugati végén 10·32 m, a keletin 9·65. Különösen feltűnő az utóbbi két méret közti nagy — 0·67 m-nyi — különbség. Bár az ilyen eltérések különösen alapokban nálunk nem szokatlanok a középkorban, ez az aránylag rövid távolságra eső méretkülönbség mégis ritkaságszámba menő. Ennek következménye, hogy a templom déli és nyugati fala által bezárt szög kerek 3°-kal kisebb a derékszögnél. Részben emiatt a hajó és az apszis csatlakozási pontjai sem esnek egy merőlegesbe. Itt az eltérés kerek 1·10 m. A templom szerkesztési rajzát a 16. ábrán láthatjuk. Erőteljes — 1·50—1·70 széles — falait 12 ugyancsak vaskos méretű támpillér veszi körül. Joggal következtetünk ebből arra, hogy a templom be volt boltozva. Keletelése a csillagászati égtájtól körülbelül 20°-nyira tért el észak felé.

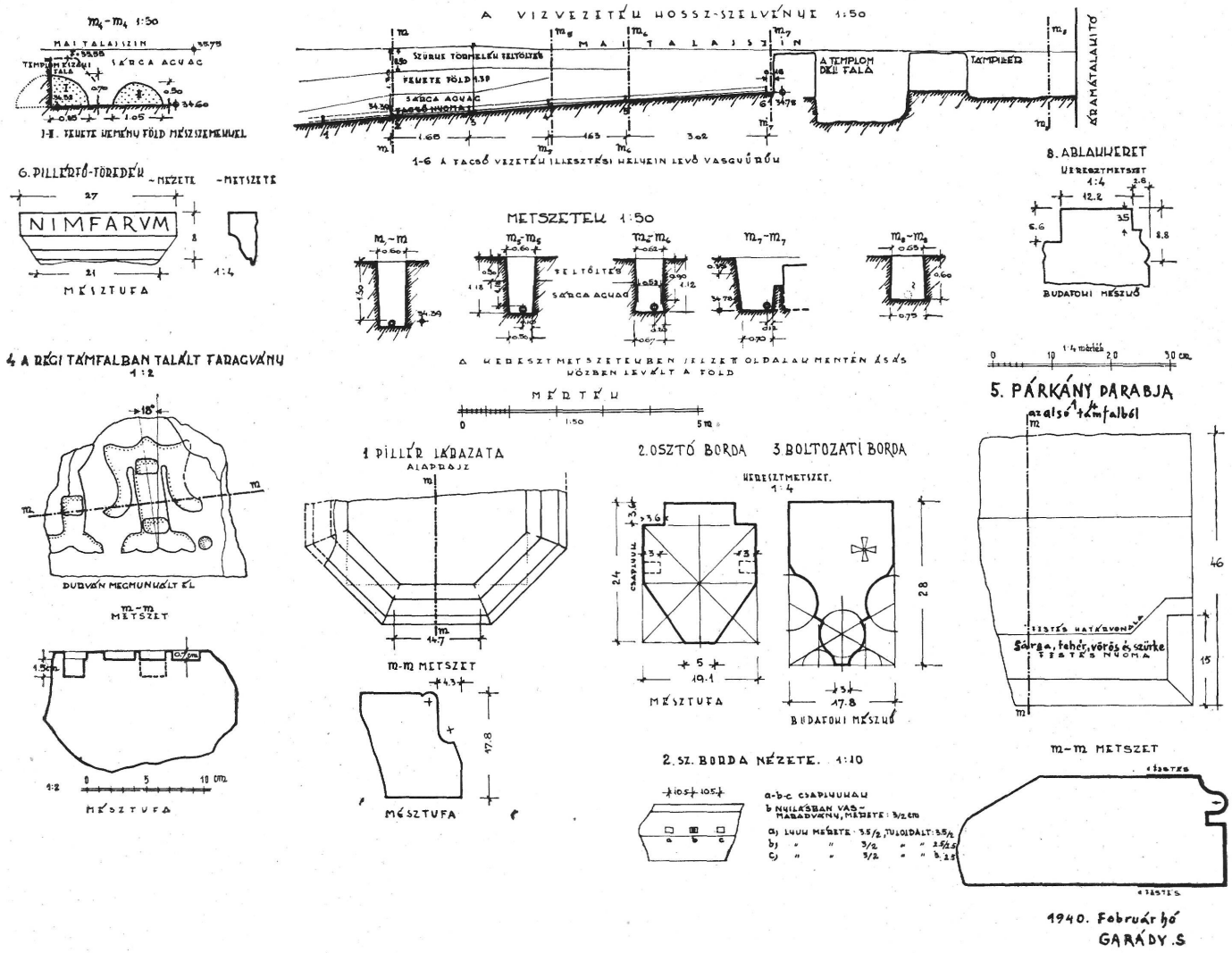

17. kép. — *Az I. ker., Bugát-utcában kiásott Szent Lázár- templom részletrajzai.*

Faragott, helyesebben tagozott követ a templom falaiban — alapfalakról lévén szó — nem találtunk. Azonban részben a szeretetház Bugát-utcára eső falából, részben az Attila- és Lógodi-utcai régi ugyancsak lebontott támfalakból kerültek elő faragott kövek töredékei. Amint tudjuk, a szeretetház lebontása alkalmával került elő az a vörös márványból faragott, oroszlánba ojtott torz emberfő is, amely kétségtelenül valamely díszkút része lehetett. Sajnos, az áramátalakító épület építése alkalmával is sok minden elveszhetett, talán régi falak maradványai is. A föntebb említett vízvezeték is, amint azt megállapítottuk kétségtelenül át ért az áramátalakító területére is, de mindezekről úgy tudom a székesfővárosi régészeti és ásatási intézetnek nem volt tudomása és az építkezést ezen a részen tudtommal ebből a szempontból senki sem ellenőrízte.

A Bugát-utca területére eső falakból előkerült faragványok egy részéről a 17. kép nyujt tájékoztatást.

Ezek egy pillér lábazata (1), egy ablakosztó borda (2), egy boltozati borda (3) és egy különös tagozású párkányrészlet (5). Az 1. sz. pillér és a 2. sz. ablakosztó borda travertin mészkőből való, a másik kettő lágyabb tétényi mészkőből. Az 1. darab a felső, a többi az alsó támfalból került elő. A boltozati borda oldalán sárga, feketésszürke és vörös, a párkányrészleten (5. sz.) sárga, fehér, vörös és feketésszürke festés nyomai láthatók. Ezek csúcsíves stílusúak. Korhatározó szempontból *az ablakosztó-* és *a boltozati* borda érdemelnek különös figyelmet. Ha föltételezzük, hogy a templomból valók, ezt pedig, úgy véljük, joggal tehetjük, akkor a templom keletkezési korát a XIV. század első felébe tehetjük. Erre mutat vagy még korábbiba a Dunakaviccsal és forró mésszel készült habarcsa is.

Említésre méltó a talált faragott kőtöredékek között egy renaissance ablakkeret darabja budafoki mészkőből (ld a 17. sz. képen a 8. sz. rajzot), továbbá egy ugyancsak renaissance vagy talán római (?) pillérfejezet (6. sz. rajz) mésztuffából, a felső lemezen »N I M F A R V M« felirattal. Ezen kívül ugyanis más kétségtelen római lelet csak egy tegula töredéke.

Ezen a tájékon az eddig ismert okleveles adatok csak a Szent Lázár-templomáról emlékeznek meg. Ezt említi Logod községgel kapcsolatban, de *nem mint a község templomát*, az 1390-iki választott bírósági határozat,

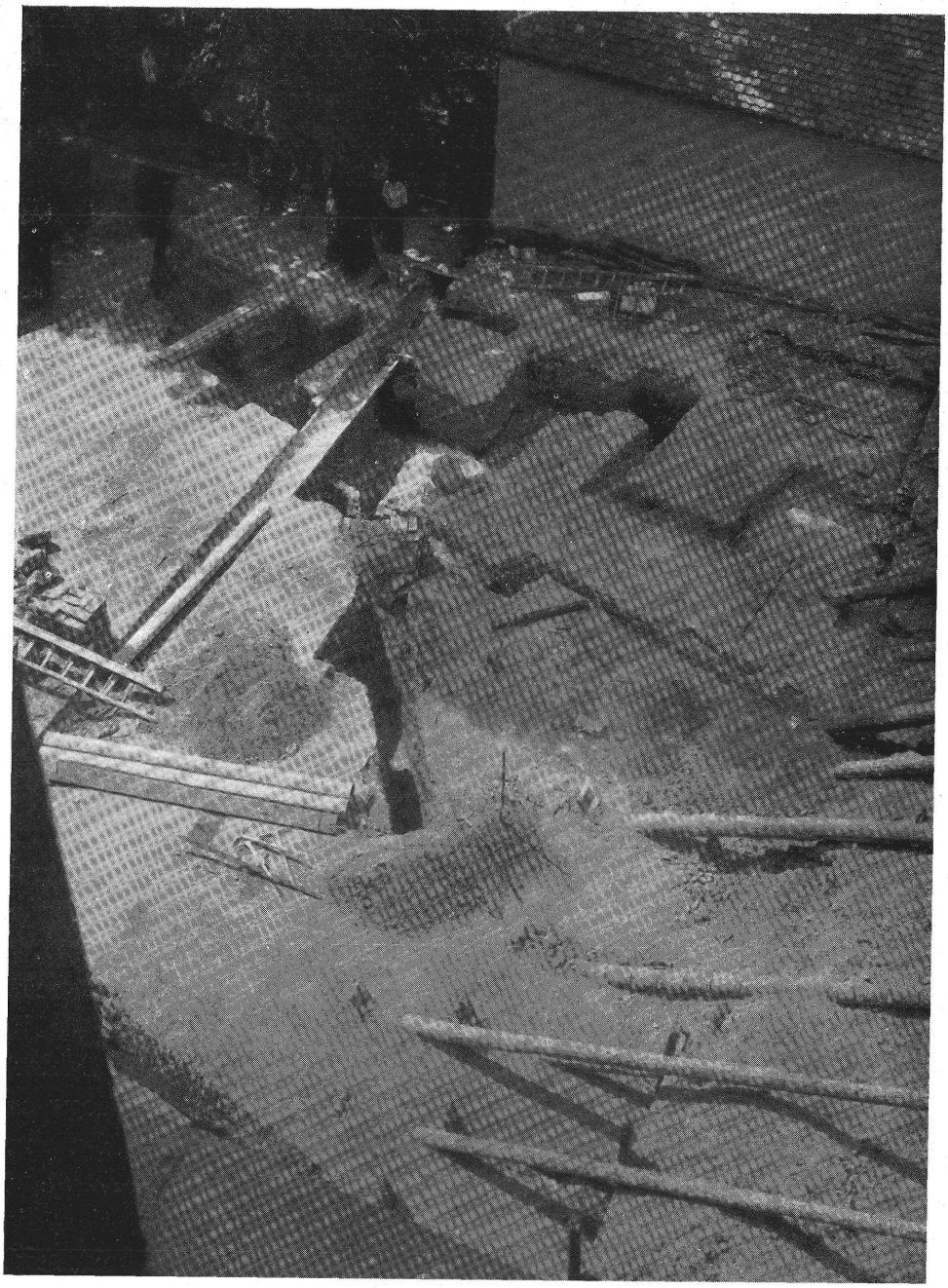

18. kép. – *A Bugát-utcában talált Szent Lázár-templom részlete ásatás közben.*

amely a Várbeli Nagyboldogasszony temploma és a Mária Magdolna-templom plébániájához tartozó területek határvonalait állapítja meg.[9] Ugyancsak megemlékezik *e templomról* I. Ulászló király 1441. január 3-án kelt okirata, amely a fentemlített vitás, illetve peres ügyben, a pernek végleges elintézéséig jóváhagyja a két plébániának az érdekelt plébánosok és hívek hozzájárulásával Buda város tanácsa által megállapított határait.[10]

Megemlékezik továbbá e templomról egy 1355 november 30-án kelt végrendelet is. Ebből csak annyit tudunk, hogy Szent Lázár temploma felett egy »*Reme*« nevezetű szőllő volt.[11] Ez a megállapítás ennek a helynek teljesen megfelelő, mert ez a hegyoldal bortermelésre alkalmas. Még a mult században is szőlők voltak itt. Ezeket diákkoromban még magam is láttam és látogattam. Fontos ez az okirat azért, mert ebből megtudjuk, hogy a templom 1355-ben már állott. Ez az adat tehát a fentebb említett faragott kövekből levont következtetéssel is összhangban van.

Itt megemlítendőnek tartjuk azt is, hogy Drugeth János nádor 1330-ban pártfogásába vette az akkortájt Magyarországba is elszármazó jeruzsálemi Szent Lázár-lovagrendet.[12] Így tehát a templom építése elég szűk határok közé szorítható. Schier ugyan IX. Gergely pápa 1236-ban kelt bullája alapján előbbre helyezi Magyarországon való megtelepedésüket, de ezt nem tartjuk valószínűnek.

Végül még egy ismert adat Temesváry Pelbárt Sermones pomerii c. 1498-ban megjelent művében a nyári rész XXI. beszédében van.[13] Ebben ugyanis egy Buda városában megtörtént csodáról van szó. Itt ugyanis egy szőlőben kétszer szüreteltek »que vinea usque modo vocatur sancti Lazari vinea, quia illi hospitali delegata«. Tehát ebből megtudjuk, hogy Szent Lázár egyházának *kórháza* is volt. Ezt különben Schier is említi Buda sacra c. munkájában, de ebből következik az is, hogy csak a jeruzsálemi Szent Lázár lovagoké lehetett. A védőszentjük, ha ennek nevezhetjük, tulajdonképpen a bibliai példabeszéd (Luk. evang. 16. 19—31.) daganatokkal borított alakja, tehát alighanem képzeletbeli alak. A rend első csírája Jeruzsálemben a kitaszítottakból: a bélpoklosokból keletkezett és csak a XII. század fordulóján, a XIII. század elején alakult át lovagok rendjévé.

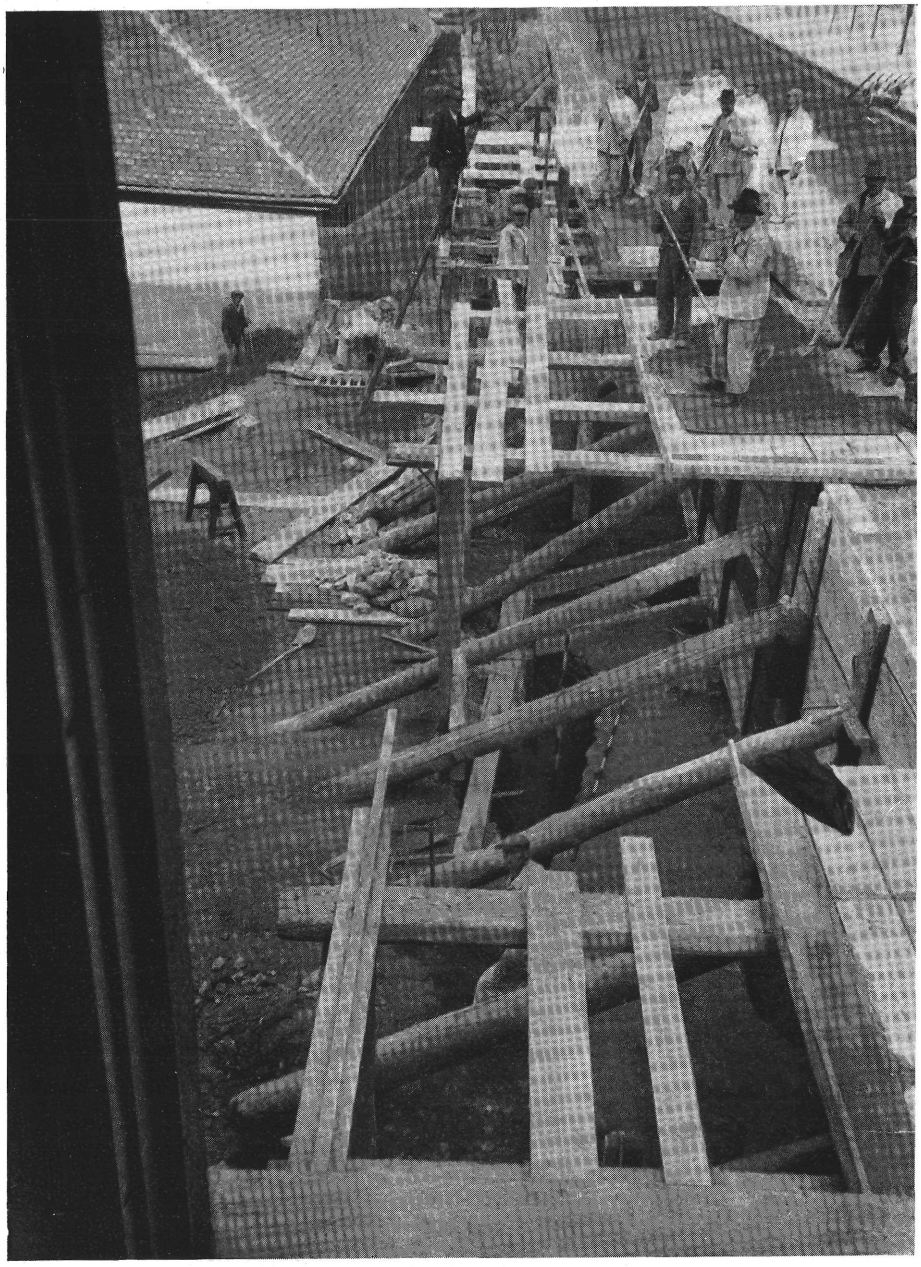

19. kép. – *Szent Lázár temploma a Lógodi-utcai támfal építése közben.*

A kórház az ásatások eredménye szerint nem lehetett összeépítve a templommal. Nyomai a volt szeretetháznak a templomtól északra eső, eddig még fel nem tárt területén kereshetők, hacsak nem feküdtek a délre eső, vagyis székesfővárosi elektromos műveknek a közelmultban felépített, már fentebb említett áramátalakító épülete területén. Ez esetben persze le kell örökre mondanunk arról, hogy azokat valaha is megtalálhassuk. Az északi oldalon pedig kutatni csak akkor lehet majd, ha a Lógodi-utcai támfalat meghosszabbítják, mert a mostani ducolások mellett kockázatos dolog lenne ezen a helyen ásatásokat végezni. A kórház különben fából épült is lehetett. Ez esetben kevés vagy semmi nyomát sem fogjuk találni.

Az apróbb leletek közül fölemlítendőnek tartjuk a fehér és füstösre égetett Árpád királyok kori fenékbélyeges és bélyegnélküli cserépedény töredékeket. Ezek a templom területén szétszórtan (egyik a szentély falon) hevertek. A bélyegek egyszerű és kettős kereszt.

Azonkívül akadtak XV. és XVI. századbeli benyomkodott peremű és perembélyeges úgynevezett vascseréptöredékek is.

A talált érmek a következők:[14] I. Ulászló rossz ezüst obulusa (CNH 149. A), V. László ezüst denárja (CNH 182), Hunyadi Mátyás rossz ezüst obulusa (CNH 219) és ezüst denárja (CNH 239. A) Salzburg, Leonhardt von Keutschach ezüst érme 1506-ból, II. Lajos ezüst denárja *budai veret* 1526-ból (CNH 3 ob B/A), Nagy Frigyes ezüst krajcárja 1740-ből, 2 darab osztrák-magyar rézkrajcár 1800-ból és egy hamis magyar 10 krajcáros, úgynevezett újpesti hatos 1869. évszámmal.

A templom falmaradványait egyébként Budapest Székesfőváros elhatározásából beillesztették a Bugát-utca lejárójába s így azokat az arra járók megszemlélhetik. Kívánatos volna a hiányzó délnyugati saroktámpillér elkészült kiegészítésének vörös téglaburkolatát terméskőburkolattal kicserélni, mert a téglaburkolat nagyon elütő és szemet sértő.

Végezetül a 18. és 19. képen a templom ásatási munkáiról adunk két jellemző fényképet. Az előbbin a július hó 5-iki állapot látható. A háttérben a szeretetház még akkor fennálló része előtt a hajó északi fala két támpillérrel (az egyiken kitűző rúd fekszik). A középrészen a megtalált facsöves vízvezeték kutatóárkának egy darabja. A másik, a

hajó délkeleti sarka felé irányuló darabon még a Lógodi-utcai régi támfalat támogató ducgerendák nincsenek eltávolítva. Addig, amíg ezeket el nem távolították, a vízvezetéket kutató árkot folytatni nem lehetett.

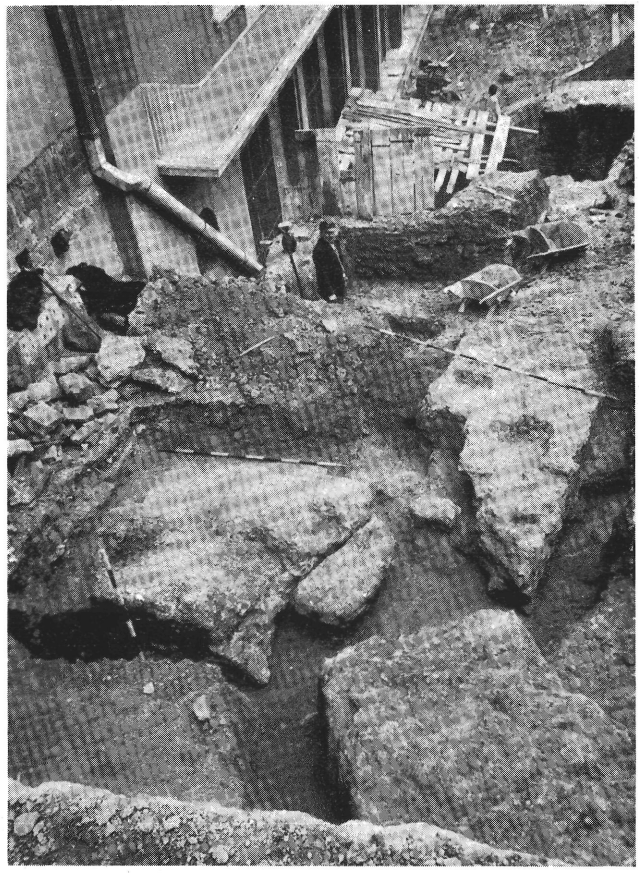

20. kép. — *Bugát-utca. A Szent Lázár-templom hajójának délkeleti sarka.*

A 19. képen a kép jobboldalán a Lógodi-utcai új támfal számára kiásott alap. Ez a kép a szeptember 29-iki állapotot mutatja. A ducolás alatt az alapfeneken látható a templom apszisának a fala. Hozzá csatlakozik az előtérben az egyik támasztóborda. Ezek a falak csak részben maradtak szabadon.

A 20. képen a templom hajójának délkeleti sarka látható, azon a helyen, ahol hozzá az apszis csatlakozik.

5. A vizivárosi Szent Péter vértanuról elnevezett plébániatemplom.

Több oklevélben megemlíttetik a mai vizivárosban — amelyet hajdan egy részében zsidóvárosnak is neveztek — a Szent Péter vértanu (nem tévesztendő össze Szent Péter apostollal) tiszteletére emelt plébániatemplom. Erről a későbbi írók is megemlékeznek, így például Schier Xistus és Rupp Jakab is. A templomról magát a templomot körülvevő városrészt is Szent Péter városnak nevezték.

Főképpen *magyar* templom volt, magyar adakozásból épült és a magyarok választották a plébánost is, akit az esztergomi érsek erősített meg. Kilenc plébánosának a nevét is ismerjük. Ezek: 1270-ben Ádám, 1272-ben Jakab, 1301-ben Jakab és Péter, 1342—49 között Márk, 1366-ban Lőrinc, 1390—92 között Chenadi Gellért, 1460-ban Benedek és 1470—1480 között Pál, utóbb Imre. A templom 1253 után épülhetett, mert Péter vértanut IV. Ince pápa 1253-ban avatta szentté.

E rövid tájékoztatást előre bocsátva emlékezünk meg a Csalogány-utca 7. sz. lebontott ház helyén 1942-ben épült új épület alapozási munkái alkalmával előkerült falmaradványokról. Az alapozási munkákat május havában kezdték el. Ezeket a munkákat főleg a már előbb a Csalogány-utca 3/d sz. (Gyorskocsi-utcai sarok) ház alapozása alkalmával megtalált római elágazó útvonalnak a telken való megállapíthatása végett tüzetesen ellenőriztük. Az alapozási tervet éppen az ebben az utcában már fölépült új házak építésénél a talajvíz fellépte folytán szerzett rossz tapasztalatok miatt megváltoztatva, nem pillérekkel végezték, hanem az alapgödröt teljesen kiásták. Ez régészeti szempontból is kedvező volt, mert így nemcsak egyes, egymástól elszigetelt, hanem összefüggő faldarabokat tudtunk megállapítani és fölmérni. Ehhez járult még, hogy a kellő teherviselő képességű talaj is elég mélyen feküdt. Viszont a kutatómunka alaposságát kedvezőtlenül befolyásolta az építkezési munka gyors menete. A munkálatoknak már az elején a telek nyugati és északi határvonala mentén egy háromhajós, körülbelül 16—20 m szélesre becsülhető, tehát nagyobbméretű csúcsíves templom déli szentélye apszisának lezáró falaira és a főszentély déli falára (ld a 21. sz. képet) akadtunk.

Mind az oldalszentély, mind a főszentély lezáró fala a nyolcszög fele. Mind a kettőnek három-három, tehát összesen hat támpillére fal-

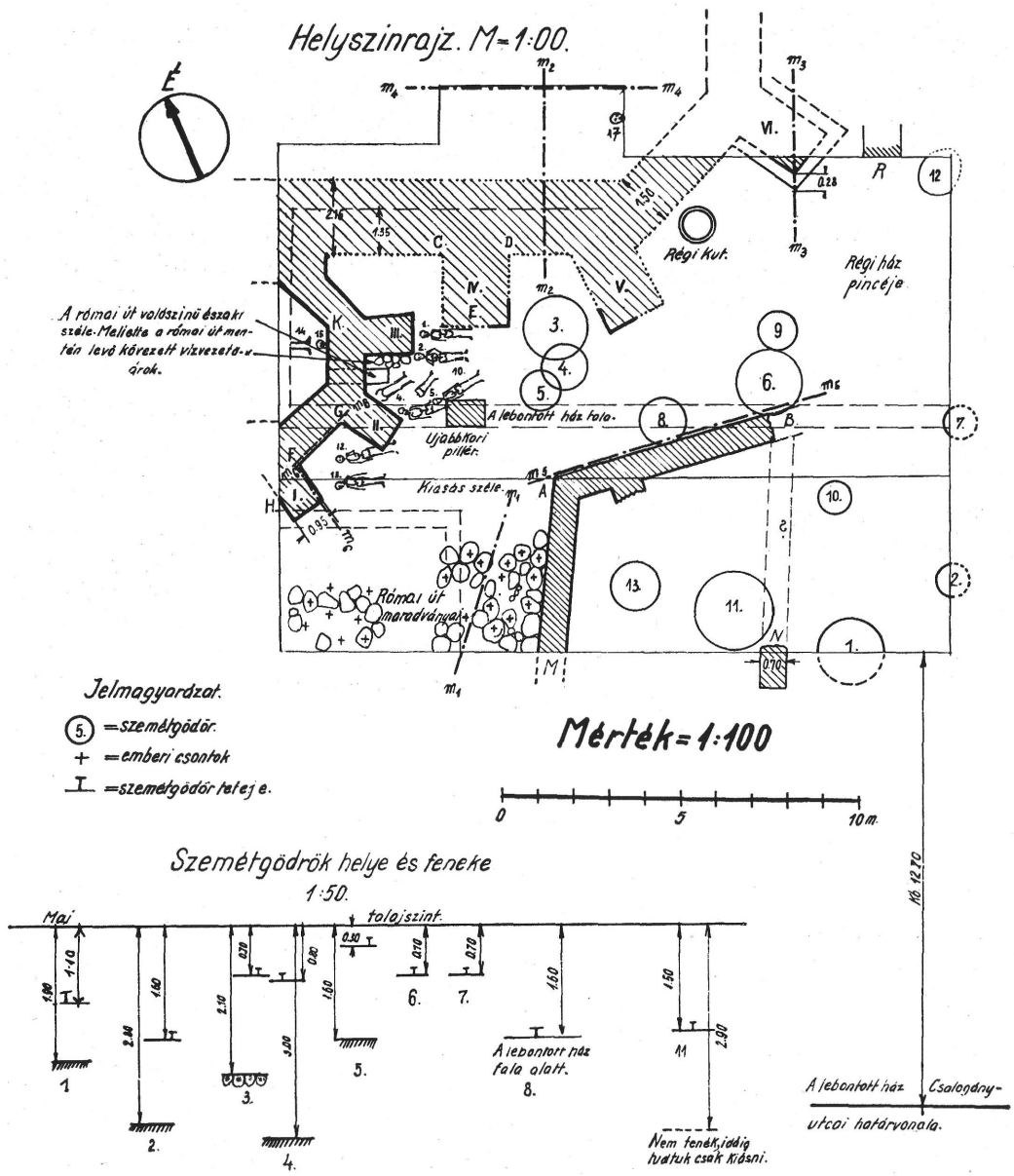

21. kép. – *A Csalogány-utca 7. sz. ház építkezése alkalmával talált középkori falmaradványok.*

maradványait megtaláltuk. Aránylag a legtöbb maradt meg a főszentély VI-tal jelzett támpilléréből. Noha a talajszinttől 1·00 m mélységben akadtunk reá, mégis az alapfenékig 2·25 m magas a megmaradt támpillér rész (ld a 22. sz. képen az m_3—m_3 metszetet). Felülete nem függélyes, hanem 1 : 9 lejtésű. A fentiekből következtetve remélhető, hogy a szomszédos Gyorskocsi-utca 22. sz. ház udvarán a templom nagyobbméretű falrészeire fogunk akadni. Még aránylag eléggé fennmaradt az oldalszentély I-gyel jelzett támpillére és ugyanannak F—G-vel jelzett faldarabja (ld a 22. sz. rajzlapon az m_6—m_6 metszetet). Az oldalszentély felső szintjét a mai talajszinttől 0·60 m-re, alapját a mai talajszinttől 2·25 m-re találtuk meg, tehát jóval magasabban, mint a főszentélyét (3·25 m mélységben). Itt azonban figyelembe veendő, hogy a hátsó szomszéd udvarának szintje átlagban 0·40 m-rel magasabban feküdt, mint a Csalogány-utca 9. sz. szomszédháznál a régi talajszint. Az oldalszentélynek *G* és *K* közé eső részéből már csak 0·30—0·80 m magas darabjai maradtak fenn, míg a főszentély falának nagyrészt már csak habarcs-, tégla- és kőtörmelékkel kitöltött helyét leltük meg. A nyomok szerint ítélve, ezen a helyen az újabb korban pöcegödör volt és ez az oka a falmaradványok jóval nagyobbméretű elpusztításának. Az alapfalak határvonalát azonban sikerült mindenütt pontosan kiásnunk, hiszen ezt egyrészt a magától leváló föld, valamint a habarcs és törmelékréteg széle is megmutatták. Az oldalszentély alapfalának vastagsága 1·00—1·10 m, a főszentélyé 1·50—2·15 m. A támpillérek közül az I—III. jelűek, vagyis az oldalszentélyé átlag 1·40 m hosszúak, 1·00 m szélesek, főszentélyé (a IV—V-tel jelöltek) körülbelül 2·00 m hosszúak és 1·80 m szélesek. A VI-iknál ezek a méretek még nem voltak megállapíthatók.

A templom falai, de különösen a VI. támpillér legnagyobbrészt kemény kalázi természkőből épültek. Közbe itt-ott középkori tégla, sőt római tegula darabok is vannak befalazva. A kövek között jókora durván megdolgozott lapos darabok akadtak, nyilván a templom mellett elhaladó, sőt részben a templom oldalszentélye alá nyúló római út burkolatkövei. Az oldalszentély középső falát keresztezi, helyesebben alája húzódik egy 0·35 m széles Dunakavicsos mészhabarcsba rakott fal. Ennek a szentélyfalon kívül már csak ½ m hosszú darabját találtuk meg. Lehetséges, hogy a szomszédos 9. sz. telken több maradt meg belőle.

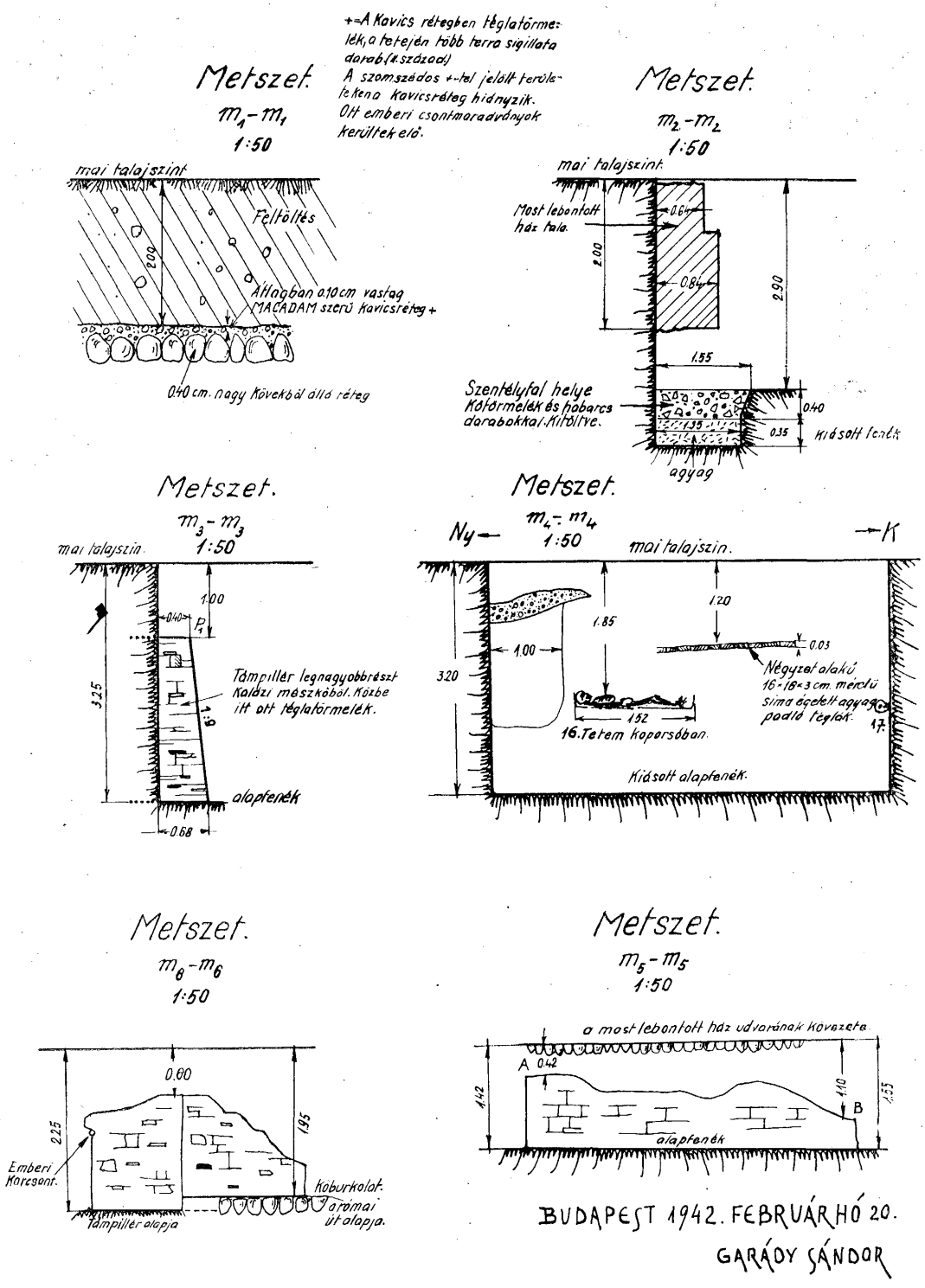

BUDAPEST 1942. FEBRUÁR HÓ 20.

GARÁDY SÁNDOR

22. kép. — *A Csalogány-utca 7. sz. ház építkezése alkalmával talált középkori falmaradványok metszetei.*

Ez azonosnak mutatkozik a Csalogány-utca 3/c sz. telkén 1941. decemberén kiásott kutatóárokban megtalált római út habarcsba rakott északi szélével, úgyhogy joggal mondhatjuk ezt is a római út északi szélének annyival is inkább, mert mellette északra 0/40 m-rel mélyebben megtaláltuk a vízlevezető csatorna kikövezett fenekének egy darabját is.

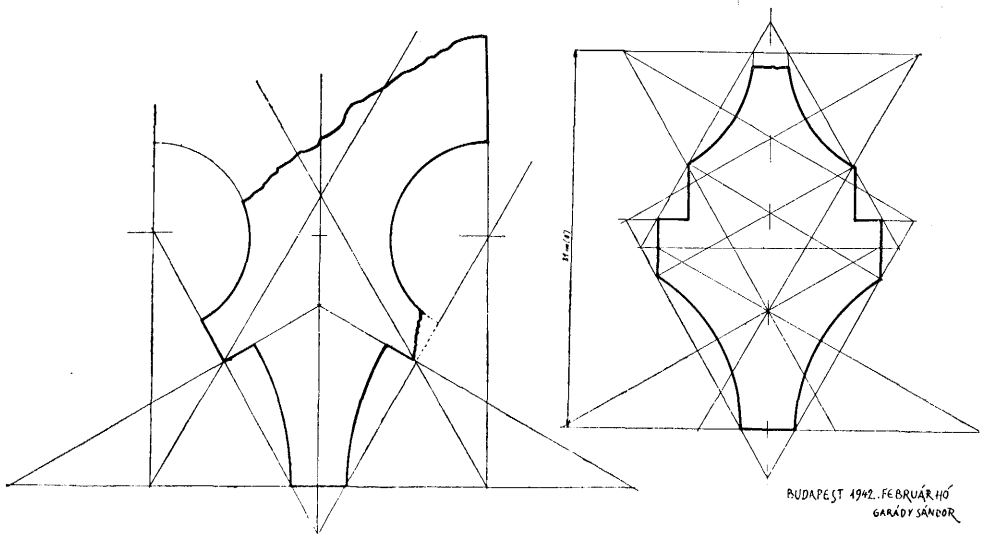

23. kép. – *Csalogány-utca 7. szám. Szent Péter vértanu temploma. Faragott kövek keresztmetszetei.*

A római út megmaradt felső szintje egyébként ezen a telken 1·90—2·00 m-rel mélyebben feküdt az udvar szintje alatt.

Egy helyen (Ld a 22. kép m_4—m_4 sz. metszetét) sikerült a főszentély padlószintjét is megállapítani. Ez 1·20 m-re feküdt a mai talajszinttől (a szomszéd Gyorskocsi-u. 22. sz. ház udvarának a szintjétől). Ezen a helyen ugyanis egy darabon megtaláltuk a templom összefüggő padlóburkolatát. Ez 16/16/3 cm méretű, síma felületű, vörösre égetett agyaglapokból állott.

Az alapozási munkálatok folyamán egy ablakosztó és egy valószínűleg boltozati borda töredéke is előkerült. Keresztszelvényüket a 23. sz. képen adjuk. Ezek tulajdonkép az eddig egyedüli, a templommal összefüggésbe hozható tagozott kövek. Anyaguk puha tétényi mészkő s ezért éleik erősen lekopottak.

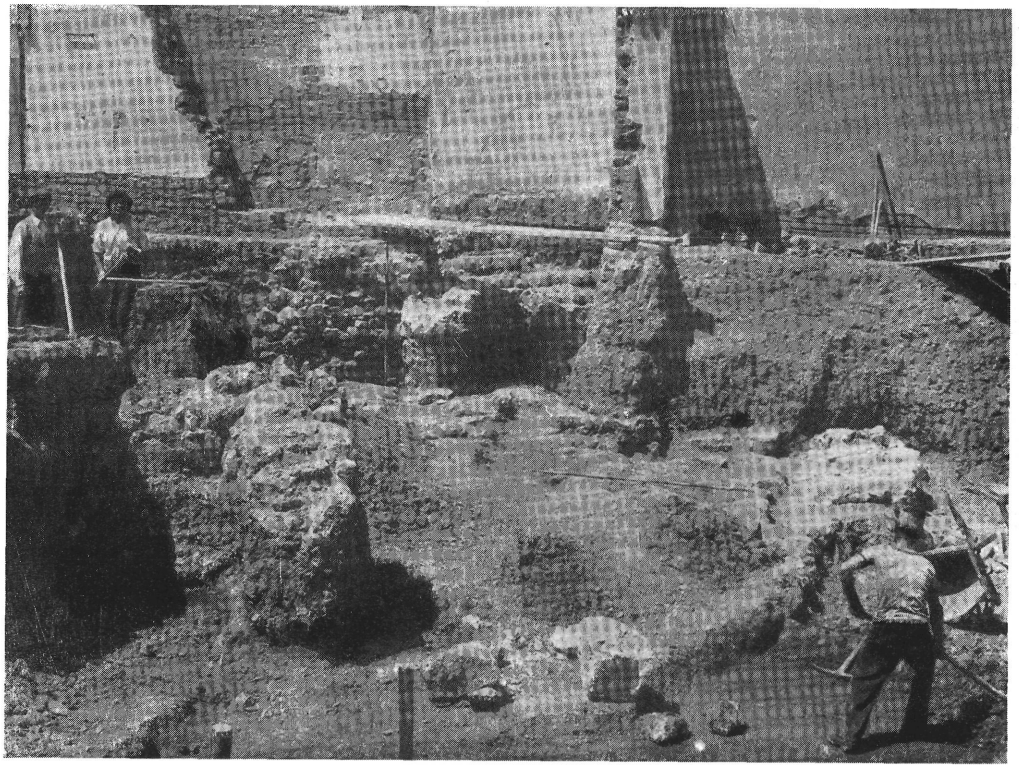

24. kép. – *Csalogány-utca 7. Az oldalszentély fala keletről nézve.*

Mind a két faragvány késő gótizlésű, készítésük ideje a XV. század második felére tehető. Talán a templomot vagy egy részét ebben az időben átépítették vagy bővítették. Mindenesetre korai még e két kőből további következtetéseket levonni.

Annyi kétségtelen, hogy a templom javarésze a Csalogány-utca 9. sz. és a Gyorskocsi-utca 22. sz. ház területére esik. Különösen többet várhatunk ez utóbbinál, mert itt a főszentély nagy része éppen az udvar területére esik. De a Csalogány-utca 9. sz. ház pincéjében is középkori falmaradványokat találtunk, sőt a 11. sz. házában is. Ez a ház a Medve-utca sarkán áll.[15]

A Csalogány-utca és Kapás-utca sarkán, tehát a Medve-utcától számítva nyugat felé a Csalogány-utca harmadik keresztutcája keleti sarkán Némethy Lajos szerint[1] kerékhárító gyanánt egy román ízlésű

kapubéllet lábazati darabja volt befalazva. Ma a kapubéllet nem látható, helyesebben valószínűleg az utca feltöltése folytán a járdaszint alá került. Ennek tanujele, hogy e ház sarkán a járda trachit kövezetével egy szintben egy négyszögű, durva felületű, de kopott mészkőlap látható. Némethy még megjegyzi, hogy ha nem csalódik, ez a kő az említett Szent Péter-plébániatemplom végső maradványa. Megjegyzi még, hogy Rupp szerint e templomnak az említett utcasaroktól nehány száz lépéssel dél felé kellett lennie. Ha csakugyan román ízlésű e kapubéllet, akkor gondolkodóba ejt, vajjon lehet-e Szent Péter-templom maradványa, hiszen ez a templom, amint már előbb említettük, csak 1253 után épülhetett.

A Csalogány-utca 7. sz. telken azonkívül egy másik középkori épület falmaradványaira is akadtunk. (Ld az »*A—B—M*«, »*N*« és »*R*« jelzésű falrészeket.) Ezekből azonban nem állapítható meg sem az épület alaprajzi alakja, sem rendeltetése. Alighanem az »*N*« falrész nem is egykorú az »*A—B—M*« falrésszel. Hasonlóképen az »*R*« jelzetű falról sem tudjuk, hozzátartozott-e az »*A—B—M*« falhoz. A két falrész között ugyanis a most lebontott ház pincéje volt. Ennek a feneke pedig mélyebben feküdt a fentemlített falak alapfenekénél, tehát ezen a részen nem maradt meg belőle semmi. A 24. és 25. képen a kiásott alapgödör két jellemző fényképét adjuk. Az elsőn az alapgödör északnyugati része látható. A háttérben az álló kitűző rúdtól jobbra az I-el jelölt, ettől jobbra egészen alacsonyan a II. és III-al jelölt támpillér. Előttük a római út maradványa. A középtérben balra az »*A—B—M*« falmaradvány részlete, a többit már lebontották. A 24. képen az alapgödör északi részlete látható. A jobboldalon a középtérben a főszentély *P*-vel jelölt támpillérének az alapgödör széléből kiálló sarka mutatkozik. A baloldalon az alapgödör kiugró részében jól látható a rétegeződés. A kiugró rész jobboldalán lévő réteg a szentély padlószintjének felel meg. (Ld a 22. képen az m_4—m_4 metszetet. A metszeten látható tetemet már eltávolították.)

Bár nem középkori, megemlítendőnek tartjuk, hogy a most lebontott ház középső alapfalából (a 21. képen a *B*-vel jelölt hely közelében) egy vörös homokkőből készült határkő került elő »A R N« betűkkel. Ezek valószínűleg az akkori tulajdonos nevének kezdőbetűi. Alatta 1765

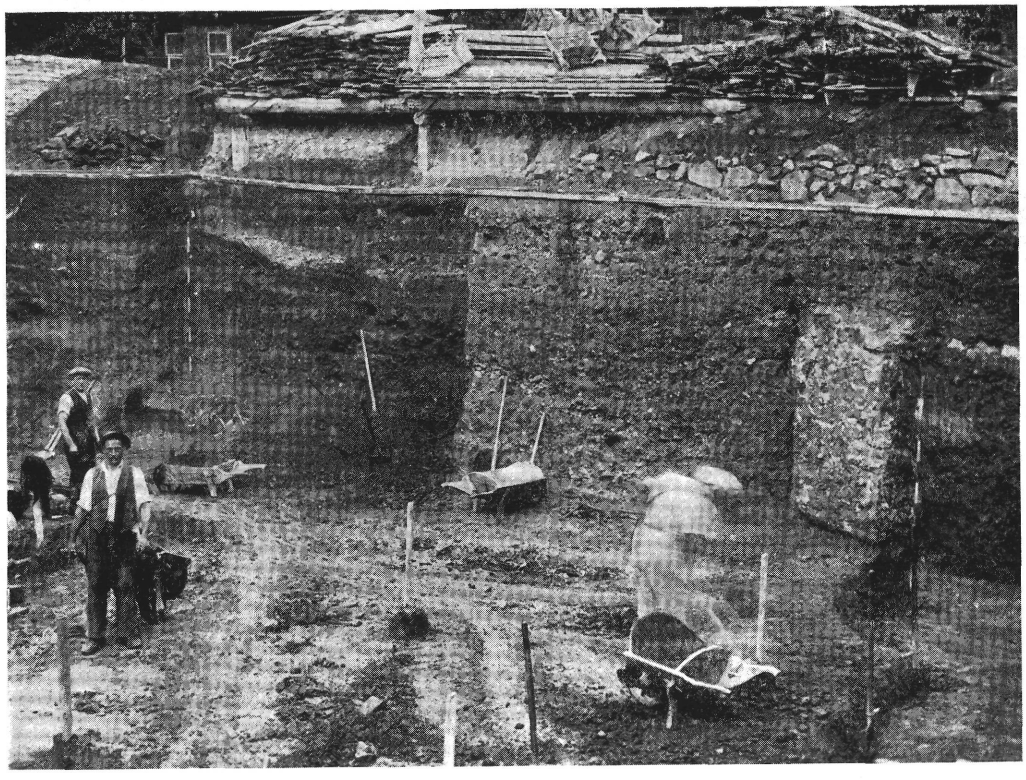

25. kép. – *Csalogány-utca 7. Az alapgödör északi oldala délről nézve.*

évszám. A most lebontott ház tehát mindenesetre 1765. után épülhetett. Ezt a határkövet a most épült új ház keleti falába úgy falazták be, hogy a feliratos oldala látható.

Különös érdeklődésre tarthatnak azonban számot a templom szentélye körül, sőt a szentélyben is tömegesen talált emberi csontmaradványok. Amennyire az alapozási munkák gyors üteme engedte, 16 — részben vagy egészben ép — tetemet tártunk és mértünk föl és az arra érdemes csontmaradványokat beszolgáltattuk az Egyetem embertani intézetébe.

A tetemek a Csalogány-utcai ház udvarának szintjétől mért 1·00—1·80 m mélységben voltak. Tehát a temetkezések egymás fölötti rétegekben a római út felső szintjétől kezdődtek. Helyenként — így például

az »*A*—*M*«-mel jelzett faltól nyugatra eső részen — emiatt még az út kavicsrétegét is eltávolították.

Kétségtelen tehát, hogy a templom körül temetkeztek, sőt a templom vagy legalább is a mostani oldalszentély helyén annak felépítése előtt is temető volt. Erről tanuskodnak a szentély alapfalának külső széléből kiálló vagy ahhoz hozzátapadó emberi csontok. Így a 26. sz. képen látható, hogy az I-gyel jelölt támpillér végfalához, annak felső részéhez a habarccsal egy karcsont van hozzá tapasztva. A fehér nyíl rámutat a karcsontra. Alatta ugyancsak fehér nyíl mutat egy befalazott, letörött végű csontra. Mikor ugyanis e szentély alapgödrét ásták, az ott talált emberi tetemnek az alapgödörbe eső részét kidobálták, az alapgödör szélén levő vagy abból kiálló csontokat azonban benthagyták. Ezek kerültek most napvilágra, bizonyítékául annak, hogy oda már előbb is, mielőtt a szentély megépült, már temetkeztek.

A templom körüli temető *újabb bizonyság* amellett, hogy itt plébániatemplomnak kellett lennie.

A talált és többé-kevésbé ép vagy csak csekélyebb mértékben hiányos tetemek közül különösen azok érdemelnek figyelmet, amelyek mellékleteként lófogak és csontszerszámok kerültek elő. Ilyent tizet ástunk ki. (Ld a 27. és 28. képet.) Bizonyára a sok kiásott emberi tetem között volt ilyen több is, de csak ennyit sikerült az építési munkálatok gyors menete mellett annyira, amennyire zavartalanul kiásni és fölmérni. Ezekkel is sietni kellett.

A legjobban fenntartott tetemek közül kettőnek, a 2. és 10. tetemnek fényképét a 29. és 30. képen mutatjuk be. A 2. tetemnél négy lófogat találtunk. (Ld a képen fehér nyíllal megjelölt darabokat.) Valamennyit a jobboldalon. Az egyik a koponya jobboldalán, kettő a jobb felső lábszárcsont belső oldalán, a negyedik a jobb bokánál feküdt. Azonkívül három kezdetleges csontszerszámot találtunk a lábak között. Az egyik, a térdek között fekvő lapockacsont talán simítóul szolgálhatott, a másik két borda, illetve szárcsont hasonló célú lehetett. Megmunkálás nyoma csak az egyiken látszik. Továbbá mind a két kéztőn ívesen meghajlított lapos vastöredéket (karperec vagy bilincs maradványa?) és a térdnél keresztben fekvő csont alatt egy lófogra emlékeztető alakú vastárgyat leltünk. Végül a nyakon egy egyszerű rézkapocspár (pater és mater),

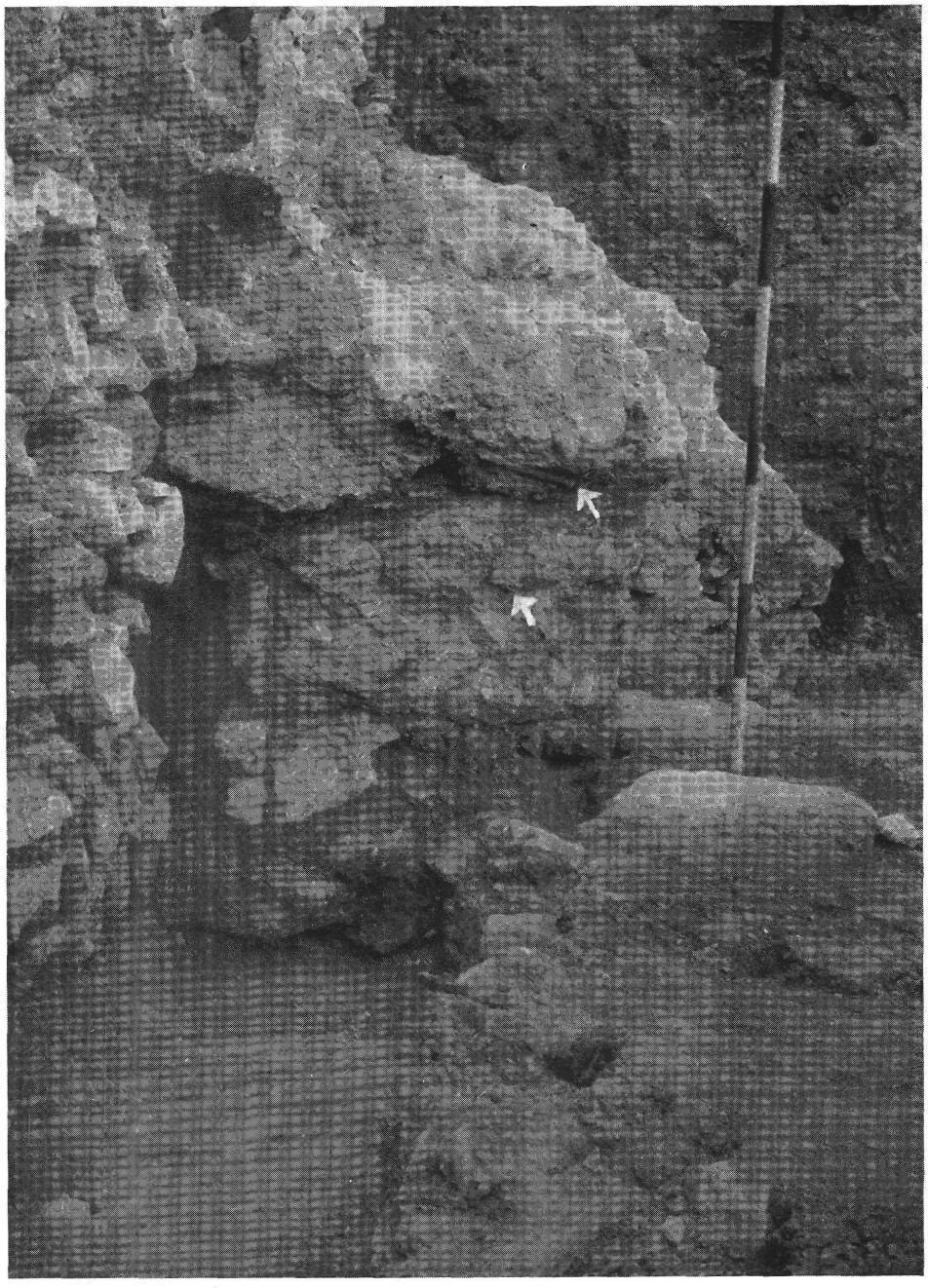

26. kép. – *Csalogány-utca 7. Támpillér délről nézve embercsontokkal a falban.*

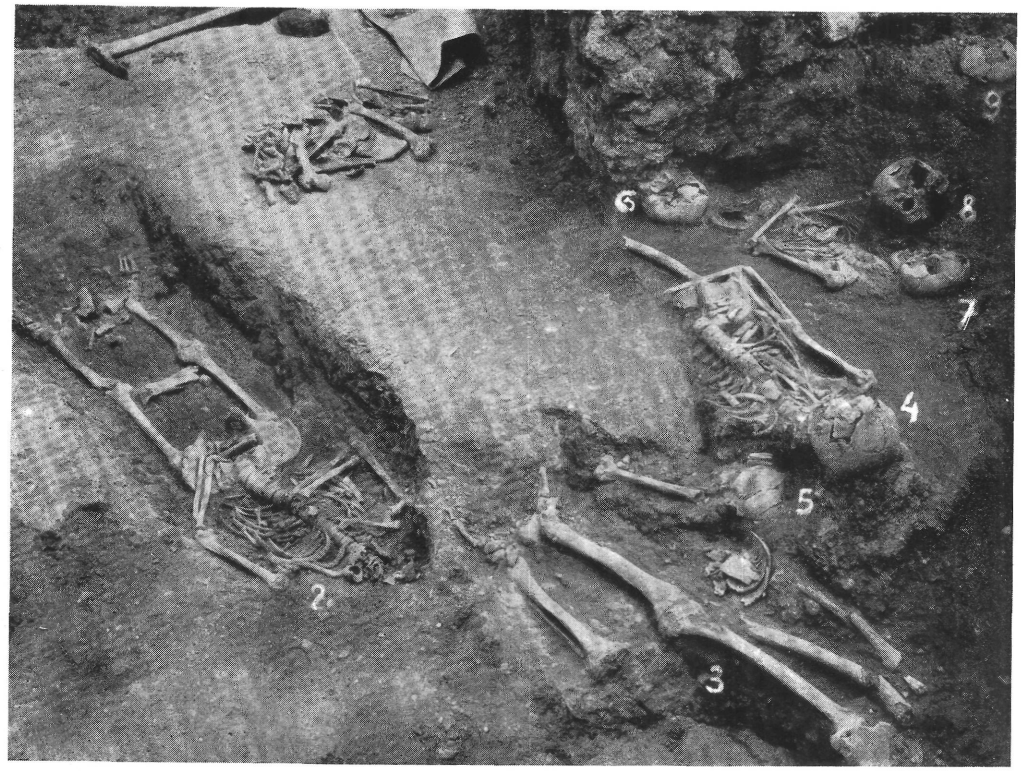

27. kép. – *Csalogány-utca 7. A föltárt tetemek nyugatról nézve.*

a harmadik, de csak a »mater« a jobb lapockán feküdt. Egyéb leletet nem találtunk.

A 10. sz. tetemnél a jobb felső lábszár mellett, annak felső harmadában a belső oldalon egy lófog, a jobb alsó lábszár mellett két lófog. Azonkívül a felső lábszárak között négy csontszerszám és egy ismeretlen rendeltetésű, teljesen rozsdaette vastárgy és egy csontszerszám.

A szerszámok egy része oldalbevágásos, olyan, mint amilyeneket szíjjhasításnál szoktak használni. Vannak lyukasztásra és simításra szolgálók is.

Lófogak, mint mellékletek Nyék községnek a Hidegkuti-út 48. sz. telken föltárt templomában kiásott tetemeknél is akadtak. Ez a temetkezési szokás alighanem még a pogánykori lovas, helyesebben lókoponyás és lábas temetkezésnek csökevénye lehet.

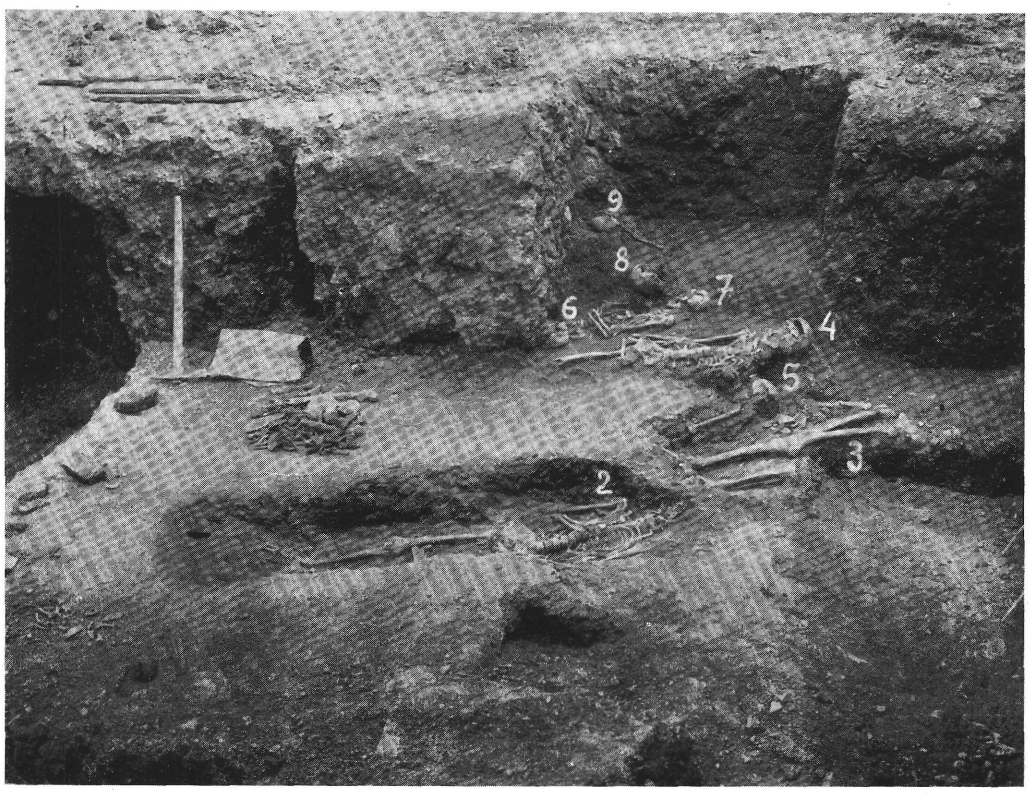

28. kép. – *Csalogány-utca 7. A föltárt sírok északról nézve.*

A 12. tetemnél egy éremtöredék, a 17.-iknél I. Ulászló rézérme került elő. Ez utóbbi a fej mellett volt.

A templomon kívül eddig talált tetemek tehát leletek dolgában nagyon szegényesek, nem tartozhattak az előkelőbbek közé, inkább iparosok, talán fazekasok lehettek. Ugyanis a Csalogány-utcában talált égetőkemencék és leletek tanusága szerint ezen a vidéken már a középkorban fazekasok laktak. Erre ez a vidék különösen alkalmas volt, mert az altalajban nem is mélyen mindenütt jóminőségű agyagréteg van. A budai fazekasok már a XIV. században országos hírűek voltak. Erről tanuskodnak a pozsonyi harmincad hivatal számadás könyvei is.

Erről különben alább még szólunk. A Csalogány-utca 7. sz. telken egy régi kutat is találtunk. Korát nem tudtuk megállapítani, bár nem a legújabb kori, mert ezen a helyen a lebontott ház pincéje volt. A kútból

egy vastőr maradványa került elő. Pengéje csonka, a hegye letörött, megmaradt darabja 23 cm hosszú, markolatának hossza 14·5 cm. A penge keresztmetszete négyzetalakú és így a markolaté is. Ellenzője is csonka.

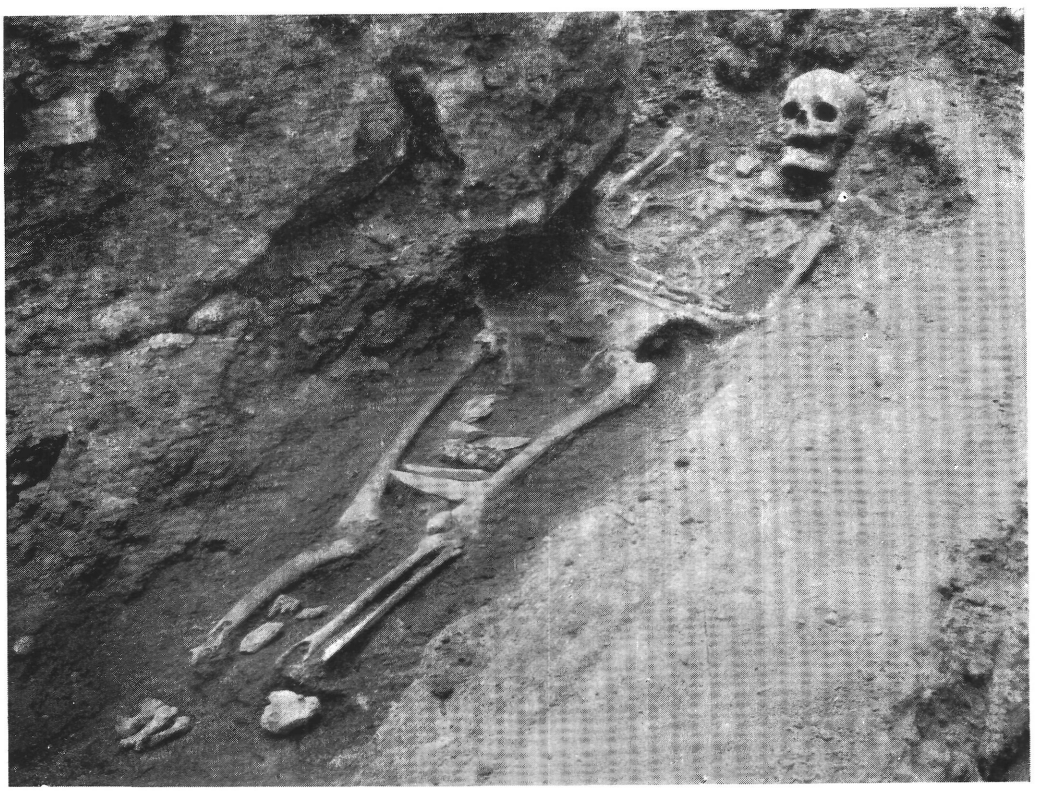

29. kép. – *Csalogány-utca 7. 10. tetem.*

Az új épület alapgödrében részben és egészen 13 szemét- vagy pöcegödröt találtunk. Mindannyi köralakú, a 3. számúnak a feneke ki is volt kövezve. (Ld a 21. sz. képet.)

Mindenesetre érdekes a Csalogány-utca 7. sz. ház telkén talált szemétgödrök nagy száma. A szemétgödrök felső szélét és fenekét is a mai talajszinthez viszonyítva megmértük. (Ld a fentebb említett rajzlapot.)

Az 1. és 2. sz. szemétgödör és talán a 8. és 11. sz. kivételével a többi már a templom elpusztulása utáni időből való. A 8. sz. a most lebontott

ház fala alatt volt, a 11. számút azonban már csak az ott talált középkori épület elpusztulása után áshatták. A 3. sz. szemétgödörben egy emberi koponya maradványait találtuk, bizonyságul arra, hogy csak akkor készülhetett, amikor a temetőt már nem használták. Különben is a 4. és 5. számúval együtt beleesik a középkori temetőbe.

A 6. és 7. sz. szemétgödör tetején a borító agyagos talaj boltozatszerűen volt megkeményedve és alatta körülbelül 2—3 deciméteres ür. Mintha mesterségesen készült volna így. A 7. sz. szemétgödör metszete a 24. sz. fényképen látható.

Az 1. szemétgödör anyaga legnagyobbrészt hamu és föld. Mindössze három darab cserépedény töredékei kerültek belőle ki. Egy kívül-belül zöldmázas, most az oxidációtól szivárványszínű félgömbalakú talpas tálacska (szájának átmérője 8·4 cm, a talp alsó átmérője 3·6 cm, magassága 5 cm, a talp magassága 0·9 cm). Persze erősen csorbás. A másik egy kívül-belül barnamázas kis fazék fenékrésze és nyakrésze peremmel együtt. A fenék átmérője 6·8 cm. Az edény szája erősen kihajló peremű.

A harmadik egy sárgásfehér égetésű edény alsó része + alakú fenékbélyeggel. Az edények kora a XV. század végére tehető.

A 2. sz. szemétgödör tartalma után ítélve a XVI. század első feléből való. Erre mutat különösen egy tálas kályhacsempe sarokdarabjának töredéke. Szürkére égetett, grafitos. A sarkon az ismert fonatos díszítés. (Ld a 31. képet.)

Ugyaninnen került elő egy ugyancsak szürkére égetett füleskorsó. Sajnos, a szája és a füle hiányzik. A nyak alatt hatfogú fésűvel készített kétszeres hullámvonalas dísz. A felső hullámvonal felfelé hegyesedő. A két hullámvonalat ugyancsak fésűvel készített négy-ötsoros egyenes sáv választja el egymástól. Magassága az edénynek így csonkán 21·5 cm. A fenék átmérője 8·5 cm, a nyaké 6·3 cm. (Ld a 32. képen az 1. számot.)

Említésre méltó még egy világosszürkére égetett edény (fazék vagy korsó?) alsó része. A talp alsó átmérője 9·8 cm, lefelé szélesedő, ujjbenyomásokkal díszített. Anyaga finoman iszapolt. A talp fölötti részen 3 cm széles sávon, két függélyes, bélyegzős rovátkolású $4^{m}/_{m}$ széles sor között rézsútos, körmös dísz. (Ld 32. képen a 2. számot.)

Azonkívül durván iszapolt, sárgásfehérre égetett, máz nélküli füstös edények alsó része. Az *egyiknek* fenekén, amely 11 cm átmérőjű, de körül-

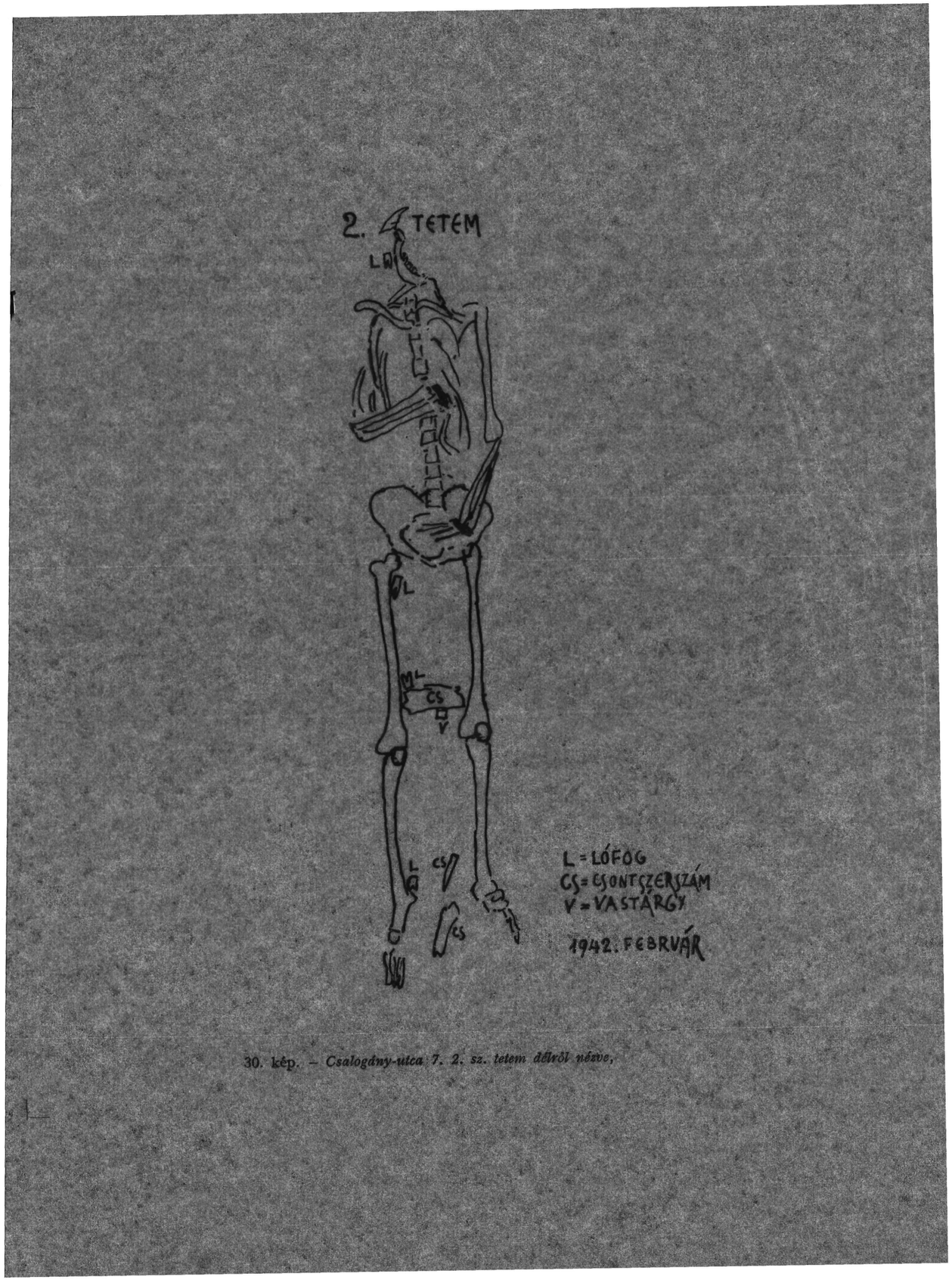

30. kép. – *Csalogány-utca 7. 2. sz. tetem délről nézve.*

belül csak kétharmad része van meg, halványan elmosódva *körben keresztes fenékbélyeg* látható. Falvastagsága 6—7 m/m. A *másik* 3 m/m falvastagságú, a fenék átmérője 5·5 cm. Hasát enyhén mélyedő vízszintes párhuzamos vonalak díszítik. A *harmadik* kis fülesfazék, de a füle hiányzik, egyébként a pereme csorba voltától eltekintve egésznek mondható. A szájnyílás erősen kihajló, belső oldala sárgásbarna mázas. Egyébként az edényen nincsen máz. Az edény testén kívül végig fésűvel készült párhuzamos vonalak. A szájnyílás átmérője 10·5 cm, a fenéké 7 cm, magassága 13 cm. A nyak alatt két párhuzamos barázda.

31. kép. – *Csalogány-utca 7. Kályhacsempe és római korsó.*

Továbbá egy fínomabb iszapolású, rózsaszínre égetett füles szopókáskorsó. Nyaka és szája, valamint a szopókának felső vége és a füle hiányzik. A fenék átmérője 8·5 cm, magassága csonkán 22 cm. Kívül a felső fele zöld ólommázas.

Továbbá egy törökös talpastál alsó része. Eléggé fínom iszapolású, rózsaszínre égetett, belül világoszöld mázas. Talpa üreges, lefelé szélesedő. A talp alsó átmérője 10 cm, magassága 4 cm. Falvastagsága 1·8 cm. A tál fenekén, a talp üregében égetés előtt bekarcolt félholdalakú fénekbélyeg, a félholdon három harántrovás. A talp külsején egy fordított 6(ბ) alakú bélyeg. Ugyanilyen nagy talpastál, bár összetörve, de egyébként teljesen került elő e szemétgödörből. Pereme közel vízszintes, két

barázdával, a külső szélén függélyesen recézett. Szintén rózsaszínre égetett, belül és a peremén sötétzöldmázas, kívül csak a pereme alatt fehér engobos sáv. Külseje egyik oldalán három zöldmázas jel. Fenék-

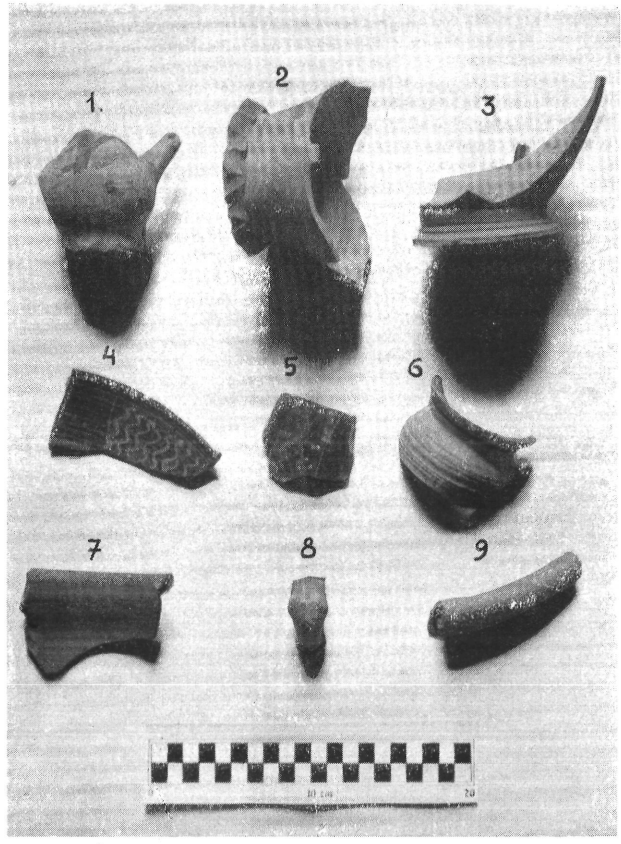

32. kép. – *Csalogány-utca 7. sz. telekről kikerült leletek.*

bélyege nincsen. Felső külső átmérője 23·5 cm, talpának alsó átmérője 10·5 cm, magassága 14 cm, a perem szélessége 1·8 cm.

Egy kis fülescsupor fele, de egészre kiegészítettük, rózsaszínre égetett, belseje sárgás mázzal borított. Felső átmérője 6 cm, feneke 4 cm, magassága 7 cm.

Azonkívül kisebb edénytöredékek (korsónyak, tál darabjai törökös hullámvonalas díszítéssel stb.). Érdekes közöttük egy tál széldarabja,

belül narancssárga alapmázzal, rajta a peremmel párhuzamos vastagabb, vékonyabb barna körvonalakkal és egy csoport bemélyített haránt hullámvonallal. (Ld a 32. képen a 4. számot.) Egy másik tál vagy tányér szélének töredéke, felfelé hajló peremmel, belül és a külső szélén barnássárga máz, a szélén sárgaszínű sajátságos, ágas-bogas dísszel. (Ld u. o. az 5. számot.) Végül renaissance ízlésű, lapos, domborműves, többszínű mázas kályhacsempe töredékei. Mintája azonos a Csalogány-utca 3/d sz. ház alapjában találtéval.

A 3., 4. és 5. sz. szemétgödör tartalma csak részben választható el egymástól, mert egymásba vágódnak. Legrégibbnek látszik és tulajdonképpen a *szemétgödrökön kívül* a 3. és 4. gödör szögében, 2 m mélyen talált kis füles, szopókás korsócska. Sajnos a füle, nyaka és pereme letörött, hiányzik. Anyaga közepes fínomságú, sárgásfehérre égetett, külseje fehér engobos alapon vörösesbarna csíkozással díszített. Magassága csonkán 8 cm. Fenekének átmérője 5 cm. (Ld a 32. képen az 1. számot.)

A 3. sz. gödörből 1·8 m mélységből egy széles peremű, majdnem egyenes oldalú, kétfülü, mázatlan fazék került ki. Jól iszapolt, rózsaszínre égetett. Magassága 13·5 cm. A fenék átmérője 13 cm. A majdnem vízszintes perem szélessége 3 cm, széle kissé felfelé hajló. Pereme csak egy 11 cm-es darabon van meg. A szájnyílás átmérője 13 cm. Ugyancsak ebből a gödörből került ki egy rózsaszínre égetett, összelapított gömbalakú takarékpersely. Dísze mindössze a tetején egy lapos dudorodás. A feneke betörve. Magassága 7·5 cm, hasának átmérője 10·3 cm.

Továbbá fehérre égetett engobos, erősen kihajló fenekű edény alsó része, a fenék felső szélén két körülfutó barázdával. A fenék alsó átmérője 9·5 cm, az edény alsó külső átmérője 8·0 cm. (Ld a 32. képen a 3. számot.)

A 3. sz. gödörből előkerültek még törökös, félgömbalakú, széles, laposperemű, tálas kályhacsempék töredékei. Külső felületük zöldmázas.

A 3. sz. gödörből egy csontnyelű borotva is előkerült. Hossza 8·5 cm.

A 4. sz. gödörből pedig terra sigillata edények apró töredékei. Símák, csak egyiken van dombormű némi nyoma.

Továbbá egy sárgásfehérre égetett, füstölt, belül sárgászöldmázas fazék (?) alsó része. Kívül a fenéknél 1 cm széles festett barna sávval. Érdekes, hogy a feneken utólag hat lyukat fúrtak. Úgy látszik, már

törött állapotban szűrőnek használhatták. A fenék átmérője 8·5 cm. Az edény legnagyobb magassága 12 cm, gyengén kihasasodó.

Egy talpas edény (talán tál?) talpa. Jól iszapolt, világos rózsaszínre égetett. A talp magassága 7·5 cm, lefelé ívelve kiszélesedik. Átmérője fent 7·4 cm, lent 12·5 cm széle hullámos vonalú, rajta kétszeres haránt rovátkolás. Kívül habos zöldesbarnás máz. (Ld a 34 képen a 2. számot és a 35 képen a szelvényt.)

Egy fínoman iszapolt, síma felületű, szürkére égetett fülesedény töredéke, a fül alsó csonkja fölött fínoman barázdált hullámvonalas díszítéssel. Alighanem törökkori.

Egy szürkére égetett lapostál vagy tányér darabkája, belső felületén, a szélétől 3 cm-re vékony pálcikával vagy csonttal benyomott három és öt lencsealakú mélyedés.

Egy szürkére égetett, hengeralakú tál darabja. Pereme kissé kihajló, szája egyenesre vágott. Oldala és feneke még égetés előtt átlyukgatva. Az oldalán négy, a fenekén öt lyukkal. A fenék átmérője 14—15 cm. Bizonyára szűrőnek használták.

Végül említésre méltó egy XVIII. századból való, világos rózsaszínre égetett, világoszöldmázas, a hajlásnál és mind a két végénél rovátkolt díszítésű makrapipa. (Ld a 32. képen a 8. számot.) A hajlásnál azonfelül egy 8 ágú csillag van rajta.

A gödör tartalma, tehát eléggé vegyeskorú. Talán a szeméttel, amit belehánytak, keveredett így össze.

Az 5. sz. szemétgödörből főleg törökös tálak és kerektálas kályhacsempék töredékei kerültek elő. Külön említésre méltó azonban egy durván iszapolt agyagból vörhenyeges színre égetett, durva felületű fülesfazék, amelynek fenekén köralakú kiemelkedő bélyeg nyoma látszik. Felületének legnagyobb része kívül és belül is feketére füstölt. Hiányos. Magassága 16 cm. Bár korongon készültnek látszik, nem tiszta köralakú, hanem kissé összenyomott. Szájnyílásának átmérője a peremmel együtt 13 cm, rá keresztirányban 12·5. Falvastagsága a hasnál 6 cm. A fenék pontosan köralakú, 10 cm átmérőjű. Külső felületén semmiféle barázda vagy bekarcolás nincsen. Formája és fenékbélyege alapján itélve Árpádkirályok korabeli, XIII. sz. vége. (Ld a 36. kép alsó ábráját.)

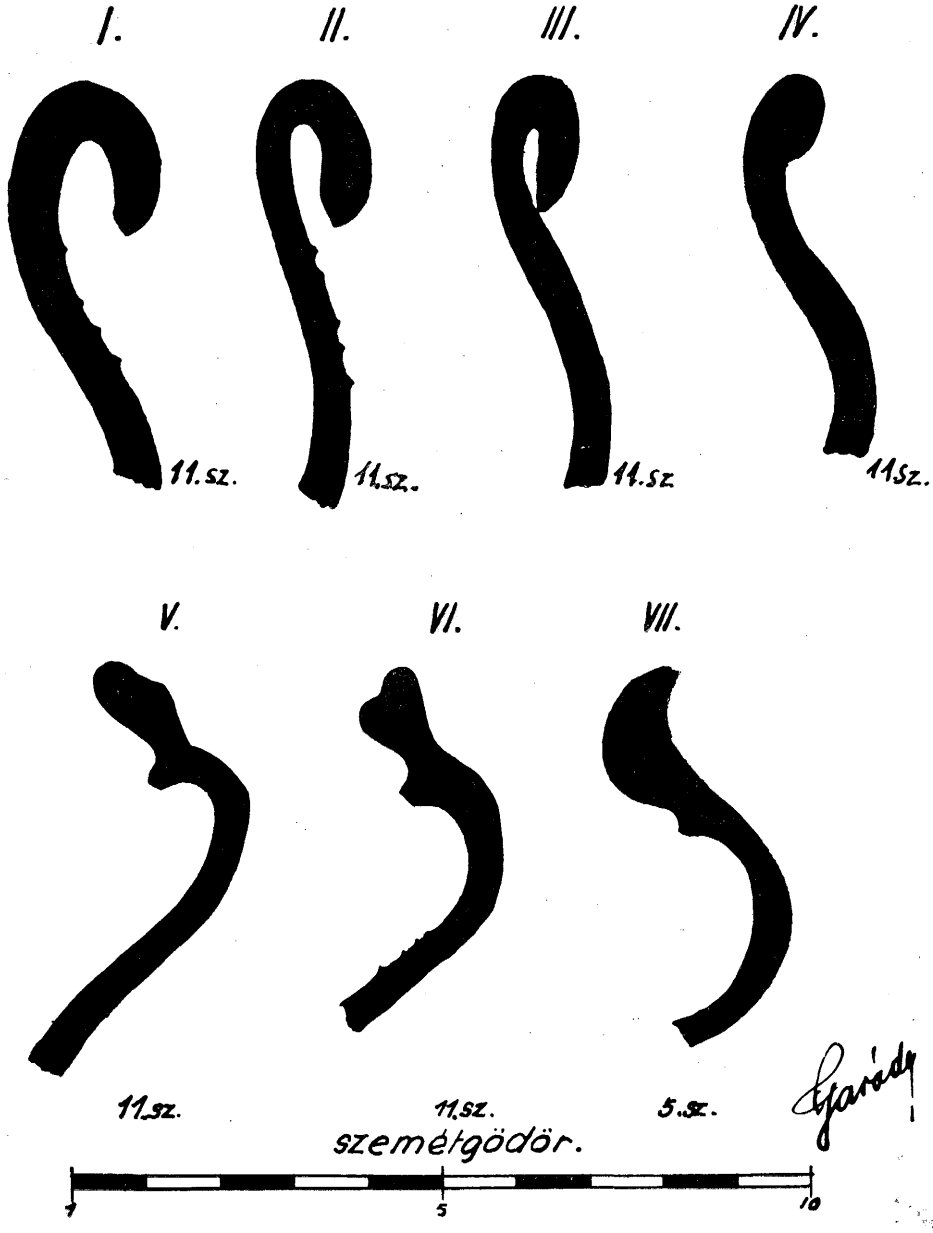

33. kép. – *Csalogány-utca 7. 5—11. sz. szemétgödör. I–IV. Szürkére égetett engobos, simított edények. V–VII. Durván iszapolt, sárgásfehérre égetett edények keresztszelvényei.*

34. kép. — *Csalogány-utca 7. Cserépedények és töredékeik.*

A 6. sz. gödörből aránylag kevés, de mind szürke, grafitos símafelületű cserép került ki. Ez is vegyes. Van közöttük egy edény peremének 11·5 cm hosszú darabja, azután egy szélesperemű edény három összeillő darabja. Ennek hossza az összeillesztés után a perem szélén mérve 16·5 cm. A perem szélessége 3·3 cm, széle felé vastagodó, legömbölyített szélű. Az edény oldala a peremmel majdnem derékszöget zár be, lefelé kissé keskenyedett, amennyire ezt a meglevő 6·5 cm magas töredékből meg lehet ítélni. Az edény külső oldalán két csoportban hihetőleg csontszerszámmal eszközölt harántirányú besimítások vannak. Tulajdonképen folytatólagosan készülvén, kihegyezedő hullámvonalaknak tekinthetők. Az egyes csoport szélessége kereken 3 cm, a töredéken legnagyobb magassága 6 cm, de lejjebb érhetett. (Ld a 34 és 35. képen a 4. számot.) Van továbbá egy 11 cm hosszú nyakdarab, finom fésűvel bekarcolt hullám-

vonalas dísszel. A hullámvonalak szintén kihegyesedő hullámokból állanak. Talán a XVII—XVIII. századból valók, ha koruk meghatározható.

A 7. sz. gödröt a falak szélére esvén, nem tárhattuk föl.

A 8. számúban törökös edények apró töredékeit és egy sárgásfehérre égetett, kívül füstölt fazék (?) alsó részét találtuk. XVI. századbelinek látszik.

A 9. számúban fínoman iszapolt, szürke, grafitos, simított külső felületű edények apróbb töredékei kerültek elő. Koruk, főleg díszítés híján, bajosan állapítható meg. Az egyik darabon van egy sor rovátkolás.

A 10. számúból csupa kétségtelenül újabbkori edény töredékei kerültek ki.

A 11. számú gödörből ismét nagyon vegyes eredetű cserépanyag került elő. A többi között egy külföldi eredetű vörösbarna terra sigillata tál 4·5 × 6 cm méretű töredéke. Falvastagsága 6—8 $^{m}/_{m}$.

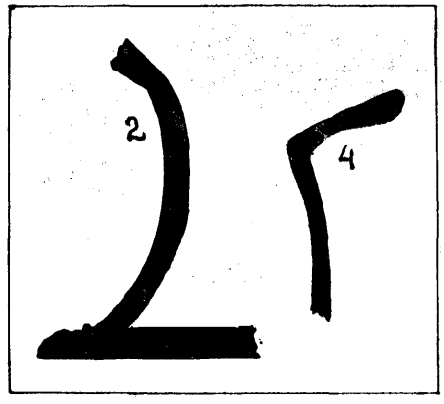

35. kép.
A Csalogány-utca 7. sz. ház telkén talált cserepek szelvénye.

Előkerült továbbá egy edény (korsócska?). A nyaka és szájnyílása hiányzik. Sárgásfehér anyagú szürkére füstölt, a nyak alatt öt körbenfutó párhuzamos barázda. Ez tulajdonkép lapított spirális vonal és nem különálló körvonalak. A fenekén kiálló bélyeg nyomai látszanak. Magassága 6·5 cm. A fenék átmérője 4·5 cm, a nyaktó átmérője 3·5 cm, a has külső átmérője 6·5 cm.

Egy félgömbalakú sárgásfehérre égetett takarékpersely (ketté volt törve, de összeragasztottuk) magassága 4 cm, átmérője a hasnál 7·2 cm. A talp 4 cm átmérőjű.

Durva iszapolású, sárgásfehérre égetett fazekak töredékei. Peremük kihajló, két erős bordával. Ezekhez hasonló egy talpas pohár vagy serleg alja. Talán XV—XVI. századbeliek.

Ugyancsak ebből az időből való egy csupor felső részének töredéke. Közepes iszapolású, sárgásfehérre égetett, a belseje sárgászöld mázzal. A külsején a nyak alatt két sorban kettős rovátkolás (kerekes bélyegző-

vel készült), a hason, amennyi ugyanis meg van belőle, ötsoros rovátkolás. Átmérője a peremnél 7·7 cm, a meglévő darab magassága 5·7 cm. A meglévő darabból nem állapítható meg, volt-e füle. (Ld a 32. képen a 6. számot.)

Violaszín márványozású lapos tál vagy tányér töredékei. Szürkére égetett, felül négyszögű, alul köralakú tálas kályhacsempék töredékei és perembélyeges vascserép töredéke szintén a XV—XVI. századból. Törökös talpas tálak töredékei, belül világoszöld mázzal.

36. kép.
Csalogány-utca 7. sz. telken talált cserépedények.

Ugyanebből a 11. sz. gödörből három szürkére égetett, simított felületű edény felső darabja lehajló, legömbölyödő peremmel. Kettő felülete, eltekintve a nyaknál lévő három mélyebb, körben futó barázdától, síma, a harmadikon finom barázdák. (Ld a 32. képen a 7. és 9. számot. Szelvényük a 33. képen látható.) Azután hasonló anyagú és égetésű, a peremmel párhuzamosan fölfelé álló fülü tál, valamint egy tálalakú szűrő, rendes harántfüllel. Az előbbinek külső felületén besimított, szabálytalan hullámvonalak láthatók, a fül tetején pedig egy ujjbenyomás. Hasonló anyagú, gombfogantyús födelek töredékei is előkerültek.

Végül a lebontott ház pincéjének Csalogány-utca felőli részén a pincefenék alatt találtunk egy csinos, rózsaszínre égetett füleskancsót (l. a 31. képet). Szája a kiöntőnél erősen benyomott, kiálló csurgóval, pereme hullámos vonalú, nyaka csonka, kúpalakú, 6 cm magas, alatta erősen kihasasodik. A has alján enyhén kiemelkedő, körbenfutó bordák. Talpának átmérője 5·5 cm, a has átmérője 12 cm, magassága 17·7 cm. Vele együtt egy középkori vaskulcs is előkerült. A kancsó rómainak

látszik. Ilyent mutat be fényképen Kuzsinszky Bálint. (Ld Budapest régiségei XI. 88. 76. ábra 5.)

A többi lelet közül említésreméltók:

A) *Réz- és bronztárgyak.*

1. Fém (bronz vagy rossz ezüst?) szelence födelének része aranyozás nyomaival. (Ld a 37. képet.) Méretei 2·8—2·9 cm × 3·5 cm. Három (egy hossz és két szélességi) oldalán lehajtott peremmel. A peremek nincsenek egymáshoz forrasztva. Magasságuk 1·2 cm. A negyedik oldalon perem nincsen, mintha hosszabb lett volna és levágtak volna belőle. Az egyik rövidebb peremdarab végén négyszög keresztmetszetű 2 m/m hosszú csap. A födélnek levágott szélén szintén kellett ilyen csapnak lenni, mert a szél egy helyén 3 m/m hosszban törés nyoma látszik. A meglévő csap vége le van kalapálva, mintha más anyaghoz, például bőrlemezhez lett volna szegecselve. Úgy a födéllapon, mint a peremeken domborműves dísz. Az egész lemez, úgylátszik, öntvény, a domborművek rajta cizellálva.

37. kép. – *Csalogány-utca 7. Bronzszelence födele (?).*

A födéllapon tölgyfaleveles keretben a poncolt háttér közepéből egy balfelé elágazó tölgyfa törzse emelkedik ki. A fa két ellentétes, lombos ágán két egymással szembenéző, szárnyát csapkodó hosszúfarkú madár. A jobboldalinak hosszú, horgas a csőre, a baloldalinál erősen kopott volta miatt ez nem állapítható meg határozottan. A fa töve gyeppel borított. Jobboldalán a fa törzse felé ágaskodó felkunkorított farkú, nyakörves vadászkutya, a baloldalán egy hosszúfülű ülő nyúl.

A peremeken ugyancsak levélkoszorús keretben egymásba fonódó szalagok alkotta körökben hatszirmú virágok. A virágok szirmai és bibéje egy-egy ponttal vannak jelezve.

A fedéllap domborműve fínom művű alkotás.

Az egészet bizonyos franciás könnyedség jellemzi, noha az alakok aránytalansága némi kezdetlegesség színezetével vonja be. A nyúl és a madarak nagyobbak, mint a vadászkutya. A növényzet arányos és különösen összhangzatos, levegős a fa lombozatának elrendezése. Lehet francia, de lehet felsőolaszországi munka is. Korára nézve kételyeink vannak.

A peremeken levő összefonódott szalagdísz épúgy megtalálható a XVI. századi renaissancéban, mint a XVIIII. század második felében is. Így például a vatikáni palotában[16] vagy az ugyancsak római Palazzo Massimo famenyezetén,[17] de megtalálható a XV. századi Corvina köteseken is.[18] Legjellemzőbb és leginkább hasonló azonban a sienai dom szószékéhez vezető lépcsőn található ilynemű díszítmény. Még a fonódások bezárta körökben lévő virágok is hasonlítanak.[19]

Hasonló, szárnyukat csapkodó paradicsommadarak láthatók párosával, de háttal egymásnak a római Cappella Ceri Szent Pál-szobra fülkéje keretéül szolgáló baloldali groteszken. Ez de Rossi Vincenzó (sz. 1525 † 1587) munkája.[20]

Hasonló örves felkunkorított farkú kutya látható a veronai dóm egyik címerén,[21] de megtalálható a Hidegkúti-út 48. sz. alatt föltárt Mátyás-kastély egyik kályhacsempéjén is.

Tagadhatatlan azonban, hogy a peremeken lévő összefonódott szalagdísz a XVI. Lajos korabeli díszítmények között is szerepel. A szelence rendeltetését mai csonka állapotában csak találgatni lehet.

2. Két darab vörösrézcsörgő. Ilyen csörgőket a XV. században övön, öltönyön alkalmazva hordtak a férfiak, sőt a nők is.

3. Egy 5·2 cm átmérőjű vörösréztárcsa aranyozás nyomaival. A tárcsa szélén köröskörül pontszerű bemélyítésekkel, a közepén tüsökkel ráerősített rózsával díszített. A hátsó oldalon négy vörösréztüsök. Valószínűleg lószerszámdísz lehetett.

4. Egy 6 cm hosszú rézgombostű.

B) *Csonttárgyak:*

1. Egy csontból készült furulya letört darabja. Rajta három teljes és a törésnél egy fél lyuk. Hossza 8·5 cm. Átmérője a lapított köralakú szájnyílásnál 1·3—1·0 cm, a letört végén 1·1 cm. Kora bizonytalan.

2. Egy római csonttű, letört heggyel. Hossza 9 cm.

3. Csontnyelű borotva. Hossza 8·5 cm. Már a 3-ik szemétgödörnél említettük. Talán törökkori.

C) *Üvegtárgyak:*

1. Római üvegedény fülének darabja.

2. Egy lapított tojásdad alakú, bordázott hasú, zöldessárga színű kis palack háromnegyed része. Magassága így törötten 13·5 cm. Feneke

38. kép. – *A Csalogány-utca 7. sz. telken talált üvegleletek.*

és egyik oldala hiányzik. Hasának nagyobbik átmérője a feléből következtetve $2 \times 4{\cdot}6 = 9{\cdot}2$ cm, kisebbik, lapított átmérője a közepén 4·5 cm. Középkori, alighanem XV. századbeli. (Ld a 38. sz. képen az 1. számot.)

3. Kettőshasú körkeresztmetszetű palackocskák töredékei. Ezek alighanem keleti származásúak. (Ld a 38. képen a 4., 6. és 8. számot.) Az

egyik ilyen üvegdarab a palack teljes felső része. Szájnyílása 0·9 cm, kihajló, legömbölyített peremmel. A nyak külső átmérője 1·1 cm, onnan a has felé erősen kidomborodik úgy, hogy a szájnyílástól számított 7 cm-rel lejebb eléri legnagyobb átmérőjét, a 7·6 cm-t. Onnan hirtelen behajlik és 1·2 cm-nyire már csak 5 cm. Ezután következnék a második dudor. Erre a rajta levő cafrangos szélű maradványból és a fényképen mellette látható középdarabból következtethetünk. Ez az épen megmaradt felső rész 8·5 cm magas. A fenékrész kúpos, külön kiálló széllel. Színe most szivárványos, áttetsző, de eredetileg talán átlátszó volt.

4. Egy kis üvegtálkának majdnem a fele. A feneke kúpalakú, az oldala fölfelé kiszélesedő, majd megtörve függélyesbe megy át a szájnyílásig. A pereme vízszintes, tehát az oldalához merőlegesen csatlakozik. A perem szélessége 1 cm, középen egy barázda fut körül. Széle lefelé gömbölyített, a perem alá ér. Így mintegy erősítő bordája a peremnek. Felső átmérője a peremmel együtt 9·5 cm lehetett. A fenék átmérője 4·8 cm, a tál magassága 2·4 cm. A tálka falvastagsága 1 $^{m}/_{m}$—1·5 $^{m}/_{m}$ között váltakozik. Most szivárványszínű, áttetsző, de a helyenként mutatkozó nyomok után ítélve, eredetileg kissé sárgásszínű, átlátszó volt. (Lásd a 38. képen a 2. számot.)

5. Köldökös ablaküvegek töredékei.

6. Egy hatszögletű serleg töredéke a feneke táján kiálló, rovátkolt díszű szalaggal. (Lásd a 38. képen a 3. számot.)

7. Egy palack csigavonalban bordázott nyaka. (Lásd a 38. képen a 7. számot.)

8. Egy kék négyszögű és egy fehér, csigavonalú bordával díszített üveggyöngy.

9. Egy kék üvegkarperec zöld pettyekkel díszítve. Belső átmérője (4—4·4 cm) oly kicsiny, hogy csak gyermek karjára való lehetett.

10. Üvegedények felfelé kúposodó feneke. (Lásd a 38. képen az 5. számot.)

D) Legvégül a leletek sorát római és magyar érmek zárják le. Ezek a következők :

I. Rómaiak.

1. Római úttestből, bronz, Nerva Coh. 108 Kr. u. 96—98.
2. « « « Gallienus (?) 253—268.

3. Római úttestből ezüst, Julia Soemias Elagabalus anyja 3. század eleje.

4. Római úttestből, bronz, Constans Coh. 60. 333—350.

5. A lebontott ház padlója alatt 50 cm mélységben, bronz, Constans Coh. 176. 333—350. Arelate (veret helye).

6. *H—J* fal mellől, bronz, Valens Coh. 47. 364—378.

II. Közép- és újkoriak.

1. 3. szemétgödörből, 1·10 m mélyen, ezüst, III. Endre (1290—1301) CI. 358.

2. *A—B* középkori fal mellett a belső oldalon, 1·00 m mélyen, réz, Vencel (?) (1301—1305) CI. 382 (?).

3. 16. tetem, réz, I. Ulászló (1440—1444) (?)

4. Kihányt földből, réz, I. Ulászló (?).

5. « « « I. Ulászló C. II. 145 C

6. « « « (rossz ezüst) I. Ulászló C. II. 143 A (?)

7. 3. szemétgödörből, réz, Hunyadi Mátyás (1458—1490) C II. 182.

8. Kihányt földből réz, Hunyadi Mátyás CII. 239. A három darabra törve.

9. Kihányt földből, réz, I. Ferdinánd körmöci denárjának egykorú hamisítványa.

10. Középkori falmaradvány tetején, ezüst, I. Ferdinánd 1554.

11. Az »A5« pillér gödrében, ezüst, I. Ferdinánd 1558.

12. « »A5« « « « I. « 1559.

13. « »A5« « « « I. « 1563.

14. A lebontott ház padlója alatt 0·50 mélyen, réz, Rudolf (1576—1608) körmöci dénárjának egykorú hamisitványa.

15. A lebontott ház padlója alatt, ezüst, II. Mátyás (1608—1619).

16. Szemétgödörből, ezüst, lengyel 3 garasos, 1623.

17. 3. szemétgödör mellett, ezüst, I. Lipót (1657—1705) 1671-ből való osztrák pénze.

18. Égett réteg alatt 1·0 m, réz, I. Ferenc 1800-ból való 1 krajcárosa.

19. Égett réteg alatt 1·0 m, réz, I. Ferenc 1800-ból való 1 krajcárosa.

Azonkívül öt éremtöredék darabjai. Ezek meghatározhatatlanok.

6. Óbudán a Bécsi-út mentén talált Árpádkori temető.

Óbudán a Bécsi-út mentén, annak bal(nyugati)oldalán fekvő, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának 16875., 16878., 16880., 16881. és 16882. hrszámú telkein 1935 október 9-ike és december 5-ike között Fehéregyháza fölkutatása céljából ásatásokat végeztünk.

Az ásatások folyamán római épületek falmaradványai között a XI—XII. századból való sírokra akadtunk. Összesen 12 sírt sikerült kétségtelenül megállapítani. Ezek közül azonban teljesen érintetlennek csak négy — az 5., 6., 10., 11. sír — mutatkozott, a többinél a nem nagy mélységben levő tetemek a szőlőművelés és szántás folyamán többékevésbbé megsérültek és hiányosak voltak. A tetemeket a Pázmány Péter tudományegyetem antropológiai intézetének adtuk át.

A sírokat feltüntető helyszínrajzot a 39. sz. képen, a tetemekre vonatkozó adatokat pedig egy kimutatásban összefoglalva adjuk.[22] Amint a helyszínrajzból látható, különösen nagy a távolság a 6. és 7., valamint a 2. és 13. sír között. Föltehető, hogy a sírok eredetileg sűrűbben feküdtek és a szőlők és gyümölcsfák ültetése, majd a legutóbb ott gazdálkodó bolgár kertész munkája következtében ritkultak meg. Ennek bizonyítéka az is, hogy ezen a helyen elszórtan mindenfelé embercsontokat ástunk ki.

A temető tehát észak-déli irányban legalább is 50—60 m terjedelmű volt. Kelet-nyugati irányban a Bécsi-útig 15—20 m-re nyúlott, de a jelek szerint a mai Bécsi-út területe legalább is a temetőhöz tartozott. Meglehet azonban, hogy a Bécsi-úttól keletre eső területre is átért. Erre persze bizonyítékunk eddig nincsen.

A temető tulajdonképen részben egy összefüggő, római eredetű épületcsoport romjai helyén helyezkedett el. Ezekre az épületekre itt bővebben nem terjeszkedhetünk ki. Erről majd külön fogunk megemlékezni.

Amint a kimutatásból látható, a sírok mélysége nagyon különböző, 0·30—1·96 m között váltakozik.

A tetemek egy része köves talajra, sziklák közé vagy mint a 10. és 11. tetem, a római falmaradványok mentén, félig abba bevájt fülkébe volt temetve. Azonfölül a tetem szabadba eső oldala kővel volt körülrakva. Egy másik része, mint a 3. és 6. termésmészkövekkel volt szegé-

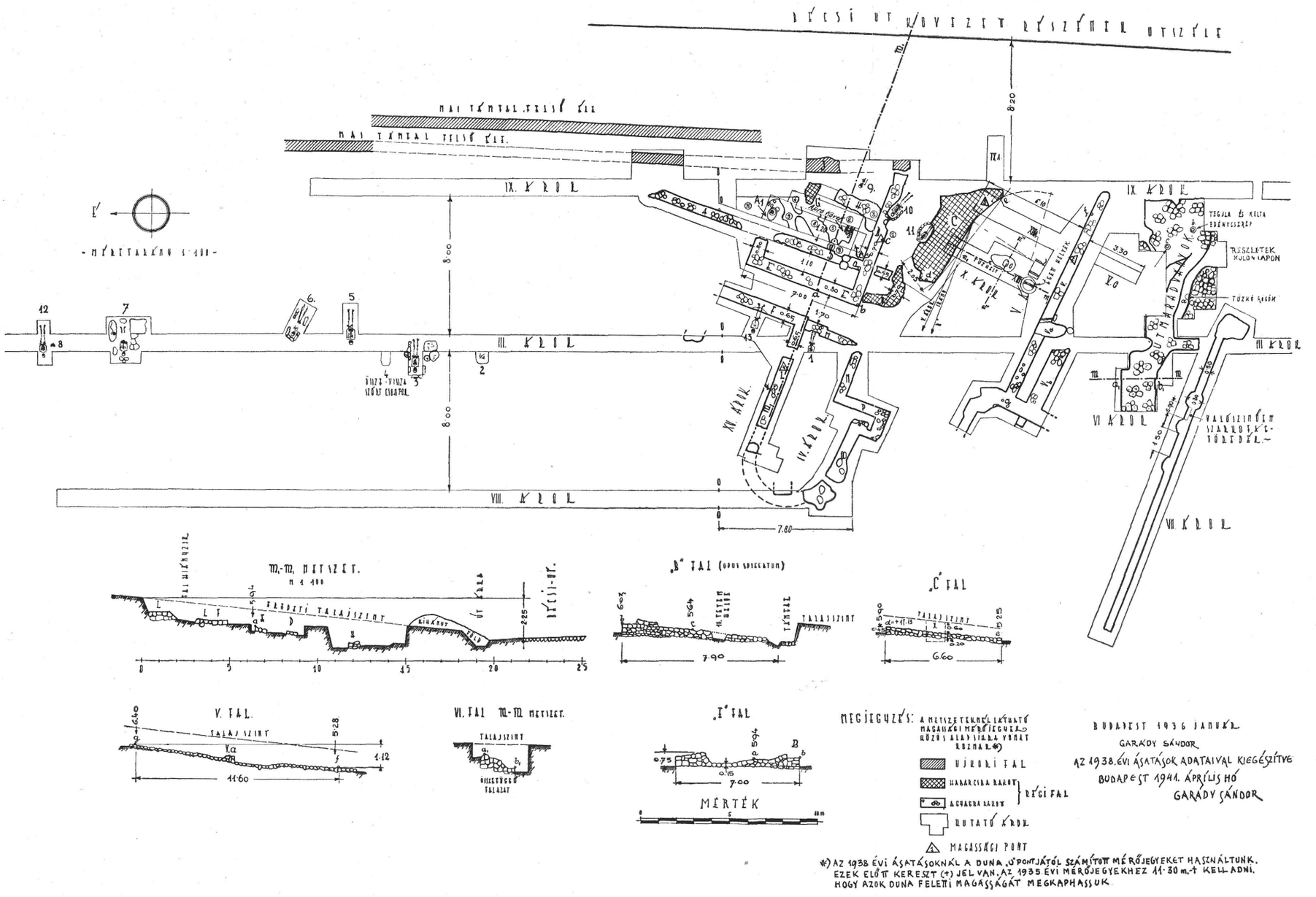

39. kép. – *Óbudán, a Bécsi-út mellett, a 16882. hrsz. telken végzett ásatások helyszínrajza.*

Óbuda. A Bécsi-út mentén az Árpád-dűlőben a 16882. hrsz. telken talált tetemek adatai.

Száma	Neme	Hossza méterben	Fekvése a talajszinttől fejnél-lábnál méterben	Iránya a fej ny-nak a láb k-nak keletre néző.	Megjegyzések
1.	férfi	0·77*	1·10	20° elhajlás D felé	*) Koponya hiányzik
2.	férfi		0·60		Össze-vissza hányt csontok
3.	férfi	1·67	0·48	NyK irányú	Kővel körülrakva medencecsont hiányzik; 3—6. tetemnél a talajszín minden méternél 16 cm-t lejt
4.	férfi		0·30		Néhány elszórt csont (lábszárcsont és medencecsont töredék)
5.	férfi 25 év körül	1·66	0·63 0·50	NyK irányú	
6.	férfi	1·79	0·55 0·58	20° elhajlás D felé	Mészkőlapokkal körülrakva, koponya összetörve
7.	nő 60 év körül	1·60	0·63 0·80	NyK irányú	A talaj lejtése u. a. mint 3—6-nál; a fejnél magasabb, kővel körülrakva, helyesebben nagy kövek között. Medencecsont és a lábszárak hiányoznak, hajgyűrű a koponyából
8.			0·56		Csak medencecsont. A tőle 0·60 m-re északra fekvő tetemhez tartozik
9.	nő? 45 év körül		1·92	35° elhajlás D felé	A talajszint alatt 1·64 m-re szőlőtőkére akadtunk, tehát a tetem a régi t. sz. a. csak 0·28 m-re feküdt, csak koponya, a gerinc egy része, bordák, j. f. karcsont
10.	nő mongoloid	1·55	1·00 1·05	40° elhajlás D felé	A nyak alatt a j. oldalon halántékgyűrű v. fülbevaló, nyitott száj, kissé É felé fordulva, j. keze ujján egy, b. kezén három gyűrű
11.	gyermek 4—5 év	0·87	1·08 1·17		Hiányos, nagyon porlékony. A tetem mellett edénycserepek
12.	nő 25 év körül	1·53	0·95 1·10	K—Ny irányú	Koponya összetörve, rajta fejnagyságú kő
13.	nő 40—45 éves	1·47	0·90 1·03	15° elhajlás D felé	Hiányos! Alsó lábszára részben az »F« falon fekszik

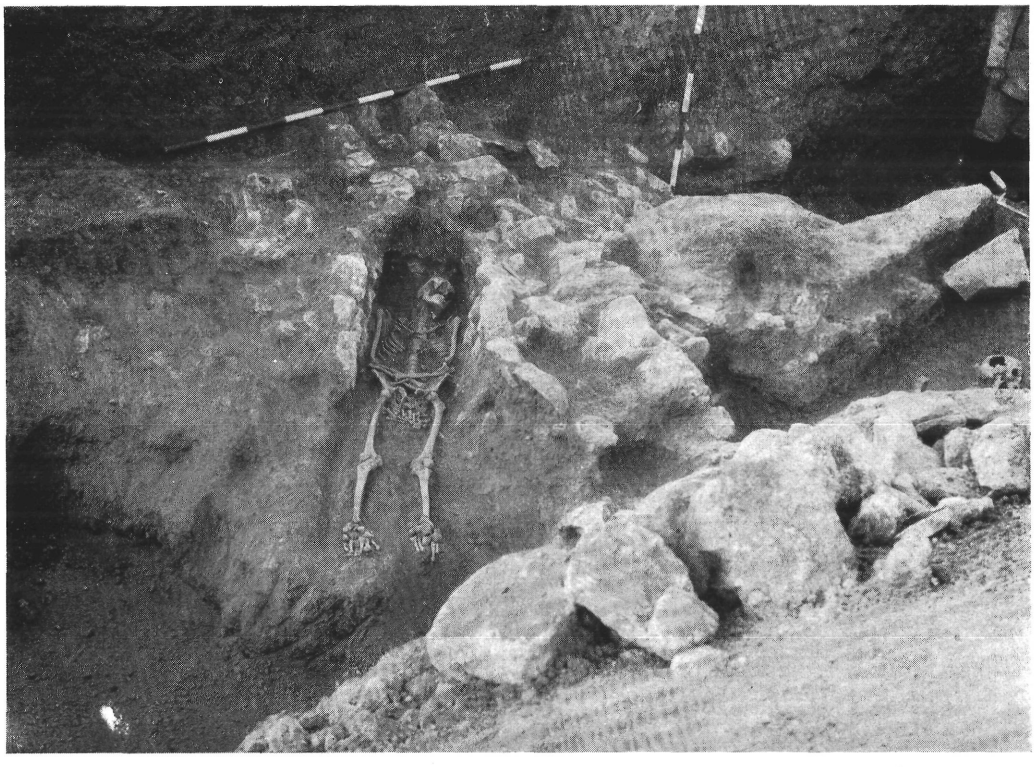

40. kép. – »*B*« *fal a 10. tetemmel délkelet felől.*

lyezve. Miután mészkő a helyszínén nincs, csak márgás kő vagy homokkő, a köveket a legnagyobb valószínűség szerint a római épületek romjaiból vehették. A szegélyek mostani hiányos volta a szőlőművelési, kerti, faültetési munkálatok következménye. Koporsónak nyoma egyiknél sem mutatkozott.

A 10. és 11. sírról a 40. és 41. kép ad közelebbi tájékoztatást.

Ez a temetkezési mód nálunk Magyarországon, ha az eddig ismert leletek szerint gyakorinak nem is mondható, nagyon korán el lehetett terjedve. Alighanem a kereszténység befogadásával egyidejű, mert a honfoglaláskori síroknál nem említtetnek. Hatással lehettek e temetkezési mód meghonosulásánál az itt nagy tömegével talált római, kőből vagy tetőfedőcserépből (téglából) készült sírok is.

Tény azonban, hogy ez a temetkezési mód, bár némi változattal, az országnak rómaiak által meg nem szállott részein is dívott.

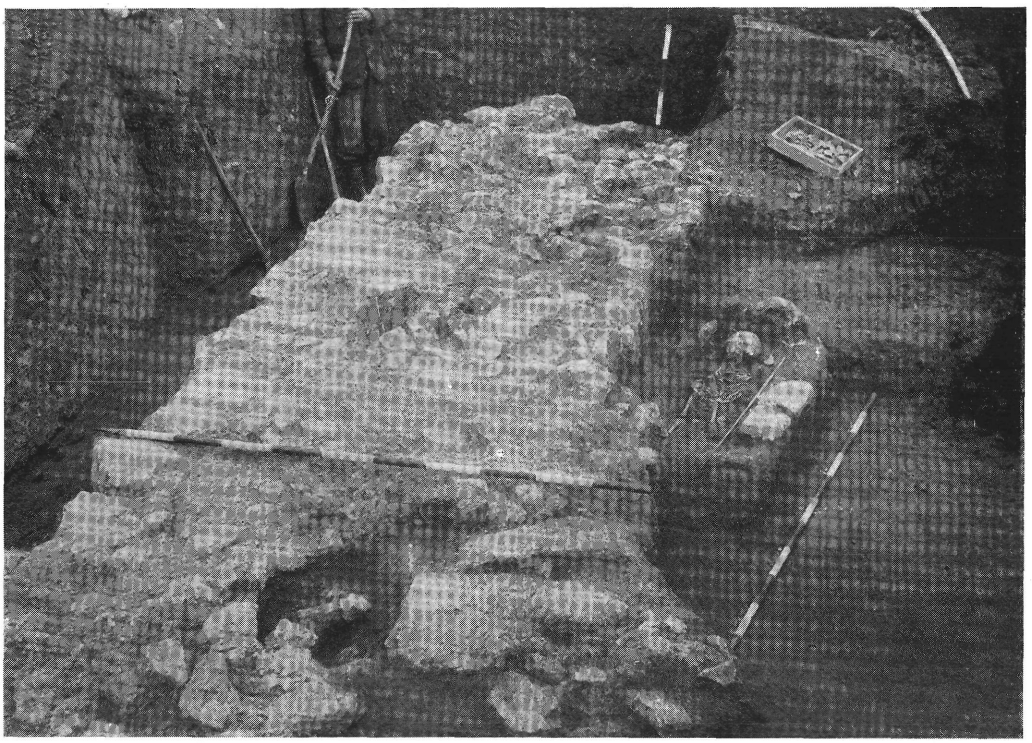

41. kép. — *11. tetem »C« fallal kelet felől.*

Így csak a Debrecen város területén Hortobágy-Görbeháton[23] Söregi János által föltárt római kori templomrommal kapcsolatban talált sírokra hívom fel a figyelmet.

Ezek a sírok, noha a helyi viszonyoknak megfelelően nem kőből, hanem téglából készültek,[24] a Bécsi-úton talált, fentemlített sírokkal párhuzamba vonhatók. A sírok korát egy III. István- (1162—1172) korabeli érem adja meg.

Áttérve a részletekre, a 3. sz. sírban csak a medencecsont jobboldala alatt egy vaskés erősen rozsdaette csonka darabját találtuk. Hossza így csonkán 9·5 cm.

A 7. tetem koponyájából egy ezüstözött bronz huzalból készült hajgyűrű vagy fülbevaló került elő. Inkább ez utóbbinak véljük, mert nyitott részén a végek tompán csatlakoznak egymáshoz, alakja inkább körtére emlékeztet s a körte csúcsán erősen kopott.

Ez a része lehetett a fülben. Nagyobb külső átmérője 20 m/m, a kisebbik 18 m/m.

Azonkívül a sírból egy jáspis vakarót és egy nyílhegyalakú márgás mészkődarabot is találtunk. Ezek valószínűleg nem is tartoztak a sírhoz, hanem a talajból kerültek oda. Ezen a területen ugyanis neolitikus településre is akadtunk és ezek leletei között több jáspis penge és vakaró is volt.

A 9. tetemnél a lábfej helyének a tájékán (mert a tetem alsó végtagjai hiányoztak) ugyancsak jáspis penge került elő, azonfelül a derék tája mellett egy 4·5 m/m széles ezüst lemezből készült gyűrű. A gyűrű külsején két körbefutó barázda látható.

A 10. tetemnél a nyak alatt a jobboldalon egy halántékgyűrű volt ezüstözött bronzból. A halántékgyűrű két vége 8 m/m hosszban érintkezik egymással. Feltűnő könnyű súlyú.

A jobbkéz középső újján egy ezüstözött bronzgyűrű. A gyűrű nyitott, keresztmetszete lapított hengeralakú, amely a hézag felé mind a két oldalon vékonyodik. Külső átmérője 24, a belső 18 m/m. (Ld a 42. képen a 4. számot.)

A balkéz középső újján három gyűrűt találtunk. Ezek mindegyike ezüstözött bronz. Az *egyik* teljesen hasonló a jobbkézen talált nyilt gyűrűhöz, csak valamivel vékonyabb (3 m/m), *hengeres* keresztmetszetű huzalból készült. Külső átmérője 33, a belső 17 m/m.

A második gyűrű karimája belül síma, kívül domború. A külsején a fonott gyűrűket utánzó rézsútos vésések vannak. (Ld u. o. az 1. számot.)

A harmadik karimája belül ugyancsak sima, egyenes, kívül domború és haránt vésetekkel 11 karéjra osztott. (Ld u. o. a 2. számot.) Ilyen hasonló gyűrű került elő például a Bács melletti homokbányában talált egyik honfoglaláskori sírból.[25] Ez tehát még honfoglaláskori alak, azonban a fonottat utánzó már későbbi, a XI. század végén, a XII. század elején található alak. Ezek szerint ez a sír a XI—XII. századfordulójából való lehetett.

A 10. tetemről a 40. sz. kép ad tájékoztatást. Amint látjuk teljesen ép. A száj erősen feltátott. A karok a medencecsonton vannak keresztbe rakva.

A 11. sírban gyermektetem feküdt. (Ld a 41. sz. képet) Ez már csonka. Csonkasága részben a gyermekcsontok elporladásának, részben (az alsó végtagoknál) bolygatás következménye.

A tetem mellett hét darab cserép feküdt. Ezek közül egy korongon készült edény darabja, a többi hat őskori (hallstatti korú). Közülök egy edényfül. Azonban a darabok nem egy összetartozó edény darabjai, hanem mind különbözők.

A cserepek közül egy a koponya baloldalán, kettő a medencecsont mellett a jobboldalon, kettő a felső lábszárcsontok között, kettő a bal felsőlábszárcsont külső oldalán feküdt.

A temető kora tehát az eddig megtalált egyetlen korhatározó adat, a fentebb említett gyűrű szerint a XI—XII. század fordulójára tehető,

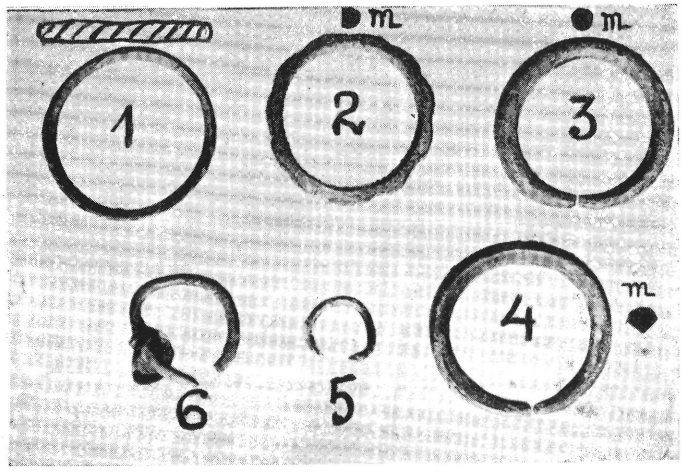

42. kép.
Bécsi-úti temető és Csúcshegyi honfoglaláskori sírok leletei.

de a kővel körülrakott sírok tanusága szerint is ebben a korban, talán valamivel korábbi időszakban, mint a Hortobágy-Görbeháti, volt használatban. Persze a sírok szórványos és a tetemek hiányos volta mellett bajos arra következtetni, volt-e itt előbb és később is temetkezés.

Bár a kereszténység jelével egyik sírban sem találkoztunk, mégis ebben a korban csak keresztény temetőre gondolhatunk. Akkor azonban templomot vagy legalább is temetőkápolnát kell hozzá feltételeznünk. Ennek kétségbevonhatatlan nyomára a tetemek elfoglalta területen nem akadtunk.

Ellenben a dél felé legszélső 11. sz. sírtól kereken 60 méterre délkelet felé, tehát egész közel, azonban a Bécsi-út túlsó oldalán, a mai Török-

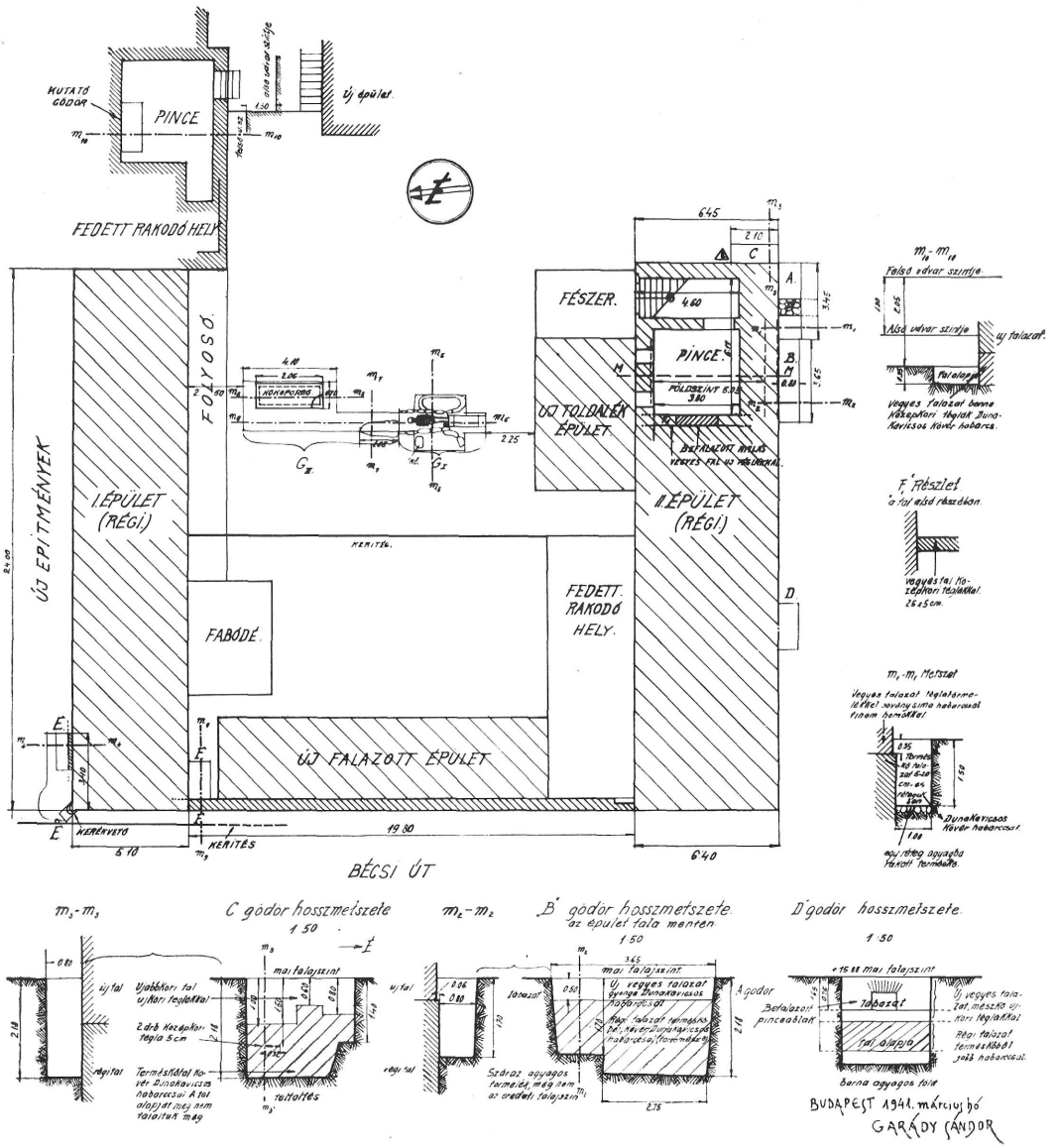

43. kép. — *A Török-Labor-gyár két régi épülete (volt Kerék-vendéglő) területén végzett ásatások helyszínrajza.*

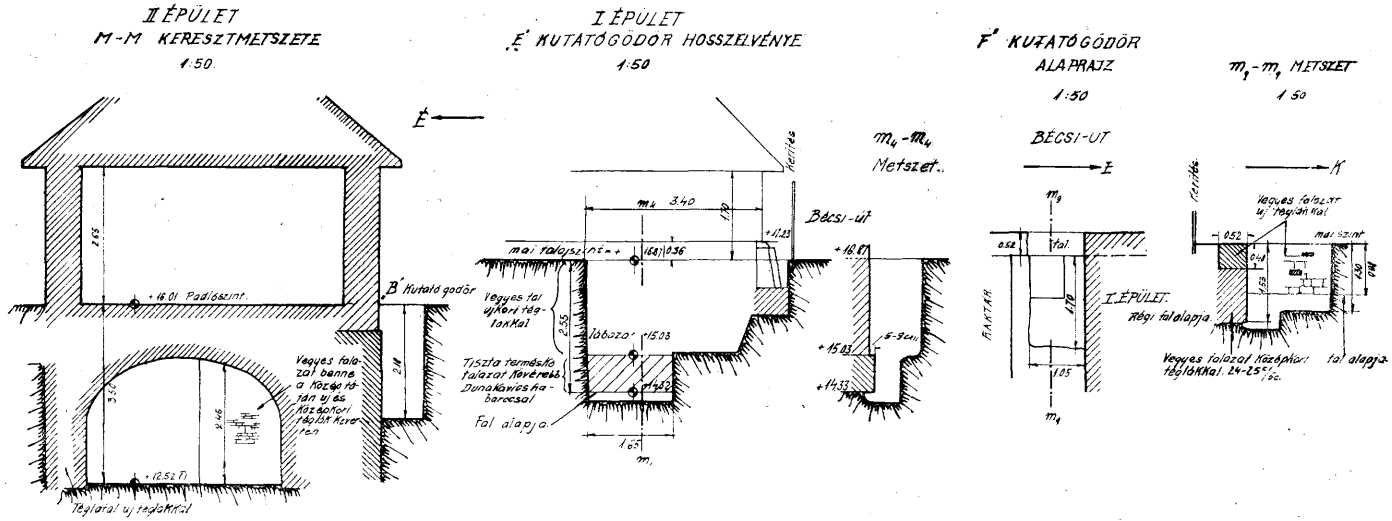

44. kép — *A Török-Labor-gyár területén talált középkori falak.*

Labor gyár területén (ld a 43. sz. képen a helyszínrajzot) újabb épületek és toldalékok közé beszorítva áll még a volt »Radl«, magyarul »Kerekecske« vendégfogadó két eredeti épülete.

Amennyire ezt a gyár üzeme, valamint az útban álló raktározott anyagok és toldaléképületek megengedték, kikutattuk, hogy e két régi épület minő alapokra épült. Persze a két régi épület mai padlószintje jóval magasabban fekszik, mint az eredeti volt, hiszen ezt a környéket a mult század folyamán és a közelmultban is feltöltötték. (Ld a 44. sz. képet.)

E két épület mai hossza 24 méter, az I-el jelölt szélessége 5·10 m, a II-vel jelöltté 6·40 m. Egymástól való távolságuk 19·80 m, hossztengelyük pontosan kelet-nyugati irányú.

A II. sz. épületnél »*A*«, »*B*«, »*C*« és »*D*« helyen ástunk kutatóárkot. »*A*« helyen a talajszinttől 0·35 m mélységig síma, sovány habarcsú új vegyesfalazatot találtunk újkori téglákkal, ettől lefelé 1·50 m mélységig dunakavicsos, kövér habarccsal készült réteges terméskőfalazatot. Ez utóbbi középkorinak látszik. 1·50 m mélyen, 0·75 m szélességben egy agyagba rakott terméskőburkolat húzódik a fal alá. »*B*« és »*C*« helyen a mai talajszinttől 50 cm-re, illetve 0·60—1·0 m-re ugyancsak régi dunakavicsos, forró mésszel készült habarcsba rakott terméskőfalazatra bukkantunk. A »*C*« pontnál e falba két középkori tégla is van befalazva. Erre a falra volt ráépítve a »Kerekecske« csárda újabbkori, gyengébb habarccsal készült vegyesfalazatú épülete, benne újabbkori téglákkal.

Ezeknek a falrészeknek az alapjáig sajnos nem tudtunk leásni, mert akkor nagyobb helyre lett volna szükségünk. Ezt pedig nem vehettük igénybe, mert ezzel akadályoztuk volna a gyár üzemét.

A »*D*« pontnál a mai talajszinttől egy méterre az újabbkori alapfalazat alatt szintén ráakadtunk erre a középkori falra, sőt itt 1·65 méter mélységben az alapfeneket is megtaláltuk.

A II. épület pincéjében a nyugati oldalon »F_1«-nél a fal alsó részében szintén ráakadtunk egy vegyesfalazatú falra, amelyben középkori téglák vannak.

A II. épület nyugati része ma nem látszik alápincézettnek, azonban a meglévő pince fentebb említett nyugati falán egy befalazott ajtónyílás látható. Sajnos, ezt nem bonthattuk ki.

Az I. sz. épületnél csak »*E*« és »*F*« pontnál volt módunkban kutatóárkot ásni. »*F*« pontnál a mai talajszint alatt 1·84 m mélységben akadtunk rá a régi — középkori — dunakavicsos, kövér habarccsal készült terméskőfalra. 2·55 méterre ennek a falnak az alapját is megtaláltuk. Ez az alapfenék a II. épületnél a »*D*« pontnál talált középkori falmaradvány alapfeneke magassági szintjével nagyjában egyezik. A »*D*« pontnál ugyanis az alapfenéknek a Duna 0 pontja feletti magassága + 14·23. Az I. épület »*E*« pontjánál pedig az alapfenék + 14·32. A különbség mindössze 9 cm.

Az »*F*« pontnál a Bécsi-úttal párhuzamosan haladó fal felsőrésze újkori, alsó 1·05 m mély része középkori teméskőfal, benne középkori téglákkal.

Végül az I. épület keleti végében lévő pince északi falát vizsgáltuk meg kutatóárok útján. Itt is az új falazat alatt, amely az alsótól teljesen elütő jellegű, megtaláltuk a középkori vegyesfalazatot, dunakavicsos kövér habarccsal, nagyobbrészt terméskövekből, benne középkori téglákkal.

A két épület között is ástunk egy keresztárkot, de abban csak római-kori maradványokat találtunk. Ezekre most nem terjeszkedünk ki.

Ezek szerint kétségtelen, hogy a Török-Labor-gyár területén megmaradt volt »*Kerekecske*«-csárda két épülete középkori falakon épült föl. Sajnos, a lehetőségekhez képest végzett eddigi kutatásaink eredménye nem elegendő arra, hogy határozottan megállapíthassuk, milyen jellegű épület vagy helyesebben épületek voltak a középkorban ezen a helyen.

Tény azonban, hogy mind az 1355-iki határjáró levél adatai, mind a többi adat alapján joggal föltételezhetjük, hogy itt állott az óbudai Fehéregyháza. Még abban a tekintetben is megfelelő e hely, hogy ott római maradványok kerültek elő.

Mindenesetre ajánlatos volna, ha már a gyártelep területét (45. kép) egyelőre tüzetesebb vizsgálatnak nem vethetjük alá, a Bécsi-út nyugati oldalán, a megtalált temetőrésztől nyugatra még újabb ásatásokat végezni.

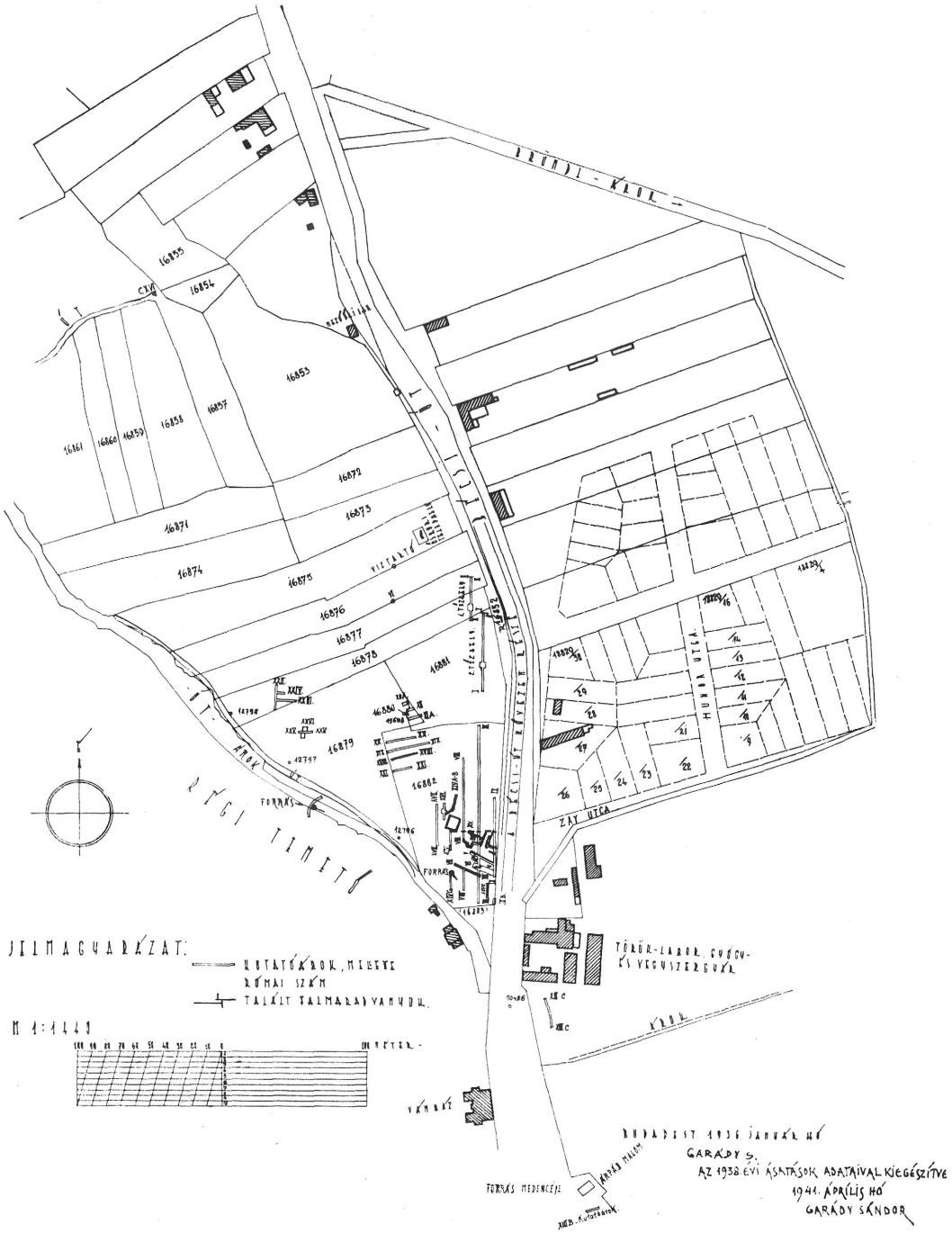

45. kép. -- *Helyszínrajz az Óbudán a Bécsi-út mellett végzett ásatásokról.*

7. Az Óbuda-csúcshegyi dűlőben a 20841/2. hrsz. telken kiásott két honfoglaláskori sír.

A székesfőváros által kiadott »Tanulmányok Budapest multjából« IV. kötetében[26] már részletesen ismertettük ez ásatás eredményét. A teljesség kedvéért azonban helyénvalónak tartjuk, hogy röviden itt is megemlékezzünk róla.

Ezt annyival is inkább indokoltnak véljük, mert a székesfőváros területén ezek az *első honfoglaláskori sírok*, amelyeket sikerült szakszerűen feltárni és így kétségbe nem vonható bizonyítékot szolgáltatni erre a korra nézve. Azonfelül a sírok mellékleteiről a fentemlített ismertetésben nem közöltünk képeket.

Eddig Budapest területén csak három helyen találtak honfoglaláskori nyomokra: *a budai oldalon Kuruclesen* és a *Farkasréti temetőben, a pesti oldalon a Mexikói-úton.*

Az első leletek 1902-ben kerültek elő *a Kuruclesi dűlőben* Tomka Emilné telkén. Ezek mint Lipótmezei leletek is szerepeltek,[27] azonban tévesen. Más helyen fekszik ugyanis a *Kuruclesinek* nevezett dűlő és másutt a *Lipótmező.*

A lelőhely, ahonnan különböző ékszerek kerültek elő, eddig nem volt pontosan megállapítva. Sikerült azonban a telekkönyvi adatok alapján meghatározni, hogy Tomka Emilné telkei közül azokon találhatták e tárgyakat, amelyek a Hidegkúti-út 48. sz. telek Tárogató-út felőli részével szemben fekszenek. Ezeket a telkeket 1907-ben a Ferenc-rendi apácák vették meg s ott épült föl zárdájuk. Az építés alkalmával, amint arról odavaló lakosoktól újabban értesültem, sok emberi csont került elő.

1909-ben a Farkasréti temetőben akadtak honfoglaláskori leletekre.[28] Mind ennél, mind az előbbinél *csak a leletek* vagy azok egy része jutottak szakavatott kézbe, a helyszínét azonban szakértő sohasem látta.

1934-ben a *Mexikói-úton* került elő egy sír, ez is azonban már feldúlt állapotban jutott szakértő szeme elé.[29]

A most ismertetendő két sír érintetlen volta — Sándor Ferenc és Kelemen László mérnök urak gondosságának és talán annak a véletlennek köszönhető, hogy abban az időben — 1934 szeptemberében — a

közelben, a Testvérhegyi-dűlőben végeztettem ásatásokat. Így tehát a helyről lejövet útba ejtettek és közölték velem, hogy az 525. sz. gúla őrkövének elhelyezése közben egy emberi tetem alsó lábszárcsontjaira és mellette, baloldalán lókoponyára és lábszárcsontokra, valamint két kengyelre és zablára akadtak. Lehozatván az említett darabokat, mindjárt láttam, hogy honfoglaláskori a megbolygatott sír.

1934 szeptember 27-én és 28-án végeztük a feltárási munkálatokat. Először a megbolygatott sírt tártuk föl. Az itt kiásott tetem természetesen hiányos volt, mert az alsó lábszárcsontokat a lócsontokkal, kengyelekkel, zablával együtt az őrkő alapozási munkái alkalmával már eltávolították. A térdtől kezdve fölfelé azonban teljesen érintetlen állapotban találtuk.

Férfi csontváza. A koponya erősen szétesett állapotban volt. A tetem keletfelé néző, vagyis feje nyugatnak, lába keletnek feküdt. Karja kétoldalt kinyujtóztatva, a kéztőcsontok, kéz- és lábujjak hiányoztak. Egyes ujjpereceket a felső lábszárak között találtuk meg. Teljes hossza — hozzáadva a még hiányzó alsó lábszárcsontok hosszát — a helyszínén 1·51 m-nek mutatkozott. Életkora Bartucz tanár úr megállapítása szerint 30—35 körüli lehetett. A sír átlagos mélysége 0·80 m.

Érdekes és talán eddig *egyedülálló*, hogy a tetem baloldalán az alsókar közepétől lefelé a csípő táján orrával a tetem feje felé fordítva egy második *lókoponyát* találtunk. Az első tudvalevőleg az alsó lábszárcsontok mellett ugyancsak a baloldalon feküdt.

A zabla oldalszáras, de az oldalszárak hiányoztak, lehet, hogy fából vagy csontból lévén elkorhadtak. Miután a zablát — amint azt már föntebb említettük — nem mi ástuk ki, ezt nem figyelhettük meg.

Mind a két halánték táján nyilt ezüst gyűrűt leltünk. Inkább fülbevalók, mint hajgyűrűk. A jobboldalin úgynevezett börtű vagyis két gyűrű között üres fémbogyó maradványa. (Ld A 42. képen az 5. és 6. számot.) Hasonló nyilt egyszerű hajkarikákat vagy inkább függőket talált Fettich a kenézlői honfoglaláskori sírokban is.[30] A fémgömb a cikói, regölyi és keszthelyi avarkori leletekkel együtt talált fülönfüggőkön is látható. Azonkívül a gerinc jobboldalán, reá keresztben egy fanyelű vaskést is találtunk. A fának csak maradványai voltak láthatók. Egyéb fegyver vagy szerszám e tetemnél nem volt.

46. kép. – *A Csúcshegyen talált honfoglaláskori második sír.*

A jobb alkaron ruhafoszlányok mutatkoztak. Ismeretlen helyről, de a sírból került elő az őrkő alapozási munkálatai alkalmával a kengyelekkel és zablával együtt egy hosszúkás négyszögalakú vascsat is, lekerekített sarkokkal. A két hosszoldala kissé befelé görbül. Külső méretei 5·8 cm—3·6 cm. Azonkívül egy rossz ezüstlemez nehány apró töredéke.

E tetemtől délre 2·20 m távolságban egy *második* sírt találtunk. Ebben is egy *férfi tetteme* feküdt. Kora dr. Bartucz Lajos megállapítása szerint 20 éven aluli. Hossza a sírban mérve 1·32 m. A feltűnő kis méretet részben fiatal korának, részben annak lehet tulajdonítani, hogy a sírban fejével erősen előre hajolva feküdt és gerince is elgörbült. (Ld a 46. képet.)

A tetem koponyája annyiban ép, hogy darabjai együtt maradtak, nincsenek összetörve, azonban a fej hátsó része a fejtetőtől lefelé, alighanem kardvágástól, olykép van leszelve, hogy éppen csak a koponyacsont hiányzik, a vágás az agyba alig hatolhatott.

A többi csontok épúgy, mint az első tetemnél is, erősen mállott állapotúak. A lábtőcsontok és lábujjak teljesen hiányoznak, a kézujjaknak is csak nagyrészt elporlott töredékeit leltük meg. Az alkar egymáshoz hajlítva a medencecsonton s így a kéz a gerinc két oldalán feküdt. A tetem a talajszinttől 0·80 m mélyen feküdt, a fej kissé magasabban előre hajolva, a gerinc meggörbülve, ugyancsak kelet felé néző.

Mellette egy csikózablát, két kengyelt, egy vaskarikát, egy szíjcsatot és egy vasból való harci csákányt vagy fokost találtunk. (Ld a 43. képet.)

A zabla egyszerű csikózabla, a koponya mellett balra összehajtott állapotban feküdt. (Ld a 47. képen a 7. számot.) Az egyik kengyelt a tetem jobboldalán, a combcsont felső végénél 0·60 m mélységben, tehát körülbelül 15 cm-el magasabban találtuk meg, mint a tetemet, helyesebben annak lábaszárát s a rajta fekvő csákányt vagy fokost. A másik kengyelt a baltérd tájékán, tőle 20 cm távolságban, 0·80 m mélységben leltük. Mind a két kengyel úgyszólván teljesen ép. (Ld a 47. képet.) A kettő között középen, közel a bal combcsonthoz vaskarika feküdt. Talán a két kengyelt összekötő szíjjal volt kapcsolatban. Mind a két kengyelnek talpa 2·8—3·3 cm széles, ívalakú, széle lefelé hajló, alul közép- és szélbordás, a bordák között enyhén hornyolt. A szárak laposak, 0·8—1·0 cm szélesek és 3·5 $^{m}/_{m}$ vastagok, a fül hosszukás négyszögalakú, a szárakhoz ívalakban csatlakozik. A tetem jobboldalán fekvő kengyel lapos szárainak egyik felén *bemélyesztett félkörös díszítések* s itt-ott *ezüstözés* nyomai láthatók. Mind a két száron a kétsoros, félkörös diszítés vagy annak nyoma a talphoz való csatlakozástól majdnem a fülig észrevehető. A kengyelszárak másik fele síma, de ezüstözés nyoma ott is látszik. (Ld a 47. képen a 4. számot.)

47. kép. – *A csúcshegyi 2. honfoglaláskori sír mellékletei.*

Ez alatt a kengyel alatt a tetem jobboldalán, egyik felével a jobb lábszárcsonton feküdt vasból készült harci csákánya, nyelével a fej felé. A nyél persze már elkorhadt. A csákány vasa elég vékony, az él közelében 2·5—3 $^{m}/_{m}$, a köpű közelében sem több 5 $^{m}/_{m}$-nél. (Ld a 47. képen az 1. számot.) A köpű kiálló, fönt is, lent is köríves görbületű. Mind a két szárának vége laposra formált, ívalakú éllel. A hosszabbik vége élesre van fenve, a rövidebbé tompa, sarkos, zúzásra azonban így is alkalmas.

Formájára, amennyire ezt rajzból egyáltalában meg lehet ítélni, talán legközelebb áll hozzá a kecskeméti, kisdobrai[31] és nyirkarászi[32] csákány. Alakja azonban arányosabb, szebb amazokénál. Határozottan harci fegyvernek látszik.

A legérdekesebb azonban, hogy tőle 13·5 cm-nyire a fej felé a nyíl irányában egy 2·4 cm átmérőjű, már erősen rozsdaette, hiányos vasgyűrű feküdt hozzáforrasztott, lefelé hajló 3 cm hosszú kampóval. A kampó lapos vasból készült, lefelé szélesedő. A gyűrűhöz tapadva még a rozsdától vörösre festett nyél maradványa volt látható, amely azonban érintésre teljesen szétporladt. Kétségtelen tehát, hogy a csákánynak a legnagyobb valószínűség szerint a nyeregkápára való felakasztására szolgált. *Eddig tudtommal egyedülálló lelet.* (Ld a 47. képen a 2. számot.)

Arra bizonyítékot, hogy a fokost még a közelmultban is a nyeregkápa elejére akasztották, a debreceni Déri Múzeum néprajzi gyüjteményében találtam. Itt ugyanis a XIX. századból való két csendbiztosfanyereg látható. Ezeken elől a kápán a baloldalon az egyiken bőrkarika, a másikon bőrrel bevont vasgyűrű látható. Ezek fokostartók, amelyeken a fokos nyelét keresztül dugták. Annyiban eltérő tehát ez az elrendezés a sírban találttól, hogy a karikába a fokos nyelét be kellett dugni, itt meg talán csak a kampót beleakasztani, ámbár elképzelhető az is, hogy a fokos nyelét a honfoglaláskori vitéz is átdugta a karikán s a kampós gyűrű csak arra szolgált, hogy a fokos le ne csússzon a fejéig a karikába, hanem egy tenyérnyi darabja a nyélnek szabadon maradjon és a vitéznek könnyebben a kezeügyébe essék.

A medencecsont alatt egy majdnem négyzetalakú (3·2—3·7 cm) lekerített sarkú vascsat is került elő. A csaton ezüstözés nyomai láthatók.

A koponyában levő földben egy nyilt — rossz ezüstből való — halántékgyűrűt találtunk. A gyűrű mindössze 0·9 cm átmérőjű és két vége erősen — hat $^{m}/_{m}$-re — el van hajlítva egymástól. Ez is inkább fülbevalónak, mint hajgyűrűnek látszik. Végül a koponya mellől még két apró — 0·5—0·6 cm hosszú — nyolcasalakú vasláncszem került elő.

Az első sírban talált kengyelek hasonló alakúak, mint a másodikéi, de kezdetlegesebb munkájúak és sokkal rosszabb megtartásúak, mint a második sírban találtak.

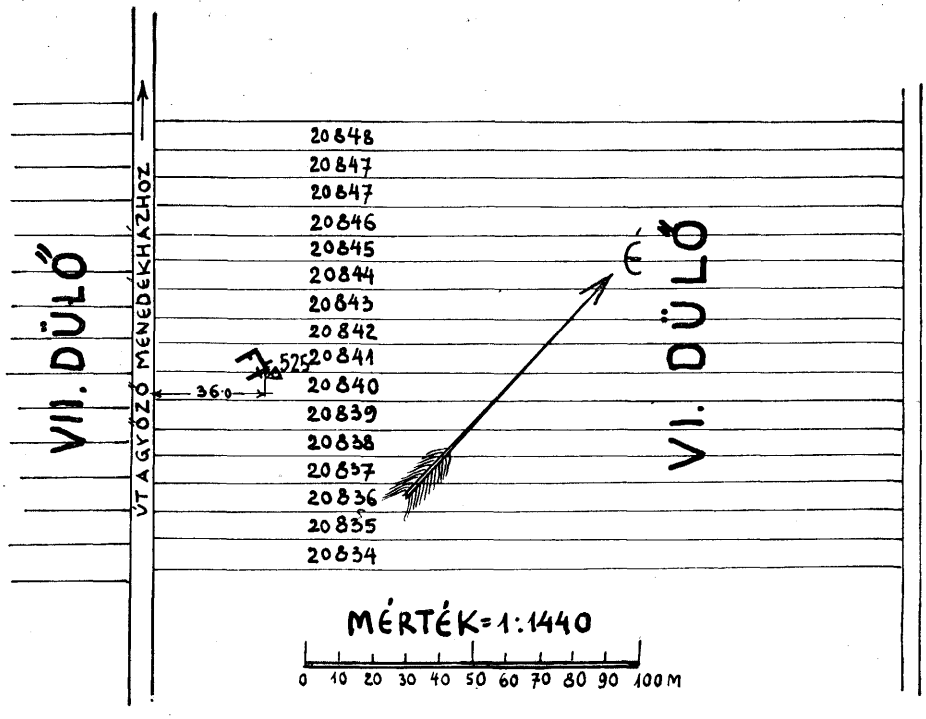

RÉSZLETRAJZ.

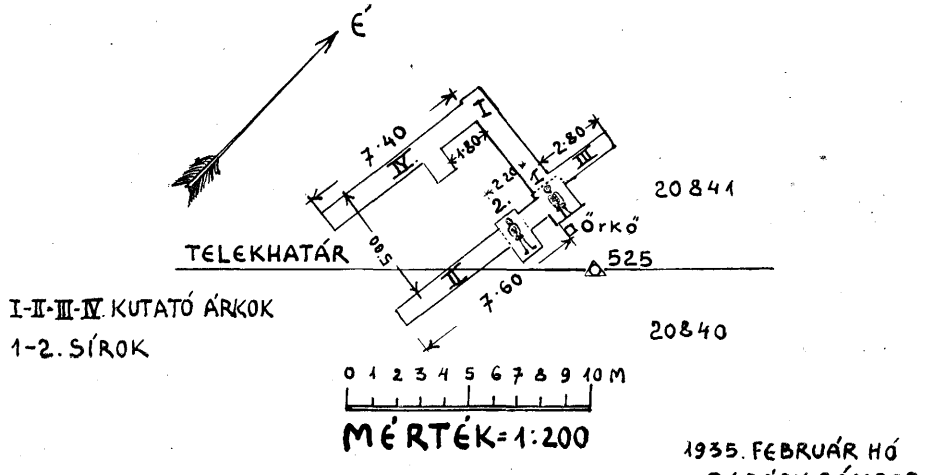

I-II-III-IV. KUTATÓ ÁRKOK
1-2. SÍROK

1935. FEBRUÁR HÓ
GARÁDY SÁNDOR

48. kép. — *Az Óbuda-Csúcshegy VI. dűlőben kiásott honfoglaláskori sírok helyrajza.*

A kengyelek a kora honfoglaláskori pöröspusztai,[33] bodrogvécsi,[34] csornai,[35] pilini,[36] kótaji[37] és kenézlői[38] azonos leletekéhez hasonlítanak a legjobban.

A sírok mellékleteiből és a temetkezés módjából tehát annyit kétségtelenül megállapíthatunk, hogy azok kora honfoglaláskoriak, éspedig valószínűleg a X. század első feléből valók.

Az is bizonyosnak mondható, hogy talán mint valamely kisebb csetepaté áldozatai, egyidőben kerültek itt eltemetésre és alighanem először a másodikul ismertetett tetem, utána az elsőül említett. Erre az utóbbiban talált két lókoponyából merünk következtetni. A sírok fekvéséről a 48. kép ad tájékoztatást.

A sírok közelében mind én, mind az én munkám befejezése után dr. Horváth Tibor több kutatóárkot ástunk, de több sírt nem találtunk, bár a törmelékkúp eléggé kiterjedt fensíkszerű alakja nagyobb sírmezőre engedett következtetni. A talaj különben — eltekintve a felső mintegy 30 cm vastag fekete termőföldrétegtől — keményen összeállott, apró — többnyire diónyi, mogyorónyi — mészmárga törmelék. Kutatómunka számára a legrosszabb anyagok egyike. A tetemeket alig lehetett a reájuk tapadó kövektől megszabadítani és megtisztítani.

JEGYZETEK

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS TERÜLETÉN VÉGZETT KÖZÉPKORI ÁSATÁSOK ÖSSZEFOGLALÓ ISMERTETÉSE C. TANULMÁNYHOZ

1 Rövid ismertetése megjelent az Arch. Értesítő 1934. évi XLVII. kötetében.

2 A Szent Lőrincről elnevezett budamelléki pálos kolostor. Tanulmányok Budapest multjából III. kötet 145—156. oldalon és külön nyomatban.

3 Közzétette *Érdy János* a Családi lapok 1852. évi folyamában, mint Hazai műrégiség c. cikke mellékletét.

4 Nagy kár, hogy akkor nem végeztek rendszeres ásatást. Akkor a templom területét talán teljes egészében fel lehetett volna ásni és sokkal többet lehetett volna megbolygatatlan állapotban találni.

5 Ezt a felette kényes munkát a Székesfőváros tanácsi II. ügyosztálya, helyesebben Kazinczy Gábor főtanácsos úr végeztette el. Fogadja e helyütt is a munka folyamán tanusított megértő és szakavatott támogatásáért hálás köszönetünket.

6 *Kremmer Dezső*, Pest-Budát ábrázoló német metszetek. Bpest régiségei X. 113. 11. kép.

7 *Jászai Pál*, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. 1846 I. 5—6.

8 *Kremmer*, id. m. 159.

9 Közli *Schier Xistus* Buda sacra c. művében.

10 Primási Ltár. Arch. vet. ecclesiastica 46. Másolata a Fővárosi Ltárban. Ez utóbbit használtam.

11 Anjoukori okmánytár VI. 398—401. 256 sz.

12 *Fejér*, C. D. VIII. 3.487.

13 Ezt az adatot dr. Gárdonyi Albert ny. székesfővárosi főlevéltárnok közölte velem, amiért e helyen is hálás köszönetemet nyilvánítom. Ld *Ballagi A.*, Buda és Pest a világirodalomban. 63. sz.

14 Az érmek meghatározásánál a Nemzeti Múzeum éremtárának igazgatója volt a segítségemre. Fogadja érte e helyen is hálás köszönetemet.

15 *Czobor B.*, Egyházműv. lap. 1882. évf. 361—363. l. Szent Péter vértanu budai templomának maradványa. Ez adatot Pécely Béla székesfővárosi főjegyző úr útján Schoen Arnold szfőv. múzeumigazgató úrtól kaptam. E helyen is hálásan köszönöm.

16 «Camera al bagno del Bibbiena» fülke keretén *Venturi A.*, Storia dell'arte italiana XI. l. 240. Fig. 221.

17 *Ricci Corrado*, Baukunst etc. 55. l. Peruzzi Baldassare műve 1525-ből.

18 Ld *Damascemus Johannes* munkájának kötési tábláját (Magyar Nemzeti Múzeum).

19 *Venturi A.*, U. i. m. X. l. 473. Fig. 361. Di Giacomo Bernardino műve.

20 U. o. X. 2. 287.

21 U. o. XI. 3. 252. Fig. 214. Sanmicheli Michele műve.

22 A tetemekre vonatkozó antropológiai (életkor, nem és jelleg) adatokat Bartucz Lajos egyetemi tanár úrtól kaptam. Ezért ezúton is hálás köszönetemet nyilvánítom.

23 *Söregi János*, A Hortobágy-Görbeháti középkori templom és temető. Debrecen 1935. A Déri Múzeum régészeti osztályának ismeretterjesztő füzetei, 7. sz.

24 Téglából azért, mert ezen a vidéken messze földön nem lehet követ találni.

25 *Gubicza Kálmán*, Bácsi honfoglaláskori sírleletekről. Arch. Ért. 1910. 169—172.

26 Tanulmányok Budapest multjából IV. 30—33.

27 Arch. Ért. XXII. 1902. 438. és 440.

28 Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról 45. old.
29 Tanulmányok III. *Nagy Lajos*, Pest város eredete 18.
30 *Fettich N.*, Adatok a honfoglaláskor archeológiájához. 28., 29., 41., 42., 47., 48., 50. sír. Ezek is a 41. és 47. kivételével *férfisírok*.
31 *Hampel J.*, Alterthümer d. frühen Mittelalters in Ungarn I. 184. Fig. 454—555.
32 *Hampel J.*, A honfoglaláskor hazai emlékei. 71. 23. tábla.
33 U. o. 99. XXXI. 2., 3. és Arch. Ért. 1872. VI. *Szél Farkas*, A pörösi sír, 42. old. 1. ábra.
34 Arch. Ért. 1898. XVIII. *dr. Szendrey János*, A bodrogvécsi honfoglaláskori lelet 10. old. I. tábla. 5. ábra és II. tábla 3.
35 Arch. Ért. 1889. IX. *Lakner Ambró*, A csornai leletekről, 269. V. tábla. 5. ábra.
36 Arch. közl. 1873. IX. *br. Nyáry Jenő*, A pilínyi Ács hegyen talált csontvázakról 21. old. 21. ábra. A leletek mellett *Ludovicus pius* (814—880) érmet találtak.
37 *Hampel J.*, Újabb tanulmányok a honfoglaláskor emlékeiből, 121. 18 tábla. 4., Arch. Ért. 1902. 299—300.
38 Arch. Ért. XLV. 1931. *Fettich N.*, Adatok a honfoglaláskor archeológiájához 53., 57. 59. kép.

DERCSÉNYI DEZSŐ

XI. SZÁZADI KIRÁLYI KŐFARAGÓMŰHELY BUDÁN

VEDI L'ESTRATTO ITALIANO P. P. 519.

A székesfővárosi múzeum középkori kőemléktárának 14. sz. pillérfője, amely a régi Sárosfürdő (mai Szent Gellért-fürdő) egyik forrásának burkolatából került elő, a XI. századi kőfaragásnak érdekes és sokat vitatott emléke. A sokáig társtalan darab, művészi megmunkálásáról, díszítményeinek forrásáról Horváth Henrik írt nemcsak kimerítő részletességgel, de példaadó módon is.[1] Megmutatta, milyen mélyreható következtetéseket lehet levonni egy aránylag jelentékeny emlék tüzetes vizsgálatából. Azóta még két, motívumra, faragásra, de valószínűleg rendeltetésre is azonos darab került elő. Egységes vizsgálatuk további eredménnyel biztat. Célunk az Árpád-kori Buda e három pompás emlékét beállítani a többi XI. századi magyar emlék körébe, megkeresni azokat a rejtett fonalakat, melyek a budai emlékeket az ország többi emlékeivel összekötik, de egyben megkeresni a valószínű külföldi forrást is, amelyből ezt a jelentős csoportot kimerítően magyarázni tudjuk.

A székesfővárosi lapidárium darabja, miként már említettük a Sáros-fürdő egyik forrásának falazásából került elő, ahol építőanyagnak használták. Finoman faragott díszítményeit erősen megrongálta a forrásvíz, de motívuma az analogiák segítségével tisztán áll előttünk. Csavart szárból mint tokból kinövő akanthus-levelek borítják a pillérfő hosszanti oldalának felső részét, míg a négy csavart szár, illetve az összehajló levelek által alkotott árkádos keretben, két sor a térbe kihajló akanthus-levél díszlik. (1. kép.) Ugyanezt a díszítményt találjuk lerövidítve a két rövidebb oldalon is. A gazdagabb virágzású, fejlettebb levelek a csavart szárak közeit élénkítik, míg a szárak alsó részét kisebbméretű, ugyancsak a síkból kihajló akanthus-levelek díszítik. Mérete (40 × 133 cm) eredeti rendeltetéséről is felvilágosítást ad, pillérfőként díszíthette valamelyik budai templomot. Megmunkálásáról Horváth Henrik közöl

értékes megfigyeléseket. A díszítetlen alsó, felső és hátsó felületet kezdetleges módon, csúcsban végződő kalapáccsal a XI. században nyugaton már elavult módszer szerint munkálták meg. »A díszítőmunka véső és kalapács segítségével öltött testet.« Különösen érezhető a véső alkalmazása a levelek erős fény- és árnyékhatásra komponált faragási módjában. Horváth Henrik véleménye szerint a kőmegmunkálást bajor

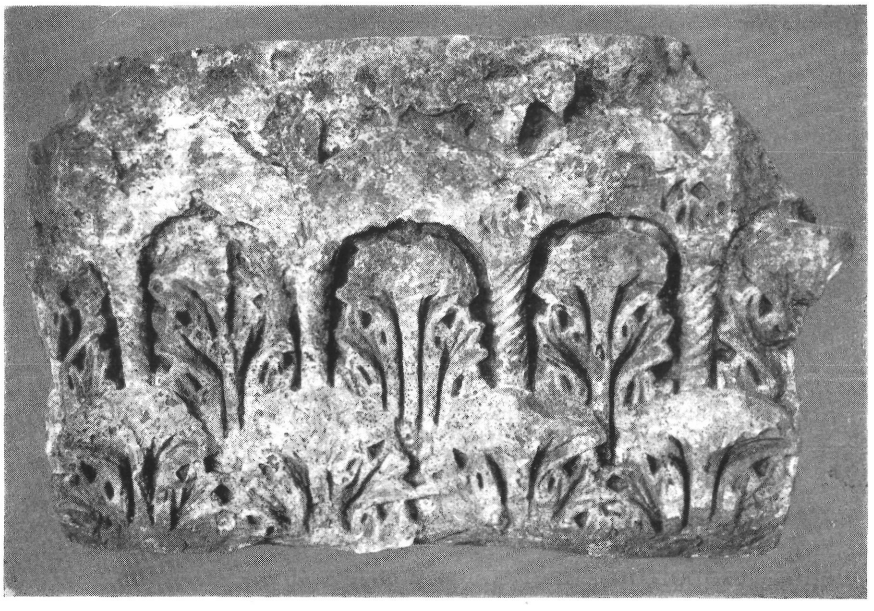

1. kép. — *Pillérfejezet. Halászbástya, Kőemléktár.*

bevándorolt kőfejtők az ornamentális részek kiképzését bizánci, vagy azoktól függő dalmát és lombard mesterek végezték. A pillérfő előkerülési helyéből, valamint súlyából arra következtet Horváth Henrik, hogy a Gellérthegy alján elterülő és a Szent Gellért legendában említett, tehát 1047-ben már álló templomhoz tartozhatott.

E csoport második darabját Óbudán, a Fő-téren, csőfektetési munkálatok során találták, hatalmas késő gótikus falban, másodlagos helyen, mint építőanyag volt felhasználva. Több darabra törve római és románkori töredékekkel együtt került elő és jelenleg összeállítva a Halászbástya Kőemléktárban őrzik. (2. kép.) Díszítményeinek alapmotívuma azonos

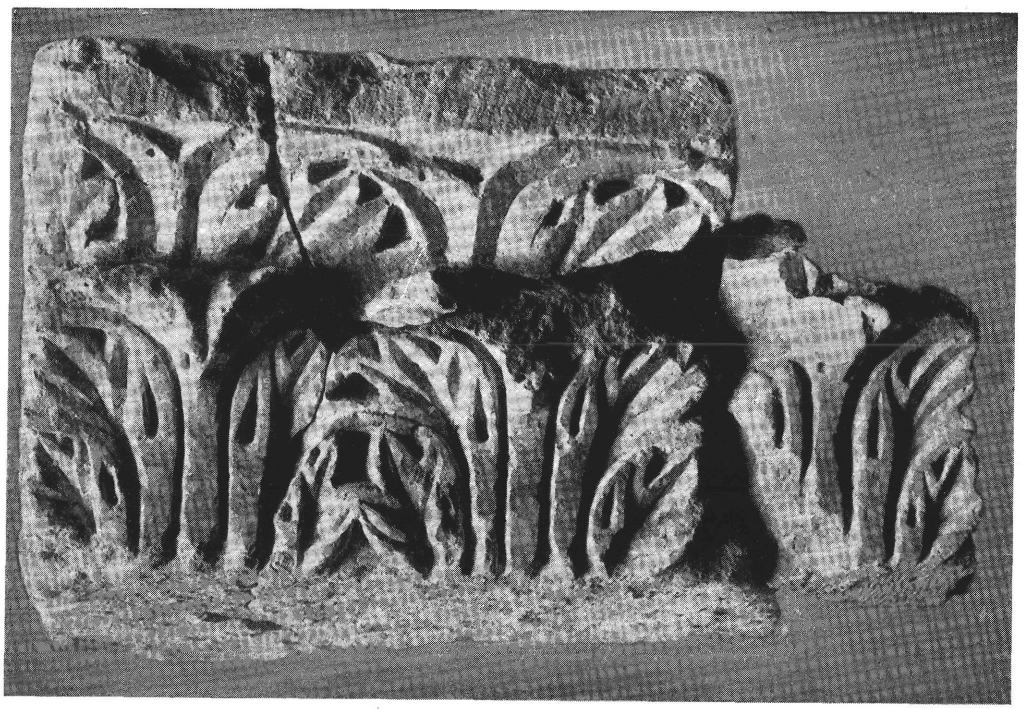

2. kép. — *Pillérfő töredéke. Halászbástya, Kőemléktár.*

az előbb tárgyalt pillérfejezettel, de elrendezése más. Hiányoznak a vertikális tagolást adó csavart szárak, a kettős akanthus-sor egymás mögött helyezkedik el úgy, hogy az első kifeléhajló levélsor mögött virágzik ki a második sor. A levelek faragása, kétségtelenül az előbbi darabhoz csatolja. Horváth Henrik szerint esetleg az óbudai szent Péter-prépostság romjaiból származik, amit a lelőhely is támogat.[3]

Nemsokkal az óbudai lelet után ifj. Csemegi József szerencsés kézzel rátalált a csoport harmadik tagjára is. Szentendrétől nem messze, az Izbégi-völgyben, Hauszmann Alajos egykori nyaralójában, az ú. n. Annamajor műromjában befalazva látható a Sáros-fürdőből származó pillérfő párdarabja.[4] (3. kép.)

Nemcsak méretben, de díszítésben is tökéletes mása az első pillérfőnek. Négy csavart törzsből kinövő akanthus tagolja, míg a törzsek és az összehajló levelek alkotta árkádok közeit a már említett módon

elhelyezett akanthus-levelek díszítik. Valamivel épebb e pillérfő díszítményes felsőrésze, ahol a csavart törzsből kétfelé kiágazó akanthus-leveleket is megtaláljuk.

Hauszmann Alajos, a budai királyi vár építője több várhegyi épületet is elbontott, valószínű, hogy az Anna-majori műromokban elhelyezett pillérfő a többi töredékkel együtt budai származású. Nincs tudomásunk azonban arról, hogy Buda más részén, illetőleg az eddig tárgyalt két pillérfő előkerülési helyének közelében dolgozott volna. Így ha nincs

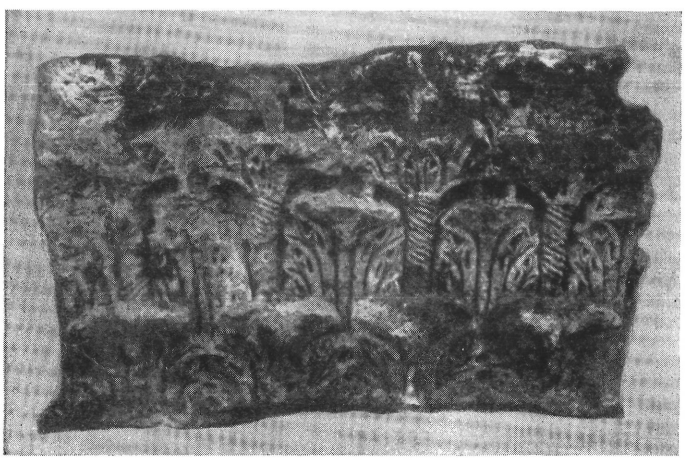

3. kép. — *Pillérfő. Szentendre (Anna-major).*

is kizárva teljesen az ellenkezője, valószínű, hogy a harmadik pillérfő eredeti lelőhelye a budai vár volt.

A csoport negyedik darabját jelenleg az aquincumi múzeumban őrzik. Az oszlopfő motívuma, stílusa egyaránt közeláll a többi budai darabhoz. Két, egymás mögötti sorban elhelyezett akanthus levél díszíti. Felsőrészét később lefaragták, így nem tudjuk megállapítani, vajjon abacusa miként volt díszítve. Annyi bizonyos, hogy a csavart szárból, mint tokból kinövő akanthus-leveleknek nem találni nyomát. (4. kép.) Óvatosságra int az a körülmény, hogy a II. amphiteatrum, a Nagyszombat-utca közelében találták, bár a fentebb ismertetett és az óbudai Főtéren lelt töredék lelőhelyétől ez sem esik messze. Döntő azonban, hogy Gosztonyi Gyula megállapítása szerint — aki a pannóniai római

oszlopfőket összegyüjtötte és feldolgozta — az aquincumi oszlopfőmotívuma társtalanul áll a pannóniai emlékanyagban. Viszont az előbb ismertetett budai s a később tárgyalandó esztergomi darabok közé jól beillik.[4a]

4. kép. – *Oszlopfő. Aquincumi Múzeum.*

Három társával együtt egészen más megvilágításba kerül a sokat tárgyalt első budai darab is ; nem elszigetelt jelenség, egyetlen darab, hanem a XI. századelei monumentális építkezés pompás emléke. A románstílusú budai kőfaragványok aránylag csekély számában ma már nemcsak vékony hangocska hanem határozott dallam. Lelőhelyeikből levont következtetések ma nehezen állják meg a helyüket, hiszen a három darab a városnak úgyszólván három ellentétes helyén fordult elő. (Sárosfürdő — Óbuda — Királyi vár?) Ami természetesen nem zárja ki, hogy akár a Szent Gellért-legendában említett templom, akár az óbudai prépostsági templom díszéül szolgált volna, hiszen románkori kőfaragványainknak ennél nagyobb távolságra való elhurcolására is akad példa.

Ha azonban a fentebb leírt négy pillérfő művészi hovatartozását, motívumainak eredetét, készülésének idejét meg akarjuk határozni, vegyük számba a többi hasonló faragású, stílusú és motívumú magyar emlékeit e kornak, különösen azokat, melyeken az akanthus-leveles dísz a budai darabokhoz hasonló formában jelenik meg.

Arra, hogy a budai darab nem áll egyedül, valamint népes család-

jára már Gerevich Tibor rámutatott.[5] Ennek ellenére sem lesz talán hiábavaló munka, ha megkeressük a budai emlékek XI. századi hasonló faragású és motívumú társait hazánkban, majd az egész iskola külföldi előképét, hogy végül kísérletet tehessünk a csoport XI. századi fejlődésben elfoglalt helyének rövid meghatározására.

A most ismertetett budai pillérfők legközelebbi rokonait, motívumban, stílusban egyaránt az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház maradványai között találjuk meg. A számbajövő emlékek egy része már régtől ismert Esztergomban, egy része pedig a királyi várpalota feltárása során került napvilágra, tehát ez emlékek esztergomi eredete nem lehet vitás.[6]

5. kép.
Pillérfőtöredék(?). Esztergom, Kőtár.

A legrégebben ismert példány lelőhelyéről sajnos biztosat nem mondhatunk. A hercegprímási gyüjteményhez tartozott, majd a bazilika ú. n. mintaterméből került jelenlegi őrzési helyére, a királyi várpalota kőtárába. Már Hampel József is megemlékezik e faragványról,[7] kiemelve erős fény- és árnyékhatásra törekvő faragási módját. A budai emlékekkel való kapcsolata szembeszökő. Hiányoznak ugyan az árkádos csavart oszlopok, e tekintetben inkább a Fő-téren lelt pillérfő rokona. (5. kép.) Szembeszökő a leveleknek kissé esetlen, anorganikus kezelése, merev szögletes metszése, a levélvégződés erősen kihasított volta. Miként mondottuk, nincs biztos tudomásunk származásáról, pár évvel ezelőtt még egy kis cédula volt rajta látható, ezen elmosódott írás : Szentkirály. Ha a felirat valóban erre a kőfaragványra vonatkozik — hiszen a többszöri hurcolkodásban tévedésből más kőről leesett feliratot is ragaszthattak ide — akkor sem valószínű, hogy a II. Géza által alapított szentkirályi Johannita templomhoz tartozott,[8] valószínűbb, hogy a Szent Adalbert-székesegyházból, mint építőanyagot hurcolták oda.

A többi számításbajövő emlék az esztergomi várhegy leletekben oly gazdag területéről került elő. A vár déli falában sokáig két pillérfő volt

6. kép. – *Pillérfő. Esztergom, Kőtár.*

befalazva. Egyiket korábban kiemelték és a bazilika mintatermébe szállították. A másik, épebb pillérfőt a várfal legutóbbi restaurálása alkalmával váltották ki.[9] Jelenleg mindkettőt a királyi vár lapidáriumában, közös oszlopra összeillesztve helyezték el, bár nem tartoznak össze.

Az épebb pillérfő a most tárgyalt emlékcsoport legszebb darabja. (6. kép.) A vékony szárból kinövő akanthus-levelek egészen elborítják a kehelyformájú pillérfőt. A csavart tokszerű törzsből kiugró levelek az abacusig nyúlnak fel, de azt csak a levelek fölé beillesztett fínom voluták érintik. Az enyhén homorú abacus két részből áll, egy síma és egy befelé mélyülő tagból, a két tagot erősen kidudorodó rózsa köti össze, mely egyben a fínomvonalú kalatos bekapcsolására is szolgál. A tokból kivirágzó akanthus-levelek közeit szintén a nyakból kinövő, szélesen kivirágzó és a térbe kihajló levelek díszítik. A pillérfő törzse egészen eltűnik a mélyen kidolgozott levélzuhatag alatt. A vésővel és fúróval kezelt levelek élénk fény- és árnyékhatást adnak. Az alsó levél-

soron égés nyomait láthatni, nem bizonyos azonban, hogy a bazilika pusztulásának, vagy másodlagos felállítási helyének a várfal ostromának nyomait viseli magán.

A másik pillérfőtöredék, mely mint említettük az előbbivel együtt van felállítva (7. kép) motívumra és kivitelre tökéletesen megfelel a fent leírt pillérfőnek, de még annyira sem ép, mint az előző. Hasonló kidolgozásából, azonos motívumából arra következtethetünk, hogy mint

7. kép. – *Pillérfőtöredék. Esztergom, Kőtár.*

falpillérfők egymással szemben lehettek felállítva és mesterük is azonos volt.

Míg a fenti két emlék motívuma teljesen megegyezik a budai darabokkal, de a kivitelben már lényeges különbséget találunk. Az esztergomi pillérfők faragása sokkal könnyebb, fínomabb, a levelek kidolgozása is természetesebb, nem tapadnak úgy az alaphoz, mint a budai darabon, vagy a később ismertetendő emlékeken. Nem tévedünk talán, ha feltételezzük, hogy az egész csoport kiindulópontját ezekben a pompás darabokban kell keresnünk.

Lényegesen nehézkesebb annak a hatalmas pillérfőnek kidolgozása, mely a bazilika délnyugati harangtornyából került a királyi vár kőtárába.[10] (8. kép.) Motívuma azonos az előbb ismertetett pillérfővel, bár mind a

négy oldalára kidolgozták, sokkal elnagyoltabb, mint azok. Minden oldalát két-két csavart törzsből kinövő akanthus-levél díszíti, melyeket a már ismertetett módon voluta köt össze a rózsával díszített abacussal. Az akanthus-levelek árkádjait egy-egy durván faragott levélcsomó tölti ki, sőt a csavart törzsek és az oszlopfő nyakának találkozásánál

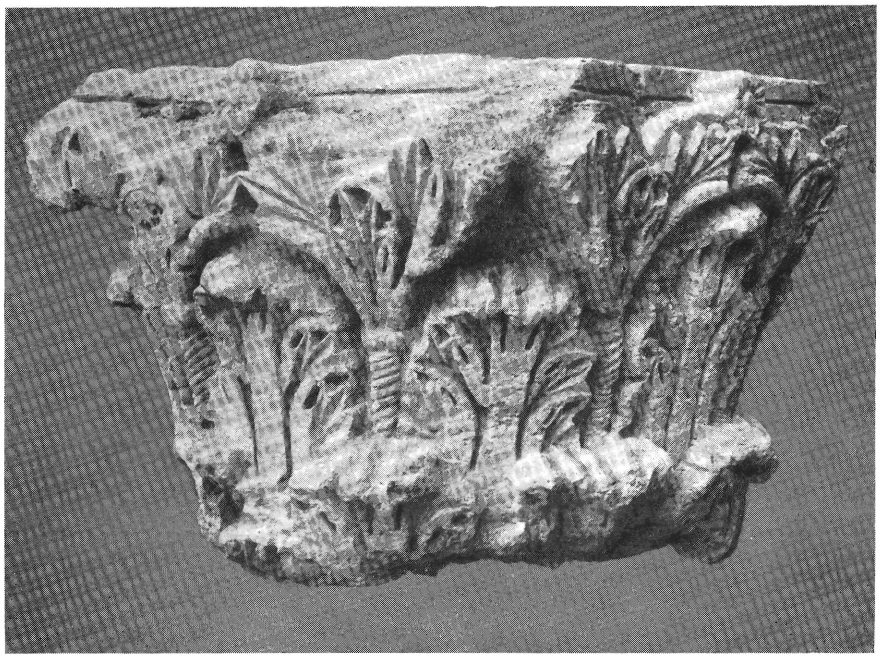

8. kép. – *Pillérfő. Esztergom, Kőtár.*

még egy elkorcsosult akanthus-levél díszlik. A levelek darabos megdolgozása, nehézkes faragása, a levélcsúcsok erősen kimélyített, hegyes volta miatt is lényegesen közelebb áll a budai darabokhoz, mint a fentebb említett fínoman kifaragott pillérfők.

Régóta ismeretes a csoport negyedik tagja.[11] Itt is csavart törzsből két oldalra akanthus-levelek virágzanak ki, csupán a két-két akanthus-levél közé még egy ötlevelű, félkörívvel keretelt akanthus-levelet illesztett be a kőfaragó. (9. kép.) A szárak között itt is levelek díszlenek. Érdekes azonban a pillérfő abacusa, ahol kétségtelenül felismerhetni a kőanyag származását. Római sírkőből faragták, most is tisztán kivehető a sírkő

keretelése, valamint a felirat két betűje is. A római emlékekben oly gazdag pannon-területen egyáltalában nem feltűnő dolog a római sírkő másodlagos felhasználása, legfeljebb azt bizonyítja, hogy kőfaragóink szeme előtt sok hasonló maradvány lehetett és szent István korában szívesen használták fel a jóminőségű anyagot. (10. kép.)

A Porta Speciosa-val hozta kapcsolatba Czobor[12] a következő emléket, melyet a legutóbbi időkig szintén a prímási gyüjteményben, majd a bazilika

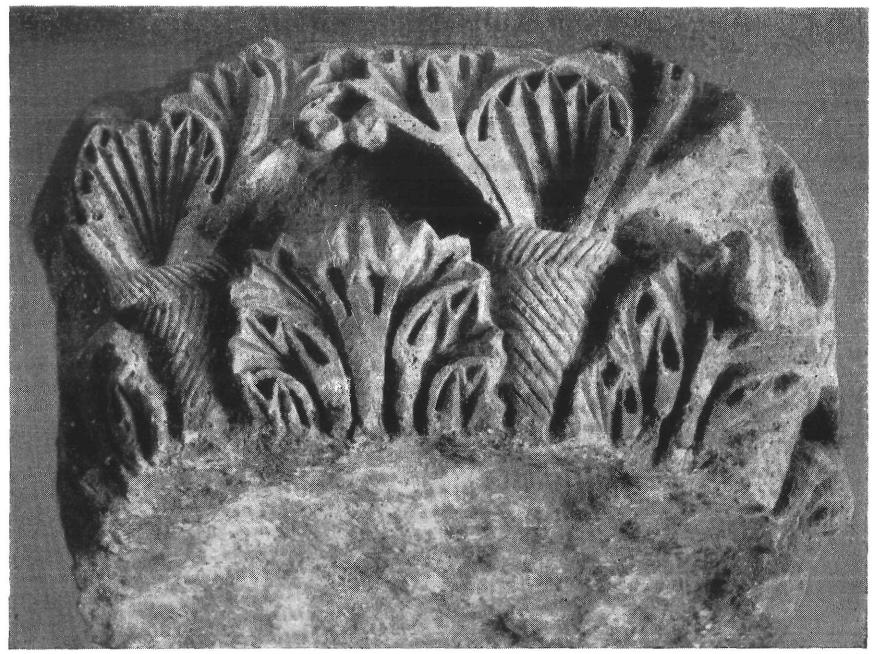

9. kép. — *Pillérfő. Esztergom, Kőtár.*

mintatermében őriztek. (11. kép.) Az oszlopfő motívuma és faragása ellene mond az elképzelésnek. A Klimó-féle képen valóban szerepelnek akanthus-leveles oszlopfők a Porta Speciosan, de azok, amint az ásatási anyagból jól ismerjük, a XII. század második felének könnyű kézzel elegánsan faragott oszlopfői, nem pedig a XI. század nehézkes darabjai. Az oszlopfő motívuma, faragása viszont beleilleszkedik e sorozatba. Csavart törzsű akanthus-levelek díszítették egykor, meg volt a rózsával díszített abacus is, hasonlóképen a törzsek között is a nyakból kinövő

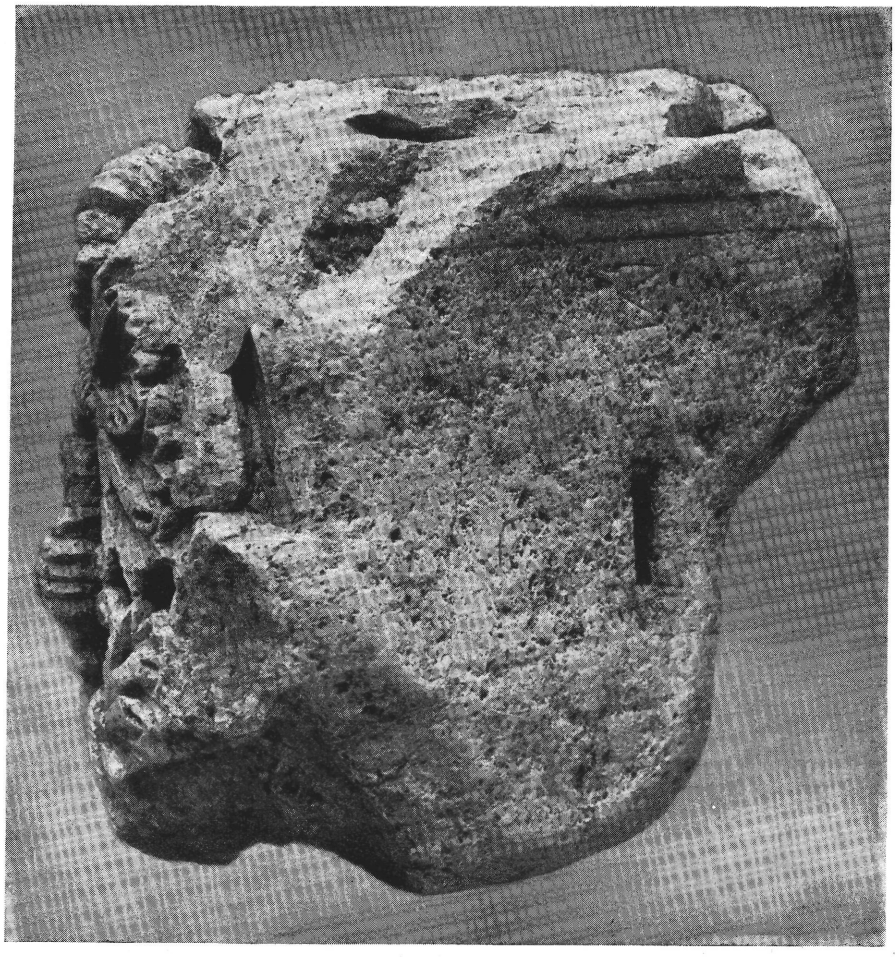

10. kép. – *Pillérfő, abacusa római sírkőből, Esztergom, Kőtár.*

akanthus-levelek. A díszítmény rajza, különösen a levélszárak négyszögletes, a leveleknek a végződéseken hegyes, erősen kimélyített faragása kétségtelenül csoportunkba utalják e darabot is.

Végül (12. kép.) az esztergomi ásatások során előkerült egy pillérfő töredéke, melyet szintén e csoporthoz kell számítanunk. Csupán egy levélcsokor maradt meg egykori díszéből, de ez is elegendőnek látszik arra, hogy ugyanezen műhelyből való származását megállapíthassuk. Fontosabb az a körülmény, hogy ilyen méretű töredék egyik eddig ismertetett darabról sem hiányzik, tehát a már felsorolt öt pillér, illetve oszlopfőn

kívül még több is állhatott Esztergomban. Ugyanezt látszik bizonyítani az az érdekes kis töredék, melyet szintén a kőtárban őriznek és az ásatások során került elő. Egyik részén az akanthus-leveles dísz már ki van faragva, míg a levéldísz másik részét nem fejezte be a kőfaragó, illetve csak pár

11. kép. – *Oszlopfő. Esztergom, Kőtár.*

vonallal bekarcolta azokat a helyeket, ahová a levelek végződésének, a szárnak etc. kerülni kell a kifaragás után. (13. kép.)

A budai, illetve az ahhoz kapcsolódó esztergomi emlékekhez legközelebb álló harmadik csoport szintén királyi építkezés helyén, a Szent Istvántól alapított székesfehérvári bazilika faragványai között jelentkezik.

12. kép. – *Pillérfő töredéke. Esztergom, Kőtár.*

Csoportunkhoz legközelebb áll a székesfehérvári kőmúzeum 12. sz. oszlopfő töredéke,[13] melynek lelőhelye ismeretlen ugyan, de minden bizonnyal székesfehérvári származású. Itt is az akanthus-levelek kétféleképen helyezkednek el. (14. kép.) A kisméretű oszlopfőt egészen betöltik a csavart szárból kétfelé kivirágzó levelek, míg két ilyen levélcsomó közötti teret kisebb, a síkból kifeléhajló akanthus-levelek díszítik. Maga a motívum egészen közel áll a budai, vagy az esztergomi darabok motívumához, a levelek rajza, különösen a kisebb akanthus-levelek vésővel kezelt, határozott formái is teljesen megfelelnek a Budán, illetve Esztergomban felismert stílussajátosságoknak.

Azonos levélrajzot találunk a 28. sz. nagyméretű (45×81 cm) pillér-

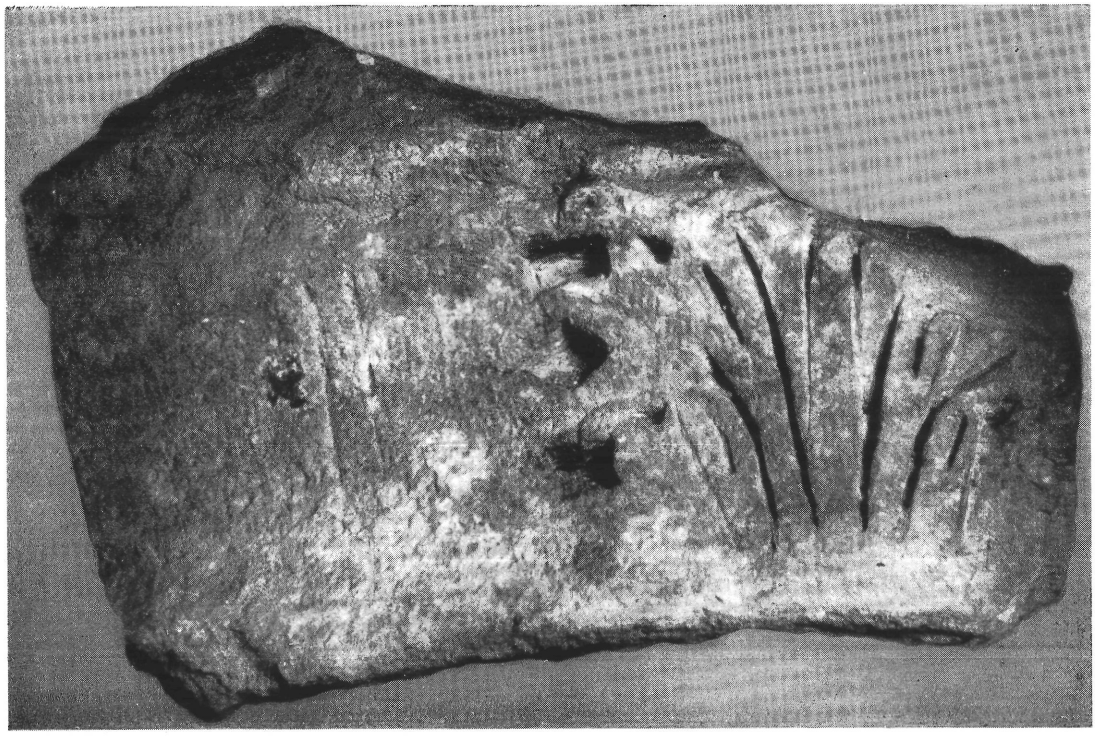

13. kép. — *Kinagyolt pillérfőtöredék. Esztergom, Kőtár.*

főn, mely az ú. n. Haltéren került elő.[14] A falipillér dekorációra használt oldalait elborítják a dúsan kivirágzó, laposan faragott akanthus-levelek, mégpedig két sorban. (15. kép.) Hiányzik azonban a csavart tőből kinövő levéldísz, hacsak az erősen lekopott sarkokon eredetileg nem ez díszlett, de a levelek faragásából határozottan felismerhetjük a Budán és Esztergomban figyelt sajátosságokat. Ezzel kapcsolatban azonban figyelembe kell venni a pillérfő aránylag gyengébb anyagát, valamint erősen rongált, kopott mivoltát is.

Egészen különleges díszítésű a 7. sz. pillérfőtöredék,[15] mely a püspöki palota kertjéből került jelenlegi őrzési helyére. Mérete és nagy súlya az ellen szól, hogy mint mellvéd kerülhetett volna felhasználásra, inkább pillérfő lehetett. (16. kép.) Ma csak egyik oldalán találunk díszítést, a síkból kihajló, de lefelé növő akanthus-levelek, mint szőnyeg futja be az egész felületet. A pillérfő sarkában angyal, vagy állati alak szárnyát

14. kép. — *Oszlopfő. Székesfehérvár, Kőtár.*

láthatjuk, mely nyilván átnyúlt a kő baloldalára is. Ma legalább a szokatlanul elhelyezett levéldísz irányát megállapíthatjuk belőle. Valószínűleg a sarokra komponált, kiterjesztett szárnyú sas vagy angyalalak maradványa, melyhez hasonló ábrázolást Parenzo, Aquileia, Ravenna bizantinizáló oszlopfőin láthatunk. Azt a hipotézisünket, hogy a baloldalon is akanthus-leveles dísz volt egykoron, megerősítik a legutóbbi ásatások során előkerült kis töredékek.[16] Ezeken talán még jobban érzékelhetni a faragványnak csoportunkhoz való tartozását. (17. kép.)

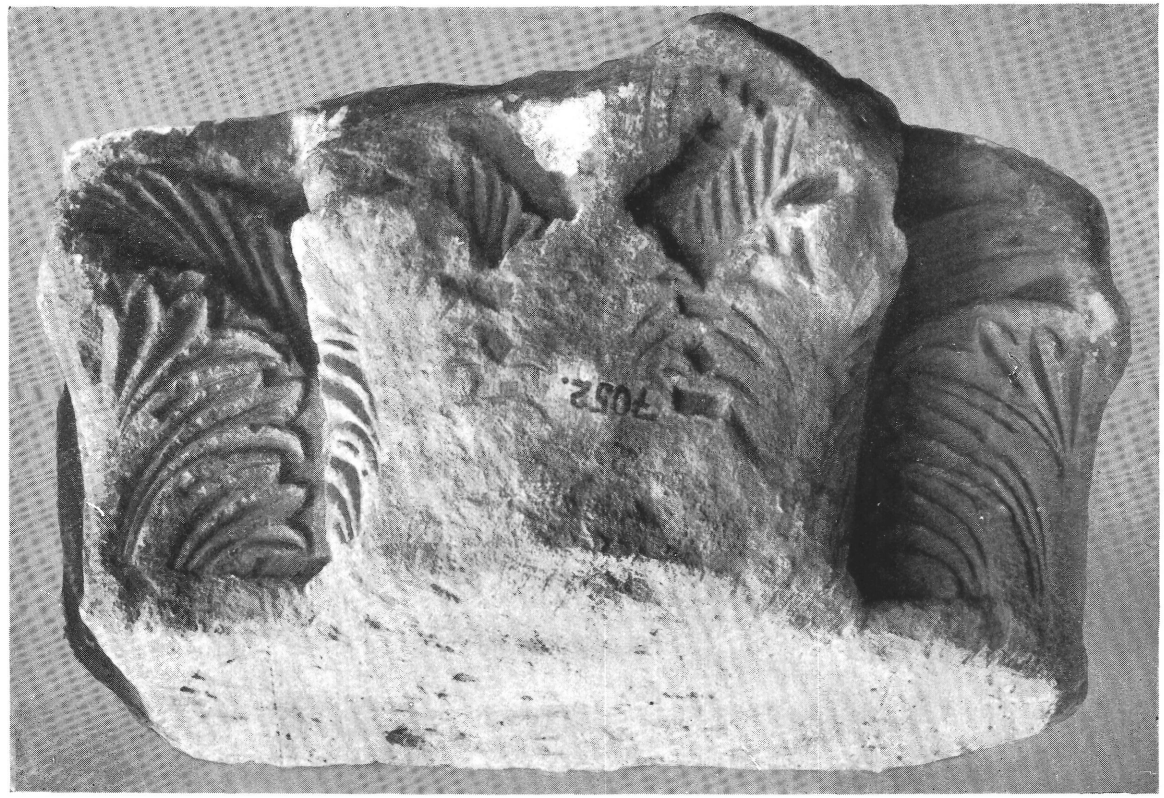

15. kép. – *Pillérfő. Székesfehérvár, Kőtár.*

A pillérfőtöredék eredeti rendeltetését újabban előkerült párdarabja alapján határozhattuk meg. Egyik székesfehérvári kalló-malomba volt befalazva a kőtár 8. számú pillérfőtöredéke, melyen hasonló ornamentális díszt és állatalakot látunk. (18. kép.) Épebb, mint az előbb tárgyalt töredék, mert nagyrészt meg van abacusa, melyet középen átkötött akanthus-levélsor között rosetták díszítenek. Az abacust fogsordísz választja el a pillérfő testétől, melyet összehajló, kicsúcsosodó akanthuslevélcsomók díszítenek. Hasonló, de rongáltabb a pillérfő másik oldalának díszítése is. A két díszített oldal közötti sarkon két összenőttfejű, halfarkú, szárnyas állat (sárkány?) kúszik felfelé. Az állatalakok testének pikkelyes modellálása hasonló a 44. sz. pillérfejezet összefonódó sárkányaihoz.

16. kép. — *Pillérfő. Székesfehérvár, Kőtár.*

A két fentebb ismertetett pillérfőtöredék kétségtelenül Szent István székesfehérvári bazilikájának pilléreit díszítette és az első építési periódusból származnak. A mai töredékek mintegy negyedét alkotják az eredeti pillérfőnek. A 8. számú pillérfőtöredék két síma oldalából arra következtethetünk, hogy a bazilika pillérfőit négy hasonló darabból faragták. Az a körülmény pedig, hogy a 7. és a 8. számú pillérfőtöredékek mérete megközelítően megegyezik, levéldísze hasonló, de nem azonos, azt bizonyítja, hogy legalább két hasonlódíszű pillérfő állt a szentistvánkori bazilikában.

Végül kétségtelenül e csoporthoz tartozik a 10. és 13. sz. oszlopfő is.[17]

Mindkettőt 1912-ben a székesfehérvári vízvezeték építésénél találták. Az elsőn (19. kép) elvben teljesen a jólismert motívum ismétlődik meg. Csavart szárból kinövő akanthus-levelek, melyeket alul a síkból kihajló, élesen faragott levélsor veszi körül. Azonos a díszítés a másik (20. kép) oszlopfőn is, de itt az alsó levélsor úgyszólván teljesen elpusztult. Mindkét darabnál figyelembe kell venni erősen megkopott, rongált állapotát is.

Nem tartjuk e csoportba tartozónak a kőtár 15. sz. oszlopfejét, melyet Gerevich Tibor[18] ide sorol. Lágyabb, elmosódottabb formái elütnek a csoport keményen faragott oszlop- és pillérfőitől és egy későbbi, XI. századvégi, illetve XII. századeleji datálást indokolnának.

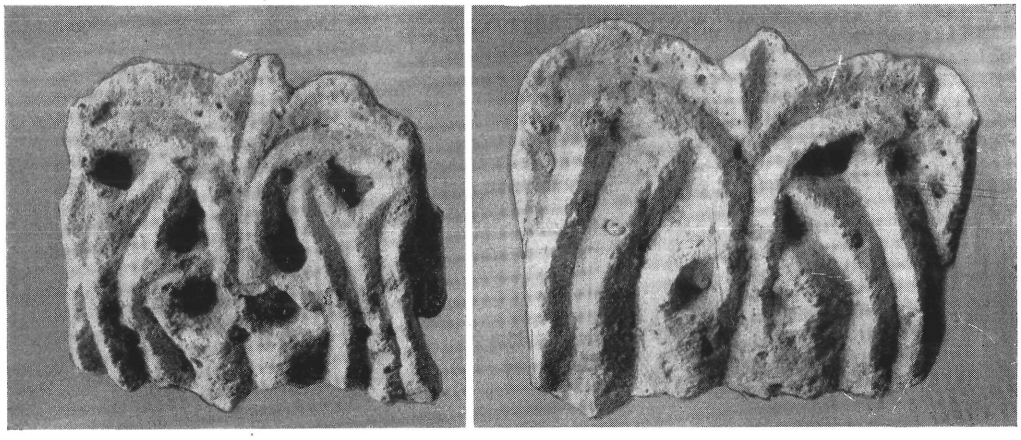

17. kép. — *Levéltöredékek. Székesfehérvár, Kőtár.*

Az akanthus-díszítésű XI. századi csoport harmadik részét Pécsett találjuk meg. Már Balogh Ilona utalt az egyik pécsi oszlopfőre,[19] melyet azonban alapos vizsgálat után nem tarthatunk idetartozónak. Ellenben a pécsi püspöki kőmúzeumban valóban találunk csoportunkhoz illő kőfaragványokat. Így azok a töredékek, amelyeket Szőnyi Ottó 460., 461., 462. sz. alatt ír le.[27] Mindhárom párkányrészlet lehetett, eredeti helyükről Szőnyi sem tud közelebbit. (21. kép.) A síkból kifeléhajló akanthus-levélsor díszíti a párkánytöredékeket, sőt a visszahajló leveleit az eddigi mintáktól eltérően, gyöngyös szalag díszíti. Érdekes, hogy a párkány eredetileg festve volt, erre vall a valamennyin felfedezhető vörös-festék nyoma is. E töredékek motívuma megfelel a budai, esztergomi,

székesfehérvári emlékeknek, de faragási módjuk már nem annyira határozott, különösen a levelek kocsányait faragta a művész puhábban, mint a fenti példákon láthatókat. Talán feltételezhetjük, hogy a pécsi darabok a sorozat legfiatalabb tagjai.

18. kép. — *Pillérfő. Székesfehérvár, Kőtár.*

Végül Balogh Ilona említ még egy, az esztergomi oszlopfőhöz hasonló töredéket Gyulafehérváron, a székesegyház lapidáriumában, melyről maga is megjegyzi, hogy erősen kopott állapotban van. Sajnos, sem reprodukcióban, sem eredetiben nem állt módunkban megvizsgálni, így csupán megemlítjük e csoport tárgyalásánál éppúgy, mint a zirci apátság egy elveszett oszlopfőjét, mely esetleg szintén ide tartozott. Figyelembe véve azonban azt a körülményt, hogy az akanthus-leveles ornamentika hazánkban is újra felbukkan, a XII. század közepén az itt tárgyalt csoport emlékeihez hasonló formában, a két fenti töredéknek csoportunkhoz való tartozása erősen kétséges.[21]

A budai, esztergomi, székesfehérvári és pécsi emlékek motívum, faragásmód, stílus szempontjából egycsoportba sorolhatók, mondhatnók egy műhely alkotásainak látszanak. Motívumuk, az akanthus-levél már az antik művészetnek is kedvelt díszítménye volt. Egyeduralkodóvá azonban a császárkori épületplasztikában válik. Diocletián spalatói palotáján fogalmazzák meg ennek a típusnak legkésőbbi formáját, mely még a klasszikus mintaképnek megfelelt. A késő császárkor gazdagon kiképzett kehely oszlopfőtípusát lassan a bizánci művészet kosárszarv

és csonkapiramis oszlopfője foglalja el, mely az elődjével szemben éppen zárt formájú. Az érett római formakincsnek ez a lassú elhalása tovább folytatódik a V—VIII. században, de váratlanul megtörik Nagy Károly uralma alatt, amikor az Aacheni kápolna oszlopfőin újra a klasszikus formák jelentkeznek, részben import, részben másolás útján. Nagy Károly,

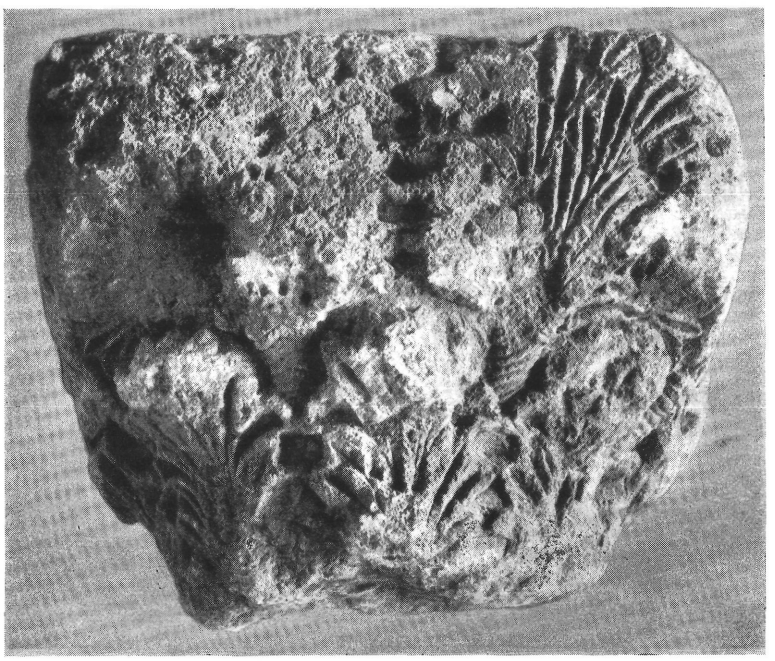

19. kép. – *Oszlopfő. Székesfehérvár, Kötár.*

akinek császári akarata megtörte a «halódó antikot», a fejlődés lassú redukáló irányát, új életre hívta a császárkori formákat. Aachenben még ma is két Ravennából származó oszlopfőt találunk, míg a többin a másolás elvitathatatlan nyomait láthatjuk, amihez a mintát a császárkori oszlopfők szolgáltatták.[22] A karoling reneszansz antik imádatában érthető az oszlopfők importálása, de másolása is, ami az Ottók korában sem szűnt meg, hiszen I. Ottó kedvenc alapításához, a Magdeburgi Domhoz oszlopokat és oszlopfőket hozatott Itáliából.[23] Az antik emlékeknek ez az epigonszerű utánzása azonban nem tudta a német művészet

fejlődésirányát megtörni, szerepe intermezzoszerű és jelentősége inkább a déli formakincs közvetítésében van.

Más volt a helyzet Olaszországban. A második félezerév művészi fejlődése itt is a formák leegyszerűsítése, összefogása felé haladt, de a VIII. századi mélypont után, mikor az oszlopfők gazdag virágdíszét csak

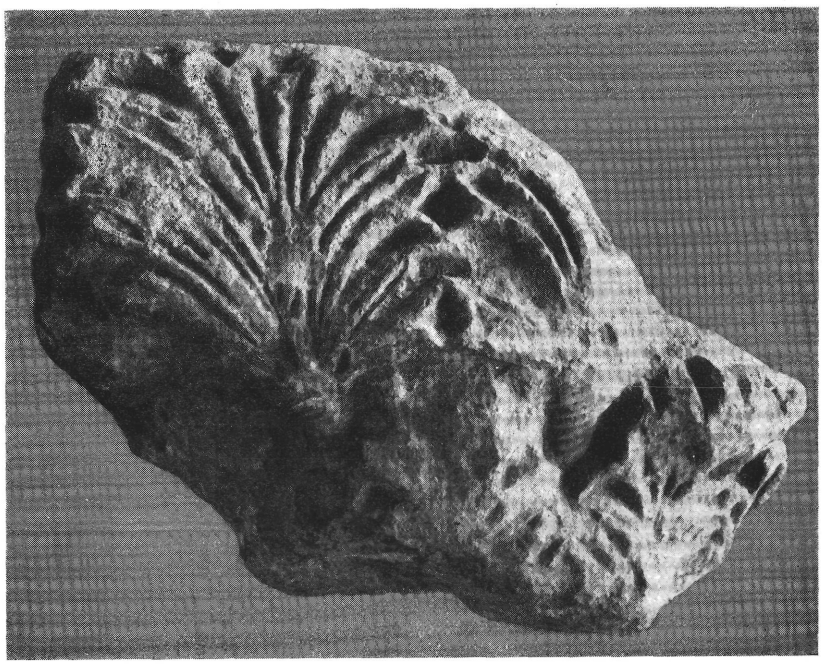

20. kép. — *Oszlopfő, Székesfehérvár, Kőtár.*

pár nyelves levél jelképezte (Verona Dom 770) megindul a levélformák szerves gazdagodása, kifejlődése. Amikor Németországban császári akarat hívta új életre az antik világot, Itáliában, ahol az antikitás állandóan élő és ható komponense volt a művészetnek, a karoling-reneszansz a fejlődés irányában hatott, mely már akkor a formák gazdagítására törekedett. A IX.—X. századi közép- (Toscana, Pisa) és felsőolasz (Pavia, Milano, Como) emlékeken, mindinkább gazdagodó formában, a felszínen lévő antik emlékek ösztönzésére a római mintához mindközelebb álló oszlopfők jelennek meg.

Ez volt a helyzet az ezerkörüli korfordulón, amikor a Como-vidéki kőfaragóműhelyekből kirajzottak egész Európát elözönlő »magistri comacini«-k, akik az újművészet szerkezeti követelményeinek megfelelő díszítmények mellett ezeket az antik művészetből átvett formákat is magukkal vitték.[24]

A kereszténység felvételével Magyarországon meginduló építkezéseknél tehát bármely irányból is jött a hatás, akár a délnémet—bajor, akár az északolasz—lombard forrásból, azonos formákra és megoldásokra kapott a kialakuló magyar művészet ösztönzést.

Nem lehet azonban e kérdés tárgyalásánál figyelmen kívül hagyni az egykori római provincia emlékeinek hatását sem. Bár errevonatkozó emlékanyag mindmáig nincs összegyüjtve, publikálva és annyi bizonyos, hogy a szemelőtt lévő emlékek, melyről első krónikáink is megemlékeznek, (Anonymus) okvetlenül hatással voltak a fejlődésre, hiszen két század multán is még egész húntörténet kialakítására adtak Kézainak impulzust.[25] Ha tárgyi és formai vonatkozásokban ma még nem tudjuk kimutatni a provinciális antik emlékek hatását a XI. századi fejlődésre, annyi valószínűnek látszik, hogy az akanthus-leveles díszítmény elterjedésében a pannóniai emlékeknek is lehetett része, mint ahogy a XII. századközepi fejlődésre a felszínen levő emlékek kétségtelenül döntő befolyással bírtak.[26]

Az emlékcsoport leírása, az ornamentika eredetének vázlata után szükséges a csoport egyes tagjainak egymáshoz való viszonyát tisztázni. Megkíséreljük az egyes emlékek közelebbi lokalizálását és a kronológiai kérdések tisztázását.

Az esztergomi pillérfők kétségtelenül a Szent Adalbert-székesegyházból származtak. Eredeti elhelyezésükre csak nagyon feltételesen lehet következtetni. Valószínű, hogy a két pillérfő a diadalívet díszíthette, míg a két másik oszlopfő, mely mind a négy oldalára ki van faragva, a főhajót és a mellékhajót elválasztó oszlopok egyikét díszíthette. Sajnos, a ránkmaradt Mathes-féle alaprajz annyira nem pontos, hogy méretei alapján a pillérfők elhelyezéséről alkotott véleményünket jobban alá tudjuk támasztani. Érdekes azonban, hogy a 7. sz. képen közölt pillérfő ma sincs teljesen befejezve. Valószínűleg az történt, ami egyáltalán nem ritkaság a középkori építészetben, hogy a kinagyolt pillérfőt felállították rendeltetési helyére és ott végezték el a szükséges simításokat a helynek megfelelő

mértékben. Ebből talán arra is következtethetünk, hogy a pillérfő felállítása után további megmunkálást nem igényelt. Olyan helyen állott, ahol részletesebb kidolgozására talán a rosszabb megvilágítás miatt sem volt szükség. A Szent Adalbert-bazilikát a szakirodalom egybehangzó véleménye

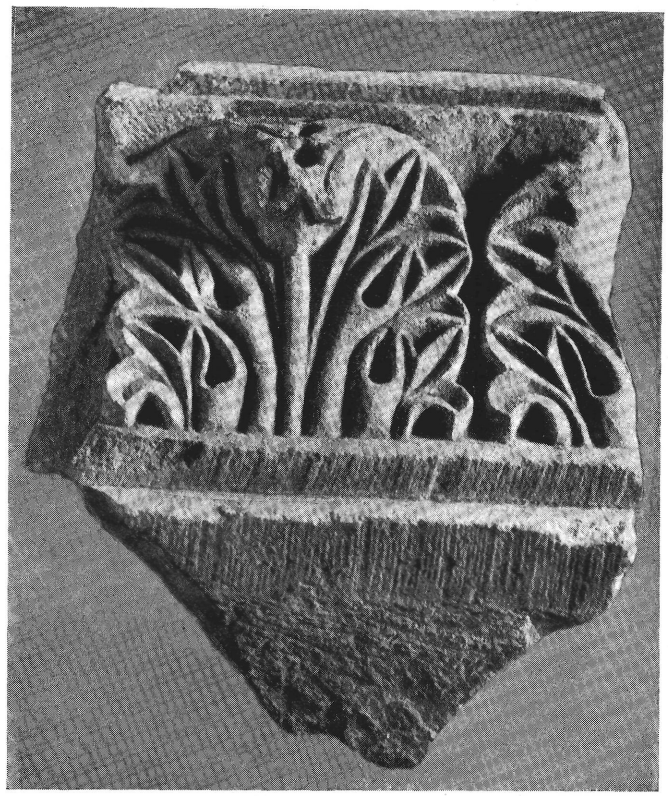

21. kép. – *Párkánytöredék. Pécs, Székesegyházi kőtár.*

alapján kevéssel 1010 után kezdték építeni, az oszlopfők készülési ideje is erre az időre lokalizálható.[27]

Lényegesen nehezebb a budai emlékek topográfiai elhelyezése. Amíg csupán egy pillérfőt ismertünk, a lelőhely alapján jogos volt Horváth Henrik feltevése, hogy abból a templomból származik, amelyet a Gellért-legenda is említ e helyen. A másik két darab lelőhelye (Óbuda Főtér, Anna-major, illetve a királyi vár területe) ezt a hipotézist megingatták, bár megdönteni nem tudták.

A második akanthus-leveles pillérfő előkerülési helyéből Horváth Henrik arra következtet, hogy a nagyhírű óbudai Szent Péter-prépostságból származik, mely talán ezen a helyen állott. Mindkét hipotézis mellett és ellen lehet felhozni érveket, a mi szempontunkból azonban teljesen azonos jelentősége van akár a Gellért-legendában említett templomból, akár az óbudai Szent Péter-apátság templomából származnak a darabok, vagy pedig a harmadik esetben, ha mindkét templomot hasonló stílusú faragványok díszítették. Az Anna-majori pillérfő, amely valószínűleg a vár területén került elő, azt igazolja, hogy ilyen nagyméretű darab elhurcolásával is lehet, sőt kell számolni már a középkorban, tehát a sárosfürdői pillérfő is származhatott Óbudáról. Továbbá megnehezíti a kronológiai kérdések tisztázását az a körülmény, hogy krónikáink gyérszámú adata az óbudai prépostságra nézve ellentmondanak egymásnak. A Képes Krónika először Szent Istvánnak tulajdonítja az alapítást, majd Gézának, legvégül pedig Szent Lászlóval fejezteti be, míg a lengyel krónika Pétert említi alapítónak. A befejezést még későbbre teszi, felemlítve, hogy a krónika írásának idején (1112-ben) a templom még nem volt befejezve.[29] Garády Sándor [30] legújabb tanulmánya végleg eldönti a kérdést. A Képes Krónika idevonatkozó adata teljesen megbízhatatlan. Önmagának, de a többi írott adatnak is ellentmond. Minden valószínűség szerint Péter kezdte meg az építkezést, talán, hogy Szent István akaratának is eleget tegyen. A mi szempontunkból azonban, bármiként is dől el ez a sokat vitatott probléma, akár az óbudai prépostsági templomból, akár a Gellért-legendában említett templomból kerültek is ki a faragványok, akár Szent István, akár Péter kezdte építeni a templomot, a kronológiai kérdésre úgyszólván azonos választ kapunk: mindkét esetben a XI. század első felében épülő templomhoz csatolhatók ezek az emlékek. Azonban a három pillérfőnek az esztergomi faragványokhoz való közelsége arra mutat, hogy inkább a század második negyedében készültek és azt a feltevést valószínűsíti, hogy az óbudai prépostságból származnak.

Emlékcsoportunk harmadik leggazdagabb lelőhelyén, Székesfehérváron Szent István alapított és épített templomot, melynek alapítási évét a Keán elleni háború alapján a század első évtizedére, befejezését pedig a harmincas évek végére, vagy a negyedik évtized legelejére tehetjük.

A székesfehérvári pillér, illetve oszlopfők, különösen a 7., 8. és a 12. számúak lényegesen határozottabb, élesebb faragásúak, mint a 10., 13., illetve 28. számú töredékek. A különböző faragású darabokból talán arra is következtethetünk, hogy különböző építési periódus emlékei. A 7. és a 8. számú pillérfőtöredék a Szent Istváni bazilika pilléreit díszítette, valószínűleg az apszistól számított 1. pillért, mellyel a töredékek négyszeres mérete (4 hasonló részből állt egy pillérfő) is nagyjában megegyezik. A többi töredéket, sajnos, nem tudjuk lokalizálni. Hasonló a helyzet a pécsi töredékeknél is, míg a pécsi székesegyház építését nyugodtan tehetjük a XI. század első negyedére, Gerevich Tibor megokolása alapján a munka megkezdését közvetlenül az 1009. évi alapítás utáni évekre.

A kronológia vizsgálata arra enged következtetni, hogy az emlékek a XI. század első felében keletkeztek. Fontosabb azonban a másik következtetés, amit a fenti adatokból levonhatunk. Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház, a székesfehérvári bazilika, de az óbudai Szent Péter-apátságot is, (akár Szent István, akár Péter alapította) nemcsak királyi alapítások, de a királyi műhely alkotásának is tarthatjuk. Tudjuk, hogy Szent István bőkezűen gondoskodott már az alapításkor a püspökségekről és kolostorokról, ellátta földadományokkal, javadalmazó jogokkal, hozzájuk csatolt falvakat stb. magára vállalta a templomok felszerelésének súlyos gondját is, de az építkezés a püspök, illetve a rend dolga volt. Egyedül Esztergomban és Székesfehérvárott tudjuk határozott biztossággal, hogy a templomot is ő építtette. Nehéz volna elképzelni, hogy mind a két királyi székhelyen ő emelt pompás templomot, de Óbudán, ahol pedig, ha Annonymusnak hinni lehet, már Árpád is lakott abban a városban, mely szintén királyi birtok volt, ne akart volna építkezni. Ez a szándék végrehajtása a gyenge utódra, Péterre maradt, azonban feltételezhetjük, hogy a felsorolt helyeken a XI. század első felében egy királyi építőműhely dolgozott, melynek díszítő repertoirjából az akanthusleveles díszítményt azonos felfogásban és stílusban mind a három építkezésnél ki tudjuk mutatni. Valószínű, hogy a pécsi bazilika építésénél, mely ugyancsak királyi alapítás volt, szintén ebből a műhelyből kerültek ki kőfaragók. Ennek a királyi műhelynek létezését, márcsak észszerűségi okokból is fel kell tennünk, de a fennmaradt emlékek, az azonos motívumok, a hasonló faragási mód bizonyítja is.

A műhely munkásairól, illetve külföldi kapcsolatairól egy sokat vitatott krónikás adat szól. A Képes Krónika ugyanis elmondja, hogy az óbudai prépostság építéséhez Görögországból hozattak kőfaragókat. (Magistri lapicidae de Graecia ducti.) A magyar művészettörténelem, mely e korban írásos adatokban oly szegény, természetesen megkísérelte ezt a krónikás adatot sokféleképen felhasználni. Pedig már Ipolyi Arnold rámutatott arra, hogy a »Graecia« kifejezés nem jelenti okvetlenül Bizáncot, hanem esetleg Magna Graeciát, Délitáliát. Horváth Henrik véleménye szerint a kérdés inkább művészetgeográfiai probléma, mint művészeti kérdés.[32] Legvalószínűbb, hogy a krónikás adatból csupán a lényeg, a behívott kőfaragókra vonatkozó rész fedi teljesen az igazságot, ami annál is inkább valószínű, mert az esemény és leírása között több, mint három század telt el. Figyelembe kell venni azt is, hogy Felsőolaszországban már a VI. században kialakult egy bizantinizáló (és nem bizánci) művészet, mely Szent István korában is él az Adria-parti kikötővárosokban. Hazánkkal való kapcsolatát legjobban a Szent István-koporsó velencei származású mestere, illetve a koporsó motívumai mutatják.[33]

A »lapicidi graeci« kifejezés geográfiai értelemben épúgy vonatkoztatható Délitáliára, mint Bizáncra, de művészetgeográfiai szempontból jelentheti Felsőolaszországot is. A Képes Krónika adatát tehát csak annyira vagyunk hajlandók elfogadni, hogy az óbudai prépostsági templom építésénél közreműködtek idegenből behívott kőfaragók is. Ezeknek a kőfaragóknak művészetére az általuk importált stílusra, egyedül az emlékek adhatnak biztos választ, nem pedig a krónika kevésbé szabatos leírása. Mintahogy az emlékek adnak is.

Kutatóink az akanthus-leveles faragványok motívumának és stílusának mintaképeit a legkülönbözőbb helyen vélték felismerni. Divald Kornél [34] a motívumot szir eredetűnek tartja, mely bizánci közvetítéssel került hozzánk. Balogh Ilona[35] Toscánából, közelebbről Pisából és Luccából származtatja, Horváth Henrik pedig[36] bizánci, vagy azoktól függő dalmát vagy lombard kőfaragók munkájának tartja. Végül Gerevich Tibor[37] elkülönítve a bizánci művészetet a bizantinizáló olasz művészettől, biztos kézzel mutat rá Felsőolaszországra, ahonnan nemcsak az oszlop, illetve a pillérfők típusa, motívuma, de stílusa is származott. Ősmintának a ravennai fejezeteket tartja (S. Spirito) közvetítőnek az

Északadria parti művészeti centrumokat (Grado, Torcello) megemlítve, hogy ugyanezen a típus más-más változatban feltalálható Paviában, Milánóban, Pisában etc.

Magunk részéről az egész csoport kiindulópontját Lombardiában, közelebbről Milánóban, illetve közvetlen környékén, Comoban és Paviában látjuk. A páviai Museo Civico, mely a lebontott S. Maria del Popolo maradványainak egy részét is őrzi, megmentette számunkra a templom oszlopfőinek egész sorozatát. Az oszlopfők közül különösen a 706., 707., 722., 723., 735. sz. oszlopfők rendkívül közel állanak csoportunkhoz, különösen az esztergomi darabokhoz. Motívumuk a három sorba elhelyezett akanthus-levél, amelyek közül az alsó sor egészen visszahajlik a térbe, a legfelső pedig itt is csavart szárból nő ki. Megtaláljuk a fínomvonalú abacust, alatta előtűnő kalatost, az abacusig felemelkedő volutákat, mégis leginkább a levelek rajza és faragása azonos. A vésőnek ugyanaz az éles kezelése, mely határozott lendülettel hántja ki a kifaragásra ítélt részeket, a fúró alkalmazása, mely itt is épp oly fontos szerephez jut a fény- és árnyékhatás kialakításában, mint csoportunknál.[38a] (22. kép.)

Hasonló közelségről tanuskodik a milanói S. Ambrogio nem egy oszlopfője. A mi szempontunkból leginkább az északi emporium egyik oszlopfője jöhet számításba, (23. kép.) valamint a milanói Museo Civicio 645. sz. oszlopfője, amely talán a lebontott S. Maria Aurona-templomból származik. A S. Ambrogio, S. Fedele apszisát is csoportunkhoz közelálló oszlopfők díszítik, bizonyítva azt, hogy ez az oszlopfő-típus és motívum egész Lombardiában elterjedt.

A S. Maria del Popolo, S. Ambrogio, S. Fedele nemcsak Pavia, Milano és Como nagyjelentőségű templomai, hanem a lombard építészet legtöbb problémáját adó emlékei is. Építési korukról több, mint egy fél százada folyik a vita, pontos datálásukban még ma is szinte áthidalhatatlan ellentét választja el az olasz és a német szakirodalmat. Az olasz és az ehhez kapcsolódó külföldi szakirodalom sokáig az írott források — mindmáig meg nem döntött — szilárd talajára támaszkodva a lombardiai templomok első építési idejét egészen a VIII. századig vitte vissza (Dartein, L. Beltrammi, újabban A. Kingsley Porter), a német szakirodalom pedig elsősorban a ma is tanulmányozható emlékekből kiindulva, nem tagadva

a korábbi építési periódusok lehetőségét, pár századdal későbbi datálást fogadott el és használt. (Dehio—Bezold, O. Stihl, Frankl etc.) Kétségtelen, hogy a legtöbbet vitatott templomok mai formájukban nem mennek vissza egészen a VIII. századig, de az is bizonyos, hogy nemcsak XII. századi részeket őriztek meg. A két csoport sokszor gyökeresen ellentétes

22. kép. – *Oszlopfő a S. Maria del Popolo-ból, Pavia Museo Civico.*

véleményének összeegyeztetése, (Ricci, Toesca) ma már lehetővé teszi, hogy a három templom építési periódusait időben is lokalizáljuk.

A paviai S. Maria del Popolo, amely a város téli — kisebbméretű — bazilikája volt, a mai paviai Kattedrális délnyugati részén állott. Egyes részei a délnyugati toronynál ma is láthatók. Alapítását és első építési idejét A. Kingsley Porter az V. századig visszaviszi, mai állapotát, illetve

maradványait a XII. század első negyedére lokalizálja.[38] R. Krautheimer pedig[39] az első templomot legkésőbb 712—36 között keletkezettnek tartja, amit egy elveszett felirat is támogat. Komplikáltabb a helyzet a milanoi S. Ambrogionál. Egyes részei kétségtelenül a IV. századból származnak, de Otto Stiehl kutatásai óta jelentős részét a XII. elején készültnek tartják.[40] Stiehl szerint is az apszisok a IX. század végén, illetve a X. század elején épültek, de ú. n. campanile dei Canonici a porticus és az atrium 1128 után. A comoi S. Fedelének is vannak egészen a karoling időkbe visszanyúló részei.

23. kép.
Oszlopfő. Milano, S. Ambrogio.

Láthatjuk tehát, hogy mindhárom templom jelentős része, állhatott, de állt is már az ezredik év előtt. Mindháromnál kimutatható IX.—X. századi építési periódus, melyhez az előbb felhozott analogiákat nyugodtan kapcsolhatjuk. Nem hallgathatjuk el, hogy a német kutatás szívesen datálja az akanthus-leveles oszlopfő-típus felújulását az 1100 körüli évekre,[41] vagy még későbbre, de az itt felsorolt emlékek nem tartoznak e főképen a S.Giulio d'Orta és a comoi S. Abondioból kiinduló csoportba, hanem egy korábbi építőműhely emlékei.

Az olasz emlékek mellett azonban messze északon is találunk csoportunk motívumának és stílusának megfelelő faragványokat. A lundi kattedrálisban több olyan oszlopfőt láthatunk, melyeknek nemcsak motívuma, hanem faragási módja is rendkívül közel áll csoportunkhoz. Így az északi kapu egyik oszlopfője, amelyen az akanthus-levelek három sorban az első budai darab kiképzése szerint helyezkednek el. Itt is megtaláljuk a csavartszárból kinövő, volutaszerűen kivirágzó leveleket, az abacust díszítő rózsát. Hasonló oszlopfőt láthatunk a baldachin északkeleti felén, itt a kapcsolat talán még jobban szembetűnő, különösen a levelek faragása, a véső és fúró Esztergomhoz hasonló alkalmazása, de az egész oszlopfő felépítése azonos. (24. kép.)

Lund kapcsolatai lombard kőfaragással már régóta tisztán állanak

a kutatás előtt. A svéd katedrális kitűnő monografusa, Otto Rydbeck határozottan rámutat a lombardelemek eredetére. Különösen a mellékkapuk és a baldachin szobrászati kiképzésén érezni az olasz hatást. A Lund-i ornamentika a legszorosabban kapcsolódik a comoi plasztikához, mindenekelőtt azonban Milanohoz (S. Ambrogio) és Paviához.[42] Az építést a XII. század második negyedére, a plasztikai kiképzést pedig a század közepére datálja, tehát egy századdal későbbre, mint mi az azonos forrásból származó magyar emlékeket.

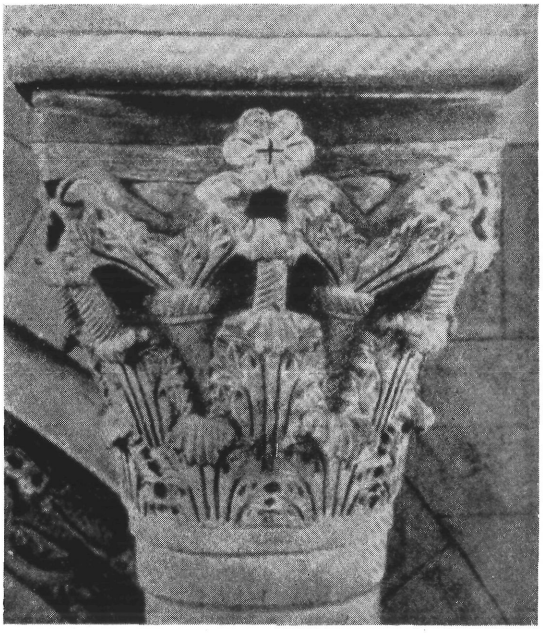

24. kép. — *Oszlopfő. Lund, székesegyház.*

A Lund-i kapcsolat nem is jelent többet a mi szempontunkból, mint annak a ténynek igazolását, hogy a lombard kőfaragók, nevezhetjük őket »magistri commacinik«-nek is, időben és térben ily messzire is elvitték szűkebb hazájuk kőfaragó gyakorlatát. Igazolja a Lund-i példa azt is hogy a magistri commacinik erősen ragaszkodtak régi díszítő repertoirjukhoz és magukkal vitték nemcsak a lombard vidék legfrissebb művészeti eredményeit, amit a XI. századvégi comoi S. Abondio ornamentális motívumainak, Mainz-i, Speyer-i, Lund-i feltűnés igazol, hanem azokat az oszlopfőtípusokat és motívumokat is, melyek jóval korábban virágzottak ki a tavak vidékén és Lombardia szívében.

A magyar emlékek kronológiájának tanusága szerint, hozzánk jóval korábban kerültek el ezek a motívumok, mint Németországba, vagy éppen Lundba. Kapcsolataink már Szent István előtt is a legszorosabbak Lombardiával, s annak fővárosával, Paviával. A vezérek korában, már a IX. század végén elkalandoznak csapataink Felsőolaszországba és a

brentai csata után (899) egészen Paviáig jutnak el. A legújabb kutatás kimutatta, hogy ezekben a kalandozásokban nem szabad csak rablóhadjáratot látni, ellenkezőleg a magyarok mindig mint behívott segédcsapatok jelennek meg Itáliában, ahova a szövetségi hűség és nem a gazdag zsákmány reménye vitte őket. Berengár Lajos Paviát is a magyarok segítségével foglalta el (915), tudjuk, hogy személyes barátságban állott a magyar vezérekkel, hogy veronai palotáját is magyar testőrség őrizte. 924-ben újra Paviában találjuk a magyar csapatokat. A város akkor nem volt kisebb, mint Róma, és az egykori kútfők tanusága szerint 44 temploma volt. A magyarok ekkor ismét elfoglalják a várost, felgyujtják és sok foglyot hoznak magukkal hazánkba.[43]

Valószínű, hogy őseink Paviában Itália egyik legfontosabb városát látták, melynek gazdagsága, építészete, de egyházi kiváltságai is vetekedett a belső harcokba süllyedt Rómával. Talán nem túlzás, ha feltesszük, hogy a magukkal hozott foglyok nemcsak a kereszténység első terjesztői voltak, hanem a keresztény művészeté is. Hiszen a kőfaragómunka semmiképen sem illett a magyarság foglalkozásához és azt minden bizonnyal a helyszínen talált és meghódított, vagy a hadjáratok alkalmával rabszolgaként hazahozott munkaerőkkel végeztették. Amikor a szent király megkezdte országszerte kolostorok, templomok alapítását és a hirtelen fellendült építési munkához szakképzett emberekre volt szükség, talán feléledtek a paviai kapcsolatok és ezúton jutott hazánkba, illetve a királyi kőfaragóműhelybe az antik művészetnek Paviában már régebben felhasznált és kifejlesztett díszítőmotívuma.

Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy Szent István király megkoronázása összeesik a III. Ottó—Szilveszteri Róma eszmével, a római gondolat szalmalángszerű, de világtörténelmi méretekben kibontakozó fellángolásával. Róma — talán nem is a földi város, hanem amit Rómának tartottak — úgy élt a megtérő népek képzeletében, mint a béke, az igazság, a jogrend szimbóluma. A hadakozásban, a győztes és vesztett csatákban kifáradt magyarság számára, mint a békés építőmunka eszméje, a fennmaradás egyetlen alapja, a biztos hullámtörő gát, amin — mint ők maguk is — megtörik a barbár kelet rohama. A fiatal császár és a nagy francia szerzetes concepciója Szent István államalapításának is egyik fontos alkotóeleme lett. Magyarországon — hirdették — csak meg kell újhodni

Rómának, a kereszténységet csak vissza kell állítani azokon a szent helyeken, ahol már századokkal ezelőtt is virágzott. Nem lehet véletlen, hogy a Szent Istváni templomalapítások, egyházi székhelyek kijelölése, kolostorok építése, egybeesik a Pannonföldi kereszténység tűzhelyeivel és nem lehet véletlen, hogy amikor ezeken a helyeken alapított templomokat

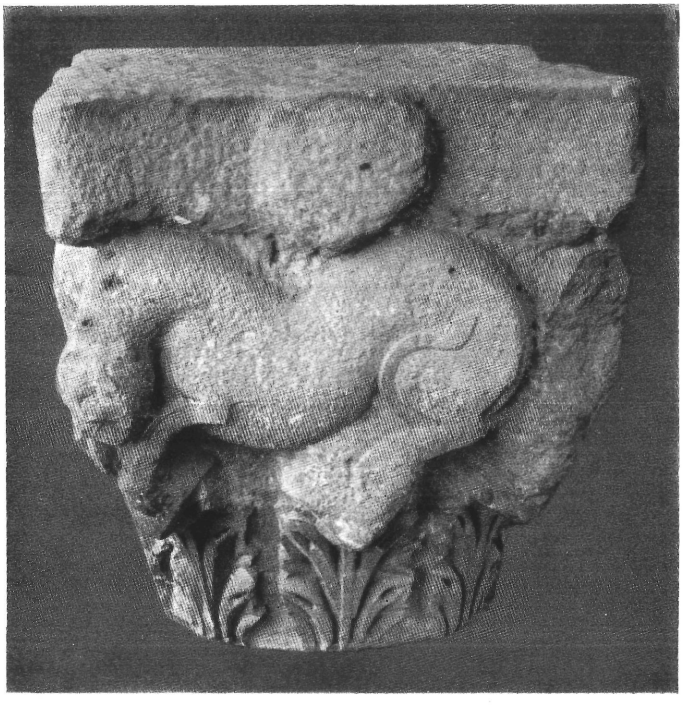

25. kép. — *Oszlopfő. Esztergom, Kőtár.*

építették, vezető szerepet kapott a római művészet legjellegzetesebb ornamentuma és oszlopfőtípusa.

A királyi műhely munkássága azonban nem korlátozódott csupán akanthus-leveles oszlop- és pillérfők faragására. Szélesebb körre kiterjedő munkásságát egy esztergomi oszlopfő bizonyítja.[45] Felépítése azonos a már tárgyalt esztergomi emlékekkel. Széles abacusát durván faragott rózsa díszíti, míg az oszlopfő testét a nyakból kinövő akanthus-levélsor díszíti. A levélsor és az abacus közötti teret oroszlánok töltik ki. Két-

két állatot azonban közös, összenőtt fejjel ábrázolt a kőfaragó. (25. kép.) Míg az élesen metszett s a térbe kihajló akanthus-levelek az oszlopfőnek csoportunkhoz való tartozását igazolják, az állatalakok szerepeltetése ismét a lombard kőfaragás jellegzetes hatása. Az összenőtt vagy közös fejű állatalakok, rendszerint oroszlánok, a lombard kőfaragás sajátos díszítményei közé tartoznak és Pavia, Milano, valamint környékük úgyszólván valamennyi e korból származó templomán feltalálhatók. Különösen gyakran fordul elő ez a motívum a milanoi S. Ambrogio atriumának pillérfejein, csakúgy, mint a bazilika szószékén, melynek egyik kedvelt dísze.

Az esztergomi oszlopfő alapján szélesebbre terjeszthetjük ki a királyi műhely munkásságának körét. Ide sorolhatjuk — még pedig a XI. század első negyedére — az egyik pécsi pillérfőt, melyen almát és kardot tartó Ádámot két oldalról sasok veszik körül, míg a sast egy baltás kentaur fenyegeti.[46] Ide tartozik a dömösi templom egyik hatalmas méretű pillérfője (jelenleg a Szépművészeti Múzeumban), melyen hasonlóan összenőtt fejű oroszlánokat üldöz egy lovas vadász.[47]

Az állatalakos oszlop- és pillérfőket megkedvelte az Árpád-kori magyar művészet s még a XII. században is gyakran alkalmazza (Vértesszentkereszt). Messzire vezetne azonban e motívumnak útját tovább követni az Árpád-kori emlékanyagban, nem is tartozik tanulmányunk célkitűzései közé. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy a királyi kőfaragóműhely állatalakokkal díszített XI. századi alkotásai szintén szoros kapcsolatban állanak a lombard kőfaragással, különösen a Milano, Pavia környéki emlékekkel.

Az aránylag szerény mennyiségű budai román-stílű anyag egy csoportja tehát egy királyi kőfaragóműhely nyomára vezetett bennünket. Az ornamentika, a faragás, a stílus azonossága megmutatják, hogy a műhely először Esztergomban dolgozott, majd Budán és Székesfehérvárott és legvégül talán Pécsett. A műhely külföldi kapcsolatai Lombardia felé mutatnak, különösen a Pavia—Milano—Como vidékről kiáramló lombard kőfaragók importjának, vagy hatásának tudhatjuk be e királyi kőfaragóműhely motívumainak és stílusának ránkmaradt emlékeit.

JEGYZETEK

A XI. SZÁZADI KIRÁLYI KŐFARAGÓMŰHELY BUDÁN C. TANULMÁNYHOZ

1 *Horváth Henrik*, A fővárosi múzeum kőemléktárának leíró lajstroma. Bpest 1932. 7. l. 14. sz. *Horváth Henrik*, Buda a középkorban. Bpest 1932. 17. l. *Horváth Henrik*, Budai kőfaragók és kőfaragójegyek. Budapest 1935. 9—12. l.

2 *Horváth Henrik*, Budai kőfaragók és kőfaragójegyek. Budapest. 1935. 12. l.

3 *Horváth Henrik*, Budapest művészeti emlékei. Budapest 1938. 68. l. VIII. tábla, 1. kép.

4 *Ifj. Csemegi József*, Adalékok Budapest művészetének történetéhez. Történetírás III. 1939. 77., 85. l. 1. kép. Az Annamajori pillérfő fotóját ifj. *Csemegi József* bocsátotta rendelkezésemre, amiért e helyen is köszönetet mondok.

4a. A lelőhelyre vonatkozó szíves közlést, valamint az itt reprodukált fényképet *Szilágyi János* igazgató úrnak köszönhetem. *Gosztonyi Gyula* közeljövőben megjelenő értékes tanulmánya idevonatkozó eredményeinek szóbeli közlését ez alkalommal is hálásan köszönöm.

5 *Gerevich Tibor*, Magyarország románkori emlékei. Budapest 1938. 135. l.

6 Annál inkább le kell ezt a tényt szögezni, mert az esztergomi románkori kőfaragványok között több külföldi, vagy más helyről származó hazai darab is van. V. ö. *Dercsényi Dezső*, Középkori kőemlékeink védelme. Magyar Művészet 1937. 326. l.

7 *Hampel J.*, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig 1905. I. Bd. Szerinte is egy helyi koraközépkori templomból való. Legutóbb: *Gerevich*, id. m. CXIII. tábla 2. kép.

8 V. ö. *Némethy Lajos*, Tudományos célú ásatás az esztergomi határban a szentkirályi földeken. Az Esztergom-vidéki régészeti és történeti társulat I. évkönyve. 33—54. l. A szerző egy későbbi cikkében (Tudományos célú ásatás az esztergomi határban a szentkirályi földeken. Az esztergom-vidéki régészeti ..... II. évkönyve 115. l.) megjegyzi »vannak kapitelek levéldísszel, melyeknek motivuma a XI. századra visszavezethető«, de nem említi, hogy ezek másodlagos helyen mint építőanyag fordultak-e elő.

9 Mindkettőről még mint befalazottról emlékezik meg *Czobor Béla*, Az esztergomi elpusztult bazilika. *Forster:* III. Béla magyar király emlékezete. Különlenyomatban is. Budapest, 1900. 8. l.

10 Semmi közelebbit nem tudunk a pillérfő származásáról, valószínűleg ugyancsak a prímási gyüjteményből származik és akkor került a harangtoronyba, amikor a gyüjtemény többi darabja a bazilika mintatermébe. V. ö. *Dercsényi*, Desiderio: Contributi allo studio dei rapporti fra la plastica Ungherese nell' eta romanica e quella dell' Italia settentrionale. Roma 1942. 4—5. l.

11 *Czobor Béla*, id. m. 8. l. 3. kép.

12 *Czobor Béla*, id. m. 8. l. 2. kép.

13 V. ö. *Marosi Arnold*, Székesfehérvári Szemle I. 7—9. sz. 15. l. Magyar Művészet 1930., 404., 418. l. *Gerevich Tibor*, id. m. 135—136. l. és CLV. tábla 1. kép. valamint *Gerevich Tibor*, Magyarországi művészet Szent István korában. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. III. k. Bpest 1938. 100. l. *Dercsényi Dezső:* A székesfehérvári bazilika kőfaragványai. Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik évfordulójára. Bpest, 1942. 27. l. XI. tábla 12. kép.

14 *Polgár Iván*, Székesfehérvár multjából. Fejérmegyei Hírlap. 1926. okt. 16. sz. valamint: Székesfehérvári Szemle I. 7—9. sz. 15. l. és 1937. 69. l. *Dercsényi Dezső*, id. m. 27. l.

15 *Gerecze Péter*, A pécsi székesegyház egykori oltársátra és többi szobrászati ma-

radványa. A somogyvári szt. Egyed (Aegidus)-monostor templom maradványai. Arch. Közl. XX. kötet. Budapest 1897. 122. l. A fejérvármegyei és székesfehérvári múzeum egyesület jelentése. Székesfehérvár, 1912. 16. l. Magyar Művészet 1930. 399. és 418. l. Gerevich id. m. 136. l. Dercsényi Dezső, id. m. 27. l.

16 *Gerevich*, id. m. 136. l. CLV. tábla 3., 5. kép

17 *Marosi Arnold*, A múzeumi lépcsőház kövei. Székesfehérvári Szemle I. 7—9. sz. 15. l. Adatok Székesfehérvár kőemlékeihez. Székesfehérvári Szemle 1932. II. 7—9. sz. 49. l. *Gerevich*, id. m. 135—136. l. CLV. tábla 2. kép.

18 *Gerevich Tibor*, id. m. 136. l. (később mint XII. századi szerepel.) CLVI. tábla 1. kép.

19 *Balogh Ilona*, Adatok az olasz románkori szobrászat Magyarországi hatásához. Arch. Ért. 1932—33. XLVI. kép. 112. l. *Szőnyi Ottó*, A pécsi püspöki múzeum kőtára. Pécs 1906. 329. sz.

20 *Szőnyi Ottó*, id. m. 460—462. sz.

21 A gyulafehérvári oszlopfőre v. ö. *Balogh Ilona* id. m. 112. 1. 1. jegyzet. Az akanthusleveles oszlopfőtípus továbbélésére jellemzők a bényi r. k. templom kóruspillérein látható fejezetek. Az erősen kihajló nyelves levelek mögött, csavart szárból voluták között élesen metszett akanthusleveles nőnek ki. Tekintve, hogy a templom a XIII. század első felében épült, az esztergomi királyi műhely hatása alatt, esetleg részvételével, valószínű, hogy az Esztergomban látott XI. századi oszlopfők motívumait használták fel, alakították át a kőfaragók. (A két oszlopfő képét közli: *Csányi Károly-Lux Géza*: A bényi római katolikus templom. Technika, 1940. 7. szám.)

22 *Hans Weigert*, Die Kapitel der Deutschen Baukunst des Mittelalters. Zeitschrift für Kunstgeschichte V. 1936. 7—46. l. Az aacheni importált oszlopfőkre vonatkozólag *Erich Schmidt*, Kirchliche Bauten des frühen Mittelalters in Südwestdeutschland. 1932.

23 *G. Dehio*, Geschichte der Deutschen Kunst. I. Berlin, 1939. 84. l.

24 A »magistri commacini«-k lassan már évszázados problémáiba nem akarunk mélyebben elmerülni, csupán hivatkozunk *Mario Salmi* kitűnő cikkére, ki szerint a név »szerszámmal dolgozó mesterek«-et jelentett és nemcsak a comói tó, hanem egész Lombardiából kiáramló kőfaragókra vonatkozott a XI. században. V. ö. Maestri commacini e maestri lombardi. Palladio III. 1939. 49. l.

25 *Eckhardt* Sándor, Sicambria, Minerva 1927. A pannoniai huntörténet keletkezése. Századok 1928. A pannoniai antik oszlopfőket *Gosztonyi Gyula* gyüjtötte össze. Értékes tanulmánya reménlhetőleg a közeljövőben megjelenik. Néki köszönhetem ezt az értékes felvilágosítást, hogy az általam tárgyalt akanthus-leveles oszlopfő típusa — eltekintve a fentebb említett aquincumi emléktől — teljesen ismeretlen a pannoniai emlékanyagban.

26 *Horváth Henrik*, Pannoniai — antik elemek tovább élése román épület plasztikánkban. Pécs, 1935. *Csemegi József*: Antik díszítő elemek továbbélése román építészeti ornamentikánkban. Magyar Művészet. 1936. 347. l.

27 *Gerevich*, id. m. 52. l.

28 *Horváth Henrik*, id. m. 86. l.

29 V. ö. *Karácsonyi János*, Péter király és az óbudai prépostság. Századok 1897. 291. l. *Gárdonyi Albert*, Középkori prépostságok a főváros területén. Történetírás 1938. 178. l. *Horváth Henrik*, id. m. *Gerevich Tibor*, id. m. 46. l. (Szent László alapításának tartja.)

30 *Garády Sándor*, A budai (óbudai) káptalan alapítása. Tanulmányok Budapest multjából VII. 1939. 70—91. l.

31 *Gerevich Tibor*, id. m. 51—53. l. *Gosztonyi Gyula*, A pécsi szent Péter székesegyház. Pécs 1939.

32 *Horváth Henrik*, id. m. 85. l. *Ipolyi Arnold*: Magyarország középkori emlékszerű építészete. Magyar műtörténeti tanulmányai Bpest 1889. 24. l.

33 *Varju Elemér*, Szent István koporsója. Magyar Művészet 1939. 372. l. A koporsó ornamentikájának meggyőző levezetése az Adria parti kikötővárosok művészetéből: *Gerevich* id. m. 156—159.

34 *Divald Kornél*, Magyarország művészeti emlékei. Budapest, 1927. 27. l.

35 *Balogh Ilona*, id. m. 112—1. l. jegyzet.

36 *Horváth Henrik*, id. m. 12. l.

37 *Gerevich Tibor*, id. m. 136. l.

38 *A. Kingsley Porter*, Lombard Architecture. London 1927. 185—196.

38a. Az esztergomi pillérfők paviai kapcsolataira vonatkozólag v. ö.: *Dercsényi Desiderio*: Contributi allo studio dei rapporti fra la plastica Ungherese nell' eta romanica e quella dell' Italia settentrionale. Roma, 1942. 4—5. l.

39 *Richard Salamon*, Opicinis de Canestris. London 1936. c. kötetben: *R. Krautheimer*, Die Doppelkathedrale von Pavia. 323—337. l.

40 *O. Stiehl*, Der Bachsteinbau romanischer Zeit besonders in Oberitalien und Norddeutschland. Leipzig 1898.

41 *R. Kautsch*, Oberitalien und der Mittelrhein. Atti del X. Congresso internationale di Storia del Arte. Roma 1922. U. az: Der Dom zu Speyer. Städel-Jahrbuch I. Frankfurt 1921.

42 *Otto Rydbeck*, Lunds Domkyrkas Byggnadshistoria. Lund 1923.

43 *Fest, Alfredo*, I primi rapporti della nazione ungherese coll Italia. Budapest 1922.

44 Szent István és Róma eszmére vonatkozólag lásd Balogh József alapvető tanulmányait. Szerinte az Intelmek — kinek szerzője klasszikus műveltségű ember volt — egyik kifejezése egyenesen a magyar földön fennmaradt emlékekre utal: »et quamvis semper novam et habeat prolem, in ceteris tamen locis quasi antiqua habetur« (Libellus de institutione morum Scriptores Rerum Hungaricarum. Ed. *Szentpétery*. Vol. II. Bp. 1938, 622.) Szent István és a Róma eszme. Budapesti Szemle 1927. Szent István, a békefejedelem. Századok 1926.

45 Az oszlopfő esztergomi származása bizonyos. *Mathes* említi (Veteris arcis Strigoniensis, Strigonii 1827, 79 l.), hogy a Szent István protomartir templom alapfalaiból került elő. V. ö. *Czobor Béla* id. m. 189. l. *Gerevich Tibor*, id. m. 148. l. CXI. tábla, 3. kép.

46 *Gerevich Tibor*, id. m. 140. l. CXVI. tábla, 1—2. kép.

47 Dömös szintén királyi alapítás, korábban királyi nyaraló, a XI. század végén pedig Szent Margit tiszteletére emelt prépostsági templom épült. V. ö. *Gerevich Tibor* id. m. 75. l., a Szépművészeti Múzeumban lévő pillérfő képét a CXXVI. tábla 2. képén közli.

IFJ. GERŐ LASZLÓ

ÚJABB ADATOK A VÁRBELI SZENT MIKLÓS TEMPLOMHOZ

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 524

A budai Várhegy Dunára néző oldalán, a Nagyboldogasszony-templom szomszédságában állt valamikor a domonkosrendi szerzetesek kolostora és Szent Miklósról elnevezett temploma. (1. kép.) A kolostornak semmi látható nyoma sem maradt, a vele kapcsolatos templomnak is kevés. Legismertebb a kolostortemplom tornya, mely legépebben maradt meg ; hatalmas méretű falaival romjaiban is tekintélyes hirdetője rég elmult korok tevékenységének. A tornyot két régi épület fogja közre, az iskola és a volt pénzügyminisztérium épülete. (2. kép.) Mostanáig csak nyugati oldala állt szabadon. Az az oldal, mely az Ince pápa-térre — volt Iskola-térre — néz. (3. kép.) Leírására később vissza fogunk térni.

A templom másik látható maradványa az egykori szentély záródása (apszis), melynek falai a Dunára néző bástyafalnak ma is szerves részei. (4. kép.) Ez az egykori szentély fél-nyolcszögletű alaprajzú záródással nézett kelet felé, támpillérekkel megerősített alapfalai a többi bástyafallal együtt lenyúlnak a Ferenc József-intézet kertjébe. A szentélyfalakon nemrég még falugas volt, melyet elbontva, ide helyezték el Julianus barát szobrát.[1]

Ha a szobortól a torony felé visszanézünk, akkor a pénzügyi és iskolaépület között régi falmaradványokat látunk. Ezek a templom diadalívjének részei, melyek közül a jobboldali maradványok jól követhetően mutatják a szentélyboltozat bordaindítását, a diadalív tagozott keretének vállköveit, a külső pillérrel együtt, míg a baloldalin csigalépcső nyomai tűnnek elő, mely valószínűen az itt levő pillér testében az egykori szentélyválasztó karzatra (lettner) vezetett fel.[2]

Templomunk egyéb maradványai a Székesfőváros Kőmúzeumában találhatók a Halászbástyán. Bordák, lábazatok és más építészeti részleteken kívül a templom egykori szentélypadlóján valamikor elhelyezett gótikus és reneszánsz sírkövek, melyek a múzeum legfőbb

ékességei és melyek a Műemlékek Országos Bizottságának 1902. és 1916. években itt folytatott kutatásai során kerültek elő.[3]

A templom és vele kapcsolatos kolostor történetével többen foglalkoztak.[4] Eszerint a tatárjárás után a lakosság a királyi vár mellett

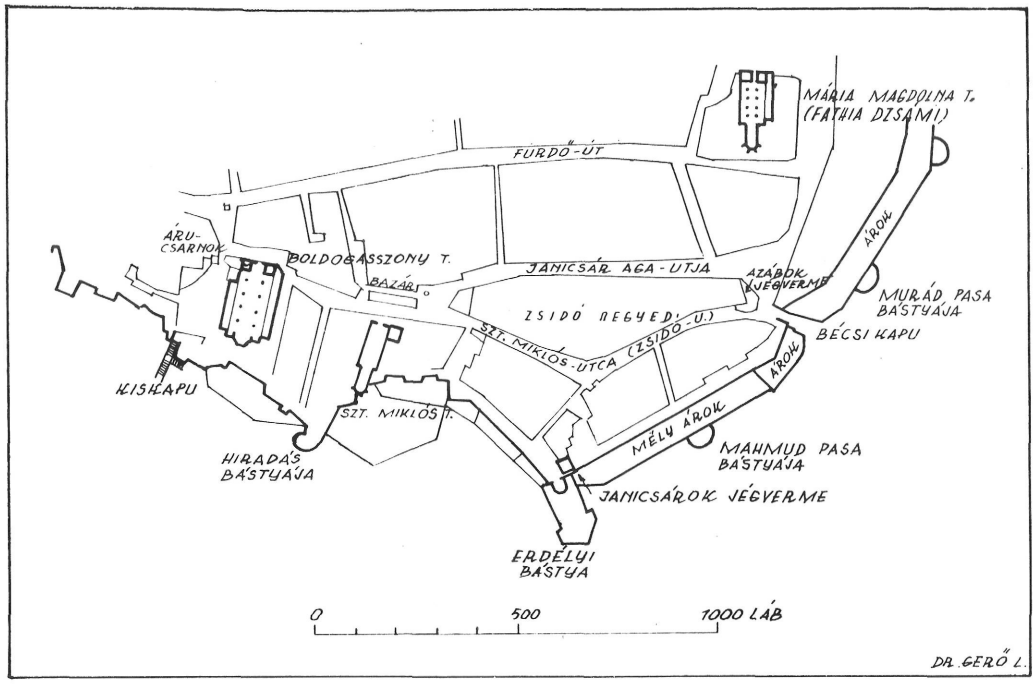

1. kép. – *A domonkosok Szent Miklósról nevezett kolostor templomának környéke 1686 körül, az ismeretlen szerző Rabatta hagyatékából származó térképe után.*

keresett oltalmat és ekkor IV. Béla királyunk alatt alakul ki város a budai Várhegyen. Ekkor telepedtek meg itt a domonkosrendi szerzetesek is, akiknek 1248-ban Párisban tartott rendkáptalani határozata alapján a Nyulak-szigetéről költözködhettek át.[5] Az 1252. évi bolognai rendi nagygyűlés már a budavári kolostort jelölte ki a következő gyűlés színhelyéül, melyet mint tartományfőnök választó káptalant, itt Budán meg is tartottak. Valószínű tehát, hogy a kolostor építése 1254-ben befejeződött. Első főnökét, az akkori bolognai prior Pál atyát maga Szent Domonkos jelölte ki. Pál atya, a főiskola tudós jogtanára magyar ember volt.[6] Itt tartózkodott 1301-ben Boccasini Miklós domonkosrendi

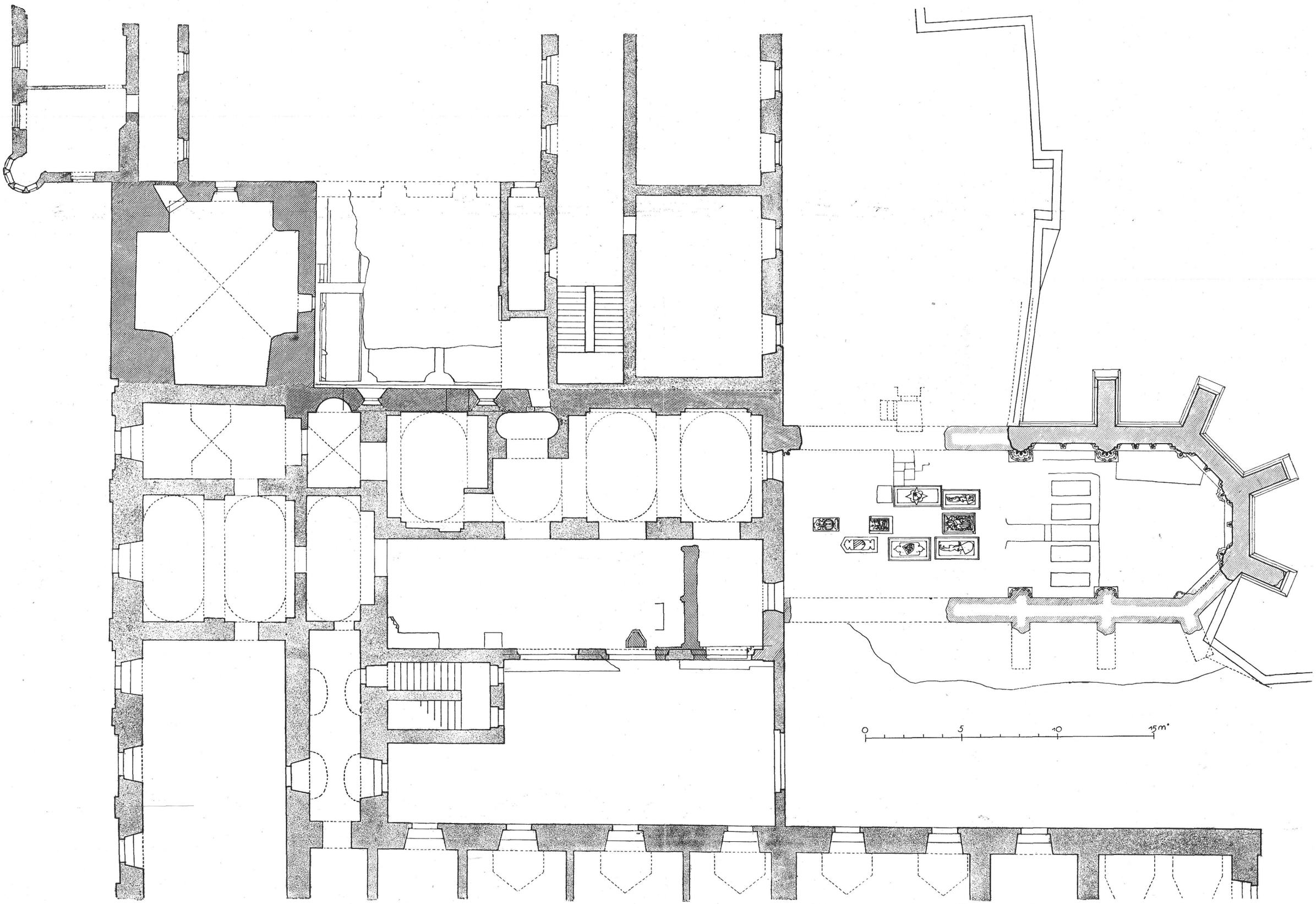

2. kép. – *A templom és környező épületek alaprajza. A keresztben vonalkázott részek az I. építési időhöz (1248–1254) tartoznak, a sűrűn vonalkázott részek a II.-hoz (1380–1400); a ritkán vonalkázott rész a III.-hoz (1470–1500). A pontozott épületrészek 1686 utáni időkből valók.*

bíboros hosszabb ideig, mint a pápa követe, aki Anjou Károly Róbert királyságának előkészítésén fáradozott.

Az 1348. évi pestisjárvány a budai lakosság között a domonkos kolostor lakóit is megtizedelte. A vész utáni időben meglazult fegyelem helyreállítására a pápa Dominici János raguzai érseket küldte ide követül.[7]

A kolostor épületét a késő középkorban gyakran egyetemnek nevezték, »studium generale«-nek is adott szállást és Horváth Henrik megállapításai szerint[8] a budai, általában a magyarországi szellemi életre döntő befolyással volt. Eltűnt falai között tanítottak a XV. század végén Petrus Niger, Michael de Ungaria, Nicolaus de Mirabilius és 1507-ben egyszerre nyolc tudós párisi professzort hívtak meg.

A szentélypadlóban talált sírkövek (ld. 1 kép) vizsgálatából Horváth arra a megállapításra jut, hogy azok különböző koruk mellett is egy iskolából kerültek ki — a budai domonkosok kőfaragóiskolájából. Több helyről is tudjuk, hogy a középkori szerzetesházak és nem utolsó sorban a domonkosok, kivált ha székhelyük városban volt, erős ipari és művészeti tevékenységet fejtettek ki és a helybeli céheknek érezhető versenyt támasztottak, ami ellen azok többször tiltakoztak. Henrik olasz tudós és Pauher — nyilván német — lovag monumentális síremlékeiből arra következtet, hogy a XIV. században Budán hasonló életformák alakultak ki, mind az udvari-lovagi élet többi gócában: Párisban, Avignonban, Prágában, vagy a felsőitáliai fejedelmi székhelyeken. Ez a fejlődés Zsigmond alatt éri el tetőfokát. Stibor János síremléke († 1434) és a Châtillon címeres emlék (1433) az 1400 körüli idők iskoláját, a domonkosok budai szobrászműhelyének második állomását szemléltetik.

A szobrászműhely mellett kiváló illuminator-iskola is működött, melynek kimagasló tagja, Váci Péter 1474-ben itt díszítette aquinói Szent Tamás »Summa Theologia«-ját.[9]

Mint látjuk, a várbeli domonkosok iskolája a művészet minden ágára kiterjedt és jellegzetes középkori keveréke volt az »elmélkedő szerzetesi művészi törekvésnek, a speciális rendi hagyományoknak és építőpáholyok rendszerének és a céhszervezetnek«.[10]

Későbbi adatok, sajnos, nem maradtak ránk, de tudjuk, hogy a kolostort Budavár visszafoglalása után magtárnak használták és 1686 után

épen állottak a templom falai is, mely a torony falában 1868-ban elhelyezett emléktábla tanusága szerint »lóólnak, a török után hadi sütőháznak szolgált s végre a jezsuitarend palotájának éjszaki szárnyába beolvasztatott...«. Gárdonyi szerint[11] bármennyire elhanyagolták a török hódítók a régi domonkosrendi templomot, mégis kétségtelen, hogy falai a vár visszafoglalása után még olyan jó állapotban voltak, hogy a budai tanács ezeknek a falaknak az átalakításával akarta létesíteni az új plébániatemplomot. A budavári főtemplomot ugyanis I. Lipót 1696 október 10-én kelt adománylevelében a jezsuitáknak adta kollégiumi templom céljára. A jezsuiták először átmenetileg, 1700 februárjában pedig végleg megkapták a plébániai jogosítványokat is.[12] Az 1703-ból kelt kiváltságlevél megszerzése után a budai tanács a jezsuiták jogosítványát állandóan vitatta, s gyakorolni akarván kegyúri jogait, maga akart plébániatemplomot létesíteni a régi domonkosrendi kolostortemplom maradványainak felhasználásával. Gárdonyi okmányokkal igazolja,[13] hogy míg »a budai tanács azon fáradozott, hogy a régi domonkosrendi templom tulajdonába jusson, a jezsuiták cselekedtek, egyszerűen lebontatták a templomfalakat s ezzel lehetetlenné tették a budai tanács számára a terv megvalósítását, mert azt jól tudták, hogy új templom építésére a budai tanácsnak nincs pénze. Hasztalan tiltakozott a jezsuiták előtt a budai tanács a domonkosrendi templom lebontása ellen, hasztalan követelte tőlük a bontási munkák abbahagyását ; a jezsuiták nem vették számba a tiltakozást s végrehajtották tervüket, ami egyszersmind a főváros egyik értékes középkori műemlékének pusztulását jelentette.«

A szerves fejlődést a török uralom másfél századig megakasztotta. Nem lehet csodálkozni azon, hogy a visszafoglalás barokk embere nem tudott mit kezdeni az ittmaradt emlékekkel. Nem tudott belehelyezkedni a középkor világába és ízlésébe, hanem új ízlést követett, melynek terjesztői a barokk templomépítészet terén éppen a jezsuiták voltak.

A szentélyfalak 1737-ben még épen álltak. J. és A. Schmutzer metszetén a kóruszáródás tető nélkül, de még ép falakkal látható,[14] viszont Langer Ferenc francia mérnök 1749-ből származó térképén[15] már üres foltot találunk a templom helyén.

A térkép a Nagyboldogasszony-templom északi oldalán a jezsuita kollégiumot, a déli oldalán a seminariumot tünteti fel. A csonkatornyot

3. kép. – *A templom maradványai észak felől.*

ekkor az újonnan (1748 ?) épült élelmiszerraktár[16] épületébe olvasztották be. A térkép azt bizonyítja, hogy a kollégium épülete eredetileg nem nyúlt a csonkatoronyig, hanem csak később bővítették idáig ki.

A torony felső emeletei (5. és 6. ábra) ebben az időben valószínűen a kollégium carceréül szolgáltak, erre vallanak az egyik ajtónyílás épen maradt vakolatába bevésett karcolatok és nevek, melyek közül a következőek olvashatók: GYÖNGYÖSI JÁNOS 1764; TURI ISTVÁN 1763; IANOS: BOAC: KISKOMPA; IOAN. OLA; IOANNES CH... VÁRY; STEFANUS WISNOVSKY ANNO DNI 1766, EX LIPIOVICNSIS. Lux is említi,[17] hogy a kollégium kibővítésekor beolvasztották a csonkatornyot, melyben raktárhelyiségeket rendeztek be. Ekkor alakították át külsejét is úgy, hogy a csúcsíves és függönyíves ablakokat befalazták és új kis börtönszerű vasrácsos ablakokat vágtak a toronyfalba ott, ahol az ő általuk megosztott toronyemeletek megkívánták. A torony összes nyugati homlokzatán levő ablakait fallal falazták be és az így keletkező komor hatás miatt tévesztették össze a retteget »csonka torony«-nyal, mely azonban nem itt, hanem a királyi várban volt és az úgynevezett Zsigmond-toronnyal azonos.[18]

Ezt az élelmiszerraktárat alakította át később a székesfőváros iskola céljaira és itt volt a Szilágyi Erzsébet-leányliceum egészen 1936-ig, mikoris az I. ker., Mészáros-utcában felépített új otthonába költözött. A jezsuiták bontásából és építkezéséből következik, hogy a ma is álló egykori kollégium épületének falaiba[19] falazták be a domonkosrendiek templomának elbontott kőanyagát, ha tehát valamikor ezt az épületet lebontják, remélhetően sok újabb adatot fogunk kapni a Szent Miklós-templomra is.

A leányliceum elköltözésével régen tervezett kutatómunka indulhatott meg. A nagyon rossz állapotban levő régi épület nem maradt ugyan üresen, mert az Ince pápa-téri szárnyában nyert elhelyezést a visszatért Felvidékről származó diákok otthona, míg a bástya felőli szárnyba került a Szentháromság-téri barakkiskola elbontása óta nélkülözött vári elemi iskola és óvoda. Mégis Némethy Károly dr. tanácsnok javaslatára Szendy Károly polgármester elrendelte a Szent Miklós-tornyot körülvevő épületrészek lebontását és erre a célra az 1942. és 1943. években 24.000—24.000 pengő költséget engedélyezett. Ez alkalom-

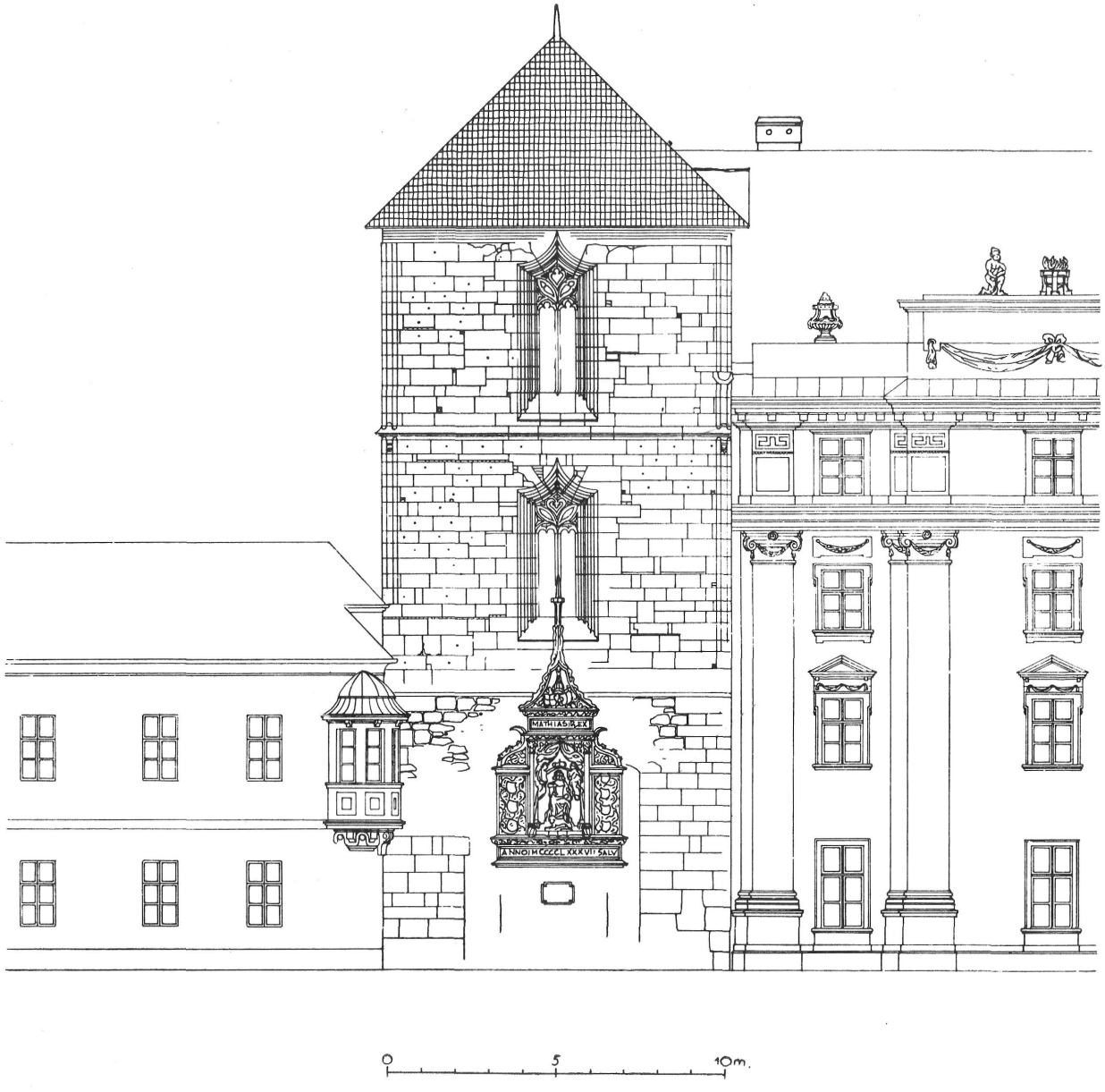

4. kép. – *A templom maradványai nyugat (Ince pápa-tér) felől.*

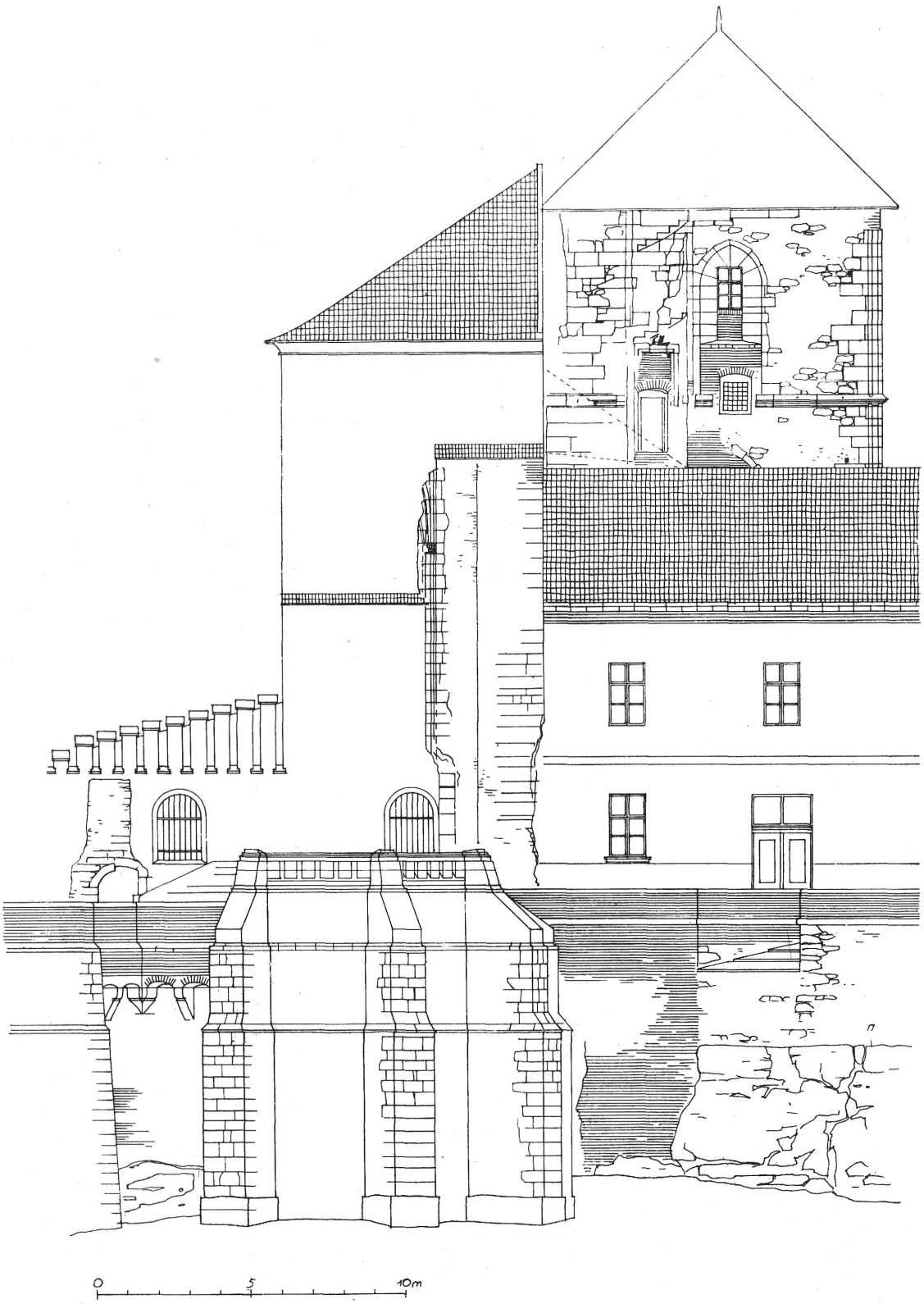

5. kép. — *A templom maradványai kelet (Duna) felől.*

mal visszakapta a főváros a torony felső emeleteit is a pénzügyminisztériumtól ; a felső emeletek bejáratai ugyanis csak onnan voltak megközelíthetők.

Az egykori leányliceum tornatermének lebontásával nemcsak a tornyot akartuk kiszabadítani, hanem a templom északi falának maradványait is és reméltük, hogy az egykori templomfalat takaró volt tornatermi fal lebontása után a templomfalat épségben fogjuk még találni. Itt reméltük az egykori kolostormaradványokat is meglelni és ezért a kutatott területen terepsüllyesztést is vettünk tervbe, hiszen br. Forster Gyula cikkéből tudtuk,[20] hogy az 1902-ben végzett ásatás szerint a templomtól északra feküdt a kolostor... »A szentélytől északra kiásott falazatban IV. Béla idejéből való téglák találtattak és eredeti helyén volt még egy nyolcszögletű pillér lábazatával együtt.«

A tornyot körülvevő épületrészek lebontása a hozzáfűzött reményeinket messze meghaladó eredményekre vezetett. Az építéstörténet régóta vitás kérdése nyert megoldást ; kiderült ugyanis, hogy a templomfal teljes egészében megmaradt, a benne levő két románkori félköríves záródású ablakkal együtt. (7. kép). Igaz ugyan, hogy a fal alsó része nagyon erős rongálódást mutat, az ablakok középmagasságában pedig barokkori új ablaknyílásokat vágtak.[21] Annál érdekesebbek azonban maguk az ablakok, melyek meglehetős épségben maradtak meg. (8. és 9. kép.) Az ablaknyílás felső felében a kőkávába bevágott kisebb hornyot láthatunk, melynek megfelelően a kőkáva túlsó oldalán vasrács rúdjainak a nyomait találjuk, a kifelé szélesedő ablakbélés falába bemélyítve. A rács és horony elhelyezése arra vall, hogy az ablak alsó felét később befalazták és csak felső felét használták. Ezt az időt arra kell tennünk, mikor a templomhajó már használaton kívül volt, különben nehezen magyarázható a rács elhelyezése, mely mindig az ablak külső oldalára mutat. Ekkor vésték le az ablakok mély bélésének alsó rézsűjét is, hogy azokat könnyebben lehessen befalazni (hogy a befalazás falteste vízszintes alapon nyugodhasson). A befalazás késői, mert a templom III. építési korából származó bordákat találtunk benne. A helyükön maradt bélésövek megdolgozott homlokfelülete és durván lefaragott részének határvonala azonban lehetővé tette az eredeti rézsűvonal meghatározását, melyet a helyreállításnál pontosan betartottunk. Fölöttük

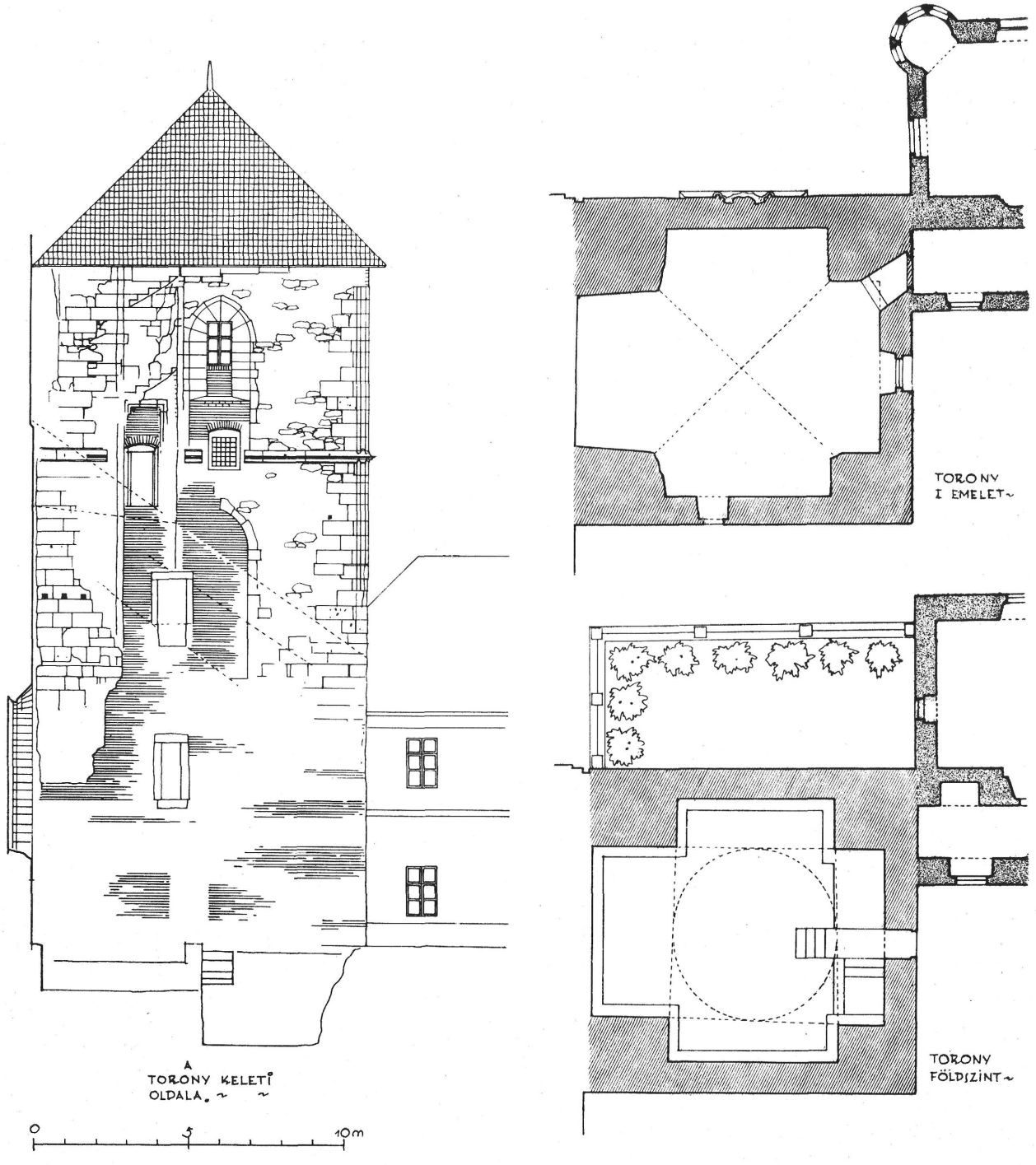

6. kép. – *A templom maradványai. A tornyon jól kivehetők az eredeti csigalépcső és a három különböző barokk-kori tetőszék nyomai. A vízszintes vonalkázás téglafalkiegészítést jelent. A cikkben említett bekarcolt nevek a csigalépcsőbe beépített legfelső nyílás béléséből valók.*

faragott kősor húzódik, melynek alsó fele faragott homorú tagozatot mutat, míg felső — eredetileg kiugró — részét durván leverték. Véleményünk szerint ez a párkány a kövek kis méretei miatt főpárkány nem lehetett, de mégis valamilyen övpárkány volt, melyet a barokk korban ideépített épületek tetőszékének elhelyezésekor lefaraghattak. (10. kép.)

Maga a templomfal, sajnos, nem készült faragott kőből, hanem vegyesen falazott apró kövekből rakták össze-vissza és csak az ablakkeretek és a már említett párkány vannak faragott kőből. Ezek is rongált állapotban maradtak ránk, mert nem időálló kőből készültek, hanem budakörnyéki puha mészkőből (úgynevezett mészhomokkő), mely a fagyot nem bírja és fennmaradását jórészt annak köszönhetjük, hogy századokon át befalazás védte az időjárás viszontagságai ellen.

Minthogy a templomfal túlsó oldalán a pénzügyminisztériumhoz tartozó hivatali helyiségek vannak, az ablakokat feltárásuk után befalaztuk — a mellékelt felvételi rajz szerinti mértékben, — olymódon azonban, hogy az ablakkáva és az utána ismét kiszélesedő ablak látható legyen. A barokk-kori nyílásokat mai téglával falaztuk be és téglával pótoltuk a hiányzó ablakkeretköveket is, hogy a helyreállított rész könnyen felismerhető legyen. A megsérült és elmállott eredeti kövek egy részét fagyálló édesvízi mészkőből (úgynevezett travertino) faragtuk újra.

Az eddig végzett kutatás másik érdekessége a templomfalban látható ívsor,[22] melyet helye miatt, és az egyik kövön követhető, lefelé csúcsba szaladó bordakeresztmetszet miatt az egykori kolostor kerengőjének tartunk. (11. kép). Erre vall az is, hogy az ívsor kövei mindössze 15 centiméterrel nyúlnak csak bele a templom falazatába, és ezért több helyen hiányoznak is. Ez a kerengő ma még képzeletben sem állítható helyre, mert hiányzik az udvar felőli oszlopsor falalapjainak felkutatása és az eredeti terepszint meghatározása.

Eddigi munkánk keretében csak kisebb földmunka elvégzését tudtuk beiktatni, melynek kapcsán a barokk-kori pincepadlót három darab vörösmárvány padlóburkolat töredékkel sikerült rögzíteni. A padlólapok a határoló barokk téglából falazott fal alá nem nyúlnak, tehát velük egyszerre készültek. Ugyanezt a szintet határozza meg az a két

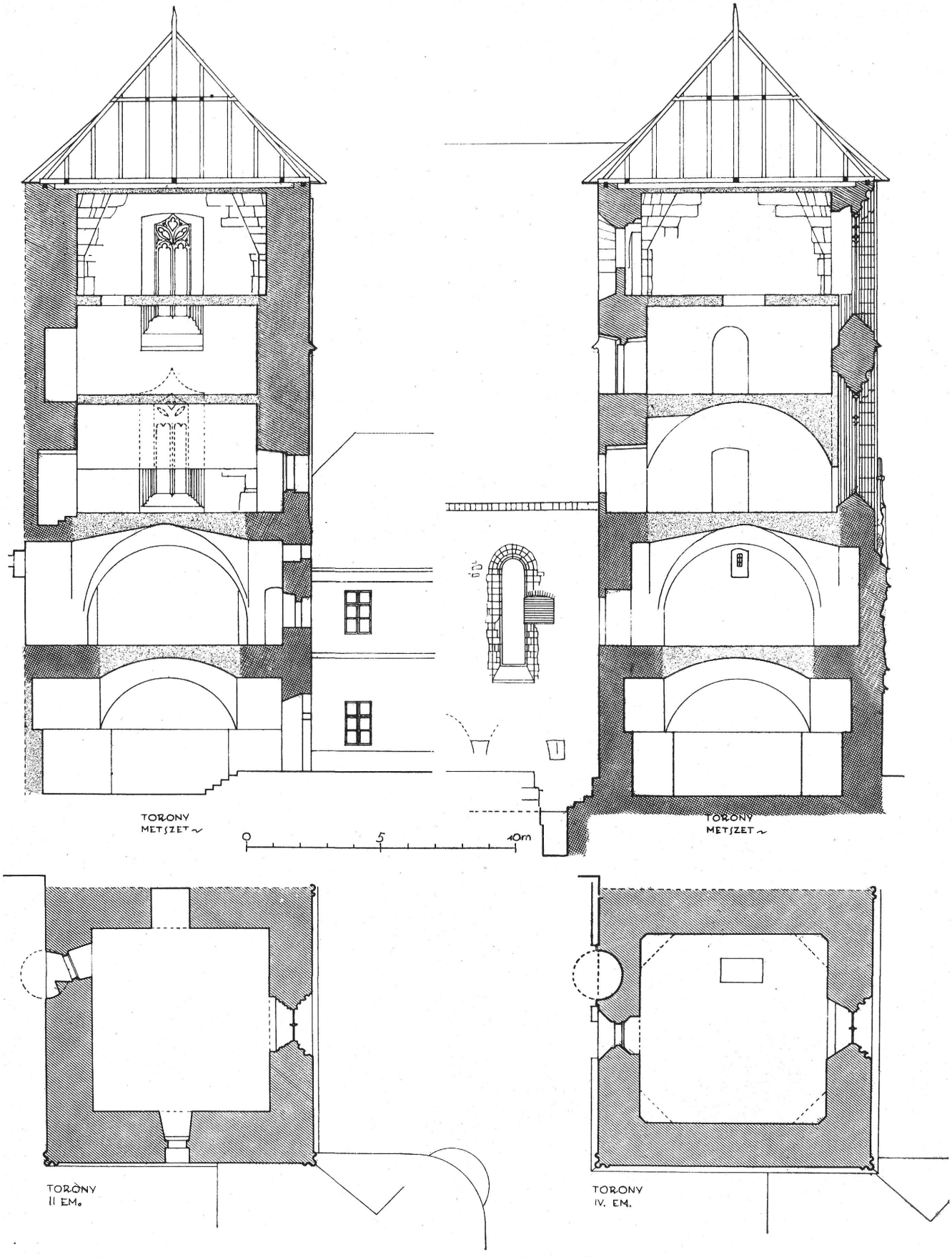

7. kép. — *A templomtorony maradványai. A sűrűn vonalkázott részek a II. építési időhöz tartoznak (1380—1400), a ritkán vonalkázottak a III.-hoz (1470—1500). A pontozott részek 1686 utáni időkből valók.*

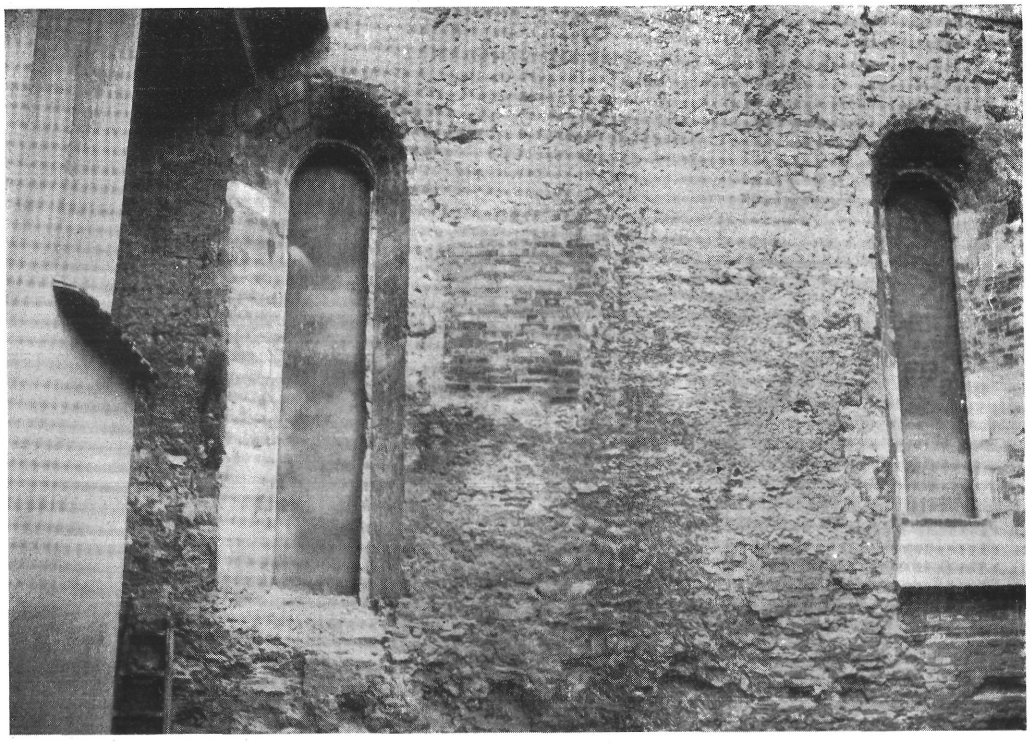

8. kép. – *A románkori templom északi fala a két megmaradt ablakkal.*

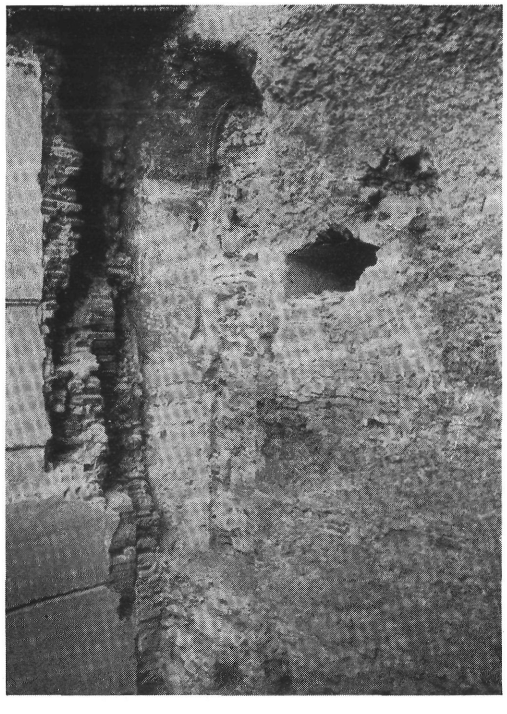

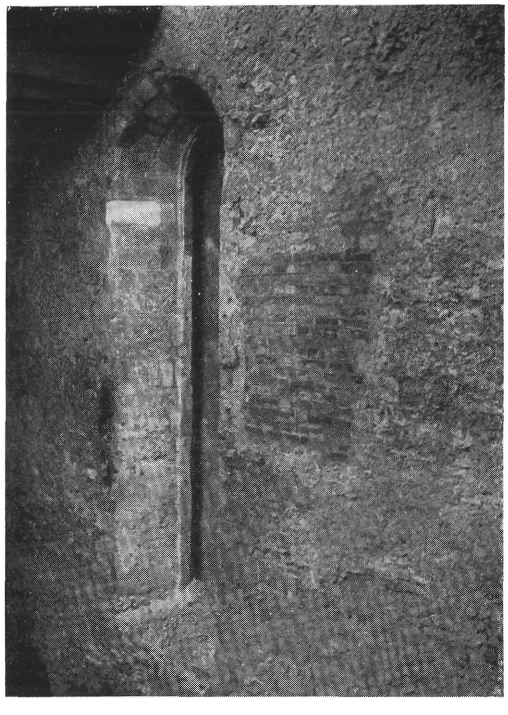

9. és 9/a kép. – *A bástyához közelebb eső ablak restaurálás közben.*

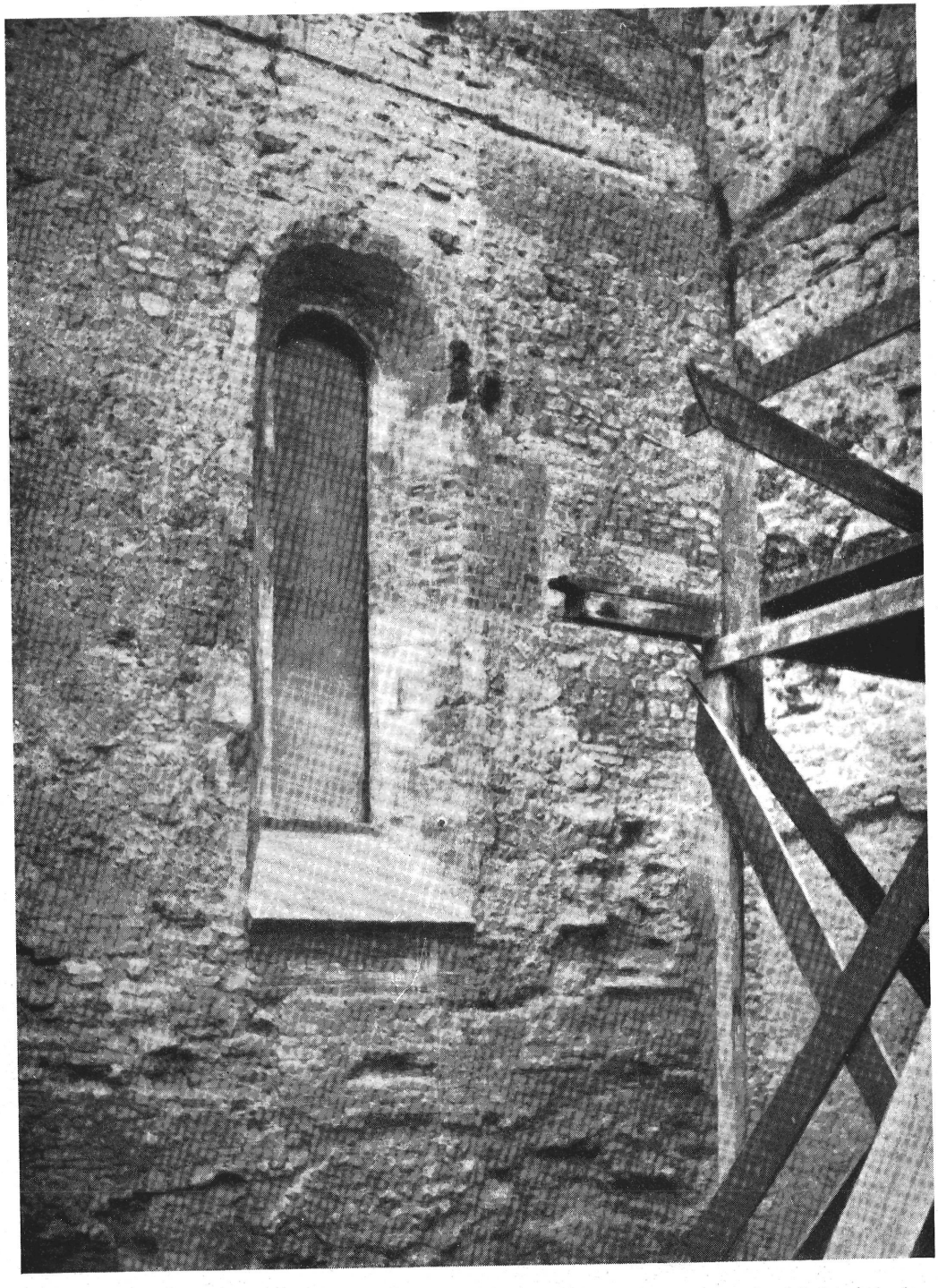

10. kép. – *Restaurált románkori templom-ablak a torony és templomfal csatlakozásával.*

nagyméretű keménymészkő lépcsőfok is, mely egykor a toronyból az udvar szintjére vezetett, és mely eredetinek látszik. Mégis a gótikus és barokk terepszint azonosítása ma még korai, minthogy az udvar felőli falalapok feltárását nem fejeztük be. A templom falát a mai szintnél mintegy 2·80 méterrel mélyebben levő és a várhegyet borító mészkőlepényig alapozták le.

A torony körüli bontáson kívül levertük a belsejében levő vakolatokat, elfalaztuk a pénzügyminisztériumi hivatalokba vezető ajtónyílásokat és elbontottuk a toronyban levő későbbi beépítéseket, így egy dongaboltozatot a második keresztboltozat fölött, valamint az első keresztboltozatra mintegy 60 esztendővel ezelőtt épített víztartómedencéket, melyek románcementbe falazott, belül hornyolt vörösmárványlemez borítású oldalfalakkal, alsó 15 cm vastag tiszta agyagszigeteléssel, ezen 15 cm vastag betonfenékkel készültek.

Az így előkerült falak nagyon rossz állapotban vannak úgy kívül, mint belül. A rajtuk levő egyenletes koromréteg nagy tűzről tesz tanuságot. Ezt mutatja egypár előkerült kődarab is, melyet a ráfolyt üveg vékony rétegben borít.

A nagy hiányokat mutató toronyfal külső és belső részein téglából készített kiegyenlítő falakat találunk, mely hol élére állított kivitelben, hol pedig több tégla vastagságban készült, és melyeknek legnagyobb részét Mária Terézia korabeli M. T. 1747 jelzésű téglából falazták. (12. kép.)

A mai adatok alapján három építési szakaszt különböztethetünk meg. Az első szakasz 1248—54 közti időre tehető. Ekkor épült a kolostor és a templom főhajója, melynek sík mennyezete lehetett fagerendás födémmel. Legalább is erre vall a falak vastagsága és az, hogy a templomhajónak nem volt támpillére.

Ehhez a maghoz épülhetett a XIV. század végén a hosszú szerzetesi szentély, melynek elegendő tagozata maradt meg ahhoz, hogy korát a XIV. század utolsó évtizedeiben határozhassuk meg.[23] A szentély kelet felé néző ötoldalas záródásának (apsis) öt boltmezős boltozat felelt meg. Falait az 1902-ben végzett ásatás alkalmával felmérték. Az előkerült öt pillérnyaláb és a köztük volt ülő ikerfülkék (sedilia) csatlakozása arra vall,[24] hogy a szentélyfal pillérkötegeinél a két szélső körtetag

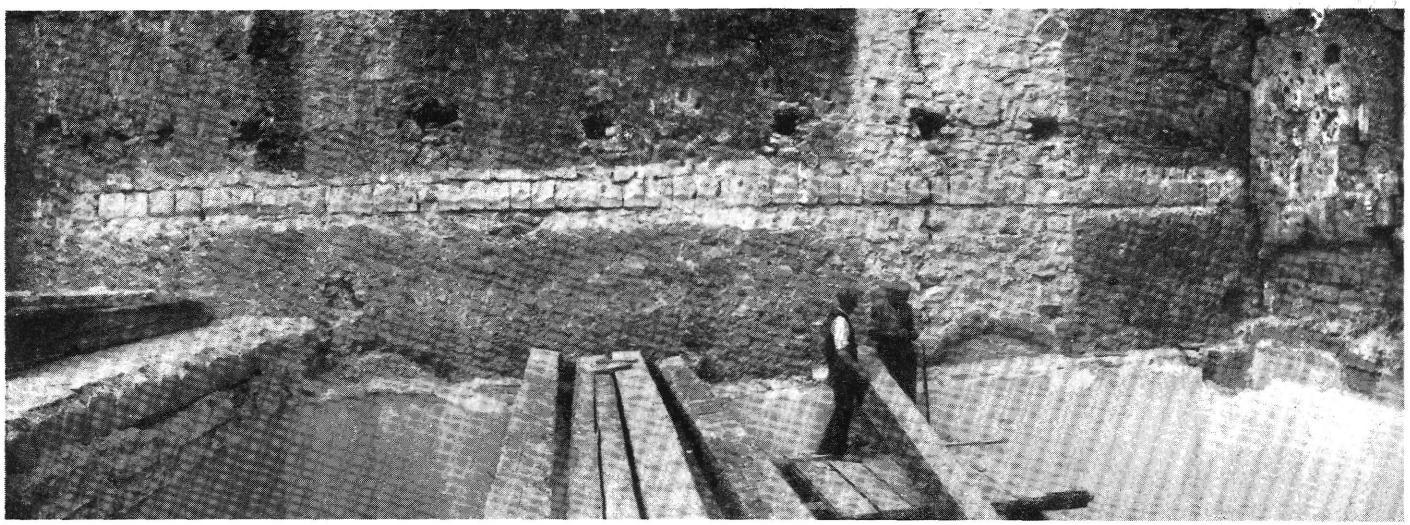

11. kép. – *A templomfal párkánya a bontási munka közben. (Alul a két ablak íve már látható.)*

12. kép. – *A kolostor kerengőjének nyomai a románkori templom-falban.*

13. kép. — *A torony keleti oldala. Jól megfigyelhető a csigalépcső és ajtókerete, az övpárkány, a gótikus ablak, melybe később négyszögletes ablakot vágtak. Az alsó csúcsíves ablakot és a megsérült toronyfalakat barokk téglafalak egészítik ki. Az eredeti köveken jól láthatók a puskagolyó nyomok.*

tengelyvonala kb. 45 fokos szöget alkot. Mivel a diadalív melletti félpillérköteg azt bizonyítja, hogy a boltozat bordái a pillértagok keresztmetszetével úgy formában, mint méretben teljesen megegyeznek, arra következtethetünk, hogy a keresztboltozatok bordái a zárókőnél is 45 fokos szögben találkoztak egymással. Az így visszaszerkesztett szentély tehát keresztboltozatos lehetett, ahol a boltozatok terhét kötegpillérek vitték le, melyeket gazdag lábazat díszített, kívül pedig támpillérek erősítettek meg. A pillérek között fínoman tagolt íves, falbamélyített ülő ikerfülkék voltak, fölöttük nagy mérműves színes ablakokkal.

Ebből a második építési szakaszból valónak tartjuk a tornyot is, legalábbis annak alsó emeleteit.

A torony erős kiugrású övpárkánya fölött látható hornyolt sarok pálcatagozat viszont már a XIV. századvégi második kornál későbbi időre mutat. A tagozatok áthatásai a késő gótikát, a fióktorony ajtajának kőkeretében látható kima tagja pedig a reneszánsz közelségét árulják el. A torony felső emeleteit tehát a harmadik építési szakaszra kell tennünk, a XV. század utolsó negyedére. Így határozza meg ezt Lux Kálmán dr. is,[25] aki a torony Ince pápa-tér felé néző részét 1924-ben restaurálta. Ugyanerre az időre, a XV. század végére teszi Lux Kálmán a szentélyt a templomhajótól elválasztó kőkarzat építmény (lettner) keletkezésének idejét is, melynek építőjében, H. K. mesterben a meisseni Krebs építőcsalád leszármazottját sejti. Az Úri-utca 36. sz. ház udvarán befalazott H. K. monogrammal bíró és a meisseni mesterjegyet mutató oszlopfőnek a szentélyráccsal való formai megegyezése alapján kimutatott összefüggéssel magyarázza az Albrechtsburggal való rokonságot, mely a csonkatorony függönyíves ablakmegoldásánál jut kifejezésre.[26]

Tornyunk legfelső része a sisakkal együtt elpusztult. Elképzelhető, hogy a romjában is hatalmas torony egykori épségében Budavára külső képének egyik főékessége és jellegzetessége volt.

Legalsó emeletének az Ince pápa-tér felé néző homlokzatán nyert elhelyezést a bautzeni úgynevezett Mátyás király-emlék kemény mészkőből faragott másolata,[27] melyet a székesfőváros 1930-ban készíttetett és melynek eredetije a bautzeni Ortenburg-várkastély kaputornyán van.

A maradványok pontos bemérése[28] és fotografálása után a kutatási és helyreállítási munkák ezévre lezárultak. A jövő évre maradt külön-

böző toronyemeletek eredeti szintben való helyreállítása, melyet alul bordás vasbetonszerkezettel terveztünk. Ez a födém a toronyfalak összefogását is szolgálni fogja, idegen anyaga pedig lehetővé teszi a helyreállítás megkülönböztetését. Az emeletek megközelítését külső csigalépcső fogja szolgálni, melyet a feltárandó és helyreállított fiatoronyban helyezünk el, és mely eredetileg is erre a célra szolgált. A fióktornyot nyerstéglafalazatból terveztük, emeletsoronként a toronyba falazott konzolos kiváltásokkal, hogy az új rész építésével járó ülepedési repedéseket elkerülhessük. A fiatorony nyomai az eredeti falban követhetők, egészen a torony alsó részének téglakiegészítéséig. Felső felében az eredeti lépcsőfokok a lépcsőméreteket, falbekötéseknek nyomai a fióktorony vastagságát, homorulata az átmérőjét adják meg. A belőle nyíló korbeli ajtókeret pedig következtetni enged a már említett toronyszoba eredeti szintjére.

Kiegészíteni tervezzük a kiegyenlítő falazat eltávolítása és a szerkezeti megerősítések elvégzése után az előkerülő és részben már előkerült eredeti részleteket nyerstégla modorban, úgy, ahogyan azt az ablakoknál tettük. A repedéseket vasbeton fecskefark-kötésekkel akarjuk összefogni és elhelyezésük után híg cementtel kiönteni. Az ilymódon helyreállított torony belső helyiségei téglaburkolatot kapnak és a székesfőváros kőmúzeumi anyaga egy részének — a magyar középkor kevésszámú töredékének — méltóbb elhelyezésére fognak szolgálni.

További terv volna a templom többi hozzáférhető részeinek kibontása. Így elsősorban a rendkívül gazdag tagozású szentélyé, melyet a bástya szintjének mintegy másfél méteres süllyesztése[29] útján lehetne napvilágra hozni, a fagyálló kemény mészkövekből újrafaragott részletek és a kőburkolatú padló a benne talált igen szép síremlékekről készített másolatokkal — vagy rajzuk bevésésével — nagy nevezetessége lehetne fővárosunknak. Ezzel egyidejűen lehetne feltárni a tömör kerítőfal kibontásával a szentélykarzat maradványait is.

A leírtakban a vár legrégibb műemléke bontakozik ki; messze multba vesző 1250-es évszámával a vári épületek korát megelőzi és 700 esztendős viszontagságos sors után ritka élő bizonyítéka történelmünknek. Méltó fenntartása és helyreállítása kedves és elsőrendű kötelességünk.

IRODALOM

Ifj. Csemegi József : »A Szent Miklósról nevezett budavári dominikánus kolostortemplom.« Történetírás I. évf. 5—6. sz. 1937.

Divald Kornél : »Budapest művészete a török hódoltság alatt.«

Donin, R. K. : »Die Bettelordenskirchen in Österreich.« Baden bei Wien. 1935.

Forster Gyula br. : »A budavári Halászbástya és a Domonkos szerzetesek templomának romja. Magyarország Műemlékei. I. köt. Ásatások leírása. 1905.

Genthon — Nyilas Kolb : »Budapesti képeskönyv.«

Gárdonyi Albert dr. : »A budavári domonkosrendi templom pusztulása.« Historia. II. évf. 1—2. sz. 1929.

Horváth Henrik : »Buda a középkorban.« Budapest, 1932.

— »A Fővárosi Múzeum Kőemléktárának leíró lajstroma.« Budapest, 1932.

— »Budai kőfaragók és kőfaragó jelek.« Budapest, 1935.

— »Budapest művészeti emlékei.« Műemlékek Országos Bizottsága kiadása. Budapest, 1938.

Lux Kálmán dr. : »A gótika műemlékei.« Budapest műemlékei. Szerk. Lechner Jenő dr. Budapest, 1924.

— »A budavári Szent Miklós-torony.« Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönyének havi füzetei 1925. II. 4—6. sz.

Lux Géza dr. : »Adalékok a budavári Szent Miklós-torony építészet történetéhez.« Technika, 1940. évf. 4. sz.

Némethy Lajos : »A Domonkosiak Szent Miklósról nevezett temploma és zárdája a budai várban.« Credo folyóirat, 1931.

Rokken Ferenc dr. : »A budavári Szent Miklós-torony.« Historia II. évf. 1—2. sz. 1929.

Rupp Jakab : »Buda-Pest« 1868.

Szendrey János : »A budavári Domonkos-templom ásatása.« Arch. Ért. 1902.

A felvételi rajzokat Lux Géza dr. építész, a fényképfelvételeket szerző készítette.

JEGYZETEK

AZ ÚJABB ADATOK A VÁRBELI SZENT MIKLÓS-TEMPLOMHOZ C. TANULMÁNYHOZ

1 A falugas nem volt szerencsésnek mondható, mert nyugtalan vonalaival zavarta a bástya művészi és nagyvonalú megoldását. Helyébe 1935-ben állíttatta a székesfőváros a tatár veszedelmet hírülhozó Julianus barát szobrát, aki az őshazát kutató és ottani pogányok közt térítő útjára ebből a kolostorból indult el. A szobor elhelyezése nagyon szép, de a szentély feltárását ismét akadályozza.

2 Az épületmaradványok legújabb fotografiáit l. Horváth Henrik: »Buda a középkorban«. Bpest, 1932. c. munkában.

3 Az ásatásokat Schulek Frigyes és dr. Foerk Ernő építészek vezették, leírásukat l. Arch. Ért. 1902. évf. 395—404. ll. Szendrei János dr. és a Magyarország Műemlékei I. köt. 148—156. ll. br. Forster Gyula cikkeiben.

4 L. az idevágó irodalom összefoglalását a cikk végén.

5 Némethy Lajos: »A domonkosiak Szent Miklósról nevezett temploma és zárdája a budai várban«. 3. o. Bpest, 1932.

6 Lux Kálmán: A budavári Szent Miklós-torony. 45. o.

7 Lux id. m. 46. o.

8 Horváth Henrik id. m. 63. o.

9 Esztergom, Főszékesegyház könyvtára.

10 Horváth id. m.

11 Gárdonyi Albert dr. »A budavári domonkosrendi templom pusztulása«. Historia. II. évf. 139., 140. ll. Bpest. 1929.

12 A Nagyboldogasszony-templom közp. fűtésének létesítésével kapcsolatban, idén a légcsatorna építése alkalmával a torony déli oldalán levő járda alatt a jezsuita rendház alapköve került elő, melyen ón-lemezen a következő szöveg olvasható:

HAEC FABRICA PRO
CONVICTU ET SEMINA-
RIO SOCIETATIS JESU
EST INCHOATA BUDAE
DIE 10. MARTY ANNO MDCCII.

13 Gárdonyi id. m. 140. o.

14 L. Genthon—Nyilas Kolb: »Budapesti képeskönyv« 10 ábra és 148 o.

15 Plan de la forteresse de Bude.

16 Egy 1756-ból származó térkép az 1749-ből való Langer-féle térkép adataival egyezik s a mai iskolaépületet élelmezési raktárnak nevezi. Tehát az élelmezési raktár 1749-ben már állott. Más, XIX. századeleji térkép viszont már elemi iskolának mondja. A torony homlokán 1868-ban elhelyezett felirat tehát, mely szerint »a kolostor helyére mai gimnázium 1748-ban épült« helytelen. Az évszám csak az épületre vonatkozik, mely akkor még élelmiszerraktár céljaira szolgált.

17 Lux id. m. 50. o.

18 Helyét l. a Károlyi—Wellmann: »Budavár visszafoglalása« c. munka térképmellékletén.

19 L. 12. jegyzetet.

20 Forster id. m. 148. o.

21 L. a felmérési rajzot.

22 L. a felmérési rajzot és fényképet.

23 Ifj. Csemegi József: »A Szent Miklósról nevezett budavári dominikánus kolostortemplom.« Történetírás. I. évf. 489—497. ll.

24 Csemegi id. m. 493. o.

25 Lux Kálmán dr.: »A budavári Szent Miklós-torony« Magyar Mérnök és Építész Egylet havi füzetei 1925, II. 4—6. sz. 45. o.

26 A torony helyreállítására vonatkozó adatokat l. Lux Géza: »Adalékok a budavári Szent Miklós-torony építészettörténetéhez.« »Technika«. 1940. 4. sz.

[27] A torony homlokzatán látható feliratos emléktáblák szövegei:

I.

ITT ÁLLOTT A DOMONKOSRENDI SZERZETESEK SZENT MIKLÓSRÓL ELNEVEZETT KÖZÉPKORI EGYHÁZA ÉS KOLOSTORA, MELYBEN A MÁTYÁS KIRÁLY ALAPÍTOTTA EGYETEM VIRÁGZOTT. A HATALMAS, EGÉSZEN A BÁSTYAFALIG TERJEDŐ TEMPLOMNAK A TÖRÖK HÓDOLTSÁG ÉS A FELSZABADÍTÓ OSTROM UTÁN EGYETLEN MARADVÁNYA EZ A FELSŐ RÉSZÉBEN HIÁNYOS, STÍLUSA SZERINT XV. SZÁZADBELI TORONY, MELYET A MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGA RESTAURÁLTATOTT 1926-BAN.

A TORONY FÖLDSZINTI FALÁN ELHELYEZETT EMLÉKMŰ KŐBEFARAGOTT MÁSOLATA ANNAK A MÁTYÁS KIRÁLY ÉLETHŰ KÉPMÁSÁT TARTALMAZÓ EMLÉKTÁBLÁNAK, MELYET BAUTZEN VÁROSA ÁLLÍTTATOTT 1486-BAN, MÁTYÁS KIRÁLY IRÁNT VALÓ HÓDOLATA JELÉÜL, S AMELY A NEVEZETT VÁROS KAPUTORNYÁN MA IS HIRDETI A NAGY KIRÁLY KITERJEDT BIRODALMÁNAK EMLÉKÉT.

AZ EMLÉKMŰNEK A MÁTYÁS ÁLTAL MEGHÓDÍTOTT TARTOMÁNYOK CÍMEREIVEL ÉS A HUNYADI-CÍMERREL DÍSZÍTETT SZÁRNYÁT EGY AZ 1715. ÉVBŐL SZÁRMAZÓ RÉZMETSZET ALAPJÁN DR. LUX KÁLMÁN ÉPÍTÉSZ TERVEI SZERINT ÁLLÍTOTTÁK HELYRE. MÁTYÁS KIRÁLYNAK, BUDAVÁR FELVIRÁGOZTATÓJÁNAK DICSŐSÉGES EMLÉKEZETÉRE ÁLLÍTOTTA BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KÖZÖNSÉGE, 1930.

II.

Ezen torony mely helytelenül a
történetileg híres Csonkatoronynak tartatik, 1252 körül IV. Béla k. alatt a dömések által építtetett sz Miklósnak szentelt egyház tornya volt. Az egyház éjszaki oldalán a mai gymnasium telkén állott a kolostor, melyben Mátyás k. 1477-ben állította fel tudományos egyetemét. A török korban (1541—1686) a kolostor egészen elpusztult, a templom lóólnak, a török után hadi sütőházul szolgált s végre a jesuita rend palotájának éjszaki szárnyába beolvasztatott mind a kolostor mind az egyház tornyai és alapfalai a mai bástya falait képezik. A kolostor helyére a mai gymnasium 1748-
ban épült. A M T A R R 1868

[28] A felmérési rajzok dr. Lux Géza építész, műegyetemi adjunktus munkája, a fényképfelvételeket szerző készítette.

[29] Schulek János építész úr szíves közlése szerint a Halászbástya építésekor édesatyja, Schulek Frigyes is mélyebb szintben akarta megoldani a terep rendezését, aminek az volt az akadálya, hogy az idenéző udvarban igen sűrűen fordultak meg lovaskocsik, melyek itt rakodtak és ezek miatt más megoldás nem volt lehetséges.

KELÉNYI B. OTTÓ

IPAROSOK ÉS KERESKEDŐK BUDÁN ÉS PESTEN A KÖZÉPKORBAN

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 527.

A Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht) az egyetlen tekintélyes forrás, amelyből a középkori Buda ipari és kereskedelmi életéről némi fogalmat nyerünk. Sajnos azonban, hogy a jogkönyv is számos iparágnak csak a nevét jegyezte fel anélkül, hogy a céhekbe tömörült iparosság szokásairól, belső életéről és termeléséről tájékoztatna.

Azok az adatok, amelyek a budai iparosokról és kereskedőkről a székesfőváros középkori kútfőinek összegyüjtésével kapcsolatban előkerültek,[1] az ipar és kereskedelem helyzetéről jórészt csak közvetett adatokat tartalmaznak; majdnem egytől-egyig a városi ingatlanok adás-vételével, vagy a peres eljárásokkal van összefüggésben. Sok esetben nem is az ügyletben szereplő felek, hanem csak azok szomszédai vannak iparosoknak megnevezve. Hogy az iparosság belső életéről és termeléséről oly keveset tudunk, annak főoka, hogy a budai és pesti mintegy hatvan mohácsi vész előtti céhnek egyetlen céhlevele vagy egyéb irata sem került mindeddig elő az egyetlen mészáros céh céhiratai kivételével.[2] A Budai Jogkönyv egyetlen céhlevelet sem közöl és noha a Kovachich által kiadott,[3] Nyirkállói Tamás neve alatt fennmaradt XV. századi formulás könyv közöl budai és pesti céhekre vonatkozó adatokat, ezekből csak a céhek mestereinek egyes ügyleteiről értesülünk. Viszont a tisztán vagyonjogi ügyletek nem tartoztak szorosan az írásbeliség körébe. Az ingótulajdon változása túlnyomórészt a vagyonjog keretébe tartozik. Ezzel többé-kevésbé mindenki szabadon rendelkezik; elidegenítése, bár a törvény által előírt formák között történik, mégis legtöbbször nem írásos formák között, feltéve, hogy a tulajdonjog nem vitás. Az ingatlantulajdon (ház, szántó, szőlő) változását azonban a városi jog oly pontosan körülírt szabályokkal bástyázta körül, amely legtöbbször írásos megállapodást von maga után.[4]

A háztulajdon Budán sokszor változik. Ennek következtében aránylag sok tulajdonváltozást megörökítő oklevél maradt fenn. Mivel pedig Budán a lakosság tekintélyes része iparűző, iparosok nevei is gyakran fordulnak elő okleveleinkben. Néhány esetben a céhek elöljáróságáról is értesülünk, amikor az ügyleteknél tanukként, vagy végrehajtókként szerepelnek. A budai céhek száma nagy volt. És mivel a középkor mesterembere nagyrészt egyben kereskedő is, továbbá az iparcikkek ki- és bevitele oly mértékben, mint ma — közlekedési eszközök és utak hiányában, azután az egyes városok árumegállító joga miatt — nemcsak sokkal nehezebb, de sokszor lehetetlen is volt, az iparosok és kereskedők számára egészen különleges jogszabályok állottak elő. Ezeknek a szabályoknak a városi jogban is szereplő végrehajtásáról és az iparosok termelésének ellenőrzéséről a céhek gondoskodtak. Valamennyi iparos céhbe tömörül, bár a Budai Jogkönyv ezt minden iparágnál nem mondja ki világosan.

A céhek közül a Budai Jogkönyvben az építészek, a kőfaragók, a téglavetők, a kövezők, az ácsok, a kőművesek és cserepesek egy fogalmi körbe vannak összefoglalva,[5] anélkül, hogy róluk részletesebb adat szólna. Sajnos, nagyon távol vagyunk attól, hogy Budán a kijegecesedett architektúrák mögött álló mesterek nevével is megismerkedjünk és még távolabb attól, hogy a gyér életrajzi adatokat kapcsolatba hozhassuk az emlékanyaggal. A Horváth Henrik által hangsúlyozott »nihil in litteris parvum« elve alapján új névvel szolgálhatunk a budai kőművesek ritka sorához. Ez János kőműves (murator), aki 1374-ben Buda tanácsa előtt bejelenti, hogy Ákus fiainak és Miklós mester királyi kancellárnak háza között álló házát eladta Kanizsai István zágrábi püspöknek.[6] Nem valószínű, hogy ez a János kőműves azonos lenne azzal a János kőfaragó (lapicida) mesterrel, akit Nagy Lajos király 1365-ben kiváló teljesítményeiért budai telekkel adományozott meg.[7] A Nagy Lajos adományozta telek szomszédjaként megnevezett Miklós ítélőmester azonossága az 1374. évben említett Miklós kancellárral szintén nem állapítható meg. Tisztán topografiai adatok alapján az azonosítást már csak azért sem kísérelhetjük meg, mert véleményünk szerint a Nagy Lajos adománylevelében szereplő birtok nem Buda várában, hanem egyik külvárosban volt. Ellene szól az azonosságnak a foglalkozás külön-

böző megjelölése, Nagy Lajos építészének mestercíme, valamint a mi János mesterünk homályban maradó »venciosus« jelzője is.

Már lényegesen többet mond a garamszentbenedeki konvent 1507. évi oklevele,[8] amely az apátság és Gergely budai cserepes (lateripar sive tegulator) közötti egyesség létrejöttéről tudósít. Eszerint még az elmult években Gergely cserepes a Szent Benedek tiszteletére épült kolostor cseréppel való befedésére vállalkozott és ezért a konvent neki száz forintot fizetett ki. Gergely azonban a vállalt feladat végrehajtását elmulasztotta és ezzel a kolostort nagy kár érte. A budai tanács elé került az ügy, de ennek határozatával a konvent nem volt megelégedve és a tárnokmester ítélőszékéhez fellebbezett. Végre is bizonyos kiváló és derék férfiak közbejöttével oly végleges egyesség jött létre, hogy Gergely cserepes az átvett száz forintot köteles visszaadni, a konvent pedig mentesíti őt a templomot vagy kolostort ért kár következményei alól. Az oklevél végül tudósít arról is, hogy Gergely Hannpurger Farkas budai esküdt polgár útján a pénzt már visszafizette. Hogy ki fedte be a kolostort, ma már nem tudjuk, de 1511-ben a hosszantartó javítási munkák már készen állnak, amiről a garamszentbenedeki kolostorból származó és az esztergomi keresztény múzeumban elhelyezett szárnyasoltár képe tanuskodik.[9] Ez az eset a budai cserepesek szélesebbkörű vállalkozását bizonyítja, bár Gergely cserepes eljárása bizonyára nem vált a budai cserepesek dicsőségére.

A mohácsi vész utáni másfél évtized az erődítési munkálatokon kívül alig nyujthatott komolyabb munkaalkalmat Buda építészei számára. Mint elszigetelt jelenséget tarthatjuk nyilván Péter budai házépítőmester (Magister Petrus Budensis domorum fabricator) 1531. nov. 29-i levelét Nádasdy Tamáshoz, János király helyetteséhez és kincstárnokához.[10] Ebben Péter mester elmondja, hogy Ferenc mester olasz kőfaragótól értesült Nádasdy szándékáról, hogy valami házat akar építtetni. Láttatlanban nem tud tájékozódni, kéri azért, hogy karácsonykor küldjön érte kocsit. Gyalog nem tudja az utat megtenni, már csak azért sem, mert az út félelmetes a sok rabló miatt. Ferenc olasz kőfaragó talán társa volt János király udvari építészének, Domenico di Bologna-nak, aki Budán az erődítési munkálatokat végezte és ezzel talán utolsó kísérletet tett arra, hogy Budát a magyarság és nyugati kereszténység számára megmentse.[11]

A budai és pesti festők működéséről adataink személyi és tárgyi vonatkozásban egyaránt szegények. A Halászbástya kőemléktárában őrzött festő-síremlékek beszélő motívumai mellett azonban azok a festészeti emlékek, amelyek szoborműveken, bordatöredékeken, oszlop- és pillérfejeken jelennek meg, a budai és pesti festők működésének korabeli fontosságát hangsúlyozzák.[12] A belvárosi főplébániatemplom helyreállítása körüli munkálatok alkalmával legújabban előkerült festészeti emlékek pedig talán egy egész új fejezetet nyitnak a helyi festészet multjának megismeréséhez.

Az esztergomi szentszéknél folytatott peres eljárások okmányai nyomán három pesti festő nevével ismerkedünk meg. 1525. január 2-án Péczeli Annának pesti literátus Péter elleni pere tárgyalásánál a pesti tanács képviseletében András festő jelenik meg és bejelenti, hogy a király a pert a királyi kúriába tette át. A következő napon (január 3) pedig Flabellator Péter papnak Mihály és Balázs festők elleni perét teszik át a királyi kúriába.[13] Ugyancsak egy Balázs nevű már elhúnyt pesti festőt említ az 1537. augusztus 17-én kelt Ferenc püspök, pesti plébános által oklevélbe foglalt végrendelet, amikor házhelyének meghatározására, annak egyik szomszédjául néhai Balázs festőt nevezi meg.[14]

Az ötvösök népes céhe előkelő helyet foglalt el a középkori Budán. Az Ötvös-utca neve bizonyítja, hogy külön utcában laktak. A Budai Jogkönyv róluk többször is megemlékezik.[15] Előírja a céhmesterek kötelességét és külön fejezetben szól a király és királyné számára újévi ajándék gyanánt adott ezüstedényekről, amelyek bizonyára budai ötvösök műhelyében készültek. Az egyházi edények és a profán használati tárgyak is állandóan foglalkozást nyujtottak az ötvösöknek. Okleveles anyagunkban három ötvös szerepel, akik valamennyien az ingatlantulajdonnal kapcsolatban fordulnak elő. A budai káptalan 1405. május 7-én átírja Nagy Lajos király 1378. augusztus 12-i oklevelét, amelyben örökbefogadási, továbbá birtok- és házátruházási szerződés jóváhagyásáról van szó.[16] A ház a Szombatpiacon feküdt és egyik szomszédja nyugat felé János ötvös volt. Róbert ötvös jelenik meg az 1491. április 11-i oklevél szerint Buda város tanácsa előtt és kéri apósa hagyatékának, Szent György-téri házának és kánai szőlőjének felosztását.[17] Egy, ugyancsak 1491. január 13-i oklevél pedig Bernát nevű ötvösről

emlékezik meg, akinek háza a Városház közelében Fogelbaider Lénárt háza mellett van.[18]

A török veszély elől menekül 1526-ban Körmöcbányára Hindi Péter özvegye Dorottya leányával Katalinnal, Márk budai ötvös feleségével és hindi Török Mihály deákkal. A Nagybánya felé vezető úton fegyveres rablók támadták meg őket, az asszonyokat kifosztották, Dorottya asszonyt megölték, Mihály deákot megsebesítették. Több nagybányai polgár és bányász, amint az esetről tudomást szerzett, a rablókat üldözőbe vette. A rablók, amikor üldözőik nyomukba kerültek, néhány tárgyat félelmükben menekülve elvesztettek. Ezeket a nagybányai polgárok magukhoz vették és a károsultak házában Török deáknak hiánytalanul átadták. A garamszentbenedeki konvent 1527. október 9-i oklevele szerint Mihály deák a nagybányai polgárokat biztosítja, hogy tőlük a tárgyakat minden hiány nélkül átvette. Márk budai ötvös a menekülésben minden bizonnyal felesége sorsában osztozott.[19]

A cinöntők és üstkészítők céhébe tartozott Péter kannakészítő (cantrifusor), akinek özvegyéről, mint Szent György-téri háztulajdonosról emlékezik meg a már említett 1491. április 11-i oklevél.[20]

A fegyvergyártók közül a Budai Jogkönyv az íj- és nyílgyártókról, továbbá a páncélgyártókról, kardgyártókról és sarkantyúkészítőkről emlékezik meg.[21] Pál fegyvergyártó (armipar) nevével ismerkedünk meg egy 1396. május 1-én keltezett oklevélben, amelyben Kanizsai János esztergomi érsek a budavári tanács előtt bejelenti, hogy Ákos fia Mikes özvegyének és leányának várbeli házával cserélte el ugyancsak várbeli házát. Az érsek szomszédja Pál fegyvergyártó volt.[22] Az 1491-i osztályegyességben szereplő ház tulajdonosa György íjkészítő.[23]

A középkori budai orvosokról csekély ismereteinket egy 1500. december 12-én kelt levél egészíti ki.[24] Ebben De Angellis János Jakab a szabadmesterségek és az orvostudomány doktora ír a váradi püspökhöz és mentegetődzik, hogy miért nem látogatta meg őt is, amikor Bácsba ment. Ezt azért nem tehette, mert nagyon beteg lett és alig tudott Budára is visszatérni. A neki küldött gyógyszeres ládát sem akarja megtartani, csak az alkalomra vár, hogy magával vihesse vissza Váradra.

A borbélyok és fürdősök egy céhbe tartozhattak.[25] Egy Miklós nevű borbélyról van szó az 1475. március 3-án Budavára tanácsa által kiadott okmányban.[26] Ebben Theys Mátyás, a budafelhévizi ispotály kormányzója (rector) bejelenti, hogy bizonyos nehéz körülmények hatása alatt eladja az ispotálynak járó évi 16 forintnyi purgrechtet, amelyet Nagy Fülöp budai polgárnak háza után élvez 260 forintért. A ház a boltok között (inter appotecas) van és szomszédos egyfelől Miklós borbély fia Lénárt, másfelől Dyettimar Henrik házával.

A Budai Jogkönyv a szabókról szólva előírja, hogy csak mesterségükből élhetnek, más áruval nem kereskedhetnek.[27] Meghatározza azt is, hogy mily anyagból készült szövetet tarthatnak. Az 1405. május 7-én, a budai káptalan által átírt 1378. augusztus 12-i oklevélben[28] Nagy Lajos király beleegyezését adja, hogy Kisjenei János fia Domokos vejét, Dadai Benedek fia Pál budai szabót örökbefogadja és neki adja a Kisjenei birtokot. Pál szabó viszont a budai Szombat-piacon levő házát adja apósának. De Vio (Cajetan) bíboros, amikor 1524. május 8-án megerősíti, illetve jóváhagyja a Boldogságos Szűz védelme alatt álló pesti vallásos társulat alapszabályait, a társulat dékánjai között megemlíti Ambrus szabót.[29]

A szövöttáru feldolgozásával sokféle iparos foglalkozott. Ezek között anyagunkban szerepel egy György nevű posztónyíró (pannirasor), akinek 1510. körül Kis András nevű budai polgárral volt egy szőlő ügyében pere.[30] A pert Kis ügyvédje tudatlansága miatt elvesztette, amire is ő a per újrafelvétele ügyében a királyhoz fordult. A király felhívja Buda tanácsát, hogy a pert vegye újra tárgyalás alá és hozzon új ítéletet.

A bőr feldolgozására is több ipar létesült. Ezek között szerepelnek a szűcsök, akiknek a Budai Jogkönyv többek között előírja, hogy régi árut új gyanánt el nem adhatnak és sok régi árut sem árulhatnak.[31] Az említett 1524. évi oklevél, amely a pesti vallásos társulat jóváhagyását hirdeti ki, a dékánok között Benedek szűcsöt is említi.[32] Az esztergomi szentszék előtt 1525. január 2—4-ig András pesti szűcs és Nyírő András között folyó perben az illetékesség és a pernek a királyi kúriába való áttétele ügyében folyik a vita. Nyírő ügyvédje a szentszék illetékességét tagadta, a szentszék viszont azt állítva, hogy a per állaga a

lelki fórumra tartozik, megtagadta a pernek a királyi kúriába való áttételét. Végre is a szentszék a bizonyítást Pesten, a Szent Miklós ispotályban rendeli el.[33] Ugyancsak ez évből ismerkedünk meg egy Tamás nevű budai szűccsel is, akinek Mihály budai esperessel volt peres ügye egy budai ház haszonbére tárgyában az esztergomi szentszék előtt.[34]

A pékeknek a közélelmezésben való fontosságára a Budai Jogkönyv terjedelmes rendelkezései mutatnak.[35] Egy Mihály nevű budakülvárosi pék nevével találkozunk Zsigmond király 1433. május 22-én Rómából keltezett oklevelében.[36] A király elcserélte Kistatai László magvaszakadtával királyi kézre jutott Kistata esztergommegyei birtokot az esztergomi káptalan nyitravármegyei Kürt nevű birtokáért és 1500 forintért. A káptalan beiktatásakor azonban Kistatai László leánya, Orsolya, Mihály budai pék felesége leánynegyede miatt ellenmondott. Pert is indított a káptalan ellen azon a címen, hogy őt leánynegyede birtokából kivetette. A nádor hatalmaskodás címén el is marasztalta a káptalant. A káptalan a királyhoz fordult orvoslásért, aki megállapította, hogy Orsolya asszonyt nem vetették ki leánynegyede birtokából, mert ő férjével, Mihály budai pékkel Buda városában tartózkodott. Azonkívül a király a birtokra szavatos a káptalannal szemben és ezért meghagyja a nádornak és az országbírónak, hogy az ügyet Magyarországba való visszatéréséig szüneteltessék.

Egy pesti zsemlyesütő neve kerül elő a pesti tanács 1537. április 24-i oklevelében. Ebben Bolthows Mátyás királyi udvarnok a Szent Péter nevű utcában fekvő házának eladását jelenti be. A ház Osvát zsemlyesütő (semellator) háza mellett állott.[37]

A húsárusítás a mészárosok céhe körébe tartozott. A budai jogkönyv rendelkezései[38] a húsellátás módját részletesen szabályozták és előírták, hogy a céhmesterek őrködjenek a szabályok betartása felett. A pesti mészárosok, úgylátszik, V. László uralkodása óta összeütközésbe kerültek a tanáccsal és ebből a rendezetlen viszonyból hosszú évekre nyúló egyenetlenség keletkezett. A pesti német mészárosok egy adatunk szerint panaszt emeltek Perényi János tárnokmester előtt, hogy a város őket törvénytelenül megadóztatja.[39] A városi tanács azzal védekezett, hogy az adókivetés szabályszerű, mert az a Zsigmond király idején készült

törvénykönyvön alapul. Ennek alapján adóztatták meg a mészárszékeket 2 forintnyi adóval. A jogkönyv előírja, hogy Buda város évente Szent György napján 4000 forint adót fizet a királynak és ebből egyharmadrész Pest városát illeti.[40] A tanács ezen a címen a faházakat s így a mészárszékek bódéit is az adóhoz való hozzájárulás címén 2 forint adó fizetésére kötelezte. A tárnoki szék azonban ekkor ezt a városi adót nem hagyja jóvá, mert nem tud erre példát más városokban. Nem fogadja el azt az érvelést sem, hogy az adó Zsigmond törvényén alapszik, hanem azt a zavaros időkben (1440—1457) támadt visszaélésnek minősíti. Ezért a tanácsot eltiltja a mészárosok megadóztatásától. A pesti tanácsnak azonban, úgylátszik, Mátyás király idejében mégis sikerült álláspontját — legalább részben — érvényrejuttatni. 1528. január 31-én ugyanis Ferdinánd megerősíti Mátyás oklevelét, amellyel a pesti polgárság és a mészárosok közötti megegyezést jóváhagyja. Ez a megegyezés abban állhatott, hogy a tanács 24 mészárszékre mégis kivetette az adót.[41]

A céhekkel, mint testülettel a Buda város tanácsa által 1491. április 11-én kiadott oklevélben találkozunk.[42] Ez az oklevél György íjkészítő hagyatéka ügyében készült osztályegyességet hagyja jóvá és a megegyezéshez a tanácsbelieken kívül a kőfaragók és kocsikészítők céhének mestereit küldte ki. Az osztályegyességben szereplő ház felosztását pedig az építészek és kőfaragók céhének mesterei hajtották végre.

A közölt adatok a budai és pesti iparosok sokaságára, vagyoni viszonyaiknak megítélésére nyujtanak alapot és itt-ott a jogviszonyokra, az örökösödési, ingatlanátruházási eljárásokra vonatkozólag tájékoztatnak. A céhek belső életét azonban ezek nem érintik. Erről a céhkönyvek adnának számot, de ezekből ma már egyet sem ismerünk és csak kevés reményünk van, hogy a további kutatások e téren eredményre vezetnének.

Az iparosok mellett Budán és Pesten nagy számban voltak kereskedők. Az ipar termékeit részben a kereskedők adták el és közvetítették a városokba más városok és országok közötti áruforgalmat is. A Budai Jogkönyv a kereskedési jogot szintén szabályozza és külön intézkedik az idegen kereskedők jogáról is. Idegen kereskedő csak nagyban adhatott el és vehetett Budán. A budai törvénykönyv közli az áruk jegyzékét is, annak megjelölésével, hogy a kereskedő miből mennyit vehet és adhat. Ebben a jegyzékben csaknem minden akkori árucikk szerepel.[43]

Okleveles anyagunkban De Ponto Antal sebenicoi püspök, Kanizsai János esztergomi érsek helynökének 1396. szeptember 19-én kelt ítéletlevelében találkozunk egy Budán tartózkodó német kereskedő nevével.[44] Az ítéletlevél Olmud Péter sasadi plébános ellen készült, aki különböző visszaéléseket és bűncselekményeket követett el. A vádirat egyik pontja szerint Péter plébános egy németországi Ulrik nevű budai szénakereskedőt késével megszúrt és ok nélkül több további sebet ejtve rajta, Ulrik néhány napon belül bekövetkezett halálát okozta. A plébános tagadta a vádat és előadta, hogy amint a mult év novemberében azzal a szándékkal ment Budára, hogy ott igyék, Ulrikot egy Balázs nevű ember társaságában látta meg, amint azok egy hajó eladása ügyében veszekedtek. A plébános közbevetette magát és amidőn Ulrik őt egy nagy bottal fejbeütötte, egy ott hevert fejszével Ulrik fején kis sebet ejtett. Halálának maga az oka, mert elmulasztotta, hogy orvoshoz forduljon. A szentszék azonban Péter plébánost ebben a bűncselekményben is bűnösnek találta és őt örökös börtönre ítélte.

Több oklevelünk külföldi kereskedőkkel kötött megállapodásokról és ezek kapcsán a XVI. századi jogviszonyokról tudósít. Az esztergomi Gosztony István-féle formuláskönyvben[45] olvassuk II. Ulászló király 1510 körül kiadott rendeletét az ország összes tisztségviselőihez. Ebben a király hírüladja, hogy egy pesti polgár már hosszú idő óta kéri őt, legyen segítségére, hogy német alattvalóknak hitelbe adott áruiért és marháiért pénzét megkaphassa. A király már több levélben kérte magát a német császárt, a fejedelmeket és a bécsi polgárokat, hogy adjanak elégtételt a pesti kereskedőnek. A bécsiek ezt meg is ígérték, de mindezideig nem történt semmi. Közben a pesti kereskedő súlyos és állandó költségei, valamint munkája hasznának elmaradása miatt majdnem teljesen elszegényedett. Alattvalója sorsát szívén viselve, elrendeli a király, hogy a károsult kérelmére a bécsi polgárok bárhol található tulajdonát a tartozás erejéig vegyék zár alá addig, amíg követelése meg nem térül.

Nádasdy Tamás budai várnagy 1528. december 10-én Bécsben kötelezvényt állít ki 267 magyar forintról és 75 dénárról.[46] Ezért az összegért János király részére Corselini Ferenctől és Bontempi Rafaeltől — nyilvánvalóan olasz kereskedőktől — aranyszínű selyemkelmét

(res sericeas deauratas) vásárolt. A mondott összeget az elismervény keltétől számított két hónapon belül ki fogják fizetni.

Ferdinánd budai magyar tanácsosainak szövetvásárlásáról értesülünk a királynak a magyar kamarához intézett 1535. december 15-i leveléből.[47] Ebben a király utasítja a magyar kamarát, hogy a zsolnai és turdossini harmincad, vagy más magyarországi jövedelméből egyenlítse ki Korzischka János és társai mezerici kereskedők követelését, akiktől Budán 1528-ban a magyar tanácsosok 1840 magyar forint értékű szövetet azzal az ígérettel vettek át, hogy a vételár a magyarországi királyi jövedelmekből lesz kiegyenlítve. 1539. november 15-én pedig újabb királyi rendelet foglalkozik ezzel a rendezetlen üggyel.[48] Az 1528-ban kötött vásárról azt mondja, hogy azt Budán az ország szükségletei érdekében kötötték. Ismét felszólítja a kamarát, hogy a tartozást egyenlítse ki.

Hogy az ilyen tartozások nem állottak egyedül, azt egy következő eset is bizonyítja. Három oklevelünk szól Weech György bécsi kereskedőnek a magyar kamarával szemben támasztott követeléséről. 1531. február 4-én a magyar királyi kamara a király parancsára meghagyja az óvári harmincadosoknak, hogy Weech György bécsi kereskedő által az óvári harmincadon 250 szarvasmarha után fizetendő vámot vonják le abból a 120 forintból, amellyel a kamara a kereskedőnek tartozik.[49] 1538. elején Weech György bécsi kereskedő kérelmét olvassuk Ferdinándhoz, hogy intézkedjék a neki járó 120 magyar forint kifizetéséről. A királyi kamara tanácsosainak kérelmére ugyanis 1527-ben a királyi számvevőségi kamara, majd meg a pozsonyi számvevőségi kamara kijavításához szükséges kellékeket ő vette meg és a pénzt is ő adta kölcsön. Noha a király már többször intézkedett az összeg kifizetéséről, eredményt mindeddig nem ért el.[50] Ugyanez év május 7-én azután Ferdinánd ír át a kamara prefektusának és tanácsosainak, hogy vizsgálják meg a bécsi kereskedő kérelmét és ha jogos a követelés, elégítsék ki.[51]

A személy- és vagyonbiztonság, a kereskedelem egyik alappillére, már nagyon megromlott a mohácsi vész utáni politikai és társadalmi széthullás korában. Élénk fényt vet a kereskedelem helyzetére a következő két oklevelünk. 1529. január 13-án Ferdinánd király levelet intéz

laki Bakics (Bakith) Pálhoz, a huszárok kapitányához. A király ebben elsősorban a kincstár érdekeire hivatkozva elmondja, hogy a pesti kereskedőknek oltalomlevelet adott és minden alattvalójának megparancsolta, hogy a kereskedőket és áruikat semmiféle keresetre ne érje bántalom, mielőtt per útján az ügyet meg nem vizsgálják. A parancs ellenére Bakith kapitány Vásáros (Wassaros) Péter pesti kereskedő áruit lefoglalta és még a királyi parancs felmutatásával sem akarta azokat visszaadni. Ez a cselekmény egyrészt a királyi tekintélyt kisebbíti, másrészt a kincstár kárára, továbbá az ország szokása és a közérdek ellen van. Mivel biztos tudomása van arról, hogy az áruk lefoglalása minden törvényes alapot nélkülöz, meghagyja a kapitánynak, hogy a kereskedőt áruival békében bocsássa szabadon és a kereskedőknek adott oltalomlevelét a jövőben figyelmére méltassa. Máskülönben a kereskedelem megakad és a kincstár kárt szenved.[52]

A másik adatunk a kereskedelem helyzetére 1531-ből származik. Bánffy János nádor és királyi helytartó november 8-án terjedelmes levelet intéz Ibrahim basához és ebben részletesen beszámol egy rajtaütésről, amelynek áldozatai pesti kereskedők voltak. E levél válasz a basa levelére, amelyet Hayradyn csausz által küldött neki. Ebből megtudjuk, hogy János király értesítette a basát, hogy néhány Németországból jövő pesti kereskedő a Dunán Budára érkezett. Még a hajón voltak, amidőn elfogták, áruikból kifosztották és meg is ölték őket. A történtek idejében Mumin (Mvmyn) vajda tartózkodott a helyszínén és a bűntett az ő műve. János király erről az esetről a szultánt értesítette, aki Hayradyn csauszt bízta meg azzal, hogy Bánffyval az ügyet kivizsgálja és neki erről jelentést tegyen. Az ügy most már teljesen tisztázódott. Az eset a következőképen történt. A mult nyáron néhány pesti kereskedőt, János király alattvalóit a Dunán hajóikon elfogták, megkínozták és megölték őket, áruikat pedig elrabolták. Megtalálták a véres hajót és néhány holttestet is, amelyet a víz vetett ki. Maguk Pest polgárai, megrémülve polgártársaik halálán, kívánták, vizsgáltassék meg, hogy ki követte el a gaztettet. Ezért embereket küldtek ki az ügy megvizsgálására és a tett színhelyén megállapították, hogy ott abban az időben Mumin vajda csapatán kívül semmi más sereg nem tartózkodott. Gyanujuk megerősödött és Bánffynak jelentették, hogy a gonosztettet csak

Mumin serege követhette el. Bánffy az ügyet alaposabban ki akarva vizsgálni, válogatott tekintélyes embereket, a király alattvalóit küldte el a vajdához, aki akkor Buda fölött egy szigeten tartózkodott seregével. Mielőtt azonban a kiküldött emberek a szigetet elérték volna, a vajda embereivel találkoztak, akik azért jöttek eléjük, hogy Bánffy emberei ne menjenek a szigetre, mert a vajda beteg és ezért a követeket nem fogadhatja. Kapitánya útján azonban hajlandó meghallgatni a követek kívánságát. A követek előadták kívánságukat és többször is érintkezésbe léptek a vajda kapitányával. Ez a követeknek tudomására hozta, hogy az ő emberei az ügyben teljesen ártatlanok és véleménye szerint a tettet a német naszádos had követte el. Bánffy az ügy alapos megvizsgálása érdekében tovább folytatta a nyomozást és amikor a német naszádos had egy része ideérkezett és tőlük semmit sem tudott meg, ismét elküldte embereit a vajdához. A vajda a multkori módon ismét tudomására hozta, hogy ő és serege az ügyben teljesen ártatlan. Amikor azután néhány nap mulva a vajda a szigetet elhagyta, az említett pesti polgárok a vajda tartózkodási helyét megvizsgálták és megtalálták azoknak az áruknak egy részét, amelyek a meggyilkolt kereskedők tulajdonai voltak. A hátrahagyott áruk kisértékűek voltak és a rablók azokat nem tudva magukkal vinni, részben a helyszínen elégették. Az esetről a király jelentést tett a szultánnak és amidőn Ibrahim basa útján a válasz megérkezett, bizottságot alakított, amely Hayradyn csausszal együtt a vajda jelenlétében ismét megvizsgálta az ügyet. A tanukat megeskette és megállapításaikról alaposan kikérdezte. Hayradyn csauszt magát is kérte, hogy menjen el a helyre, ahol a vajda serege tartózkodott és ahol a kereskedők áruinak maradványát megtalálták, de a csausz, mielőtt elérték volna a helyet, visszatért szállására és nem volt hajlandó azt többszörös felszólítás ellenére sem személyesen megtekinteni. Az ügynek ilyen állását a tanuk vallomáslevelével együtt ezért most elküldi a basának.[53]

Az esztergomi szentszék előtt folyó peres eljárásokkal kapcsolatban is megismerkedünk egy budai kereskedő nevével. Félix kereskedő 1525-ben Geszthy Mihály ellen folyó perének három tárgyalási jegyzőkönyvét ismerjük, melyekben a szentszéken működő ügyvédek előterjesztéseiről van szó.[54]

JEGYZETEK

IPAROSOK ÉS KERESKEDŐK BUDÁN ÉS PESTEN A KÖZÉPKORBAN C. TANULMÁNYHOZ

1 Ez alkalommal csak a legutóbbi két évben lemásolt oklevelek anyagát ismertetjük.

2 V. ö. Revilaqua — Borsody Béla: A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai. 1—2. k. Bp. 1931.

3 Formulae solennes styli... Pesthini 1799. 433 és kk. ll.

4 V. ö. Relkovič Néda: Buda város jogkönyve. Bp. 1905. 133. és kk. ll.

5 Michnay-Lichner: Buda városának törvénykönyve. Pozsony 1845. 118. f. 84. l. és Relkovič i. m. 250. l.

6 Az esztergomi székesfőkáptalan magánlevéltárában. Lad. 64. fasc. 1. nro. 2. jelzet alatt.

7 Az esztergomi székesfőkáptalan orsz. levéltárában. Capsa 6. fasc. 4. nro 17. jelzet alatt. — Lásd még Horváth H.: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Bp. 1935. 36. l.

8 A garamszentbenedeki konvent orsz. levéltárában »A« jelzet alatt őrzött protocollum. 196. l.

9 Knauz Nándor: A Garam melletti Szt. Benedeki apátság. Bp. 1890. 43-44 ll.

10 Orsz. Levéltár. Nádasdy levéltár.

11 Horváth H.: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Bp. 1935. 44. l.

12 Horváth Henrik: Budapest művészeti emlékei. Bp. 1938. 27. l.

13 Az esztergomi főszentszék levéltárában őrzött jegyzőkönyv 3. és 7. ll.

14 Országos Levéltár. Kamarai Levéltár. Acta Mon. Poson. Fasc. 55. N. 36.

15 Michnay-Lichner i. m. 99. f. 76. l, 10. f. 32—33. ll. — Relkovič i. m. 124, 247. é. k. ll.

16 Az esztergomi székesfőkáptalan orsz. levéltárában Capsa 2. fasc. 9. nro 7. jelzet alatt.

17 Az esztergomi székesfőkáptalan orsz. levéltárában Capsa 14. fasc. 3. nro 23. jelzet alatt.

18 Az esztergomi székesfőkáptalan orsz. levéltárában Capsa 18. fasc. 7. nro 2. jelzet alatt.

19 A garamszentbenedeki konvent B. jelzésű protocollumának 101. l.

20 l. a 3. jegyzetet.

21 Michnay-Lichner i. m. 121. f. 85. l., 122. f. 85. l., 117. f. 84. l., 115. f. 83. l. és Relkovič i. m. 248. l.

22 Esztergom. Hercegprímási levéltár. Archivum saeculare Qnr. 53. jelzet alatt.

23 Az esztergomi székesfőkáptalan orsz. levéltárában Capsa 18. fasc. 7. nro 2. jelzet alatt.

24 Az esztergomi székesfőkáptalan magánlevéltárában. Capsa Eccl. 4. fasc. 2. N. 1. jelzet alatt.

25 Michnay-Lichner i. m. 24. l., 182. f. 110. l. és Relkovič i. m. 126. l.

26 Az esztergomi székesfőkáptalan magánlevéltárában. Lad. 67. fasc. 7. nro 3. jelzet alatt.

27 Michnay-Lichner i. m. 136. f. 88—89. ll. és Relkovič i. m. 249. l.

28 Az esztergomi székesfőkáptalan orsz. levéltárában Capsa 2. fasc. 9. nro 7. jelzet alatt.

29 Hercegprímási levéltár Archivum vetus saeculare Nro. 81.

30 Az esztergomi főszékesegyházi könyvtárban a Gosztony István-féle formuláskönyv VI. b. lapján.

31 Michnay-Lichner i. m. 177. f. 108. l. és Relkovič i. m. 249. l.

32 l. az 1. jegyzetet.

33 Az esztergomi főszentszék levéltárában őrzött jegyzőkönyv 3., 7. és 9. ll.

34 Az esztergomi főszentszék levéltárában őrzött jegyzőkönyv 30. l.

35 Michnay-Lichner i. m. 145—147. ff. 91—92. ll. és Relkovič i. m. 251. l.

36 Az esztergomi székesfőkáptalan magánlevéltárában. Lad. 39. fasc. 1. nr. 3. jelzet alatt.

37 Orsz. Levéltár. M. Nemzeti Múzeum törzsanyaga.

38 Michnay-Lichner i. m. 105., 106. és 109. ff. 79—80. ll. és Relkovič i. m. 279. l.

39 Kovachich M. G.: Formulae solennes styli ... Pest 1799. 383. et seq. p. — L. még Salamon Ferenc: Budapest története. II. k. Bp. 1885. 466. és k. ll.

40 Michnay-Lichner i. m. 9. f. 32. l., 49. f. 52. l. és Relkovič i. m. 169. l.

41 Orsz. Levéltár. Kancellária levéltár. Liber reg. T. r. 94. l.

42 Az esztergomi székesfőkáptalan orsz. levéltárában Capsa 18. fasc. 7. nro 2. jelzet alatt.

43 Relkovič i. m. 123. és kk. ll.

44 Az esztergomi székesfőkáptalan magánlevéltárában. Lad. 45. fasc. 1. nro 12. jelzet alatt.

45 Az esztergomi főszékesegyház könyvtárában a Gosztony István-féle formuláskönyv VII/a lapján.

46 Orsz. Levéltár Neoreg. Acta fasc. 22. nr. 72.

47 Orsz. Levéltár. Kamarai levéltár. Benignae resolutiones 1531—1549. k. 117.

48 Orsz. Levéltár. Kamarai levéltár Benignae resolutiones 1539. nov. 15.

49 Orsz. Levéltár. Kamarai levéltár. Melléklet a Benignae res. 1538. V. 7. jelz. oklevélhez.

50 Orsz. Levéltár. Kamarai levéltár. Benignae res. 1538. V. 7.

51 Orsz. Levéltár. Kamarai levéltár.

52 Orsz. Levéltár. »Acta diversarum familiarum, 2. Bakics de Lak.«

53 Orsz. Levéltár. »Missiles«.

54 Az esztergomi főszentszék levéltárában őrzött jegyzőkönyv 20. és 38. ll.

ÉRTESÍTŐ

SZILÁGYI JÁNOS

AZ AQUINCUMI MÚZEUM KUTATÁSAI ÉS GYARAPODÁSA AZ 1936—1942. ÉVEK FOLYAMÁN

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 528

1. kép. — *Koravaskori sírkerítések a Szentendrei-szigeten.*

A magyar székesfőváros kulturális ügyosztálya nagy megértéssel az utóbbi évek súlyosabb, torlódó gondjai közepette is megadta a *Fővárosi Múzeum* (ókori) aquincumi osztályának az anyagi eszközöket ahhoz, hogy Budapest multjának tisztázása végett folytathassa régészeti kutatásait és ásatásait. Ezek az ásatások, amelyek *Nagy Lajos* központi irányítása és ezen sorok írójának közvetlen vezetése alatt történtek, gazdag kultúrtörténeti eredményeik mellett főkép *Aquincum*, a budai városrész ókori elődjének helyrajzához szolgáltattak néhány új adatot.

Az 1935. és 1936. évek ásatásai folyamán a Gellérthegy északi tövében (Tabánban) napvilágra kerültek ezen terület rómaikori őslakói, a kelta-illír eraviszkuszok veremlakásai, hulladékgödrei és fazekaskemencéje. A hegy déli lejtője is számos őskori és rómaikori régészeti leletet szolgáltatott már a multban is. Ép ezért a Fővárosi Kertészet munkálataival karöltve próbaárkokat húztunk a hegy felső lépcsőzetein is. Kelta cserépedények (szürke, vörös sávos és besimított díszítésű, valamint grafitos) és ruhakapocstűk töredékeivel, tűzhelynyomokkal és vesszőfonadékos sárvakolatdarabokkal igazolt települést állapíthattunk meg. Feltűnő, hogy ásatásunk ezen pontjain koravaskori edénytöredék alig-alig került elő. Az itteni település emlékanyagának a jellege túlnyomóan a késői vaskorra utal.

Őskori kutatásokat volt módunkban végezni a Fővárosi Vízművek békásmegyeri és szentendreiszigeti kútfúrási és csőfektetési munkálataival kapcsolatosan is. Elvétve koraközépkori benépesültség nyomaival is találkoztunk ezen közmunkák folyamán, de egyáltalán, minden időkre, a korai vaskor illírjei idejében élhette az eddig ismertté vált emlékanyag szerint virágkorát ez a dunai sziget. Ezt talán részben a természettől nyujtott védelmi adottságok magyarázzák meg. A véletlen játéka lehet, hogy még nem találtuk meg a lakó-

2. kép. – *Az első aquincumi kőtábor építési emléktáblája (Kr. u. 19).*

települést ahhoz a hatalmas koravaskori temetőhöz (a 2840-es vízcső-szelvénynél, Szentendrével szemben, a II. ikercsatorna mentén), amelynek többszázra menő, agyaghamvvedres sírjait részben körben rakott, négy, ill. két-két és fél méter átmérőjű kősorral vették körül (1. kép).

A Szentendrei-sziget déli végénél is megállapíthattuk azonban a római megszállás nyomait. Kiástunk egy kis kerek tornyot itt, amelyhez a középkorban magasabb szintben két őrcellát építettek hozzá.

Székesfővárosunk területén a római kor legrégibb temetőjét a Bécsi-úton a 82—84. számú házak helyén és körül találtuk meg. Csontváz- és égetett sírok egymás mellett és felett

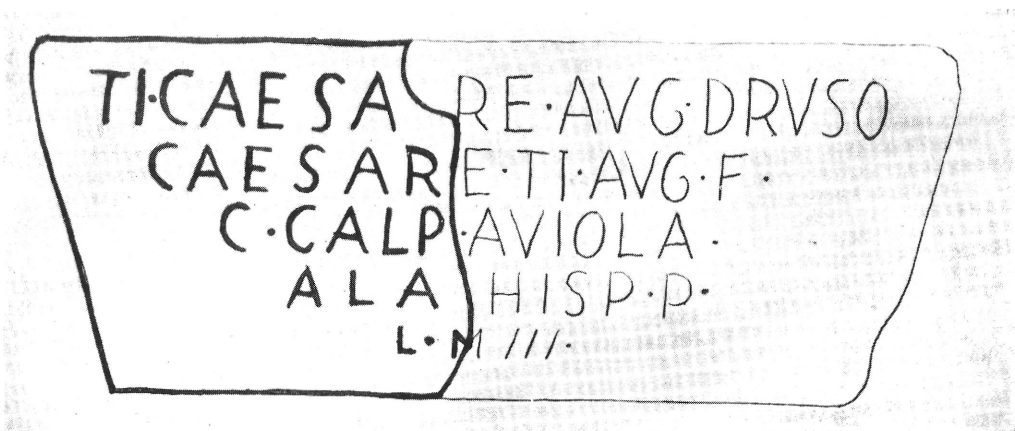

3. kép. – *Kiegészítési kísérlet a 2. képhez.*

kerültek itt napfényre, tehát ez a temetőhely még a római uralom elején is dívott, amikor az új hódítók urnás temetkezési módjával szemben még tartotta magát az őslakosság sajátos, csontvázas temetkezési szokása. A szegényes sírok leletanyagából egy sírkövet kell kiemelnünk, amelynek a felirata így hangzik: D(is) M(anibus) |Heuodus |an(num I) m(ensem I) |Felix p(ater) |posuit.

Ezen években a *Fővárosi Múzeum* legnagyobb szabású ásatása Újlak és Óbuda határán (a Nagyszombat-utcánál) az aquincumi katonai kolónia és tábor amfiteátrumának (úgynevezett II. amfiteatrum) a feltárása volt. Ez a munka 1940 végére fejeződött be, az 1936. év folyamán még csak a külső körfalnak szabadítottuk ki egy rövid szakaszát. Ebben az évben a Bécsi-úti korarómaikori temető feltárása mellett múzeumunk másik, jelentősebb, rendszeres kutatását Óbudán a Szél- és Szellő-utca sarkán végezte. Itt egy római úttest két oldalán téglából rakott csatornával ellátott, festett falakkal és stukkóval díszített római lakóházakat állapíthattunk meg, nyilván a katonai kolónia *(canabae)* területén. A kis leletek közül lábalakú és többlángú mécsest, orvosi műszert, agyagálarc töredékét és nagymennyiségű, galliai és germániai gyártmányú *terra sigillata* edénycserép számíthat érdeklődésünkre. Fontosabb az úttest iránya. A négy méter széles, nagy mészkőlapokkal fedett úttest iránya (északnyugat-délkelet) ugyanis egybeesik a *Garády Sándor*-tól az Aranyhegy és Csúcshegy között négy ponton megállapított római út vonalával. E szerint ebbe a *canabaei* utcába torkollott bele a *Brigetio*-ból jövő római közút.

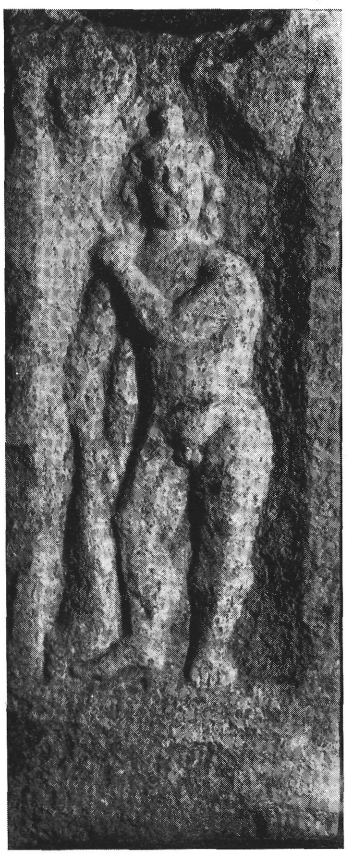

4. kép.
Sírkerítés domborműves oldalfala (mészkőtábla).

Múzeumunk egyáltalán figyelemmel kísérte az építkezéseket, házbontásokat és közmunkákat a székesfőváros területén. Ha ezek kapcsán nem is nyílt mindig alkalom jelentősebb, rendszeres ásatásokra, apró topográfiai megfigyeléseket ismételten volt módunkban feljegyezni és térképre vetni. Így a Vihar-utca 11—13. számú házak előtt 1936-ban az úttestet keresztben szelték át egy 120 cm mély és 50 cm széles árokkal csőfektetés végett. Sok peremes (tetőfedő) tégla került felszínre, az egyik árok egy szegényesebb római ház falára valló kőrakást vágott át. A katonai kolónia *(canabae)* tehát nyugat felé a Vihar-utca keleti házsoráig terjedt ki.

Az 1937. évben is részt vett még múzeumunk a helyi őskori kutatásban. A Fogarasi- és Cinkotai-út találkozásánál egy lehordott domb alján (a Rákospatak közelében) egymás mellett, az anyatalajban koravaskori agyag hombáredények sorára bukkantunk. Az őskori kutatások feladatát aztán a kifejlődő Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet vette át. Feladatkörünk ezen megszűkítése szerencsés volt, mert ekkor indultak meg az új óbudai kivezető főutak építésével kapcsolatos házbontások és egyéb közmunkák. Ezek ellenőrzése és az ekkor beépítendő területek gyors felásása magábanvéve is teljesen igénybevette munkaerőnket. A polgári városrész körszínháza (ú. n. I. amfiteatrum) mellett ebben az évben kerestük meg az északi városfal egy hosszabb szakaszát és három beugró, négyszögű alakú tornya maradványait. A II. amfiteatrumnál szintén csekély erővel (nyolc-kilenc emberrel) folytathattuk

ekkor még a feltárást, a külső körfalnak mintegy 25 méter hosszú karéját áshattuk ki. Az Eucharisztikus Világkongresszusra való tekintettel az Árpád fejedelem-útja kialakításán serényen kezdtek munkálkodni és nekünk is az újlaki és óbudai Dunapartra kellett fordítanunk figyelmünket. Több, történelmi kútfőnek örvendetesen tanulságos római, feliratos kőemlék

5. kép. – *Sírkő Óbudáról bevagdalt felirattal.*

került napfényre ezen munkálatok alkalmával. A Tél- és Rupp Imre-utca sarkán egy *batavus* származású, segédcsapatbeli katona sírköve (a Kr. u. I. század végéről) — ugyanitt egy késő császárkori sírra is bukkantunk — ; a volt Óbudai-rakpart 9. számnál egy Kr. u. 19—20-ból származó építési emléktábla, amely *Tiberius* császár és fia, *Drusus*, valamint *Caius Calpurnius (Aviola?)* magasabbrangú parancsnok nevét tartalmazza és az erődépítést végző *ala*-ra utal

(bennszülött lovasezred). Ez hazánk mai területén legrégibb írásos kőemlékünk. Ismereteink mai állása szerint ezen építkezés az első kőépítkezés székesfővárosunk terűletén, e szerint városiasodásunk születési éve: Kr. u. 19. (2. és 3. kép). A Lajos-utca 179. számú ház falából az aquincumi házilegió *(legio II adiutrix)* egyik katonájának a sírkövét és *Attis* képével ékesített kőhasábot (nyilván *aedicula*, sírépítmény egyik sarkán állhatott eredetileg) mentettünk ki (4. kép). Az Óbudai-rakpart 15. számú ház előtt, a Templom-utca sarkával egy irányban, három méter mélységben a mai járdaszint alatt, de még kevert rétegben, az úttesten kívül északra 60 cm-re egy sírkőtöredék került elő (amely áldozati asztalt és egy lóalakot ábrázol), valamint egy csavart oszlopdarab és egy akrotériontöredék. A Lajos-utca 179. szám

6. kép. — *A cohors Numidarum egyik veteránuszának töredékes sírköve Aquincum-ban.*

alatt egy bevagdalt, feliratos sírkövet használtak küszöbkőnek (5. kép). A Zsigmond-utca 74. szám alatt az udvari kövezetből mentettük ki *P(ublius) Aeli(us) Valer(ianus)*, a *cohors Numidarum* nevű bennszülött gyalogezred veteranuszának a sírkövét (6. kép). Ennek a háznak a pincéjében egy másik koracsászárkori sírkő is napfényrekerült, amelyen azonban az egészalakos domború fejét már letörve és ennek a helyét valami cső számára átlyukasztva találtuk (7. kép). A Lajos-utca 189. számú háznak a Kulcsár-utcába eső falából egy sírkő csonka középrészét szedtük ki (8. kép). A Lajos-utca 170. szám alatt egy hengeralakú kőemlékkel gyarapodott kőemléktárunk, amelynek a felirata épségben maradt fenn: *Pro sal(ute) domini nostri Aur(elius) Elianus dupl(icarius)*. A kerek oszlop tetején az illető császár szobrocskája állhatott (9. kép). A Lajos-utca 179. számú háznál egy betemetett kútból egy emlékkő került elő, amely azt örökíti meg, hogy *Aur(elius) Ianuarius* saját költségén építtetett valamit *Aquincum* katonai kolóniájában *Severus Alexander* császár idejében. A lebontott, Lajos-utca 185. számú ház telkén kelet-nyugati irányban húzott kutatóárkunkban egy ugyanilyen irányú római fal agyagbarakott részéből egy *(Iupiter*-nek és *Iuno*-nak szentelt) oltárkő töredékét vettük ki (10. kép). Az óbudai Dunapart vízmosta partoldalából is a múzeumba hoztuk ekkor egy sírkő darabját, amely azonban csak három betűt mutat (11. kép).

Az új, szentendrei kivezető főút készítése alkalmával lebontott Majláth- és Miklós-utcai házsorok falaiból és a lebontott házak helyén ásott kutatóárkainkból is több feliratos és domborműves kőemlékkel gyarapodott kőemléktárunk. A Majláth-utcai úttest helyén festett falakkal, a helyi stukkógyár gyártmányaival díszített és központi alsó fűtéssel ellátott római lakóház található, amely mellett (a Paisch-hentesüzlettel szemben) 1937-ben egy ép, homokkő oltárkő került napfényre. A betűk csak bekarcoltak, de vörös színnel festve (12.

7. kép. – *Síremléktöredék Óbudán.*

kép). A Majláth-utcai 51. számú ház bontásakor került ki a falból egy, a bikaölő Mithrast ábrázoló domborkép-oltártábla alsó része (13. kép, 1937. XII. 13.).

A Táborhegyi-út elején (a 2-ik villanyoszlopnál) *Liber* (más nevén : *Bacchus, Dionysos)* istenségnek szentelt oltárkő került elő (három darabra törve), amely *Felix* nevű bennszülött elődünk fogadalmának a teljesítését jelenti (14. kép). Ugyanebben az évben szerzett meg a múzeum egy csonka márványszobrot (15. kép) az I. amfiteatrum mellől (talán *Apollo* istenséget ábrázolja), régiségkereskedőtől a Mókus-utcából cserépedényben egy nagy éremleletet, továbbá egy koravaskori bronzborotvát és egy *Valentinianus Iunior* aranyérmet (utóbbinak a lelőhelye állítólag : Kőbánya és Kispest határán az úgynevezett Határcsárda). Fehér Ödönné (kúriai bíró özvegye) ajándékából ki kell emelnünk egy ($2^{m}/_{m}$ vastag) ékkő-lapocskát, amelynek előlapját *Hadrianus* császár mellképe díszíti, egy ép fibulát és több *terra sigillata* töredéket, amelyeknek a bélyegei : BVSICI. M, COMITIALIS, FALLONI, LVTAEVS. F stb.

Rendszeres kutatásaink terén elsősorban az aquincumi legiotábor várfalainak a megkeresése lebegett szemünk előtt. Ezt még mindig nem hozta meg szerencsénk, de negatívumokkal mégis közelebb jutottunk valamivel a kérdés tisztázásához. Az 1937. év folyamán az Árpád fejedelem-útja készítése alkalmával (az Óbudai-rakpart és a Lajos-utca végének a helyén) a csatornacső számára több méter mély árkot húztak, amely fontos hosszmetszetet

8. kép.
Feliratos síremléktöredék Aquincum-ban.

9. kép.
Kr. u. III. századbeli császár boldogulásáért állított feliratos, császárszobrot tartott kőhenger Aquincum-ban.

szolgáltatott nekünk azon megfigyelésünkhöz, hogy az Árpád fejedelem-útja egész hosszúságában (a Kulcsár-utcáig) nem vágtak át olyan erősebb római falazatot, amelyet a *castrum* (tábor) déli falának lehetett volna tekinteni — noha a bolygatatlan talajba mélyen lementek. Így a tábor déli falát a Kulcsár- és Naszád-utcáktól még északabbra kell várnunk. A Lajos- és Kulcsár-utcák sarkán az óbudai plébániatemplom előtt (ettől keletre) ekkor kiásott római »csarnokos épület« tehát, amelyet cellasor és ez előtt három-három pillérből álló oszlopsor jellemez, polgári építmény, a tábor melletti kolóniából (canabae).

Meglepő volt, hogy a Vízművek ezen csatornafektetési árka több sírt zavart meg, olyan területen, ahol a *canabae* házait vártuk volna. (Rupp Imre-utca 120, Óbudai-rakpart 12—14.)

10. kép. — *Iupiter és Iuno istenpárnak emelt oltárkő töredéke.*

11. kép. — *Sírkőtöredék Aquincum-ból.*

12. kép. — *Homokkő-oltár Aquincum-ban.*

A római uralom végén e szerint a lakóház mellett temetkeztek. A lebontandó házak pincéiben végzett kutatóárkaink középkori falmaradványokkal is megismertettek bennünket, amit az előkerült kísérő cserépleletek (15. századból) is igazoltak. (Lajos-utca 173., 177., 183. ; Óbudai-rakpart 12—13., Lajos-utca és Kulcsár-, illetőleg Naszád-utca sarka).

Az 1938. ásatási év munkaterve összefolyó folytatását jelentette az előző év munkájának. Az új, szentendrei kivezető főút kiépítését a Flórián-tértől északra folytatták, így aztán

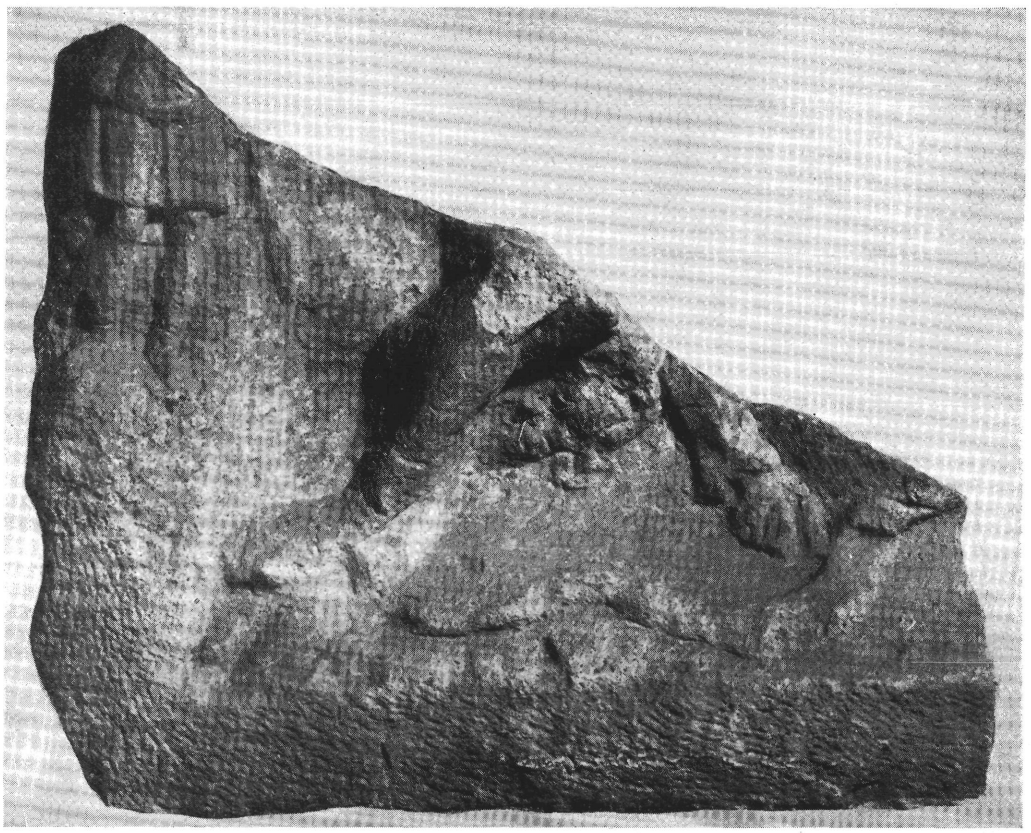

13. kép. — *A bikaölő Mithras istenséget ábrázoló mészkőtábla töredéke az aquincumi legiótábor területéről.*

leleteink és kutatásaink terét mi is északabbra helyeztük. A Miklós-utca 4. számú ház helyén (a Flórián-téri nagy tábori fürdő szomszédságában) a kivezető főút csatornaárkával egy négy méter vastag falat vágtak át, amely kelet-nyugat irányú volt, tehát merőlegesen haladt a csatornaárokra. Az átvágás helyétől számítva négy méterre kelet felé megint leástunk, de itt falunknak már teljesen nyoma veszett. Falazatunk ezen csekély, négy méter körüli kétirányú kiterjedését, terrazzomagját és a felszínén lerakódott vízkőnyomokat tekintve, valószínűleg egy vízgyüjtőmedence maradványával álltunk szemben, amely a Flórián-tér körüli katonai kórház és gyógytelep építményei közé sorolandó.

A Majláth-utca lebontott keleti és a Miklós-utca lebontott nyugati, tehát egymásmelletti első házsorai helyén (a Flórián-tér szomszédságában) két római építmény alapfalait találtuk meg. Az egyik hat darab, 60—80 cm vastag, egymástól 120—130 cm távolságban párhuzamosan futó falból áll. Ezek a falak kb. 50 méter hosszúak. Az egész építmény közepén keresztfal

14. kép. — *Liber istenségnek emelt fogadalmi oltárkő Aquincum-ban*

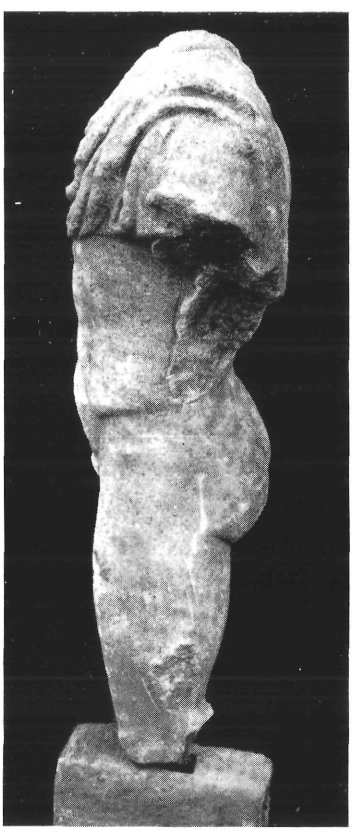

15. kép.
Márvány férfiszobor-torzó Óbudán.

osztja őket két részre. Az építmény szélessége mintegy 15 méter. A szélső falakat és sarkokat támpillérekkel erősítették meg. Néhány helyen 40—50 cm széles, ablakszerű nyílásokat vágtak a falakba, egészen közel a fal aljáig. Mivel ez a hely különben is úgy ismeretes, mint *Aesculapius*-nak és *Hygia*-nak ajánlott fogadalmi táblának és az istenpárt ábrázoló domborműnek a lelőhelye (16. kép), ezt az építményt a katonai tábor kórházának *(valetudinarium)* kell tartanunk, mégpedig a kórház padozatalatti hővezető berendezésének, *hypocaustum*-ának.

16. kép. – *Aesculapius és Hygia istenpár legújabban előkerült domborműves képe Aquincum-ban.*

Ettől a helytől néhány méterre keletre ástuk ki a másik építmény falmaradványait. A vastagabb határoló és a keresztfalból kisebb és nagyobb támpillérek ugranak ki. Ezekkel szemben magukban álló pillérek is épültek, három-három egy-egy sorban. Ezek valószínűleg egy raktár *(horreum)* alapfalai. A magukban álló és a falakból kiugró pillérek tartották a gerenda-deszkapallót, olyan magasságban, hogy a pallóra öntött gabonához nem ért fel a nedvesség.

A Laktanya-utcai folyamőrlaktanya udvarán is alkalmunk nyilt ásni ebben az évben. Itt a rendelkezésünkre álló kis területen egy kis kerek fürdőmedence létezését állapíthattuk meg.

A Majláth-utcai közművek lefektetése végett ásott mély árokkal a Flórián-tértől északra fekvő területről is megkaptuk a hosszmetszetet. Ebben a metszetben három római úttest is kirajzolódott, a Majláth-utca észak-déli irányára merőlegesen, kelet-nyugati vonulattal. A Majláth- és Raktár-utcák sarkán és a Majláth-utca 20. számú ház előtt hat-hét méter széles ez az úttest. Utóbbi helyen 80 cm széles csatorna is kísérte az úttestet. Az úttesten (a csatornaárokban, a 250-es és a 200-as akna között) egy feliratos kőtöredék feküdt. (17. kép.)

17. kép. – *Feliratos kőtöredék Aquincum-ból.*

Ezen Majláth-utcai közmunkák és rendszeres ásatásaink kapcsán 1938-ban is különféle leletek kerültek napfényre. Ebből az emlékanyagból mindenekelőtt néhány feliratos kő-

emléket említünk meg. Egy *Iuno* istennőnek és a helyi *genius*-nak állított oltárkőtöredéket (18. kép). Egy ép oltárkövet, amelyet a *Corpus inscriptionum Latinarum* (III 3450 sz. alatt) már ismert, de mint elveszettet könyveli el, mi pedig most a Majláth-utca 22. szám előtt (a csatornaárokban, a 200-as aknától délre 6·90 méterre) újra megtaláltunk. Felirata: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) votum vovit Victor Ressati l(ibertus) l(ibens)* (19. kép). Ugyancsak a Majláth-utcában (az elején, a Flórián-tér mellett) akadtunk egy csonka, feliratos sírkőtáblára, amely egy *aedicula*, sírkert homlokoldalán állhatott (20. kép). Ugyanezen utca 2. sz. telkén került elő egy másik, még csonkább sírtábla (21. kép). A Majláth-utca és a Szentendrei-út sarkánál egy *signifer* (hadijelvényvivő) fogadalma teljesítését jelentő oltárkő került napfényre, Kr. u. 175-ből, ismeretlen istenségnek szentelve. Végül ezen utca egyik lebontott háza helyén húzott kutatóárkunkban jutalmazta fáradságunkat egy értékes oltárkő, amelyet (22. kép) *Herculi Illyrico* szentelt *Caius Oppius* Ingenus, a *legio II adiutrix* tribunusza, *Severus Alexander* császár idejében (Kr. u. 222—235). Másféle emléktárgyak (falfestménydarabok, bélyeges téglák, stukkótöredékek, mécsek stb.) is képviselve voltak ezen a kutatási vonalon. Több *terra sigillata* töredéken cég- és mesterjelzés szerepelt, így p. o.: SEVERIANI, PRIMI, VRSVLI (a Majláth- és Veder-utca kereszteződésénél).

Az 1939. évben kutatásaink főleg a Szél-utcára és környékére szorítkoztak. A Kórház- és Szél-utca sarkán olyan nyomok nyilvánultak meg, mintha itt lett volna a legiótábor nyugati kapuja *(porta decumana)*. Különféle építő csapattestek bélyeges tégláit szedtük itt ki (COHPT,

18. kép. — *Csonka oltárkő Aquincum-ból.*

19. kép. — *Iupiter-nek emelt fogadalmi oltárkő Aquincum-ban.*

20. kép. – *Sírkert feliratos kőlapjának a töredéke.*

LEGII AD, LEG X G P F, COH A, CHO, LEG IIII F), amelyek igazolták, hogy ezen a ponton még tábori katonai építéssel van dolgunk. Viszont néhány méterrel innen nyugatra (az óbudai, úgynevezett Kórház-utcai vásárcsarnok mögött, ahol később a Közmunkatanács bérházai épültek) eső nagy szabad területen húzott hosszú, kelet-nyugati és észak-déli irányú kutatóárkainkban szilárdabb, katonai jellegre valló falazatot már nem találtunk. Ez arra mutat, hogy az aquincumi legiótábor II., nyugatabbra tolt periódusának a nyugati várfalát is keletebbre kell várnunk a Szél-utca nyugati házsoránál, talán a Kerék-utca vonalában, ha nem látjuk igazoltnak azt, hogy a Kórház- és Szél-utca sarkán feltárt építmény a *castrum* nyugati kapuzata volt.

A Szél-utcai bérházak és a tanoncotthon helyén is végeztünk ásatásokat. Az előkerült építmény: egy négyszögű udvar körül helyiségsor helyezkedik el. Mivel a kísérő leletek cserben hagynak bennünket, rendeltetése megállapításához fontos körülmény annak eldöntése, vajjon a *castrum*-on kívül vagy belül levő építményről van-e szó.

Kis leletek szempontjából szerencsésebbek voltunk az 1939-ben épített Raktár-utcai városi bérháznál. Különféle cserépedények töredékei mellett egy *gladius*, egy ép, négylábú, négyszögletes alakú bronzmécses (23. kép), egy bronzstílus, egy háromlángú agyagmécses, egy bronzcsengettyű és stukkódarabok emelendők ki.

Az 1940. évben szüneteltek az összpontosított, nagyarányú közmunkák, ezért kutatásaink szétesőbb területet öleltek fel, ahogy

21. kép. – *Sírkő töredéke Aquincum-ban.*

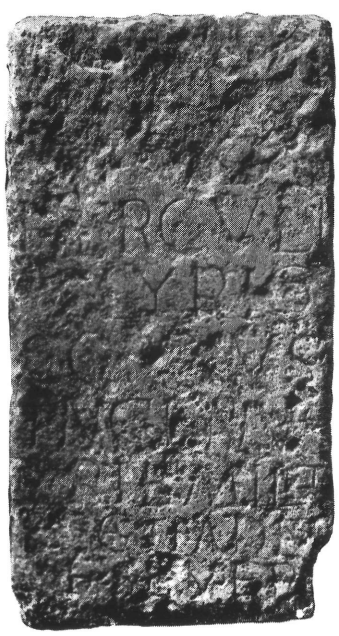

22. kép.
A »dunavölgyi Hercules«-nek állított fogadalmi oltárkő Aquincum-ban.

a különböző helyeken szükség mutatkozott az ásó igénybevételére. A régebben feltárt, úgynevezett I. amfiteatrum keleti kapujában egy vízlevezető csatornát állapítottunk meg (24. kép). Az Aquincumi Múzeum körüli rommezőt keletről szegélyező gázgyári lakótelep kertjében végzett munkálatok alkalmával a polgári települést keletnyugati irányban átszelő, 11 méter széles főutcának a folytatását láthattuk. Itt boltok sora létesült a főutca mentén (25. kép). A Csúcshegy keleti lejtőjén egy *mansio* romjait tártuk fel. Az itt napvilágra került épülettéglák bélyegei szerint ez az útbiztosító őrállomás a Kr. u. II. század elején már megvolt és a Kr. u. IV. század derekán még javításon esett át.

A Bécsi-út 195. szám alatt és a Pacsirta-utca 17. számú ház pincéjében falbaágyazott, agyagcsöves vízvezetéket állapítottunk meg. Az előbbi helyen a vízvezeték iránya kissé tért el az észak-déli vonaltól kelet felé. Utóbbi helyen a vezetékrendszer iránya megfelelt a Vörösvári-út és a Szőlőkert-utca sarkán előkerült, hasonló *aquaeductus* vonulatának.

Az 1940. évben lelettárgy tekintetében szegényesebb volt múzeumunk gyarapodása. Óhegyi Eckermann (a Lánchíd pénztárosa) hagyatékából *I. Theodosius* császárnak egy ezüst érmét szereztük meg, amelyet állítólag a budapesti Lánchíd építésekor találtak. A Római-fürdői telepen a Suszter-féle vendéglőben küszöbkőnek használták egy római sírkő töredékét, amelyet aztán csere útján sikerült beszállítanunk a múzeumi kőemléktárba (26. kép). Legértékesebb gyarapodásunk ebben az évben egy lábfejalakú agyagbélyegző, amely a LEG(io) II AD(iutrix) bélyeget mutatja és állítólag az óbudai gázgyár területén került napfényre. A bélyeg szövegét illetőleg ez a téglabélyegző — tudomásunk szerint — egyedülálló ritkaságot jelent (27. és 28. kép).

Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása történetében a legszerencsésebb esztendő kétségtelenül az 1941. év. A múzeum körüli rommezőt egy újabban megismert

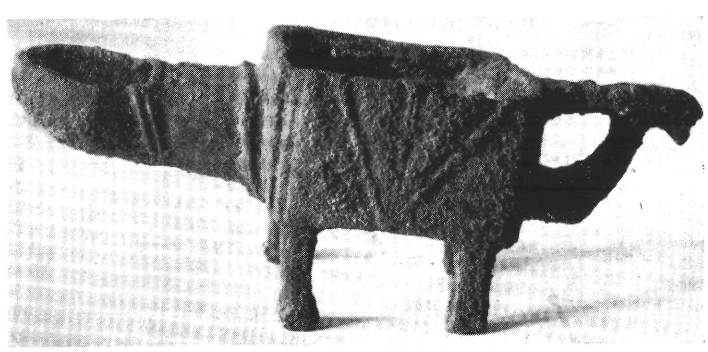

23. kép. — *Bronzmécses aquincumi késő-római temetőhelyről.*

mithraeum-mal és lakóépületek romjaival szélesítették ki. Az óbudai Hajógyárszigeten (a D. D. S. G. gyártelepén) kiástuk a központi fűtési berendezéssel ellátott, mozaikpadozatokkal és festett falakkal díszített helytartói-legióparancsnoki palota több helyiségét. Falfestménytöredékek és katonai csapattestek bélyeges téglái többszáz számra kerültek itt napvilágra, amint ezt ezen évkönyv más helyén részletesen kifejtjük. A Szentlélek-téren (a Szentháromság-

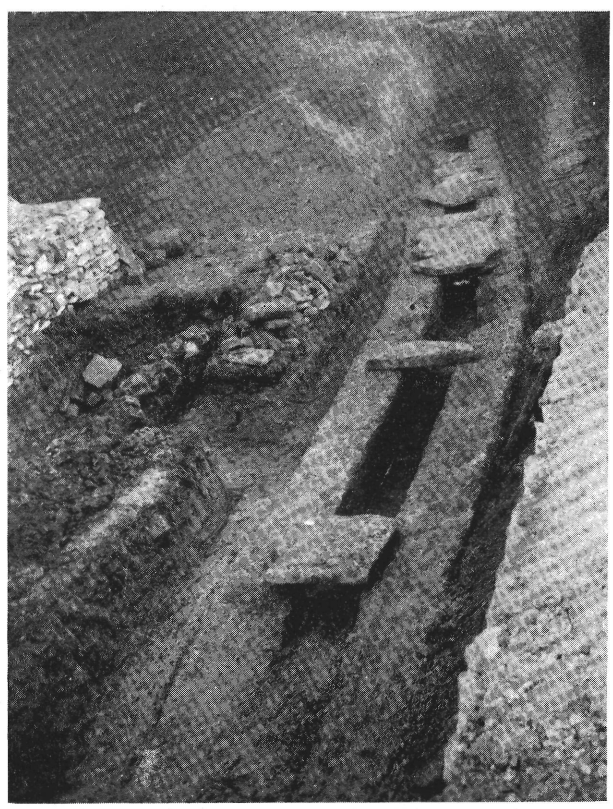

24. kép. – *Az aquincumi I. amfiteatrum keleti kapujában megállapított csatorna.*

szobor és a villamos sínpár közötti, háromszögalakú pázsit helyén) a *canabae*-ra való egyszerű római lakóház romjai felé épült középkori falazatra akadtunk. A római téglák bélyegeikben mind a *leg(io)* II *ad(iutrix)* nevet mutatták. Az összekeveredett rétegben középkori cseréptöredékek, téglák és kályhacsempék is előkerültek. Itt találtunk egy római sírkövet is. *L(ucius) Aur(elius) D( )*, legióbeli centuriójelölt *(optio)* sírjára készíttette *C(aius) Iul(ius) S( )* nevű bajtársa.

A Szentlélek-térnek azon részén, ahová az új Árpád-híd budai hídfőjének legnyugatibb pillérjei esnek, a térség feltöltése és beépítése előtt szintén elvégeztük a terület kikutatását.

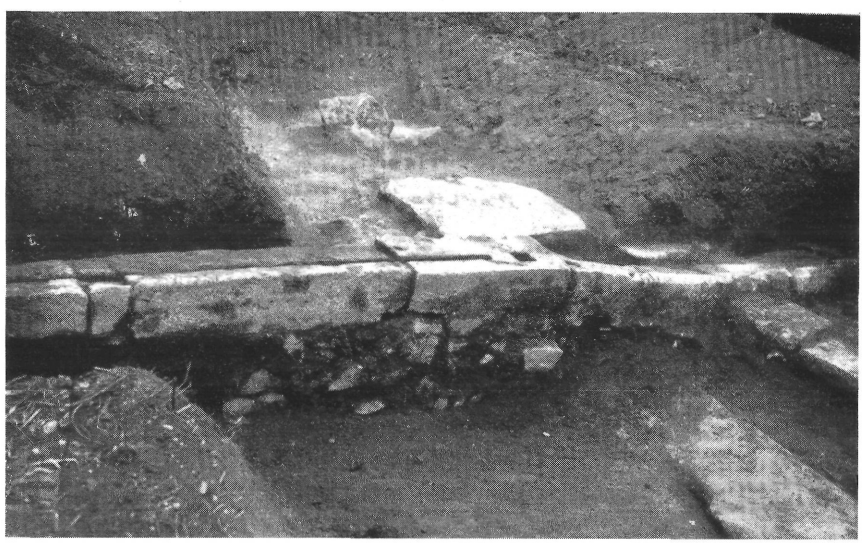

25. kép. – *Az aquincumi polgári városrész egyik utcája folytatásában előkerült bolthelyiségek maradványai.*

Egyik végén félkörös fallal lezárt, hosszúkás római építmény falait találtuk meg ott, ahol azelőtt a Szentlélek-tér és a Naszád-utca találkoztak. A padozat alatt keskeny fűtőcsatornák vonultak. A téglák túlnyomóan a *leg(io) II ad(iutrix)* bélyegét viselték magukon. Egyiken a *coh(ors) VII Br(eucorum) An(toniniana)* bélyeget láttuk. Falfestménytöredékek is előkerültek ezen a helyen. Leginkább tartott azonban számot érdeklődésünkre egy vörösmárványból faragott, ép oltárkő, amelyet (29. kép) *Telesphorus* istenségnek szentelt *T(itus) Fl(avius) Priscus*, a *leg(io) IIII F(lavia)* veteránusza, a katonai kórház volt gondnoka: *ex opt(ione) val(etudinarii)*.

26. kép. – *Csonka sírkő Aquincum-ból.*

A hídépítési munkálatok egyik pillérgödrében, a mai felszín alatt kb. négy méter mélységben, az előbb említett római falmaradványok mellett, állapíthattuk meg az aquincumi *canabae* (katonai kolónia, katonai városrész) gyüjtő szennyvízcsatornáját. Kelet-nyugat irányú, pontosan párhuzamosan halad az Árpád-híd tengelyével. Belső szélessége 85 (az oldalfalaival együtt 220 cm), mélysége 120 cm. Hatalmas, mintegy 20 cm vastag mészkőlapokkal fedték le. Ez a főgyüjtőcsatorna a *canabae* északi határán

27. kép. – *A legio II adiutrix agyagbélyegzője Aquincum-ban.*

28. kép. – *Egy téglabélyegző szövege Aquincum-ban: LEGio II ADiutrix.*

van elhelyezve, tehát a déli határán is kellett lennie egy másik gyüjtőcsatornának. Az Újlak és Óbuda határát jelző Határ-utca (jelenleg: Nagyszombat-utca) helyén, az úgynevezett II. amfiteatrumnál a régi (újkori) rajzokon ábrázolt vizesárok talán ezt a déli római gyüjtőcsatornát jelentette.

Ebben az évben még két olyan kőemlékkel gyarapodott múzeumunk, amelyek említést érdemelnek. *Rábel József* ajándékozta őket múzeumunknak. Csúcshegyi telkein kerültek napfényre. Az egyik egy igen magas (hosszában kettéhasadt) sírkőnek fele. A legfelső (negyedik) domborműves mezőben egy ülő női alak, egy aránytalanul kicsinyített szolgálóval, alatta

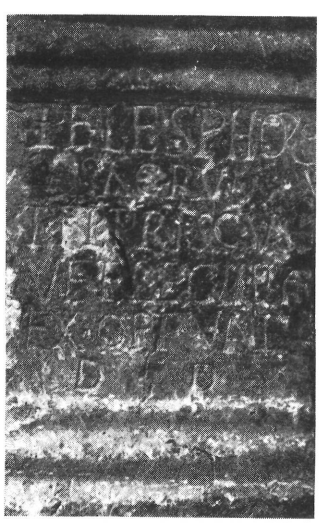

29. kép.
Telesphorus istenségnek a kórházgondnoktól emelt fogadalmi oltárkő Aquincum-ban.

a második mezőben háromlábas asztal szolgával, a harmadik mezőben két lovat tartó lovász van kifaragva. A legalsó mező a felirat számára szolgált, de ezt teljesen kivakarták. A másik kőemlék (30. kép) egy oltárkő töredéke, amelyből csak annyi maradt meg, amennyiből látjuk, hogy *[I]ovi o[pt]imo ma[xi]mo Terra[e Matri]* ajánlotta fel ezt valamelyik aquincumi elődünk. Ez az oltárkő *Terra Mater*-nek, a halált és életet adományozó istenségnek harmadiknak megismert oltárköve (ld. még: CIL III 10431, 10409) *Aquincum* területén.

Az 1942. évben mindenekelőtt a Fővárosi Múzeum Történeti Osztálya számára az óbudai plébániatemplom mellett egy multszázadi szoborcsoportozat részeit ástuk ki. Az Aquincumi Múzeum körül azokon a helyeken, amelyeket eddig nem kutattak ki, kutatóárkokat húztunk. Ezek alapján megállapíthattuk, hogy a rommező ezen részein is érdemes teljesen kiásni és fenntartani a polgári település további épületmaradványait. A polgári településen kelet-nyugati irányban átvezető (11 méter széles) főutcát a gázgyári lakótelep felé

további részeiben is feltártuk. Az utcát kétoldalt szegélyező csatornában értékes emléktárgyak kerültek napvilágra. Így verdefényes *Vespasianus* (Kr. u. 69—79.) érmek és *Venus-Amor-Psyche* fehérmárvány domborműves tábla. Előbbiek igazolják, hogy ez az utca és a csatorna már *Vespasianus* császár idejére elkészült.

A *Frindt*-vendéglő kertjében, a polgári városrésznek már régen feltárt (ú. n. I.) amfiteatrumától keletre végzett ásatásaink folyamán a polgári városrész északi kapuzata kezd kibontakozni.

A múzeumi gyüjtemény gyarapodásából ki kell emelnünk ennek az évnek a folyamán két kőemléket. Az egyik egy oltárkő *Dis Pater* és *Proserpina* istenpárnak (Veder- és Vihar-utcák sarkáról), a másik egy sírkő, tetején egy oroszlánpárral (a Szél-utcából), amely az ilyen sírköveket készítő aquincumi kőfaragóműhely nagy kedveltségére utal.

30. kép. – *Fogadalmi oltárkő töredéke Aquincum-ban.*

NAGY TIBOR

A FŐVÁROSI RÉGÉSZETI ÉS ÁSATÁSI INTÉZET JELENTÉSE AZ 1938—1942. ÉVEK KÖZÖTT VÉGZETT KUTATÁSAIRÓL.

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 537

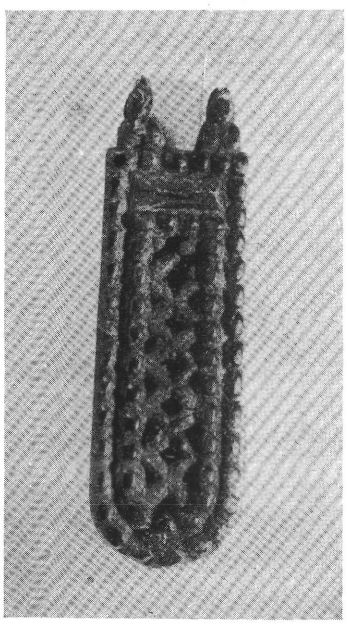

Öntött avarkori bronz szíjvég Csepel-szigetről.

A szfőv. Régészeti és Ásatási Intézet 1936-ban alakult meg azzal a határozott célkitűzéssel, hogy a székesfőváros egész területén megszervezze és irányítsa a régészeti kutatásokat. Egyúttal azonban feladatának érzi azt is, hogy Budapest környékén is számontartsa székesfővárosunk multjával kapcsolatos emlékeket. Az első esztendők ásatásainak eredményeiről, egészen 1937-ig, Nagy Lajos tájékoztatta e folyóirat olvasóközönségét a XII. kötetben. Ehhez kíván kapcsolódni az alábbi beszámolónk, amely az 1942. ásatási évvel zárul.

Jelentésünket lelőhelyek szerint állítottuk össze. Felsorolásukat a Gellérthegytől délre fekvő területtel kezdjük, majd az óbudai, valamint az aquincumi ásatások ismertetése után, a Szentendrén végzett kutatások bemutatásával zárjuk.

A Nagytétény—Gellérthegy közötti területen, a középkori Chut község helyétől eltekintve, rendszeres ásatást az utóbbi években nem végzett az Intézet. Építkezések, valamint a Budafok-Nagytétény közötti területen emelt védőgát építése alkalmával azonban pár értékes régészeti megfigyelést eszközölhettünk. A földmunka már igen előrehaladt, amikor az Intézet tudomást szerzett róla. Az apró leletek egy részénél a lelhely ilymódon csupán hozzávetőlegesen volt megállapítható. Őskori anyag nem került elő. A római uralom idején viszont a terület arculata nem sokban különbözött az Aquincum-Ulcisia castra közötti területsáv települési viszonyaitól. A Duna mentén a limes-vonal erődítményei sorakoztak fel, míg mögötte, Nyugat felé elszórt majorsági épületek helyezkedtek el. A tabáni, illetve a Gellérthegyen feltételezhető őrtoronytól délre 6, illetve 5·2 km távolságra a Puskaporos-csárda, majd ettől délre 1·1 km-re a régi Kutyavilla alatt egy-egy római őrtorony alapjai rejtőzhetnek. Rajtuk kívül *Campona* (Nagy-Tétény), majd északon Tabán, illetve a Gellérthegy felé legalább még egy-egy burgust tételezhetünk fel. A Puskaporos-csárda és a régi Kutyavilla között húzódik ma már az 1942 folyamán épült új védőgát északi szárnya. Ennek nyugati oldalán az anyagárok kitermelésekor, a régi Kutyavillától É-ra 250 m-re, 40 cm vastag Ny—K irányú római fal került elő, amely az új töltés alá húzódik. Ennek közeléből szedték fel már korábban a munkások az 1. képen bemutatott 6 cm magas, fínoman iszapolt, szürke, talpas edénykét. Formája és a mellette talált Domitianus kisbronz (2. kép) a II. sz. első felébe utalja. Szomszédságából még egy 8·7 cm hosszú (fenékátm. : 3·2 cm) téglavörös színű, egylángú volutás mécsest szolgáltattak be, amelynek diszkuszán a Szombathelyről is ismert (*D. Iványi*, Die pannonischen Lampen. Diss. Pann. II. 2, 1935., 76. szám és V. t., 10. kép) ábrázolás, az oltárszerű emelvényre helyezett Hercules-maszk, előtte az isten attributuma, a buzogány foglal helyet (3. kép). Kora, ebben a környezetben : a II. sz. eleje. Elszórtan kerültek azután elő római edénytöredékek.

1. kép. — *Szürke, talpas kis edény. Kr. u. II. sz. eleje.*

2. kép. *Domitianus kisbronza (Albertfalva).*

3. kép. — *Korai volutás mécses (Albertfalva).*

Többek között egy 22·8 cm belső peremátmérőjű kifolyós tál az ismeretes kihajló, duzzadt peremmel (Bud. Rég. XI. 334. l. 341. kép). A terra-sigillata edények közül egy Drag. 37. típusú fenéktöredéket említhetünk fel, belső fenekén MEROI.. bélyeggel. Képviselve vannak azonkívül a rheinzaberni gyár termékei is néhány töredék alakjában. 1904-ben a Dunának ezt a jobbparti részét több méter vastag törmelékkel feltöltötték. Ez a körülmény igen megnehezíti és költségessé teszi az itteni limes-kutatást. Elszórtan kerültek elő a következő érmek : Germanicus Caesar középbronza, Tiberius Caesar középbronza, Traianus denárja, Numerianus kisbronza.

A hegyek felé, Kincses József birtokán római falmaradványokat észleltünk. A sürgető őszi szántás miatt csupán egy sarokrészt szabadíthattunk ki. Az átlagban 50 cm széles falak *opus incertum* technikával épültek s egy gazdasági rendeltetésű épülethez tartozhattak. Említésre méltó apró lelet innét nem került elő. Csupán a teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a régi Kutyavillától DNy-ra 130 m-re a védőgát belső, nyugati oldalán húzott anyagárkában egy XVIII. sz.-i épület párméteres falrésze került elő 1942 szeptemberében. Az 1·50 m vastag, 5 m hosszú fal É-D irányban húzódott s egy közbenső fala volt, amely a védőgát alá futott. Ezek a maradványok a budafoki régi sörház épületéhez tartozhatnak, ahol 1781-ben 5 mérföldkövet (*CIL.* III. 3713. 3714. 3716. 3717. 3718.) találtak. (*Mihalik S.*, A m. kir. állami polgári fiú- és leányiskola Értesítője. 1911—12. tanév, Lugos. 1912. 29. sk. ll.)

Területünkkel szemben fekvő **Csepel-sziget** északi felén 1939. és 1940. években ásatott az Intézet. A Szabad Kikötő északi oldalán egy nagyobb kiterjedésű avar sírmező volt ismeretes

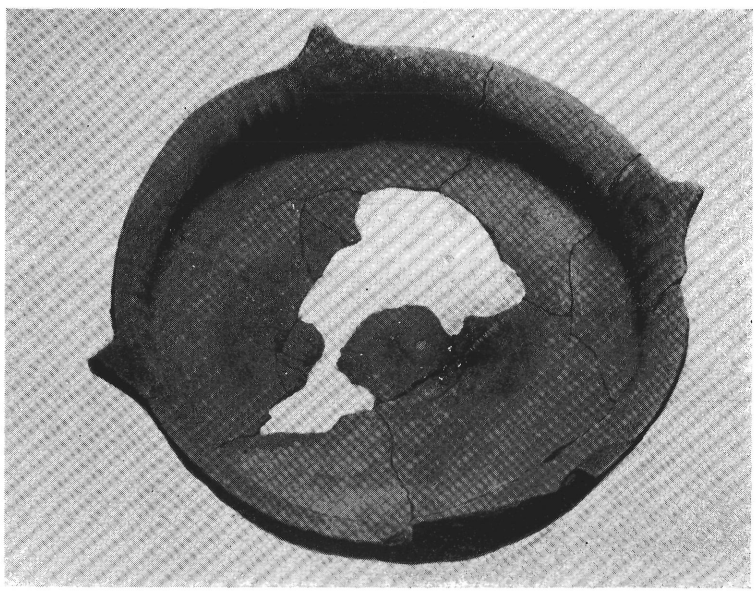

4. kép. — *Késő bronzkori tál Csepel-szigetről.*

már régebbről. A sírok között, de mélyebb rétegből, bronzkori edények kerültek elő. Nagyrészüket még ásatásaink előtt Kovács mérnök juttatta el az Intézetbe. Külön felemlíthetünk egy 24½—25 cm belső peremátmérőjű, 8·2—4 cm magas tálat. Peremétől négy helyen háromszögalakú hegyes bütyök áll ki. Az egyes bütykök alatt a perem belső részén gyűrűs megvastagadás, kétoldalt négy-öt függőleges borda látható. Az edény fenekét körbefutó benyomott pontsor díszíti (4. kép). Darabunk, amelynek közeli analógiájául az egyik fehérmegyei tálra utalhatunk (Fehérmegyei és Székesfehérvár városi Történelmi és Régészeti Egylet Évkönyve az 1885-ik évre. III. tábla jobb alsó sarok), a bronzkor utolsó perióduságából való. Csepelszigetről korábban, 1938-ban kora-vaskori edények is kerültek az Intézetbe. (V. ö. Bpest Története. I. 1942. XX. t., 5. kép.) Ezekről Tompa Ferenc fog beszámolni e folyóirat lapjain.

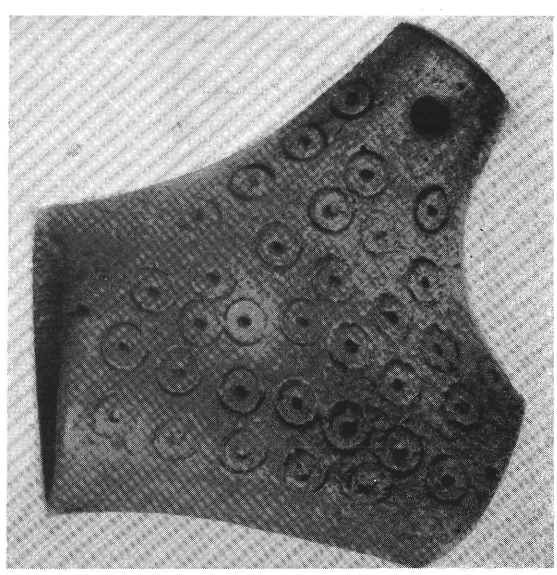

5. kép. — *Csontból készült sótartó a Csepel-szigeti avar temetőből.*

Az avarkori sírmező északi szélén hat sírt tártunk fel. Egy esetben megtaláltuk a fakoporsó maradványait a mai ácskapocsra emlékeztető koporsó-

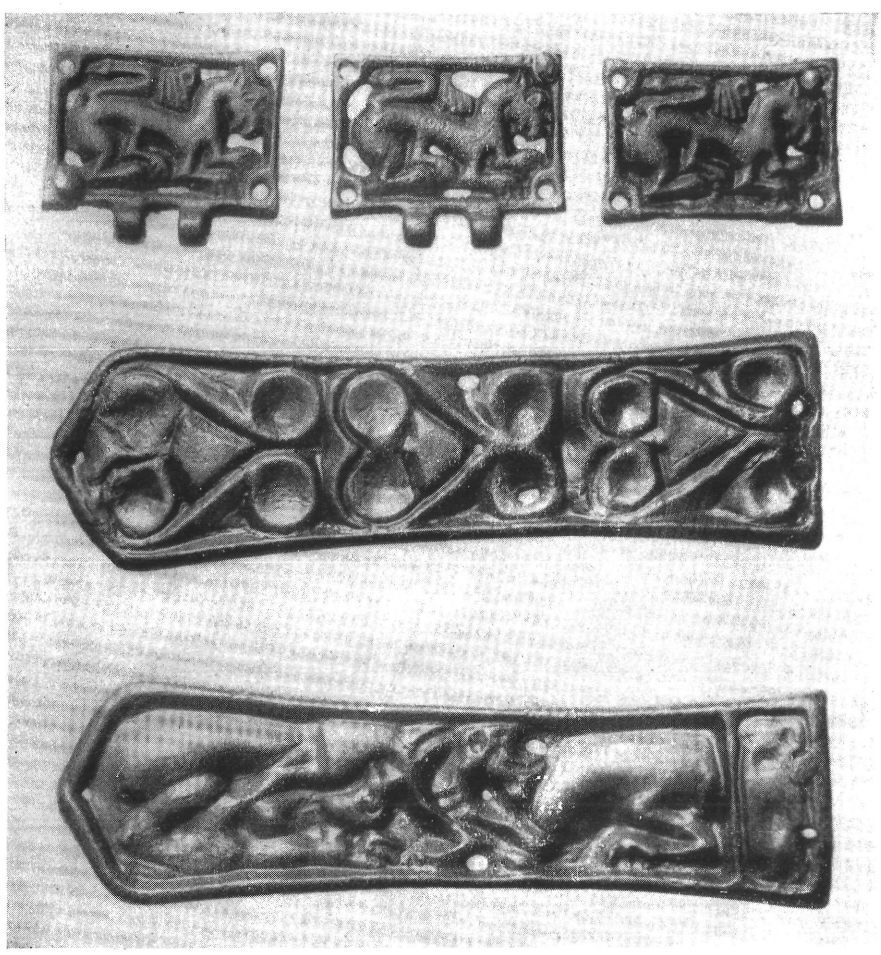

6. kép. — *Griffes övveretek és nagy szíjvég a Csepel-szigeti avar temető egyik sírjából.*

szegekkel. Máskülönben a kinyujtott csontvázak közvetlenül az agyagos talajba vágott téglalapalakú sírgödörbe voltak fektetve, fejjel ÉK. felé. A temetőnek erre a részére a Szabad Kikötő kibővítése alkalmával iszapos homokot hordtak fel s ezért a sírok mélysége a mai felszíntől számítva igen különböző. Ahol ez az újabb feltöltés elkülöníthető volt, 0·80—1·20 m mélységben kerültek elő az egyes csontvázak egymástól 2—3 m távolságban. A soros temetkezés ezen a szakaszon megállapítható volt. A sírok mellékletekben általában szegényesek. Állati csontokat egyikben sem találtunk; kettőből egy-egy durva anyagú, kézzel formált agyagbögre került elő. A női sírokból nem hiányoztak az üvegpasztagyöngyök, bronzfülbevalók. A férfisírok mellékletei közül megemlíthetjük a 4. számú megbolygatott sírból való és az 5. képünkön bemutatott agancsból készített sótartót. Két szélesebb, oldalsó nyílása négy-négy szeggel odaerősített lappal volt elzárva, a felső, keskeny szájnyílást pedig zsinórra fűzött dugóval tömték be. A dunapentelei 7.-ik sírból ismerünk többek között egy gondosabban megmunkált, de máskülönben analóg darabot, amelyet *Fettich Nándor* tárgyalt meg (Arch. Hung. XVIII. 1936. 45—46. ll. III. tábla 1. kép, 12. l. 7. jegyzet). Az 5. számú sírból származó 10·9 cm hosszú öntött nagy bronzszíjvég mindkét oldalát a téglalapalakú griffes övveretekkel együtt közöljük 6. képünkön. (V. ö. *László* Gy., Bpest Tört. I. 1942. 792 l. — Korrektúra jgyz.) A nagy szíjvég egyik oldala indadíszt mutat, a másik állatküzdelmet. Ezek a veretek az avarság régészeti hagyatékának abba a griffes-indás csoportjába tartoznak, amelyet *Alföldi András* (ESA IX. 1934. 285. sk. ll.) e népnek a belsőázsiai nomád kultúrát jobban megőrző ogur-türk rétegével hoz kapcsolatba.

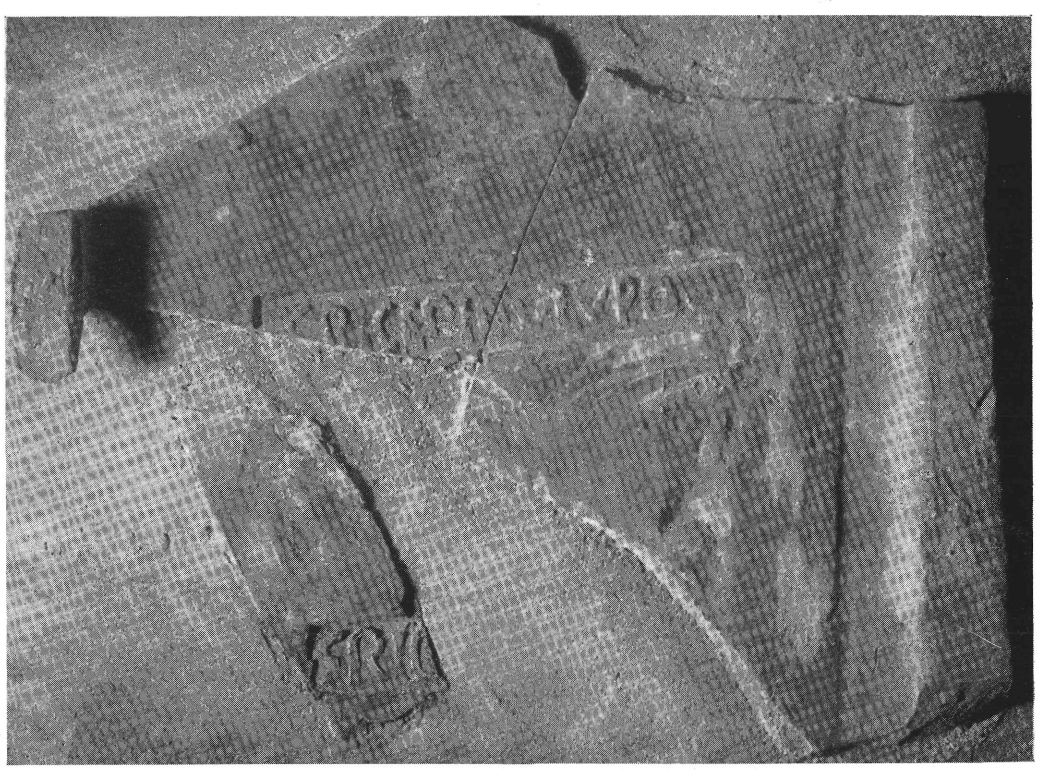

7. kép. — *Téglabélyegek az Eskü-téri castellum parancsnoki épületéből.*

A Csepel-szigetről különben 1938-ban préselt technikával készült arany övdíszek is kerültek az Intézetbe. Temetőnk használati korát a VII. sz. második felére és VIII. sz.-ra tehetjük.

Csepel szigete után a pesti **Belvárosi Templom** területéről előkerült emlékekről számolunk be röviden. 1941 augusztusában, a templom átalakítási munkálatai közben, a kriptához vezető folyosó építésekor dr. ifj. Gerő László szfőv. mérnök római törmeléket és falat észlelt. Figyel-

8. kép. — *Lakógödör és raktárvermek a gellérthegyi eraviszkus oppidum területéről.*

meztetése nyomán tovább ásattunk és egy terrazzópadlós helyiség pár négyzetméternyi területét tisztíthattuk ki, a templom középhajójának középső része alatt — 2·35 m mélységben. A teremnek mindössze a déli, Ny-K irányú fala (60 cm vastag) volt számunkra elérhető. Az átlagban 50 cm magas falrészt síma, fehér vakolat fedte s alatta melegvezető üreges téglák *(tubi)* sorakoztak. A padlózaton 30—40 cm vastagságban feküdt a római törmelék, köztük igen sok *imbrices* és *tegulae*. Ezek közül két peremes tégla FRIGERIDUS *V(ir) P(erfectissimus)* DUX bélyegét viselte (7. kép). A terrazzós helyiségnek az Eskü-téri castellumon belül elfoglalt központi fekvése kétségtelenné teszi, hogy 1941-ben a parancsnoki épület *(praetorium)* egyik helyisége került elő. A bélyeges téglák arról is tanuskodnak, hogy a *praetorium*-ot Valentinianus császár uralkodásának utolsó éveiben (374—75) kijavították. A kriptához vezető folyosó árkából

további két kőemlék került elő. Ezekkel e folyóirat következő számában még bővebben kívánok foglalkozni s ezért itt csak röviden említem fel őket. Az első 1·02×0·99 m nagyságú töredékes sírkő. Felül, balról két nő, jobbról egy férfi alakját látjuk. Az alattuk húzódó keskenyebb képmezőben elstilizált növénydíszes keretbe foglalt áldozati jelenet látható. A feltámasztott lábú nő alakja külön is figyelmet érdemel. A feliratos mezőből csupán a felső, profilált, csavart keret őrződött meg. Kora a III. sz. eleje. A másik sírkőből csak az alakos mező töredéke maradt meg. A diadalív déli támpillére mellől a főhajó padlózati kockái felemelésekor egy II. sz.-i sírkert sarokrésze került elő. Elülső oldala szomorkodó Attis alakját mutatja postamensen. Másik oldalán két pilastertől határolt bemélyített csatorna fut, amelyben eredetileg a sírkert egyik oldallapja illesztődött be. (A felsorolt darabokat említi már *Nagy L.*, A pesti római tábor maradványa az Eskü-téren 1942. 11—12., 16., 22. ll.)

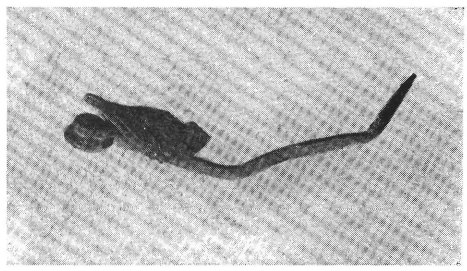

9. kép. — *La Tène ízlésű bronzfibula a Gellérthegyről.*

A **Gellérthegyen** a fürdőszálló mögött, a Rezeda-utca 12. sz. alatti Weisz igazgató telkén 1939 elején rövid próbaásatást végeztünk. Azért választottuk ezt a helyet, mivel az 1888-ban előkerült *Titianus augur*-oltárkő (CIL. III. 10418.) helyének újabban adott pontos lokalizálása (*Alföldi A.*, Arch. Ért. 52., 1939. 108. sk. ll. s *Csemegi J.* függelékében közölt topográfiai adaléka) remélni engedte, hogy itt az eraviszkusz *oppidum* középpontjára akadunk rá. A bennszülött településnek azonban mindössze szegényes nyomait találtuk meg. A telek nyugati részén húzott kutatóárokban (8. kép) 1 m széles, míg egy gyümölcsfa miatt csupán 76 cm hosszúságban feltárható négyszögalakú lakógödör került elő. A felszín alatt egyméter mélységben fekvő padlózata döngölt föld volt. Agyagfalának csupán a DK sarokban maradt nyoma. A lakógödör két oldalán 1·45, illetve 1·30 m-re egy-egy kerek, 95 és 92 cm átmérőjű, méhkasalakú verem helyezkedett el. Tabáni példák nyomán ezekben az edények tárolására szolgáló raktárvermeket láthatunk. Közvetlen közelükben még egy-egy 30 és 58 cm átmérőjű kerek kis gödör foglalt helyet, amelyek rendeltetése kétséges. A lakógödörtől déli irányban 2·20 m-re, 1·55×1·10 m nagyságú, szabálytalan, négyszögalakú tűzhelyet ástunk ki. Agyagfala többszöri kisározást mutatott. Mellette ugyancsak egy kisebb, 52 cm átmérőjű kerek, egyenesfalú gödör jelentkezett. A Weisz-féle telken még több, a faültetés alkalmával elpusztított lakógödör és

10. kép. — *Középkori, szalagfüles korsó a Gellérthegy déli oldaláról.*

tűzhely jelenlétét is megállapíthattuk. A leletek közül egy 70 cm magas szürkés anyagú, jól iszapolt, erősvállú, ferde falú gabonatartó edény *(pithos)* érdemel először is említést. A váll alatt kétoldalt egy-egy szalagfül van fölragasztva. Megemlíthetünk továbbá még egy bronzfibulát (5·7 cm hosszú). Két spirálból álló rugószerkezete háromszögalakú fejlapban végződik, amelyet rovátkolások díszítenek (9. kép). A gyümölcsös keleti részén húzott egyik kutatóárkunkból 31·5 cm magas, sárgásbarnára égetett, korongolt, szalagfüles középkori korsót

11. kép. — *Vörösfestésű füles korsók a Lajos-utcából.*

szedtünk ki (10. kép). A tabáni 71. sz. gödörből, egy XIV—XV. sz.-i kemence anyagából több hasonló darab ismeretes már. (Lásd *Bálint A.* tanulmányát a Bp. R. egyik következő kötetében.)

A **Csalogány-utcában** folytatott ásatásokról más helyen találunk rövid beszámolót Garády Sándor tollából. Ez alkalommal csupán két sírládát említünk fel. 1941 decemberében a Csalogány-u. 12. és a Málna-u. 4. sz. ház találkozásánál, ez utóbbi tűzfala mellett 3·60 m mélységben, gyermek csontvázát tartalmazó kőládasírt vettünk ki. Mellékletek hiányoztak. 1942 áprilisában az előbbi gyermeksírtól 2·10 m távolságra, Ny-K irányba elhelyezett sarkophag került elő. Fedelét sima kőlap képezte, amely egyúttal e kőkoporsó másodlagos felhasználására is utalt. A kőládában kinyujtott férficsontváz feküdt, fejjel Ny felé. Mellékletek nem voltak a sírban. A sarkophag előoldalán, a felirat nélküli középmezőt oldalt csavartvonalas keret díszíti, míg kétoldalt fülkébe helyezett szárnyas genius álló alakja látható. Kora : a II—III. sz. fordulója.

A **Lajos-utcában** a 43., 45., 47/a sz. házak alapozásánál, 2·5 m mélységben három darab vörös festésű füles korsó került elő. Kettőt ezek közül 11. képünkön is bemutatunk. A házak anyagárka ennek a területnek rómaikori felszínét is megmutatta. A Lajos-utca keleti járdaszegélyétől 20 m-re a Duna felé már 4 m-re süllyedt az agyagos anyatalaj szintje. Az Uszály-utcára néző házak alapozásánál pedig már 6 m mélységre kellett a munkásoknak lemenni, hogy az újabbkori feltöltések alatt elérhessék a szilárd, rómaikori agyagos talajt. Nem kétséges,

ÓBUDAI AMFITEATRUM

M. 1:200.

A MAGASSÁGI MÉRŐSZÁMOK KIINDÓ PONTJA = 100 M. A T. SZ. F.-

0 10 20 m

12. kép. — *Az óbudai katonai körszínház alaprajza.*

hogy a Lajos-utca keleti házsora alatt meredek part emelkedett a római időkben, amelyet a Duna áradásai alkalmával elért. A Duna sodorta ide a föntebbi kancsókat is, amelyeket iszapos rétegbe ágyazva találtunk. A római útvonalat ezek után, legalább is a Nagyszombat utca—Zsigmond-tér közötti szakaszon, nem a Lajos-utca útteste alatt, hanem a nyugati házsorok közelében kell keresnünk. Megjegyezhetjük még, hogy a Lajos-utca 43—49. sz. házak alapozásánál XVIII. századi malmok alapfalait is elbontották.

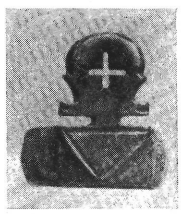

13. kép. *Bronzgyűrű, fejlapján keresztalakú áttöréssel.*

Katonaváros. A *canabae* déli részén az *amphitheatrum*nak már korábban, 1935-ben megkezdett feltárását (*Nagy L.*, Bp. R. XII. 1937. 273. l. számol be a korábbi ásatásokról) az Intézet 1940—1941-ben fejezte be. 1940 júniusáig feltárásra került a körszínház nézőterének Viador- és Szőlő-utca közötti negyede, továbbá a nyugati, akkor még fel nem ismert állatketrec. A nézőtér külső körfala ezen a szakaszon átlagban 3 m magasságban aránylag épen őrződött meg. 1940 december 21-éig az Intézet feltárta a nézőtér további háromnegyed részét, valamint az arenát. Hat hónapi munkával közel 48.000 m^3 földet mozgattunk meg, 200 munkás és 100 kordé, valamint kocsi napi foglalkoztatásával. Főként újabbkori, XVIII. sz. végi, XIX. századi törmelék- és szemétanyagot kellett lehordanunk, amely a 89.6×66.1 m nagyságú arénát 4—4·5 m, a nézőtér jobban lepusztult többi szakaszait pedig átlagban 3 m vastagságban fedte. 1941 és 1942-re már csak az egyes részletek régészeti

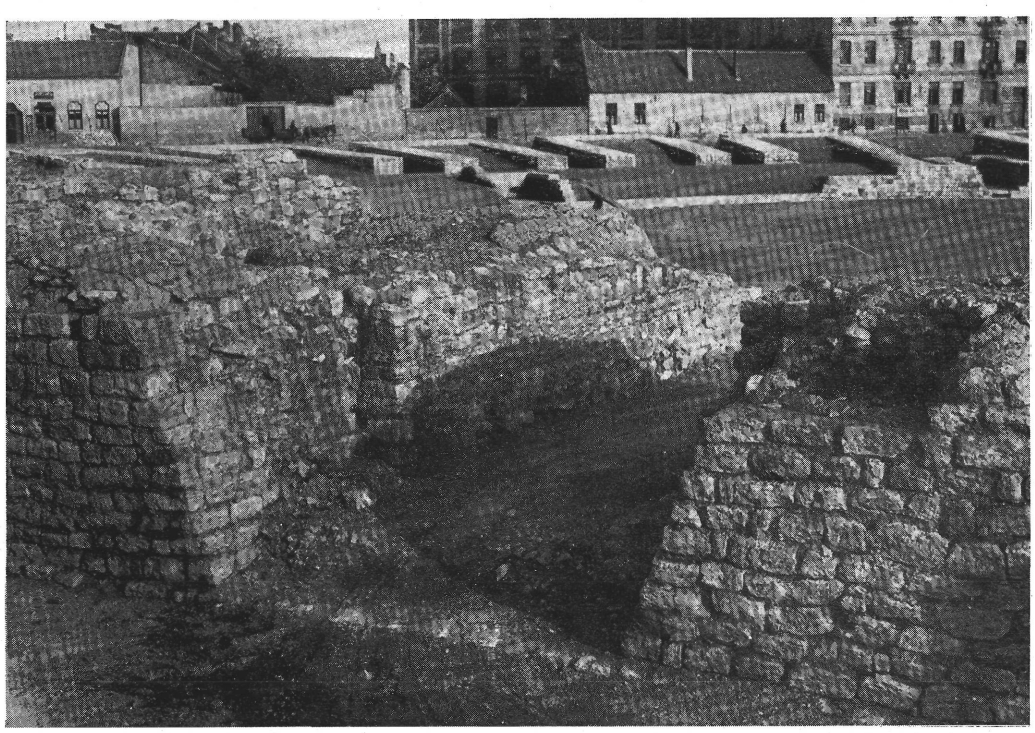

14. kép. — *Az amphitheatrum egyik mellékbejárata, a külső körfal lépcsőzetes hátraugrásával.*

15. kép. — *Az óbudai amphitheatrum ÉK-i fülkéje közvetlenül a feltárás után.*

tisztázása maradt hátra. Az ásatások befejezésével előttünk állott a Dunavidék legnagyobb, 131·9 × 108·4 m területet elfoglaló, világos alaprajzi elrendezésű amphitheatruma (12. kép).

Körszínházunk elliptikus formát mutat és egy természetes, a római korban meglévő mélyedés felhasználásával épült ki. A Viador-utcában talált épületfelirat (*V. Kuzsinszky*, Aquincum... 180—81. ll., 135. kép), ha nem is tartozik amphitheatrumunkhoz, mégis közvetett érveket szolgáltat arra vonatkozólag, hogy a körszínházat a *legio II. adiutrix* Antoninus Pius (138—161) uralkodása alatt építette fel. Mint a többi dunavölgyi körszínház, a miénk is a földamphitheatrumok csoportjába tartozik (lásd erre : *E. Dyggve*, Recherches à Salone. III. København, 1936., 24. sk. ll.). A nézőtér, az arena körül emelt földtömegen helyezkedett el. Mindössze 24 **U** alakú falrész és a pódiumfal épült kőből. Az előbbiek befelé összehajló karjai a nézőtérnek csupán felerészéig, egészen addig, ahol a felépítmény második körfolyosója *(praecinctio)* futott, nyúlnak be. Egyedül a főbejáratok és az állatketrecek helyén futnak le a mellvédfalig. A földtömegen belül bizonyos rendező és tartó szerepük volt ezeknek a patkóalakú falrészeknek, amelyek elsősorban mint a második és a harmadik *praecinctio* közötti ülősorok, valamint a fő- és a mellékbejáratok, továbbá az állatketrecek boltozatainak tartópillérei töltöttek be elsőrangú feladatot. Az első és a második körfolyosó közti ülősorok közvetlenül a földtömegen nyugodtak. A nézőtérnek a Viador- és a Pacsirtamező-utca közötti negyedében ezek a falrészek az alap utolsó kősoráig lepusztultak. A 3. számú cuneus alapjaiban másodlagos

felhasználásban találtuk egy korai sírkő felső töredékét. A tympanon közepén Medusafő, kétoldalt a sarkokban egy-egy delphin alakja látható. Az alatta lévő, ívelt lezárású fülke az elhúnytat ábrázolta. Az oldalsó keret és a fülke arcusa közötti sarokfelületeken a halálon túli emberi sorsra utaló szélistenségek ábrázolásait kapjuk (V. ö. : *Fr. Cumont*, Études syriennes. 1917. 69. sk. és Pisciculi. 1939. 70. sk. ll.). Megemlíthetünk még egy bronzgyűrűt is, amely a 2. cuneus rész külső falának alapzata mellől került elő. (13. kép.) Áttört fejlapja keresztalakot mutat s legközelebbi analógiáit a Rajna-vidéki, a nagy alemann betörés alkalmával elpusztult táborok hasonló leleteiben találjuk meg (*Henkel*, Römische Fingerringe im Rheinlande 248. sk. ll.). A nézőtér további, a rövidebb, Ny—K átlótól délre eső szakaszai jobb állapotban őrződtek meg s a falrészek átlagban 0·80—1 m magasságban maradtak meg. Az ÉK—DNy irányú hossztengely vonalában fekszik a két főkapu. Az északi, amelyen a *pompa* is bevonult, 8·10 m-ről 6 m-re szűkül az arena felé. Nagy s egy alkalommal megújított mészkőlapokkal borított padlózata is a játszótér felé lejt. A déli kapu méreteiben csak kevéssé tér el az északiétól. A felemelt padlózat küszöbkövei itt eredeti helyükön feküdtek. A déli főbejárat nyugati falrészén közvetlenül a pódiumfal kiugrása mögött egy 5·3 m hosszú bemélyedést találunk, amelyet D felé egy másik kis fülkeszerű bemélyedés követ. Ez utóbbiban a polgárvárosi amphitheatrum példájára (*Kuzsinszky B.*, Bp. R. V. 1897. 136. l.) valami szobordíszt képzelhetünk el. E főkapuk mellett a külső, átlagban 2·3 m széles körfalat minden negyed-cikkelyben további öt mellékbejárat töri át. A körfal a bejáratok két oldalán lépcsőzetesen hátraugrik (14. kép) és az antik architekturában (egyes tarquiniai, újabban Romanelli professzortól feltárt sírkamrától eltekintve) példa nélkül álló formát mutat. Egyedül azzal magyarázhatjuk ezt a jelenséget, hogy körszínházunkat valamilyen okból kifolyólag, s itt gondolhatunk a Marcus Aurelius alatti germán-szarmata háborúkra, nem fejezhették be. A körfal magját oltatlan mésszel kötött kisebb-nagyobb kövek képezik s csak külső és belső oldalán kapott egy kősor vastagságban kváderkő pakkolást. Átlagban 2 m magasságban egymástól szabálytalan távolságban nagyszögalakú áttöréseket látunk a körfal külső homlokzati részén. Nem gondolhatunk ezzel kapcsolatban a máshonnét jól ismert *opus Gallicum* technikára (*H. Koethe*, Trierer Zeitschrift 1939 228-30 ll., *Dehn*, Germania. XXIII. 1939. 23. sk. ll.). Az első emeletmagasság építéséhez szükséges tartógerendákat illesztették be ilymódon a körfalba. (Hasonló megoldással találkozunk különben a polgárváros »nagy lakóházának« úgy nevezett *atriumában*. Bp. R. I. 1889. 129—130. ll.) A körfal gondosabb építése mellett a mellékbejáratok átlagban 10 m hosszú oldalfalai kevésbbé gondos munkát mutatnak. A technika azonban mindkettőnél ugyanaz.

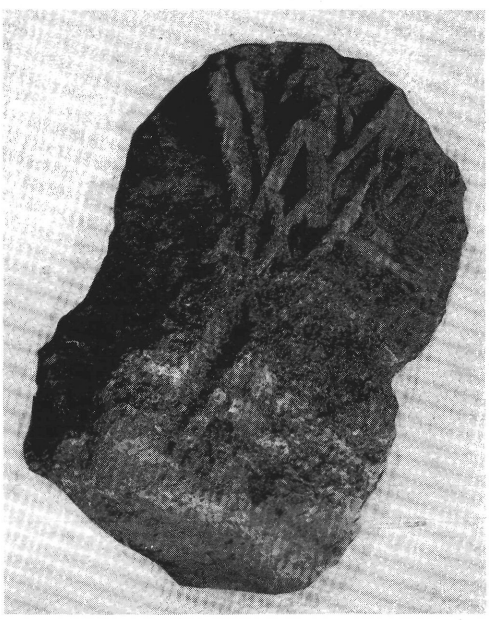

16. kép. — *Gótikus pillér vállrésze.*

A rövidebb tengely végpontjainál egy-egy állatketrec *(carcer)* foglal helyet. A nyugati, az *opus spicatum* technikát mutató boltozat magasságáig megőrződött eredeti állapotában s ilymódon az alapokig lepusztult keleti állatketrec számára is példát jelent. Kettős fülkéből állottak. A külső trapezoid alakot mutat. A 90 cm-nyi keskenyebb alapfalak átboltozása még

problematikus. Döngölt földpadlózata a belső négyszögletes alakot mutató 5·20×3 m nagyságú belső fülke irányába lejt. Ez utóbbi döngölt földpadlózata nem csupán az arena, hanem a déli oldalfal irányába is esik. A DK sarokban összegyüjtött vizet kifolyó vezette a pódiumfal előtti csatornába. A padlózat alatt ugyancsak húzódott egy, a két főkapunál megfigyelthez hasonló csatorna.

A nézőtér eddig említett részeinek építéséhez budakalászi, gellérthegyi mészkövet használtak fel. Puha, helyi mészkő kváderekből épült viszont az arenát körülzáró pódiumfal. Ennek egyes részeit a nyugati *carcer* északi szomszédságában, valamint a déli főkapu két oldalán még tetemes magasságban (2·5 m) találtuk meg s ez a körülmény fontos támpontot nyujtott a rekonstrukció elkészítéséhez is. A játszótérre néző felületén vörös miniumfestést mutatott a mellvédfal, azét a színét, amely az ünnepnek kifejezője volt az antik színszimbólikában. (*E. Wunderlich*, Die Bedeutung der roten Farbe im Kultus der Griechen und Römer. RVV. XX. 1. — *E. Dyggve*, Recherches à Salone II. Kobenhavn 1933. 121. l.) A déli főkapu nyugati oldala előtt a pódiumfal törmelékében feküdt egy korai sírkő felső része, amely női mellképet mutat bennszülött viseletben.

17. kép. — *A Bécsi-úti temető egyik égetett sírjának néhány melléklete.*

A pódiumfalat négy helyen, a keresztátlók irányában kisebb fülkék szakítják meg. (Az irodalomban eddig közölt alaprajzok még nem nyujthattak teljes képet.) Ezek közül csupán az ÉK-it (4×3·60 m) találtuk aránylag ép állapotban. Teljes magasságban (1·60 m) megmaradt az északi felmenő fal s azonkívül az *opus quadratum* technikával rakott boltozat indítása is (15. kép). A többi három fülkében mindössze az alap utolsó kősorait találtuk helyén. Valamennyi építésénél a pódiumfallal egyező puha, helyi mészkőkvádereket használtak fel. Belső falaikat 3—4 cm széles, vízszintes vörös, zöld festett sávok díszítették. Rendeltetésük, tekintetbe véve egymással szembenálló elhelyezésüket, valamint hogy csak az arena felől voltak megközelíthetők, legvalószínűbben az lehetett, hogy a játékok tartama alatt a gladiátorpárok itt várakoztak, amíg sorra nem kerültek. (V. ö. : *Némethy K.*, Olasz Szemle 1942. 178. sk. ll.) Az északi főbejáratból kelet felé egy szabálytalan négyszögalakú 3×5 m nagyságú kisebb helyiség nyílik, amely az arena felől is megközelíthető volt. A szárnyasajtó befogadására szolgáló küszöbkövet *in situ* találtuk meg 1·29 m niveaun. Ez a kettős bejárat, valamint többek között az aquincumi polgárvárosi és a carnuntumi második amphitheatrum analógiái (*Torma K.*, Amphitheatri Aquincensis pars septentrionalis Bp. 1881. 33. l. — *Fr. Miltner*, Das zweite Amphitheater von Carnuntum. Wien 1936. 15—16. ll.) kétségtelenné teszik, hogy itt a *porta Libitinae* helyiségével állunk szemben.

A pódiumfal előtt 40 cm széles, 50 cm mély, puha mészkövekkel kirakott csatorna fut végig, amely az É-i és a D-i főkapunál az oldalsó küszöbkövek alatt a főbejáratok padlószintje alá nyúlik. A csatorna a kapuk alatt 2·40 m-re kiszélesedik és a középső küszöbkövek alatt átbújva az arena hossztengelyének irányában folytatódik. (Lásd az alaprajzot.) A két állatketrecet összekötő rövidebb tengely vonalában is kétoldal kifalazott, az előbbivel azonos szélességű csatorna húzódik közvetlenül az arena szintje alatt. Csatornarendszerünk a játszótér

közepén 9·40×8·40 m-es négyszögalakú, gyenge habarcsba rakott fallal körülvett ú. n. emésztőgödörbe torkollott, amelynek fenékmélységét az arena rómaikori nívója alatt 6 m mélységben találtuk meg. Az emésztőgödörből került elő Nemesisnek ajánlott III. századi mészkőoltár töredéke a következő felirattal: *Nemesi Reg. Aug./Aur. Vindic/ianus cornicul./*

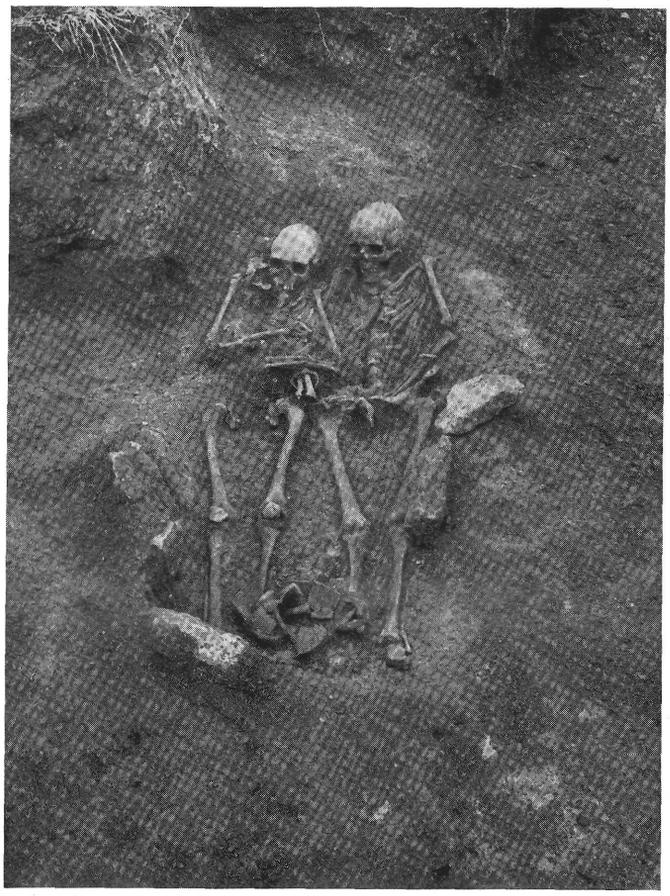

18. kép. — *Házaspár sírja a Bécsi-úti temetőből.*

praef. et Marc/Aur Vindex/[5]Iunior/filius ei[us. Innét való továbbá két mészkőoszlop töredéke, amelyek a csatornát fedő mészkőlapok tartására szolgáltak. Csatornarendszerünkkel azonos berendezések ismeretesek más dunavölgyi amphitheatrumból is. E helyen csupán Sarmizegethusa (Várhely) körszínházát említjük meg, ahol egy egyszerűbb, de azonos rendeltetésű csatornahálózatot találtak. (*C. Daicoviciu*, Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice IV. 1938. 31—32. képek.)

E leíráson kívül a nézőtér felépítményével, a közlekedés megoldásával és más problémákkal itt nem kívánunk foglalkozni, azt a végleges publikáció számára tartva fenn, s e helyen

csak utalunk a már eddig megjelent beszámolókra (*Gerő L.*, Technika. 22. 1941. 316—323. ll. — *Nagy T.*, Il secondo anfiteatro militare di Aquincum. Corvina IV. 1941). Körszínházunk szobrászati díszítésével kapcsolatban e folyóirat egyik következő számában teszünk néhány rövid megjegyzést. Külön helyet érdemel viszont beszámolónkban az a kincslelet, amely a déli főkapu padlózatába beásva 1940 nyarán került napvilágra. A leletegyütteshez tartozott két gömbalakú, fenekén és peremén aranyozott ezüstcsésze (belső perem átm.: 11·7—12·1 cm, magasság: 6 cm) továbbá két darab 13·2 cm hosszú, hétgombos ezüstfibula és hét darab kúpalakú, aranyozott ezüstgomb. A csészék és a fibulapár formái, a legyezőalakú fibulafejeket kitöltő indadísz, a lábak theriomorph csökevényei kincsleletünket a VI. század első felébe, a langobard nép hagyatéka közé utalják. Ebben a körben találjuk meg a legközelebbi analógiákat mint a hazai (Albertfalva: A Magyar Nemzeti Múzeumban. Publikálatlan. — U. itt, ismeretlen lelhelyről: *I. Hampel.*, Alterthümer d. frühen Mittelalters in Ungarn I. XIII. t., 1 k.), mint pedig az északitáliai (Castel Trosino: *Mengarelli*, Mon. Ant. XII. 1902. 145. sk. h. — Nocera Umbra: *A. Pasqui—R. Paribeni*, Mon. Ant. XXV. 1919. 137. sk. hh.) korai langobard temetők emlékanyagában.

Összefüggő középkori falmaradványokra nem bukkantunk az amphitheatrum területén. Mindössze egy gótikus pillér vállrésze (16. kép) s még néhány apróbb középkori építészeti töredék került elő, a keleti *carcer* helyén, másodlagos felhasználásban. Ez a régészeti tényállás igazolja, hogy a magyar középkorban semmi monumentálisabb építmény nem emelkedett körszínházunk helyén. Még a XVIII. század folyamán is csak vékony törmelékréteg borította az *arena* felszínét. Ebbe beleásva találtunk két sérült csontvázat s külön egy vas kéz- és lábbilincset. Annak a korszaknak az emlékei ezek, amikor ez a terület még mint vesztőhely, az egykorú feljegyzésekben mint Galgenberg szerepelt.

Az amphitheatrum az aquincumi katonaváros elkeskenyedő déli részét zárta le. Nyugat és kelet felé, a Lajos-utca, illetve a Bécsi-út vonalában a római korban is út húzódott s mellettük temető terült el. Ennek a temetőnek egyik részét tárta fel az Intézet 1941 július és december hónapok között a **Bécsi-út 98. számú** ház telkén. A telek északi felében 0·90—1 m vastag agyagba rakott, az alap utolsó kősoráig kiszedett L alakú fal került elő. Később ennek Ny—K irányú szára mellé, illetve részben föléje egy habarcsba rakott fal épült. 31 m hosszúságban követhettük. Sarkait kiszedték. ÉK sarka közelében 1·98 × 2·15 m nagyságú terrazzo padlós helyiség foglalt helyet. Az épület a szomszédos Growe-féle kalapgyár telkére is átterjed. Déli szárnyára viszont egy 11·70 × 5·60 m nagyságú, négyszögalakú késő-római sírkamra épült rá, amelyet egy osztófal két különböző nagyságú részre választott szét. A nyugati, kisebbik fele É- és Ny-i falánál egy-egy kőlapokból összeállított sírt helyeztek el. Az előbbi teljesen szét volt dúlva. Az utóbbi egyenes, egy kőből faragott fedőlapját is átütötték és a csontokat az egyik sarokba kotorták össze. Melléklet egyikből sem került elő. A másodlagosan felhasznált kőlapok között a *legio IV. Flavia* egyik elhúnyt *cornicularius*ának sírkőtöredéke is szerepelt. A déli fal mellett feldúlt téglasírt találtunk. A sírépítmény keleti, nagyobbik helyiségében az északi fal mellett ugyancsak kőlapokból összeállított sírhely állott, de már kifosztott állapotban. A szomszédos III. sz.-i temetőrész egyik sarkophagjának előlapját is felhasználták ehhez másodlagosan. A felirat szerint a mursai származású *Flavia Paula* nyugodott egykoron a sarkophagban. Megjegyezhetjük, hogy a mursai származásúaknak ez már a harmadik emléke a Bécsi-út melletti temető területéről. (V. ö. CIL. III. 3560. és *Stratonicus* sarkophagja a Bécsi-út 102/a számú ház területéről.) A sírok felett a sírkamra döngölt földpadlózatától átlagban 40 cm magasságban egy második terrazzo padló nyomai is megmaradtak. A falak ettől kezdve zöld és vörös sávokkal festettek voltak. Ostia és Kölnből ismert hasonló építmények példájára (*W. Haberey*, Germania 1934. 21. l. és u. o. *Fr. Fremersdorf*, 274. sk. ll.) a Bécsi-úti sírkamrát is a föld felé emelkedő emeletes építménynek kell elgondolnunk.

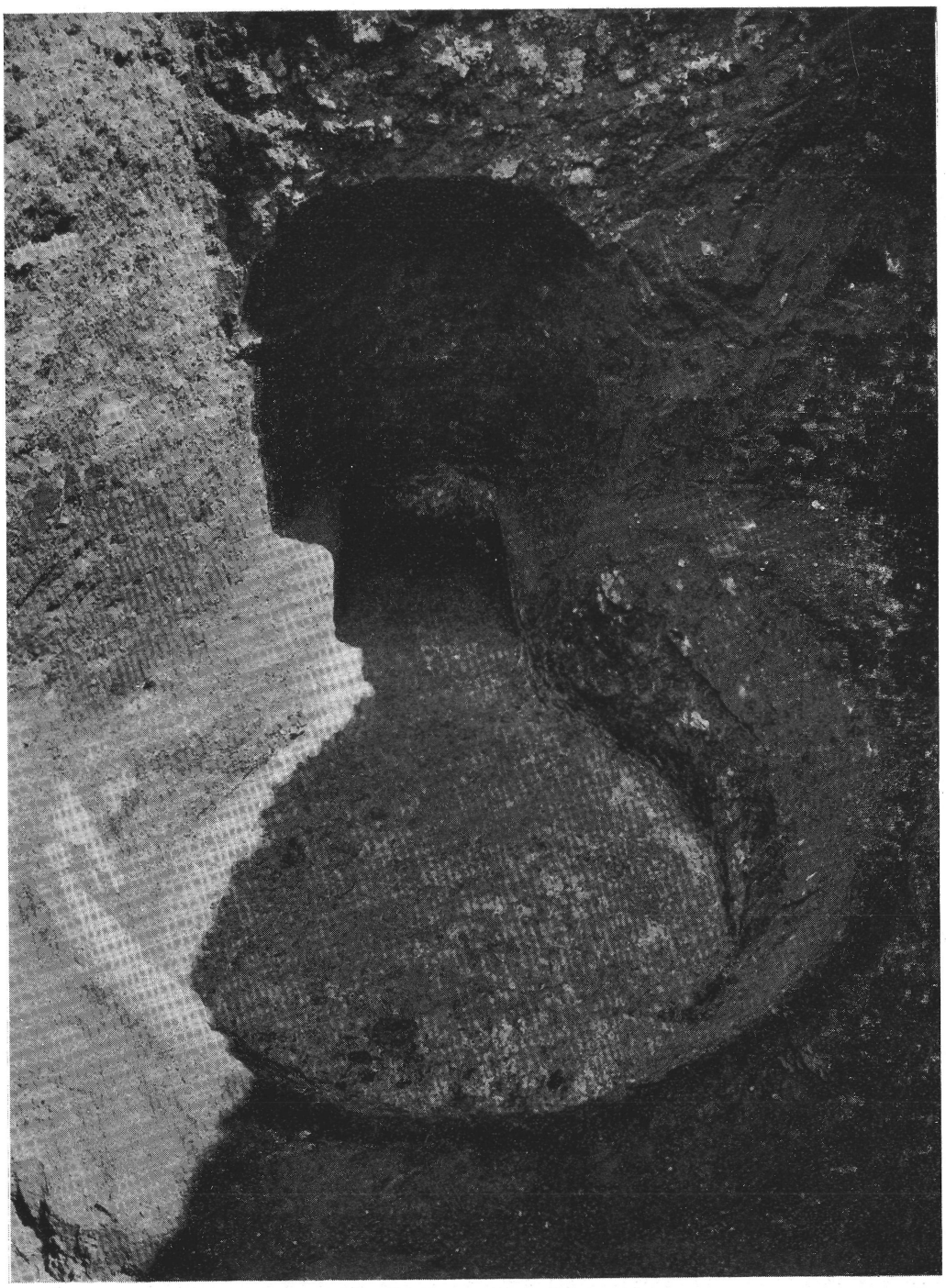

19. kép. — *Középkori mészégetőkemence a Pacsirtamező-utcából.*

A sírkamra déli szomszédságában szabálytalan alakú sírkert került elő. Agyagbarakott falainak vastagsága 50 és 80 cm között váltakozott. Területét újabbkori beásások feldúlták. Földpadlózatán szétdobált emberi csontok hevertek. Északi fala mentén kőlapok között csecsemő megcsonkított csontváza feküdt. Keleti részén a padlózat alatt 1·10 m mélységben égetett sírt találtunk. Elszenesedett csontok és farészecskék, valamint hamu utaltak arra, hogy a halottat a sírban égették el. Ládika fogantyúja s kis trébelt bronz lemezdarab (17. kép), pár üveggyöngy képviselte a szegényes mellékletet.

A háztelek déli határán egy második sírkert is előkerült erősen lepusztult állapotban. Közepén égetett sír nyomát találtuk, míg keleti végében É—D irányban kinyujtott férfi csontváza feküdt. Feje hiányzott. Kezei a medence felett voltak összekulcsolva. Jobb alsó lábszára mellett sárgamázas füles kancsó feküdt.

A két sírkert közötti területet tégla, illetve szabálytalan kövekből összeállított sírok foglalták el. Összefoglalóan megjegyezhetjük, hogy a kinyujtott csontvázak É—D irányban helyezkedtek el, fejjel É felé. Kezek a medence felett voltak összekulcsolva. (V. ő. 18. kép) Egy esetben megfigyelhettük az újabb betemetkezés nyomát is, amikor a korábbi csontvázakat a sír egyik oldalára tólták s helyükbe fektették az új holttetemet. Ezen a részen feltárt sírok érintetlenek és gazdagok voltak mellékletekben. Üvegpoharak, mázas kancsók általában kettesével kerültek elő a sírokból, mint pl. Intercisa (*Paulovics I.*, Arch. Hung. II. 1927, XXI., XXII., XXVIII. sirok) és Zengővárkony (publikálatlan) hasonlóképp IV. századi temetőiben. A női csontvázaknál nem hiányoztak a különböző színű üvegpasztagyöngyök, fibulák, bronzszálakból sodrott, vagy keskeny vaslemezből kalapált, illetve csontból készített karperecek. A II. Constantiustól—Gratianusig terjedő éremmellékletek a IV. század második felébe utalják ezeket a sírokat. A fentebb említett nagyobb sírkamara is ebből a korból való. Az égetett sírok viszont minden valószínűség szerint annak a korai temetőrésznek északi szegélyét jelzik, amelyet a Bécsi-út 86. és a Bécsi-út 90—92. szám alatti városi bérházak területéről ismerünk. A korai égetett és késő IV. századi csontvázas temetkezés közötti időben területünkön nem temetkeztek. Ekkor a telek északi részén egy nagyobb méretű épület állott, amelyről föntebb emlékeztünk meg. A III. századi temetőrész a Bécsi-út 100. (Growe-féle kalapgyár) 102/a és 102/b (Schmidt-féle) telkek területét foglalta el. (V. ö. Bp. R. X. 1. sk. 54. sk. ll. — CIL. III. 15160—64. s más publikálatlan darabok.) A IV. században ezt a részt felhagyták s újból a 98. szám alatti területet vonják be temetkezés céljaira. A fentebb említett *Flavia Paula* sarkophag előlapjáról azt is valószínűsíteni tudjuk, hogy a korábbi északabbra fekvő temetőből hurcolták el.

Négy kisebb szemétgödröt is találtunk a Bécsi-út 98. számú háztelken. A változatos kerámia közül felemlíthetünk egy *Drag.* 37. típusú terra sigillata tálat, *Déch.* 313 és 333, illetve *Oswald*, XC. A díszítés változatával La Graufesenque egyik gyárából, több pannoniai sigillata utánzatot, néhány rhaetiai edénytöredéket, s egy vastagfalú, rózsaszínűre égetett edény darabját applikált szőlőindadísszel.

1942 áprilisa és június között a **Bécsi-út 104. számú** ház udvarrészét kutattuk át. A sírmező idáig már nem nyúlott fel. A telek északi felében egy kb. $12 \times 7{\cdot}5$ m nagyságú, kvadratikus épületet ástunk ki. Alaprajza, keletrenyíló hosszanti folyosó mögött elhelyezkedő, két nagyobb helyiséget mutatott. Az átlagban 50 cm vastag falak habarcsba rakott mészkőből épültek *opus incertum* technikával. A DNY-i szoba fűtött volt. A *praefurnium* a szomszédos, északi szobából nyílott és a szokásos módon megoldott fal áttörés után a kifalazott fűtőcsatorna a szoba nyugati falához futott, ahol T alakban szétágazott. A fűtött helyiséget egyszerű falfestés díszítette. A fehér alapú lábazaton elstilizált, barnaszínű rozetták váltakoztak vonalak és foltokkal dekorált mezőkkel (V. ö. : *Rhé Gy.*, Balácza. 44. l., 4. kép). Vörös színű, 5 cm széles vízszintes sáv zárta le a lábazati részt, amely fölött vörös keretekbe foglalt középmezők foglalták el a felső falfelületet. Ez az egyszerű dekorációs rendszer a korai aquincumi falfestmények csoportjába tartozik s a II. század első harmadába helyezendő. A század végén egyszerűen mésszel

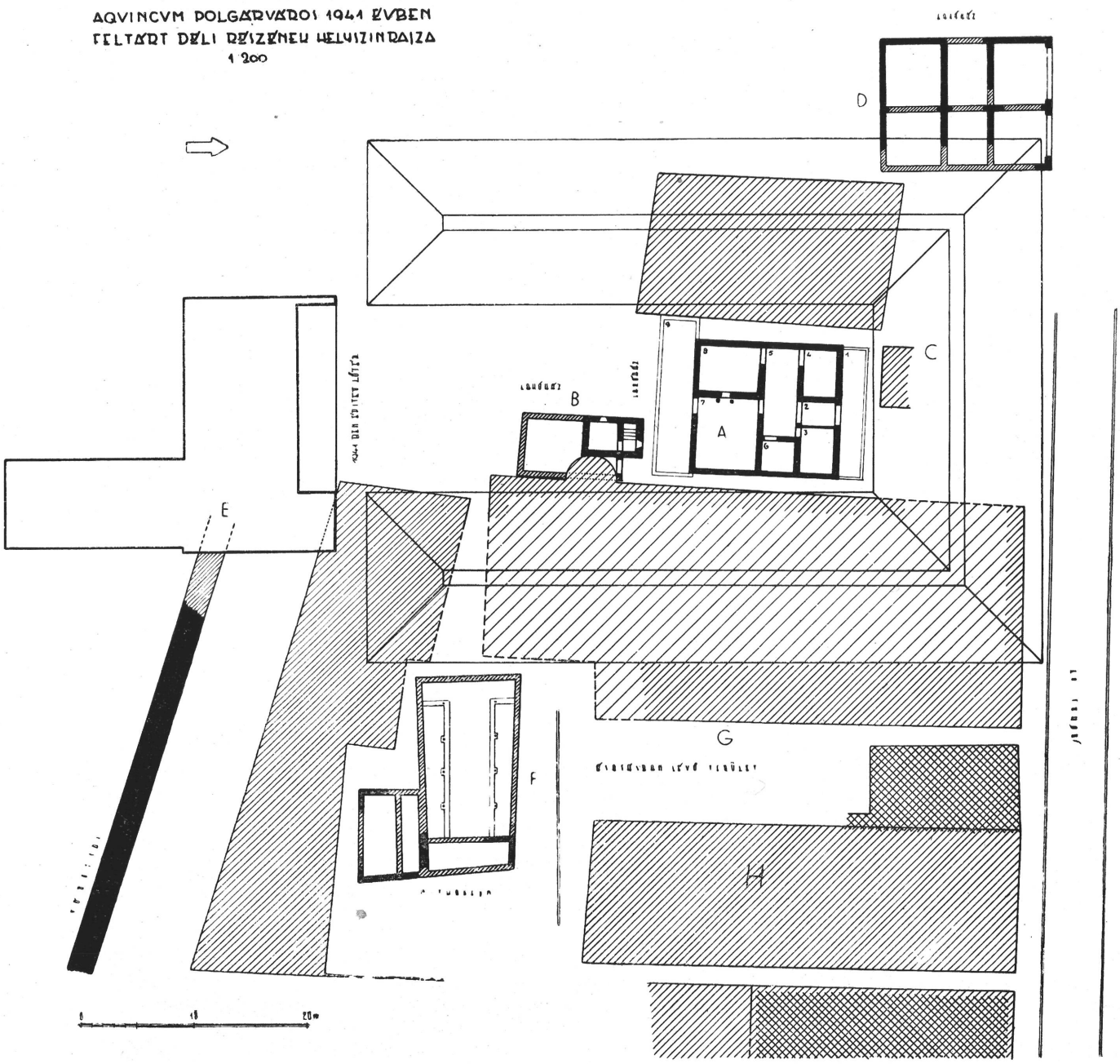

20. kép. — *Az aquincumi polgárváros 1941 és 1942-ben feltárt déli részének átnézeti helyszínrajza.*

festették át a falat. (Hasonló eljárást ismerünk pl. Emonából: *W. Schmid*, XV—XVI. Bericht (1923/24) der Röm.-Germ. Komm. 1925. 21. l. = Ö. Jh. XIX—XX. 1919. Beibl. 163 h.) A festett szoba padlózatáról egy ólommaszkot szedtünk fel. (V. ö.: *A. Bauer*, Vjesnik. 1936. 1. sk. ll.). Kora, a II. század első fele. Az épületen kívül nyugati irányban egy kisméretű emelvényt találtunk, amelyet élére állított téglalapok vettek körül, belsejét pedig téglaporral kevert habarcs fedte. Az épület déli szomszédságában csatorna húzódott K—Ny-i irányban, amely az épület DNY-i sarka közelében dél felé elkanyarodott. A csatorna nyugat felé egy kisebb kövekkel kirakott vízgyüjtőbe torkollott, amelyet a Kiscelli-domb vízerei tápláltak. Ezt a medencét a part omladékos volta miatt nem állott módunkban kitisztítani.

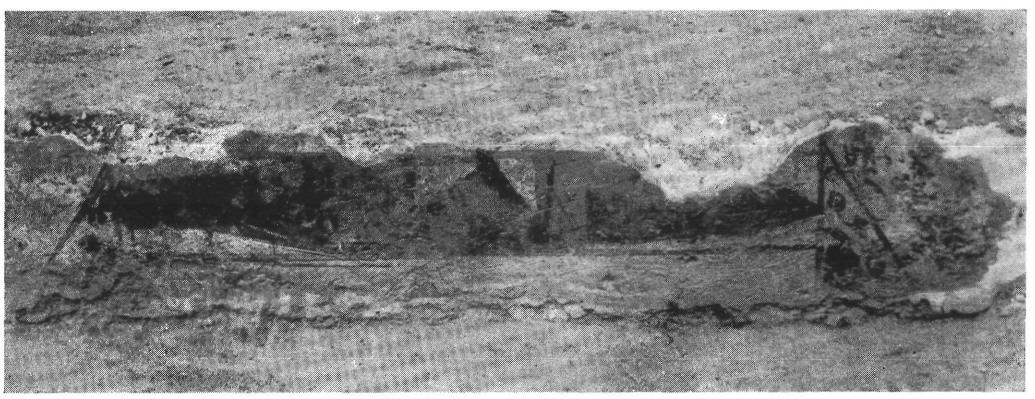

21. kép. — *Színes márványberakást utánzó lábazati festés az aquincumi festő lakásából.*

A **Vályog-utca 10. számú** telken épületalapozás alkalmával 1942 decemberében egy téglasírt s közelében két csontvázat szedtünk ki. A téglasírban férfi és nő teteme feküdt. Egy vöröses-barna és zöldmázas kancsót, két üvegpoharat, bronz-, vas- és csontkarpereceket emeltünk ki a IV. századi sírokból. Korábbi időkben (II. sz.) 8·20 m széles, terrazzópadlós, festett falú épület foglalt itt helyett, amelynek csupán nyugati szárnyát mérhettük fel. Az elpusztult épület terrazzópadlózatába, illetve a falakba vágták be a IV. századi sírhelyeket.

1942. év tavaszán a **Pacsirtamező-utca 62. számú** ház telkén húztunk egy Ny—K irányú kutatóárkot. Az újabbkori feltöltés alatt 3·10 m mélységben 2·60×1·65 m nagyságú (szájnyílás 60 cm széles) középkori mészégető kemencét tisztítottunk ki (19. kép). Az alatta húzódó agyagos rétegben 3·90 m-ig mentünk le.

Aquincumi polgárváros. 1941 júliusában a III. kerületi Levente Lőtér alapozási munkálatainál a kubikusok egy római magánlakásra találtak rá. Az Intézet csak augusztus elején szerzett erről tudomást, s ekkor gyorsított ütemben kellett elvégeznie a rendszeres kutatást. A négyszögletes alaprajzú, kereken 18×12 m nagyságú magánház É és D felé egy-egy porticussal rendelkezett (20. kép, A épület). A köztük fekvő tulajdonképeni lakórész hét szobára oszlott. Az épület világos, könnyen áttekinthető alaprajzi elrendezése a kisebb *villa rustica*k beosztására emlékeztet, s már ez a körülmény is külön helyet biztosít részére az eddig ismert és sokkal komplikáltabb aquincumi magánházak sorában. Épületünknek igazi jelentőséget azonban az a gazdag falfestészet kölcsönöz, amelyet a töredékek gondos összeállítása után, lényeges vonásaiban összeállíthattunk.

A dekorációs rendszer és az ennek keretében alkalmazott egyes díszítőelemek a Kr. u. I. századi itáliai-pompeii stílusok hagyományait tükrözik vissza. Leírásukat e helyen egészen

röviden adjuk, a részletes publikációra utalva (*Nagy T.*, Laureae Aquincenses. II.). A lábazat legtöbb esetben folt és vonaltechnikával márványerezést utánoz, egy esetben színes lapocskák festésével a márványintarzia benyomását kelti (21. kép). (V. ö. pl. : *Trierer Ztschr.* 1934. 34. l.) A középső falfelület különböző nagyságú mezőkre volt osztva. A lakószobákban a nagyobb mezőkben felül hármas girlanddíszt (22. kép) (legjobb pannoniai analógia ehhez egy vindobonai töredék : *H. Kenner,* Jbuch d. k. u. k. Zentral.-Komm. II. 1904. Fundbericht) középütt ágon pihenő madár alakját festették meg. A keretező keskenyebb mezőkben növényi kandeláber foglal helyet, amelyek gombaalakú ernyőin pajzsszerűen elhelyezett madárkák tekintenek egymásra.

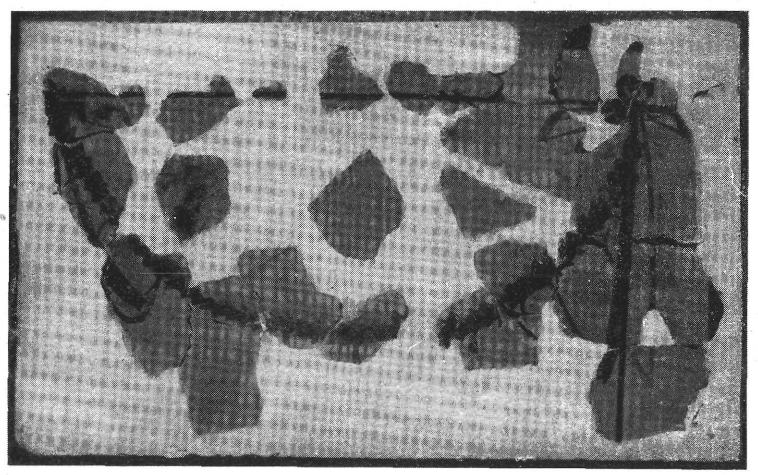

22. kép. — *Girland-dísz az aquincumi festő házából.*

A fehéralapú falfelület felső lezárását zsinórdíszből, majd két delphin között elhelyezett talpas serlegből álló stukkó-keret jelezte. (Azonos darabot közöl : *Nagy L.*, Arch. Ért. 41. 1927. 114. l. és *Fr. Lorger,* Časopis, 1934. l. t. 2. kép.) Ettől a dekorációs rendszertől a déli porticus festészete egyedül a színskálában tért el. A lila alapszínű lábazaton vízinövények között fehér tollazatú vízimadarak foglaltak helyet, akárcsak az ismeretes poetoviai lábazaton. (*V. Skrabar,* Jahrb. d. k. u. k. Zentral. Komm. 1904. III. tábla, *a)* kép.) A középső falfelületen különböző nagyságú egyszínű mezők sorakoztak fel. A nagyobb vörös és sárga mezők közé keskenyebb feketealapú sávok iktatódtak. Ez utóbbiakat fínom ecsettel meghúzott sárgás-barna szárú, zöldlevelű növénykandeláber töltötte ki, míg a nagyobb középmező belső vonalkeretére felfüggesztett virágfüzérek foglaltak helyet. Magánházunk falfestészetén még nem érződik a Hadrianus uralkodásával nálunk is beköszöntő klasszicizmus ereje. A festett falfelületek díszítő elemei és az egész dekorációs rendszer még szorosan kapcsolódik az itáliai-pompeii 3. és 4. stílusokhoz. Kétségtelen továbbá, a jobb híján 2. inkrustációs stílusnak nevezhető irány (V. ö. : *R. Pagenstecher,* Alex. Studien, 1917. 20. sk. ll. és Nekropolis, 1919. 168. sk. ll.) ismerete és követése a márványutánzást mutató lábazatoknál és párkányoknál. Festőnk kimutathatólag Balácán is tevékenykedett, e nagyméretű, díszes villaépület első kifestésénél. Lehetséges, hogy megfordult még Vindobonában és Poetovióban is. Aquincum ennek a valószínűleg itáliai festőnek egyik utolsó állomáshelye volt. Az aquincumi falfestmények keletkezési idejét Traianus uralkodásának végső, vagy Hadrianus első éveire kell tennünk.

Az apró leletek közül először is öt darab különböző nagyságú, egyenesfalú (*Behn*, 275. típushoz közelálló) agyagtégelyből álló festőkészletet kell megemlítenünk. A tégelyek belső falain rászáradva sötétvörös, sárga és zöld festékréteg őrződött meg. Kémiai összetételükben is azonos színeket használtak magánházunk falfestésénél, ami valószínűvé teszi, hogy festőnk ennek a villaszerű épületnek egyben tulajdonosa és lakója is volt. A tégelyekkel együtt négy darab firmamécses került elő OCTAVI, VRSIOF, FAOR (alatta *flabellum*), FRONTO, továbbá

23. kép. — *Állatjelenetes volutásmécses a festőlakás területéről.* (1/1)

egy három- és egy ötlángú mécses, mindkettő FABI bélyeggel. A lakás szobáinak padlózatáról 131 darab terra sigillata-töredéket gyüjtöttünk össze. Mesterjelzés csupán egyetlen egy darabon szerepel, amely DIVIX F bélyeggel a Lezouxban 75 és 100 között dolgozó *Divix(*tus) nevét említi. (*Déchelette*, I. 162. és 182. l.) Előfordulnak még a következő fenékbélyegek: MARCELLI, MVETVLLI, MV, DRAV, ..AVINVS, ...I-M. Ezek közül Marcellus rheinzaberni mester. (*R. Knorr*, Cannstatt. 37—41 ll.) Szórványos leletet képvisel a festőlakás területéről a 23 képen bemutatott 8·6 cm hosszú (fenékátm.: 3·5 cm) barna színű, egylángú, szép volutásmécses, diszkuszán vadkan hátát marcangoló kutyával.

A festő lakásától délre 4·20 m távolságra egy 5·10 × 3·45 m nagyságú pinceépület került elő. (20. kép, B épület.) Falai 45-50 cm vastagok s alaprajzában a máshonnét is ismeretes pincék szokott alakját mutatta. Nyugatról nyílott a bejárat s falépcsők vezettek a szűk kis előtérbe, amelyből keskeny ajtón keresztül lehetett a pince déli, tágasabb helyiségébe jutni. Padlózata

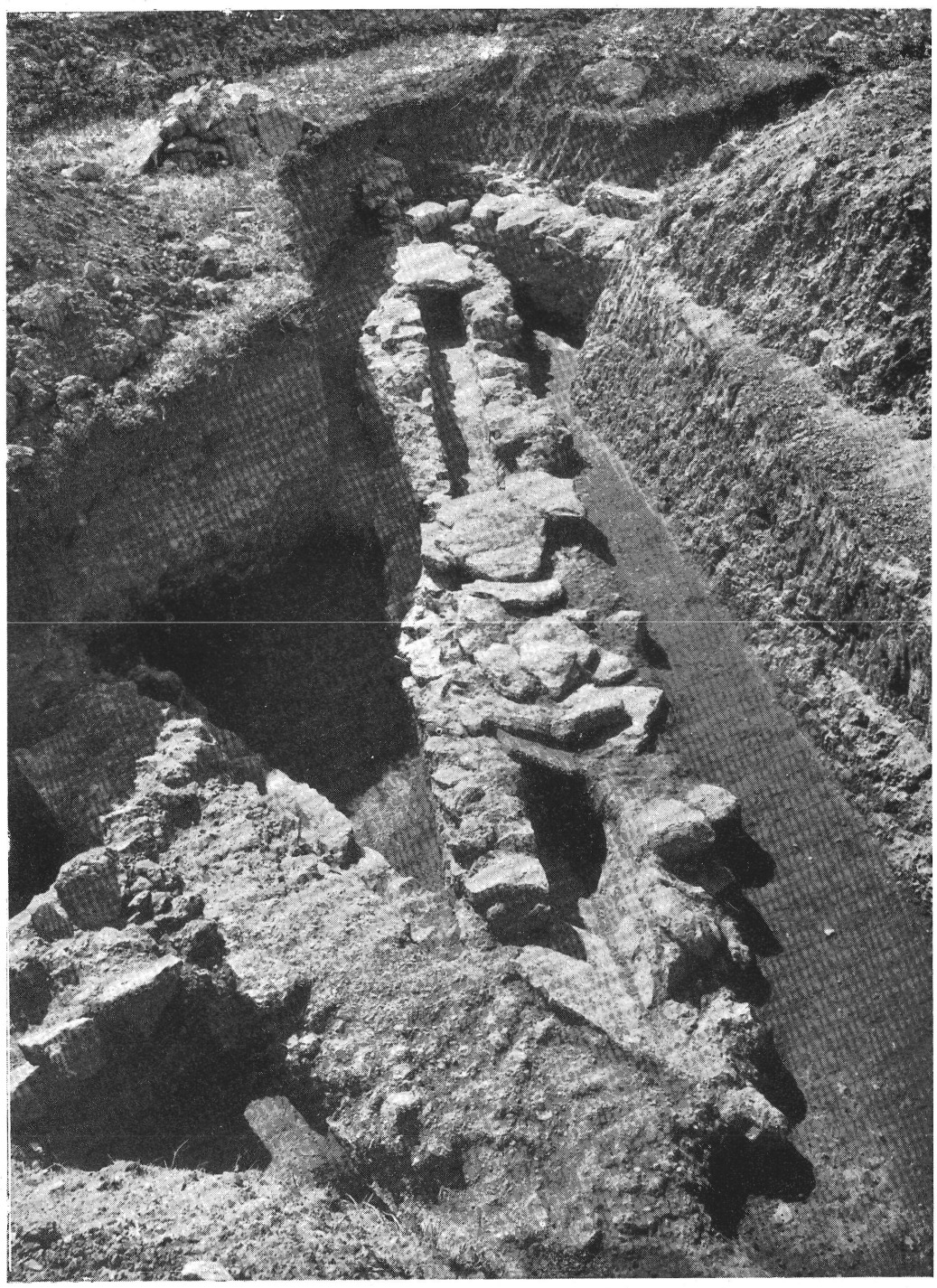

24. kép. — *A feltárt déli városrész nagy gyüjtőcsatornája.*

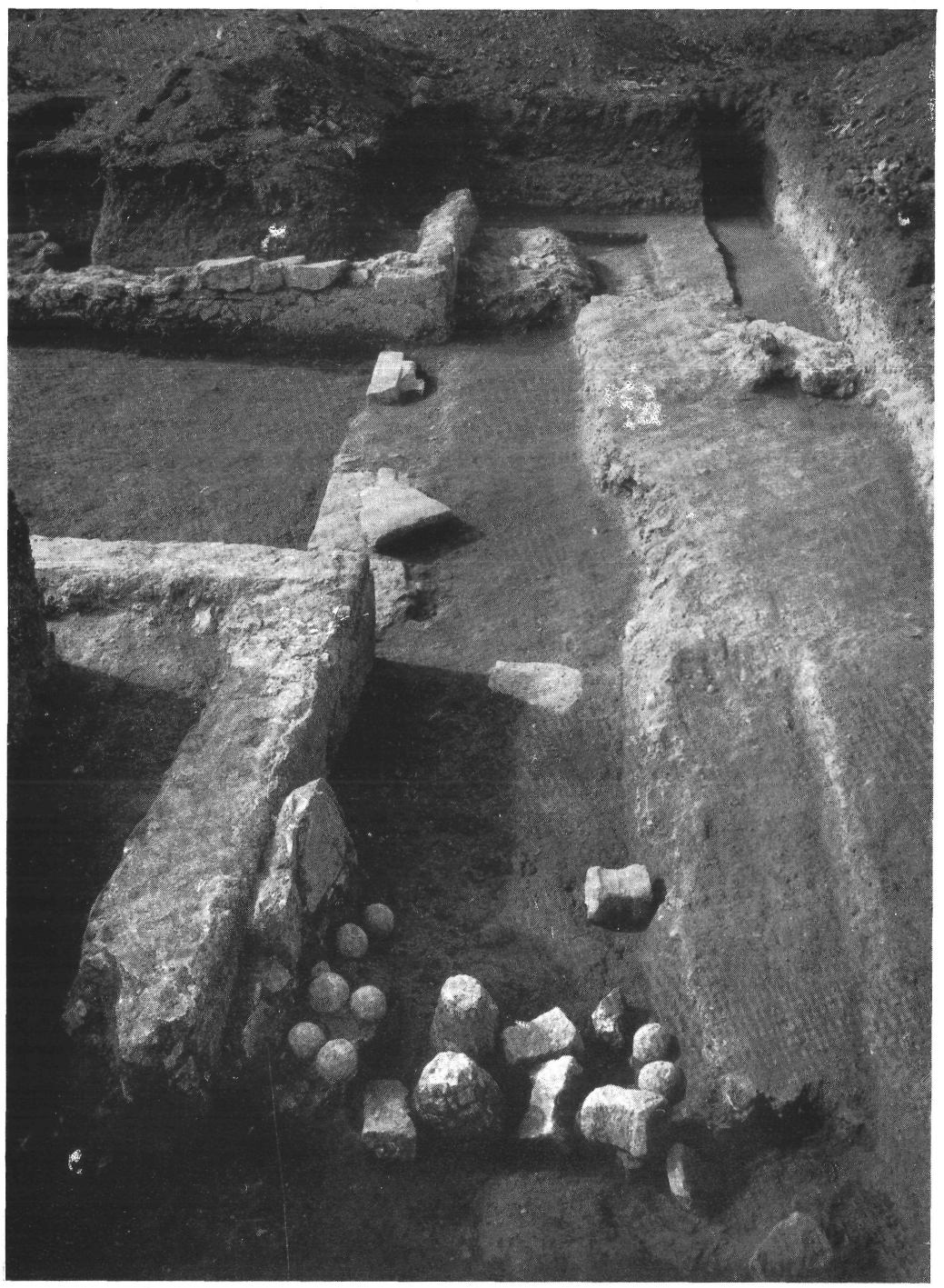

25. kép. — *Az újonnan feltárt mithraeum szentélyrésze a kultuszinventár darabjaival.*

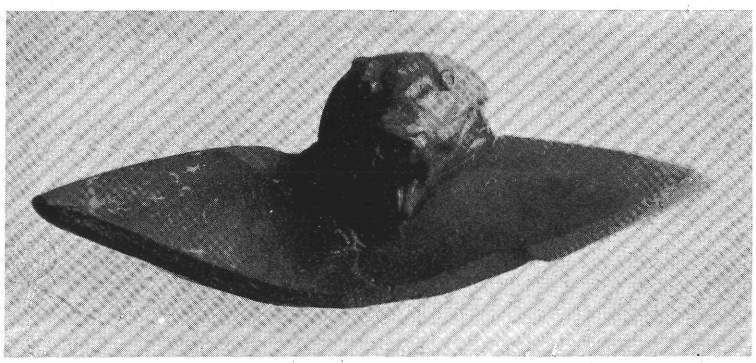

26. kép. — *Kutyafejes sigillata tál töredéke a mithraeumból.*

igen mélyen feküdt s a feltörő talajvíz következtében nem is tudtuk elérni. Nyugat felé e nagyobb térnek két rézsű-falú ablaka nyílott. Másodízben kaptunk itt a polgárváros területén aránylag jó fenntartásban egy pinceépítményt. Az északabbra fekvő festőlakáshoz tartozott s annak udvarrészén volt elhelyezve. A pince bejárati része előtt észak-déli irányú csatorna húzódott, amely a festőlakás déli porticusa előtt élesen nyugat felé kanyarodott. E csatorna futását dél felé is tovább követhettük, ahol megkerülve a pincét, kelet felé fordult s a városfal közelében egy nagy gyüjtőcsatornába torkollott (24. kép).

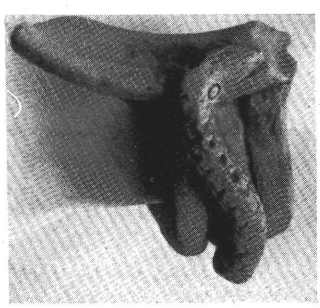

27. kép.
Kígyós-edény töredéke.

A későbbi időkben a pince és közvetlen környékét elplanírozták és egy nagyobb épület területébe vonták be. Ennek az épületnek nagyobbik, keleti fele, a Lőtér keleti töltése alá húzódott s ezért nem volt lehetséges egészében feltárni. Nyugati záródását egy habarcs leöntéses apsis jelentette, míg kelet felé, a töltés lábánál tűnt elő az épület észak-déli zárófala. Ehhez a későbbi, a III—IV. századra tehető periódushoz tartozott az az épületrész is, amelyet festőlakásunktól északra vagy 1½ méterre találtunk meg (20. kép, C épület). Alapozása magasan feküdt, ezzel is már jelezve a későbbi kort, amelyben épült. Mindössze délnyugati sarokrésze került elő, ahol egy igen keskeny, 50 cm széles folyosórész a felsőbb emeletre szóló lépcsőház lehetett.

A Lőtértől nyugatra, a Mezőőri-lak mögött egy 15 × 11·5 m-es négyszögletes alakú kisebb magánházat ástunk fel *1941 októberében* (20. kép, D épület). A bejárat északra

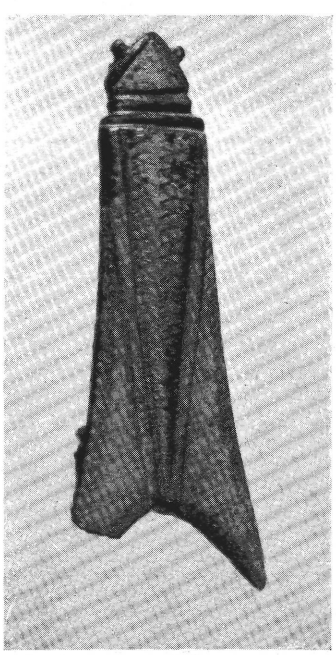

28. kép.
Kétszárnyú cikádafibula az aquincumi polgárváros területéről.

nyílott, s a küszöbkövet még *in situ* találtuk. Faltechnika : törmelék mészkövekből készült *opus incertum*, míg a falak szélessége átlagosan 60 cm. E kisebb magánlakás hat szobából állott s padlózata egyszerűen döngölt föld volt. Alaprajzi elrendezése még leginkább az ú. n. »nagy lakóház« nyugati traktusával vethető össze. (Bp. R. I. 117. l.) Az apró leletek közül felemlíthetjük a *legio II. adi.* körkeretbe foglalt téglabélyegét, amelyből csak az AD betűk maradtak meg. Katonabélyeg igen ritka a polgárváros területén. Kuzsinszky a keleti közfürdő melletti magánházakban talált 3 db LEG. II. AD. bélyeges téglát. (Bp. R. III. 1891. 137. l.) Említést érdemel még több Drag. 37 típusú táltöredék, köztük egy REBVRRIOF mester jelzésével került elő, továbbá egy 16 cm magas »rhaetiai« serleg, mely ennek az árunak korai változatát mutatja. (V. ö.: *Fr. Drexel*, Faimingen. ORLi. 35·80. sz.) Kiszedett faltörmelékből való Hadrianus nagybronza *(Cohen*[2], 342).

29. kép. — *Fiatalabb kőkori csupor Pomáz területéről.*

E magánlakástól délre 2·20 m mélységben É-D irányú kövezett úttest került elő. Teljes szélességét a Lőtér és a Villamos Centrálé kerítése miatt nem állapíthattuk meg. *1941 szeptemberétől* kezdődőleg a polgárvárosnak a Lőtér, a Schütz-féle vendéglő és a Névtelen-utca között fekvő legdélibb szegélyrészét ástuk fel. Erősen kiszedett állapotban találtuk meg a déli városfal egyik részét (20. kép, E jelzés). Az alap szélessége 2·10, míg a felmenő falé 1·90 m volt. A fal futása nagyjában NyNyÉ és KKD irányban haladt és a Villamos Centrálé délnyugati sarka irányába futott, ahol már 1931-ben rátaláltak egy vastag falra (*Nagy L.*, Laureae Aquincenses. II. Sajtó alatt). Kétségtelen, hogy az akkor talált falrész is a városfalhoz tartozik.

30. kép. — *Címeres padlózati tégla a pomázi (Klissza-domb) gótikus templomból.*

A városfaltól északra egy kb. 8 m széles sávot nem vontak be az építkezésbe. Ezen üresen hagyott sáv után következett csak a legközelebbi épület déli zárófala. Az épület lábával észak felé mutató L alakot ad vissza és kisebb nagyobb termekre, szobákra oszlott. Csak részben kutathattuk át. Az előkerült kerámia alapján építési korát a II.—III. század fordulójára tehetjük.

Ezen L-alakú, valamint a föntebb említett pincére részben ráépült apsisos épület között két **Mithras-szentélyt** ástunk fel (20. kép, F épület). Részletes publikációjuk folyamatban van s beszámolónkban azért csupán rövid leírásukat adjuk. Az első szentély (kb. 17 × 9 m) a mithraeumok szokásos téglalapalakú formájában Ny—K irányban épült. Bejárata keletről nyílott. Két kisebb előcsarnok *(apparitorium* és *pronaos)* után következett a szorosan vett szentélyrész, a szokásos hármas beosztással: középen a mélyebb *cella*, kétoldalt a magasabban fekvő *podia*. A pódiumfalak a szentély hátsó zárófalába kötöttek. Éléje 2·40 m széles, fülkés postamenset építettek. Egyszerű, sávos festést mutató falfestménytöredékeken kívül említésre méltó kultusztárgy nem került elő. Az előcsarnok szélességében délfelé, 7·90 × 5·90 m nagyságú, kisebb négyszögalakú terem csatlakozik szentélyünkhöz. Más ismert példák után (*Cumont*, T.

et M. II. 25 l., 86. kép, 492 l., 429 kép.) ebben a mithraisztikus közösség gyülekezőhelyét láthatjuk. Szentélyünket korán felhagyták. Terrazzo-padlózatát többszöri elöntésre valló igen vastag agyagrétegeződés borította. Legfelső rétegként ledöngölt földpadló jelentkezett, amely egyúttal a második szentélynek a padlózatát képezte.

Ez az utóbbi, az előbb leírt mithraeum alapfalaira (szentély), illetve közvetlenül azok mellé (előcsarnok) épült kisebb változtatásokkal. Eltérést jelent így többek között, hogy a

31. kép. — *Férfifej a pomázi oszlopfőről.*

korábbi *pronaos* keleti felét az *apparitorium*mal együtt egyetlen nagyobb előtérré foglalták össze s ennek megfelelően a szentélyrészt is meghosszabbították. A pódiumok mellvédfalai sem a szentély hátulsó zárófalához futottak, hanem előtte 2 m-rel a hosszanti oldalfalakhoz kapcsolódtak. Megújították a korábbi mithraeum déli részén kiásott gyülekezőtermet is, nagyobbrészt a régebbi alapok felhasználásával. Leletekben ez a II. szentély igen gazdag volt. A *cella* bejárata mellett a liturgiából jól ismert márvány kifolyótál töredéke feküdt. (V. ö. : *R. Forrer*, Das Mithra-Heiligtum v. Königshofen bei Strassburg 1917, 30 sk. ll.) Szomszédságában a Mithras-szentélyekből seholsem hiányzó mészkőből faragott oroszlán töredékét találtuk. A bejárat közelében, a jobboldali pódiumfal mellett állott a következő feliratú mészkőoltár : *Fonti Dei* (sic!) *Iul. Severus pro se et suis v. s. l. m.* (V. ö. : *Fr. Cumont*, Die Mysterien d. Mithra. 1923. 103 sk. ll.) Vele szemben, a déli pódiumfal mellett puha homokkő oltárka volt elfektetve. Vörös miniummal festett felirata értelmében egy bizonyos *Silvanus* rótta le érdem szerint fogadalmát. A *cella* hátsó részén 3 db hasas, vörösmázas, háromfülű kultikus edény feküdt alacsonyabb kőpostamensen. (V. ö. a Schütz-féle vendéglő melletti

fazekastelep hasonló darabjait.) Mellettük a nagy oltárkép egyes töredékei hevertek, míg ennek többi darabjai a szentély északi szárnyában feküdtek egymásra hányva (25. kép). Ugyanott a templom kultusz-inventárjának nagyobb részét, úgymint: négy darab 22—34 cm magas, puha homokkőből faragott pyramisalakú pineát, továbbá hét darab feliratnélküli homokkőoltárt (V. ö.: *J. Welkow*, Bull. de l'Institut. d'arch. Bulgare. VIII. 1934. 88—89. ll., 76. kép és *Fr. Cumont*, T. et M. I. 115—166. ll.), három firmamécsest és tizenegy különböző átmérőjű kőgolyót is megtaláltuk. További tizenkét kőgolyót a *cella* padlózatáról, illetve a pódiumfalak tetejéről szedtünk össze. A legkisebb átmérője 6·5 cm, míg a legnagyobbé 12 cm. Dormagent is beleszámítva, ez eddig a legnagyobb ismert kőgolyólelet mithraeumból. Szimbólikus értelmük ma még nem világos. A mécsesek, kőgolyók és a termékenységre utaló pineák szomszédságában feküdt egy Venus-lényegű istennőt gyümölcsös kosarat tartó gyermek társaságában ábrázoló terracotta-relief. Felemlíthetjük még egy sigillata tál töredékét (26. kép). Az edényfül kutyafejben végződik. Darabunk unicumnak számít a Mithras-emlékek körében. Jól ismeretes viszont az ú. n. kígyós edények csoportja. (Utoljára erről: *E. Swoboda*, Ö. Jh. XXXV. 1936. 1. sk. ll.). Egy ilyen vörösmázas edénytöredék mithraeumunkból is napvilágra került (27. kép). A pódium és a szentély falai festettek voltak. A szentély hátsó zárófalát stukkó-aedicula díszítette. Ez elé állították a mithraeum nagy oltárképét, amelyet a töredékek alapján teljesen helyreállíthattunk. E belső elrendezéssel kapcsolatban utalhatunk Doura-Europos egykorú mithraeumára (3. periódus), ahol ugyancsak plasztika, falfestészet és stukkó alkalmazásával rendezték be a szentélyrészt (*M. Rostowzew*, Am Journ. Arch. 39. 1935. IV. tábla). A térdre roskadó bikát leszúró isten szoborcsoportja kerek plasztikában van kifaragva, a Hadrianus óta kanónikus megfogalmazásban. Kutya, skorpió s valószínűleg holló járult még a *Μιθρα βουθυτοῦσα* csoporthoz. A posztamensen a dedikálók nevei töredékesen maradtak fenn: .....MPHORUS ET M ....., amit *Sy]mphorus et M(arcus)* ..... egészíthetünk ki. Az oltárkép két oldalán postamensen *Cautes* és *Cautopates* szobra állott. Az előbbi felül félkörívesen kivágott amazonpajzsot tartott baljában. *Cautopates*ből csupán a lábfejek maradtak meg. A sztratigrafia, valamint az apró leletekből nyert érvek mellett a szobrok stílussajátosságai is szentélyünk építési idejét a III. század elejére datálják. A feltárt két mithraeummal együtt most már öt Mithras-szentélyt ismerünk polgárvárosunk területén. A mithraeumok elhelyezkedése az egyes városi kerületeken *(Regio)* belül arra mutat, hogy a keresztény, ú. n. statiós-egyházak (*J. P. Kirsch*, Die Stationskirche d. Missale Romanum. Ecclesia Orans. 19. Freiburg i. Breisgau 1926. 22. sk. ll.) példájára a mithraismus is városi kerületek szerint szervezte meg a hívőket Aquincumban.

32. kép. — *Női és férfi fej a pomázi oszlopfőről.*

Női- és férfifej a pomázi oszlopfőről.

33. kép. — *Proculus signifer sírtáblája Szentendréről.*

34. kép. — *Téglabélyeg Ulcisia castra területéről.*

35. kép. — *A szentendrei tábor keleti főkapuja (porta praetoria).*

A Mithras-szentélytől északra két nagyobb csarnoképület foglalta el a város területét, amelyet még csak részben kutathattunk át. (Lásd 20. kép, G és H-val jelzett terület.) Átlagban 30 m hosszú és 12—14 m széles mindegyik s különböző nagyságú termekre és szobákra osztódott. Már eddig is többszörös átépítést lehetett megfigyelni, amelyek közül az első még a II. század első felére tehető. Egy további átépítés mutatható ki a II—III. század fordulóján, míg utolsó alkalommal, a IV. század elején végeztek átalakításokat. Az apró leletek közül figyelmet érdemel a 28. képen bemutatott kétszárnyú cikáda-fibula, amely a legfelső, a IV. századi rétegből került elő — 76 cm-re a legfelső padlószint alatt. Az egyszerű rovátkolással díszített fibulatest, valamint a forma is ennek az ékszerfajtának magyarországi csoportjára jellemző. Utoljára *H. Kühn*, IPEK. 1935. 85 sk. ll. tárgyalta meg ezeket, a magyarországi példányokat Kr. u. 400 és 500 közé téve. Az aquincumi darab, amely a chersonnesosi és az aquileiai példákkal együtt legkorábbi képviselője e ruhakapcsoló tűknek, most lehetővé teszi, hogy a cikáda-fibula megjelenését a Közép-Duna mentén az eddiginél korábbi időre, még a római uralom utolsó századára helyezzük. (Helyesen vélekedett már *Nagy G.*, Bp. R. V. 1897. 65. l.). Inkább a szarmaták, mint a gótok lehettek ennek a fibula-típusnak korai közvetítői. [Figyelmet érdemelnek ebben a vonatkozásban az ártányi sír cikádaformájú aranylemezei : *Párduc M.*, A szarmatakor emlékei Magyarországon. I. (Arch. Hung. XXV. 1941.) 20 l., és XXIX. t., 55., 57. képek.]

Polgárvárosunk most leírt területét észak felé egy Ny—K irányú, 5 m széles út határolta. Ez hihetőleg a *Kuzsinszky*, Führer I. térképmellékleten C-vel jelölt É—D főútvonalból ágazik ki.

36. kép. — *A praetorium DNy-i sarokrésze, a másodlagosan beépített Hercules-oltárral.*

Kétoldalt 30 cm széles, gondosan kifalazott csatorna szegélyezi. Ennek az útnak megtalálása ezért is fontos, mert a vele párhuzamosan futó s északon a *paedagogium* előtt elhaladó útvonallal együtt, ezek osztották fel az aquincumi polgárváros keleti részét három kerületre. A *Regio* I. a *paedagogium* és az északi városfal közötti terület. *Regio II*-vel jelölhetjük a városrész középponti területét, a nagy közfürdőkkel és a *macelum*mal, míg a déli, a *III. Regio* az új ásatási területet foglalja magába, amelyről fentebb összefoglalólag épp beszámoltunk.

Az aquincumi városias településtől nyugatra, a hegyekben majorsági épületek helyezkedtek el. Ezekről a folyóirat következő kötetében részletesebb feldolgozást talál az olvasó. Ugyancsak kisebb cikkben számolunk majd be a kiscelli Attila-park római köveiről.

A **Remete-hegy** északi oldalán a 16439. hrsz. telken 1940. augusztusában egy felirat és díszítés nélküli szarkofágot találtunk. A helyszínen maradt.

A **Lófejű kút** közelében ugyanezen év szeptemberében felástuk a lebontott kilátótorony területét. Néhány középkori és újabb cseréptöredék került elő, míg falnyomokat nem találtunk.

1938 júliusától—szeptemberig, az Országos Magyar Történeti Múzeum támogatásával **Pomázon** ásatott az Intézet. A *Zdravlyák* nevű domboldalon előkerült Bachenau-típusú (lásd : *Karl H. Swoboda*, Römische u. romanische Paläste. Wien, 1919. 106. l., 51. kép) majorsági épületről és a szerény igényű leletekről az újabb, Aquincum-környéki villa rusticák feldolgozásakor kívánok részletesebben beszámolni.

A Zdravlyák lapos, vízhez közeleső domboldala különben már a történelem előtti időkben alkalmas volt emberi településre. A domb peremén, a faluba vezető dűlőút két oldalán, az Almássy-féle telken és a Mandics-birtokon húzott kutatóárkainkban ismételten jelentkeztek elpusztult őskori tűzhelyek. Ma ezek a felszín alatt 40—50 cm mélyen fekszenek s ezért érthető, hogy a föld- és kertművelés jórészt szétrombolta ezeket. A Mandics-féle birtok déli szélén húzott kutatóárkunkban egy ilyen elpusztult tűzhely mellől szedtük ki a 29. képen közölt 6·1 cm magas csuprot. Durva, fekete agyagból készült. Formája, a behúzott és egyenesen levágott szája, az erősen kiugró vállrésze, a fiatalabb kőkor tiszai kultúrájába sorolja (*Tompa F.*, Budapest Története I. 1942. 27. l. és III. t., 5. kép).

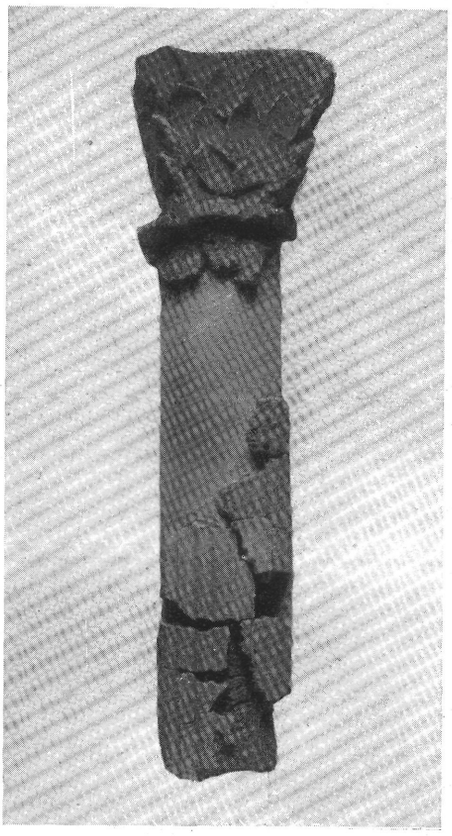

37. kép. — *Stukkó-féloszlop a tábor retentura részének egyik épületéből.*

A Zdravlyáktól nyugatra, légvonalban kb. $^1/_2$ km távolságra fekvő *Klissza*-nevű dombon igen jelentős középkori maradványokat tárhattunk fel részben. Ezeknek publikációját Domanovszky György készíti elő, aki utánunk átvette ezen a területen az ásatások irányítását. Az erre való hivatkozással e helyen csupán összefoglalóan kívánok beszámolni az általam mindössze hat hétig vezetett munkálatokról. Kutatóárkokkal megállapíthattuk egy nagyjában 60 × 100 m-es területre kiterjedő és régebbi alapokra épült XV. századi kastély jelenlétét. (Alaprajzra átmenetileg lásd: *Sashegyi S.*, Pomáz. 1939. 17. l.) A falak vastagsága igen különböző volt. Északon és nyugaton a 2 m-t is meghaladta, míg keleten és délen ennél jóval keskenyebb (0·75—0·90 m között) volt. A falak erős habarcsba rakott szabálytalan mész- és vulkanikus kövekből épültek. Az épület északnyugati részén gazdasági rendeltetésű helyiségek sorakoztak, az északkeleti szárnyon két nagyobb, díszesebb terem, míg az épületkomplexum délkeleti sarkában egy kápolna foglalt helyet. Ez az utóbbi már az Árpád-korban fennállott. A XIV. sz. első felében ezen elpusztult románkori kápolna helyére nagyobb (24 m hosszú) támpilléres, gótikus templomot emeltek. A padlózatot négyszögletes alakú (17·5 × 17·5 cm) címerbélyeges téglák fedték (30. kép). A templom körül temető terült el. Az általunk felbontott sírok a XV. századra utaltak.

A templom körüli udvarrészt kerítő fal délnyugati, 1·36 × 1·36 m belvilágú, négyszögletes tornyának padlózatáról került elő a 31. és a 32. képben bemutatott 25 cm-es magas ablakelválasztó oszlopfő (átm.: 12 cm). Háromnegyed reliefben kifaragva egy szakállas férfi és női fejet ábrázol. (Fényképben közli már *Gerevich T.*, Magyarország művészeti emlékei I. Bpest, 1938. 820. l és *Horváth H.*, Középkori budai fejek. 1941. II-III t., 1* l.). Stílusban a legszorosabban kapcsolódik az esztergomi kőtárban őrzött szentei oszlopfőhöz (*Gerevich T.*, i. m., CXXII. t., 8. kép). A pomázi darab valamivel korábbi ennél s a XIII. sz. elejére tehető. Lehetséges, hogy egy donátor-házaspárt kívánt megörökíteni itt a kőfaragó.

Aquincumtól északra, **Szentendre** *(Ulcisia castra)* területén az 1939, 1940 és az 1942-ős évek nyarán végzett nagyobb ásatásokat az Intézet. (*Dr. nemes Petheő János*, Szentendre város polgármesterének és *dr. Péchy Henrik* ny. I. oszt. ezredorvosnak, Szentendre multja igen érdemes kutatójának e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki megértő támogatásukért. De őszinte köszönet illeti az alábbiakban megjelölt telektulajdonosokat is, területüknek ásatás céljából való átengedéséért.) 1939-ben (lásd : *Nagy T.*, Arch. Ért. 1942. 211. sk. ll.) a tábor

38. kép. — *Részlet a tábor nyugati főkapujából (porta decumana).*

északi frontján, Vajda István ref. lelkész telkén az átlagban 1·20 m széles táborfal egyik szakaszát, valamint egy patkóalakú, közbenső tornyot, dr. Mándy István ügyvéd telkén viszont az ÉNy-i saroktornyokat tártuk fel. A lekerekített, aszimmetrikusan épített torony belterülete 1·50—1·65 m között ingadozik. A nyugati alapfal homlokzati részébe egy feliratos sírtáblát találtunk befalazva, amelynek olvasását a következőkben adhatjuk (33. kép) : *[D(is)] M(anibus) / [/Ael(io) ? P]roculo sig(nifero). leg(ionis). II. ad[i(utricis) p(iae) f(idelis) / an(norum) /|] et. Iul(iae). Optat(a)e. eius vivae [/Ael(ius) ? / / / / /] s. vet(eranus). leg(ionis). s(upra) s(criptae). pater. et. Aem[il(ia) ? / / / / / / pare]nt(es). fil(io). karissimo. et. Ael(io) Procul[ino ? [5 nepoti] vivi. sibi. et Proculo. s(upra)s(cripto). f(aciendum) c(uraverunt).* A téglabélyegek közül a LEG II ADI és a [Q]VVD[RI]BV[RGIVM] különféle változatai fordultak elő, amelyeket Diocletianus korára tehetünk. Ezek a tornyok építésének idejét is meghatározzák.

E toronytól 62·5 m távolságra Ny-ra, a tábor legömbölyített sarkának belső részéhez egy 3·38×3·20 m belvilágú, trapézalakú saroktornyot építettek a II. század végén. Az alsó rétegből való egy Drag. 37. típusú tál fenéktöredéke, *Paternus*, késői lezouxi mester bélyegével, továbbá a Selmec-utcai gyár anyagával rokon vörösmázas és sárgásbarna festésű edénytöredékek. Később ezt a belső tornyot felhagyták és a sarokhoz kívül a Camponából már ismeretes (*St. Paulovics*, Il limes romano in Ungheria. Quaderni dell'Impero IV. 1. 13. l.

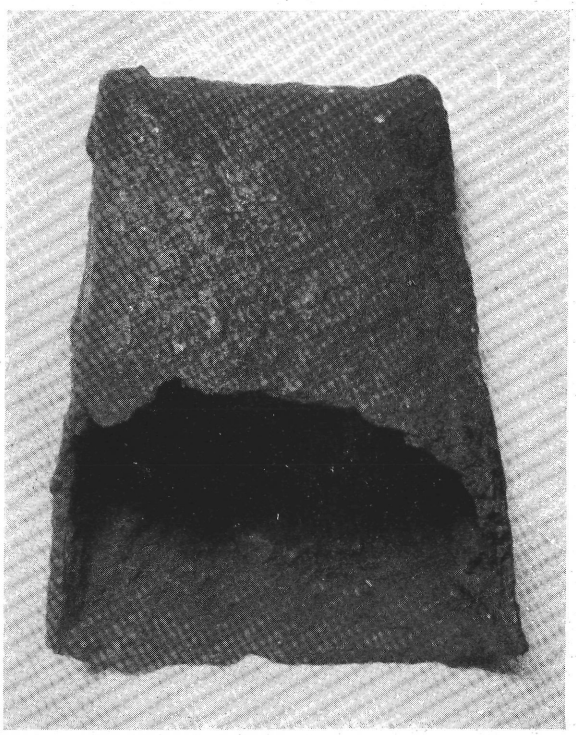

39. kép. — *Vascsengetyű a szentendrei tábor egyik hátsó kaputornyából.*

14. kép) legyezőformájú tornyot építették. [I]OVINI és VPLVPPIVV bélyegek s ezek változatai jelezték, hogy Valentinianus uralkodása idején e tornyot kijavították. A torony belsejében talált sártapasztásos kunyhó faldarabjai utaltak továbbá valamilyen szegényes életre ezen a helyen a tábor felhagyása után is.

1940 július elején a tábor *praetoria* frontja előtt kezdte meg az Intézet az ásatásokat. A Református Fiú és Leányiskola játszóterén megtaláltuk a tábor keleti főkapuzatát, a *porta praetoriat*. A tábor építésével egyidejűleg két négyszögletes, a falsíkból csak kevéssé kiugró kaputorony oldalazta a 4·20 m széles főbejáratot. A nagy mészkőlapokkal kikövezett úttest alatti csatornából COHPT bélyeg *[Coh(ors) P(rima) T(hracum)*. V. ö. *W. Wagner*, Die Dislokation d. röm. Auxiliarformationen. Berlin. 1938. 189. l.], (34. kép) és ennek változatai kerültek elő. [A valószínű olvasást *Szilágyi János* adta meg (Tanulmányok Bpest multjából. IX.

40. kép. — *Ulcisia castra kettős sáncárok-rendszere.*

1941. Klnyt. 61.)] Már a táborfalon belül, a *via praetoria* fölötti törmelékes rétegből valók a LEG HAD és a/ꝵNSA bélyegek, míg a felszín alatt 70 cm-es mélységből LVPP és változatai, s ez utóbbiakkal együtt I. Valentinianus kisbronza *(Cohen*[2] 37*)*. A IV. század elején a keleti főkaput átépítették. A négyszögletes tornyokat felhagyták s eléjük egy-egy, a tábor falsíkjából kiugró, hosszukás és elől lekerekített tornyot építettek (35. kép). A déli kaputorony belsejében egy féloszlopokkal határolt feliratos lap töredékeit találtuk meg, amelyen ... ET MAXIM..... OS... betűk olvashatók.

Július 14.-én kezdtük meg a tábor belsejében dr. Mándy István ügyvéd veteményes- és konyhakertjében, a méréseink alapján már nagyjában meghatározott helyen a parancsnoki épület *(praetorium)* feltárását. Alaprajzában a nyugati auxiliáris táborokból is jól ismert négyszögletes formát mutatta. A *retentura* előtt elhelyezett hosszanti 33×6·5 m nagyságú, téglalapalakú szárnyépület öt kisebb szobára oszlott s a tulajdonképeni parancsnoki részt foglalta magába. A középső nagyobb terem alá volt pincézve. Ebben a tábor szentélyét *(fanum)* ismerhetjük fel, amelyet más auxiliáris táborokban a parancsnoki épületen kívül találtak meg *(A. v. Domaszewski*, D. Relig. d. röm. Heeres 27. 1.). A legszélső, az északi szoba fűtőszerkezettel volt ellátva. Két padlózati niveaut állapíthattunk meg, amelyeket a gyümölcsöskert fái erősen felszaggattak. Az alsó 1·20 méterre a felszín alatt húzódó padlózatból, illetve az e feletti törmelékes rétegből szedtük fel a szentendrei kőtábor építésében résztvett csapattest, a *cohors milliaria nova Surorum sagittariorum Antiochiensium* (?) bélyegeinek különböző változatait (V. ö. *Nagy L.*, Arch. Ért. 52., 1939. 134—5. ll.). Főbb típusok: *a)* CNSSS — *b)* CꝵNSИ — *c)* CꝵSNSS— *d)* CꝵNSSSA. Finoman iszapolt, szürke, későrómai árú és sárgamázas töredékek kerültek itt még elő. A délkeleti falsarok alapjaiban másodlagos felhasználásban (36. kép) feküdt *P. Ael. Aelianus* táborparancsnok *Herculi Aug(usto)* dedikált oltára (Gallienus kora). A praetoriumot is *a fundamentis* újjáépítették Diocletianus korában. A helyreállítást végző csapattest a *legio II. adiutrix* volt, amire a felső 0·60 m mélységű padlószint fölötti törmelékből előkerült /FS ⱧⱭ és két [QV]ΛQИIÞV[RGIVM] bélyeg utal. VPLVP és VPPIV bélyegek a Valentinianus alatti kisebb javításokról tanuskodnak.

Az említett parancsnoki szárny és a *via principalis* között kereken 21×26·5 m nagyságú négyszögű udvarrész foglalt helyet. Kétoldalt, dél és észak felől egy-egy hosszúkás épület csatlakozott ehhez. A kettő közül csupán a déli épületet tárhattuk fel, minthogy az északi, gyümölcsös kert alatt húzódik. Néhány próbaárokkal voltunk kénytelenek itt megelégedni. A déli épület keskeny (0·50 m) alapfalai gyengébb technikával épültek mint a parancsnoki szárnyéi. Raktárépületet láthatunk ebben. I. Constantinus jófenntartású kisbronza *(Cohen,*[2] 632), zöldmázas pohártöredék és egy APLVP bélyeg érdemel említést.

A *praetorium* mögött 3·90 m-re már a tábor *retentura* részén csak részben tárhattunk fel egy négyszögalakú épületet, amelynek kisebb szobái nagyobb udvarrész köré csoportosultak. A táborparancsnok hivatalnok személyzetének irodahelyiségeit láthatjuk ebben az épületben *(Quaestorium)*, amelynek legközelebbi analógiáját a carnuntumi legiós-tábor hasonló alaprajzi elrendezésű épülete nyujtja *(W. Kubitschek—S. Frankfurter*, Führer durch Carnuntum.[6] 1923. 148. l. és I. t., B.) A szobák egyrésze fűtött volt, s keleti ízlésre való festés díszítette. (V. ö.: Eleusis, Athén, Delos magánházait. *G. Leroux*, Exploration arch. de Délos. 1909. 69. sk. ll., *Fr. Wirth*, Röm. Wm. 1934. 78. l.) 41 darab bélyeges téglát gyüjtöttünk itt össze. 38 darab a szír cohors sigláit hozza. A föntebb említett változatok mellett előfordul még: *e)* COHXNS — *f)* CꝵNS — *g)* CꝵNSNSS. 3 darab a COHRT jelzést viseli.

Ettől északra a baloldali principális oldal felé egy hosszúkás, észak-déli irányú épület három szobáját ástuk fel. Az északi, csak részben felásott sarokszoba, légfűtéssel volt ellátva. A falak festettek voltak. Az egyenlő mezőkre osztott lábazat elfektetett, vörös színnel meghúzott rombuszokat mutatott (Hasonló dekorációt említ *Römer Flóris* a közeli dunakeszii tábor területéről, Arch. Közl. XI. 1877. 43. l.). A középső falfelületen különböző nagyságú

téglalap alakú mezők sorakoztak egymásmellé, széles lila sávokkal elválasztva. Egy másik szoba dekorációjához tartozik az a 48 cm magas stukkó-féloszlop, amelyet 37. képünkön mutatunk be. Az oszlopfej hármas levélsora kézzel mintázott. Az épület padlózatáról különböző cseréptöredékeket szedtünk össze. A pár darab Rajna-vidéki sigillata, a vörös festésű és az egyszerű konyhakerámia mellett külön felemlíthető egy fekete mázas csésze töredéke,

41. kép. — *Légfűtéssel ellátott helyiség a szentendrei canabae területéről*

perem alatt keretbe foglalt benyomott genius alakjával. A nagyszámmal előkerült téglabélyegek mind a szír cohorstól valók. A COH (X/ jelent csak a fentebb említett típusokkal szemben új változatot.

1940 augusztus havában a tábor *decumana* frontjára mentünk át, ahol a hátsó főkapuzatot *(porta decumana)* tártuk fel. (38. kép.) A korai, közel egyforma nagyságú (2·80 × 3·50 m) kaputornyok 1—1·10 m vastag puha mészkőből épült falai feltűnő jó állapotban, négy kvádersor magasságban maradtak fenn. A döngölt padlózatot ismételten felemelték. A legalsó rétegből kerültek elő terra sigillata töredékek és azok pannoniai utánzatai. A legfelső padlószint törmelékéből a szír cohors ismert változatú bélyegei. Ezek közül egyet az északi torony falából szedtünk ki. A tornyok közötti 17 római láb széles úttestet egy alkalommal fölemelték. Az alsó úttest keresztmetszete a következő rétegződést mutatta: alul szabálytalan, úgynevezett

»bombakövek«, majd fölötte egymás után következtek apró kőzúzalék, habarcs, finom téglapor, nagy kőlapok. A felső úttest alapjaiba korábbi sírkő és oltárköveket is beépítettek. Innét szedtük ki a *Genio t(urmarum)et Epon(a)e* ajánlott oltárkövet, amelyet a szír cohors *Iul. Victor* nevű katonája emelt a 241-ik esztendőben. Eredetileg ez az oltárkő a Waczek-villa területéről ismeretes istállók egyikében állhatott. A felső úttest anyagából a szír cohorstól 6 darab, a *legio II. adiutrix*-tól 1 darab bélyeges téglát kaptunk. Egy későbbi időpontban a hátsó főkapuzatot félköríves kiugró toronnyal falazták el. Ennek példáját ismerjük Intercisából *[Paulovics I.,*

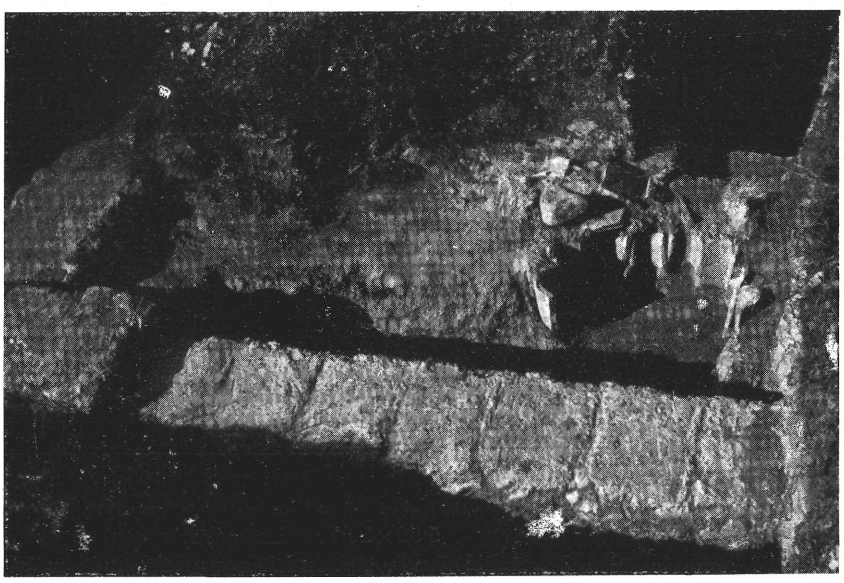

42. kép. — *Tetőtéglákkal kibélelt szegényes tűzhely Ulcisia castra canabaejából.*

Il limes romano in Ungheria (Quaderni dell'Impero) 19. l., 19. kép) és Savariából. A torony belsejének legalsó rétegéből a LEG II. VDI bélyeg került elő, továbbá több terra sigillata töredék, az egyik CIISOR... a lezouxi *Ce[n]sorinus* fenékbélyegével. Az első és a második számú padlózat között pár darab sárgamázas korsó és tál töredéke feküdt a szír cohors bélyeges téglái val. A legfelső padlózat fölötti törmelékben későrómai, szürke anyagú áru, külső oldalán besimított díszítéssel, valamint 3 darab 10·5 cm magas vascsengetyű, amelyek egyikét képben is bemutatjuk (39. kép). Hasonló darabokat ismerünk többek között Zugmantel *(Barthel,* ORLI, 32., XV. t., 56. kép és 100. l.) és Saalburg *(Jacobi,* Römerkastell Saalburg. XXXVI. t., 1. kép, LIX. t., 13. képek) táboraiból s máshonnét.

A tábor decumana frontja előtt két keresztmetszettel a kettős sáncárokrendszer formáját és kiterjedését is megállapítottuk. (40. kép.) Szélessége 25 méter volt. A táborfaltól 2·25 m távolságra kezdődött egy kisebb árok, amely 3·75 m mélységig terjedt. Ezt egy nagyobb átmérőjű s az előbbinél jóval mélyebb (5·19 m) árok követte. Egy IVSTV[S-F] fenékbélyeges tál ennek a lezouxi mesternek kevésbé gyakori bélyegváltozatát adja *(Déch.* 278—9. ll., *Knorr,* Rottweil. 63. l.). Ezenkívül több sima falú és reliefdíszes sigillata táltöredék, vörösfestésű és sárgamázas edénytöredékek, két üveggyöngy, valamint három darab Constantius és egy darab Valens kisbronz került elő az árokrendszerből.

1942 augusztus—szeptemberében a decumana oldal előtt elterülő *táborváros* északi részét tárta fel az Intézet. A tábor hátulsó főkapujától nyugati irányba haladó 5.03 m széles jól kiépített út két oldalán kisméretű, négyszögalakú házak sorakoztak fel. A *canabae*re jellemző utcatelepülés formáját találtuk meg itt is (v. ö. az ORLI eddig megjelent köteteit és Jünkerath melletti katonai jellegű települést : *H. Koethe*, Trierer Zeitschr. XI. 1936, 50. sk. ll.). A legszélső ház a sáncárokrendszer külső szegélyétől 13 m távolságra épült. *Eduard Nowotny* fejtegetései *(R. Li.* Ö. XVIII. 1937. 129 sk. hh.), tehát nem általánosíthatók. Az útvonal északi oldalán három, míg mögötte két épületet ástunk fel egészen. További három épületnek fekvését kutatóárkokkal állapítottuk meg.

A táborfalhoz legközelebb fekvő 1. sz. épületet ismételten átépítették Az első periódusból, amely a tábor építésével egykorú, mindössze egy Ny—K irányú falrész maradt fenn. Ezt követő-

43. kép. — *Késő-római durva kerámia Szentendréről.*

leg a 2. periódusban É—D irányba elnyúló 5·50 × 20·70 m hosszú, négyosztatú traktus épült, amely déli, rövidebb oldalával az úttest felé nézett. A tábor felé nagyobb, fallal körülvett udvarrész csatlakozott hozzá. A III. század végén, vagy a IV. század elején nyerte el épületünk végleges formáját. Az északi szárnyat ekkor felhagyták. Délen viszont az udvar egy részének bekapcsolásával L-alakban kibővítették a lakórészt. Az úttestre tekintő nagyobbik szoba keleti felét légfűtéssel látták el (41. kép) s a falakat gondosan kifestették. Síma, fehér lábazat fölött sávokba foglalt középmezők következtek s ezekben közel emberi nagyságú alakos ábrázolások foglaltak helyet. Felül a falmezőt lapos, széles stukkókeret zárta le, amely kantharos két oldalán szembeforduló pávákat mutatott. A szoba északkeleti sarokfalának alapzatába másodlagosan beépítve találtuk *Vlp. Victor* Iuppiternek dedikált oltárkövét. Az utolsó periódus magas padlószintje (a szántás felszíne alatt mindössze — 30 cm) magyarázza az apró leletek hiányát.

Az 1. sz. lakóháztól nyugatra két négyszögalakú épület sorakozott fel. Déli zárófaluk közös s az 1. sz. épület délnyugati sarkához épült hozzá. Mindkét *taberna* az 1. sz. lakóház 3. periódusa után épült. Falaik is keskenyebbek, (átlagban 50 cm) és gyengébb technikával épültek, mint az 1. számúé. Padlózatuk apró kövekkel kevert döngölt föld volt. Az épületeket keskeny, az úttest felé zárt zsákutcák választották el egymástól. A 2. sz. taberna déli, nagyobb termét egy É—D irányú agyagba rakott keresztfal osztotta két részre. Mögöttük észak felé egy kisebb szoba helyezkedett el. Déli felében 9 darab élére állított, félkörívben elhelyezett *imbrex* tűzhelyet képezett (42. kép). A 3. sz. épület 8·20 × 7·90 m méretű osztatlan terem. Közepén félkörívben lerakott szabálytalan kövekből képezett tűzhelyet találtunk. Mindkét mód a fűtésnek egy késői, szegényes megoldását jelenti. A leletek közül kétfülű, vörösfestésű korsót és egy síma falú terra sigillata tálat említhetünk meg.

Nyugat felé az utolsó épület (4. sz.) nem közvetlenül az úttest mellé épült, hanem attól 7—10 m-re beljebb. Egészen az alapokig lepusztult. Ismételten átalakították és kibővítették. Eredeti alakjában 10·60 × 12 m nagyságú négyszögletes alakot mutatott. Egy Ny—K irányú keresztfal két részre osztotta. A 2. és 3. sz. taberna felépülése után, épületünk is egészen az úttestig nyúlott ki. A padlózatról nyúlánk, horpasztott poharat és a házi kerámia darabkáit szedtük fel.

A 2. és a 3. sz. építmény mögött nagyobb szabad tér terült el, amelyet észak felől 10·50 × 16 m négyszögalakú épület zárt el. Alaprajzi elrendezése a villa rusticákra emlékeztet (v. ö. Budakalász). A falak átlagban 60 cm vastagok s szabálytalan mészkövekből épültek *opus incertum* technikával. A bejárat északról nyílott. A belső falfelület fugázással quaderfalazást utánzott. A középső nagyobb terem és a két szélső, nyugati szoba fűtött volt. Ezekben a padlózatot terrazzo, míg a többi szobában döngölt föld képezte. Az épület legalsó rétegéből származik két firmamécses OCTAVI, VITALIS bélyeggel, s több, főként westerndorfi terra sigillata töredék. Ezt az épületet is ismételten átalakították. Először a délkeleti sarokhoz toldottak hozzá egy 5 × 7 m nagyságú szobát. Padlózatáról való egy 25 cm magas vörösfestésű, egyfülű agyagkorsó és két darab szürke anyagú táltöredék, fenekén benyomott levéldísszel. A III. század végén, vagy a IV. század elején a déli oldalhoz egy hosszanti korridor épült, nyugat felé félköríves lezárással. A falak lábazati része vörössel volt festve és ezt függőleges barna sávok különböző mezőkre osztották. Később az osztatlan korridort agyagba rakott keresztfallal kettéválasztják s az apsis elé is két kis kiugró falrészt építenek. Ezzel az utóbbi átalakítással kapcsolatban kisebb keresztény házi bazilikára gondolhatunk. Trierben például a Barbara-thermák hosszú csarnokát a kora-középkorban, elválasztófalak közbeiktatásával, ugyancsak kápolnává alakítják át. *(G. Kentenich,* Trierer Zeitschr. VII. 1933. 58. sk. ll.) Keresztény vonatkozású tárgy Szentendrén az átalakított korridorban nem került elő. A padlózatról több durva, kézzel formált edénytöredéket szedtünk fel. Pár jellemző darabot 43. képünkön mutatunk be. A csúcshegyi villa, valamint a Raktár-utcai épületek legfelső rétegéből *(Nagy L.,* Bp. R. XII. 1937. 43—4. ll. és 6. kép, és Az óbudai ókeresztyén cella trichora a Raktár-utcában. Bp. 1931. 70. l., 48. kép), valamint Budakalászról ismerünk hasonló edénytöredékeket, amelyeket a római uralom végére, vagy a népvándorlás korai idejére tehetünk. Az 5. sz. épülettől északra a *canabae* tovább terjedt, egészen a Paprikabíró-utca vonaláig. Későkori, jórészben agyagba rakott szegényes építmények jelenlétét állapíthattuk meg pár keresztárokkal.

A Paprikabíró-utca 15. sz. ház udvarában, faültetés alkalmával, 1939-ben több mint 300 darabból álló denárleletet találtak és szolgáltattak be az Intézetnek. A lelőhely a tábor baloldali, principális oldala előtt húzódó sáncárokrendszer külső szélén fekszik. Az érmek közül az utolsók Gallienus (260—268) késői vereteit tartalmazzák.

Septimius Severus denárja a szentendrei éremleletből.

GARÁDY SÁNDOR

JELENTÉS

AZ 1936—1942. ÉVBEN VÉGZETT

ÁSATÁSOKRÓL

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 559

1. *1936 május 29-étől november 19-éig* a lebontott Tabán területének szabályozása folytán leásásra került területén végeztünk ásatásokat. Ez alkalommal egyúttal a plébániatemplom kertjében és a szentély alatti sírboltban is kutattunk, helyesebben a lehetőség szerint kutatóárkokat és gödröket ástunk.

E kutatásaink eredményét nagy vonásokban röviden az alábbiakban adjuk.

Az őskorból egy lőszbe vájt vermet, helyesebben odúlakást tártunk föl tűzhellyel, szerszámfülkékkel. A kívül levő tüzelőhelyen egy jávorszarvas agancsa feküdt. A 200 cm hosszú, 155 cm széles, 135 cm 185 cm magas odú hátsó falán egy négyszögalakú 8·5 cm széles, 11 cm magas rajz volt bekarcolva. A veremben, illetve oduban talált edénytöredékekből és csontszerszámokból következtetve az odus-verem a bronzkortól az Árpádok koráig állhatott fenn. Az odus verem-lakás alighanem terjedelmesebb lehetett és a későbbi építkezések csonkították meg.

Találtunk egy másik ilyen odus verem-lakást is, de a később épült falakkal már csak erősen megcsonkított állapotban.

A római korról és a népvándorlás koráról Nagy Lajos számol be folyóiratunkban.

A középkorból és abból a korból, amely már belenyúlik a török korba is, főleg hat épületcsoport maradványai kerültek elő. (Ld az 1. és 2. képet.)

Ezek közül kettőről (ld az 1. képen I. és II.-vel jelölt épületet) kétségtelen, hogy a XV. sz. második feléből, esetleg a XVI. sz. elejéről valók. Erre mutatnak a falazatokban talált egykori téglák és a bennük lelt faragott kövek, valamint az ajtó nyílása is. Az egyik (az I. számmal jelölt) épület falában még eredeti helyén ma is láthatók a késő gótikus boltvállak maradványai. Az épület fölött állott a »Mélypince« nevezetű vendéglő, de nem a falain.

A többiekről faragványok hiányában csak a falazatból lehet következtetni, hogy a középkorból, esetleg a törökkor elejéről valók.

Két épületből (az I. és II.-ből) földalatti járatok indulnak ki. Az egyik a vár felé, a másik a Duna felé irányul. Ezek ma is láthatók.

Egy harmadik földalatti járat részlete az új útvonal keleti szélén került elő. Ezt az út építése miatt be kellett temetnünk.

A földalatti járatok kora összeesik azokkal az épületekével, amelyből kiindulnak. Erről különben a bennük talált leletek, érmek is tanuskodnak. Az egyik földalatti járatban Hunyadi Mátyás király érmét találtuk.

Az épületek rendeltetése nem határozható meg pontosabban. Azok, amelyek földalatti járatokkal kapcsolatosak, alighanem védelmi célokat szolgáltak. Az egyik épület (ld a 2. képen a VI-al jelöltet) alighanem bolthelyiségül szolgált.

Az Ördög-árok mentén középkori támfalra és vele kapcsolatos hídfőre akadtunk. A támfal faragott kövekből készült (ld a 3. képet).

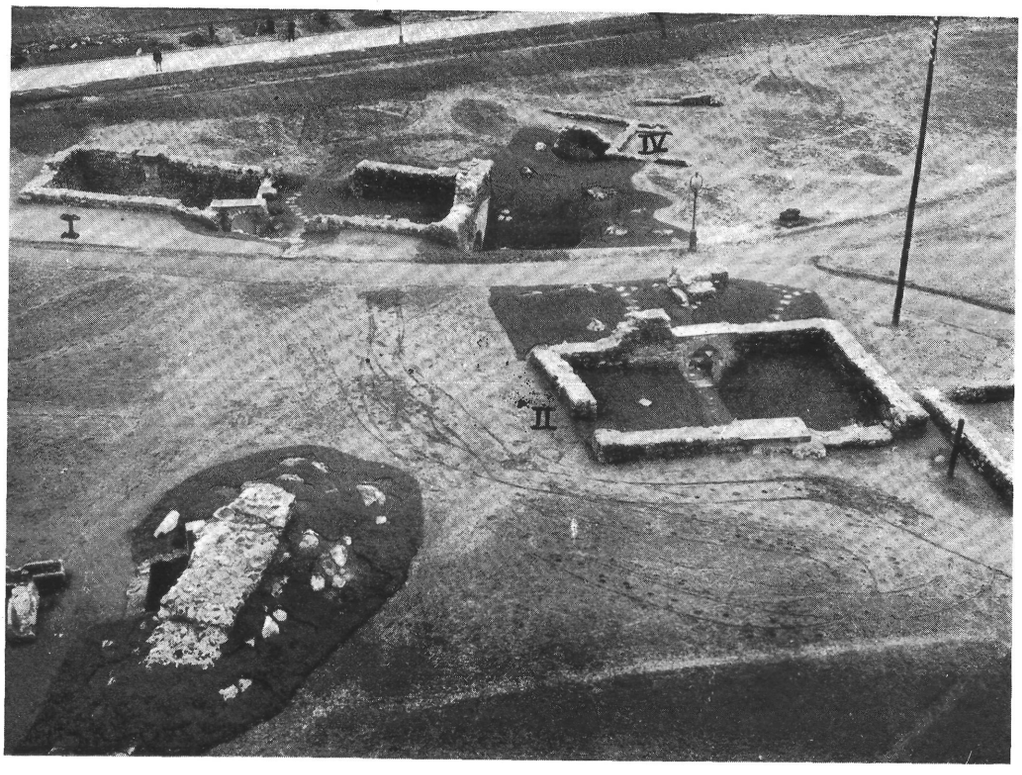

1. kép. – *A tabáni romok.*

Az itt talált érmek közül korát illetőleg különösen érdekes egy Árpádkori, valószínűleg Kálmán király korabeli érem, de csak töredékekben. Az érmek egyébként I. Ulászló, Hunyadi Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos korából valók. Tömegesen kerültek elő XVIII. és XIX. századbeli érmek is.

A plébániatemplom, helyesebben az Attila-körút mellett, annak nyugati oldalán számos XVII—XVIII. századbeli sír került napvilágra.

A plébánia kertjében különböző régebbi, de a XVII. századnál nem idősebb falak maradványaira bukkantunk, a plébániatemplom szentélye alatt levő sírboltban egy középkori téglákból összerótt négyzet alapú, 26 cm széles, 16 cm magas csatorna darabjára akadtunk, de olyan falmaradványokra nem, amelyekből egy régebbi (!) templomra lehetne következtetni.

A nagyszámú lelet közül itt csak egy tarka mázas padlóburkoló lemezről emlékezünk meg. Ezen egy kerekes kút, Mátyás király egyik jelvénye látható. Ilyen került elő a budai várból is, de ez teljesebb példány. Höllrigl már ismertette. (Ld *Höllrigl József*, Magyarországi olasz majolikacsempék I-ső Mátyás korából. Történetírás 143. sk. 1.) Ez Höllrigl feltevése szerint is itt készült darab.

Ezt, valamint egy fayence tálat a 4-es számú képen mutatom be. Ez azonban csak ízelítő a kiásott nagyszámú anyagból. A tál habán munka.

2. kép. — *A tabáni romok.*

A tabáni ásatásaim részletes ismertetése a későbbi jövőre marad.

2. *1937. április 16-ától június 3-áig* az akkori átalakítási munkálatok folyamán a Rudas-fürdőnél végeztünk ásatásokat. Ezekről folyóiratunk más helyén emlékezünk meg.

3. *1937. augusztus 11-étől november 18-áig* a svábhegyi Városkút környékén és a Béla király kútjától induló vascső vízvezeték mentén végeztünk ásatásokat.

Ez alkalommal mindenekelőtt föltártuk a Városkút forrásgyüjtő felső és alsó táróját s azt megtisztítottuk a benne levő hol térdig, hol derékig érő iszaptól. Ezzel kapcsolatban megállapítottuk falazatban levő téglák alapján, hogy a gyüjtőtároló felső része legalább is jórészben a XV. századból, tehát Mátyás király idejéből való. Innen kiindulva fa-, agyag- és vascsövekből készült vízvezetékek nyomaira akadtuk. Facső- és égetett agyagcsővezetéket találtunk az Óra-út 106/b sz. — Kisbári Kiss Ferencné tulajdonában levő — telken is. A fa- és agyagcsövek közelebbi korát bajos megállapítani, de nagy a valószínűsége, hogy azok egyrésze még Mátyás király idejéből való. Agyagcsöveket a XV. században is alkalmaztak vízvezetésre, de ezek az agyagcsövek rózsaszínűre égetettek, míg a XV. századbeliek szürke színűek és keresztbélyegesek.

Készült agyagcsővezeték a XVII. század elején is. A vascsővezeték a XIX. század elejéről való.

Mindezek a vezetékek a Budai várba szolgáltak. Már Bonfin megemlékezik a közeli

hegyekről a budai királyi palotába szurkozott facsöveken át bevezetett forrásvízről, amellyel a szökőkutakat is táplálták.

A svábhegyi Városkút közelében valahol egy kolostornak is kell lennie. Erről a budai polgár is megemlékezik.(V. ö. *Garády S.* Egy budai polgár feljegyzései c. cikkét különlenyomatban és a Historiában). Ennek maradványai a Városkútnál, illetőleg részben a Halászbástyán levő kőtárban látható faragott kövek. Ezek részben egykorúak a zsámbéki templomrommal,

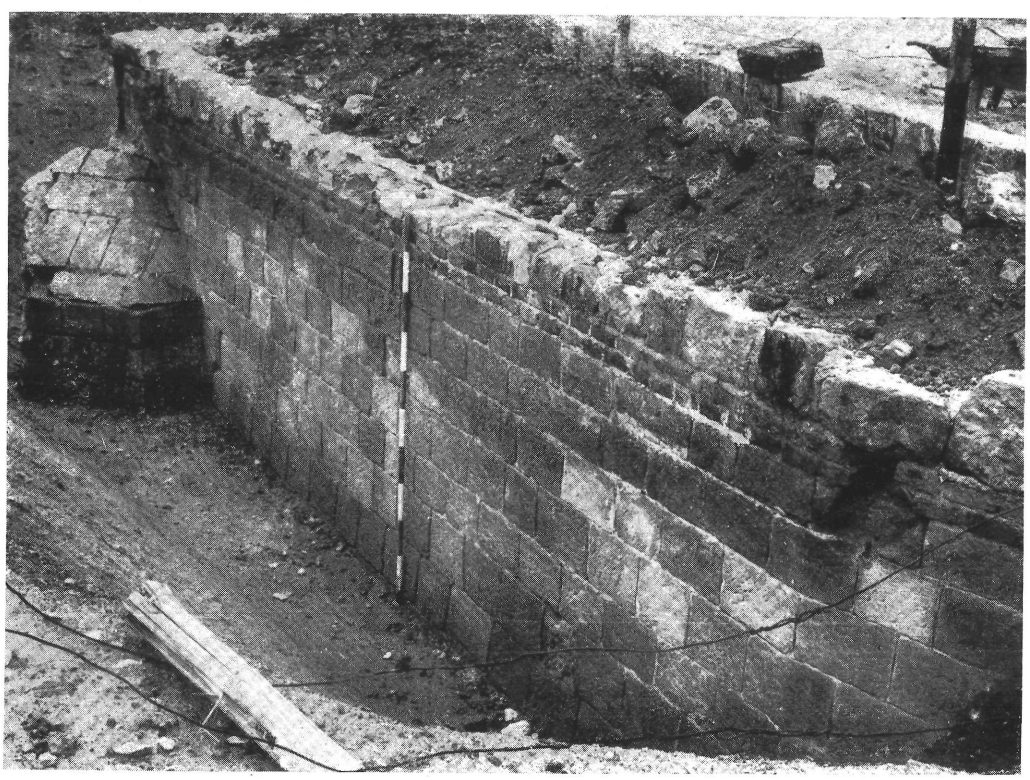

3. kép. — *A tabáni középkori támfal és hídfő.*

tehát a XIII. század elejéről valók, részben XV. századbeliek. Voltak, akik tévesen a Szép Juhászné melletti Pálos-kolostorból származóknak vélték e darabokat. Már pedig a nagy távolságtól eltekintve, a korkülönbség is megcáfolja e feltevést. A budaszentlőrinci Pálos-kolostor ugyanis a XIV. század elején épült.

A Városkútnál azonkívül neolithkori, római- és népvándorláskori nyomokra is akadtunk.

Az őskort cserepek, kova és csontszerszámok, a kelta-római kort 5 db érem és cserépedény töredékek képviselik. Az érmek közül a legrégibb Valentinianusé.

Korban utána Hunyadi Mátyás király denárja, egy XV—XVI. századbeli török akcse, Rudolf, II. Mátyás korából és még későbbi korból való érmek kerültek elő.

Az egyik képen (ld az 5. képet) a Városkút forráshálózatához bejáratul szolgáló mai — a XVIII—XIX. századból való — házikót mutatjuk be, az épületbe befalazott faragott

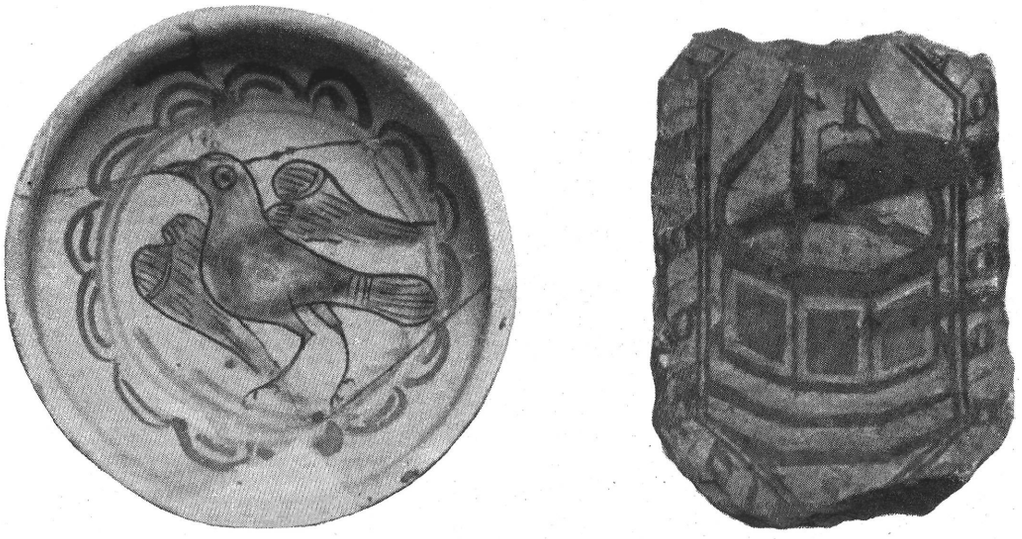

4. kép. — *Tabáni leletek.*

kövekkel és jobbra oldalt kiásott pillérlábazattal. A dísztelen épület lebontását és újjáépítését a Főváros tervbevette.

A másik képen (ld a 6. képet) a forrásházikóból nyíló földalatti tárna, helyesebben folyosó képét adjuk. A folyosó fenekén láthatók a kőbevájt vízvezető csatorna és a közbeiktatott iszapfogó medencék.

Ezzel kapcsolatban megemlítendőnek tartjuk még, hogy 1938 július 1-én, július 19.-én és 30.-án az Istenhegyi-út és Orbánhegyi-út keresztezésénél levő Szt. Orbán-tér 1. sz. alatt a III. vári vízmedence előtt fekvő 9824/7—8. hrsz. telken kiástuk egy régi négyzetalakú csatorna maradványát, amely betonszerű anyagból álló lapokból készült. Ebben égetett agyagcsővezeték töredékeire akadtunk.

Kiástunk azonban egy vele párhuzamosan tőle egy m-re fekvő árkot is, amelyben kerek hét méter hosszúságban 32—50 cm hosszú egymásba illesztett agyagcsövekből álló régi vízvezeték maradványait találtuk meg.

A feltárásra került és levéltári kutatások alapján összegyüjtött anyag oly terjedelmes, nagyszámú és sokrétű, hogy bővebben csak külön munka keretében lehet vele foglalkozni.

4. Az Óbudán a Bécsi-út mellékén *1935 október 10-től december 5-éig, valamint 1938 május 3-ától június 13-áig* végzett ásatások magyar vonatkozású részéről már megemlékeztünk. Ezen a

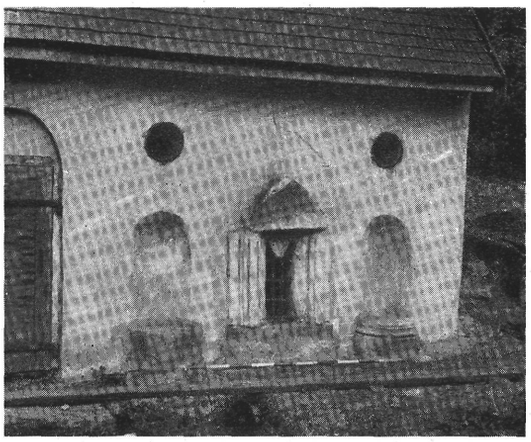

5. kép. — *A svábhegyi Városkút forrásbódéja.*

helyen a Bécsi-úttól nyugatra azonban neolithikus (vonaldíszes és hallstatti) kultúra telepére is akadtunk putrilakással és tűzhellyel, azonkívül római épületek és a Török-Labor-gyár területén egy római temető maradványaira is. Ennek részletes földolgozása későbbre marad. Itt csak néhány vonaldíszes és hallstatti cserepet mutatunk be (ld 7. és 8. képet).

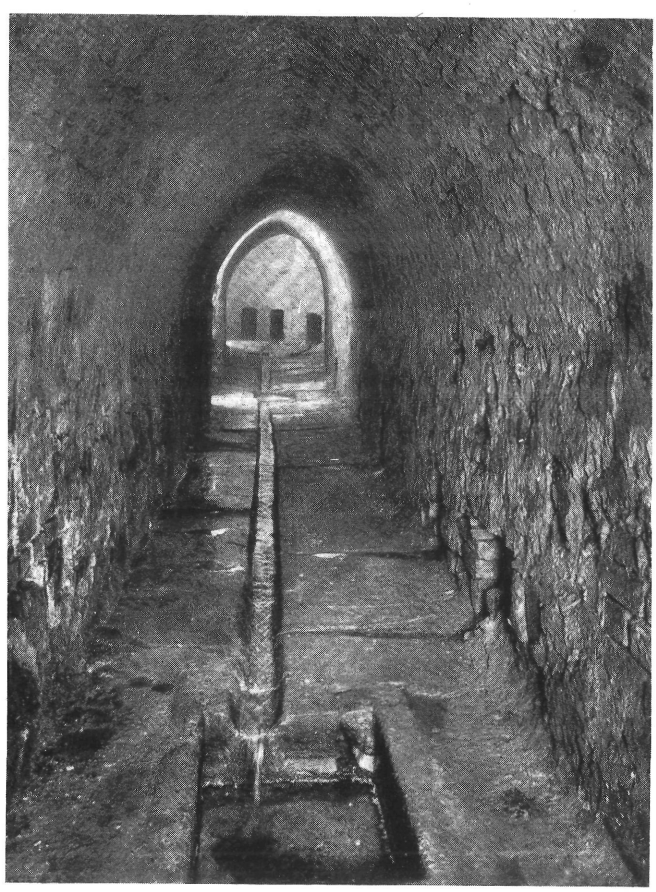

6. kép. — *A svábhegyi Városkút felső vízfogó folyosója.*

A római korból pedig a Török-Labor-gyár udvarán levő égetett sírból előkerült, agyagból készült majomszobrocska képét (ld a 9. képet) adjuk.

Egy kissé megnyujtott félgömbön guggolva ül. Csuklyás gallért (paenula cucullata) visel, amely derekáig ér és elől nyílik. Ezt a köpenyfélét falusiak, rabszolgák, a városiak utazás közben, némelykor katonák is viselték. A Kr. u. IV. században a legközönségesebb viselet. A szobrocska teljes magassága 11 cm. Ebből a majomra mintegy 8½ cm jut. Kezeit térdén nyugtatja. Farka nincsen, tehát az úgynevezett kutya vagy törökmajom fajtához tartozó. Római (latin) nevén »simius« vagy »simia«. Helyenként főleg a lábakon még látható

rajta az eredeti vörösbarna festés nyoma. Egyébként szürkére van égetve. Ügyes munka, de alighanem mintába préselve készült. Erre mutatnak a két oldalán látható varratnyomok.

A majom a rómaiaknál már régtől fogva ismeretes. Oda a görögök közvetítése útján jutott.

Eleintén idegenkedve fogadták, a költők, mint a rútság és a rosszindulat jelképéről írtak róla. A Lex Pompeia (Kr. e. 52.) értelmében az apagyilkost (parricidát) egy majommal együtt zsákba varrták és így fojtották vízbe.

A későbbi korban bohókás és tanulékony voltuk miatt a gazdagok kedvenc házi állata. Felöltöztetik, különösen kedvelt öltözete ép a »paenula cucullata«. Megtanítják táncolni,

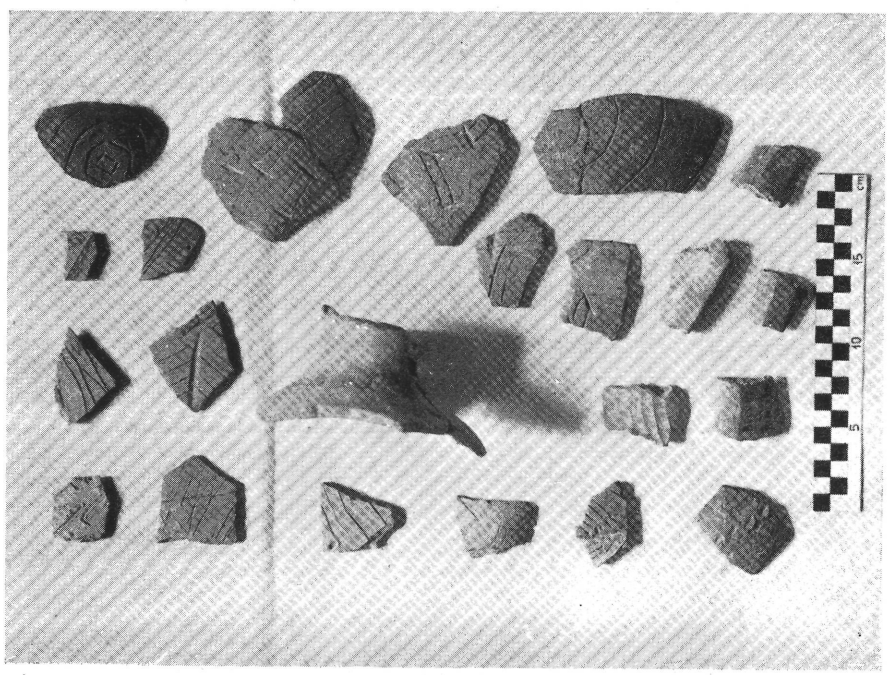

7. kép. — *A Bécsi-úti vonaldíszes cseréppleletek.*

lovagolni, kocsit hajtani akár csak napjainkban, sőt furulyázni, a syrinx-on játszani is. Erről tanuskodnak »Pompeji« falfestményei. Nápoly mellett Ischia szigetét »Anaria« neve mellett nyilván az ott tanyázó majmokról »Pithecusá«-nak, vagyis majmokban gazdagoknak is nevezték. Ovidius Metamorfózisai-ban is itt szerepelnek a kerkopok, a majmokká vált emberek.

Juvenál majom-színházról ad leírást, de már akkor vándorkomédiások is jártak vele faluról-falura. (Ld *Pauly-Wissowa* Reallexikon I. 706—706. és *Keller O.* Thiere des classischen Alterthums 3.) Még a közelmultban nálunk is láthatók voltak ilyen olasz vándorkomédiások. Sípládájuk zenéjére katonaruhába bujtatott majmot táncoltattak.

A majommal akár ébren, akár álomban találkozni a rómaiaknál baljóslatú volt.

Harapását mérgesnek tartották, de húsának és zsírjának gyógyító erőt tulajdonítottak, sőt amulettként is hordozták, szemének pedig hitük szerint olyan varázsereje volt, hogy hordozóját el tudta tüntetni.

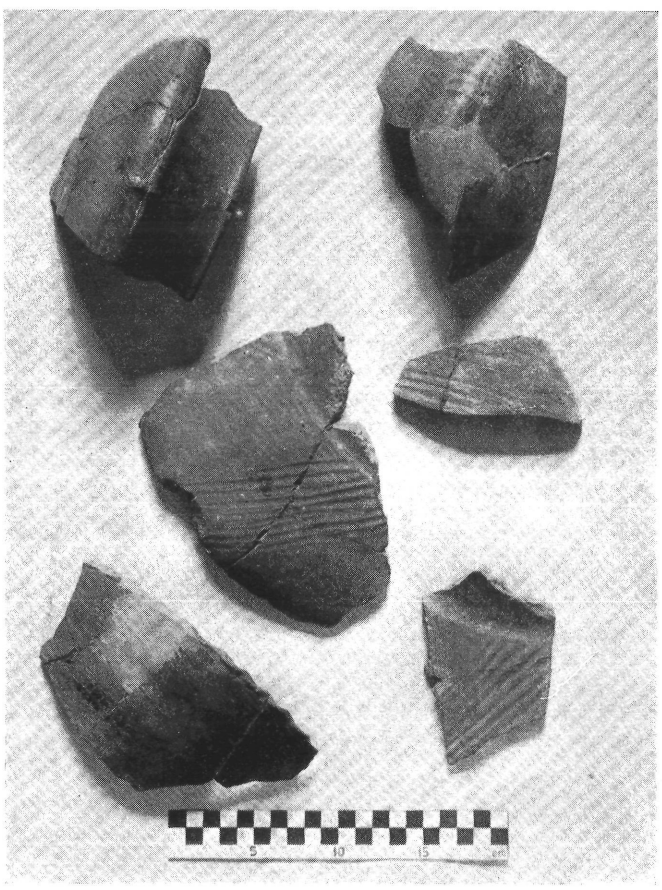

8. kép. — *A Bécsi-úti hallstatti cseréplelet.*

Agyagból készült majomszobrok római gyermeksírokban akadtak. Ilyen terrakotta-szobor került elő Salzburgban. Ritka lelet. (Ld *Keller O.* i. m. 6. és 74. jegyzetet.)

Csukható kések nyelén kifaragva is megtaláljuk. Az egyik — a Saint Germain-en Layeban levő Múzeumban levő példányon — egy kutyán lovagló, de öltözetlen majom van. (Ld *Daremberg-Saglio* I. 2. 1583. 2100 képet.)

Egy másik egy anyamajom az Arndt-féle gyüjteményben. Kicsinyét köpenyével a hátához szorítva hordja. Egy harmadik Pollak L. birtokában lévő bronznyélen a hátán katonai borjút hordó álló majom látható (Ld. *Serta Hoffileriana Mercklin* E Römische Klappmessergriffe. p. 347. Erre az adatra Nagy Lajos hívta fel a figyelmemet, amiért hálás köszönetet mondok.)

Végül labdázó majmok (csimpánzok?) vannak a Csalogány-utca 3/c. sz. telken végzett ásatás alkalmával talált terra sigillata tál külső felületén (ld e jelentés 14. pontját).

Mindezekből láthatjuk, hogy noha a majmok a késői Róma életében, mint mulattatók, mint játszótársak gyakorta megtalálhatók, az erre vonatkozó leletek ritkábbak. Pannoniában tudtunkkal ez a szobor és a terra sigillata tál az első ilyennemű leletek.

5. A Hidegkúti-út 48. sz. telken *1931 óta több ízben, a legutóbb 1942 szeptember 1-je és október 30-ika* között végeztünk ásatásokat.

Itt, amint tudjuk Nyék község templomát és Hunyadi Mátyás király nyaraló- és vadászkastélya két épületének maradványait, valamint egy Zsigmondkori épület alapfala legalsó rétegét találtuk meg hiányosan.

Az ezekről szóló rövid ismertetések az Archaelogiai Értesítőben és a Magyar Építőművészetben jelentek meg. (Ld *Garády S.*, Hunyadi Mátyás király budanyéki kastélya c. cikkét az Arch Ért. XLVI. 1933-diki kötetében, valamint különlenyomatban és ugyanattól, a Hidegkúti-út 48. sz. telken feltárt nyéki templom az Arch. Ért. XLVII. (1934. évi) kötetében.). Mind a kettő részletes ismertetése már elkészült és csak megjelenését várja.

6. Az Attila-utca 41. sz. — Mikó-utcai — sarokház lebontatván az újonnan épülő ház alapozási munkálatai alkalmával a mai talajfelszin alatt egyenetlen hullámos vonalú, gödrös talajszint mutatkozott. Az altalaj sárga agyag. Ez az eredeti felszint alkotta. A talaj hullámos volta vagy emberi kéz munkája agyagnyerés céljából vagy a várhegyről lefolyó csapadékvizek okozták azt.

Ennek a hullámvonalas gödrös felületnek mélyedéseit újabbkori törmelék töltötte ki. Ebben különböző kődarabok, cserépedény és tetőcserép töredékek s egyéb hulladék volt található. A cserépedények korát a XV—XVI. századtól a XVIII. sz. elejéig terjedőre becsültem. Mindezeket 1938 április hó 6-án állapítottam meg, amikor is a szemben levő dohányos bódé tulajdonosa hívta fel figyelmünket arra, hogy itt különböző régi leletek kerültek elő.

A törmeléket a budai várból hordhatták ide. Ugyanis a várba járó vásárosok, ha üres szekérrel mentek haza, tartoztak azt törmelékkel, szeméttel megrakni.

Állítólag ebből a törmelékből került elő egy XII. századbeli feszület bronz »Corpus«-a. A Krisztus test csonka, derékban ketté törött és alighanem tűz behatása következtében eredeti formáiból erősen kivetkőzött. Egyébként öntvény. Krisztus úrunk itt főpapi ruhában van ábrázolva, fején a főpapi süveggel. A főpapi ruhát derékban öv szorítja össze és bevésett, vonalas ékítmények díszítik. (Ld a 10. képen a baloldali ábrát.)

9. kép.
A Török – Labor-gyár területén talált majomszobor.

7. A Csónak-utca 2. sz. »Bey dem grienen Thor« nevű ház lebontása alkalmával a ház udvarának a Hunyadi János úttal határos szélén levő — az utat támasztó — falban egy vasrácsos ajtóval elzárt bejáratot találtunk. Ehhez lépcsők vezettek föl. A bejárat egy földalatti folyosóba nyílott. A folyosó hátsó részében törmelékkel volt betemetve. A törmeléket eltávolítottuk. A végén a folyosó folytatását befalazva találtuk. A befalazáson vágott résen megfigyelhető volt, hogy a folyosónak további folytatása is van, de szintén törmelékkel kitöltve és részben megbontva. Részben e miatt és részben azért, mert éppen a Hunyadi János utat határoló II. támfal alá kellett volna hatolnunk, amihez nagyobb munkát igénylő ducolás is szükséges lett volna, a kutatást tovább nem folytattuk.

A földalatti folyosó alaprajzát a 11. sz. képen adjuk. Az összes föltárt hossz 4·70+6·70+1·90 = 13·30 méterre terjedt. Ebből az első 4·70 m hosszú rész újabbkori, a többi középkori. A középkori részben az első 6·70 méter után a folyosó derékszögben megtört és e helyen kiöblösödött. Itt egy kutat találtunk törmelékkel teletöltve.

A 12. képen a lebontott ház kapuja és a háttérben a nyillal jelzett helyen a földalatti folyosó bejárata látható. A fölvezető lépcsőt közben lebontották.

10. kép. — *Feszületekről való Krisztus-testek az Attila-utca 41. sz. és Donáti-utca 36. sz. háztelekről.*

Nem lehetetlen, hogy ez volt amaz egér út, amelyen Buda 1541-iki ostroma alkalmával Bornemisza budavári városi tanácsos és társai megegyezésével, Izabella királyné tudtával Rogendorf hadvezér fia Condeo vezetése mellett 600 német és spanyol »Lanckenét« (Landsknecht) akart a várba behatolni, de miután a várbeliek észrevették, hogy Rogendorf a megegyezés ellenére nem magyarokat küldött, kiverték őket.

8. 1939. április hó 3.-án és 4.-én a Táborhegyi-úton a Névtelen-utca mentén a $\frac{16680/4.\text{ új}}{2275/1—5.\text{ régi}}$ és a $\frac{16679/1.\text{ új}}{2276.\text{ régi}}$ hrsz. telken 0·60—0·80 m mélységben két részletben egy XV. század második feléből vagy a XVI. sz. elejéről való égetett agyagcsöves vízvezeték maradványaira bukkantunk. Az egyik darabon 2·63 m hosszban összefüggően maradt meg a vezeték. Éppen ezen a helyen mintegy 4 m sugarú ívben kanyarodik nyugatról dél felé. A másik darabon — a 16679. új hrsz. telken — a vízvezeték csöveit már megbolygatva, eredeti helyzetükből elmozdítva találtuk. Az itt talált négy darab cső 1·90 m hosszúságban feküdt. A csövek fekvése a 13. képen levő helyszínrajzon látható.

A csövek nagyobbrészt szürkék, grafitosak, de van közöttük vörösre égetett is. Ez utóbbit, úgy látszik utólag, javítás alkalmával toldották be. A szürkére égetett csöveken az ismert T betűvel kapcsolt keresztes címeres bélyeg látható. A csövek hossza 49—52 cm között váltakozik.

A csövek egyik végükön kiöblösödnek, a másik végükön a karimából kiálló, kisebb átmérőjű 5 cm hosszú nyúlvány van. Ez beleillik a csatlakozó cső kiöblösödésébe. A csövek belvilága a kiöblösödött végén 7·5 cm, a keskenyebb nyúlványos végén 6·2 cm.

Az első helyen említett — hat csőből álló — vezetékmaradványt a 13. sz. képen mutatjuk be.

A vízvezeték nagy valószínűség szerint a Névtelen-utcában szemközt lévő 16691/1. új, (2271/2272. régi) hrsz. telekről indult ki. Ezen a telken levő ház forrásos helyre épült, az épület nedves, a területen kút is van.

Ez a hegyoldal különben általában vizenyős, állandóan mozgásban levő.

A vízvezeték egyébként nagyjában a volt Victoria-, ma Bohn-féle téglagyár telke felé irányul, ahol szerintem annakidején az óbudai Kláraszüzek templomának és kolostorának maradványait találták meg.

9. 1939 április 6.-án a Farkasréti-út 9. sz. házzal szemben levő teleknek az út széléhez közel eső részén kutattunk és ásás közben egy régi, ma már betemetett, kb. 3·5 m széles víz-

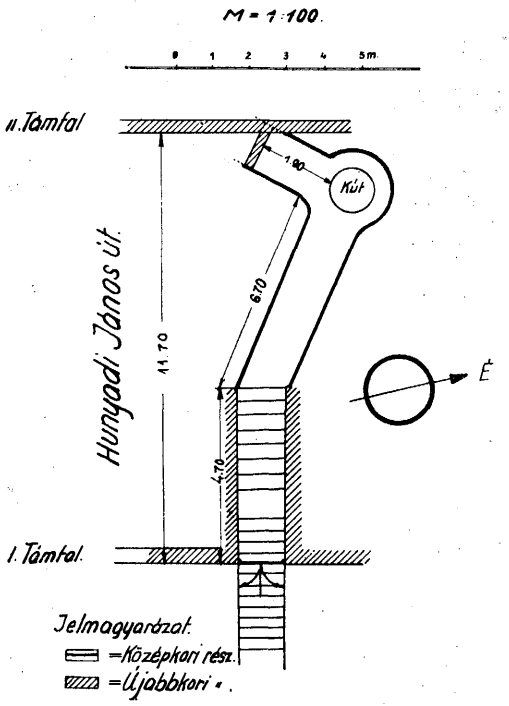

11. kép. — *A Csónak-utca 2. sz. és a Hunyadi János-út sarkán lebontott ház udvarából a Várba vezető földalatti folyosó vázlatos alaprajza.*

vezető árok kőből épült fogógátjára akadtunk. Az árok a Farkastoroki-út mentén, annak nyugati oldalán haladhatott. A fogógát a tanuja annak, hogy — legalább időnként — sok víz folyhatott le az árkon. A fal köríves hajlású, 3·60 m hosszú.

A fogógát falában rendesen megfaragott mészkövek voltak láthatók, közöttük eggyen zegzugosan haladó szabályosan kifaragott vonalak.

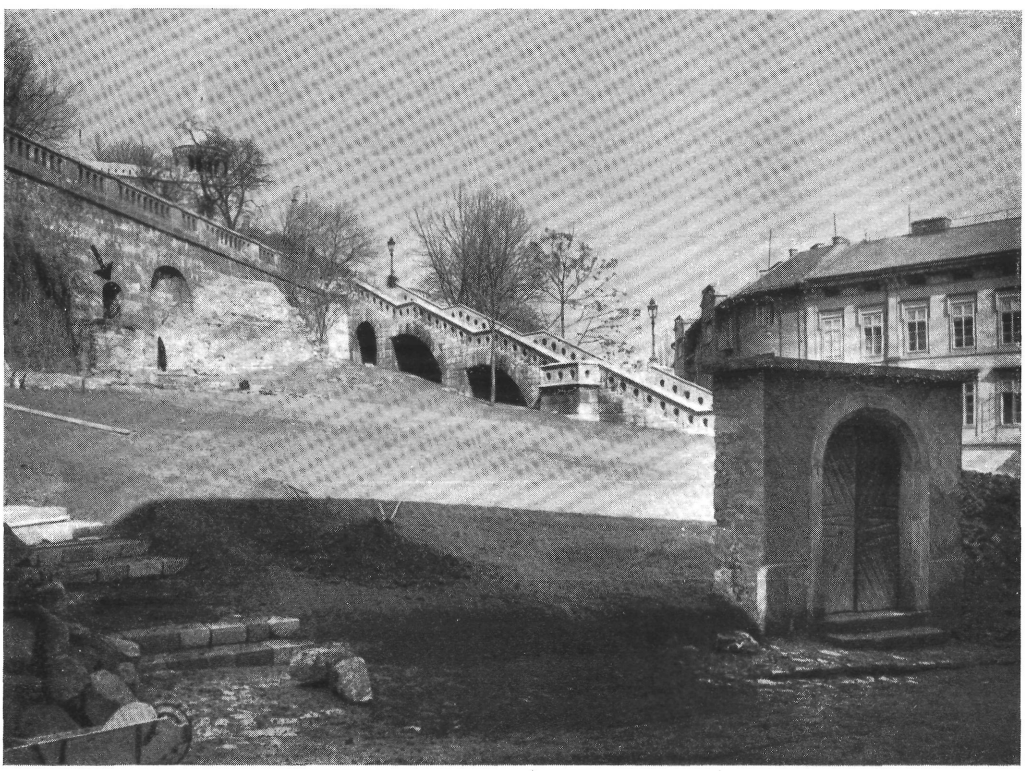

12. kép. — *A Csónak-utca 2. sz. lebontott ház kapuja, háttérben a földalatti folyosó bejárata.*

Erre a területre a szomszédos Bohn-féle (volt Victoria) téglagyár területéről sok takaró földet hordtak. Az így keletkezett halom lehet 3—4 m magas. Nagy a valószínűsége, hogy a szomszédos Bohn-féle gyártelep telkén talált Klarissza kolostor maradványai erre a területre is kinyúltak. Hiszen a kiásott épületrészek csonkák. Henszlmann idejében a XIX. sz. nyolcvanas éveiben, amikor az említett romokat kiásták, az ásatásokat erre a területre is ki akarták terjeszteni, de az akkori tulajdonos nagy igényei miatt a főváros a további ásatásról lemondott.

Én az elmult évek folyamán az óbudai új Dunahíd építésével kapcsolatban megkíséreltem nyélbe ütni, hogy a hídfeljáróhoz szükséges nagymennyiségű földnek egy részét innen vigyék el. Ilymódon a híd feltöltéséhez is közeleső helyről lehetett volna földet kapni, amely a híd építésénél aligha jelentett volna több költséget, amellett a Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet is nyert volna, mert nem kellett volna a jelentős mennyiségű föld elhordásáért, föltéve, hogy ez az összeg egyáltalában rendelkezésére állhatna, tetemes anyagi áldozatokat hozni, amely anyagi áldozatok hasznosabb régészeti feladatok megoldására maradhattak volna meg. Ez a törekvésem azonban zátonyra futott. Lehet, hogy a régészetet, főleg Buda történetének ismeretét, ezzel pótolhatatlan veszteség éri. Nekem pedig hiába való meddő fáradozást jelentett az egész jobb sorsra érdemes kérdés.

10. A Bugát-utcában megtalált Szt. Lázár-templom 1939 július 12-étől december 14-ig végzett föltárását e kötet elején már ismertettük, miért is itt újabb ismertetése fölösleges.

11. Az 1940 január 17-től február 7-ig terjedő időközben a volt »Angol királynő-szálló« lebontása alkalmával a pincében végeztünk kutató ásatásokat és ez alkalommal középkori falakra akadtunk. Itt kell ugyanis keresnünk Pest városa régi erődítésének sarok bástyája

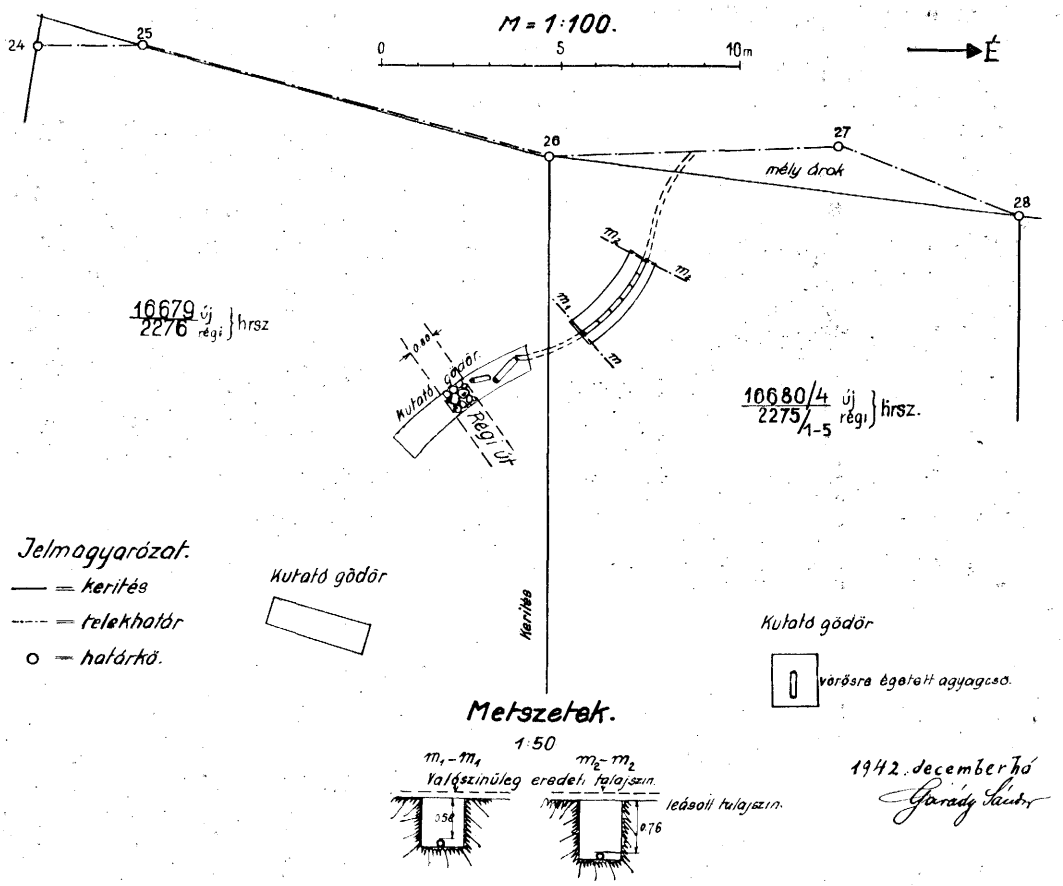

13. kép. — *Óbudán a Táborhegyi-úton talált középkori vízvezeték helyszínrajza.*

úgynevezett rondellája falmaradványát, amelynek a megmaradt rajzok szerint részben vagy egészben a volt »Angol királynő-szálló« területén kell rejtőznie. (Az erre vonatkozó tervek a M. Kir. Orsz. Levéltárban vannak. Ld még Gárdonyi A. A pesti városfal c. cikkét a Historia 1929. évfolyamában, továbbá Kovács Lajos A régi pesti vigadó építésének előzményei c. cikkét. Tanulmányok III. 64—65.) Akkoriban a munkálatokat a beálló kemény fagy és havazás lehetetlenné tette. A telek tudomásunk szerint ma is üresen áll. Az eddig megtalált középkori falmaradványok még egyáltalában nem jogosítanak föl arra a föltevésre, hogy azok a rondella valamely részéhez tartozók.

A köralakú rondella falának alapja ugyanis elég tekintélyes méretű volt ; 3·45 métertől 5·60 méterig váltakozott az alapfal vastagsága, külső átmérője a 37 métert, a belső a 27 métert meghaladta. A rondellát egy — a rávonatkozó iratokból következtetve — 1787-ből származó rajzon mutatjuk be. (Ld a 15. képet.) Olyan rajzot vagy térképet, amelynek segélyével a rondella a mai térképbe pontosan berajzolható lenne, eddig nem találtunk. A 15. sz. képen szaggatott vonallal berajzoltuk a mai Deák Ferenc-, Mária Valéria- és Kishíd-utcának a volt

14. kép. — *A Táborhegyen talált XV–XVI. századbeli vízvezeték.*

Angol királynő-szálló körvonalaival határolt szélét, megjegyezvén, hogy ez csak nagyjában nyujt tájékoztatást a rondellának a mai utcák vonalaihoz való viszonyáról. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a rondellának még az alapjait is teljesen elhordták volna. Valami talán csak megmaradt belőle.

Mindenesetre jó volna még az új építkezés megkezdése előtt, vagy ha ez az aránylag elég nagy költségekre és a kétséges eredményekre tekintettel nem volna lehetséges, az új építkezés folyamán tüzetes kutatásokat végezni és ennek lehetővé tételére az engedélyes építkezőt kötelezni. Itt ugyanis a Kishíd-utcában megejtett fúrás szerint 5 méteres feltöltés van és talajvíz is várható.

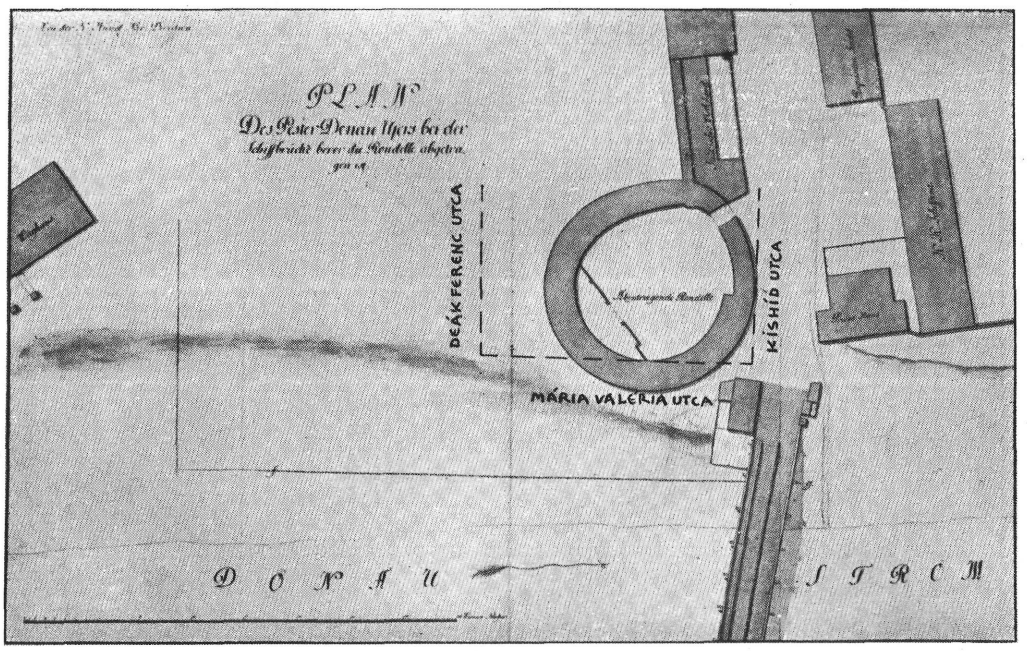

15. kép. — *Pest város erődítése északnyugati sarokrondellájának alaprajza 1787-ből.*

12. Az 1940 április 24 és július 27-ike közti időközt felváltva a Csalogány-u. 3/d (Gyorskocsi-utca 19.) sz. sarokház és a Hunfalvy-utca 8. sz. ház alapozásánál végzett kutatások, továbbá a »Szép Juhászné« törzsépületének, az eredeti régi »Szép Juhászné« lebontásának ellenőrzése töltötte ki.

A) *A Csalogány-u. 3/d. — Gyorskocsi-u. 19. sz. ház* alapozása alkalmával ráakadtunk a Fő-utca mentén húzódó római főútvonalból kiágazó — a Csalogány-utca mentén a Széna-tér felé haladó — római útvonalnak maradványaira. Ugyanitt középkori falak is mutatkoztak s egyúttal a szomszéd Gyorskocsi-utca 21. — Fő-utca 66. sz. ház nagyrészt terméskőből épült tűzfala is szabaddá vált. E 0·94 m vastag tűzfalon, amelyben középkori téglák, sőt római tegulák (tetőcserepek) darabjai is be voltak falazva, két utólag befalazott nagyméretű ablaknyílás volt látható, amelynek az alsó széle a mai járdaszinttől 2·30 m-re, tehát máris elég magasra esett, a nyílások szélessége pedig 1·80, illetve 1·50 m volt. Ezekről joggal következtethetjük, hogy templomablakok lehettek. Sajnos, a mostani építkezésnél ki nem bonthattuk azokat, mert a szomszéd tulajdonos részéről kártérítésre adhattunk volna alkalmat.

Ha majd a Fő-utca 66. sz. házat is lebontják, akkor válik annak a kérdésnek tisztázása esedékessé, vajjon annak a háznak a helyén csakugyan volt-e templom. *Ez a templom lehetne az Ágoston-rendi szerzeteseknek Szt. Istvánról elnevezett egyháza, de a pálosoké is.*

A 3/d sz. ház alapozásánál ékes mintájú egy és több többszínű mázzal bevont XVI. sz.-beli kályhacsempék kerültek elő. Alighanem fazekasműhely lehetett itt, de a kemencét nem találtuk meg. Ezek közül két kályhacsempét a 16. sz. képen mutatunk be. Mind a kettőt egyszínű és többszínű mázzal is megtaláltuk. A képen a jobboldali zöldmázas, egyszínű, a baloldali zöld, fehér és sárga színben pompázik. A késői renaissance hazai kedves hajtásai. Hasonló

mintájúak Egerben is (Ezt dr. Pataki Vidor közölte velem. Ezért e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki.) Kassán is előkerültek. A Kassaiak különösen változatosak. (A Kassaiakat az ottani városi múzeumban dr. Mihalik Sándor szívességéből láttam. Hálásan köszönöm.)

B) *A Hunfalvy-utca 8. sz. ház* alapozásánál az alap nyugati részében 2·10 m mélységben egy régi kövesút maradványai kerültek elő. Az út alapépítménye kerek 60 cm vastag, tehát tekintélyes méretű jól megalapozott, mint a római utak. A középkorban ez nem igen volt szokásos. Az alapépítmény ezen a helyen tulajdonképen két kőrétegből áll, amelyet 10 cm-es

16. kép. — *A Csalogány-utca 3/d. sz. ház alapozásánál talált XVI. századi kályhacsempék.*

kavicsréteg választ el egymástól (ld a 17. sz. rajzon az út metszetét). A felső rétegben faragott kövek is akadtak. Az egyiken egyszerű gótikus tagozás volt.

Egy további keresztszelvénye az útnak annyiban tér el ettől, hogy a felső 40 cm vastag része durva kavicsos szemekből áll. A kavicsszemek nagysága eléri a 8—10 cm-t is, a kavics dolomit habarcsba van ágyazva. Alatta ugyancsak egy 40 cm vastag, de fekete sárba ágyazott kavicsréteg következik és legalul sárgás-fehér mállott dolomittörmelék. Az út széle itt is durván faragott nagy kövekkel van gondosan kirakva. Ezek között is akad fínomabb faragású, egyszerű tagozású kő legömbölyített orral. Itt a felsőrétegből perembélyeges XV—XVI. századbeli úgynevezett vascserép töredékek. a középsőből pedig középkori lópatkó került elő.

Ezek szerint alighanem középkori XV—XVI. századbeli útról lehet szó. Sajnos közelebbi meghatározást a leletek szegénysége nem enged meg, bár a telken az egyik szemétgödörből Árpád királyok korabeli fenékbélyeges edények töredékei is kerültek elő. Inkább a Szombat (most Bécsi) kapu felé irányuló középkori útnak vélném. (Lásd a 18. sz. általános helyszínrajzot és a 19. képet is.)

Az alap keleti felében egy dunakavicsos kövér mészhabarccsal készült terméskőfal maradványára akadtunk. A fal mellett nagyobb mészkő sziklára akadtak, amely valószínűleg valamikor feljebbről gördült ide le.

A fal alatt egy kútra és tőle 0·70 m-nyire egy pöcegödörre találtunk (ld. a 18. sz. rajzot). Mind a kettő felébe vágott vékonyabb tölgyfa törzsekből készült. A belső oldaluk tehát síma, a külső íves hajlású. Az egyes darabokat keresztben egymásra rótták. Ilyen módon a kút és

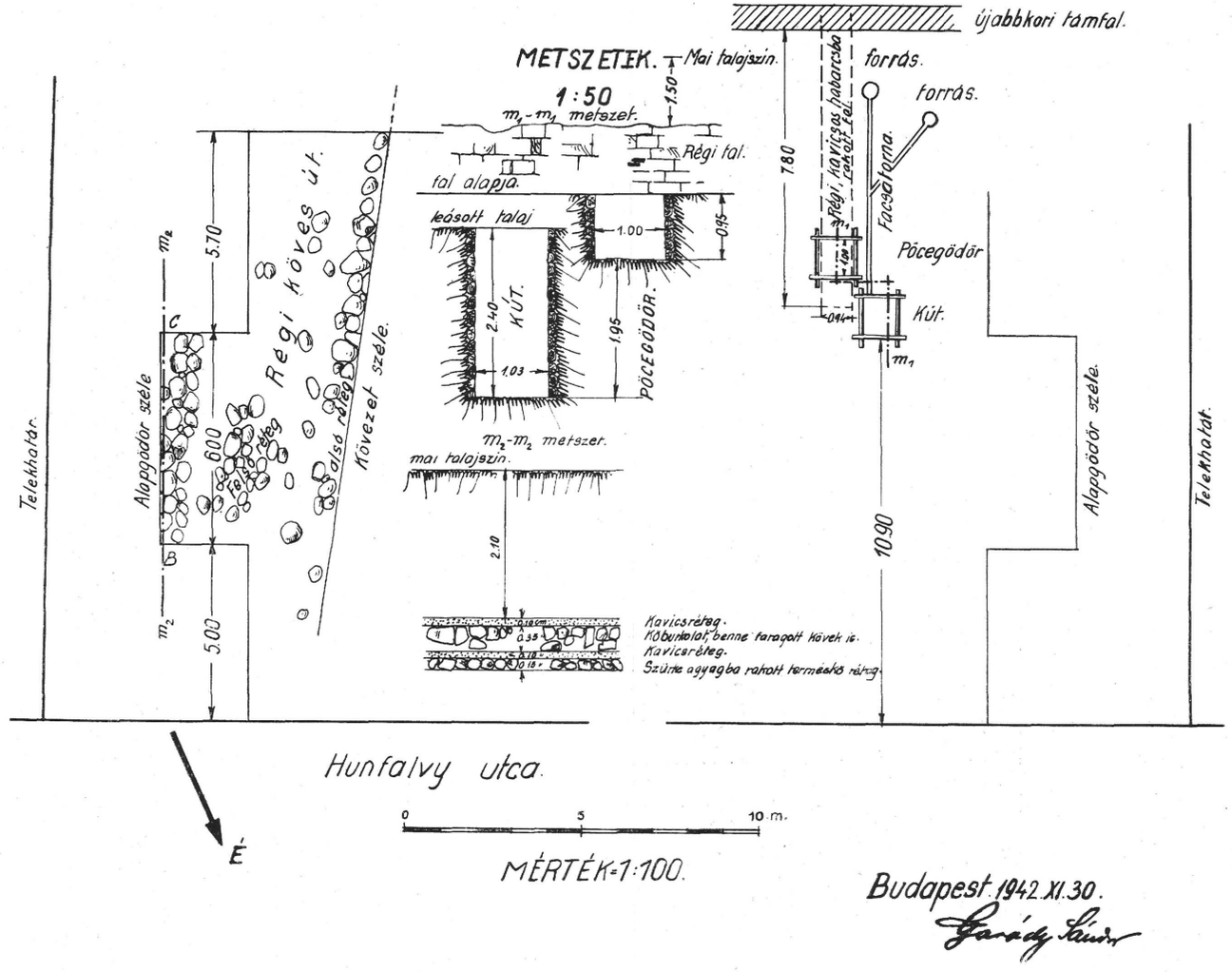

17. kép. – *A Hunfalvy-utca 8. sz. ház alapozása alkalmával talált régi út, fal, kút és pöcegödör alaprajza.*

a pöcegödör egymásra rakott olyan négyzetalakú keretekből állott, amelyek szárai a keretből kiállottak (ld a 20. sz. képet is).

A pöcegödör és a kút egymástól 0·70 m-re állott s amellett a pöcegödör jóval magasabban, mint a kút. A kúthoz a közeli két forrásból a pöcegödör mellett elvonult facsatorna vezetett. A facsatorna egy darab tölgyfatörzsből »V« alakra volt ácsolva, illetve kivájva, vályúja is ilyen alakú és felül nyitott. Érdekesnek tartjuk felemlíteni, hogy a forrásvíz hőmérséklete június hó 12.-én 13 C° volt, tehát elég hideg.

Mindenesetre az egész elrendezés a mai egészségügyi követelmények arculcsapása, de akkoriban nem ritkaság. Nem csoda, ha akkoriban a járványok napirenden voltak. A kút-

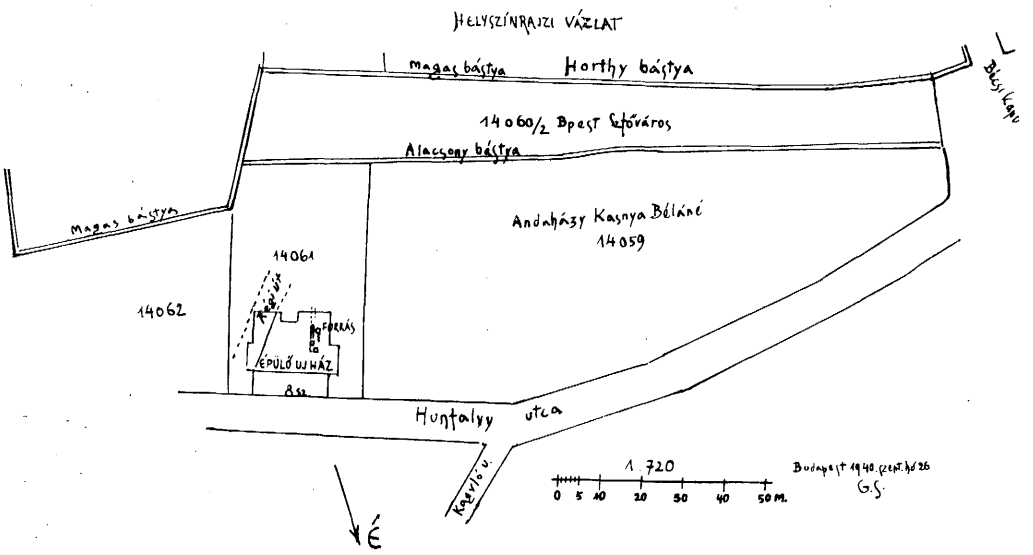

18. kép. — *A Hunfalvy-utca 8. sz. házkörnyéke a Bécsi-kapuig.*

ból, annak fenekéről sárga agyag került elő, a pöcegödörből *törökkori* cserepek, úgy hogy mind a kettő a töröklhódítás korából valónak mondható.

Az itt talált cserépedények, helyesebben töredékek között fenékbélyeges XIII—XIV. századbeli is akadt, de a cserép edénytöredékek javarésze a török időkből való.

A XIII—XIV. századbeliek közül különösen említésre méltó három fenékbélyeges. Kettő ezek közül sárgás-fehérre, egy szürkére égetett. A fenékbélyegek kiemelkedők.

Az egyik sárgás-fehérnek részben a pereme is megvan. Alacsony, inkább tál mint fazék, csak a formája üt el a tálétól. Magassága 8·5 cm, szájának külső átmérője 13·5 cm, a fenék 6—6·3 cm átmérőjű. A fenéknek pereme van, amelynek alja mintegy keretbe foglalja az egyenlő szárú keresztalakú fenékbélyeget. A fenékből kiindulva az edény hirtelen kihasasodik és kifelé megtörve 3 cm széles, erősen kihajló peremben végződik. A száj kissé befelé hajló, legömbölyített. Az edény falvastagsága 0·4—0·5 cm, durván iszapolt. Az edény hasán három, csontszerszámmal erősen bevésett párhuzamos barázda van, fülnek nyoma az edény megmaradt részén nem látható, de ezeken a korai formájú edényeken nem is szokott fül lenni. (Ld a 22. sz. képen a jobboldalit ; és a 22. képet.) Az edény korongon készült, de különösen külső felületén olyan mélyedések láthatók, amelyek ujjnyomoknak látszanak, tehát a még

19. kép. – *Hunfalvy-utca 8. A telek keleti oldalán talált régi köves út északnyugatról nézve.*

20. kép. — *Hunfalvy-utca 8. Törökkori kút és pöcegödör.*

lágy anyagú edényt talán a fenékbélyeg benyomása végett erősen kézbe fogták. Az edénynek úgy külső, mint belső felülete durva. Belseje egyik felén rozsdavörös folt van. Ez az edény egyik régi alakja Árpádkori keramikánknak. Fenékbélyege körbe foglalt egyenlőszárú kereszt, amelynek szárai a végek felé elvékonyodnak.

A másik sárgásfehér edénynek, amely alighanem szintén kisebb fazék vagy bögre volt, csak a fenéktől a nyaktájig terjedő része, az is csak egy darabon, maradt fenn. Fazék voltára a legfelső részén látható kihajlás enged következtetni. A megmaradt rész legnagyobb magassága 9 cm, a legkisebb 3 cm. A fazék átmérője 5 cm. Rajta érdekes rácsos fenékbélyeg. (Ld a 21. sz. képen a baloldalit.) Rácsszerű fenékbélyeges edény van a kecskeméti Városi Múzeumban (ld Höllrigl J. Árpádkori keramikánk, Arch. Ért. XLIV. 1930.), de ez tulajdonképen csak egy négyszögű keretbe foglalt kereszt. A miénknél azonban körbe foglalt öt rács szárat a közepén keresztben egy másik foglal össze. Ehhez hasonló, vagy talán vele teljesen megegyező fenékbélyeg van az esztergomi Múzeum anyagában, amelyet Balogh Albin ismertetett (Ld. *Balogh A.* »Esztergomi múzeum bélyeges agyagedényeiről« Arch. Ért. 1927. XLI. 215. 112. kép. III. sor, 3. A képből nem lehet megállapítani, vajjon teljesen azonos-e a bélyeg.). Az edény hasán erősen bemélyített párhuzamos barázdák és egyik oldalán pajzsalakú vörös festés nyoma látszik. Fülnek nyoma nem látszik rajta, nem is volt füle.

Egy sötétszürkére égettet sikerült a töredékekből kevés híjján egészre összeállítani. Ez határozottan fazék. Oldalai a fenéktől enyhén kigömbölyödők és a nyaknál ismét egy

21. kép. – *A Hunfalvy-utca 8. sz. házépítésénél talált árpádkori fenékbélyeges edények.*

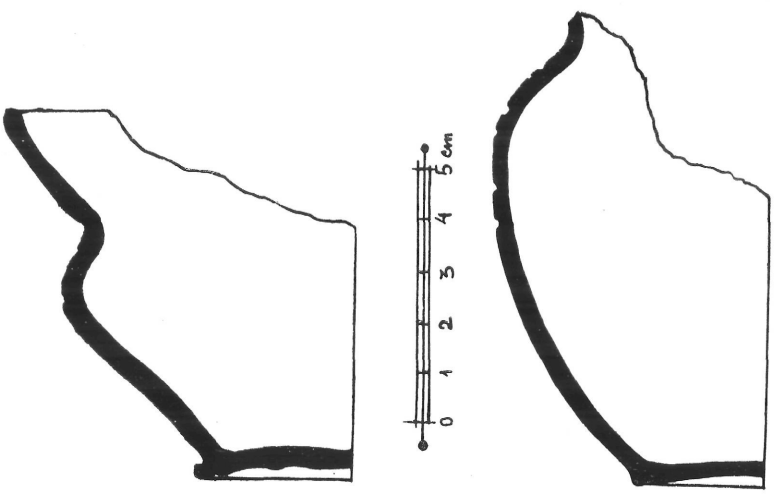

22. kép. — *A Hunfalvy-utca 8. sz. telken talált Árpád-királyok-kori fenékbélyeges köcsögök félkeresztszelvénye.*

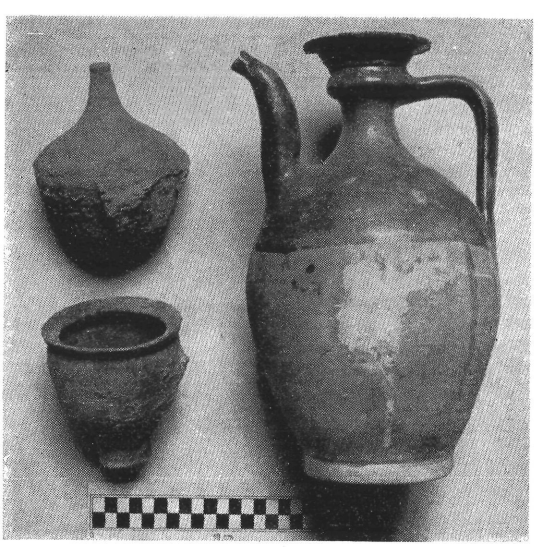

23. kép. — *A Hunfalvy-utca 8. sz. ház alapozása alkalmával talált korsó és kályhafiókok.*

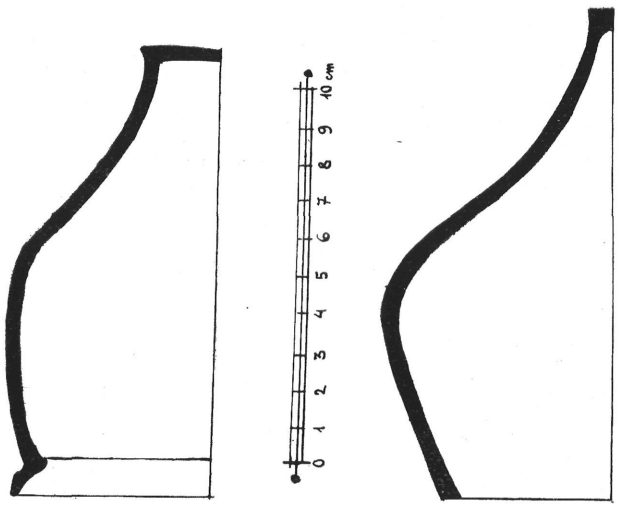

24. kép. – *A Hunfalvy-utca 8. sz. telken építkezés közben talált bögrealakú kályhacsempék fél keresztszelvénye.*

kevéssé összeszűkülők. A perem előbb kifelé, majd függélyesen fölfelé hajló, a száj külső széle ajakos, felül közel vízszintesen levágott. Magassága 15·8 cm, külső átmérője a szájnál 13 cm, a feneken 8 cm, a hason 13·2 cm. Külső és belső felülete is durván simított, a külsején szabálytalan benyomódásokkal és csonteszközzel a nyaktól a fenékig vont csigavonalas barázdával. Durván iszapolt, oldalfalának vastagsága a fenék közelében (mert csak ott mérhető) 8 m/m, a fenék azonban csak 4 m/m vastag. A feneken kiemelkedő horgaskereszt van. (Ld a 21. képen a középsőt és a 22. képet is.) A horgaskereszttől (szvasztikától) annyiban tér el, hogy horgai a kereszt száraira nem merőlegesek, hanem vele hegyes szöget zárnak be.

Találtunk egy XV–XVI. századbeli négyzetalakú szürkére égetett tálas kályhacsempét is.

A török hódoltság korából való edények és cseréptöredékek közül méreteivel is kiválik egy majdnem teljesen ép szopókás füles korsó (ld a 23. képen a jobboldalt). Magassága 33 cm, a fenék átmérője 11 cm, a hasnál 19 cm. A nyak 4 cm. Pereme a nyakra támaszkodó dudorból kiindulva a szokott módon kiöblösödik. Lapos szájnyílásának külső átmérője 9·5 cm, a belső 6·6 cm. Felső külső része a has tájáig világos sárgászöld mázzal bevont, egyébként simított (engobos) rózsaszínre égetett. Összes dísze szép formája és a szájnyílás alatt két körbe futó barázda.

25. kép. – *Törökkori tálkák vagy kályhafiókok.*

Bár nem edények, hanem kályhacsempék, e korsóval együtt említünk föl

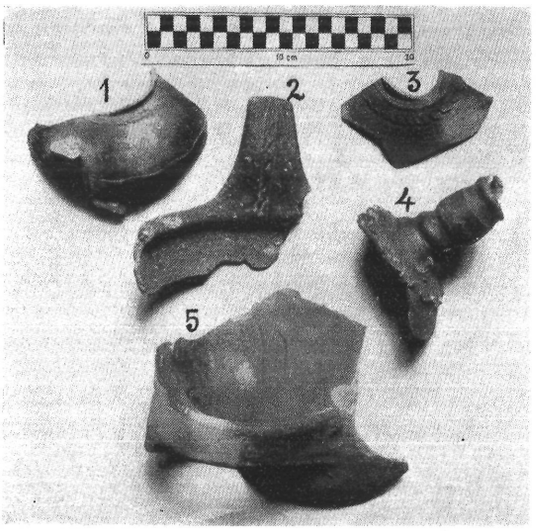

26. kép.
Hunfalvy-utca 8. Törökkori edénytöredékek.

két bögre formájú törökkori kályhacsempét (ld a 23. és 24. képet). Az egyik, tompább végződésű darab mását a tabáni ásatások alkalmával is megtaláltuk. Világos vörösre égetett közepes fínomságú agyag. Mázatlan. Magassága 12 cm, szájnyílásának átmérője 10·5 cm, a fenéké 4·2 cm, pereme mind ki-, mind befelé kiálló, homorú tagozású, helyenként még a külsejéhez tapadnak az erősen meszes habarcs maradványok. Ép darab.

A másik csonka. Oldalának mintegy harmada hiányzik. Szintén világos vörösre égetett, mázatlan. A maga nemében eddig tudtommal egyetlen a budai leletek között. Magassága 13 cm, szájnyílásának átmérője a külsején mérve 9 cm, a fenéké csak 1·5 cm, jóformán csúcsban végződik. Erősen kihasasodó, pereme nincsen, a szája símán levágott. Ezen is a habarcsdarabok erősen odatapadnak, odaégtek külsejéhez.

Figyelmet érdemlő még egy törökkori kerek, lapos tálka (ld a 25. képen a jobboldalit). Sötét rózsaszínre égetett máz nélküli. Peremének átmérője 10 cm, a fenéké 8·5 cm. Magassága mindössze 3 cm. Pereme hirtelen befelé hajló, szája az oldalfaltól elálló. A fenekén belül a közép felé domborodó csigavonal.

Hasonló tálka került elő a tabáni ásatásoknál, is csakhogy ennél a csigavonal a közép felé mélyülő.

Egy harmadik ilyen tálacskát a Bástya-u. 8. sz. ház alapozásánál találtunk. (Ld a 25. képen a jobboldalit.) Ennek a fenekét kettős körben csoportosított ujjbenyomatok díszítik. Egyébként valamennyinek az alakítása többé-kevésbé egyezik. Keresztszelvényét a 36. kép jobboldalán adjuk.

Rendeltetését egyelőre csak találgatni tudjuk.

Az edénytöredékeknek egy másik csoportját a 26. képen láthatjuk. Ezek szürkére égetettek, grafitosak, anyaguk egy kivételével fínoman iszapolt. Ez a kivétel durván iszapolt agyagból készült és az edény felülete is durva. Egy *füles tál* darabja, befelé hajló peremmel. Nem is valószínű, hogy a többiekkel egy ívású, alighanem a XVI. század első feléből való. A fül külső oldalán a XV—XVI. századbeli kályhacsempéken szokásos fonatos díszítés utánzatát találjuk, de a fonatokat már csak rézsútos barázdák jelzik. (Ld a 2. számot.)

A többi négy darab egyöntetű engobos símára, sőt fényesre simított. Ezeken a hullámos és rovátkolt díszítések különböző változatait találjuk.

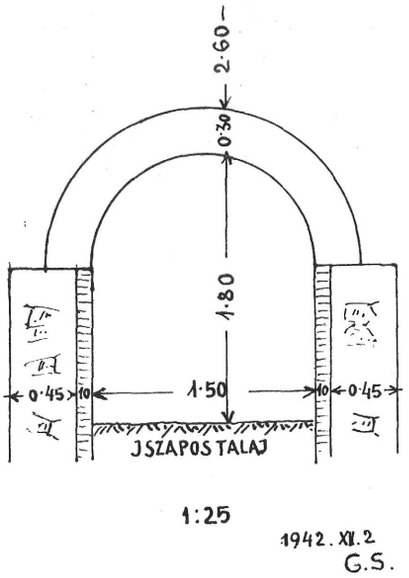

27. kép.
A Bem-utca 4. sz. telken talált csatorna keresztszelvénye.

Az egyiket (ld az 5. számút), amely füles kancsó darabja, a nyak alatt fésűvel készült egyszerű, a szokásos hegyben végződő hullámosvonal díszíti.

A másiknak (ld az 1. számút), amely alighanem füles korsó lehetett, a megmaradt darabján az edény hasát körbefutó enyhe hajlású hullámosvonal, a nyak alját pedig rézsútos sűrűn egymásután következő rovátkolt szárakból álló csillag ékesíti.

A harmadikon és negyediken, amelyek mindkettője korsó darabjának látszik, szinte tobzódott a mester díszítő buzgalma. A hullámos és a bélyegzővel rovátkolt ékítmények a

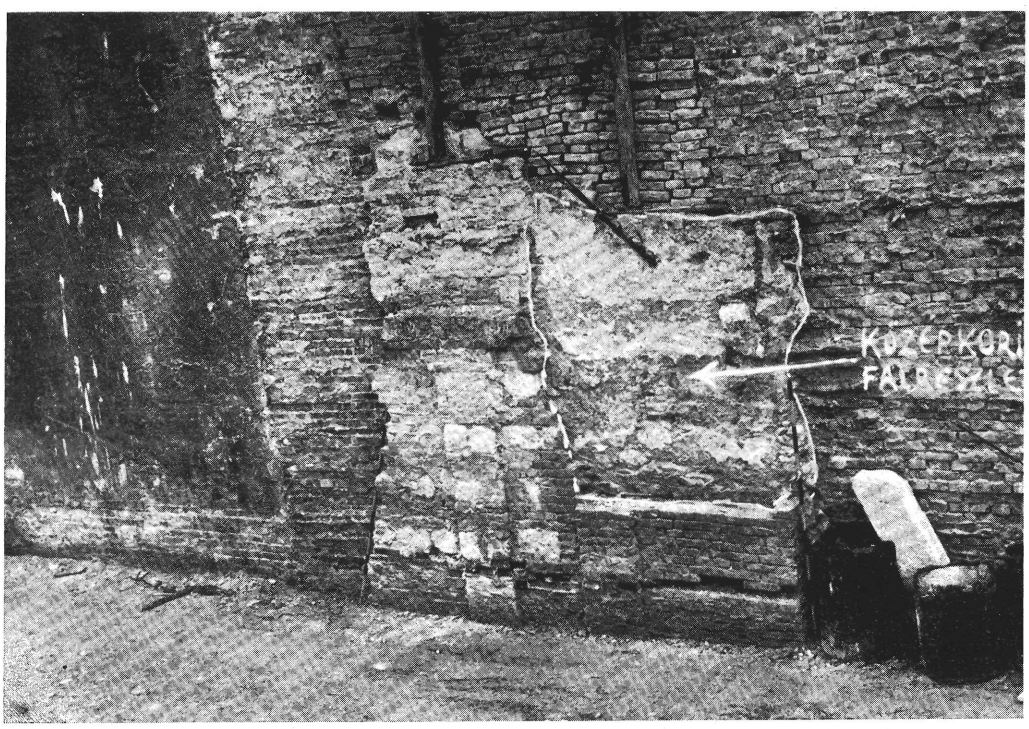

28. kép. – *A Váci-utca 44. számú ház tűzfalában talált középkori fal.*

lehető legnagyobb változatosságban sorakoznak egymásután az edény megmaradt hasdarabján, illetőleg a nyakán.

Végül az itt talált érmekről is megemlékezünk. Ezek : egy kettétörött lengyel kvartnik Albert király (1492—1501.) idejéből, továbbá II. Mátyás király XVI—XVII. századbeli magyar denárjának egykori utánzata (szintén kettétörve került elő) egy 1763-ból, tehát Mária Terézia korából való egy krajcáros, végül Ferenc király 1800-ból való osztrák egy krajcárosa.

13. 1940 március havában a II. kerületi Bem József-utca 4. számú, a volt Ganz-gyár helyén épülő ház alapkiemelésénél földalatti járatra vagy csatornára akadtak. Sajnos, különösen a fenekét és az alapjait nem vizsgálhattuk meg, mert a március—áprilisban bekövetkezett árvíz behatása folytán ez a csatorna is félig megtelt vízzel, közben pedig lebontották és helyét részben az új ház alapozása foglalta el, részben pedig betöltötték, még mialatt víz alatt állott.

Ez a csatorna a Bem József-utcával párhuzamosan a telek utcai homlokvonalától kerek négy méterre húzódott. A telek belsejébe egy elágazása is volt.

Keresztmetszetét amennyire megállapítható volt, a 27. képen adjuk. Belső szélessége 1·50 m, belső magassága, amennyire azt a fenéken levő iszaptól megállapítani sikerült 1·80 m, de valószínűleg nagyobb. Oldalfalai 0·45 m vastagságban terméskőből készültek, a belső oldal 10 cm vastagságban téglával volt bélelve, tehát összesen 55 cm volt az oldalfalak vastagsága. A 30 cm vastag boltozat újabbkori téglákból készült. A boltozat teteje (»extrados«-a) a mai járdaszinttől 2·60 m-re volt. Azt megállapítottuk, hogy a nyugat felé eső szomszéd ház területére is átért.

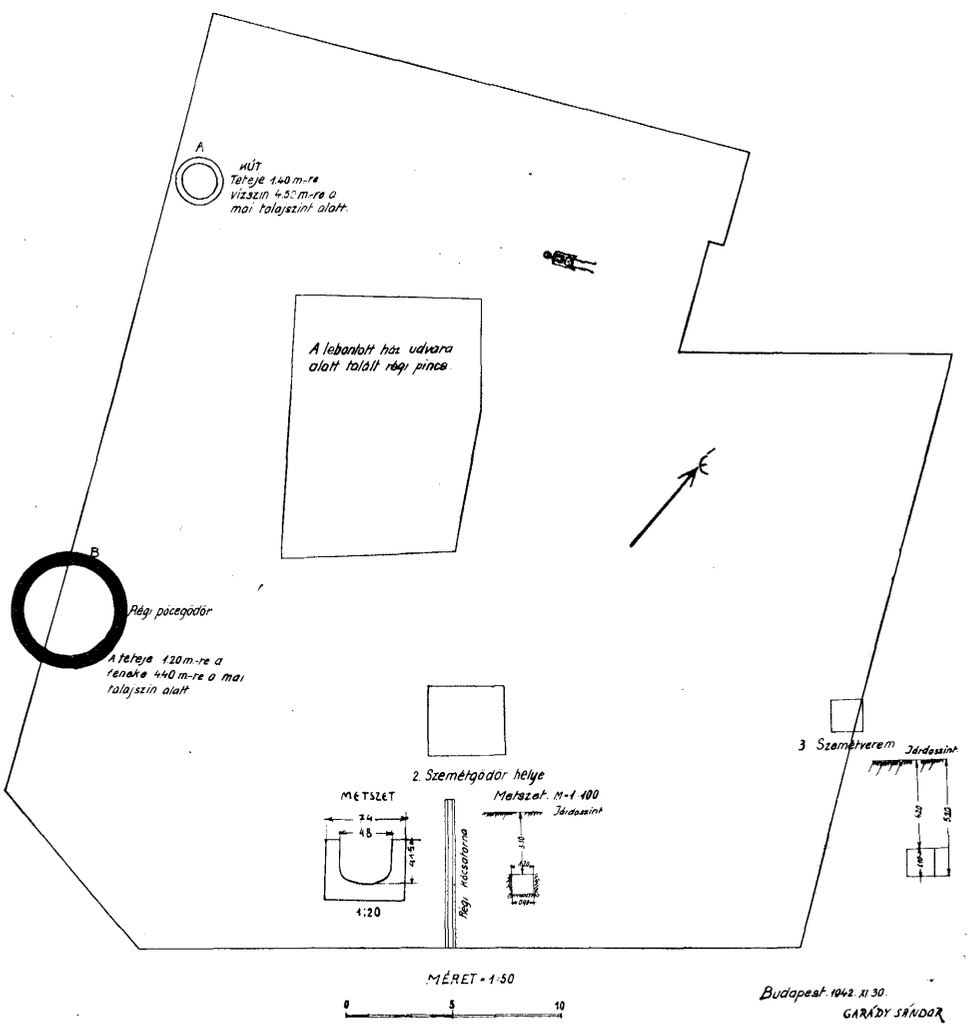

29. kép. – *A Bástya-utca 8—10 és Fejér György-utca sarkán épülő új ház alapkiemelése alkalmából előkerült régi épületek és szemétgödrök alaprajza és helyszínrajza.*

30. kép. – *Bástya-utca 8—10. számú ház alapjában talált edények.*

14. A Váci-utca 44. sz. ház lebontása alkalmával (1940 június 20-án) annak déli határfalán az utcai homlokzat vonalától befelé 9·20 méterre 2 × 2 m terjedelmű vegyes fal mutatkozott, amelyben középkori téglák vannak. Ez a fal a járdaszinttől 1 m magasságig egyelőre ismeretlen vastagságig újkori téglafalazattal alá van falazva vagy kibélelve. Lehet, hogy ez az újkori falazat csak egy vagy másfél tégla vastag. Egyébként a középkori falazatból 0·42 m a 44. számú ház telkére esett, ezt lefaragták. A szomszédházra 0·60 m jut. Tehát a középkori fal vastagsága 0·42 + 0·60 = 1·02 m. Hogy milyen rendeltetésű épületnek volt része, az talán majd akkor derül ki, ha a szomszédos 46. sz. házat fogják lebontani.

A középkori falrészletről a 28. kép ad közelebbi tájékoztatást.

15. 1940 augusztus havában a IV., Bástya-u. 8—10. sz. lebontott ház helyén kezdtek el építkezni. Alapozás közben régi pincére, kútra, pöcegödörre és szemétvermekre akadtak. (Ld a 29. sz. képen levő helyszínrajzot.)

A 10. sz. lebontott ház udvara alatt régi pincét ástak ki. Középkori nem lehetett, mert boltozatából »8 P« jelű boltozati és kettőskeresztes téglák kerültek elő. Sovány mészhabarcsba voltak ágyazva. A XVIII. századnál régibb nem lehetett. Ez bizonyíték arra, hogy itt talán valamely tűzvész, vagy az 1838-as árvíz után újból építkeztek. Ehhez a régi pincéhez aligha tartozhatott a meglelt kút. Szépen faragott sóskúti mészkőből forró mészhabarccsal készült. Korhatározó lelet azonban, már ameddig leáshattunk benne,

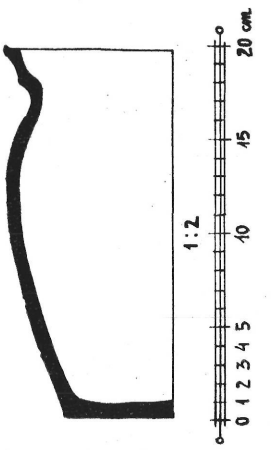

31. kép.
A Bástya-utca 8—10. sz. ház alapjában talált egyik edény keresztmetszete.

nem került ki belőle. A pöcegödör faragott mészkövekből épült, újabbkori téglákból készült gömbboltozattal. Fölötte csatorna, amely bele torkolódott. A XIX. sz. első felében még használhatták. Annyit megállapítottunk, hogy az altalaj erősen össze-vissza volt forgatva, azonban körülbelül 3—4 m között már tiszta homokos.

32. kép.
A Bástya-utca 8—10. sz. telken talált edény fenékbélyege.

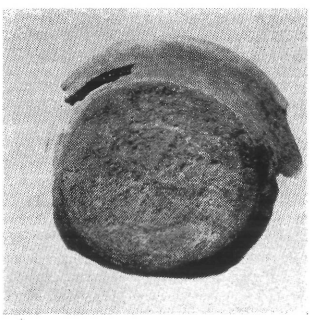

33. kép.
A Bástya-utca 8—10. sz. ház telkén talált fazék fenékbélyege.

A 10. sz. ház kapualjában mészkőből faragott csatornára akadtunk. Ez a csatorna 1·30—1·90 m hosszú darabokból állott. Az egyes darabok egy kőből voltak kifaragva, a végükön hornyolással. Szépen kidolgozott darabok. Egy darabot kivittek az Aquincumi Múzeumba.

A kőcsatorna alatt a XVI. század második feléből való szépművű bronz gyertyatartó került elő, jeléül annak, hogy a csatorna későbbi keletű.

Két szemétgödörre akadtunk.

A szemétgödrök közül a 3-sal jelölt látszik a régibbnek. Ez a 8-as számú ház határfala mellett a most lebontott ház pincéje alatt 4·20 m mélységben került elő. Ebben sok cserepet és egy középkori fél lópatkót is találtunk. A cserepek között törökkoriak is akadtak.

A telek hátsó részén (ld a 29. sz. képet) a mai talajszinttől 2·80 m mélyen egy emberi tetemre akadtunk minden melléklet nélkül. Alatta törökkori cserépedények töredékei. Nyugat felé néző. Talán valamely bűntény áldozata.

Az alapgödrök ásása közben előkerült leletek közül említésre méltóak :

a) Mindenekelőtt egy kézzel formált jókora fülesedény töredéke. A sajátságos az, hogy szecskával kevert agyagból égették. Külseje piszkosszürke, az elégett szecska helyein

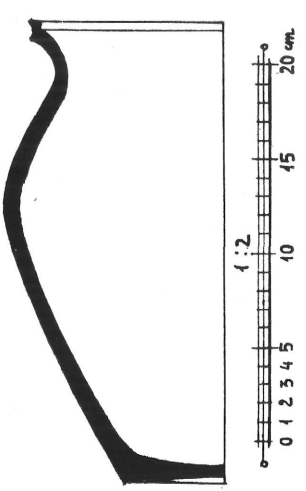

34. kép.
A Bástya-utca 8—10. sz. telken talált fazék fél keresztszelvénye.

35. kép. — *A Bástya-utca 8—10. sz. telken talált cserépedénytöredékek.*

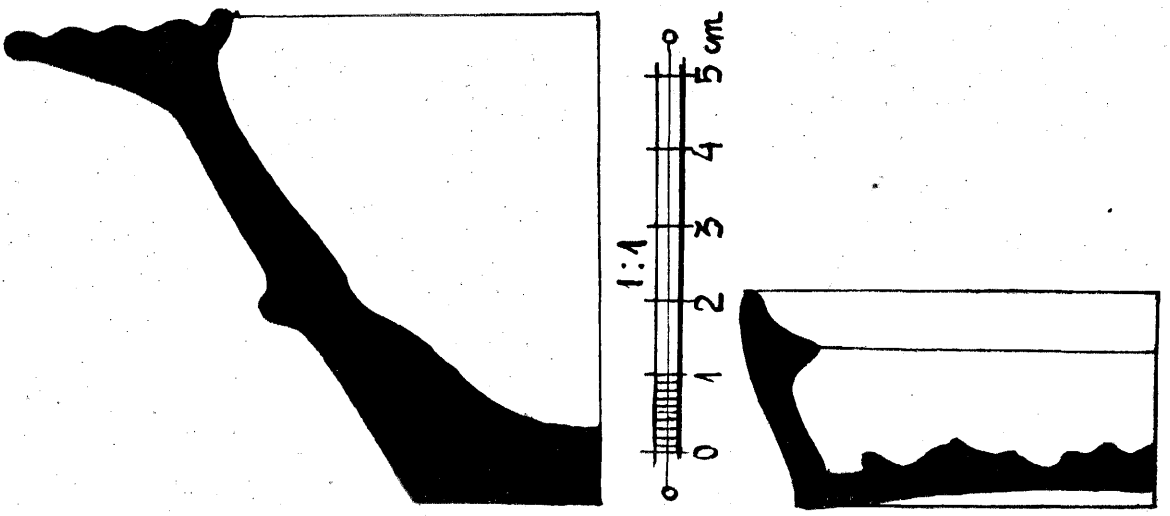

36. kép. – *Bástya-utca 8—10. sz. alatt talált kályhacsempe és tálka fél keresztszelvénye.*

likacsos, falvastagsága 0·4—1·0 cm között váltakozik. A belsején kb 3 m/m vastag barnás égett szalma-törek réteg van, amelyben gabonaszemek láthatók. Az edényből mindössze 15/17 cm méretű öblösödő ovális darab maradt meg a füllel együtt. Az edény nyilván gabonahombárul szolgált.

Még egy kézzel formált edény (tál) perem darabja akadt. Az egész csak 9 cm hosszú és 6·5 cm széles darab. Durván iszapolt, kívül piszkos szürke, belül barnásszürke. Falvastagsága 0·9—1·3 m/m között váltakozik. Legszélesebb a peremnél. Szája egyenesre levágott, közepén kissé bemélyedő. A belső oldalán egyszerű, hullámvonalas barázda van belekarcolva, olyan, amilyen a *népvándorláskori* edényeken szokott előfordulni. Csakhogy a népvándorláskoriak korongon készültek, ezek pedig kézzel formáltak. Mindazonáltal népvándorláskorinak véljük.

37. kép.
A Bástya-utca 8—10. sz. alatt talált ezüst tőrhüvely vége.

b) Árpád királyok korabeli kiálló fenékbélyeges két edény töredékei. Az *egyik* durván iszapolt világos rózsaszínre égetett fazék. Egy 10·5 cm-res darabon meg van a pereme is. Magassága 19·5 cm. Az edényfal vastagsága 2—3 m/m között váltakozik. A fenék átmérője 10 cm. Rajta kettős körben egyenlő szárú kereszt. A kereszt szárait kerek tárcsa fogja össze. (Ld a 30. képen a jobboldali edényt és a 31. és 32. képet.) Pereme kifelé hajló, a szája egyenesen levágott szélű. Az edény egész külsején 2·5—3·0 cm-es közökben csigavonalas (spirális) barázda fut végig. A mester ezt az edénynek korongon forgatása közben csontszerszámmal egyvonalban húzta.

A *másik* szintén durván iszapolt fazék, de a pereme hiányzik. Az előbbinél jóval karcsúbb, kívül sötétszürke, szinte fekete, belül barnára égett. Falvastagsága 4—5 m/m között váltakozik. Magassága a meglévő nyakhajlatig 16·5 cm, fenekének átmérője 9 cm. A fenékbélyeg erősen lekopott, ezért nehezen látható. Körbe foglalt egyenes oldalú talpas keresztnek tűnik fel.

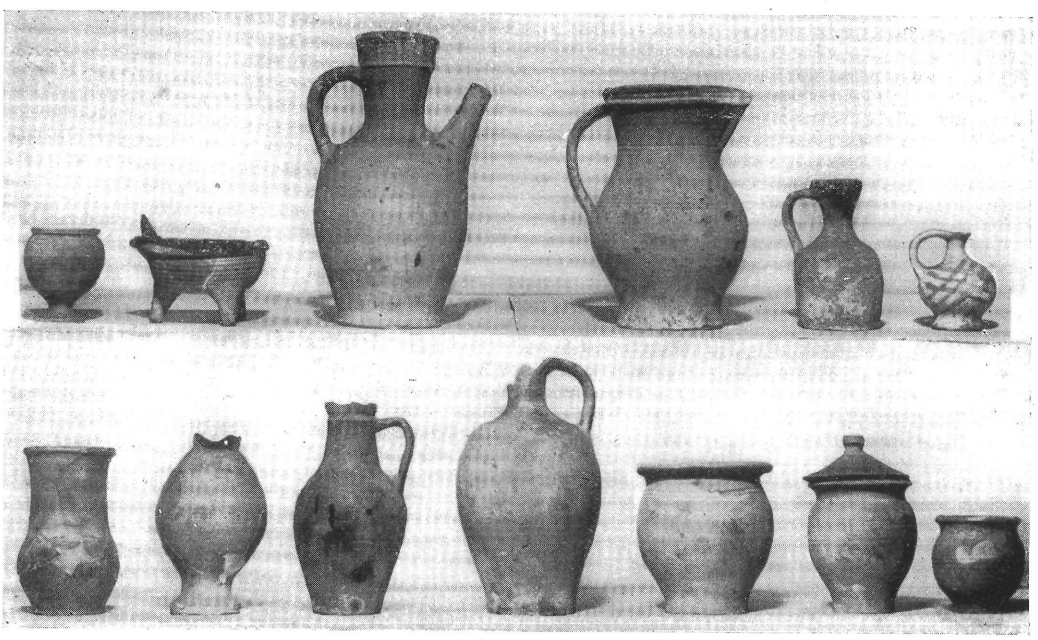

38. kép. – *A Csalogány-utca 41. sz. háztelken talált középkroi edények.*

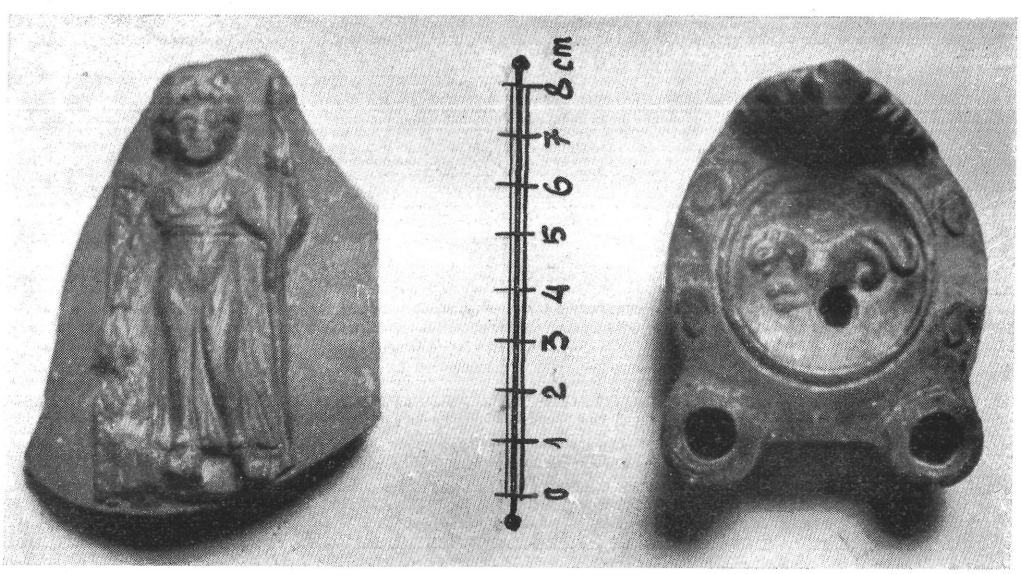

39. kép. – *A Csalogány-utca 3/c. sz. telken talált római mécses és a Fő-utca 68. sz. telken talált Ariadnét ábrázoló díszedény töredéke.*

40. kép. – *A Csalogány-utca 3/c. sz. telken talált »terra szigillata« tál körfényképe d'Isoz Emil cicloskopjával.*

(Ld a 33. képet.) Az edény külsején a felső felében két csoportban bélyegzővel készült szaggatott vonalak futnak körül. (Ld a 30. képen a baloldali edényt.)

Volt-e a két edénynek füle, nem tudhatjuk, de valószínű, hogy nem volt.

Ezekhez az edényekhez sorakozik egy jóval nagyobb — 24·5 cm magas — fületlen fazék. Szintén hiányos, de a pereme két nagyobb csorbától eltekintve, elég ép. Alakja urnaszerű,

41. kép.
A Donáti-utca 3/b. sz. ház régi pincéje északról nézve.

hasonlít az előbbi kettőhöz. Durván iszapolt sötétszürkére égetett, a belseje részben világosabb szürke. Pereme kihajló, mint az előbbié, a szája egyenesre levágott, de eltérően az előbbitől belül 4 m/m magasságban élesen megtörve, függőlegesen emelkedik ki a perem falából. (Ld a 34. képet.) A szájnyílás átmérője kerek 20 cm, a fenéké 10·8 cm. Fenékbélyege nincsen.

Utánuk következik egy XV. századbeli kis, kecses formájú köcsög. Finomabb iszapolású piszkos rózsaszínre égetett. Pereme csak 4 cm-es darabon van meg, e korra jellegzetes benyomkodott széllel. Magassága 10·7 cm., a fenék átmérője 5 cm.

Ezenkívül egy szintén XV. századbeli zömök kis fazék érdemel említést lehajló gótikus peremével. Jól iszapolt, piszkos rózsaszínre égetett, belül és a peremén zöld mázas edény. Összes dísze a nyakon végigfutó két párhuzamos bekarcolt barázda. Pereme csak 7 cm hosszban van meg. Magassága 11 cm, a fenék átmérője 7·5 cm. Hasonló peremű, belül zöld mázas edény került elő a Hidegkúti-úton Hunyadi Mátyás király kastélya romjainak kiásásánál is, bár emennek alakja karcsúbb.

Továbbá egy rózsaszínre égetett, egyes töredék darabokból összeillesztett és kiegészített csücskös füles kancsót említünk meg. Szép formájú, simított külsejű edény, pereme kifelé kidomborodó, szája élbe fut ki. A nyakát három kiemelkedő barázda díszíti, füle a nyakból vízszintesen ágazik. ki. Oldalához a fenéknél vassalak van hozzátapadva. Magassága 29 cm, szájnyílása tojásdad, a csücsök nélkül 9/12 cm átmérőjű. Feneke 9 cm átmérőjű, rajta egyes törökkori edényeket jellemző — a fenék körvonalával excentrikus — barázdákkal. Ebből következtetve törökkorinak mondható.

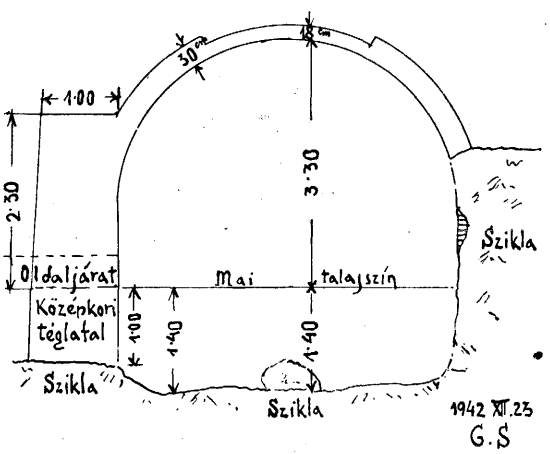

42. kép.
Donáti-utca 3/b. sz. A régi pince keresztmetszete.

A Bástya-u. 8—10. sz. ház alapozásánál talált edénycserép töredékek között érdekes még egy csücskös kancsónak felső darabja a peremmel együtt. Fínoman iszapolt világosszürke fajánsszerű anyaga és tetszetős díszítése folytán magaslik ki a többiből. Pereme 4 cm magas kifelé hajló, kívül kétszer tagozott, szája legömbölyített, a peremből kissé kifelé álló. A csücsöknek csak kis darabja maradt meg. A száj külső átmérője görbületéből következtetve 8·5 cm lehetett. Nyaka a hasfelé enyhén kifelé görbülő. Falvastagsága 3 m/m. Peremének felső említést. A fenék átmérője 4·1 cm, széle kívül-belül sárga habos, az alsó zöldbe játszó. A nyakon és a hason bevésett zeg-zúgos zsinórszerű dísz, amely a felső sarokban gombokra tekerődzik. Az így előállott közök felváltva zöld és sárga habosak. A kancsó belseje sárgás sós mázas. Kár, hogy csak ennyi maradt meg belőle. (Ld a 35. sz. képen a bal oldalt.) Úgy véljük XVI. századbeli edény.

Ugyancsak említésre érdemes egy kis tál töredéke fenékkel és peremmel együtt. Anyaga szintén fínoman iszapolt, de rózsaszínre égetett, oldala erősen kihajló, magassága 5 cm. Pereme oldalára merőlegesen befelé hajló, szája legömbölyített. Kívül máz nélküli, belül zöld ónmázas a fenekén és a perem belső szélén körülfutó barna csíkkal. A fenék belső szélét egy mélyedés díszíti. Az oldal belsején a mázba belekarcolt többszörös hullámos vonalú díszítés. (Ld a 35. képen a jobboldalt.) Törökkori, a tabániakhoz hasonló.

Végül a 14. *B)* pont alatt már említett lapos, máznélküli tálkára hívjuk fel a figyelmet. (Ld a 25. kép jobboldalát.) Fenekét ujjbenyomatok díszítik. Keresztszelvényét a 36. kép jobboldalán adjuk.

A kályhacsempe töredékek között az ismert XV—XVI. századbeli szürkére égetett máz nélküli négyzetalakú tálasok, továbbá törökkori, rózsaszínre égetett, belül sárga vagy zöld mázzal bevont, kerek tálasok is akadtak. Ez utóbbiak keresztszelvényét a 36. kép baloldalán mutatjuk be.

Az üvegtárgyak közül egy kis — 10·3 cm felső átmérőjű — tálacska érdemel elsősorban

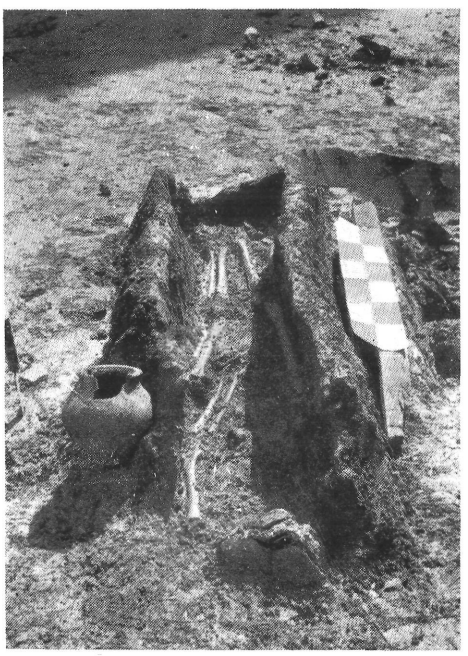

43. kép.
A Csalogány-utca 26. sz. telken kiásott későrómai (germán) sír.

magassága 3·4—3·3 cm között váltakozik. Körülbelül a harmada letörött, hiányzik. Most opálos szivárvány színekben játszó. Belső felülete síma, a külső recés. Egyszerű dísze, hogy a fenekéül szolgáló 0·8 cm talpacska széle fogazott és a tálnak a talpacskához csatlakozó részén köröskörül levélszirmokhoz hasonló benyomások vannak. Ez a tálacska alighanem a XVI. századból való.

Azonkívül egy XVI—XVII. századbeli úgynevezett kotyogós üvegnek a feneke és egy XVIII. sz. végi, XIX. század eleji talpas pohárka felső része a szélén »empire« ízlésű füzéres dísszel.

A fémtárgyak közül egy szép alkatú bronzgyertyatartó érdemel említést. Sajnos a talpa hiányzik. Ez a már fentebb említett kőcsatorna alól került ki. A XVI. század második feléből valónak tartjuk. Magassága így csonkán 13 cm.

Említésre méltó még egy ezüstből készült tőrhüvelyvég. Keleti, balkáni munka. A hüvelyvég egyik oldalát bevésett, egymással összefonódó levelesindák díszítik. Törökkori. (Ld a 37. képet.)

Végül egy törökkori vaskengyel. Köralakú. Felső szára vízszintes, 8 cm hosszú kör keresztmetszetű oldalszárai ehhez derékszögben megtörve csatlakoznak, de már 3 cm-nél hirtelen kihasasodva a kengyel kiszélesedő vízszintes talpához ívalakban csatlakoznak. A kengyel magassága 14·5 cm, legnagyobb szélessége a kihasadásnál 14 cm. Az oldalszárak szélessége fent 1·5 cm, lent a talpnál 2·6 cm. A talp a közepén 48 cm széles. Hasonlít az avar kengyelekhez.

14. Az 1941 március—december havi időszakot jórészt a Csalogány-utcai és a Hidegkúti-út 48. sz. alatt végzett ásatások töltötték ki.

Ekkor kerültek napfényre a vizivárosi volt Szt. Péter plébánia templom maradványai is. Erről a »Budapest régiségei« más helyén számolunk be részletesen.

Azonkívül a Csalogány-u. 3./c., 12., 20. és 41. sz. házak, valamint a Kapás-utca 47. sz., a Fő-utca 68. sz. ház alapozási munkái alkalmával végeztünk kisebb-nagyobb méretű ásatásokat.

Mindezekről, de főleg Hunyadi Mátyás királynak a Hidegkúti-út 48. sz. telken megtalált kastélya maradványairól külön fogunk megemlékezni.

Itt csak röviden megemlítjük, hogy a Csalogány-utcában sorra került alapozásoknál, de a Kapás-utcában is közép- és újabbkori mész- és agyagedény-égető kemencék maradványaira akadtunk, jeléül annak, hogy ezen a tájon a középkortól kezdve napjainkig űzték ezt a mesterséget.

Egyelőre csak néhány érdekesebb agyagedényről adjuk mutatóba a 38. képen láthatókat.

Egyúttal a Csalogány-u. 3/c sz. telken kiásott római épület maradványból (mansio?) kikerült római mécses és terra sigillata talpas tál, valamint a közeli Fő-utca 68. sz. alapjából előkerült — Minervá-t ábrázoló — terra sigillata töredék képét adjuk. (Ld a 39. és 40. képet.)

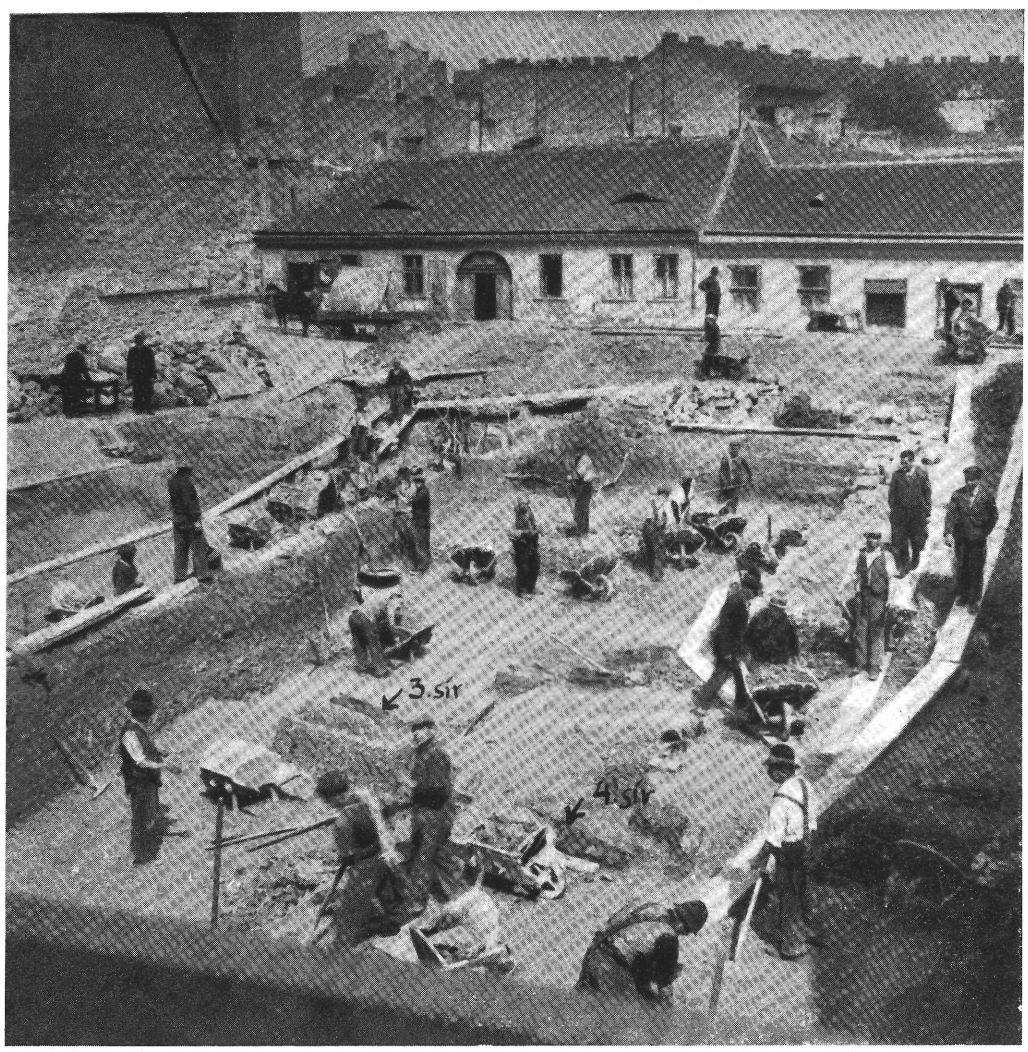

44. kép. – *A Csalogány-utca 26. sz. ház telkén talált római sirok.*

A római mécses kisebb példány. Gyengébb minőségű terra sigillata. Teljes átmérője 6·3 cm, a discusé, amelyet erőteljesen kiemelkedő kör határól 4·3, cm. Két köralakú, a lámpa testéből alig kiálló égője és fölfelé álló fogantyúja van. Legjobban hasonlít Iványi Dóra »A pannóniai mécsesek« XXXI. tábláján látható 4. sz. mécseséhez, azonban annál jobb készítmény. A discusban egy ugrásra készülő oroszlán, alatta a töltőlyuk. A mécses szélén két oldalt két-két, a discust határoló körből kinövő makk, a fogantyún pedig tölgylevél. Fenékbélyege nincsen. Talán helybeli készítmény. A terra sigillata talpas tál töredékes. Pereme csak egy két és egy 11·5 cm-es darabon van meg. Felső átmérője mintegy 24 cm lehetett, talpa is csonka, a széle köröskörül le van verve. Teljes magassága 14 cm. Pereme és belső felülete síma. A perem

alatt a szokásos végig körül futó tojásdísz. A tojásdísz egyúttal felső keretül szolgál az alatta az edény hasán ugyancsak körülfutó cirkuszi jelenethez. A formából és a tojásdíszből következtetve az edény westerndorfi eredetű, bár a rajta levő alakok Hefner J. »Die römische Töpferei in Westendorf« c. művében nem találhatók. Ágaskodó oroszlánok között majmok labdáznak. A megmaradt darabon levő egyik majom labdát dob, a másik egy nyeles kosárral a labdákat elfogja. A majmok nagyságúkat és formájúkat tekintve alighanem csimpánzok. Ezeket a majomfajtákat a rómaiak már ismerték. (Ld O. Keller »Thiere des classischen Alterhums« 1—6.) Balról az első oroszlán alatt labda, a második alatt a majom felé ágaskodó kutya, a harmadik alatt futó nyúl van.

A cirkuszi jelenetet a porondot jelképező 3—4 vonal alatt egy bemélyített sáv zárja le.

15. 1941 július 20—25. között a II., Donáti-u. 3/b sz. ház alapozási munkái alkalmával egy újabbkori téglákból épült, részben a sziklába vájt beboltozott pincére akadtak. Ez a pince az újonnan épülő ház udvar felőli határvonalán túl is a megmaradó udvar alá nyúlik. Az alapban 14 m hosszban találták meg, de lebontották. A megmaradt részről a 41. kép nyujt tájékoztatást. Szembe (a Donáti-utca felől) nézve a jobboldalon a boltozat a travertin mészkő sziklán nyugszik. Ez a szikla egyúttal a pince jobb oldali fala is. A benne levő egyenetlenségeket téglával kifalazták. Méreteiről a 42. kép ad felvilágosítást.

A baloldalon a boltozat falazaton nyugszik. Ennek a felső része vegyes (terméskő és tégla) falazat, benne középkori téglákkal. Az alja 1 m magasságban *középkori téglákból épült falazat.* Ez a falazat tulajdonképen egy elágazó járat oldala. Nem lehetetlen, hogy valamikor a Csolnak-utcai földalatti járattal állott kapcsolatban.

Ebből az alapból került ki egy gótikus bronz feszület letörött »Corpus«-a a XIV. századból (ld a 11. képen a jobb oldalt.). Üdvözítőnk alakja öntvény, amelyet véséssel javítottak. Két alkarja, valószínűleg amint a feszületről lefeszítették, letörött, hiányzik. Töviskoszorúval koronázott, dicsfénnyel övezett fejét jobb oldalára hajtja. Testét csak egy ráncokba szedett övkendő takarja. Az övkendő vége baloldalán térdéig lóg. Kezdetleges munka. Az orr, az arcvonások, talán kopott volta miatt is, alig kivehetők.

16. 1942 április havában a Csalogány-u. 26. és 35. sz. ház alapozási munkái alkalmával végeztünk kutató ásatásokat. Ezek eredményéről is részletesen majd később számolunk be, itt csak mint leginkább érdekeset fölemlítjük, hogy a Csalogány-u. 26. sz. telken öt fakoporsóba, illetőleg kivájt fatörzsbe zárt tetemet találtunk, mellékletet azonban csak az egyiknél, még pedig a koporsón, helyesebben a fatörzsön kívül közvetlenül melléje szorulva a tetem nyaka tájával egyvonalban egy egyszerű római, szürkére égetett fazekat, azonkívül a tetem jobboldalán a lábafejénél egy vasszöget és a koporsó alsó (láb felöli) oldalán levő lyuknál egy lyukat elfödő tegula darabot. (Ld a 43. és 44. képet.) Késő római germán temetkezési mód lehet. Előkerültek továbbá középkori edények és töredékek, mind itt, mind a 35. sz. ház alapjából is. Az egész edények fazekasműhely jelenlétére engednek következtetést, ezt azonban nem találtuk meg.

17. 1942 június 22.-étől szeptember végéig a Hidegkúti-út 48. sz. telken Mátyás király kastélya részben már föltárt második épületének kiásását és az időjárás viszontagsága ellen való megvédését célzó munkálatokat folytattuk. Erről külön fogunk beszámolni.

GEREVICH LÁSZLÓ

A KÖZÉPKORI MÚZEUM KUTATÁSAI AZ 1941—1942. ÉVBEN

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 563

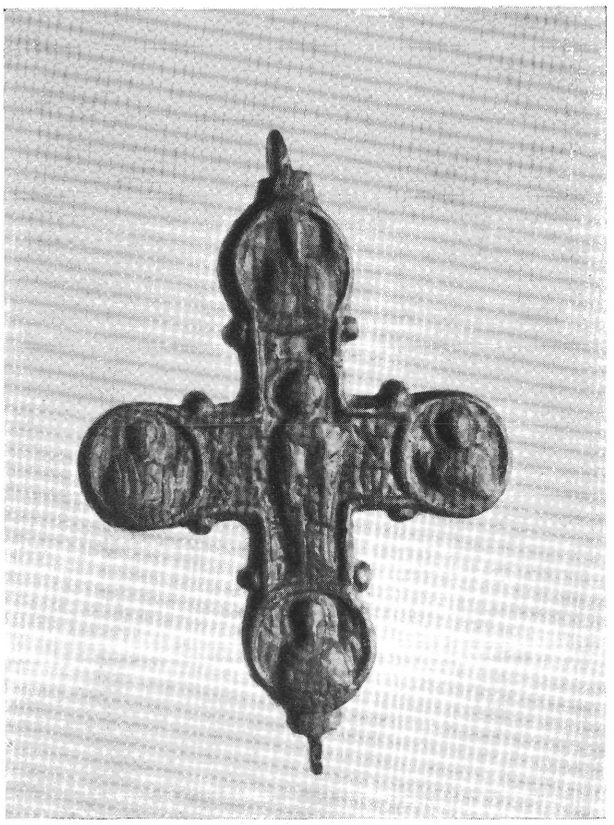

1. kép.
Bizánci ereklyetartó-mellkereszt (term. nagys.).

Előző tanulmányunkban részletesen beszámoltunk a Nagytétény határában fekvő elenyészett Csút község temetőjéről. A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet nemcsak a csúti temetőt tárta fel, hanem az elenyészett falu plébániatemplomát és településének egy részét is. Munkálatok közben természetesen számos olyan kis leletre bukkantunk, amelyek a késő-középkori falu életét elevenítették fel. Ezek legnagyobb számban a földműves és a házimunka körébe tartoznak. Sajnos, ezek a leletek nem változatosak és inkább egyes csoporton belül mutatnak típuseltérést. Ilyen csoportok a sarlók, sarkantyuk, balták, kések, patkók, zablák, kocsi- és ajtóvasalások. Némely tárgyból csak egyes darabok kerültek elő; pl. egy kasza, XIV. századi kulcs, lakat, üvegpohártöredékek stb. A feltárt csúti település nyugati végén az utolsó ház helyéről kb 40 cm mélyről XII. sz. végére datálható ereklyetartó-mellkereszt előlapja került felszínre. (1. kép.) Ugyanezen ház területén igen primitív faragású késő-gótikus, párhuzamos rovátkákkal díszített ajtó vagy ablakkeret töredékét találtuk 20 cm-re a felszín alatt. Igen érdekes példája ez a gótika legprimitívebb megfogalmazásának. Valószínűleg nem a templomról került oda, hanem profán épületet díszített. A falu házaiban a küszöbök némely esetben késő-gótikus faragott kövekkel voltak kipótolva.

2. kép. – *Későközépkori fazék.*

3. kép. – *Későközépkori agyagpohár.*

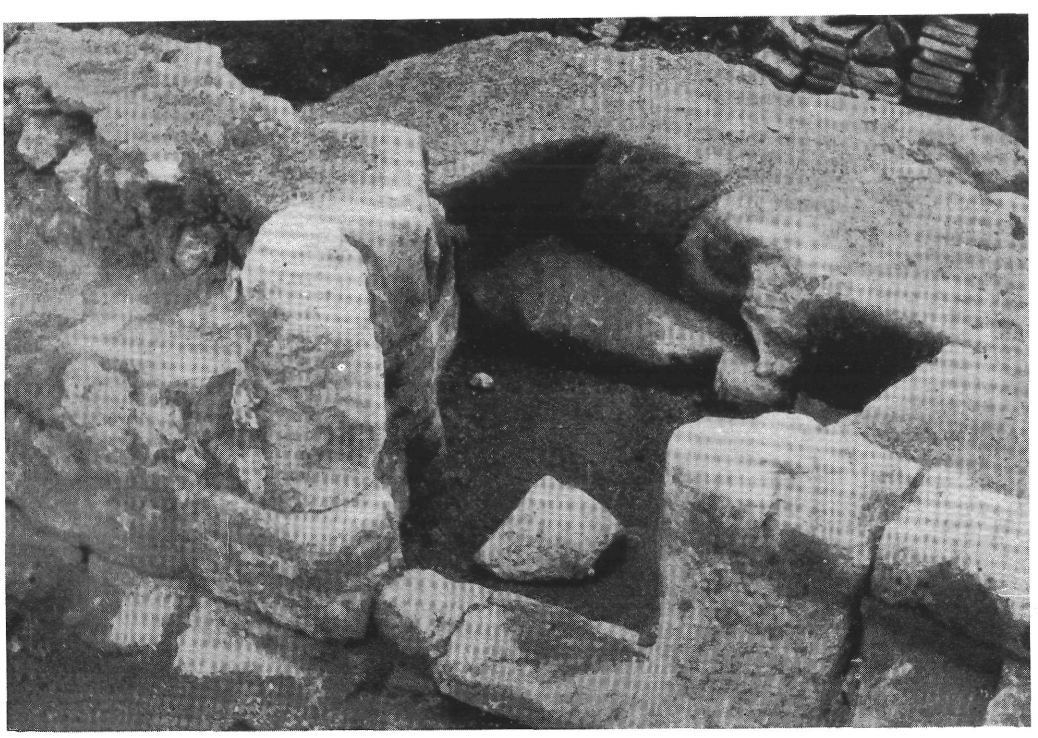

4. kép. – *A templomtorony bejárata.*

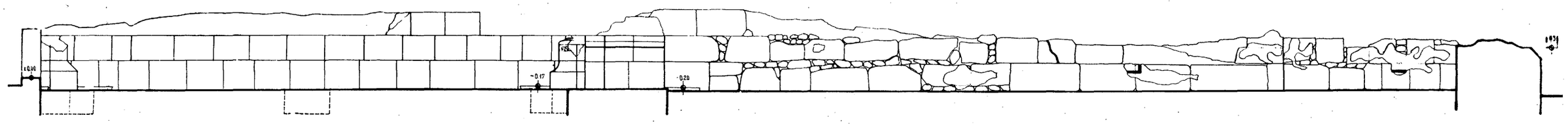

AZ ÉSZAKNYUGATI TEMPLOMFAL BELSŐ NÉZETE 1:20

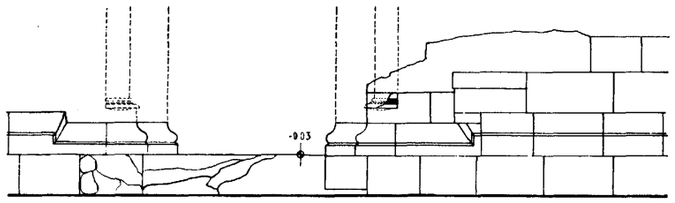

A DÉLNYUGATI KAPU ALAPRAJZA ÉS BELSŐ NÉZETE 1:20

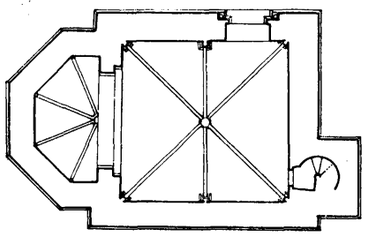

A XIII. SZÁZADI KÁPOLNA VISSZA-SZERKESZTETT ALAPRAJZA 1:100.

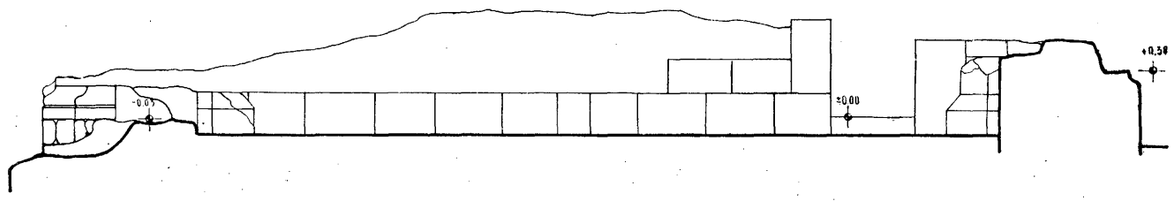

A DÉLNYUGATI TEMPLOMFAL BELSŐ NÉZETE 1:20.

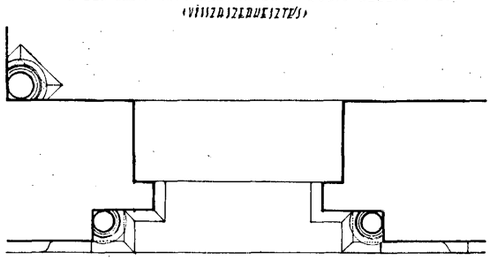

A DÉLNYUGATI KAPU ALAPRAJZA ÉS BELSŐ NÉZETE 1:20
(VISSZASZERKESZTVE)

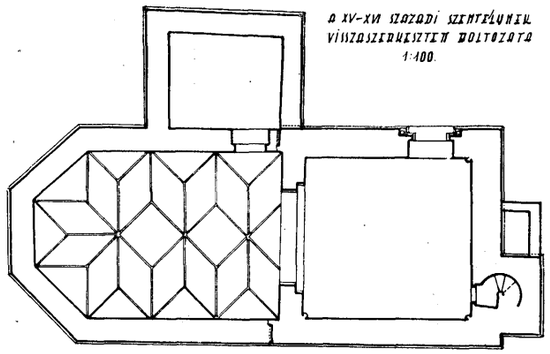

A XV–XVI SZÁZADI SZENTÉLYNÉL VISSZASZERKESZTETT BOLTOZATA 1:100.

5. kép. – *A Nagytétény határában feltárt középkori település templom-maradványának felmérési részletrajzai.*

Igen sok cserepet találtunk a házakban, sajnos, ezek túlnyomórésze a kemencelapok tapasztásából került ki és csak apró és különböző korú töredékeket sikerült belőlük összeszedni. Érdekes, hogy az egyik kemence alapjába még római terra sigillata apró töredékét is bekeverték. A töredékek jelentős része azonban a XV. és XVI. századból származik : egészen durva, vastagfalú, korongolt és hullámos, vagy árkolt felületű, világos, sárgás-szürke színű, erősen bekormozódottak voltak. (2. kép.) Némely töredék megőrizte peremét és fülét is. Az edények között szűktalpú, vastagfalú, sárgásfehér kehelyformájú (3. kép.) ivócsészék és hajóformájú mécsesek is akadtak.

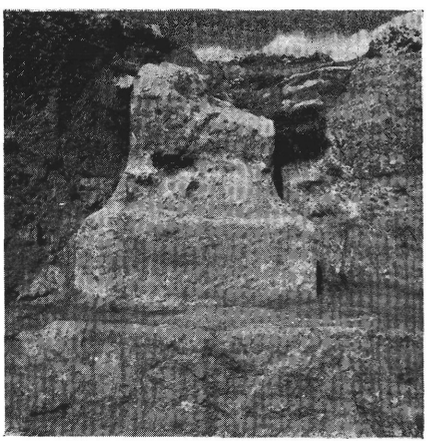

6. kép.
Oszloptalapzat a templomhajóból.

Aránylag jobb állapotban maradtak fenn a kályhacserepek, melyek egészen egyszerűek és mázatlanok, fonattal keretelt szélűek voltak. Rosettával díszített mázas kályhacsempékre csak a templomkerítéshez csatlakozó épületekben bukkantunk. Ez a cserépanyag sokkal durvább, de hasonlókorú, mint a budapesti Csalogány-utca 41. számú ház alapozásánál előkerült edények, melyek azonban fínomabbak és változatosabb formájúak, jobban iszapoltak és a városi lakosság ezirányú magasabb igényeit dokumentálják a falusi lakosság csúti edényformáival szemben.

Ezen előzetes jelentésben néhány szóval meg kell emlékezni a csúti templom építészeti jelentőségéről. A 16 méter hosszú kis templom egyhajós és a nyolcszög három oldalával záródik. Nyugati hátsó falának északi részéhez kis csigalépcsős torony csatlakozik, (4. kép.) mely a fallal egyidős. Az alsó két lépcsőfok eredeti állapotában maradt meg. A templom falai kb. 1—1½ m magasságban állanak, melyek szerkezetén és építészeti tagozatain világosan különböztethetünk meg két építési korszakot. A templomhajó része egészen a diadalívig a XIII. század végére, közelebbről az 1270-es évekre tehetők. (5. kép.) Ezt a datálást főleg a megmaradt párkányok, oszloplábazatok s a kapu talapzatának kiképzésére alapíthatjuk.

7. kép.
Férfifej szobra a csuti templomból.

Mint már említettük *(Budapest Régiségei XIII. 106. l.)* az oklevelek tanusága szerint is a templomnak 1270-es 95 között kellett épülnie, miután valószínűleg csak az 1264-ben alapított monostor befejezése után kezdtek rajta dolgozni. A templom belsejének feltárása folyamán megtaláltuk az első templom lezárásának alapozását, mely különös, belül szögletes, kívül félköralakú alaprajzot mutat. A szentélyfalak megmaradt indításai alapján fel kell tételeznünk, hogy az apsis kívülről is szögletes volt és a nyolcszög záródott.

A templomhajó XIII. századi részének északkeleti (6. kép.) és északnyugati sarkában megmaradtak az oszloplábazatok, a délnyugati sarokban a déli és északi fal közepetáján mindkét oldalon pedig négyszögletes kőalapozást találtunk, melyeken minden bizonnyal szintén oszlopok állottak. Az oszloplábazatok ezen elhelyezéséből hatsüvegű boltozatra következtethetünk. (5. kép.) Ezt a XIII. század végéig divott, jellemzően burgundi boltozást (Notre Dame de Dijon XIII. sz.) Magyarországon Pannonhalmán és Zsámbékon találjuk meg.

A budai kultúrcentrum közelsége, a burgundi koragótikának ezen a gyors felszívódásán kívül — a felépítésen és a gondos kőfaragáson is meglátszik. A kapu egyszerű fokon ismétli meg a jellegzetes oszlopos portálformát. Közelében, kissé jobbra kb. 1 m mélységben az eredeti szint alatt 11 cm magas, csupasz, kissé torz férfifej szobrot találtunk. (7. kép.) A fej hátsó törésfelülete arra enged következtetni, hogy nem oszlopfőhöz, vagy éppen timpanonhoz tartozott, hanem gazdagabban kiképzett frizt díszített. Jó faragási technikával készült és feltehető, hogy a templomépítés befejezési idejével egykorú. Meglepő, hogy ez a provinciális emlék kevésbbé stílusával, inkább csak kivitelével marad el az európai áramlatok színvonala mögött.

A külső falon, a diadalív vonalában a kerekdeden faragott párkányprofil megszűnik és meredeken metszett késő gótikus párkány váltja fel. A falazat struktúrája is megváltozik, a gondosan kiformált kváderköveket hosszúkás, rosszul megmunkált és törmelékkel kipótolt kövek helyettesítik. Megtaláltuk a boltozati bordák kettős indítását, melyből a hálóboltozat rendszerének rekonstrukciója megkísérelhető volt. (5. kép.)

A templom késő gótikus kibővítését összefüggésbe hozhatjuk a pálosok építőtevékenységével, akik a monostort 1480-ban kapták meg és fényes épületekkel gazdagították. Ebből az időből származhatik a töredékes állapotban előkerült késő gótikus vörösmárvány keresztelőmedence. A mérműves mészkőkorláttöredékek korábbi gótikus időből származnak.

A csúti templom valószínűleg a török dúláskor pusztult el. Az eredeti helyen fekvő négyzetes vöröstéglaburkolat fölött néhány centiméternyire, mindenütt égési rétegek találhatók. Ez azt bizonyítja, hogy a templomot utolsó leégése után nem használták többé. A szentély falán, a mészréteg alatt egy kis felületen festett indadíszítés nyomait ismertük fel, mely bepillantást enged a falusi templomok egyszerű mintájú falfestészetébe. A csúti plébániatemplom a kis falusi templomok között a legmagasabb építészeti színvonalat jelenti.

vitéz BARKÓCZI LÁSZLÓ

ÚJABB LELETEK A GÁZGYÁR TERÜLETÉRŐL

(Deutscher Auszug Seite 566)

A gázgyári új mészkemence építésénél bronz- és rómaikori sírok jöttek elő, melyek az aquincumi településtörténet és topographia szempontjából érdekes adatokkal szolgálnak.

A lelőhely egybeesik azzal a területtel, ahol Nagy Lajos a már korábban feltárt későrómai temetőt[1] említi.

Aquincum, illetőleg a Gázgyár területéről mindeddig az irodalomból nem ismertünk bronzkori leleteket s így nem volt bizonyos az, hogy ez a vidék a bronzkorban lakott terület lett volna. Tompa Ferenc ugyan említ egy kis második periódusú bögrét[2] a Gázgyár területéről, ez azonban, a bizonytalan lelőkörülményekre való tekintettel, semmi bővebb következtetésre nem adhatott alkalmat.

1942.[3] évi új építkezések egy bronzkori temető néhány sírját[4] hozták felszínre, melynek anyaga a bronzkor derekára mutat.

Az előkerült anyagból két második periódusú urna egészen és hét kicsi, egyfülű bögre pedig részben egészen, részben töredékesen maradt meg. Az urnák közül az egyik dupla kónikus, a váll és a hasi rész találkozásánál körülfutó körömbenyomásos dísz mutatkozik, továbbá ugyancsak ehhez a találkozáshoz csatlakozik két fülszerű kiképzés, ami azonban inkább fogantyú céljaira szolgált. Pereme hiányzik, m = 18 cm, alap sz. = 5 cm. A másik urna széles vállakkal lefelé erősen keskenyedő edény és közvetlenül a váll alatt két fül helyezkedik el. Egyenesen felfelé haladó nyakából csak egy kis rész maradt meg. M = 35 cm, alap sz. = 11 cm. A már fennebb említett tejesköcsöghöz hasonló kis egyfülű bögréket gyakran megtaláljuk a bronzkor második periódusában, de használatuk a harmadik periódusba is átmegy. Ezekhez a szórványos leletekhez még néhány jelentéktelen töredék is tartozik. Ezek szerint tehát Aquincum környékén bronzkori telepet várhatunk, amelyre remélhetőleg az építkezések előrehaladásával rá fognak bukkanni.

A Nagy Lajos által említett későrómai temetőhöz csatlakozik az a római anyag, ami a bronzkori szórványleletekkel együtt jött elő. Első helyen kell említenünk azt a két bélyeges terra sigillatát, amelyeken a mesterjelzés meglehetősen jó datálást ad. Egyik nagyobb edény töredéke kihajló peremmel, a díszítésből csak a tojásfüzér két tagja maradt meg. A külső felén VICTORINUSFE benyomott bélyeg van. A VI betűk felső fele hiányzik. Ismeretes rheinzaberni mester,[1] aki Hadrianus és az Antoninusok korában dolgozott.

A másik Dr. 33. típusú, szép ép darab TICOTALIM bélyeggel szintén rheinzaberni mester. A római leletekhez tartozik még egy karcsú egyfülű korsó[2] s egy másik szürkeszínű, egyfülű kancsó,[3] továbbá egy scrinium-pánt, egy kis üveg, balzamárium, két kisebb szürke edény, két fedő, egy töredékes mécses, a hátán valószínűleg Fortis-bélyeggel és még néhány edénytöredék.

Miután a későrómai temető területéről kerültek elő, így arra következtethetünk, hogy ennek a késői temetkezésnek megvan a korábbi előzménye, mely már a második század derekán kezdődött.

[1] *Nagy Lajos:* Arch. Ért. 1940. 253. stb. és Budapest története (előkészületben).
[2] *Tompa Ferenc:* Budapest története.... (előkészületben).
[3] Az anyag az Aquincumi Múzeumban van.
[4] Leletösszefüggések megállapítása lehetetlen volt, mert a munkások építkezés közben széjjelszedték a sírokat.

[1] *Juhász Györgyi:* 155. o. Diss. Pann. Ser. I. No 3.
[2] *Bónis Éva:* A császárkori edényművesség termékei Pannoniában. I. XXVI. t. 3.
[3] *Bónis Éva:* id. m. XXIX. t. 17.

NAGY LAJOS

A KÖZÉPKORI KELENFÖLD (TABÁN) RÓMAIKORI HAGYATÉKA

(Deutscher Auszug Seite 567)

Amíg az aquincumi ásatások olyan területen folytak, ahol gazdag római anyagot találtak, nem igen fektettek súlyt olyan szórványos leletekre, amelyek a castrum melletti táborváros *(canabae)* és a polgárvároson kívül kerültek elő és csak apróbb tárgyakból állottak, bár alkalmasak lettek volna némi települési folyamatok behatóbb vizsgálataira. Ennek egyik oka az volt, hogy miután megállapították a római tábor és a polgárváros kiterjedését, nem mentek tovább és nem is gondoltak arra, hogy a szórványos leletek is számottevők lehetnek egy városkép kulturális, gazdasági és hadi ismeretének teljesebbé tételére. A Gellérthegy és Tabán környékéről előkerült leleteket mint szórványos darabokat kezelték s nem láttak bennük mást, mint a dunamenti tartomány fővárosából oda elhurcolt emlékeket. Köztudatba ment át, hogy a mai Várhegyen és környékén előkerült kőemlékek — korábban cserepeket nem is vettek figyelembe — nem kerültek másképen lelhelyükre, mint a középkori erődépítéshez szolgáló másodlagos építési anyag.[1]

Mikor a Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet a lebontott Tabán helyén ásatásokat végzett az 1935—36. években,[2] a késő La-Tène kultúrhagyatékot tartalmazó vermek mellett egy olyan szemétgödröt is feltártak, amelynek anyaga élesen rávilágított arra, hogy a római birodalom hadserege ezt a területet megszállva és birtokában tartva az északról délre vezető, helyesebben a megszállást tekintve, a délről északra vezető dunamenti út, *limes* mentén mindenütt rendelkezett állomáshelyekkel, postafogatot váltó épületekkel és ezek mellett a természetszerűleg kialakultak települések *(mansiones)*. Ha nem is mindenütt kerültek elő időálló anyagból épített épületek maradványai, fel kell tennünk, hogy kisebb-nagyobb távolságra istállók, s ezek mellett postakocsisok *(veredarii)* épületei álltak szorosan a Duna mentén. Szemétgödöranyagunk is következtetni enged arra, hogy az egy ilyan *statio* tartozéka lehetett. Épületnyomok nem kerültek elő, azt már vagy a középkor, vagy a törökök kiűzése után a Tabán építkezése rombolhatta le. Amikor a tabáni eraviszkusz-telep agyagműves gyárai kezdték megszüntetni működésüket a Kr. u. I. század vége felé és beolvadtak az egyetemes rómaiságba, ha nem kerültek volna elő a mi tabáni leleteink, nem lett volna tiszta képünk ezen évtizedekről, hogy és miképen történt az átmenet — erőszakos úton, vagy pedig a türelmes birodalmi politika mindent magába felszívó ereje folytán.

Egy ilyen *szemétgödör* anyaga nem ad maradandó művészeti alkotásokat; leleteink szerény dokumentumok, de várostörténeti szempontból érdemesnek mutatkozik felsorolásuk. A helyi történet számára annyiban jelentősek, amennyiben bizonyító értékkel bírnak a település folytonosságára. Kulturális értékük csekély, mert ilyen helyre, egy szemétgödörbe, csak olyan darabok kerülhettek, amelyek az élők korában is eldobhatók voltak. Szemétgödrünket a tabáni ásatások térképén 77. számmal jeleztük. Nagy számban kerültek elő itt

[1] A legjellemzőbb példa erre *Attius Macro leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) co(n)s(ul) desig(natus)* oltárköve, melyet a Duna víziútján hoztak Aquincumba és a Dunában is találták. Ez a Macro Pannonia superior helytartója volt Kr. u. 126 körül. Kis-Igmándon is találtak tőle egy oltárkövet (CIL, III 11077). Az aquincumi köve is Brigetioból került le a víziúton. — *Kuzsinszky*, Aquincum. Ausgrabungen. 1934. 215. l. De ugyanígy Aquincumból is szállítottak feliratos római köveket délfelé a Dunán középkori építkezésekhez. Pl. CIL, III 10496—6452. számú aquincumi épületfelirat Bátmonostoron került elő. V. ö. Arch. Ért. 1874, 141.

[2] V. ö. *Nagy L.*, Tabán a régészeti ásatások világában. Tanulmányok Budapest multjából IV., 1936, 18. s. köv. l.

változatos nagyságú és alakú gödrök, vermek már az őskortól kezdve, de legnagyobb számban a késő La-Tène korból, az eraviszkuszok idejéből. Ez a szokás megmaradt az Árpádkorban is, mikor a kelen-

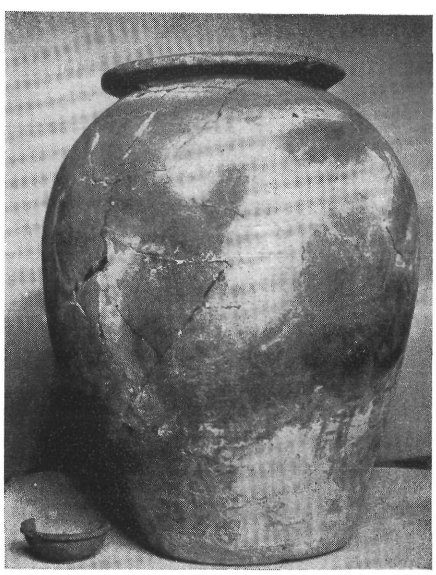

1. kép.
A tabáni római gödör hombárja.

földi révnél a sokadalom, vásárosok korcsmaedényeiket vagy a szőlőbirtokosok borral telt edényeiket télen vermekbe rejtették el[1].

A feltárt római gödör anyagát a következőkben mutatjuk be :

1—2. Számtalan darabból kiegészített hombár (1. kép). Magassága 57 cm., szájátmérője 29 cm. Formája a közismert II. századi típust mutatja. Ez különösen a perem kiképzésénél tűnik fel. Anyaga a rendes szemcsés fekete-szürke színű anyag, amely az aquincumi ásatásoknál minden alkalommal előkerült, mint a konyhaedények használható anyaga. Jelentőségét csak akkor tudnánk igazán értékelni, ha ezen, a tabáni telepnek késő La-Tène-kori hagyományaihoz ragaszkodó anyagából való darabunkat tüzetes megfigyelés alá vennénk. Itt csak utalnunk kell azokra a korábbi kísérletekre, amelyek ezen hombár-formával behatóan foglalkozva, nemcsak eredeti kiindulási helyüket, hanem a barbaricumba való elterjedésüket is tisztázni óhajtották.[1] A Duna-Tisza-közi s a dáciai emlékanyag most készülő összefoglalásánál edényünket is számba kell venni[2]. Hombárunk nagyságát jól érzékelteti képünkön a melléje helyezett kis csésze. Ez utóbbinak anyaga szürkeszínű. Formája, talpkiképzése késő La-Tène-stílusú. Átmérője 10·6 cm, magassága 3·7 cm.

3. Terra sigillata pohár töredéke. Megmaradt egy kis edényből több darab, amelyek részben össze is tartoztak. Formájuk a Dragendorff 11-et mutatja. A kis edény síma pereme alatt az edény testét három sorban egymás alatt pálcatagnélküli tojástagok töltik ki, utána rozetták sora, majd három sorban félholdalakú díszek sorakoznak. Nemcsak az anyag fínomsága, hanem a díszítés is elárulja edényünk délgalliai eredetét és hogy Domitianus koránál későbbre nem datálható.[3] (2. kép.)

4. Terra sigillata töredék a lezouxi gyár legkésőbbi működési idejéből (3. kép). Kettős körben egy szakállas Pán fejet kapunk, típusát hozza Déchelette Les vases ceramiques ornés de la Gaule Romaine c. művében 675. szám alatt, de ez átment a rheinzaberni mesterek formakészletébe is.[4] Hogy darabunk valóban a lezouxi gyár harmadik korszakából származik, azt a maszkunktól jobbra látható növényindás díszítés nyoma mutatja, mint térkitöltő elem.

[1] Tabán középkorára v. ö. *Révhegyi*, Kelenföld (Tabán) helye és neve, Tanulmányok Budapest multjából IV, 1936. 34 sk. 11. — *Pataki Vidor*, A pétervárad cisterciek a középkori Kelenföldön. Kül. lenyomat a ciszterciek évkönyvéből.

[1] V. ö. *Richthofen Balko*, Arch. Ért. 45, 1931, 257.

[2] Hasonló edényeknek a Duna-Tisza közén való fellépésére v. ö. *Párducz*, A szarmata-kor emlékei Magyarországon I, 1941, Arch. Hung. XXV. XI. tábla.

[3] *Knorr*, Töpfer und Fabriken c. művében közeli analogiákat találunk. V. ö. *Oswald*, An Introduction. XXI. tábla. 10. szám.

[4] *Ludowici*, M. 9, V. 19. Ezen közkedvelt díszítő elemről s gyártási helyükről v. ö. *Oswald*, Index of Figure-Types on Terra Sigillata III, 1937, 88—89. l.

5. Kis terra sigillata csésze talpmaradványa. Eredeti formája Dragendorff 30. típusa. Fenekének belső részén mesterjelzés nyoma. TITV.... Az anyag fínomszürkére égetett és fényezett edény töredéke, melyet a belföldi kelta fazekas, Resatus műhelyében már az I. század végén nagy számban gyártottak. Az itt talált

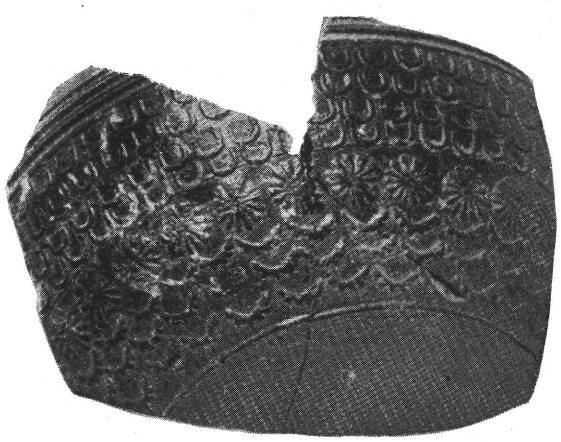

2. kép. – *Délgalliai díszedény töredéke a tabáni római gödörből.*

3. kép. – *Lezouxi terra sigillata töredéke.*

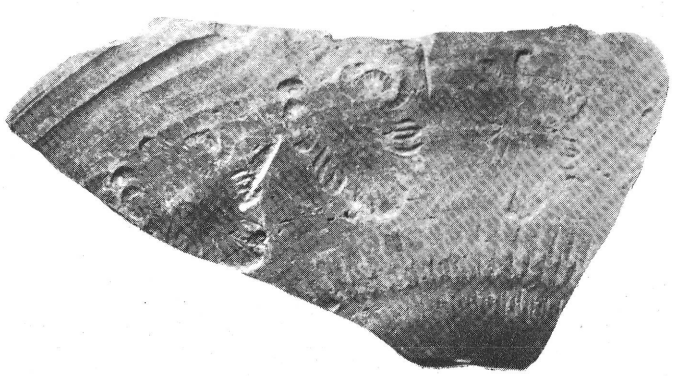

4. kép. – *Pannóniai benyomott díszű tál töredéke.*

sága délgalliai eredetét mutatja. A névre v. ö. Oswald indexében a TITUS alatt szereplő mesterekkel.

6. A gödör egyéb anyaga vegyesen tartalmazott szürke anyagú és vörös színű pannóniai árut. Szerepel köztük a Drag. 37-es formájú, az úgynevezett félgömbalakú, darab durvább kivitelű, egy sor benyomott levéldíszt mutat, melyet alul fogas bélyegzővel nyomott vesszők sorai zárnak le. Ez a darab Resatus aquincumi műhelyéből származik, aki Kr. után 90 körül gyárának tevékenységi színhelyét Pogánytelekről Aquincumba helyezte át. Közelebb akart

lenni a tartományi központ fogyasztóközönségéhez, de áruit ezen korszakából messze megtaláljuk még Aquincumon kívül is. Azonos díszű táltöredékeket óbudai leletekből őriz az Aquincumi Múzeum (4. kép).[1]

7. Táldöredék belső része (5. kép). A Drag. 29. formát utánzó elkorcsosult helyi típus belsőrészén kettős körben növényi díszt, egy esetleg többágú levél maradványát szemlélhetjük. Az ilyen díszek részben a mesterjelzést pótolták.

8. Szürke anyagú és színezésű tál peremtöredéke. Az edény hasán benyomott díszítések szerepelhettek.

9. Vörösanyagú és festésű korsó töredéke (6. kép). Töredékünkön bekarcolt névmaradványt vehetünk ki *RCATO*. Ez nem más, mint ezen egyszerű konyhaedény tulajdonosának, Mercator-nak bevésett névmaradványa.

A többi apróbb töredékek füstölőcsészék, síma hasú félgömbtál, tányér stb. szürke és veresanyagú maradványai.

[1] *Nagy L.*, Arch. Ért. 42, 1928, 96—113. l.. u. az. Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár-utcában. 1931, 52. sk. l.

Összegezve : ezen zárt szemétgödörnek az időhöz kötött anyaga megadja azt az időpontot, amikor ezen a területen az állandó római település kimutatható és amikor a kelta fazekasok és utódaik mellett egy rövidéletű római állomás tartózkodott itt Kr. után 80-tól 150-ig.

5. kép. – *Pannóniai tál töredéke belső fenékdíszítéssel.*

6. kép.
Korsótöredék, tulajdonosának névmaradványával.

Ezzel kapcsolatban fel kell sorolnunk azokat a római leleteket is, amelyeket a tabáni ásatások alkalmával az 1932—35. évek között találtunk. Ezek között szerepelnek érmek, domborműves fogadalmi tábla és más cserepek, mint szórványos darabok.

Érmek :

1. *Claudius* (Kr. u. 41—54.) középbronza, előoldalán a körirat a császár balra néző feje körül TI. CLAVDIVS CAESAR AVG. P. M. TR. P. IMP. P. P. Hátoldalán Libertas álló alakját kapjuk. Körirata : LIBERTAS—AVGVSTA. A pénz Kr. u. 41-ből származik. Coh.[2] 47. (7. kép 1. szám)

2. *Faustina junior* középbronza, előoldalán a császárné jobbra néző képe. Körirata : FAVSTINAE—AVG P I AVG

FIL. Hátlapon nőalak szárnyakkal, a kezében hosszú pálcát tart. Körirata : HILARITAS — SC. Coh.[2] 114. (7. kép 2. szám).

3. Kis bronz. Constantinus korából való hamisítvány. Ilyen hamisítványokkal foglalkozott Alföldi András a Numizmatikai Közlönyben.[1] Ezekkel a kisbronzokkal elárasztották a Constantindinasztia alatt tartományunkat a Dráva-Száva-közi pénzhamisító bandák.

7. Fogadalmi mészkőtábla több darabból álló, de összetartozó töredéke (8. kép). 1932-ben találták a Horgony-utca 58—64. számú házak lebontásánál. Két egymásmelletti ház falaiból kerültek elő darabjai, ahol építési anyagként használták fel azokat. Ismertette már Kuzsinszky Bálint az Aquincumi Múzeum németnyelvű Vezetőjében,[2] és művészeti, valamint mitológiai jelentőségét behatóan tárgyalta egy későbbi dolgozatában.[3] A felirat elmondja, hogy Julius Julianus, minden valószínűséggel a legio II adiutrix *veteranusa* és volt *evocatusa* állíttatta.

Az ábrázolás tárgya Liber és Libera a szokott kísérettel *(thiasos)*. Erre utal a felirat első sora is: *(L)ibero pat(ri)*

1 2

7. kép. — *A Tabánban talált római érmek. 1. Claudius, 2. Faustina junior középbronzai.*

et Libe(rae). Ha emlékünk eredetileg is, a római korban Tabánban állott, ez csak amellett bizonyítana, hogy a III. század elején ezt a területet egy kiszolgált katona bérelte mint rétet, esetleg mint kisbirtokos gabonatermeléssel, szőlőtermeléssel foglalkozott.

Ez hasonló egy másik kőemlékből levonható következtetéssel, amely a Szépvölgy-

8. kép. — *Fogadalmi domborműtábla a Horgony-utcából.*

[1] *Alföldi*, Numizmetikai közlöny XXV, 1926, 37—48 ll.
[2] *Kuzsinszky*, Aquincum. Ausgrabungen und Funde. 1934, 103. l. 49. kép.
[3] *Kuzsinszky*, Bud. Rég. 12, 1937. 102. sk. l., 33. kép. Bővebben foglalkozott emlékünkkel még *Paulovics* Dionysosi menet II. Arch. Ért. 49, 1936. 31. sk. l.

ben feltárt római *villa rustica*-val kapcsolatba hozható és miles pequariust említő kőemlék adatából meríthetünk.[1] Nagy Tibor bővebben foglalkozik ezen kőemlékkel és tartományunk, helyesebben a főváros tartományi gazdaságtörténeti jelentőségét is behatóan tárgyalja.[2]

A Pálvölgyi-völgy és a kapcsolatos Szépvölgy a római korban már földrajzi helyzeténél fogva is csak legeltetésre volt alkalmas, ezt bizonyíthatja a feliratos kő is. A Testvérhegyi-majornál Garády Sándor mintaszerű ásatása kimutatta, hogy ez a vidék rövid megszakításokkal állandóan lakott terület volt[3] és a római szőlőkultúra nyomai sem hiányoztak.

A középkori Kelenföldön (Tabán) mint a pétervári ciszterciek alá tartozó birtokon az oklevelek adatai, peres akták nyomán tudjuk, hogy állandóan és majdnem kizárólagosan szőlőtermesztéssel foglalkoztak és ez szakadatlanul kimutatható a törökök hódításáig.[4] A régészeti leletek ezt igazolják is. Tabánban a lebontott városrészben egymás mellett nagy számban kerültek elő különböző alakú és nagyságú középkori vermek tele edények százaival (9. kép). Ezen edények javarésze korsó, kancsó, hombárok, serlegek stb., melyekben bort is őriztek.[5] A lebontott Tabánban Attila-körúttól délre eső rész a beboltozott Ördögárokig volt a szőlőműveléssel foglalkozó népség, vincellér-jobbágyok lakótelepe. Ugyanitt Garády Sándor több középkori pincét, valamint alagutakat is talált más romokkal egyetemben, melyek sűrűn jelentkeztek a középkori híd gondosan faragott kváderekből épített maradványáig. Ezt a telepet az Ördögárok választotta el a Szent-Gellérthegy északi lankás oldalától, melyet mindenütt szőlők borítottak. — Ezt azért tartottuk érdemesnek elmondani, mert a Libert és Liberát (Bacchus, Ariadne) ábrázoló fogadalmi táblánk lelőhelye a Gellérthegy oldalában, a régi Horgony-utca volt a középkori híres bortermő hely. Bacchus és Ariadne, a bor istenei voltak, s a régi római megfelelőjük Liber és Libera. — Ez az emléktábla amellett bizonyítna, hogy a római korban is virágzó szőlőkultúra lehetett a Gellérthegy oldalában[1] és ezen területet, mint a dunamenti limes-hez tartozót, tehát kincstári birtokot egy evocatusnak, azaz visszahívott katonának adták bérbe, mikor leszerelt és veteranus lett a Kr. u. III. század elején. Ez a Julius Julianus, mint Kuzsinszky feltételezi, állított egy oltárt Aesculapiusnak s Hygeia-nak, melyet Óbudán, Miklós-utca 12. számú háznál találtak[2], amelynek környékén a legio II. adiutrix kórháza *(valetudinarium)* terült el.

A katonai kórháznak nagy bormennyiségre volt szüksége. Az óbudai gázgyár építésénél a gazometerek alapozásakor számtalan római kút került elő, amelyek egy nagy fazekastelep vízszükségletét látták el. A kutak kibélelésére az elhasznált hordókat is felhasználták, úgyhogy feneküket kiverték és egymás tetejére állították akárcsak mint ma a cementgyűrűket. A hordók többjén vasbélyegzővel beégetett feliratot találtak, amelyek jelezték a tartalom rendeltetését. Így szerepel:
Immune in rat(ionem) val(etudinarii) leg (ionis) II adi(utricis). A szállítmány vámmentes, mert a háziezred, a legio II adiutrix kórháza számára könyvelik el.[3] Hollendonner megvizsgálta a faanyagot, megállapította, hogy részben fenyőből készültek és egy részüket a mai Felvidék is szállíthatta.[4] Ilyen fahordókban elsősorban csak

[1] CII, III. 10428; *Alföldi*, Arch. Ért. 1940. 20. sk. l.
[2] *Nagy Tibor*, Az aquincumkörnyéki majorsági épületek. Felolvasás a Régészeti Társulat ülésén.
[3] *Garády*, Arch. Ért. 49, 1936, 88. sk. ll.
[4] *Pataki Vidor*, A pétervároradi ciszterciek a középkori Kelenföldön. Kül. leny.
[5] Így jellemző a 71. számú verem edénykészlete. Több száz edény lehetett benne, javarészüket összeállítani és kiegészíteni is sikerült. V. ö. *Nagy L.*, Tabán a régészeti ásatások világában. Tanulmányok Budapest multjából IV. 1936, 26—27. l. XIV. tábla 1. sz.

[1] Bacchus Ariadne (Liber-Libera) kultuszának pannóniai emlékeit behatóan méltatta *Kuzsinszky*, Bud. Rég. XII, 1937, 102—111. l.
[2] *Kuzsinszky*, id. m. 73. l.
[3] *Kuzsinszky*, Bud. Rég. XI, 1932, 78. sk. l.; *Kuzsinszky*, Aquincum. Ausgrabungen... 1934. 150—151. l. 117—118. képek.
[4] *Hollendonner*, Az aquincumi római hordók és kútrészek fája. Botanikai Közlemények 1916.

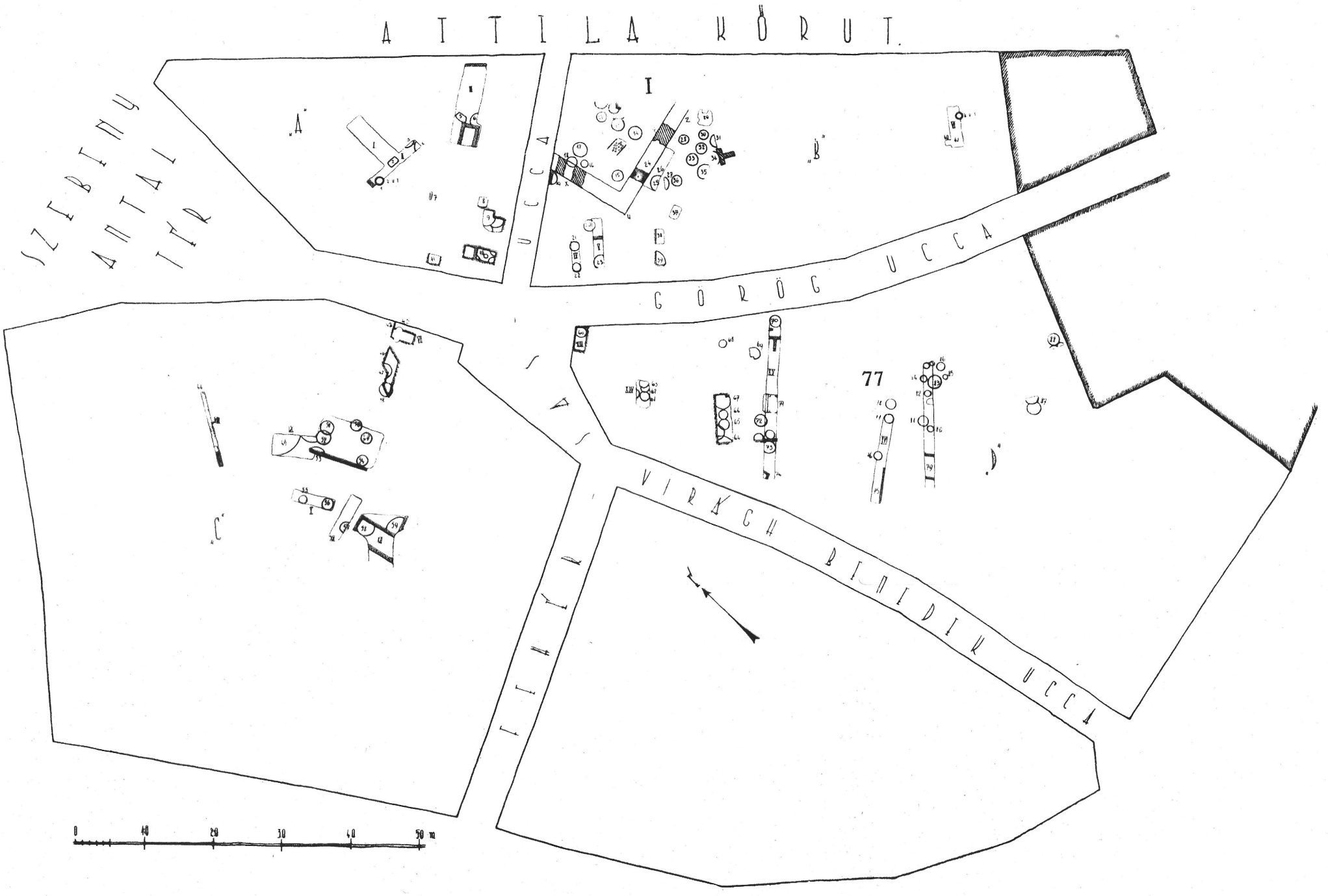

9. kép. — *A tabáni ásatások helyrajza.*

bort szállíthattak és főleg helybelit. Olajat Itáliából amphorákban importáltak, mint az Aquincumi Múzeum leletei is mutatják.

Hogy a tabáni bortermelő, Julius Julianus oltárköve a katonai kórházban is szerepelt, nagy a valószínűsége annak, hogy fogadalmát azért állította, mert a Kelenvölgyben termett borát a kórház vásárolta fel nagy tételekben.

Mécses fedőlapjának töredéke (10. kép). Egylángú, Fortis-típusú mécsesből származik. Fedőlapját a kosszarvú Ammon isten feje díszítette. Egy hasonló formájú és díszű mécses már előkerült Aquincumból[1], de finomságra darabunk mögött marad. Importként került hozzánk az I. és II. század fordulóján. Szórványos lelet.

Pannóniai benyomott díszű tálak töredékei. Több fekete színű, külső részükön, csak karcolt vonalakkal díszített félgömbalakú tálból találtunk darabokat. Külön felemlítünk három töredéket, melyeken az edény hasán kívül benyomott díszeket találunk. Az egyiken (11. kép), melynek anyaga szürkére égetett helyi agyag és fényes füstölt behúzása van, levélkoszorú alatt fogazott félkört, benne ötágú levelet, a félkörtől jobbra gömbben végződő pontokkal díszített pálcatagokat kapunk. Előkerült 1936-ban a 24. számú gödörből. Ez a díszítés ismétlődik körben az edény testén. Sok példányból ismeretes Aquincum területéről.

Hasonló anyagú és formájú táltöredékén (12. kép) felül jobbra haladó levélfüzért, alatta félkörben tojásdíszt, a félkör baloldalán pedig gömbben végződő pálcatagot látunk. Ez a díszítés futott körben az edény testén.

Élüt az előző daraboktól egy kis töredék, melynek anyaga vörösre égetett és máza is vörös. Díszítéséből két ötágú benyomott levél maradt meg (13. kép). Ez a levéldíszítés Aquincum területéről ismeretes volt már. Az 54. számú gödörből származik. — Mind a három töredék a Resatus névvel jelzett bennszülött fazekasműhely terméke és így, a dolgozatunk elején leírt 77. számú szemétgödör megfelelő anyagával korban egyező. (Kr. u. 90—120 körül.)

Szórványos lelet volt egy kis terra sigillata tál töredéke (14. kép). Az a kevés nyom, ami a díszítéséből megmaradt, elárulja a középgalliai lezouxi származását a Kr. u. II. század elejéről.

10. kép.
Mécsestöredék
Jupiter Ammon fejével.

Mint az eddigiekből láthattuk, az eraviszkusz-telep folytatását képező római település szórványos nyomai kimutathatók Kr. u. a 80 és 160-as évek között. Julius Julianus feliratos fogadalmi domborműve a III. század elejéről származik s gazdaságra, szőlőbirtokra enged következtetni. Ekkor hosszabb időre megszakadnak az emlékek, bár ebből még nem következik, hogy a római élet Tabánban szünetelt volna.

Diocletianus alatt Kr. u. 294-ben épült a pesti római *castrum*[1], amely a barbár területen volt hivatva védeni a Dunajobbparti területet. A pesti vár a Piaristatelken szemben feküdt Kelenfölddel (Tabán). Azon át kapta legkönnyebben az utánpót-

[1] *Nagy L.*, Az aquincumi mumia-temetkezések 1935, 26. l. — *Iványi Dóra*, A pannóniai mécsesek, Diss. Pann. II, 2. VI. tábla 1, XLIII. 4.
Az egyiptomi istenek kultusza el volt terjedve Aquincumban, de darabunknak ehhez semmi köze. Az egyiptomi vonatkozású emlékekre v. ö. *Dobrovics* dolgozatát jelen kötetünkben. Az egyiptomi kultuszok nyomai Aquincumban. c. alatt.

[1] *Nagy L.*, Pest város eredete. Tanulmányok Budapest multjából III, 1934, 7. köv. l.

11. kép.
Pannoniai tál töredéke.

12. kép. – *Pannoniai tál töredéke.*

13. kép. – *Pannoniai vörösdíszű tál töredéke.*

14. kép. – *Délgalliai terra szigillata töredék.*

lást, a csapatok élelmezését stb. Az építési anyagot (kövek, másodszor felhasznált oltárok, sírkövek, téglák stb.) hajók szállították a Dunán lefelé Aquincumból. Területünk ekkor szorosan beletartozott már a limesmenti erődövezetbe. Ásatásunk alkalmával nem találtunk nyomot, hogy Diocletianus alatt Tabánban is állott volna egy *castellum* vagy *burgus*.

A IV. század végéről azonban megtaláltuk a római limes egyik kis őrtornyának nyomát a tabáni plébániatemplomtól délkeletre az Attila-körút menti házak lebontásakor. (9. képen I. jelezve).[1] 1934-ben a Műemlékek Országos Bizottsága részéről kiküldött szakértő, Szőnyi Ottó, jelentéktelen középkori falmaradványnak minősítette, amelynek fenntartását fölöslegesnek tartotta. Mikor a házak lebontása után ezen a területen ásatásokat végezhettünk 1935-ben és 1936-ban, tűnt ki, hogy az elpusztított középkori fal egy római őrtoronyhoz tartozott, s oly erős és magas volt, hogy csak a legnagyobb nehézséggel tudták a munkások szétverni. Reánk már csak egy csekély falmaradvány maradt. Az őrtorony sajátos alapozása azonban nem tűnt el, mert ilyen mélyre már nem haladtak le a tabáni park rendezési munkálatainál, a talaj elegyenlítésekor.

15. kép. — *A római őrtorony délkeleti beomlott sarka.*

[1] V. ö. *Nagy Lajos*, Tanulmányok Budapest multjából IV, 1936, 24. köv. l.

Az őrtorony eredeti nagyságát 1935-ben már nem állapíthattuk meg. Olyan méretű lehetett, mint Budapest közelében a csillaghegyi vagy a budakalászi őrtorony. Négyszögalakú volt s egy-egy oldala 20—25 m a déli oldalon tudtunk megmenteni egy kis darabot (16—17. kép). Itt kell felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy e kis falmaradvány az őrtorony alapozásának legalsó kis részlete. Mutatja,

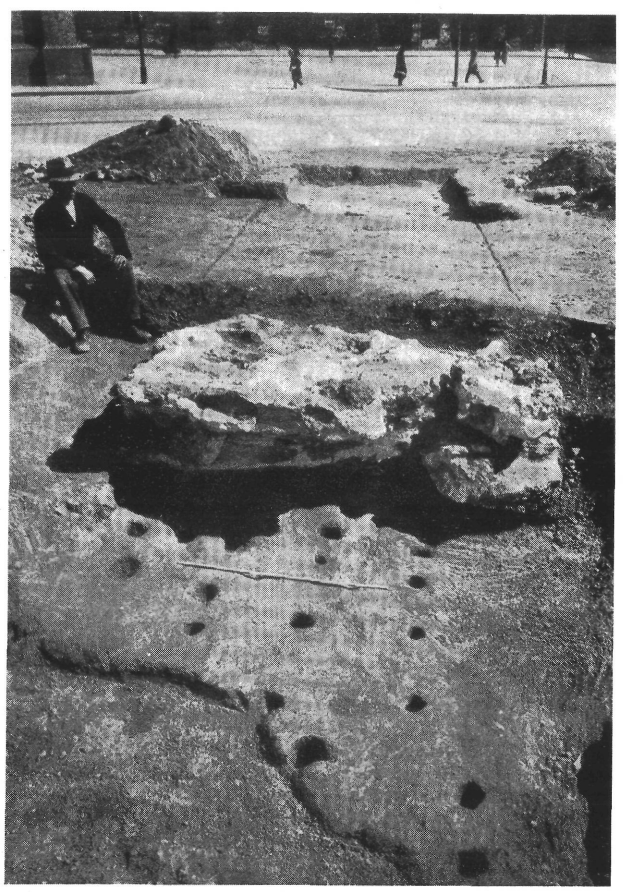

16. kép. — *A római őrtorony ásás közben, előtte a karózás nyoma.*

közt váltakozhatott. Kiugró vagy oldalt futó fallal összekötött kis bástyái nem voltak. Az őrtornyot árok vette körül. Ez a *vallum* a kutatóárkunk keresztmetszetében élesen rajzolódott ki és a burgus délnyugati sarokfalának hatalmas darabját benne leomolva találtuk (15. kép). Az oldalfalak közül csak hogy a Tabán parkírozásánál milyen nagy földtömeget kellett elhordani, hogy a dombos és hepehupás területből egy parkírozásra alkalmas új, egyenletesebb síkot kapjanak. A római őrtornyok alapozása a római szint alatt egytől két méterig szokott lehatolni.

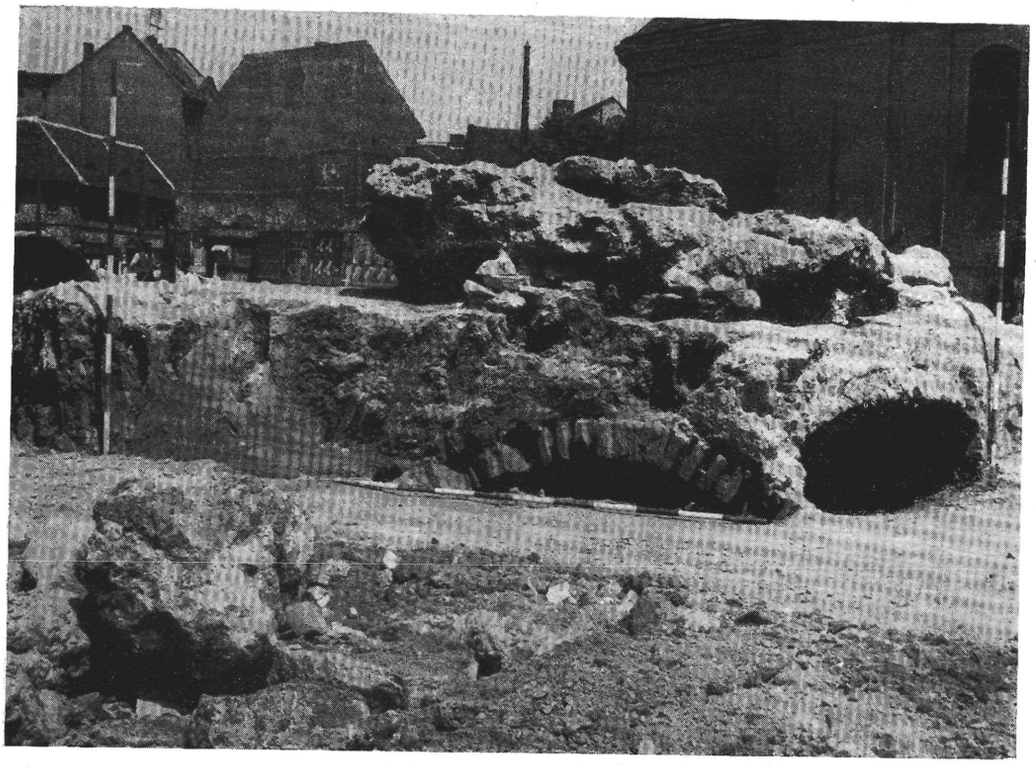

17. kép. – *A római őrtorony ásatás közben, alatta két új pince lejárója.*

18. kép. – *A tabáni római őrtorony alapozásának cölöplyukai.*

Szerencsésebbek voltunk azonban az alapfalak karózásának a megtalálásával. A római erődépítésnél, különösen az agyagos talajnál, árvizes területen, folyópartokon az alapfal helyének kiásása után először vastag, hegyesre faragott karókat vertek le szorosan egymás mellé (18—19. képek). Ezeket Tabánban is 30—40 cm mélyre verték le és kb. ilyen magasságban álltak ki az alapárokban. Csak mikor ezzel a művelettel elkészültek, kezdődött az erőd alapfalazása. Forró mészbe ágyazott mészköveket, téglatörmeléket öntöttek rétegenkint az alapárokba. Ezt a technikát megtaláltam a csillaghegyi burgusnál, Paulovics István a nógrádverőcei várnál konstatálta,[1] Lorger a Losic melletti legiós római tábornál figyelte meg.[2] A különbség mindössze az, hogy egyes helyeken ilyen karókat keresztbe fektetnek egymásra, két sorban (Csillaghegy)

19. kép. – *A római őrtorony cölöpnyomai.*

A karózás nyomait nagyobb területen a nyugati és déli falnál találtuk meg. Magából az alapból csak a déli oldalon maradt meg egy kevés. 1934-ben azonban nemcsak

[1] *Paulovics*, A nógrádverőcei római erőd feltárása. Arch. Ért. 47, 1937. 158. sk. l.

[2] A legio II Italica ezen tábora a Kr. u. II. század végén épült. V. ö. Őst. Jahreshefte 19—20, Sp. 107—134; *Lorger*, Začasno porocilo a raziskavanju rimskega tabora pri Locici v Savinjski dolini 1918. Časopis, XXIX, 1934, 150—153., Priloga II. Podobi st. 4.

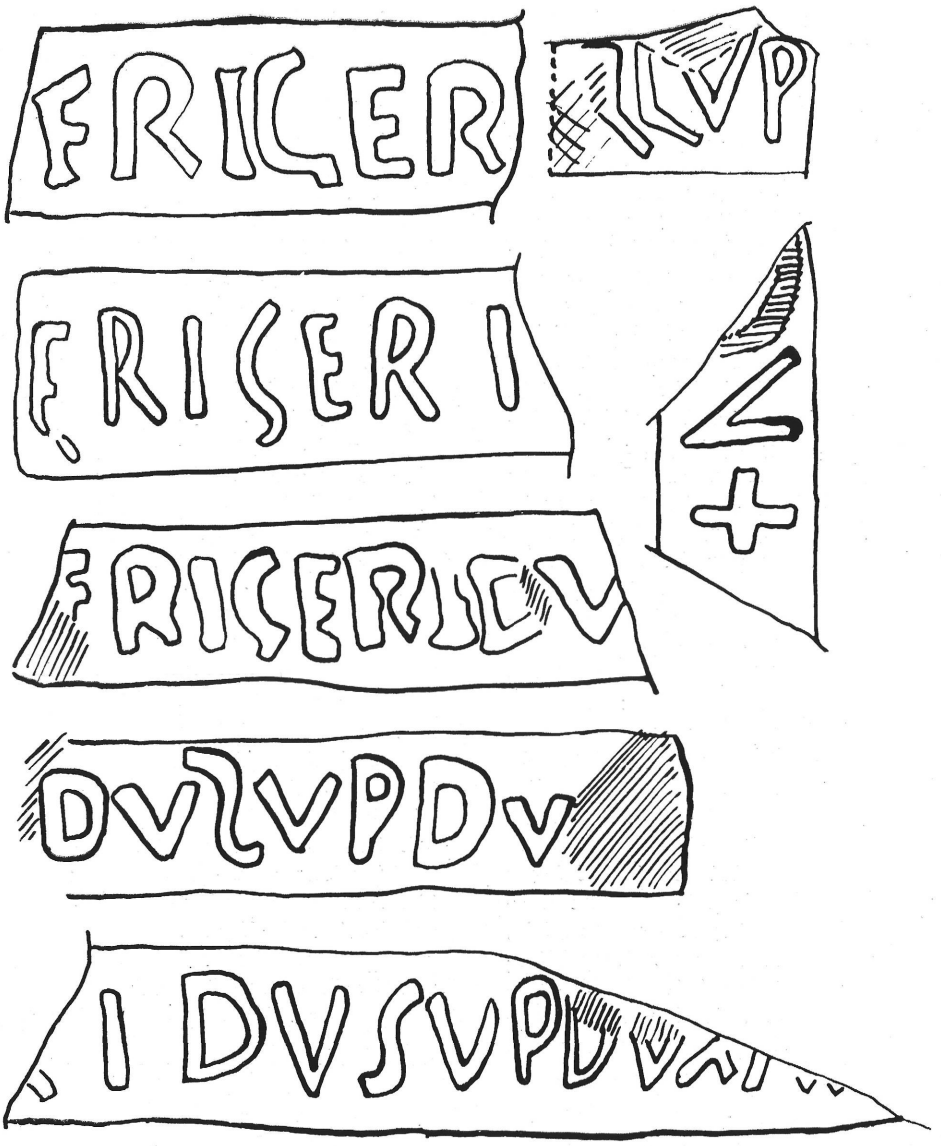

20. kép. — *Bélyeges téglák Frigeridus dux nevével.*

az alapozás volt még érintetlen, de az eltüntetett Sas-utcai oldalon és Attila-körút felől a keleti fal még egészen magasan állott s a XIX. század eleji elöljáróság is erre épült.

Hogy épületmaradványunk korát és rendeltetését meg tudtuk határozni, azt az építészeti technika vizsgálatának és a leleteknek köszönhettük. A limes mentén végzett ásatásaim Óbudától Szentendréig hét

őrtornyot hoztak napvilágra, melyek különböző korokból származtak. A falazás nálunk is tapasztalható technikája megegyezett a IV. század végén épült őrtornyokéval. Vastag falak, forró meszes habarcs használata, öntött alapozás, karózás is emellett szólnának, ha döntő értékű leleteket nem találtunk volna. Ezek pedig az őrtorony ásatása alkalmával előkerült bélyeges téglák töredékei voltak.

1935-ben a falak mellett elég nagyszámban előjött bélyeges téglákon *Frigeridus dux* nevével találkozunk (20. kép). A csonka bélyegek kiegészítése nem ütközik nehézségbe[1]: *FRIGERIDVS V(ir) P(erfectissimus) DVX AP(paratu) L(uci) LVPI.*

Frigeridus élete Ammianus Marcellinus történetíró művéből tisztán áll előttünk. Tudjuk, hogy ő volt az, aki Marcellinust leváltja 374-ben s a pannóniai csapatokat 377-ben elvezette Moesiába s 378. augusztus 9-én Adrianopolisnál el is véreztek a császárral együtt.[2]

1936-ban újtípusú bélyeges téglákat találtunk (21. kép). Kiegészítésük: *TEREN TIVS DVX.* Így egy ugyanazon korú másik helytartóval is megismerkedtünk, Terentius-szal[3]. Ez utóbbinak az életéről nem tudunk annyit, mint Frigeriduséról.

A birodalom utolsó nagy katonacsászára, a pannóniai származású I. Valentinianus (364—375) a Rajna és a Duna vonalát új erődökkel erősítette meg. Ammianus leírja, hogy mint égett benne a vágy, hogy biztosíthassa birodalmát és minél erősebb erődláncolatot építsen ki. 374-ben Aquincumban találjuk. Innen indul Brigetioba (Ószőny) hogy a lázadó barbárokat megfékezze. Ott is hal meg 375-ben, mikor a vérmes császárt a barbár követség szemtelen magatartása annyira felbőszíti, hogy gutaütést kap és nincs egy megfelelő katonaorvos, aki eret tudna rajta vágni.[1]

A császár erődépítési elgondolását katonai vezérei hajtják végre az alájuk tartozó alantasabb tiszteknek kiadott parancsok útján. Ezért olvashatjuk a helytartók neve mellett az alantasabb tisztekét is a téglákon. A pannóniai keleti limes utolsó megerősítése Frigeridus dux érdeme. A nevével jelzett téglák megadják a tabáni őrtorony építésének korát is a Kr. u. 374—375. éveket.

Más későkori római emléket eddig nem ismerünk Kelenföldről (Tabánból). A védőrendszer felbomlásával ezen támadásnak kitett helyen a rómaiság, a csekély számú őrség nem is tarthatta magát. Visszavonult az aquincumi castrumba, vagy menekült a tartomány belsejébe és Itáliába.

Jelen alkalommal csak Tabán római-kori emlékeiről számoltunk be. A Gellérthegyi és a délebbi római emlékeket folyóiratunk későbbi számában ismertetjük.

Nem hagyhatjuk azonban felemlítés nélkül, hogy a tabáni őrtornyunktól északra a Duna jobbpartján a legközelebbi őrtorony nyoma a Lánchíd-utca 22—24. számú ház építésekor került elő 1935-ben. Kisméretű őrtorony volt ez is, a talált téglák közül csak az egyiken volt bélyeg: *VINCEN TIA.*[2] Ez a bélyegtípus is I. Valentinianus erődépítések idejéből való (22. kép). Azonos típus már ismeretes volt[3] több dunamenti erődből és őrtoronyból. Ugyanitt az alapozáskor több száz kisebb-nagyobb kőgolyót is találtak. melyeket a catapultákból lőttek ki és itt lőszerraktárat alkottak.

Tabán népvándorláskori emlékekben nagyon szegény. Az átvonuló népeknek itt nem volt kedvező települési lehetősége.

Az avarkort egy sírlelet csonka maradványa képviseli (23. kép). 1935-ben akadtak rá, de csak a csontváz felét sikerült

Szilágyi, Inscriptiones tegularum Pannonicarum. 110. l., XXVIII. tábla.

[2] Frigedirus életére v. ö. *Fiebiger u. Schmidt*, Inschriftensammlungen zur Geschichte der Ostgermanen. Denkschrift der Kais. Akad. der Wiss. Band 60, Abt. 3., S. 145; *Alföldi*, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I, 1924, S. 82—83. V. ö. még Alföldi és Nagy L. fejtegetéseit a nyomás alatt lévő *Budapest története* I. kötetében. A késő római korra tanulságos és fontos *Szilágyi* hadtörténeti fejezete ugyanott.

[3] Ez a téglatípus Szilágyinál nem szerepel. V. ö. egyébként XXVII. tábla 43—46. számokat.

[1] V. ö. *Nagy L.*, Az aquincumi késő-római védrendszer. Budapest története I. kötetében. Ugyanott olvasható Valentinianus halála is a Közegészség c. fejezetben.

[2] Méretei: hossza 38, szélessége 27, vastagsága 7—8 cm.

[3] V. ö. *Szilágyi*, id. m. XXVI. tábla, 24. szám.

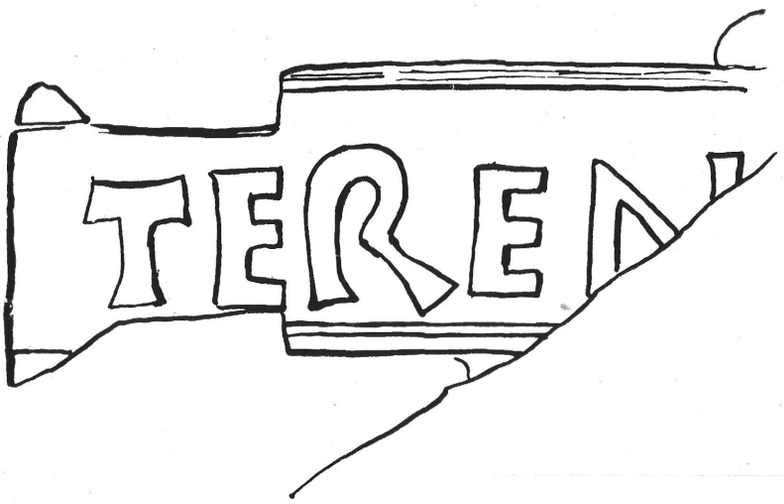

21. kép. – *Téglabélyeg Terentius dux nevének töredékével.*

22. kép. – *A Lánchíd-utcai őrtorony téglabélyege.*

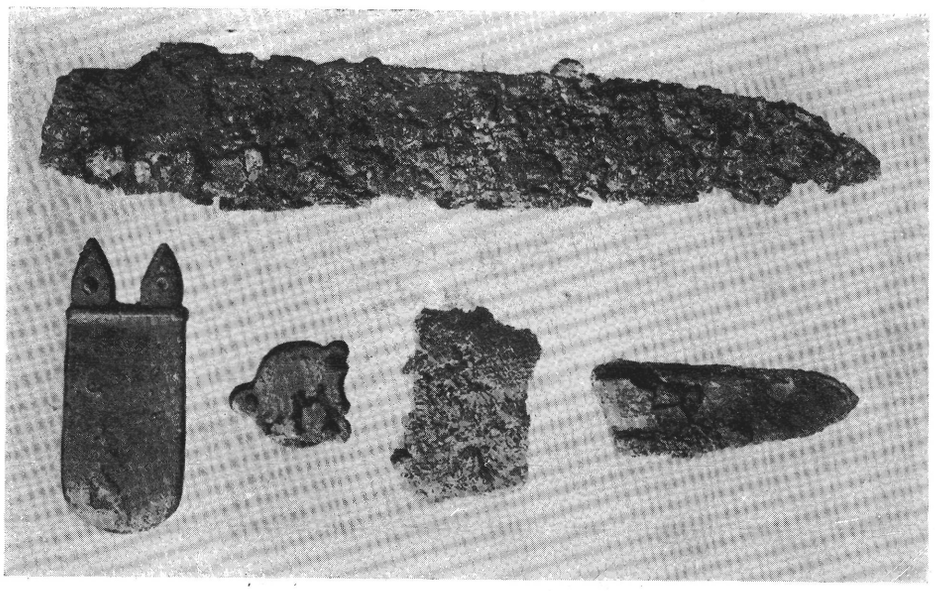

23. kép. – *Avar sírlelet maradványa Tabánból.*

megmenteni egy-két övcsattal együtt, mert a másik felét a mult században, mikor ott szennyvízlevezető csatornát építettek, elpusztították. A lelet stílusa rokon a blatnicai leletével és a VIII. századba tehető. Szláv hagyatékot nem találtunk, de nem is vártunk. A magyar honfoglalás után állandó település színhelye lesz Kelenföld. Réve fellendül, hatalmas szőlőkultúra színhelye, s mint *minor Pest* szerepet játszik fővárosunk történetében. Ezt pedig annak köszönhette, hogy a Diocletianus által alapított római vár épségben került a honfoglalók kezébe s megvetethették a balparti Pest alapját *(Castrum quod dicitur Pest)* ![1]

[1] *Anonymus*, 57. fej. *Nagy L.*, Tanulmányok III, 1934, 15—18. l.

NAGY TIBOR

A CASTRICIUS STÉLÉ KORA

(Deutscher Auszug Seite 569)

A hazai és a külföldi kutatás már ismételten foglalkozott az Aquincumi Múzeum helyi mészkőből faragott egyik szép stéléjével, amely *Caius Castricius Victor* comoi legionarius emlékét örökíti meg. (1. kép.) A publikáló az antiquárius szempontokat helyezte előtérbe.[1] Majd A. Furtwängler mint az általa kidolgozott »legionarius stilus« jelentős aquincumi emlékét említette meg.[2] Művészettörténeti szempontból foglalkozott stélénkkel két összefoglalás, elsősorban a kőemlék felépítését, a teljes alakábrázolást, valamint az oromzat akanthus-díszét tárgyalva.[3] Ritterling fontos felismerése a feliratos részben említett M. Turbo személyét illetőleg a historikusok figyelmét is e stélére irányította.[4] Utoljára összefoglalóan az 1934-ben megjelent aquincumi vezető foglalkozott ezzel az emlékkel.[5] Az eddigi kutatás azonban néhány fontos kérdésben nem jutott végleges eredményre. Így mindjárt, hogy csak egyet említsünk, a stélé állításának idejére nézve a mai napig megoszlanak a vélemények. Míg a kutatók egyik része általánosságban az I. századra gondolt,[6] addig mások Traianus uralkodásának második felére.[7] Sőt egy munkán belül is találkozunk két különböző datálással.[8] Az ilyen bizonytalanságot mentheti, hogy döntő érveket eddig nem szolgáltattak egyik időhatár mellett sem.

Az elmondottak után, azt hiszem, nem egészen felesleges ezt a stélét újabb vizsgálat tárgyává tenni. A leletkörülmények,[9] a stélé felépítése és dekoratív elemei,[10] a felirat fogalmazása,[11] valamint a betűtípusok stélénket a korai, I. századi aquincumi katonai kövek csoportjába sorolják. A felirat szövegének 4. és 5. sora közelebbi támpontot nyujt a stélé pontosabb állítási idejére vonatkozólag. Itt ugyanis *M(arcius) Turbo* személyében megnevezve találjuk azt a századparancsnokot, akinek centúriájában az elhúnyt szolgált. Ritterling (loc. cit.) s utána a kérdéssel foglalkozók, Hadrianus császár más forrásokból jól ismert azonos nevű barátját, Quintus Marcius Turbo személyét ismerték fel Castricius századparancsnokában. Ez ellen epigrafiailag csak annyi hozható fel, hogy a feliratunkon egy Marcus és nem Marcius Turbo szerepel. El kell azonban ismernünk, hogy számos

[1] *Kuzsinszky B.*, Budapest Régiségei. VII. 1900. 21. l. 17. szám.

[2] *A. Furtwängler*, Das Tropaion v. Adamklissi (Abhandl. d. kgl. bayer. Akad. d. Wiss. I. Klasse. XXII. 1905) 502. l.

[3] *H. Hofmann*, Römische Militärgrabsteine der Donauländer. Wien. 1905. 68—69. ll. 55. szám. *A. Schober*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien. 1923. 76. l., 162. szám.

[4] *E. Ritterling*, PW-RE. XII. 1445. h. — *A. Stein*, PW-RE. XIV. 1930., 1598 h. — *C. Patsch*, Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian (WASB. 217, 1.) 163—164. ll.

[5] *V. Kuzsinszky*, Aquincum. Ausgrabungen und Funde. 155. sk. ll.

[6] *A. Furtwängler, Hofmann, A. Schober*, loc. cit.

[7] *C. Patsch*, loc. cit.

[8] *V. Kuzsinszky*, op. cit. 5. l. »Traianus-kori«, 156. l. »95 körül«. Ez utóbbi dátum azért is elfogadhatatlan, mert a *legio II adiutrix* akkor Singidunumban állomásozott *(R. Syme*, J. R. S. XVIII. 1928. 55. l.).

[9] A Budai Vigadó lebontásánál, a római út mentén, három másik, Hadrianus előtti sírkő társaságában (CIL. III. 14349, 4; 14349, 9. Bp. R. VII. 20. l.) került elő.

[10] Keskeny lábazat, kymakerete feliratos mező, fülkében álló teljes alak, oromzat páfrányszerű levéldísszel.

[11] D. M. formula hiánya, az elhúnyt nominativusban történő említése, az origo és a filiatio jelölése, a *h. s. e.* formula használata.

példáról tudunk, ahol a rövidítésekben e két hasonló hangzású családnév között nem tesznek különbséget s Marciust is, mint a feliratunkon, kétségtelenül helytelen módon, M. betűvel rövidítik.[12]

A magunk részéről is azonosnak vesszük tehát e két férfiut, egyrészt azért is, mert Marcius Turbo ismert pályafutásába ez a korai centurionatus jól beleilleszkedik. Másrészről még az is felhozható az azonosítás mellett, hogy Quintus Marcius Turbo barátsága Hadrianus-szal, jóval annak trónralépése előtt szövődött.[13] Jó alkalmul szolgálhatott ehhez a két férfi együttes katonai szolgálata, először 95 körül, amikor Hadrianus még mint *tribunus militum* a *legio II. adiutrix*-ban szolgált[14] vagy később, 107-től kezdve, amikor Hadrianus Pannonia inferiort kormányozta.[15]

Ritterling felismerése a Castricius stélé datálását is megkönnyíti, amikor Quintus Marcius Turbo pályafutása nagy vonásokban ismeretes. Az első határozott időponthoz köthető megemlékezés erről a férfiúról egy 114-ben kiadott diplomában történik, ahol mint egy közelebbről nem ismert *classis praetoria* parancsnoka jelenik meg.[16] Később, 116-ban, Traianus ezt a tetterős, pihenést nem ismerő és a haditudományban igen jártas férfiut (στρατηγικώτατος ἀνήρ)[17] a zsidólázadás leverésével,[18] majd Mauretania kormányzásával bízta meg. Innét szólította el 118 elején Hadrianus és Pannonia inferior, valamint Dácia tartományok élére állította.[19] Mindebből a jelen alkalommal csupán annyi érdekel bennünket, hogy Marcius Turbo feltétlenül 114 előtt szolgált mint *centurio* a *legio II. adiutrix* kötelékében. Szolgálati idejének abban az időpontjában, amikor a Castricius-kő állítódott, a legio átmenetileg, vagy már állandóan, de feltétlenül Aquincumban tartózkodott. A pontosabb datálásra tehát mindössze a következő időpontok jöhetnek számításba: a 88/9, 91/2 évek, Domitianus svéb-szarmata háborúi, amelyben a *legio II. adiutrix* is résztvett,[20] továbbá a 107 és következő évek 114-ig, amikor a legiót Dáciából végleg Aquincumba helyezik át.[21] A történeti adatok nyomán ennél az alternatívánál tovább nem tudunk menni. A stélé stílussajátosságai azonban tovább segítenek és a 88—92 közötti évek mellett érvelnek.

Már elöljáróban hangsúlyozhatjuk azt, hogy Domitianus korában, amikor legiónk elsőízben tartózkodott Aquincum környékén, e vidéken helyi kőfaragók még nem működtek. A korai katonasírköveket a legio kötelékébe tartozó s csapataikkal együtt vándorló mesteremberek készítették, akik egyik legióból sem hiányoztak.[22]

A Castricius stélé, amint azt a következők megmutatják, az egyik ilyen katonamesterember alkotása. Helyi, pannóniai sajátosságokat tehát nem kereshetünk rajta. Az ábrázolás módja, továbbá a dekoratívelemek típusa határozottan a Rajna vidéke felé mutat. Ismeretesen ide utal elsősorban a teljes alakábrázolás, amely az I. századi katonai sírköveken igen ritka Pannóniában. A Castricius kő mellett még csak egy carnuntumi sírkövet említhetünk meg a korai időből.[23] Az álló alak a korai itáliai sírköveken is ritkaságszámba megy, — ott tehát nem kereshetjük a Castricius-stélé előzményeit. Igen gyakorinak mondható viszont a teljes alakábrázolás a Rajna-

[12] CIL. III. 3309, 3852. 11698.

[13] *SHA* vit. Hadr. 4, 2 (*Hohl*, I. p. 6). *Stein*, PW-RE XIV. 1930. col. 1598.

[14] *SHA*. vit. Hadr. 2, 2 (*Hohl*, I. p. 3—4.); ezt tételezi fel Kuzsinszky is: Aquincum. 156. l., s a mi kutatásaink is ezt valószínűsítik.

[15] SHA. vit. Hadr. 3, 9 (*Hohl*, I. p. 5.) — *E. Ritterling* Arch. Ért. 41. 1927. 285. l. — Erre az időpontra gondol *C. Patsch*, op. cit., 163—4. ll.

[16] CIL. 16 Nr. 80. — *A. Stein*, op. cit. 1597. sk. hh.

[17] *Cassius Dio*, LXIX. 18, 1—4. (*Boissevain*, III. p. 237—8.)

[18] *Stein*, loc. cit.

[19] *SHA*. vit. Hadr. 6, 7 (*Hohl*, I. p. 8—9.) cfr. *Dio*, loc. cit. — *W. Weber*, Untersuchungen zur Gesch. d. Kaisers Hadrianus. Leipzig. 1907. 71. sk. ll. *E. Ritterling*, Arch. Ért. 41. 1927. 285. l. — *A. v. Premerstein*, Klio. Beih. 13. 16. sk. ll. és BASB. 1934. H. 3, 44. l.

[20] *C. Patsch*, i. m. 34. sk., 39. sk. ll. — *U. Kahrstedt*, Domitians Politik zwischen Donau und Main (Bonn. Jahrbb. 1940. 63—70. ll.).

[21] Az áthelyezés pontos dátuma nem ismeretes. Bizonyára összefügg azonban Pannonia kettéosztásával és Pannonia inferior megszervezésével, amely *Patsch* érvelése szerint 107-ben történt. (i. m., 132—133. ll.).

[22] *H. Hofmann*, i. m., 5. l.

[23] *H. Hofmann*, i. m., 54. sz. 67. l. — *A. Schober* i. m., nr. 153. 74. kép.

1. kép. — *A Castricius stélé.*

vidéken, ahol Claudius óta mondhatni kizárólagos lesz.[24] A Rajna mentén s az attól művészetileg befolyásolt Britanniában tartózkodott legiónk 86 előtt[25] s ez a körülmény megérteti velünk, hogy a Rajnavidéken és Britanniában is általános ábrázolási módot kapjuk a Castricius-stélén. Az elmondottak után az is csak természetes, hogy a Castricius alakjáról leolvasható stílussajátosságok csupán Britannia és a Rajnavidék teljesalakos katonaköveinek figyelembevételével tárgyalhatók. Ép ezért a következőkben adott fejtegetések e nyugati határtartományok sírköveinek stílussajátosságait tárgyaló újabb dolgozatok[26] ismeretét már feltételezik.

Castricius alakja széles, félkörösen enyhén befelé mélyülő fülkében áll teljes elölnézetben. Alakja laposan szétterül a fülkében, amelyet teljesen betölt. A sisakrész egészen hozzáragad a felső szegélyhez és a ferdén tartott pilum felső része is szorosan követi a szegély függőleges vonalát. A fülkéhez viszonyított aránytalan kompozíció következménye az is, hogy az ovális pajzsnak csupán háromnegyed része jutott a fülkébe. Az alak kompozíciójának túlméretezettsége mellett a test anatómiai aránytalanságai is igen nagyok. A lábak túlhosszúak, a balkar rövid, a nyak teljesen hiányzik. A jobb alsókar ezért azt a benyomást kelti, mintha a kőfaragó rövidülést alkalmazott volna. A plaszticitás hangsúlyozására a kőfaragó nem alkalmazta a testnek kissé jobbra vagy balra történő elfordítását, amint azt az egykorú Rajnavidéki sírköveken látjuk. Castricius merev tartása, alakjának keményvonalú megformálása teljesen elüt a tartományunkban Hadrianustól kezdve jelentkező, hellenisztikus mintaképeket követő lágyvonalú, teljes alakábrázolásoktól.[27] A kőfaragó továbbá határozottan megkülönböztette az úgynevezett álló és játszólábat. A testsúly a jobblábon nyugszik; a ballábat kissé hátrahúzza és a saroknál felemeli. Míg a lábak háromnegyed reliefben, plasztikusan vannak kifaragva, addig a széles, lapos felsőtest, a csak enyhén domborodó mellrésszel együtt szinte belesímul a háttérbe; a test kontúrjai itt utána vannak húzva. A fej enyhén előrehajlik s közvetlenül a vállakon ül. A lábakat és a fejet gondosan faragta ki a kőfaragó. Ez a gondosság egészen a minuciózus aprólékosságig terjed az övről lelógó bőrszíjjak és a *balteus* bőrdíszeinek visszaadásában. A felsőtest és a karok ezzel szemben elnagyoltak. A jobb alsókar egyetlen formátlan hústömeg. A bőrpáncél szegélydíszét pedig itt egyáltalában nem jelezte a kőfaragó. Az ormótlan, kinyujtott balkézfejen csupán mély bevágások különítik el egymástól a pálcaszerű hosszú ujjakat, míg a körmök gondosan fel vannak tüntetve. A reliefszerűség és a plaszticitásra való törekvéssel párhuzamosan jelentkezik a nagy, síma felületeket (mellrész) és az aprólékosságokat kedvelő gondosság. Mindezt a kőfaragó számlájára lehetne írni, ha ez a minden vonatkozásban kifejeződő kettőség nem volna a Flaviuskori »legionarius stilus«[28] sajátossága is, ahová stélénk Castricius portraitja szerint is tartozik. Az ovális, húsos arc keményen modellált. A homlokrész keskeny és nem domborodó, hanem síkszerű. A szemrész erősen hangsúlyozott. Széles, ívelt sáv határolja felülről a szemüreget, amelyben nagy, hosszúkás és elkeskenyedő szemgolyók ülnek. A szemhéjjak, mint keskeny, ívelt szalagok fogják körül a pupilla nélküli szemgolyót. A keskeny, vékony ajkak kissé szétnyílnak. Az arc lefelé elkeskenyedik és kerek, kissé energikusan előreugró állban végződik. Azonos stílussajátosságokat

[24] *Espérendieu*, nr. 5790—92., 5797—99, 7404. (Mainz); 6125 (Bingen); 6136, 6137 (Bingerbrück); 6157 (Kreuznach); 6207, 6209, 6213 (Andernach); 6252—6255 (Bonn); 6575 (Neuss). — Cf. *H. Hofmann*, loc. cit. — *A. Schober*, op. cit. p. 208. — *L. Hahl*, Zur Stilentwicklung der provinzialröm. Plastik in Germanien und Gallien. Darmstadt. 1937 12 sk. ll.

[25] *E. Ritterling*, Ö. Jh. VII. Beibl. 25. sk. hh. és Legio címszó PW-RE, XII. 1445. h.

[26] *L. Hahl*, i. m., 15. sk. ll. — *Helmut Schoppa*, Die Welt als Geschichte. 1938. 331. sk. ll.

[27] Ld. pl. Mestrius sírkövét (*A. Schober*, i. m., nr. 157, 76. kép.) és e szerzőtől felsorolt további késői típusokat.

[28] *A. Furtwängler*, i. m., 500. sk. ll. alapvető fejtegetései mellett lásd: *L. Hahl* (i. m. 12. sk.) eredményeit *Helmut Schoppa*, Die Welt als Geschichte. IV. 1938. 331. sk. ll. megjegyzéseivel.

mutat az egyik esztergomi *(Solva)* Domitianus-kori sírkő[29] portraitja, s különösen ami a homlok és a szemkiképzést illeti, Castricius pajzsának *umbo*-részét elfoglaló Meduzafő. A szarvdíszes sisak alól kilátszó hajat ívelt, ferde vonalak osztják fel hajstélénket összehasonlítjuk a vagy 50 évvel korábban készült *Cn. Musius* aquilifer mainzi sírkövével.[31]

A test felfogása itt más ; az aquilifer alakja sokkal plasztikusabb. A merev tartás azonban mindkettőnél közös. Számos részlet

2. kép. — *Épületfelirat töredéke.*

csomókra, akárcsak a Domitianus-kori portrékon.[30]

Castricius alakjában a nyugati provinciális művészet régebbi hagyományai keveredtek újabb törekvésekkel. A régieskedő vonások azonnal világosak lesznek, ha továbbá a kifejezésben ugyanazt a tehetetlenséget mutatja, mint a Castricius stélén. A test felépítésénél az aránytalanul hosszú lábak, a rövid alsótest és a széles, de a test alsórészéhez viszonyítva ellaposodó mellrész közös mindkettőnél. Figyelmet érdemel a láb mellé támasztott pajzs felső szélére

[29] Publikálta : *J. Szilágyi*, Arch. Ért. 51. 1938. 45. sk. ll. 1. kép.

[30] *R. West*, Römische Portraitplastik. II. München. 1941. 20 sk. ll., LI. tábla, 14. sk.

[31] *A. Furtwängler*, i. m., XI. t. 1. kép. — Germania Romana. III. v. t., 3. kép. — *L. Hahl*, i. m., 13—4. ll.

fektetett nagy kézfej, amelynek hosszú, egyenes mély bevágásokkal elválasztott, tagolatlan ujjait viszontlátjuk a Castricius stélén, csak még laposabb és sematikusabb megfogalmazásban. Egy félszázaddal később, a Flavius-korban a rajnavidéki sírköveken a testnek egy másik, a Castricius stélével azonos felfogásával találkozunk. Az alak az I. sz. vége felé mind laposabb, reliefszerűbb lesz, szinte összenő a fülkeszerű háttérrel, amely ugyancsak elveszti a mélységét s mind laposabbá válik. A merevségnek bizonyos feloldását jelenti az úgynevezett álló és játszóláb megkülönböztetése. Mindezek a vonások, láttuk, a Castricius stélén is megvannak. A Castricius stélé kőfaragója tehát már a Rajnavidéki, Flaviuskori katonasírkövek ismeretében mintázta meg az Aquincumban elhúnyt legionarius alakját.

De nemcsak stiláris, hanem a fegyverzet szempontjából is sokatmondóak számunkra az egykorú rajnavidéki sírkövek. A 80-as években készült *C. Val. Crispus* sírkövén pl. *(Hahl,* i. m., 4 t., 3. kép.) a súlyos, nehéz pilum, a gladius nagy gombja, a harangalakú, markolatvédő kosár, az övről lelógó, bőrdíszekkel ékített szíjak részletekbe menő egyezéseket mutatnak a Castricius stélé hasonló részleteivel. A sisak arcvédőlemezei elkeskenyedve ugyancsak az áll alatt érintkeznek és eltakarják a fület. Később, Traianus korában, a legionarius sisak vékony arcvédőlemeze a fület szabadon hagyja,[32] — egy érvvel több, hogy a Castricius-stélé nem lehet Traianus-kori. Az antiquarius megjegyzések épúgy, mint a stiláris sajátosságok egyértelműleg Domitianus korába utalják ezt az aquincumi stélét. A felirat szövegéből nyert évek viszont ezt a tágabb időhatárt a 88—92 közti évek közé szorítják.

Röviden még pár szót a Castricius-stélé díszítő elemeiről. Az oromzatot kitöltő elstilizált, páfrányszerű levéllel kapcsolatban már Hofmann rámutatott a Rajnavidéki mintaképekre.[33] A feliratos mezőt keretező levélszerű kymáról ugyancsak már elöljáróban megállapíthatjuk, hogy a Rajnavidéki példák követését tükrözi vissza. A Castricius stélén sűrűn egymás mellé tapadva sorakoznak a zömök, jellegzetesség nélküli levelek (1. kép). Az úgynevezett Augustus-kori, naturalista kymának[34] leegyszerűsített formáját kapjuk itt, amelynek közvetett előképeit Itália I. századi szepulchrális kőemlékei, a szarkofágok, sírkövek,[35] síroltárok, hamvvedrek[36] feliratos mezőinek azonos levéldíszei szolgáltatják.

A szepulchrális vonatkozású kőemlékek Itáliában a kymationnak ezt a formáját is az architekturából veszik át, ahol kedvelt díszítőelem volt.[37] Innét kerül át a stukkópárkányokra is, valamint a stukkómennyezetekre, akár mint az egész falkompozició, akár pedig mint az egyes medaillon és sokszögek keretdísze.[38] Utat talál a falfestészetbe is, ahol a 2. stílustól kezdve a középmező nagy lapjainak, illetve a kis tábla-

[32] *K. Lehmann-Hartleben,* Die Traiansäule. Tafelband passim.

[33] *Hofmann,* i. m., 69 l.

[34] L. erre *H. G. Beyen,* JdI. 42. 1927. 54—6. ll. összeállított anyagot. V. ö. még *C. Weickert,* Lesbysche Kymation 94. *G. Q. Giglioli,* Bull. Com. LVIII. 1930, 151. l. — *G. Mancini,* Bull. Com. LXIII. 1935. l. tábla. — A görög előzményekre utal: *H. G. Beyen,* Die pompeianische Wanddekoration I. Haag. 1938, 331 l., 2. j.

[35] Néhány példa: Caffarelli szarkofág *(G. Rodenwaldt,* Berliner Winckelmannsprogramm 1925.) — *G. Brusin,* Aquileia Nostra. XI. 1940. 29—30. ll. 4. kép. — *H. Dütschke,* Antike Bildwerke. nr. 483. 493 (Verona), 591 (Parma). — *Brizio,* N. d. Sc. 1898. p. 486 (Bologna) stb.

[36] *W. Altmann,* Die röm. Grabaltäre der Kaiserzeit. Berlin, 1905, 10—11., 27. ll., 18. kép; 134. l. és 109. 111. képek; különös figyelmet érdemel 192. l., 154. kép és 150. l., 121. kép.

JdI. 48. 1933. 570. l. 1. kép. — *W. Zahn,* Die schönsten Ornamente und merkwürdigsten Gemälde aus Pompeji, Herculaneum und Stabiae, I. 1842. I. 21. 41. képek.

[37] A gazdag irodalomból lásd: *F. Töbelmann,* Römisch. Gewölbe. passim. — *K. Ronczewski,* Gewölbeschmuck im röm. Altertum. 1909. l. sk. tábla. — *C. Weickert.* Lesbysche Kymation. — *V. Spinazzola,* Le Arti decorative. 21 sk. tábla. — *G. Brusin,* Gli scavi di Aquileia. 1929. 134. sk. ll. — *K. Lehmann-Hartleben,* Bull. Com. LXIV. 1936. 98. l. 5. kép. stb., stb.

[38] *K. Ronczewski,* loc cit. — *V. Spinazzola,* Le Arti decorative in Pompei. 1928, 164., 166—7., 171—2. táblák. — *Fr. Studniczka,* Tropaeum Traiani, Leipzig. 1904. 55. l., 23. kép. — *Fr. Wirth,* Römische Wandmalerei. Berlin, 1934. 27. tábla, stb.

képeknek gyakorta alkalmazott keretdísze lesz.[39]

Itáliából jut azután a keretdísznek ez a formája a nyugati tartományokba, többek között Dalmáciába,[40] Galliába[41] és a Rajna-vidékére. Ezen az utóbbi helyen, a Flavius-kori katonasírkövek egy csoportján[42] a feliratos mezőt a levélalakú kymation csavart formája keretezi, amelyet már Studniczka megtárgyalt.[43] A levelek alsó végükön behajlanak, s az egész díszítés azt a benyomást kelti, mintha a levelek egy hengeres pálcára lennének rácsavarva. Az Augustus-kori levélkymának is megvan azonban a példája, *Aquilo*, I. sz. közepéről való sírkövén[44]

A Castricius-stélé architektonikus keretdísze tartományunk I. századi szepulchrális vonatkozású kőemlékei körében példa nélkül áll. A következő századokból néhány oltáron[45] és egy aquincumi épületfelirat töredékén (2. kép)[46] ismerjük meg a keretezésnek ezt a formáját.[47] Ezek az elszórt példák azonban már helyi kőfaragóműhelyek alkotásai és a keretezésnél is a birodalmi művészet útján elterjedt díszítő elemeket adják vissza. A növényi ornamentika kedvelése[48] azonban sohasem engedte jelentőséghez jutni ezt a klasszikus keretdíszt. A Castricius-stélét illetőleg az eddig megtárgyalt sajátosságok kivétel nélkül a Rajna-vidék I. századi katonai emlékeihez utaltak, oda, ahol mint láttuk, a kymakeretezés sem volt ismeretlen. Nem lehet ezek után kétséges, hogy stélénken a kymation alkalmazásának *közvetlen* mintaképét is ott kell keresnünk.

Befejezésül még legyen szabad néhány megjegyzést tenni Castricius szarvdíszes sisakjáról. Sírkövünk lapos, enyhén domborodó, egy darabból készült sisakot ábrázol téglalapalakú átmetszetet mutató taréjjal s a fülek vonalában felfelé hajló szarvszerű dísszel. Ez utóbbiakat a kőfaragó asszimetrikusan faragta ki, amennyiben a jobboldali magasabbra került s a sisak tetejéből nő ki. Minden kortól és ethnikumtól függetlenül, szokásos volt sisakokat állati szarvakkal díszíteni. A korai példákat elmellőzve[49] itt csak csupán két ismert tényre hivatkozunk. Az első, hogy a késő respublica és a korai császárkorban a római legionariusnál a sisaknak ilyen díszítése nem ismeretes.[50] A másik, hogy a Krisztus születése körüli évszázadokban a szarvdíszes sisak a galliai kelták fegyverzetének egyik jellemző darabja.[51] A Tiberius, illetve Augustus-kori orangei és a San Remy-i *arcus triumphalis* reliefjein is mint a gallok jellemző fegyverzete szerepel.[52] A florenzi, Flavius-kori fegyverreliefekkel díszített oszlopokon ugyancsak ismételten találkozunk a szarv-

[39] *H. G. Beyen*, Wm. 331. l. és JdI. 42, 1927, 55. l. és 1—2 tábla. — *Fr. Wirth*, i. m., 8/b, 10., 11. táblák.

[40] Ö. Jh. I. 1898. Beibl. p. 130. fig. 41; XI. 1908. Beibl. col. 77—78. fig. 54; XIV. 1911. Beibl. p. 25. fig. 20.

[41] Délgalliában Vienna *(Espérendiu*, nr. 345. cf. 337), Vaison (nr. 290.) néhány mythologikus, illetve áldozati jelenetet tartalmazó tábla keretdíszéül jelentkezik a levélszerű kyma. Egy Zürzachból származó stélé két hosszanti oldalát keretezi (*Espérendieu*, nr. 5446). Convenae (Les Comminges) bennszülött jellegű stéléken e díszítő elem annyira leegyszerűsített, hogy biztonsággal nem dönthető el, vajjon fogazás vagy dór kymakeretezéssel állunk-e szemben *(Espérendieu*, nr. 883—890. 1032.) V. ö. még nr. 2856, 1., 2., 23; 3458., 3566.

[42] *R. Weynand*, Bonn. Jb. 108/9. 1902. nr. 151., 159., 160. (Zahlbach), 167 (Wiesbaden), 178. cf. *Körber*, Mainzer Ztschr. XIV. 1919. p. 21—23. képekkel.

[43] *Fr. Studniczka*, i. m. 73 sk. ll.

[44] *W. Ruesch*, Germania 25. 1941. 101. l., 11. tábla.

[45] *Aquincum:* CIL. III. 3485. — *Nagy Tibor*, Aquincum vallásos élete (Budapest Története I. 1942. LX. t., 1. kép) — *Una-völgye:* L. Sergejewski, Glasnik. LI. 1939. p. 12. fig. 3. — *Konjice:* CIL. III. 15205. *V. Hoffiller-B. Saria*, Antike Denkmäler aus Jugoslavien. I. p. 38. nr. 82.

[46] Leltári szám: 469. — Publikálatlan.

[47] Ezen későbbi példák megtárgyalására más alkalommal még visszatérünk.

[48] Megtárgyalta ezeket: *Erdélyi G.*, A pannoniai síremlékek ornamentikája. Diss. Eger. 1929. passim.

[49] *S. Reinach, galea* címszó a *Daremberg-Saglio* Dictionnaire II. p. 1438—39. — *E. Sprockhoff*, Helm címszó a Reallex. d. Vorgesch. V. 1926. 297. l.

[50] Lásd: *P. Couissin*, Les armes romains. Paris, 1926.

[51] Diodor, V. 130.

[52] Orange: *H. Gaidoz*, Rev. arch. 49. 1885. 201. l., 16. kép. — cf. *S. Ferri*, La Critica d'Arte. IV. 1939. 82—87. ll. — San Remy-i: *Schneider*, JdI. III. 1888. p. 13. (A), 22 (H.), 23 (L.), jó fényképben. *E. Garger*, Roem. Mitt. 52. 1937. 2., 5. táblák. — *Bianchi — Bandinelli*, Le Arti. I. 1939, 328 sk:

díszes sisakkal;[53] megjegyzendő, hogy ez utóbbinál a művész nem törekedett az *armilustrium* alkalmával felajánlott idegen fegyverek típusának hű kifaragására, hanem elsősorban a dekoratív szempontokat tartotta szem előtt.[54] A felsorolt és még szaporítható példák azonban eléggé mutathatják, hogy a szarvdíszes sisak a Kr. u. I. században, mint a gallok fegyverzetének egyik tipikus darabja ismeretes volt. A Castricius-stélén látható díszes sisakkal kapcsolatban nem téveszthetjük el szem elől, hogy az elhúnyt olyan vidékről származott, ahol a kelta civilizáció még erősen élt a korai császárkorban. A szarvdíszes sisakot, amely az elhúnyt fején mint dísz-sisak szerepel, csak ebben az összefüggésben, mint a felsőitáliai kelta alaprétegű civilizációnak emlékét érthetjük meg helyesen.

[53] *J. W. Crous*, Roem. Mitt. 48. 1933. 80—81. ll., és Taf. 1, nr. 17; 3, nr. 128.; 7 nr. 284,; 13 nr. 537; 18 nr. 740.
[54] *J. W. Crous*, i. m., 89. l.

NAGY TIBOR

A CIL. III. 14351. SZÁMÚ SÍREMLÉK ÚJ OLVASÁSA

(Deutscher Auszug Seite 573)

...*VCVS ATE. F.* Az Aquincumi Múzeum bennszülött vonatkozású sírkövei közül eléggé ismeretes a legutoljára Kuzsinszky Bálinttól teljes irodalommal közölt Lucida-kő töredéke.[1] A felső mezőben látható házaspár jellemző ruhaviselete, továbbá az alattlévő sávban ábrázolt kocsijelenet elsőrangúan fontos vallásos jelentése[2] mellett, nagyobb összefüggésben nézve kétségtelenül háttérbe szorul a pár soros és csak töredékesen megmaradt felirat. Ez alkalommal mégis ez utóbbihoz kívánunk egy rövidke megjegyzést fűzni. A feliratnak a Corpustól is átvett *(CIL.* III. 14351) s azóta általánosan elfogadott olvasása a következő lenne :

...ucus Atei [f(ilius)] vi(v)us sibi
t(itulum) p(osuit)
[et] coniugi Lucit(a)e
Kapitonis f[i]liae
ann(orum) XXX.

A sírkövet[1] ezek szerint egy bizonyos ...ucus, Ateius fia állította volna elhúnyt feleségének. A feliraton azonban az ATEI névalaknál határozottan felismerhető az E. után egy elválasztó pont, majd a következő függőleges hasta felső és középső részénél két rövid vízszintes vonalka jelzi, hogy F betű következik. A helyes olvasás ezek szerint :

...ucus At(a)e f(ilius) etc. Az elhúnyt Lucida férje tehát az aquincumi kőemlékeken is többször olvasható és Pannonia más helyeiről is jól ismert kelta Atta és nem az Ateius nevet viselte.[2] Feliratunkon az egyik mássalhangzó és a vokális elhagyása azzal magyarázható, hogy a kőfaragó kiejtés szerint, fonetikusan írta a nevet. Erre az aquincumi, egyáltalában a feliratok köréből végtelen sok példát lehetne felhozni.

[1] *V. Kuzsinszky,* Führer... 188. l. és 139. kép.
[2] V. ö. *Brelich A.,* Laureae Aquincenses I. 1938. 49. l. *Nagy T.,* Budapest Tört. I. nyomás alatt.

[1] Titulus feliratos sírkövet jelent, nem pedig csupán valamely sírkő feliratos részét.
[2] E név pannoniai előfordulásaira : *Nagy T.,* Pécs sz. kir. város »Majorossy Imre«-múzeumának 1939—40. évi Értesítője.

BÓNIS ÉVA

ÜVEGTECHNIKÁT UTÁNZÓ POHARAK AQUINCUMBAN

(Deutscher Auszug Seite 574)

Az aquincumi emlékanyagban találunk egy-két különleges kidolgozású agyagpoharat. Anyaguk a konyhaedények csoportjába utalja őket, de felületdíszítésük nemesebb az átlagénál; a pohár testét ovális alakú bevájások borítják. Mindjárt szembetűnő, hogy nem az agyagedények természetesen adódó dísze ez, hanem az üvegmetszés agyagban való utánzása. Ezt a pontos másolást még megfoghatóbbá teszi a poharak falának rézsútos állása, az ilyen tölcséres kiszélesedés is az üvegpoharak jellemzője.[1]

Ezzel a feltűnő egyezéssel a nyugati kutatók többízben foglalkoztak. Oelmann a niederbieberi terra szigilláták kapcsán megállapítja, hogy ilyen üvegeket (mit Hohlschliff) Kölnben gyártottak már a korai császárkorban e ezzel majdnem egyidőben megindult ezeknek agyagban való utánzása is. Kormeghatározásul az aquincumi edényeinkhez hasonló technikájú bonni és bécsi példányokat idéz, melyeknek kora az I. század vége, a II. század eleje.[2] Hasonló kormeghatározásra jut Loeschke. Bemutat egy korarómai üveget[3] s ehhez kapcsolja a vájt díszítésű agyagedényeket. Szerinte: »ezeket már a Flaviusok korában utánozták néha agyagban«.[4] Pannónia területén szintén kerültek elő olyan üvegpoharak, amilyeneket így korainak ismertünk meg. Az I. század végén és főleg a II. század elején fellendülő kereskedelem többfelé elhozta ezt a technikát, megtaláljuk Aquincumban (1. kép) poharakon és csészéken,[5] Pettauban egy teljes póháron (2. kép) és Arrabonában.[6] Ezeknek az üvegeknek további terjedési irányát egy szarmata fejedelmi sírból való darab mutatja, amelyet már a barbaricum területén, Alsó-Szent-Györgyön találtak.[1]

Aquincumban a helyi agyagművesek figyelmét is felkeltette ez az utánzásra alkalmas nyugati forma. Resatus műhelyével az élükön alkalmazkodtak az új ízléshez és míg a helyi késő La-Téne alapokra visszanyúló stílusukat sem hagyták fel, igyekeztek a nyugati terra szigilláták utánzása mellett[2] az üvegedények formáit is agyagban visszaadni. Az anyag és forma ilyen különböző eredetét mutatja éppen egy üvegmetszéses technikát utánzó pohár, amely az aquincumi civilvárosban került elő. Leltári száma C. 48. Magassága 8·2 cm, szájátm. 7·3 cm, talpátm. 4 cm. Alapanyaga szürke, amelyet szürkés mázzal vontak be éppen úgy, amint ezt a Resatus féle bélyeges tálak készítésénél is észlelhetjük. A pohár testén két léc közé foglalva találjuk az ovális alakú bevájásokat, meglehetősen szimmetrikusan elhelyezve (3. kép.) Az üvegből készült mintától elüt annyiban, hogy míg ott a bevájások széle többnyire összeér, itt az agyagban való egyszerűbb kivitel kedvéért a felületből több maradt meg és a mélyedések nem érnek össze. A későbbi időből, amikor a szürke anyag helyét inkább a vörös váltja fel, Aquincumból csak töredékeink vannak. Ezek a szórványosan előkerült vörösagyagú és vörösmázú töredékek jelzik, hogy itt az üvegpohár utánzása Resatus után is kedvelt volt (II. század).

1. Töredék. (4. kép. alsó) Óbudán a Szél-u. és a Vihar-u. sarkán találták. Magassága 5 cm. Egy pohár felsőrészének darabja, a perem alatti síma mező kis része maradt meg és az ettől két hornyolással elválasztott pohártest ovális bevájásokkal díszített töre-

[1] *Kisa.* Das Glas im Altertume 635. l. — Ilyen üvegpohárra vonatkozólag lásd Mainzer Zeitschrift 20—21. (1925—26.) 691. 10. kép.
[2] *Oelmann,* Materialien zur röm.-germ. Keramik. I. Die Keramik d. Kastells Niederbieber. 8. l. 1., 2. kép.
[3] *Loeschke,* Trierer Zeitschrift 1928. IV. t. B. ll.
[4] *Loeschke,* id. m. 76. l.
[5] Bud. Rég. 2. (1890.) 134. l. III. kép. 1., 3.
[6] A pettaui példányt gráci »Johanneumban az arrabonait a győri Bencés gimnázium régiségtárában őrzik. Benkő Andrea szíves közlése nyomán.

[1] *Hild,* Arch. Ért. 21. (1901.) 126. l. 7. kép.
[2] *Nagy L.,* Arch. Ért. 42. (1928) 96—113. l.

1. kép. – *Aquincumi üvegpohár és csészék töredékei.*

2. kép.
Üvegpohár Poetovióból.

3. kép.
Az Aquincumi Múzeum üvegtechnikát utánzó agyagpohara.

déke. A darab hajlásáról ítélve, itt nagyobb és bővebbszájú pohárral állunk szemben, mint a Resatus-féle. Alapanyaga világos

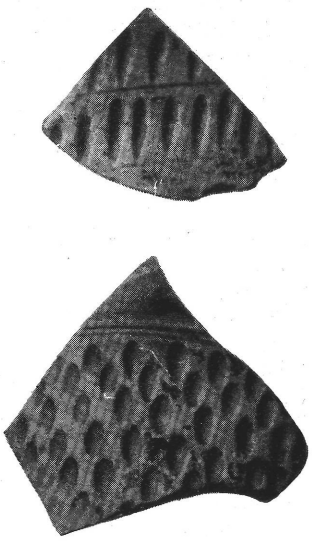

4. kép.
Aquincumi agyagpoharak töredékei.

téglaszínű, ezt fímom narancssárga mázzal vonták be.

2. Töredék. Óbudán találták. Lelt. száma 1931. 9/13. Magassága 4 cm. A pohár testéből egy kis darab maradt csak meg amely a fínom, gondosan készített, az előbbinél kevésbbé hosszúkás bevájásokat mutatja. Alapanyaga világos téglaszínű, máza vörös. (4. kép felső.)

3. Töredék. Szintén a Szél-u. és Vihar-u. sarkán került elő. Magassága 3·8 cm. Nem valószínű, hogy pohár töredéke, mert nagyon kevéssé ívelt. A bevájások elhelyezése is különbözik az előbbiekétől, karcolt fogasdíszű zóna alatt hornyolások között, párhuzamos sorokban helyezkednek el. Alapanyaga világos téglaszínű, máza narancsvörös.

Ismerünk vörösmázas poharat Szőnyből is, egy hamvasztásos sírból. Magassága 6·9 cm, szájátm. 7·5 cm, talpátm. 4 cm. Ez az ép példány is jelzi az üvegmetszéses technikájú poharak II. századi használatát Pannóniában. (5. kép.)

Dáciában az 1936-ban feltárt maroskeresztúri fazekastelepen nagy számban találták meg az üvegmetszéses technikájú edényeket (6. kép.)[1] Feltételezhető, hogy amint a fazekastelep benyomottdíszű cserepei között egyesek Aquincumra utalnak, úgy ezt a kidolgozásmódot is Aquincum közvetítésé-

[1] Marosvásárhelyen a Kultúrpalota gyüjteményében kiállítva.

5. kép. – *Üvegtechnikát utánzó pohár Brigetioból.*

6. kép. *Pohártöredék Maroskeresztúrról.*

vel honosították meg a dáciai fazekasok. Sajnálatos, hogy az aquincumi példányok töredékesek és nem árulják el, vajjon nincs-e köztük átmeneti formájú, a zömök Resatus-féle és a karcsúbb maroskeresztúri poharak között. (7. kép.) Az üvegmetszéses technika itt már tálakra is kiterjed és a bevájások nemcsak függőleges, hanem sokféle más elhelyezést nyernek. Ezt a dáciai virágzást mutatja, hogy a maroskeresztúri számos példányon kívül ez a technika feltűnik az alsókosályi tábor leletei között is.[1]

Elsősorban az Aquincumi leletekre támaszkodva megállapíthatjuk, hogy Pannóniában a megismert sajátságos edénytípus az I. század végétől a II. század közepéig használatos. Első feltűnése Resatussal kapcsolatos, a későbbi változott színű és anyagú kidolgozás a II. századra utal. Most még nem tudjuk elválasztani, hogy az aquincumi vörösanyagú edények egyenes folytatásai-e a korábbi szürke edényeknek vagy az állandóan fennálló nyugati ipari kapcsolatok meg-megújuló hatására készültek. Az mindenesetre bizonyos, hogy míg az üvegtechnikában ez a díszítés később is megszakítás nélkül alkalmazásban volt,[1] nálunk Pannóniában a későbbi korból ilyen díszű edényeket egyelőre nem ismerünk.

[1] A dési elemi iskola gyüjteményében. Még ismeretes Kolozsvár területéről is egy hasonló pohár. Erdélyi Nemzeti Múzeum IN 1717.

[1] III. századi előfordulására nézve lásd *Kisa* u. a. u. o. — Déchelette II. 312. 1. — Mainzer Zeitschrift. 23. (1928.) IV. t. c.

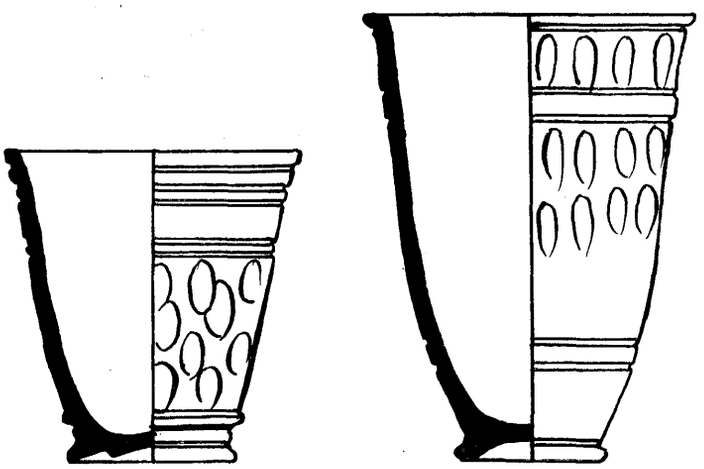

7. kép. – *Poharaink keresztmetszete: 1. Aquincum, 2. Maroskeresztúr.*

KELÉNYI B. OTTÓ

EGY BUDAVÁRI HÁZ FELOSZTÁSA 1491-BEN

(Deutscher Auszug Seite 575)

A középkori Budavára polgári építészetének megismerése az utolsó évtizedekben végzett széleskörű kutatómunka ellenére is csak lassan halad előre. A tárgyi emlékek alig adnak támpontot a probléma megoldásához és írott forrásaink szűkszavú közléseinek napfényrejutása is inkább csak a topografiai tájékozódás pontosabb elhatárolását segíti elő. A középkori kútfőgyüjtemény kiadás előtt álló hatalmas okleveles anyagában mégis figyelmet kelt egy 1491-ben kötött osztályegyesség,[1] amely egy budai ház belső szerkezetébe némi belepillantást enged, bár itt is nélkülözzük a ház építészeti körülírásának lényeges adatait.

Ebben az egyességben, amely Budavára tanácsa előtt 1491. április 11-én jött létre, Ádám Gergely bíró és a város esküdt polgárai előadják, hogy a tanácsülésen Róbert ötvös budai polgár megjelenvén, elmondta, hogy már 1481-ben Dax Lipót bírósága idején egyesség jött létre egyrészről néhai György íjjkészítő (balistipar) felesége Erzsébet, valamint Róbert ötvös felesége Borbála, továbbá György fiai, Bertalan és János, másrészről pedig András szabó felesége, Zsófia, György íjjkészítő másik feleségétől származó leánya között a Szent Györgytéren, a győri káptalan és elhalt Péter kannakészítő (cantrifusor) felesége háza között álló ház, továbbá a kánai szőlőhegyen levő szőlőbirtok tárgyában. A megegyezéshez tanácsbeli férfiakat és a kőfaragók, valamint a kocsikészítők céhének mestereit küldték ki. Az ő jelenlétükben lépett érvénybe az egyesség. Eszerint a ház és a szőlő ötödrésze Zsófia asszonyra esett, Róbert pedig, miután két örökrészt András szabótól és feleségétől, Zsófia asszonytól méltányos árért megvett, négy rész vár szétosztásra Erzsébet, Borbála leánya, Bertalan és János fiai között. Miután Róbert és Borbála jogaiknak érvényt akarnak szerezni, kérik a tanácsot, hogy mind a ház, mind pedig a szőlő rájukeső negyedrészét a kellő és pontos elhatárolással és szétosztással alkalmas személyek útján nekik ítéljék oda és biztosítsák. Ennek a jogos kérelemnek — miután az említett osztályos egyesség ügyét rendben találták — eleget téve, Kezy János és Pranperger János esküdt polgárok az építészek és kőfaragók céheinek esküdt mestereivel elmentek a megbízás végrehajtására és onnan visszatérvén, egyetértően a következőket adták elő:

Személyesen mentek el a házhoz, ahol Erzsébet asszony és Bertalan fia jelenlétében az épület helyzetét és a ház szerkezetét a szükséges körültekintéssel megvizsgálván, a negyedrészt Róbert aranyműves és Borbála asszony számára kijelölték. Először is a ház kapujánál a jobb, vagyis az északi oldalon egy műhelyt az előttelevő telekrésszel együtt, továbbá hátrafelé az udvarban déli irányban egy szobát a földszinten, azután a egy további kicsiny, sötét, vele összekötött szobát, amely a hátsólépcső alatt fekszik, jelöltek ki számukra. Innen az előllevő lépcsőn át ugyanazon az oldalon egy kis szobát a konyha mellett, azután a tetőalatti térség negyedrészét, amely a műhely fölött fekszik, továbbá a pince negyedrészét, valamint ezeknek a részeknek minden haszonélvezetét Róbertnek és Borbálának, valamint utódaiknak örökjogon békés birtoklásra odaítélték. Végül kijelentették, hogy a konyha, nemkülönben a lépcsők, a locus secretus, hasonlóképen a ki- és bejárat közösen használandó. A kánai szőlőrésznek kijelölése szintén megtörtént. Ennek emlékét és örök érvényét a tanács pecsétjével ellátott levelével erősíti meg.

Az oklevelünkben szereplő Szent Györgytér a középkori Budavára helyrajzának legtöbbet vitatott és ma is több vonatkozásban bizonytalan része. Schier, majd Rupp,

[1] Az esztergomi főkáptalan orsz. levéltárában Capsa 14. fasc. 3. nr. 23. alatt.

Salamon, Némethy, legutóbb pedig Gárdonyi Albert [1] és még mások is [2] megkísérelték, hogy a teret pontosabban körülhatárolják. A Szent György-tér délnyugati és délkeleti határait sikerült is már nagyban-egészben megállapítani, anélkül azonban, hogy az ott fekvő házhelyek fekvésének, területének és tulajdonosainak adatait teljes egészében ismernők. Északi határának megállapítására azonban még mindig nincsenek megfelelő adataink.

Kétségtelen, hogy a Rupp [3] által közölt és térképbe is foglalt adatok budavári vonatkozásban ma már túlnyomó részben megdőltek. A Zsigmond- és a Szent János-utca torkolatánál keletkező tér, ahová Rupp a Szombathely-nevű térséget teszi, a Szent György-tér tulajdonképeni magja. A Szent György-kápolna pedig azon a helyen állott, amelyet Rupp a Magdolna-templom helyén feltételez. Csak tárgyunknál maradva, meg kell említenünk, hogy legújabban Pataki Vidor mutatta ki [4] a vár három párhuzamos utcája eddig megoldottnak vélt középkori azonosításának helytelenségét és egy 1484-ből származó oklevél adatai alapján bebizonyította, hogy csak az Országház-utca képzelhető el a középkori Olasz-utcának. A középkori Mindenszentek-utcája ennek alapján a mai Úri-utca helyén keresendő, míg a Szent Pál-utca a mai Fortuna-utcának felel meg.

Már Horváth Henrik mutatott rá [5] egy 1718. évi térkép adatai alapján, hogy a Szent György-kápolna a Szent György-tér északi végében állott. A tér északkeleti határaira vonatkozólag nincs oklevelünkkel kapcsolatban mondanivalónk. De északnyugati határának egy pontjára György íjjkészítő házának fekvése már lényeges adatot tartalmaz. A szomszédos házaknak az oklevélben való megjelölése ad erre vonatkozólag támpontot. A Ruppnál közölt [1] 1504-ből származó szerződésben szereplő Maróthy Mátyás özvegyének házától északfelé ugyanis a győri káptalan, délre pedig a boszniai püspök háza feküdt. Ha most már feltételezzük, hogy a káptalan háza György mester házától délre terült el, úgy a Szent György-tér és a Mindenszentek-utcája találkozásánál levő ház fekvését kapjuk meg, mivel az említett 1504. évi oklevél szerint a Maróthy-ház a Mindenszentek-utcájában feküdt. Nem változik a helyzet akkor sem, ha feltesszük, hogy György íjjkészítő háza a Maróthy-házzal azonos, bár a tulajdonváltozásnak ez esetben aránylag rövid idő, 13 év alatt kellett megtörténnie. Nem lehetetlen az sem, hogy György mester házának telke egyik részében a Szent György-térre, a másik részében pedig a Mindenszentek-utcájára esett.

György mester örökösei negyedrészének kijelölése is alkalmat ad arra, hogy az utóbbi véleményt megkockáztassuk. Az egyesség szövege ugyanis kifejezetten két kapus házat említ, amikor külön be- és kijáratról, továbbá első- és hátsólépcsőről beszél. E kérdést azonban eddigi adataink alapján nem dönthetjük el. Visszatérve a házrész adataira, kétségtelen, hogy az épület tekintélyes telken állt, mert egy a műhely előtt levő, be nem épített telekrész is hozzátartozott. Ha a negyedrész kijelölésénél a telek felosztására is tekintettel voltak, úgy a többi háromnegyedrész számára bizonyára háromszorakkora telekrész esett. Ugyanez áll az épület helyiségeire vonatkozólag is. Az osztályegyességben megállapított negyedrészhez a műhelyen kívül a földszinten még két szoba, az emeleten pedig egy szoba tartozott. Ez összesen négy helyiség, a mellékhelyiségeket nem is számítva. Ha tehát az osztás a helyiségek számához igazodott, úgy a házban — a közösen használandó mellékhelyiségeken kívül — tizenhat helyiség volt, ami tekintélyes emeletes épületet feltételez.

[1] I. m. 148. l.

[1] Buda középkori helyrajza. Tanulmányok Budapest multjából. IV. 1936. 80—81. ll.
[2] Horváth Henrik: Zsigmond király és kora. Bp. 1937. — Fekete Lajos: Buda, Pest és Óbuda nem mohamedán polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban. Tanulmányok Budapest multjából. VI. 1938.
[3] Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Bp. 1868.
[4] A pétervároradi ciszterciek a középkori Kelenföldön. Különleny. a ciszterci rend bpesti Szt. Imre gimnáziumának 1941—42. évi évk.-ből. 36—39. ll.
[5] A budai Szt. György-relief. Tanulmányok Budapest multjából. III. 1934. 113. l. előtt.

KELÉNYI B. OTTÓ

BUDA 1530. ÉVI OSTROMÁHOZ

(Deutscher Auszug Seite 575)

1530 tavaszán — miután a télen megindult béketárgyalások nem vezettek eredményre — János és Ferdinánd spanyolnémet, ill. török segítséggel új háborúra készült egymás ellen. A háború újabb hullámai csak október 31-én érkeztek el Budára, mert Roggendorf Vilmos császári parancsnok Esztergom, Visegrád és végül Vác ostromával sok időt vesztegetett el. János király még idejében gondolt Buda megvédésére. Már február elsején levelet intéz Bánffy Jánoshoz, Verőce főispánjához[1] és közli vele elhatározását, hogy szembeszáll az ellenséggel, amely már Esztergom felé közeledik. Meghagyja ezért Bánffynak, hogy csapatával menjen hozzá Budára. Június 27-én pedig Nádasdy Tamáshoz, a királyi jövedelmek adminisztrátorához intéz levelet[2] és felszólítja, hogy éjjel-nappal siessen Budára, ahol megkapja a további utasításokat. A királynak eltökélt szándéka, hogy egész seregét összevonja. Október 20-án szedlici Kosztka Pétert, Felsőmagyarország főkapitányát arról értesíti[3], hogy pénzt nem küldhet neki, mert ami rendelkezésére áll, az szükséges saját hadinépének ellátására. Közli vele egyszersmind, hogy mivel a hír szerint a németek egész erejükkel Buda ellen vonulnak, összes gyalogos- és lovashadával a lehető leggyorsabban siessen segítségére. Végül értesíti, hogy zálogba adja neki négyezer forintért Árvavárát, hogy ebből hadinépét fizethesse.

Jellemző a hadjáratról elterjedt hírekre Horváth Ferencnek, Szarvaskő várnagyának Serédi Gáspárhoz, Felsőmagyarország kapitányához október 16-án intézett levele.[4] Horváth hírei úgy szólnak, hogy mintegy negyvenezer török ment Buda felé, miután a Mátyusföldet, valamint a Csallóközt teljesen elpusztította. A vidék népességét, az öregeket és ifjakat egyaránt barmokként hurcolták el. Olyan hír is keletkezett, hogy János király eltávozott Budáról; ott most annyi a török, hogy a város kapuit és az egész várat kezükben tartják és mindent elvettek a kereszténytől. Isten a megmondhatója, hogy ott most nem jól áll az ügye a magyarságnak. Most küldötte egy emberét Buda felé, hogy biztos híreket hozzon. A budai várban ebben az időben János király seregeinek megerősítésére valóban török csapatok is tartózkodtak, amelyeket a király hívott Budára. Igazak voltak a Csallóköz pusztulásáról elterjedt hírek is.

Alig érkezett Roggendorf Buda alá, híre ment, hogy Mehmed szendrői basa nagy sereggel siet János király felmentésére. Erre a hírre a császári hadsereg parancsnoka is seregének megerősítéséhez látott. Roggendorf november 9-én hosszú levelet intéz Nyitra vármegyéhez.[1] Ebben elsorolja, hogy Magyarországot a közelmultban mily sok szerencsétlenség érte. Szapolyai Jánosnak, a magyar vér árulójának segítségével a török, a kereszténység örök ellensége mennyi sok ezer testvért, szomszédot és rokont hurcolt el és arra törekszik, hogy az ország többi lakosát és kiirtsa. Mert a török nem Jánosnak akar kedvezni, hanem a maradék magyarságot el akarja hurcolni és kipusztítani és ebben János is közreműködik. Jánost, a »haza pestisét« és »minden bajának okozóját« a pártütés vezéreivel együtt most itt, Buda várában a király hadseregével körülzárta. Mivel úgy értesült, hogy a törökök segítségére sietnek, buzdítja és kéri Nyitra vármegye lakosait, emlékezzenek arra, hogy ők keresztény

[1] Orsz. Levéltár, »Történeti emlékek« csoportjában.
[2] U. ott.
[3] Orsz. Levéltár, Neoreg. acta fasc. 1703. nr. 20.
[4] Orsz. Levéltár, Múzeumi törzsanyag 1530.

[1] Orsz. Levéltár, acta publica fasc. 38. nro. 28

elődöktől származnak, akiket maga a természet és hitük örök gyűlölettel választ el a török hitszegéstől. Ők maguk is tudhatják, hogy veszély nélkül semmiféle kapcsolat és barátság nem lehetséges a törökkel. Ezért tehát János és a török, valamint a hozzájuk tartozóknak üres szavait és ígéreteit megvetve, maradjanak meg a királyi felség hűségében és keresztény hitükben atyáik példája szerint hazájuk épsége érdekében. A király hadserege felkészült a kereszténység ellensége elleni harcra és Jánost itt Budán körülzárva tartja. Siessenek tehát fegyverrel hozzá, hogy a királyi székhelyet a török és János kezéből kiragadják. Ha a haza iránti szeretetük, valamint feleségük és gyermekeik épsége kedves számukra, ne késlekedjenek. A vármegyei tisztségek viselőit pedig felszólítja, hogy a lakosságot a szokás szerint karók és véres kard körülhordozásával siettessék fegyverbe. Éjjel-nappali menetben siessen a sereg Budára és mindenki tizenötnapi élelmet is vigyen magával.

November 22-én Roggendorfnak egy másik levelét is ismerjük,[1] amelyet Szempc városához intézett. Tudtára adja a városnak, hogy a király seregével Buda alatt van és Szapolyai Jánost, Guthy, Ráskai, Nádasdy Czibak, Szerecsen és más híveivel együtt körülzárta. János serege már szenved az éhségtől. Hiszi, hogy a napokban Budát hatalmába keríti és nem is távozik el onnan, amíg a pártoskodást ki nem irtja. Buzdítja a várost, hogy János főkapitányát, Kosztkát, aki azokat a részeket meg akarja támadni, a király más híveivel együtt ők támadják meg.

Bár Roggendorf az ostrom alatt sikereket ért el, a város külső falait is lerombolta és János király helyzete az élelmiszerek szűkös volta miatt már válságosra fordult, a rossz időszak miatt, valamint a felmentő sereg közeledésére ötven napos ostrom után nagy veszteséggel és sok felszerelés hátrahagyásával Visegrád felé vonult vissza.

János király ostrom alatti helyzetéről szemléletes képet nyujt titkárának, Elwethi Menyhértnek adományozott címeres levelében. Ennek eredetije a Liber Regiusszal együtt elveszett, de két másolata maradt reánk. Az egyik az egri Liceumban őrzött, u. n. Istvánffy stylionariumban,[1] a másik az esztergomi főszékesegyház könyvtárában, a Batthyány-gyüjteményben levő XVI. századi formuláskönyvben.[2]

A címeres levél valószínűleg még 1530 végén kelt. Benne János király hangsúlyozza, hogy Elwethi érdemeiről nem más ajánlásra, hanem saját maga szemével győződött meg. Érdemei között szerepel Buda ostrománál tanusított hűsége, amikor alattvalóinak nemcsak az ő személye, hanem a mindennél kedvesebb haza iránti magatartásáról sok tapasztalatot szerzett. Amikor ugyanis nem túl nagyszámú hívével Buda várába zárkózott és minden alattvalóját a haza végveszélyére való tekintettel sürgősen és ismételten magához hívta, Elwethi elhagyva feleségét minden tehetségével királya mellé ált és életét nagy veszélynek tette ki akkor, amikor az ellenséges őrsökön át a király levelével a hű alattvalók feltüzelésére kiment a várból és nehéz fogságot szenvedett. Noha ismeretes, hogy Elwethi mindkét ágon, nemzetségek hosszú során át nemes vérből származott, mégis, hogy nemességének eredetét tőle származtathassa, aki őt annyira megismerte, nemességét megújítja és neki a következő címet adományozza : égszínkék háromszögű cimerpajzsot, amelynek alsó szögletére gyöngyökkel ékesített aranykorona van helyezve. Ez a korona hangsúlyozza azt a hűséget és állhatatosságot, amellyel Elwethi ő iránta és Magyarország szent koronája iránt viseltetett. A korona felett természetes színében egy hal foglal helyet, mely arra akar rámutatni, hogy amidőn az ostrom idején ínséggel küzdöttek, Elwethi a király táplálására a természetében levő gondosság szavára az esti szürkületben a várból a Dunáig ment le és az ellenség cselvetéseit kijátszva, gyakori halászattal a király és híveinek asztalát

[1] Orsz. Levéltár, Múzeumi Törzsanyag 1530.

[1] Iványi Béla : Az Istvánffy-stylionarium újabbkori címerleírásai. Turul 1936. 34—36 ll.
[2] Adm. II. b jelzet alatt 805—6 ll.

ellátta. A pajzs felső részén arany csillag van, amely sugarait messze sugározza. Ez azt jelenti, hogy Elwethi az ő nemzetségéből mint üstökös tűnt ki és utódai számára követésreméltó erényeinek fénye által, fáklyaként fog megmaradni. A pajzs felett ezüst sisak van, melynek külső szegélyét virágok és emberi alakok vegyesen veszik körül.

Voltak azonban Buda és Pest lakosai közül számosan, akik az éhségtől kimerülve az ellenség táborába szöktek. Köztük volt a budai bíró is és még sokan a város német lakosai közül.[1] De az árulók közé tartozott a pesti Kis Imre is, akinek a Szent Miklós utcában volt háza. János király december 21-én kelt oklevelében[1] megbélyegzi Kis árulását, aki a németekhez pártolva, hűtlenség és felségsértés bűnét követte el. Nagy elismeréssel emlékezik meg azonban gyáli Kenderessy Balázsnak és Pászthy Zsigmondnak régen kipróbált hűségéről, akik a szerencse különböző fordulataiban, különösen pedig Buda legutóbbi ostroma idején életüket és javaikat nem kímélve kitartottak mellette. Ezért Kis Imre pesti házát nekik ajándékozza és megparancsolja a város tanácsának, hogy Kenderessyt és Pászthyt a ház birtokába vezessék be és őket minden törvénytelen törekvésekkel szemben védje meg.

[1] V. ö. Iványi Béla : Buda és Pest sorsdöntő évei (1526—1541). Tanulmányok Budapest multjából. IX. 1941. 43. l.

[1] Orsz. Levéltár, Múzeumi törzsanyag.

KELÉNYI B. OTTÓ

DEÉSI BORBÁLA ASSZONY GYÉMÁNTOS GYŰRŰJE

(Deutscher Aszug Seite 575)

Ferrarai Tamás Amadé esztergomi érseki helynök, akinek működéséről 1495—1508-ig vannak adataink,[1] az esztergomi főszékesegyház könyvtárában őrzött Nyási Demeter-féle formuláskönyvbe (59/a l.) foglalt oklevél szerint egy érdekes rendeletet adott ki a papság és a hívők részére. Ebben előadta, hogy Deési (Dasy) Imre kir. főétekfogómester felesége, Borbála asszony felkérésére először, másodszor, harmadszor és utoljára megkeresi és figyelmezteti a budai és pesti, nemkülönben az esztergomi és veszprémi egyházmegyei papságot és mindazokat a papi személyeket, akik bárhol is működnek, de az esztergomi egyházmegyéhez tartoznak és tudomást szereznek jelen leveléről, hogy amikor szentmisét mondanak és amikor a hívek az istentiszteletre és a szentbeszédek meghallgatására összejönnek, a szószéken hangos, nyilt és érthető beszéd, nemkülönben e levél pecsétjükkel ellátott másolatának a templomok kapujára való kifüggesztésével hozzák tudomására minden rendű és rangú hívőnek a kiközösítés terhe alatt kánoni intelmét. Eszerint, ha valaki ebben az esztendőben és még néhány nappal ezelőtt is titkon, lopva, vagy alattomban, vagy más meg nem engedett módon Borbála asszony elveszett, gúlaalakú gyémántot magában foglaló aranygyűrűjét (anullum aureum lapidem adamas vocatam figure piramidis in se continentem) elragadta, elvette, megtalálta, magánál tartotta, lefoglalta, vagy tudomása van arról, hogy valaki a gyűrűt birtokolja, vagy azelőtt birtokolta, adja vissza, ill. hozza tudomására Borbála asszonynak, hogy a gyűrűt számára vissza lehessen szerezni. Hat nap után azok, akik a gyűrűt visszatartják vagy tudnak róla és nem jelentik, a kiközösítés büntetését vonják magukra és a kiközösítetteket nyilvánosan ki kell hirdetni. Ha valaki a kifüggesztett hirdetést megkísérli eltávolítani, vagy megsemmisíteni, maga is kiközösítés alá esik. A kihirdetéstől számított hat nap elmultával hirdessék ki általánosságban a kiközösítést mindazokra, akik a gyűrűt maguknál tartják vagy arról tudnak, addig, amíg más rendelkezést nem kapnak. A kiközösítés terhe alóli felmentést az érseki helynök magának tartja fenn. Ezen felül mindazok, akik az ő külön engedélye nélkül feloldoznák a bűnöst, maguk is kiközösítés alá esnek.

Eddig szól az érseki helynök levele, amihez csak azt tehetjük hozzá, hogy az eset 1504 és 1508 között történhetett, mert ez idő alatt volt Deési Imre kir. főétekfogómester.[1] A gyűrűre vonatkozó adat egyike a legrégebbieknek, noha a renaissance korából már több gyémántgyűrűről van tudomásunk. A gúlaalakú gyémántra példa az Eszterházyak birtokában levő gyémántgyűrű, amelyet Mátyás király gyűrűjének neveznek. Ez azonban — mint az újabb kutatás megállapította — nem készülhetett a XVI. század második fele előtt. Ugyancsak erre az időre utal Izabella királyné gyémántos gyűrűje is. Gúlaalakú kis gyémántkristály található a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában levő, a XV.—XVI. sz. fordulóján készült finomművű aranygyűrű közepén is.[2] A Tarnóczy-gyüjteményben is volt egy XV. századi gyűrű, amelyben a gyémánt két egymásnak alappal fordított piramisformára volt kicsiszolva, amely így oktaedert adott. A gúla a gyémánt legrégibb metszési formája.[3]

Az első renaissance-stílusú gyűrűkbe foglalt drágakövek még a hegyesre köszörült gótikus formákat követik, de az új stílus több különböző drágakövet összhangba hozva, újszerű formákat hozott létre.[4]

[1] V. ö. Kollányi F.: Esztergomi kanonokok. Esztergom, 1900. 119. l.

[1] Fogel J.: II. Ulászló udvartartása. Bp. 1913. 60. l.
[2] Hlatky M.: A magyar gyűrű. Bp. 1938. 66—67. ll. VI. t. 59.
[3] Szendrei J.: Képes kalauz az Orsz. Nőipar Egyesület javára az Iparművészeti Múz. helyiségeiben rendezett gyűrű-kiállításhoz. Bp. 1888. 47. l.
[4] Hlatky i. m. 70. l.

AUSZÜGE

ESTRATTI

SUMMARIES

FERENC TOMPA

MATERIALIEN ZUR URGESCHICHTE VON BUDAPEST

In der Urgeschichte der Haupt- und Residenzstadt Budapest spielte das Stadtviertel Lágymányos eine äusserst bedeutende Rolle. Dieses Gebiet liegt am rechten Ufer der Donau, unmittelbar südlich vom Sankt-Gerhardsberg, wo die grosse Tiefebene beginnt. Es stand also immer im Mittelpunkt der Wanderung urzeitlicher Kulturen, deren Richtung der grosse Strom angewiesen hatte. Aus der Tatsache, dass das vom Berg nördlich liegende Stadtviertel Tabán bereits in der Zeit der jungsteinzeitlichen Linearkeramik angesiedelt wurde, könnte man darauf schliessen, dass hier diese Kultur ebenso zu finden wäre. Die bisherigen Forschungen haben aber noch keine Angaben dafür geliefert. Es ist aber anzunehmen, dass dieses sumpfige und wasserreiche Gebiet in den neolithischen Zeiten für die Besiedlung noch weniger geeignet war. So ist es zu erklären, dass die erste urzeitliche Kultur, welche wir bisher gefunden haben, die spätneolithische Badener-Kultur ist. Im Jahre 1934 stiess man bei einem Bau an der Ecke Budafoki-Strasse und Andor-Gasse auf einige Gräber, worin neben den Hockerskeletten die charakteristischen Gefässe der Badener-Kultur lagen. In diesem Fundbestand sind folgende Gefässe zu erwähnen: 1. Eine zweiteilige Schüssel mit Mittelwand, deren Rand zwei flache, scheibenartige Handgriffe besitzt. (Abb. 1) Dieser Typ ist hauptsächlich in Ungarn bekannt. 2. und 3. Zwei Henkelkrüge mit zylindrischem Hals, bei denen der bandartige Henkel oben eine »ansalunata« bildet (Abb. 2—3). Bei dem zweiten Krug sehen wir eine netzförmige Verzierung in einem Rahmen, der aus linsenförmigen Vertiefungen besteht. Diese Verzierungsart ist wieder auf pannonischem Gebiet zu Hause. 4. Das nächste Gefäss (Abb. 4) mit seinem langen Hals und mit dem kannelierten Bauch ist in der Badener-Kultur überall bekannt. 5. Zu den einheimischen Gefässformen gehört aber das kleine Schöpfgefäss mit konischem Körper und langem, bandartigem Henkel (Abb. 5). 6. Das Bruchstück einer flachen Henkeltasse hat wiederum die gewöhnliche Form (Abb. 6). 7. Eine seltene Form bietet aber ein kelchartiges, kleines Gefäss dar, dessen Oberteil halbsphärisch und mit einer netzartigen Verzierung bedeckt ist, wogegen der pyramidenförmige Fuss, der auch eine wagrechte Durchbohrung besitzt, mit Wolfzahnmuster verziert wurde (Abb. 7).

Das Fussgefäss ist in der Badener-Kultur auf pannonischem Gebiet verbreitet, wofür hier auch die Vorbilder aus der spätneolithischen und kupferzeitlichen Kultur vorhanden waren. Die Badener-Kultur hat sich hier rasch und stark eingebürgert, und deswegen hat sie so viele Kulturelemente aus den einheimischen Kulturen aufgenommen.

Zu erwähnen ist noch der Umstand, dass mit dem Fundmaterial auch das Bruchstück

eines Kupferdrahts gefunden wurde. Dieser Kunferdraht ist hier für die Zeitbestimmung von Bedeutung.

*

In der Umgebung des Stadtviertels Lágymányos wurde schon früher ein bronzezeitliches Urnengräberfeld entdeckt. Im Jahre 1928 hat das Archaeologische Institut bei dem Bau der kalvinistischen Kirche in der Lenke-Strasse auch eine bronzezeitliche Ansiedlung ausgegraben, wo man mehrere Wohngruben mit Feuerstellen gefunden hatte. Dort kamen auch Hockergräber vor, aber leider ohne Fundbegleitung. Die Ansiedlung lieferte hauptsächlich keramisches Fundmaterial, welches die Mischung frühbronzezeitlicher Kulturen und die Entstehung der einheimischen bronzezeitlichen Kultur überzeugend widerspiegelt. So ist hier in erster Reihe der Einfluss der Glockenbecher-Kultur festzustellen. Spärliche Form- und Verzierungselemente sind noch auf die Schnurkeramik zurückzuführen. Doch wurde der Kultureinfluss der letzteren auf unserem Gebiet allein durch die Glockenbecher-Kultur ausgeübt.

Diesen fremden Einfluss bestätigen die Gefässe Abbildung 8—13. Die weiteren Gefässe (Abb. 14—16) zeigen dagegen den Einfluss der Aunjetitzer-Kultur, welche in Ungarn besonders in der Magyarader-Gruppe zur Geltung kam. Die unter 17 und 18 abgebildeten Gefässe tragen einige Elemente der Badener-Kultur. Die weiteren Gefässbruchstücke (Abb. 19—21) stellen die Verzierungsart der Vucedol-Zoker Kultur dar Eine Schüssel mit ihrem stark ausladenden Rand vertritt den einheimischen Typ (Abb. 22). Erwähnenswert sind noch die flachen, scheibenartigen Gefässdeckel, die wir aus der Nagyréver-Kultur der Theissgegend kennen (Abb. 23—25). Zum Fundbestand gehört noch ein dicker Spinnwirtel (Abb. 26). Das kleine Schöpfgefäss der Badener-Kultur wurde auch in dieser Ansiedlung gefunden (Abb. 27). Es kamen hier noch Dolche und Pfriemen aus Knochen, sowie auch Küchenabfälle zum Vorschein. Nach dem Fundmaterial ist festzustellen, dass die Ansiedlung hier am Ende der I. Bronzeperiode begann und bis zum Anfang der III. Periode dauerte.

*

Aus dieser Gegend stammt noch ein weiterer Fundbestand, welchen das Städtische Museum schon früher erworben hat. Dieses Material stammt aber nicht aus Ausgrabungen, und deswegen sind die Fundumstände unbekannt (Abb. 28—34).

Das Fundmaterial benötigt keine weitere Beschreibung, da es mit dem oben behandelten in enger Beziehung steht. Das erste Gefäss zeigt durch seine Verzierung eine gewisse Verwandtschaft mit der Litzenkeramik (Abb. 28). Es ist noch eine Knochentrense hervorzuheben, deren schöne Spiralverzierung auf die einheimische spätbronzezeitliche Ornamentik hinweist; die feine technische Ausführung aber hängt mit der mykenischen Kunst zusammen (Abb. 29—30).

VERZEICHNISS DER ABBILDUNGEN:

Abb. 1. — *Gefässe der Badener Kultur 1—7: Budapest, Lágymányos. 8—13: Bronzezeitliche Gefässe. Budapest, Lenke-Str.*

Abb. 2. — *14—26: Bronzezeitliche Funde. Budapest, Lenke-Str.*

Abb. 3. — *27: Gefäss der Badener-Kultur Budapest, Lenke-Str. 28—35: Bronzezeitliche Funde. BEAC-Sportplatz.*

ANDRÁS ALFÖLDI

EINE NEUE ANGABE ZUR GESCHICHTE DES JAHRES 268 AUS AQUINCUM.[1]

Die Inschrift, die von der Wiederherstellung der grösseren Badeanlage der *legio II. adiutrix* berichtet und durch ihre schlechte Schrift und schwache Erhaltung einige Schwierigkeiten bei ihrer Entzifferung bereitet hat, ist schon fast seit hundert Jahren bekannt. Früher wurde sie im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrt, seit einigen Jahren steht sie jedoch wieder in ihrer ursprünglichen Umgebung, in dem erhaltenen und trefflich konservierten Teil des Militärbades am heutigen Flórián-Platz. Manche Schwierigkeiten ihrer Deutung hat schon die Lesung von Th. Mommsen und A. v. Domaszewski aus dem Wege geräumt (CIL III 3525 und 10492), andere aber stehen gelassen.

Wenn man diesen Stein näher ins Augenmerk nimmt, fällt es sofort auf (Abb. 1), dass er nicht die übliche Form der Bauinschriften aufweist, sondern sein Inschrifttext auf einem Altarstein angebracht ist. Es scheint in dem Zeitpunkt der Verfertigung dieses Denkmals kein richtiger Steinmetz im Legionslager gegenwärtig gewesen zu sein; so hat man anstatt eine Inschrifttafel zu verfertigen, von einem verfallenen Heiligtum der Nachbarschaft einen Altarverschleppt, seine Widmungsinschrift ausgemeisselt und an deren Stelle die Bauurkunde angebracht. Wenn man jedoch auf die ersten Buchstaben der neuen Schrift einen Blick wirft, sieht man schon die Spuren der ursprünglichen Schriftzüge unter ihnen.

Nach erneuter Untersuchung des Steines haben wir folgende Abschrift erhalten:

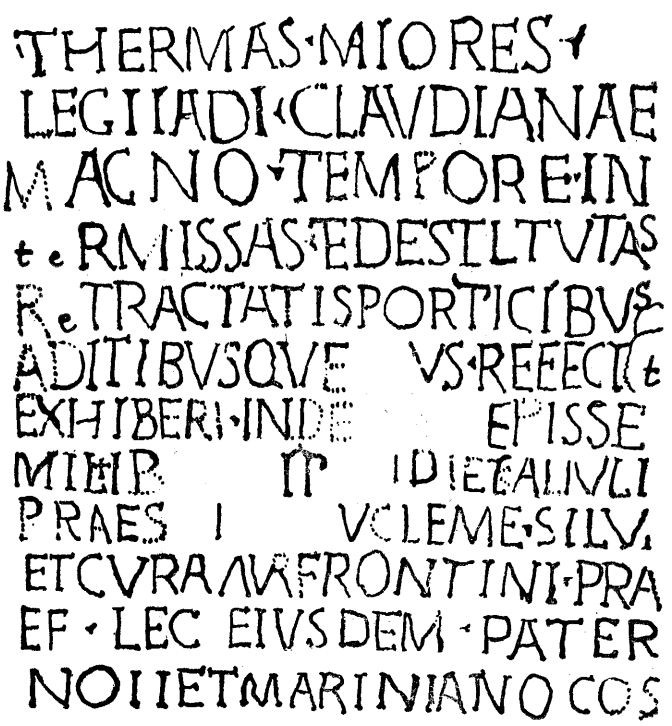

In den ersten fünf Zeilen deckt sich diese Abschrift mit derjenigen von Mommsen und von Domaszewski. Im Weiteren haben wir folgende Änderungen und Ergänzungen hinzugefügt :

6. Zeile. In der Lücke vor VS ist für zwei Buchstaben Platz ; wir lesen [PRI]VS, da R und I in Ligatur geschrieben sein konnten. Es festigt uns in dieser Annahme das Adverb INDE in der folgenden Zeile, das den Sinn von *[pri]us* ergänzt. Vergleiche man dazu Donat, zu Terent., Eun. 567 : *prius est commoveri, inde amari*. Am Ende der 6. Zeile stand nicht *refici|*, sondern *REFECI|*, wie es unsere Photographie (Abb. 1) deutlich zeigt ; so konnte der abgeschlagene Buchstabe am Wortende nur T gewesen sein. Es fällt sehr auf, dass vor dem Prädikat *refeci[t]* kein Subjekt steht, wie es auch unten ersichtlich wird, dass auch der zweite, koordinierte Satz kein Subjekt aufweist: der Mann, der die Inschrift verfasste, verstand zwar gut lateinisch, konnte aber schon einen solchen komplizierteren Satz nicht ordentlich fertigbringen. Als Subjekt muss die Legion hinzugedacht werden, die die Restaurierungsarbeiten vollendet hat.

Eine ernstere Schwierigkeit bereitet die Lesung und Ergänzung der inhaltlich zusammengehörenden Zeilen 7 und 8. Das erste Wort in Z. 7 wird im Corpus EXHIBER gelesen, doch kann auch unsere Abbildung veranschaulichen, dass der letzte Buchstabe ein I ist. Nach exhiberi hat man IN// gelesen ; man erblickt jedoch nach IN ein D und nach diesem die schwachen Spuren eines E. Und da in Ermangelung eines Bindewörtchens ein solches Adverb eben hier angebracht ist, ferner da ein *inde* durch das *.[pri]us* in der vorhergehenden Zeile geradezu gefordert wird, halten wir diese Lesung als gesichert fest. *Inde* steht hier im Sinne »*mox, deinde, deinceps, postea*«.[2] Das Bruchstück des Wortes *...episse* am Ende von Z. 7 kann nur von dem *infinitivus perfecti* eines zusammengesetzten Derivates des Zeitwortes *capio* herstammen ; wir werden gleich versuchen, dieses Verbum näher zu bestimmen.

8. Zeile. Am Anfang der Zeile las man nur MIL ; auf unserem Bilde kann man jedoch ganz deutlich einen kleinen T-Buchstaben nach dem L wahrnehmen, mit einem winzigen senkrechten Strich oben in seiner Mitte, also I und T in Ligatur. Danach folgt ein I und ein B in normaler Grösse. Diese ergeben zusammen also *militib(us)*. Hier allein ist ein Platz für das Prädikat des zweiten Satzes, dessen erste 3 oder 4 Buchstaben weggebrochen, bzw. abgewetzt sind. Was die noch vorhandenen Buchstaben dieses Zeitwortes anbetrifft, so liest sie das Corpus als ILE. Das vermeintliche I scheint mir aber von einem vertikalen Hieb herzurühren ; das L muss ein I darstellen, wie dieser Buchstabe auch in Z. 4, im Worte *destitutas* als L geschrieben ist ; die grösste Schwierigkeit bereitet dann das vermeintliche E. Dieses scheint mir ein missratenes T mit gebogenem Querstrich zu sein, ähnlich wie in Z. 5 das T von *porticibus*, nur noch schräger gelungen. Wenn diese Annahme sich bewährt, haben wir den Bruchteil des zweiten Prädikates ...IT vor uns. Danach weist die Lesung des Inschriftencorpus die Buchstabengruppe /EIAI IVLI auf, die wir als *..idie kal. Iuli* abgeschrieben haben. Die senkrechte Haste des K hat zwar auch die L-förmige Endung unten, wie wir es oben für zwei I-Buchstaben festlegen dürften ; die beiden kleinen schrägen Striche, die aus der Mitte dieser Haste ausgehen, sind einigermassen deutlich. Das Prädikat zog also die nähere Zeitbestimmung *[pr]idie kal(endas) Iuli(as)* mit sich.

Eine Handhabe zum Verständnis dieser beiden Zeilen bietet uns der Ausdruck *(thermas) exhiberi militib(us)* dar. Einige Parallelen zu diesem Sprachgebrauch vermerken wir nach dem Thesaurus.[3] Script. hist. Aug., Vita Ant. Pii 7, 6 : *balneum ... sine mercede populo exhibuit.* Vita Heliog.

1 Die bisherigen Aufsätze dieser Reihe sind in der Zeitschrift Pannonia (1, 1935, 184 ff., 280 ff. = Pannonia-Bibliothek Nr. 14) und in der Archaeologiai Értesitő (1939, 101 ff., 1940, 195 ff., 1941, 30 ff.) erscheinen.

2 Vgl. Thes. linguae Lat. 7, 1112.

3 Thes. l. Lat. V 2, 1432.

8, 6 : *Lavacrum ... Plautiani populo exhibuit.* Vita Alex. Sev. 24, 5 : *iussit thermas ... populi usibus exhiberi.* CIL III 324 : *lavacrum thermarum Antoninianarum ... populo suo exhiberi iussit* (sc. *Diocletianus.*) CIL XII 3165b : *...balneum usibus plebis exhiberetur.* Aus diesen Parallelen ist es klar, dass neben *thermas (lavacra, balnea) alicui exhiberi* zumeist *iussit* angewendet wurde. Dies stimmt in unserem Falle nicht sehr gut, denn die Legion, die ihre Bäder selbst herstellt hat *(refecit)*, konnte die Neueröffnung von diesen nicht gut sich selbst »befehlen«. Wir würden in Anbetracht dessen mehr ein Verbum, wie *curavit, prospexit,* oder Ähnliches erwarten. Doch hatten vor der Endung *....it* höchstens noch vier Buchstaben Platz und so wird die Ergänzung *[iuss]it* trotzdem nicht unwahrscheinlich, zumal eine grammatisch und stilistisch einwandfreie Fassung — wie wir es schon oben betont haben — gar nicht gefordert werden kann. Damit, dass der Verfasser unserer Inschrift etwas mehr als die allereinfachsten Formeln aufzubieten vermochte, erhebt sich seine Leistung ohnehin schon über den nordpannonischen Durchschnitt.

Nun muss noch das Fragment *...episse* in den ursprünglichen Zusammenhang eingefügt werden. Natürlich kann ein solcher Infinitiv einer anderen Verbalform, wie *exhiberi,* gar nicht koordiniert gewesen sein, umso weniger, da Derivate von *capio* statt *militib(us)* einen Akkusativ mit sich ziehen würden. So konnten die beiden Infinitive nur aufeinander bezogen einen Sinn gehabt haben. Mein Vorschlag lautet daher, diese Zeilen folgends wiederherzustellen : *(thermas) exhiberi inde [inc]episse militib(us) [iuss]it [pr]idie* kal(endas) Iuli(as).

9. Zeile wird im Corpus folgenderweise gegeben : PRAE |||I|||VCEME·SILVI, was wenig brauchbar ist. A. v. Domaszewski bemerkt jedoch dazu gleich : »dedi versum lectu difficillimum ad auctoritatem Mommseni, quamquam mihi in lapide esse videbatur V CLEME SILVI ; fortasse latet nomen Cleme(ntii) Silvi, qui in titulo n. 3424 anni p. Chr. 267 invenitur *a(gens) v(ices) p(raesidis).*« Diese Vermutung trifft sicher zu. Desto mehr, da am Anfang der Zeile nach *prae* noch der Oberteil eines S deutlich ersichtlich ist. Wir lesen darum *praes[idente e(gregio)] v(iro) Cleme(ntio) Silvi(o),* was dem parallelen Ausdruck der nächsten Zeile *cura Aur. Frontini praef(ecti) leg(ionis) eiusdem* lückenlos entspricht. Dass ein Ausdruck, wie *praes[idente]* hier am Platze ist, kann Tacitus (ann. 1, 16) bekräftigen : *Castris aestivis tres simul legiones habebantur, praesidente Iunio Blaeso.*

10. Zeile. Das Gentilicium von Frontinus wurde als Ael(ius) gelesen. Nach dem A folgt jedoch auf dem Stein ein schief geratenes V und danach ist der untere Teil eines R sichtbar, das vermutlich mit dem V verbunden gewesen ist.

Die ganze Inschrift lautete also nach unserer Wiederherstellung folgendermassen :

Thermas maiores leg(ionis) II. adiutricis Claudianae, magno tempore intermissas et destitutas, retractatis porticibus aditibusque [pri]us refeci[t], exhiberi inde [inc]episse militib(us) [iuss]it [pr]idie kal(endas) Iuli(as), praes[idente e(gregio)] v(iro) Cleme(ntio) Silvi(o) et cura Aur(elii) Frontini praef(ecti) leg(ionis) eiusdem, Paterno II. et Mariniano co(n)s(ulibus).

Deutsch :

»Das grössere Warmbad der zweiten »hilfsreichen«, »klaudischen« Legion, das seit geraumer Zeit nicht mehr in Betrieb und verwahrlost gewesen ist, hat man zunächst durch Neugestaltung der Säulenhallen und Zugänge wiederhergestellt, dann aber anbefohlen am 30. Juni anzufangen, es den Soldaten zur Verfügung zu stellen, unter dem Vorsitz des »hervorragenden Mannes« Clementius Silvius und unter der Aufsicht des Aurelius Frontinus, des Kommandanten der genannten Truppe, im Jahre, in dem Paternus zum zweiten Male und Marinianus Konsuln gewesen sind.«

Der so wiedergewonnene Text ist historisch nicht uninteressant. Die wichtigste neue Angabe darin ist, dass am 30. Juni 268 schon Claudius II. regiert hat. Es ist bekannt, dass die Angabe der Vita Claudii

(4, 2), wonach Gallienus am 24. März 268 seinen Mördern zum Opfer fiel, eine haltlose Erfindung ist. Mangels vertrauenswerter literarischer Daten hat die Forschung aus den Kaiserdaten der alexandrinischen Münzen, der Reichsprägung, der Inschriften und Papyri mühsam eine solide Unterlage für die Chronologie der schicksalsschweren Jahre um 268 ausgearbeitet und in diesem Rahmen schienen es besonders die ägyptischen Daten nahezulegen, dass der Tod des Gallienus im August erfolgt ist. Dies war die Annahme von A. Stein, dessen Ergebnisse unter anderen Forschern auch Unterzeichneter übernommen hat.[4] Doch drangen die Nachrichten der Ereignisse des Westens oft nur verspätet bis Ägypten vor, wo man in entlegeneren Siedlungsorten noch im Oktober nach den Jahren des Gallienus datiert hat. So hat es P. Damerau schon richtig angenommen,[5] dass die Tragödie von Gallienus sich etwas früher, als wir es annahmen, abgespielt hat. Er dachte an Juli, aber man muss, wie wir sehen, noch weiter zurückgehen. Doch ist es andererseits sehr wahrscheinlich, dass der Regierungswechsel nicht viel früher, vermutlich noch im Juni erfolgte.

Wie sich dieser neue *terminus ante quem* auf die Chronologie der Ereignisse um 268 auswirkt, können wir jetzt nicht erörtern; nur einige kleine Bemerkungen sollen folgen, die unmittelbar mit dem Inschrifttext verbunden sind.

Der Beiname Claudiana der Legion ist nicht eine durch den Kaiser selbst auf Grund von besonderen Verdiensten geschenkte eigene Auszeichnung, sondern nur eine schablonenhafte Bezeugung der Loyalität der Truppe, die vermutlich von dem Kommandanten bei Gelegenheit der Proklamation des neuen Herrschers eigenmächtig angenommen wurde. Doch hat man später, als man nach der damaligen Sitte[6] es auch mit Zahlen ausgedrückt hat, wie oft die Legion ihre Kaisertreue bezeugt hatte, auch diesen ersten Loyalitätsakt zu den übrigen hinzugezählt. Dies konnte dazu beitragen, dass unsere Truppe unter der kurzen Regierung des Claudius II. als »sechsmal pflichtbewusst, sechsmal getreu« gepriesen werden konnte.[7]

Für die Lokalgeschichte von Aquincum ist es von Bedeutung, dass man im Sommer 268, als eine der fürchterlichsten gotischen Invasionen am Balkan losbrach, hier in aller Ruhe solche Restaurierungsarbeiten nichtmilitärischen Charakters vornehmen konnte. Freilich kann es nicht zweifelhaft sein, dass der beste Teil der Garnison als Detachement im kaiserlichen Marschheer abkommandiert war und heisse Tage erlebte. Und die Tatsache, dass das Militärbad im Lager selbst längere Zeit hindurch unbrauchbar dastand, kann es uns vor Augen führen, wie viel man in Aquincum vorher gelitten hat.[8] Wahrscheinlich ist die Lagerfestung selbst durch Feinde eingenommen worden.

Die beiden Persönlichkeiten, die auf unserer Inschrift genannt werden, sind auch anderweitig bekannt; und zwar enthalten auch zwei andere Inschriftsteine aus Aquincum ihre Namen. Diese sind CIL III 3424: *Genio imp. P. Lic. Gallieni invicti Aug. Clementius Silvius v(ir) e(gregius), a(gens) v(ices) p(raesidis) et Val. Marcellinus praef(ectus) leg(ionis), prot(ector) Aug(usti) n(ostri), a(gens) v(ices) l(egati), municipes ex provincia Raetia s(olverunt votum) l(aeti) l(ibentes) m(erito) Paterno et Archesilao cos.* (267 n. Chr.). CIL III 10424: *I. O. M. et dis deabusque omnibus T. Clementius Silvinus v(ir) e(gregius) a(gens) v(ices) p(raesidis) s(olvit votum) l(aetus) l(ibens) m(erito).*

4 A. Stein, Archiv für Papyrusforschung 7, 1923 34 ff. 44 f. Ders., Journal of Egyptian Archeology 14, 1928, 16 ff. Ders., Laureae Aquincenses 1, 1938, 256 ff. — A. Alföldi, Berytus 5,1938, 85 ff. Ders., Cambridge Ancient History 12, 1939, 189. f. Ders., Journal of Roman Studies 30, 1940, 1 sqq. — Man findet in diesen Arbeiten die gesamte weitere Literatur und die Quellenangaben.

5 P. Damerau, Kaiser Claudius II. Goticus (Klio, Beih. 33), 1934, 27 ff.

6 A. Alföldi, Numismatic Chronicle 1929, 218 sqq.

7 CIL III 3521=Dess. 570: *Imp. Caes. M. Aur. Claudio Germanico p. f. invicto Aug., pont. max., trib. potest. III., cos., procos., p. p., leg(io) II. [a]di. VI. p., VI. f., [con]stans [C]laudiana, numini maiestatique eius dicatissima.*

8 Über die Ereignisse s. jetzt: A. Alföldi, Budapest Története 1, 1942, 670 ff.

Die Schreibung Silvinus statt Silvius auf dem zweiten Stein scheint ein Irrtum zu sein, da die senkrechte Haste der Ligatur NV sinnlos schief eingemeisselt ist ; so wird der volle Name des Mannes *T. Clementius Silvius* gelautet haben. Von nordafrikanischen Inschriften wissen wir, dass der volle Name des Offiziers, der mit ihm zusammen genannt wurde, *Clementius Valerius Marcellinus* war und so mussten die beiden *Clementii* Verwandte gewesen sein ; nach A. Stein war der zweite vermutlich Adoptivsohn des ersteren.[9] Statt Marcellinus sehen wir im folgenden Jahre den Aur. Frontinus in der Stellung des Kommandanten der *legio II. adiutrix ;* nochmals begegnen wir dem Ersteren in den Jahren 277 und 280 als ritterlichen Verweser der Provinz Mauretania Tingitana. Jedenfalls waren die beiden *Clementii* aus Raetien gebürtig ; denn der Ausdruck *municipes ex provincia Raetia* bezieht sich unbedingt auf sie und nicht auf gemeine Soldaten der Legion, wie es A. v. Domaszewski meinte.[10] Beide waren einfache Leute, die als bewährte Soldaten die ritterliche Karriere erreichen konnten, nachdem das Edikt von Gallienus eine glänzende Laufbahn vor ihnen und den ihrergleichen eröffnet hatte.

9 Prosopographia imp. Rom. 2^2, 1936, 271 Nr. 1142—3.

10 A. v. Domaszewski, Die Religion des römischen Heeres 1895, 77.

VERZEICHNISS DER ABBILDUNGEN.

Abb. 1. — *Die Inschrift des Altarsteins, der über die Umbauten des Militärbades der legio II adiutrix berichtet.*

Abb. 2. — *Vollständiges Bild des obigen Inschriftsteines (CIL 3525=10492).*

Abb. 3. — *Eine weitere Inschrift des Clementius Silvius (CIL III 3424).*

Abb. 4. — *Der dritte Stein derselben Statthalters aus Aquincum (CIL III 10424).*

ALADÁR DOBROVITS

THE CULT OF THE EGYPTIAN GODS IN AQUINCUM.

Towards its end, the Ancient World strove after unity: ancient religiousness, which wanted to renew itself, now recognised, that it originated from the same sources as the religions of the East; they called the Egyptian pagans who were confronting the Christians *Hellenes* and, in the City of Rome, the last resistance of paganism took place in the names of Isis and Sarapis (see Alföldi: A festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IVth century. Dissertationes Pannonicae Ser. II. fasc. 7) while in the big occidental towns, the practices of Egyptian magic flourished (Wünsch, Sethianische Verfluchungstafeln aus Rom, 1898).

The Danube-provinces also had their share in these proceedings. Egyptian gods already arrived to Pannonia with the conquerors as Roman gods. In our province, we can demonstrate only few Oriental people and the cult of Oriental gods can only be found in places, where Romanization was deeply rooted.

Aquincum, the capital of Pannonia Inferior was also an important centre of Roman life. The inscription of Csév (CIL. III. 3267) is an example showing the connection between the Emperor Cult and the worship of Egyptian gods. Vibia Serapia (CIL. III. 3402, Tétény) is perhaps Oriental, Arpocras pater (CIL. III. 3479), the priest of Mithras, whose name reminds us of Mithra, the priest of Isis, who initiated Lucius (Apul. Metam XI. 22) is doubtless Oriental and proves the close connection between the Oriental cults. Arpocras has erected his inscription for Ti. Haterius Saturninus legatus: the Roman monument of the Haterii is decorated by the picture of the »Arcus ad Isis« (Lafaye: Histoire du culte des divinités alexandrines etc. Bibl. des Écoles fr. d'Athènes et de Rome, fasc. 33 p. 204). A funerary stele of the Old Kingdom in the form of a door has been known for a long time (Mahler, Budapest Régiségei VII. 1900, p. 170 sqq). Recently, they found in Petronell a mummy similar to the two mummies of Aquincum which were discovered i. e. recognised by L. Nagy. (See L. Nagy, Mumienbegräbnisse in Aquincum, Dissertationes Pannonicae, Ser. I. fasc. 5). On the left side of the Danube, in the »Barbaricum«, the fragment of a small gilt lead statue of Isis was found in a Roman layer (Nagy, o. c. p. 27). Several finds from Aquincum and the environments also prove the connection with Alexandria. A few statues perhaps represent women dressed in the costume of Isis (Budapest Régiségei IX. p. 550, Archaeológiai Értesítő, 1910, p. 33), but, as they are fragmentary, we cannot decide this for certain. We also possess an inscription about Jupiter Ammon (CIL. III. 3463); his cult was separated from the cult of the other Egyptian gods;

perhaps we should rather see in him the Phoenician Baal Hammon. A recently discovered richly adorned Corinthian capital is probably decorated with Jupiter-Ammon's head (Budapest Régiségei XII. p. 74 sqq).

We have already known several monuments of the Egyptian cults from the environs of Aquincum (an engraved ring-stone with a Sarapis-head, Intercisa-Dunapentele, a bronze Apis, Szabolcsi-puszta etc.). The most important piece is a limestone relievo found in Székesfehérvár and kept in the museum there, representing a *Nilotic scene* (see Nagy, o. c. p. 28 and Dobrovits, Szépművészet, 1942. p. 11 sqq). The centre of the representation is filled by four big trees drawn schematically; on the left, an emerging crocodile bites the nose of a mule carrying amphoras, on the right, another crocodile chases a pigmy who takes refuge on a tree. These two scenes are known from elswhere too; we find the mule and the crocodile on a fresco in Herculaneum (Abh. Sachs, Ges. d. Wiss. V. p. 284 fig. 2, Springer-Michaelis: Hbuch d. Kunstgesch. I. 1899, p. 117, Reinach: Répertoire des Peintures p. 377) and on a mosaic from Hadrumetum (Gauckler-Gouvet-Hannezo: Musée de Souse p. 125, tab. VIII., Archäol. Anzeiger 1900, p. 60 fig. 1). Plinius (Nat. Hist. XXXV. 142) has described a similar composition by Nealkes. We can see the group of the tree-climbing pigmy on a fresco in Pompeii (Presuhn; Pompei, die neueste Ausgrabungen von 1874 bis 1881, Ergänzungsband, Lieferung I. Abth. IX, Regio IX. Insula VIII, das Patrizierhaus von 1879, ll.). It is uncertain, whether on the pattern which the master of the relievo copied the two scenes were already brought together or not. The relievo of Székesfehérvár is doubtless an excellent composition. Its frieze-like consecutive scenes compose a line of waves; the crest of the wave is made by the mule and the pigmy climbing the tree, the trough by the symmetrically arranged bodies of the two crocodiles. The space above these is filled up by the four trees, their perpendicular accent is repeated by the amphoras and the palm tree. This strictly geometrical composition is quite unusual for a Roman relievo: in all probability, the local artistic taste of Pannonia asserted itself here. This is confirmed by the »simplifying« character of the composition restricted to the essential traits; on the already mentioned models in Hadrumetum and in Campania, we can find further figures which are missing here. We can conclude from the style of the other relievos found together with this stone in Székesfehérvár and from the spread of the Nilotic scenes, that it dates from the first part of the second century; it is an example of the widespread Egyptian fashion in the West and characteristically shows that the Greeks and Romans often saw Egypt in an unreal light, as a fairyland populated by mythical inhabitants. This slightly broken slab of stone was probably the side of a coffin or of a funeral monument, as pigmies figure on coffins or in tombs elsewhere too in Greek and Roman sepulchral art. The Nilotic scenes never became a mere decoration: they were never separated from their spiritual background; where they appeared, a community of Isis-believers could generally be proved to exist.

On the sigillatas from the pottery workshop of Aquincum, there often occurs the bust of a figure with an ass's head carrying a palm branch and a curly-headed woman with a high head-dress (cf. Kuzsinszky, Budapest Régiségei XI. p. 94 sqq, fig. 82, p. 136 sp, fig. 120 sqq, 171 sq, fig. 145 and fig. 101 no 2,10). These are Seth-Typhon and Isis. These two representations only figure in this way on sigillatas in Aquincum.

It is not unprecedented, that Isis and Seth-Typhon figure together. In the Chester-Beatty Lit. papyrus (cf. J. Spiegel: Die Erzählung vom Streite des Horus und Seth im Pap. Beatty I. als Literaturwerk, Leipziger ägyptologische Studien, Heft 9 S. 134) and in Plutarchos (De Iside § 19, cf. also Pap. Sallier IV., 6—3) Isis saves Seth;

in Firmicus Maternus (De errore profanarum religionum, ed. Ziegler, Teubner, 1907, p. 4). Seth is the husband of Isis, in Minucius Felix (Octav. 28) Isis is worshipped together with the ass. The representations of the Graeco-Egyptian Books of Magic show Isis together with Seth-Typhon (Preisendanz: Papyri graecae magicae p). In the centre of the cult of the gnostic Sethians' sect we find Seth-Typhon (Wünsch: Sethianische Verfluchungstafeln p. 101 sqq.) Several representations with ass's head, first of all the mock-crucifix of Palatinus (Jacoby, ARW, 1927, p. 264 sqq) a lamp of Fiesole and the Roman tabellae devotionis (Wünsch o. c. passim) belong to the sphere, where we search for the origin of the representations from the sigillatas of Aquincum. It is an important circumstance that this representation is elsewhere unknown, the aim obviously was to satisfy the local needs.

We also have to mention some recent finds. Near the amphitheatre of the military town, a small enamel amulet of the goddess Thoeris was found. Besides this, two other objects of an Egyptian character have recently passed to the museum in Aquincum: one is a small bronze lion clambering up a plant, perhaps imported from Alexandria; the other is a modern imitation of a gem. As an authentic find of Aquincum we can mention a bronze ichneumon in a private collection. This belongs to the rarer finds; we are acquainted with similar examples from the Greek towns of the Pontus. The Municipal Museum of Budapest acquired from a private collection a bronze statue of Osiris, which probably was also found in Aquincum or in the environs, as the late possessor collected objects from this place; the patina of the piece shows the characteristics of the Danube-country. Besides this we also know several Osiris-statues from Pannonia.

In the Fleissig-Collection in Budapest, there is to be found an enamel ushabti of the Saitic type found in the mountanous district of Buda together with a Roman fibula; its inscription is to-day unreadable. There is another ushabti in the Egyptian department of the Museum of Fine Arts of Budapest, being the deposite of the Archaeological Institute of the Pázmány-University; it was found in the territory of Aquincum; its easily readable inscription contains the Saitic version of the sixth chapter of the Book of the Dead; its possessor was called Psammetik. We have known several ushabtis from Pannonia: one is a funeral find from Pécs.

We also know several unpublished Egyptian finds from the environs of Aquincum. In the Museum of Székesfehérvár, there is a small headless bronze statue representing a figure stepping forward. There is also a small late-Egyptian bronze figure of the squatting goddess Maat. A scarab from Dunapentele (the antique Intercisa) is at present in the Fleissig Collection.

The former M. Schmidt-Collection which has become the property of the City of Budapest includes several Egyptian objects. They belong to a smaller group, consisting of types which show the characteristics of Roman objects from Dunapentele; this place of discovery also seems likely because of the designation »Intercisa« written formerly on their case. The most interesting piece is a mutilated bronze statue of Bes which is rare among the monuments of the Imperial Age in the West. There are also three bronze statues of Osiris, all of the common mummy-like type, a sitting bronze Harpocrates sucking his finger and a small sitting bronze Isis with the child. We posses several statues of Harpocrates and Isis from Pannonia which generally belong to the Hellenistic-Roman type, but the above mentioned ones show the Egyptian style. The selection of the gods: the gods the »Osiris-trinity«, and Bes, the protective deity who in the. Late Times came into connection with the Osiris-cycle, makes it probable, that the pieces in our possession are fragments of the house-altar of an Isis-believer.

It is probable, that all the monuments mentioned in this short résumé were in connection with the cult of Isis. In Pannonia, the cult of Isis was not joined to the local cults, as we sometimes find in Moesia, Noricum, Gallia and Germania, but it is true, that in our Province the Roman religion practically supplanted the cult of the natives. We have already mentioned the connection between the Cult of Isis and the Emperor Cult, respectively with other Oriental cults. We cannot prove, that here the cult of Isis assumed the mystery-form, but it seems likely, all the more, as the above mentioned sigillatas entitle us to presume the existence of a »sectarian« community. The sigillatas were made about 160—170 A. D. (K. Kiss, Dissertationes Pannonicae Ser. II. no 10. p 195), the relievo of Székesfehérvár in the first part of the second century: the cult of Isis flourished here from the beginning of the second century till the beginning of the third century, as it is confirmed by the inscriptions CIL III. 3267 and 3479. Later, the cult of Isis was somewhat thrown into the shade by the cult of Mithras, but it was nevertheless maintained, as the mummy-burials from the fourth century prove, whose connection with the Egyptian rites was demonstrated by L. Nagy (o. c. p. 15 and 30).

ILLUSTRATIONS

Fig. 1. — *Nilotic Scene. Museum of Székesfehérvár.*
Fig. 2. — *Isis and Seth-Typhon. (From terra-sigillatas of Pacatus.)*
Fig. 3. — *1. Thoeris. 2. Imitation of an Egyptian gem. 3. Statuette of a lion.*
Fig. 4. — *Bronze statuette of an ichneumon. (In possession of Béla Kende.)*
Fig. 5. — *Bronze statue of Osiris. (From the collection of Brutus Sárdy.)*
Fig. 6. — *Ushabti. Collection Fleissig.*
Fig. 7. — *Ushabti. Museum of Fine Arts.*
Fig. 8. — *Egyptian bronze statuette. Museum of Székesfehérvár.*
Fig. 9. — *A bronze statuette of Maat. Museum of Székesfehérvár.*
Fig. 10. — *Scarab. Collection Fleissig.*
Fig. 11. — *A bronze statue of Bes.*
Fig. 12. — *A bronze statue of Osiris.*
Fig. 13. — *A bronze statue of Osiris.*
Fig. 14. — *A bronze statue of Isis.*
Fig. 15. — *A bronze statue of Harpocrates.*

LAJOS NAGY

IL SUPPLIZIO DI DIRKE SU UN MOSAICO DI AQUINCUM

Uno degli ornamenti preferiti della costruzione delle case di Pannonia fu il pavimento di mosaico. Se i mosaici pannonici per la loro qualità non sono di gran pregio artistico, meritano però un' attenzione per il loro numero. Compresi i frammenti, se ne conoscono circa 7—800. Sui mosaici della Pannonia ho già pubblicato un breve riassunto a proposito di uno di essi, ritrovato nel 1791 a Szombathely (Savaria). *(L. Nagy :* »Pavimento di mosaico rinvenuto nel Campidoglio di Savaria«. Annuario della Società Nazionale Ungherese di Archeologia. Vol. II. Anno 1923—26 pagg. 100—122). Questo mosaico venne ritrovato nel Campidoglio, nelle cui vicinanze sono state rinvenute, di recente, le rovine della Basilica di S. Quirino. Anche quest'ultima aveva un ricco pavimento di mosaici eseguito nello stesso stile che era proprio dei mosaici della Basilica di Aquileia, prima della sua ricostruzione. (Cfr. *P. Paulovics :* »La basilica di S. Quirino nell'antica Savaria«. Corvina, 1938). Dato che fra i mosaici della Pannonia incontriamo poche scene tratte dalla mitologia, non sarà senza interesse se riproduciamo qui un elenco di quelle più conosciute: Esculapio, Orfeo, Ganimede mentre offre da bere all'acquila di Giove, lotta tra centauri e lapiti, Mercurio e Fortuna, Bacco e Arianna, il dio dei fiumi (Carnuntum) ; il ratto di Europa, Ercole ed il toro di Maratona, il tritone (Poetovio) ; delfini e cavalli marini (Emona). Possiamo aggiungervi ancora la lotta di due atleti alla presenza dell'arbitro (lanista), raffigurata in un mosaico di Aquincum, poichè la raffigurazione dei due atleti segue quella universalmente nota di Ercole e di Anteo in lotta. Molto rara è, invece, la rappresentazione di scene mitologiche nei mosaici della Dacia. A Sarmizegethusa, ancora nel 1823, ne furono rinvenuti due che raffigurano rispettivamente il giudizio di Paride e di Priamo mentre implora l'estradizione delle spoglie di Ettore.

Tra i mosaici della Pannonia merita una particolare attenzione quello rinvenuto nel 1897 ad Aquincum e recentemente restaurato. (Una breve descrizione ne dà *L. Nagy :* Römische Mitteilungen XL. 1925. pagg. 51—66. e *Pfuhl*, XLI., 1926, 227 pp.). Le due pubblicazioni riguardano la parte centrale del mosaico, il cosiddetto emblema, in cui è raffigurato il castigo di Dirke. Dal punto di vista dell'arte decorativa provinciale, ora che tutto il mosaico è restaurato, ci interessa anzitutto la cornice, perchè, mentre l'emblema è stato identificato con modelli provenienti dall'Italia, la cornice rivela l'influsso dell'arte locale. I mosaici furono eseguiti da artigiani ambulanti (musivarius) che andavano nelle città e nelle ville a seconda delle ordinazioni ricevute (cfr. il mosaico della villa di Balácza, *Rhé-Laczkó :* Balácza, 1913, tavv. I—VIII e *Wollanka :* Ein römisches Mosaik aus Balácza. Öst. Jhbuch 25, 1929, pagg. 1—21.).

I soggetti degli emblemi furono scelti da un campionario generalmente conosciuto in tutto l'Impero. Naturalmente le composizioni vennero spesso modificate come le analoghe raffigurazioni di scultura.

Il castigo di Dirke è un soggetto abbastanza frequente (il Toro Farnese) nella pittura murale, nelle arti applicate, nella scultura in avorio, nelle gemme (una delle più belle è quella di Aquileia), nelle medaglie ecc. Ma come mosaico finora l'unico è quello ritrovato ad Aquincum. Esso venne rinvenuto nel centro dell'abitato civile e doveva appartenere al pavimento di una sontuosa casa privata. L'origine ne risale al prospero periodo di pace succeduto alle guerre contro i marcomanni, durante l'impero di Settimio Severo, il quale nel 194 elevò Aquincum al grado di colonia.

INDICE DELLE ILLUSTRAZIONI

Fig. 1. – *L'intero mosaico completato.*
Fig. 2. – *Inquadratura della figura centrale rappresentante una maschera muliebre in cornice di pelta.*
Fig. 3. – *Una delle maschere.*
Fig. 4. – *Frammento di maschera muliebre.*
Fig. 5. – *Particolare della cornice esterna.*
Fig. 6. – *Cornice interna della figura centrale.*
Fig. 7. – *Cornice interna della figura centrale.*
Fig. 8. – *Particolare della cornice esterna.*
Fig. 9. – *Parte centrale del mosaico nello stato attuale.*
Fig. 10. – *Parte centrale del mosaico.*
Fig. 11. – *Frammento della figura di Dirke.*
Fig. 12. – *Ricostruzione della parte centrale.*
Fig. 13. – *Il toro Farnese (Napoli, Museo Nazionale).*
Fig. 14. – *Affresco di Pompei.*
Fig. 15. – *Affresco di Pompei.*
Fig. 16. – *Affresco della Casa dei Vetii di Pompei.*
Fig. 17. – *Frammento d'un relievo immurato in una casa in Via Margutta a Roma.*
Fig. 18. – *Morte di Penteo. (Pompei, Casa dei Vetii).*
Fig. 19. – *Camea di Napoli.*
Fig. 20. – *Medaglia di Tiatera.*
Fig. 21. – *Gemma di Aquileia.*
Fig. 22. – *Trascinamento di Dirke in un vaso greco (Berlino).*

LÁSZLÓ GEREVICH

DAS MITTELALTERLICHE GRÄBERFELD VON CSÚT.

Die am Ende des XIX. Jahrhunderts schwungvoll einsetzende Erforschung der Völkerwanderungszeit verzweigte sich im XX. Jahrhundert immer mehr. In oft mühevoller, wissenschaftlicher Kleinarbeit wurden wertvolle Forschungsergebnisse zusammengetragen, die nach und nach ein abgerundetes geschichtliches Bild dieser unruhvollen Zeit ergaben. Auch die Archäologie der Denkmäler der Landnahmezeit trug nicht unwesentlich dazu bei, geschichtliche Ereignisse längst vergangener Jahrhunderte gegenwartnahe zu bringen. Die Gegenstandswahl der mit der Romantik des vorigen Jahrhunderts beginnenden Erforschung des Mittelalters war am Anfang durch das romantische Element bestimmt. In den Vordergrund traten die allgemein bewunderten Stücke der mittelalterlichen Kunst. Der unschätzbares Material sammelnde Positivismus dieses Jahrhunderts richtete sich unter dem Einfluss der Romantik zunächst auf die grossen repräsentativen Denkmäler, so vor allem auf die Baukunst. Hinter den Ausmassen der Denkmäler der Hochkultur, hinter diesem gleichsam qualitativen archäologischen und kunsthistorischen Interesse trat die Erforschung der quantitativen, die Gliederung der Kunst bezeugenden Denkmäler zurück. Diese Lücke wurde bis zur Gegenwart nicht ausgefüllt. Die riesigen, Bändefüllenden Materialsammlungen der Denkmäler der Völkerwanderungszeit stellen in Bezug auf Menge und auf Genauigkeit der sachlichen Bearbeitung jene Denkmäler in den Schatten, die sich auf die Jahrhunderte des ungarischen Mittelalters beziehen. Und doch könnte die systematische Erschliessung und Vergleichung dieser Denkmäler aus dem XI—XV. Jahrhundert neben dem Urkundenmaterial ein hinsichtlich der Gliederung, der rassischen Zusammensetzung, des Kulturniveaus der Bevölkerung, sowie der ausländischen Einflüsse und für das XI. und XII. Jahrhundert bezüglich des Fortlebens des Geschmacks und der Kunstübung der Landnahmezeit entscheidendes Denkmälermaterial ergeben und Probleme klären, an die andere Forschungsbereiche gar nicht herankommen können.

Unter dem geringfügigen Fundmaterial gibt es nur sehr selten Denkmäler, deren Fundumstände zuverlässliche Angaben liefern. Die Schlussfolgerungen sind mit der grössten Vorsicht zu ziehen. Vorläufig können wir nur die augenfälligsten Formen der Stil- und Geschmackswandlungen erfassen.

Die reichhaltigen Gräber der Landnahmezeit werden zur Zeit der Árpáden durch Gräber mit bescheideneren Beigaben abgelöst. Dies bezieht sich nicht nur auf die Zahl, sondern auch auf die Ausführung der Schmuckgegenstände. Vor allem ändert sich ihr Stil und Charakter. Beim ungarischen Volk tritt die Übernahme des westlichen Christentums und der westlichen Kultur nicht nur in der Bildung, in der Baukunst und im Denken der Grossen in Erscheinung, sondern auch die unteren Volksschichten zeigen in der Formenwahl der Ornamentik einen ausgeprägten, an den Westen sich anlehnenden Schönheitssinn. Doch verarmt die reiche

Ornamentik der Landnehmer allmählich und vermischt sich mit den Schmucktypen der hier lebenden Völkerreste. Die aus dem XI. und XII. Jahrhundert stammenden Gräber werden durch Denkmäler mit ungarischer Ornamentik charakterisiert. Neben Gehängen und Zierplatten treten häufig Schläfenreifen, mit Draht verzierte, bisweilen halbmondförmige Ohrgehänge, gewundene Halsreifen, Ringe, Armspangen, Halsschmuck, Armspangen aus Bronze, mit Schlangenköpfen auf. Beschläge und Plättchen sind seltener. Die daran befindlichen Nägel geben über ihren Gebrauch Auskunft.

In dieser Epoche der Ausgestaltung unserer christlichen Kultur sind in der Atmosphäre verschiedener Volks- und Kultureinflüsse noch die verschiedenen, uralte Motive tragenden Grundelemente in ihrer Ursprünglichkeit sichtbar. Das Fortleben einzelner Typen, wie z. B. der Schläfenreifen in ihrer alten Form, ist noch im XIII. Jahrhundert nachzuweisen. Am Ende des XII. Jahrhunderts aber tritt eine allmähliche Aenderung der Ornamentik und ein gesteigertes Hervortreten der westlichen Einflüsse auf, was eine anscheinend einheitliche Veränderung der Schmucktypen mit sich bringt. Wir sind damit auf dem Höhepunkt der ungarischen Romantik angelangt.

Unter den Grabfunden von Székesfehérvár tauchen das Riemenende und der Gürtelschmuck mit feiner Filigranverzierung aus Gold auf. Diese Schmuckgegenstände gehörten wahrscheinlich zum Grab des Königs Könyves Kálmán (Koloman des Weisen) und können daher als Erzeugnis für den überaus vornehmen Geschmack des königlichen Hofes angesprochen werden. Diese Schmuckform verbreitet sich, wie auf Grund des Fundmaterials angenommen werden darf, später immer mehr, und es ist wahrscheinlich, dass an der Wende des XIII. Jahrhunderts eine allmähliche Änderung der Schmucktypen eingetreten ist. Der Schmuck der vorangehenden Jahrhunderte, wie z. B. die Haarreifen, bleibt bis zum XIV. Jahrhundert in Mode. Zum herrschenden Kleiderschmuck werden die beschlagenen Gürtel, die Mantelschnallen, die Brustbrosche und der Kopfschmuck, die durch die Technik der zeitgenössischen Silberschmiedekunst charakterisiert sind. Die Brustfibeln erscheinen zwar auch schon früher, sie hängen aber mit dem erwähnten Stilwandel zusammen und entwickeln sich anscheinend unter westlichem Einfluss. In den Friedhöfen des XIV. und XV. Jahrhunderts fehlen die Ohrgehänge fast völlig, so z. B. auch im Friedhof von Csút. Hier zeigt sich deutlich eine Parallele zur westlichen Sitte. Kopfbedeckung, Schleier, sowie das »Gebende« in seinen verschiedenen Stilarten verhüllen die Ohren, sodass Ohrgehänge für nicht erforderlich gehalten werden. Ausser den Ohrgehängen werden auch die Armspangenfunde seltener. Auch sie fehlen unter den Funden der Ausgrabung von Csút. Das schönste Denkmal der bürgerlichen Metallschmiedekunst des XIII. Jahrhunderts ist ein Gürtelschmuck. Es handelt sich um die mit einer Schlachtszene geschmückte, in Goldniello gearbeitete Schnalle von Kigyóspuszta, sowie die dazu angefertigten Knöpfe, die vermutlich den Gürtel geziert haben. Die gedrängte Konstruktion der Fibel und der Knöpfe ist rationell und masshaltend, die Verzierung stoffgerecht. Die Dekoration der Beschläge von Kiskunhalas ist dagegen weitschweifig undiszipliniert, die figürlichen Darstellungen folgen der rythmisierenden Formgebung des Zeitalters. Diese beiden Denkmäler der Metallschmiedekunst zeigen in charakteristischer Weise den Stilwandel während der dazwischenliegenden Jahrzente an. Die Beschläge von Kiskunhalas schmückten aller Wahrscheinlichkeit nach einen Kopfschmuck oder einen Gürtel. Die Aufschrift eines Beschlages weist glücklicherweise auf den Besitzer: »Magister Sinka« hin, den es gelang mit einer im Jahre 1317 verstorbenen geschichtlichen Persönlichkeit zu identifizieren. Durch diese Jahreszahl ist der Fund zu einem wichtigen zeitbestimmenden Denkmal geworden. Im XIII. Jahrhundert konnte die Tracht der beschlagenen Gürtel noch nicht allgemein verbreitet sein, da sie in den einfacheren Gräbern nicht vorliegen. Unter den archäologischen Funden des XIV. Jahrhunderts tauchen aber bereits gepresste

und getriebene Silber- oder Kupferplatten auf, die pflanzliche, figürliche oder geometrische Muster, oder auch heraldische Zierate darstellen und die allem Anschein nach als Gürtel- oder Kopfschmuckbeschläge dienten. Die auf verschiedene Weise verwendeten Schumckbleche wurden auf Treibstöcken gehämmert, von denen einige erhalten geblieben sind, wie z. B. die Treibstöcke von Versec, Monostorszeg und des Ungarischen Nationalmuseums.

Beschläge und Zierknöpfe kamen auch im vorigen Jahrhundert oft bei Ausgrabungen zum Vorschein, ihr Verwendungszweck wurde aber von den Leitern der Ausgrabungen nicht richtig erkannt. Emmerich Henszlmann war auch über die bei den Ausgrabungen von Bácsmonostor gefundenen stilisierte Adler und Löwen darstellende Beschläge nicht völlig im Klaren. Er nahm aber von einem an, dass es sich um die Schnalle eines Gürtels handelt. Bei den Ausgrabungen des Debrecener Museums in Óhátteleháza kam ein Beschlag zum Vorschein, der einen laufenden Wolf und stilisierte Blumen darstellt. Eine Deutung dieser Zeichen wurde nicht gegeben.

Unter den vereinzelten Funden blieb in einem Fall ausser dem Beschlag auch der Lederriemen erhalten, wie z. B. bei einem Esztergomer Gürtel, dessen schlichte, halbkugelförmige Zierate eine ziemlich frühe Entstehungszeit vermuten lassen. Das Nationalmuseum bewahrt eine ziemlich reichhaltige Sammlung von Schmuckplättchen Gürteln und Gürtelbeschlägen auf, die aber zu einem Teil nicht bei systematischen Ausgrabungen zum Vorschein gekommen sind. Sie besitzen deshalb nur eine beschränkte zeitbestimmende Bedeutung. Unter diesen Denkmälern sind besonders wertvoll die Schnalle des silbernen Gürtels von Nagytállya mit der gravierten Figur einer Hofdame aus der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts und ein Schmuckgürtel der frühen Renaissance, versehen mit Scharnieren, verziert mit vergoldetem silbernem Schmelz und echten Perlen. Auch das Budapester Hauptstädtische Mittelalterliche Museum bewahrt die Überreste einiger beschlagener Gürtel auf, die bei den Ausgrabungen auf dem Grundstück der Viktoria-Ziegelfabrik zum Vorschein kamen. Die reichhaltigste Sammlung an beschlagenen Gürteln und Kopfschmuck ist aber im Besitz des Kecskeméter Museums. Dieses Material stammt aus fleissigen Ausgrabungen von 15 Jahren, und seine Publizierung trug erheblich zur Klärung der bürgerlichen Metallschmiedekunst und Tracht der Gotik bei.

Das Hauptstädtische Institut für Archäologie und Ausgrabungen (Tb. 1.) begann im Frühjahr 1941 mit der Erschliessung der vernichteten mittelalterlichen Gemeinde Chut in der Umgebung von Budafok und Nagytétény. Das Dorf gehörte zum Besitz des nach dem hl. Leustach benannten Praemonstratenser-Klosters von Chut. Das Institut wurde bei der Ausgrabung vom Gesichtspunkt geleitet, in dieser der ungarischen Hauptstadt nahe liegenden Gemeinde die Denkmäler der Kunst und des Gewerbes des mittelalterlichen Buda und Pest aufzufinden. Zur Bearbeitung der Steine der ausgezeichnet gebauten kleinen mittelalterlichen Pfarrkirche zog man allem Anschein nach Steinmetze aus Buda heran.

Die in den Urkunden vorkommenden Daten stimmen mit den Zeugnissen der Ausgrabungen überein. Das Kloster wurde von Béla IV. im Jahre 1264 gegründet. Im Jahre 1295 erscheint auch schon der Name des Pfarrers der Gemeinde Csút in der Urkunde. Damals musste also auch schon die Kirche des Dorfes gestanden haben. (Tb. 1.) Der am Grundriss und an den Gebäudeteilen ablesbare frühgotische burgundische Stil entspricht dieser Zeitbestimmung. Im Jahre 1480 erhielten die Paulaner das Kloster von König Matthias und statteten es mit grösseren Gebäuden aus. Als die Fortsetzung der Bautätigkeit der Paulaner kann auch die spätgotische Erweiterung der Pfarrkirche am Ende des XV. Jahrhunderts angesehen werden. Das Kloster und die Dorfkirche wurden vermutlich bei der Eroberung Budas durch die Türken vernichtet. Bei der Erschliessung der Denkmäler konnte an Hand der Brandschicht, die den Fussboden bedeckte, genau festgestellt werden, dass die Kirche durch Feuer ver-

nichtet wurde. Von dieser Zeit an versiegen auch die archivalischen Daten. Auch der Friedhof wurde nur bis zur dieser Zeit benützt, wie dies die Funde und Münzen beweisen. Nur die Grundmauern einiger Dorfhäuser zeugen von einem ärmlichen Fortleben.

Der Friedhof von Csút behütete Gräber aus dem XIV—XVI. Jahrhundert, über deren Erschliessung und Funde im folgenden berichtet wird.

Im Gräberfeld um die Pfarrkirche von Csút schichteten mehrere Bestattungsepochen ihre Gräber übereinander. Die Trennung der Friedhöfe verschiedener Zeiten ist mit Hilfe zahlreicher Münzfunde und der Gräber, sowie auf Grund der Bestattungssitten in den meisten Fällen gelungen. Die Chronologie der Fundgruppen der einzelnen Friedhofsteile steht im Einklang mit dem Zeitstil und mit ähnlichen Funden anderer Friedhöfe. Auch die auf Csút bezüglichen Urkundendaten stimmen mit den feststellbaren Bestattungsepochen überein. Der Friedhof vom Ende des XIII. Jahrhunderts wurde zur Zeit des Ausbaus der Kirche vernichtet. Im XIV. Jahrhundert wurde die ganze Kirche von Gräbern umgeben. Die Bestattungen im XV. Jahrhundert und zu Beginn des XVI. Jahrhunderts zerstörten zum grossen Teil die älteren Gräber, so dass auch zwischen den unberührten Gräbern zahlreiche zerstreute Gebeine herumlagen. Der südlich von der Kirche gelegene Friedhof litt nicht nur unter den späteren Bestattungen, sondern auch unter den Erdarbeiten der bulgarischen Gärtner und unter dem Ackerbau. Unter die stark durchfurchte Oberfläche gelangten zahlreiche Scherben von Gegenständen aus der neueren Zeit. Trotz der Vernichtung dieses Friedhofteils und trotz mehrerer neuer Bestattungsschichten wurden hier einige Gräber aus dem XIV. Jahrhundert und ein Grab mit der Beigabe einer Münze aus der Zeit Ludwigs d. Gr. aufgefunden, dies ist ein Beweis dafür, dass der Friedhof des XIV. Jahrhunderts sich auch auf diese Stelle erstreckte. Ein durch eine Münze König Bélas IV. datiertes und von den übrigen um 90 Grad abweichendes Grab lässt darauf schliessen, dass Ende des XIII. Jahrhunderts die Bestattungen nicht nur um die Apsis erfolgt sind. Doch wurden mehr Gräber aus dem XIV. Jahrhundert um die Apsis der Kirche erschlossen, wo sich die Friedhöfe vom XIV. Jahrhundert und vom Ende des XV. Jahrhunderts gleichsam überschneiden. Überreste des Friedhofs vom XIV. Jahrhundert sind auch südlich des Turms zu finden. Der nördliche Gräbergarten enthält nur Gräber aus dem XIV. Jahrhundert. Die Gräberreihen einer einheitlichen Bestattungsschicht werden mittunter durch Beingruben von mehreren Metern Tiefe unterbrochen, die infolge Verwüstungen in späterer Zeit entstanden sind. (Auf der Gebeinskizze mit Strichel-Linie umgrenzt.) Beim Nachweis der Chronologie der Funde gehen wir näher auf die Dokumentierung des Alters der einzelnen Friedhofsteile ein.

Die Bestattungssitten sind einfach und auch aus früheren Ausgrabungen bekannt. Die Arme ruhten nebeneinander, auf dem Becken, auf der Bauchhöhle, auf der Brust, oder parallel mit dem Rumpf. Die Leichname wurden selten in Särge gelegt. Auch wenn davon mitunter Spuren gefunden wurden, konnte ihre Form und die genaue Lage der Beschläge nur in einzelnen Fällen festgestellt werden. (Tb. 4, 21, 22) (Gräber Nr. XXVIII, XXIX, XXXI, XXXIV und 150.) Die Gebeine waren an mancher Stelle mit Quadersteinen umgeben, und die auf diese Weise entstandene Grabhöhle wurde warscheinlich mit Holzbalken überdacht. (Gräber Nr. XXXVI und XLIX.) In Matten eingehüllte Skelette wurden nicht gefunden. Feine Leinwandstreifen fanden sich bei mehreren Skeletten vor. Diese waren möglicherweise Überreste der Leichentücher. Die allgemeine Sitte der Bestattung in östlicher Richtung zeigt hier zwei verschieden Arten Eine Gräbergruppe richtet sich nach der nordöstlich gelegenen Apsis der Kirche, die zweite anscheinend nach der Sonne und kommt der östlichen Richtung näher.

Unter den im Csúter Gräberfeld aufgefundenen Schmuckgegenständen sind drei Typen vorherrschend: Schmuckgürtel, Kopfschmuck

und Knöpfe. Am einfachsten ist die dritte Gruppe, sie bietet keine abwechslungsreiche Ornamentik und wiederholt nur einen einzigen Haupttypus. Die gepresste Verzierung punktierter Kreise ahmt im Grunde mit primitiverer Technik die granulierten Knöpfe und Ohrgehänge nach. Andererseits erinnert sie bis zu einem gewissen Grade an die Rosetten der oberen Teile der Ohrgehänge der Landnahmezeit. Die in den Csúter Gräbern aufgefundenen Zierknöpfe stimmen mit einigen Knopftypen des Kecskeméter Museums und mit einem Knopf des Friedhofs von Kaszaper völlig überein.

Mit sechs punzierten Rosetten und Mittelrosetten verzierte Metallknöpfe gab es in den Gräbern Nr. 4, 11, 103, 107 und 143. Im Grab Nr. XLIV. (Tb. 24, 31) kommt nicht nur der vorhin genannte Typus vor, sondern auch ein sechsteiliger Knopf mit Mittelrosette.

Zur Zeit des romanischen Stils wurden bis zur Hochgotik die Kleider mehr mit Bändern und Schnüren geschlossen, Brustschnallen und verzierte Kleiderspangen spielten eine wichtige Rolle. Später, im XIV. Jahrhundert, als die dolmanartige Kleidung auch in Europa Mode wird, verbreitet sich der Gebrauch von Knöpfen, wie dies ausser den Funden auch durch die zeitgenössischen Darstellungen bezeugt wird, immer mehr. Mitte des XIV. Jahrhunderts erfordert die modische enge Kleidung eine reiche Verwendung von Knöpfen. Der enge Rock wird vorn durch eine Reihe nahe aneinandergenähter Knöpfe geschlossen, und auch der enge untere Ärmel ist mit einem Kranz von Knöpfen geschmückt. Dieser Anordnung der Knöpfe entsprechen auch die Csúter Gräberfunde. Die Anordnung der Knöpfe im Grab Nr. XLIV weist darauf hin, dass sie einen Rock vorne schlossen, aber nur am oberen Teil. Dasselbe zeigt die Beigabe des Skeletts des Grabes 11, (Tb. 31) wo der Rock wahrscheinlich ganz oben mit drei Knöpfen geschlossen wurde und auch die Enden der Ärmel mit je drei Knöpfen geschmückt waren. Im Grab Nr. 103 setzte sich die Knopfreihe auch weiter unten fort und der Fund des Grabes Nr. 107 lässt ebenfalls eine Schliessung der Rockärmel vermuten. Dasselbe liegt bei den Knöpfen des Grabes Nr. 143 vor. Die Knöpfe gelangten sowohl auf weiblicher, als auch auf männlicher Kleidung zur Verwendung, wie dies die Darstellungen und die Funde beweisen. Sie waren aber anscheinend in der Männertracht stärker verbreitet.

Der Typus der Knöpfe von Csút dürfte zu den verbreitesten gehören, da sie, abgesehen von den bereits erwähnten Analogien, auch den Knöpfen des Ötömöser Friedhofes aus der Anjou-Zeit ganz ähnlich sind. Auch ihre Anordnung stimmt im grossen und ganzen mit den in Frage kommenden Knöpfen des Csuter Fundes überein, da sie bei Männern und bei Frauen unter dem Hals, oder an oberen Teilen des Rückgrates aufgefunden wurden. Neben den Armknochen kamen sie schon seltener vor. Diese Funde kamen in Csút in den Friedhofsteilen aus dem Ende des XIV. und XV. Jahrhunderts zum Vorschein. Die trachtengeschichtlichen Daten stimmen unter Berücksichtigung der bei dem einfachen Volk anzunehmenden natürlichen zeitlichen Verschiebung mit den Feststellungen der Archäologie im grossen und ganzen überein.

Eine noch zahlreicher vertretene und wichtigere Gruppe der Funde des Gräberfeldes von Csút sind die verzierten und beschlagenen Gürtel. Sie weichen von einander nach Alter und Verzierung ab, zeigen aber einen ähnlichen Charakter. Die Ledergürtel sind in kleineren oder grösseren Abständen mit gepressten Kupferplatten, die vor allem pflanzliche Ornamentik aufweisen, oder mit Beinschnitzereien verziert. Derartige Gürtel wurden in den Gräbern Nr. XXXVI, XLI, XLIV, L, LI, 9, 52, 107 und 116 aufgefunden, und zwar in Männer- und Frauengräbern, in den meisten Fällen aber in Kindergräbern. In vielen Gräbern kamen nur Schnallen zum Vorschein, was darauf schliessen lässt, dass die Gürtel aus Textilstoff angefertigt waren. Die Schnallen wurden im allgemeinen in älteren Gräbern gefunden. Der Form nach sind sie einfache kreisförmige Kupfer- (Gräber Nr. 43, 79) oder Eisenschnallen (4,

XXIV). Die Lederhalteplatte der Kupferschnallen der Gräber Nr. XXXVI (Abb. 23.) und XLVI schmückt ein aus winzigen Herzen bestehender, mit einer punktierten Kreislinie umgebener Kranz. Es handelt sich hierbei um ein sehr verbreitetes und sehr charakteristisches Motiv. Ähnliche Plattenschnallen sind an mehreren Fundorten bekannt. Es unterligt keinem Zweifel, dass diese schlichte Verzierung byzantinischen Mustern folgt und einen neuen Beweis für den byzantinischen Einfluss in der Beschlagornamentik liefert. Im Grab Nr. XLVI. wurde auch eine Münze der Königin Maria aufgefunden. (1382—85.)

Bei den Funden der Gräber Nr. XLI und L herrscht das geometrische Muster vor. Eine Rosettenverzierung zeigen die Beschläge der Gräber Nr. XXXVI, XXXI und XLI. Die stilisierte Pflanzenornamentik erscheint auf fast allen Gürteln, mitunter mit geometrischen Verzierungen vermischt. Es kommen auch Masswerkornamente vor. Der Metallschmiedekunst der Zeit entsprechend ahmen sie architektonische Gliederungen nach. (Grab Nr. XLIV.)

Mehrere Beschläge des Gräberfeldes von Csút stimmen mit dem bisher bekannten Fundmaterial überein. Ein genaues Gegenstück zu den Gürtelbeschlägen des Grabes Nr. 52 befindet sich im Kecskeméter Museum Eine Gürtelriemenzunge aus Aranyegyház (Kecskeméter Museum) gleicht ganz dem nachgeahmten Masswerkfund des Csúter Grabes Nr. XLIV. Die einfache gotische Schnitzerei des einen Gürtels von Tiszaújfalu (Kecskeméter Museum) ähnelt der Beingürtelgarnitur der Gräber Nr. 9, 107 und 116. Möglicherweise beruht diese Ähnlichkeit auf der Schlichtheit des betreffenden Motivs, Die fast völlige Übereinstimmung der beinernen Riemenzungen Nr. 9 und 107 mit der Riemenzunge des Gürtels von Kaszaper kann aber kein Zufall sein, sondern weist auf die übereinstimmende Praxis der entsprechenden Werkstätten und auf ihre ständige Verbindung hin.

In den meisten Fällen liegen Ähnlichkeiten nicht des ganzen Gürtels, sondern nur einzelner Motive vor. Der halbmondförmigen Lilienverzierung des mittleren Beschlages des Gürtels vom Grab Nr. XLI (Abb. 25.) gleicht der Beschlag des im Grab Nr XLI des Friedhofes von Bene aufgefundenen Gürtels. Die Dornhalteplatte des beschlagenen Gürtels des Grabes Nr 122 (Abb. 29) stimmt völlig mit der des Gürtels von Tiszaújfalu überein. Die Motive eines Gürtels des Grabes LI (Abb. 29.) verursachten besondere Schwierigkeiten, da der Fund mit zwei Münzen König Bélas II. zum Vorschein gekommen ist, eine Münze wurde sogar am Gürtel haftend aufgefunden. Aber sowohl die Enden des sich zurückbiegenden Blattmusters der kreisförmigen Rosettenbeschläge — die sich übrigens der Gruppe der hinsichtlich der Rankenendungen mit ähnlichem Blattmuster geschmückten Beschläge anschliessen — als auch die Form der Schnalle und die das gotische I nachahmende Führung der Lederhalteplatte, sowie das Zeugnis der übrigen Denkmäler des Friedhofs widersprechen einer solchen frühen Datierung. Die Ähnlichkeiten der Rosettenbeschläge sind übrigens aus dem Kecskeméter Fundmaterial bekannt. Die Datierung des Fundes wird erschwert durch die besondere, den übrigen Grabrichtungen des Friedhofs entgegengesetzte Lage des Grabes und die ausserordentlich interessanten Motive des Riemenendes. Der mit Flügeln umgebene Frauenkopf zeigt eine überraschende und schwer zu erklärende Aehnlichkeit mit dem römischen *antefixum*. Das durch ein Rechteck umfasste Ornament wiederholt mit der Darstellung der fleischigen, länglichen und traubenartigen Blüte und Frucht die Motive der romanischen Kapitäle vom Anfang des XIII. Jahrhunderts. Der Stengel der Pflanze mündet in der im oberen Teil des Rechtecks gelegenen dreiblättrigen Blume. Die klare Zeichnung und das Motiv des Beschlages entspricht nicht der Formgebung des XV. Jahrhunderts. Der sog. »Krüseler«, der den Frauenkopf bedeckt, ist eine typische Kopfbedeckung des XIV. Jahrhunderts, deren Blütezeit in das dritte Viertel des XIV. Jahrhunderts fällt. Unter Berücksichtigung der verschiedenen Motive kann gesagt werden

dass das Riemenende wahrscheinlich von einem älteren möglicherweise gravierten Treibstock stammt und frühere Motive bewahrt hat. Diesen diente die reiche Ornamentik der Schnitzerei in der Architektur als Muster, wie dies in der Metallschmiedekunst unzähligemal vorkam. Die Darstellung der beflügelten Frau, wahrscheinlich ein Engel, war wohl stark verbreitet, da sie auch an einer Riemenzunge vom Ende des XV. Jahrhunderts (Kecskemét) in einer ziemlich schwachen Formgebung noch zu erkennen ist

Der mittlere Beschlag des Gürtels des Grabes Nr. L. mit den Lilien und der Dornhalterbeschlag mit den Blütenblättern zeigt derart schlichte und frische Motive, dass der Gürtel aus dem XIV. Jahrhundert stammen kann (Abb. 27.), obwohl die Stelle des Grabes auf der Gebeinkarte keinen sicheren Anhalts:-punkt zur Datierung bietet. Das um die Apsis gelegene Gräberfeld kann in zwei Bestattungsepochen getrennt werden : XIV. Jahrhundert und Anfang XVI. Jahrhundert. Die nördliche Grenze des letzteren Grabkomplexes zeigt das Grab XXXII mit einer Münzbeigabe aus der Zeit Wladislaws II. Westlich davon folgt mit den Gräbern Nr. 18, 22, 24 und 26 ein Friedhof aus der Zeit Ludwigs d. Gr. Die Gräber L und XLIX liegen zwischen den beiden Friedhöfen, sie schliessen sich der Schicht nach den Gräbern aus dem Zeitalter Ludwigs d. Gr. an, ihre Richtung gleicht aber denen aus der Zeit Wladislaws II. Die Trennung der beiden Gräberfelder ist auch schon deshalb sehr schwer, weil zwischen ihnen auf einem grösseren Gebiet die Gräber völlig zerstört sind und nur übereinander geworfene Gebeinreste gefunden wurden.

Der mit Halbkugeln und Punkten geschmückte Beschlag des Gürtels des Grabes L ähnelt der Halbkugel- und Rosettenverzierung des späteren Beschlags XLI. (Abb. 25.) Nicht nur das Halbkugel-Motiv des vorhin genannten Gürtels ist im späteren Material zu finden, sondern auch sein mittlerer Lilienbeschlag zeigt eine ferne Verwandtschaft mit einer an der Stelle der Viktoria-Ziegelfabrik ausgegrabenen Gürtelplatte.

Die Lage des Grabes Nr. XLI auf der Gebeinkarte lässt auf das XV. Jahrhundert schliessen, da es in der Nähe eines Grabes aus dem Zeitalter des Königs Matthias liegt und seine Richtung der der Gräber des XV. Jahrhunderts entspricht. Sein Zusammenhang mit den beiden Beschlägen des Grabes XLI von Bene, die wiederum mit dem durch eine Münze aus dem Zeitalter des Königs Matthias datierten Gürtel des Grabes XLVI des Friedhofs von Bene übereinstimmen, macht es wahrscheinlich, dass der Gürtel aus dem Grab XLI von Csút aus dem Zeitalter Matthias stammt. Einen ähnlichen Beschlag zeigt der Gürtel des Grabes 113 des Friedhofes von Mezőkovácsháza. Der ovale Beschlag des Grabes XLI von Csút stimmt völlig mit dem Gürtelbeschlag des Grabes Nr. 99. des Friedhofs von Kaszaper überein.

Der südlich vom Turm gelegene Friedhofsteil gibt weiteren Aufschluss über das Alter der dortigen Funde. Die Spange des Grabes XLVI, die wahrscheinlich einen gewebten Gürtel zusammenhielt, ist mit einer Münze aus der Zeit der Königin Maria (1382—85) datiert. Auf das Ende des XIV. Jahrhunderts können auch die Knöpfe des Grabes Nr. 11 angesetzt werden. Die beiden letzteren Gräber unterscheiden sich auch ihrer Schicht nach von den ihnen südlich und nördlich folgenden Gräberfeldern, die alle tiefer liegen. Anscheinend wurde dieser frühere Friedhof aus dem XIV. Jahrhundert zur Zeit der in einer grösseren Tiefe erfolgenden Bestattung des Zeitalters der Hunyadi vernichtet, und nur einige Gräber aus dem XIV. Jahrhundert sind erhalten geblieben. Die Fortsetzung dieser Gräber bildet der südwestlich von der Kirche gelegene Friedhof, dessen Alter durch die Masswerknachahmungen des Gürtelbeschlages des Grabes XLIV bestimmt wird. (Abb. 28.) Seine typischen Fischblasen-Motive sind für die Zeit Königs Matthias charakteristisch.

Vom Gürtel des Grabes LI wurde bereits gesprochen ; die Lagerichtung des Grabes weicht um etwa 90 Grad von der Richtung der vorhin beschriebenen Bestattungen ab. Aehnlich gerichtete und geschich-

tete, aber in grösserer Entfernung liegende Gräber (XXV) und XXX) sind mit Münzen aus der Zeit Bélas IV. bzw. Siegmunds datiert und lagen in sehr gemischten Friedhofsteilen. Mit dem häufigen Blattmotiv, das auf dem Gürtel des Grabes Nr. 52 zu sehen ist, befassen wir uns eingehender bei den Kopfschmuckbeschlägen.

Die Gürtel des Friedhofs von Csút wurden sofern sie an ihrer ursprünglichen Stelle aufgefunden wurden, eher um die Taille oder etwas darunter getragen und fielen keineswegs mit der Stelle der in der zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts üblichen Gürteltracht zusammen. Hinzugefügt werden muss allerdings, dass alle Gürtel von Csút aus einer späteren Zeit stammen. Da es sich um die Bestattung einfacher Leute handelt, können diese Gürtel natürlich nicht als *cingulum militare* angesehen werden. Ein *cingulum militare* mochte der aus dem Grab eines Streiters aus den XIV. Jahrhundert stammende Prachtgürtel des Kecskeméter Museums gewesen sein. Zur Geschichte der Gürtel liefern aufschlussreiche Angaben die von den sechsziger Jahren des XV. Jahrhunderts an im Kaschauer »Stadtbuch« eingetragenen Testamente. Unter den Posten der Nachlassenschaften an Mobilien sind die Gürtel, die sogenannten »Borten Gürtel« und die Schmuckstücke und Plättchen sehr häufig erwähnt. In einzelnen Nachlassenschaften wird über 4—5 Gürtel verfügt. Die Gürtel werden in der Regel ihrer Farbe nach bezeichnet, wie z. B. blauer, brauner, roter, silberner, goldener usw. Gürtel, was bezeugt, dass die Riemen mit farbiger Seide, »Seydin Bartin« oder Damast überzogen, oder dass die Schmuckbleche auf farbigem Textilstoff angenäht waren. Am Riemen des Gürtels des Csúter Grabes LI sind Textilabdrücke zu sehen, so dass die Möglichkeit besteht, dass auch dieser Gürtel mit Textilstoff überzogen war. Im Kaschauer Stadtbuch handelt es sich natürlich um die Nachlassenschaften reicher Bürger. Die Beschläge und Spangen waren aus Silber, vergoldetem Silber oder Gold angefertigt. Ein Testament nennt auch die Zahl der Spangen: »eyn brawn Borten Gurtel hat Spangen 20, Rynk und Senckel vergolt«. Interessant ist auch ein Zunftbrief vom Jahre 1516, in dem aufgezählt wird, was für modische Gürtel angefertigt werden: »geflochtene Gürtel, Schwerter Gürtel, heller Gürtel dy breyten hussardyschen Gürtel mit Seyde ausgeneet«.

Die Gürtel bleiben auch im XVI. Jahrhundert in Mode und gleichsam als Schwesterschmuck erscheint die tief herabhängende Halskette. Das XVII. Jahrhundert kann als die Zeit der zweiten Blüte des »Bortengürtels«, insbesondere in Siebenbürgen, in der Heimat des reichen Schmuckes, betrachtet werden. Die am zahlreichsten vertretene Gruppe der Beigaben des Csúter Friedhofs bildet der Kopfschmuck. Die herrschenden Typen sind der beschlagene und der mit Perlen, Flittern Spiralen, unter Umständen mit Beschlägen verzierte Perlenkopfschmuck. Wenn die Verzierung überwiegend aus Spiralen besteht, kann der Kopfschmuck auch Spiralkranz genannt werden. Schliesslich bildet eine sehr grosse Gruppe der mit Kupfer- oder Edelmetallfäden geflochtene oder gestickte Kranz. Da der mit Edelmetall gedrehte Faden viel dünner ist, zeigt das Geflecht dieser Kränze ein feineres, unter Umständen ein spitzenartiges Muster. Kopfschmuck wurde vor allem bei Kindern und Frauen gefunden. Bei Männern kommt er nur selten vor. Der beschlagene Kopfschmuck des Grabes Nr. 122 des Csúter Friedhofs wurde bei einem männlichen Skelett aufgefunden.

Bei den Ausgrabungen seitens des Kecskeméter Museums gelangten in den Frauengräbern der Friedhöfe von Aranyegyháza, Bócsa, Bene, Lajos, ebenfalls silberbeschlagene Kränze zum Vorschein. In den Gräbern von Fülöpszállás, Kerekegyháza, Baracs und Mizse fand man mit Spiralen geschmückte Perlenkränze. Bemerkenswert ist, dass geflochtene Kränze in diesen Friedhöfen nicht vertreten waren. Eine im vorigen Jahrhundert in Transdanubien durchgeführte Ausgrabung förderte einen Kranz von seltenem Typus mit Beschlag und Gehänge aus der Zeit des Königs Siegmund zu Tage. Die meisten Kränze wurden aber bisher in dem genau

erschlossenen Friedhof von Kaszaper aufgefunden. Ein grosser Teil des Friedhofs stammt aus der Zeit der Hunyadi, so dass ein Vergleich mit den Funden in Csút ein aufschlussreiches Bild von den verschiedenen Arten und der Entwicklung der zeitgenössischen Kränze ergibt. Die häufigsten Kranzverzierungen sind die aus Spiraldraht gebildeten Blumen. Die Verwendung von Spiraldraht bei den ähnlichen Csúter Kränzen beschränkt sich auf einfachere geometrische Muster, oder dient als Saumschmuck. Die Spiralkränze des Friedhofs von Kaszaper zeigen entwickeltere Formen. Neben der Spiralverzierung sind hier auch zahlreiche Arten der Perlenkränze der gewebten und geflochtenen Kränze zu verzeichnen, aber in keinem einzigen Fall liegt völlige Übereinstimmung mit den Kränzen von Csút vor. Ohne Analogie stehen die beschlagenen und Perlenkränze der Gräber Nr. 38, 39 und 62 des XIV. Jahrhunderts. Die schwer zu konservierenden Kränze werden ausser von dem Nationalmuseum von immer mehr Provinzmuseen gesammelt, wie z. B. vom Kecskeméter, Miskolcer, Gyulaer Museum.

Bemerkenswert ist, dass es im Szeged-Ötömöser Friedhof aus der Anjou-Zeit nicht gelungen ist, einen einzigen Kopfschmuck zu finden. Aus der Beschreibung des Grabes Nr. 31 kann geschlossen werden, dass es dort vielleicht in der Tat einen solchen Kopfschmuck gab, da ein mit Lilien verziertes Schmuckblech unter dem Genick aufgefunden wurde. Es zeigt Änlichkeit mit dem Kranzbeschlag der aus der gleichen Zeit stammenden Csúter Gräber Nr. 38, 39 und 62. An mehreren Schädeln des Friedhofs von Ötömös sind aber in breitem Streifen grüne Abfärbungen wahrzunehmen, die auf Kränze schliessen lassen, und, da Beschläge nicht gefunden wurden, vermutlich die Stellen von geflochteten Kränzen darstellen. Geflochtene Kränze können nur dann bei der Ausgrabung entdeckt werden, wenn man mit der grössten Vorsicht zu Werke geht und wenn man speziell nach ihnen sucht. Die ohne Analogien durchgeführte bahnbreehende Ausgrabung in Ötömös hat diesen Umstand wahrscheinlich nicht berücksichtigt. Eine andere Erklärung für die Grünspanstreifen der Schädel ist kaum denkbar. Dieser Erklärung scheint allerdings zu widersprechen, dass derartige Streifen nur an Männerköpfen aufgefunden wurden; dieser Widerspruch wird aber einigermassen durch die zeitgenössischen Darstellungen gelöst, da auf zahlreichen derartigen Darstellungen auch die Männerköpfe Kopfschmuck tragen, wie z. B. im Falle des Grabfundes Nr. 122 in Csút.

Die Schmuckbleche der Kränze unterscheiden sich nicht allzusehr von den Gürtelbeschlägen und, obwohl die Denkmäler bisher noch kaum systematisch durchforscht wurden, liegen unter den Beschlägen des durch die wissenschaftliche Literatur erfassten Stoffes zahlreiche, einander stark ähnelnde Funde vor, ein Beweis, dass es sich um allgemein verbreitete Formen handelte. Gerade in diesem Umstand liegt ihre schmuckgeschichtliche Bedeutung. Sie sind also, wenn auch nur in bescheidenem Masse, von einem gewissen kunstgeschichtlichen Interesse. Ihre Rolle in der Geschichte des Kunstgewerbes gleicht in mancher Hinsicht der der Holzschnitte und Kupferstiche der Spätgotik. Die Ursachen ihrer Entstehung sind zum Teil gemeinsam. Die kulturellen Bestrebungen des Zeitalters waren keine qualitativen und strebten nicht die Intensität an, vielmehr die Ausbreitung der Kultur, die Durchdringung möglichst breiter Schichten, die quantitative Produktion. Die überall auftauchenden Motive der Beschläge zeigen nicht die einfallsreiche Ornamentik der Gotik, sondern wiederholen die bereits zur Schablone erstarrten, überall verbreiteten, allgemeinen und den Geschmack jedermanns am besten befriedigenden Formeln.

Die mit Blättern verzierten Kranzbeschläge des Grabes Nr. 122 stimmen völlig mit einem Kranzbeschlag des Kecskeméter Museums überein, nur sind sie ein wenig kleiner als jene (Abb. 29.). Diesen gleicht wiederum stark der nicht durchbrochene und etwas grössere Kranzbeschlag des Skeletts Nr. XXXII. Alle Variationen des Blattmotivs zeigt auch der Gürtelbeschlag des Grabes

Nr. XXXVI. Eine ähnliche Form weist auch ein Gürtelbeschlag auf, den die Ausgrabung auf dem Gelände der Viktoria-Ziegelfabrik zu Tage gefördert hat und ein anderer Gürtelbeschlag steht ihm ebenfalls nah. Zur Zeitbestimmung der ganzen Gruppe liefert eine brauchbare Angabe der Gürtel des Grabes Nr. 52, der ein ähnliches Motiv aufweist und durch eine Münze aus der Zeit Johann Hunyadis datiert ist. Da aber auch ein Gürtelbeschlag mit Blattmotiv im Grab XXXVI vorkommt zusammen mit einem geflochtenen Kranz, so ist auch dieser Umstand ein weiteres Glied in der Kette der Folgerungen für die Herstellungszeit dieser geflochtenen Kränze. Dasselbe Motiv zeigen die Beschläge von zwei Gürteln von Aranyegyháza und ein Gürtel von Tiszaújfalu, die, einander berührend, am Riemen angebracht sind. Die Schmuckbleche des Grabes E. von Tiszaújfalu weisen entwickeltere, prächtigere Formen desselben Motivs auf. In der Mitte der in der Regel quadratigen Beschläge befindet sich ein rundes Loch, in dem der Kopf der Niete sichtbar ist, die den Beschlag am Riemen befestigt. Von der Mitte ausgehend führen vier Blätter, die sich zurückbeugenden Ranken gleichen, in die vier Ecken des Schmuckbleches. Das Blatt ähnelt nicht nur der Form nach der Ranke, sondern auch in der ornamentalen Auffassung. Das XIII. und XIV. Jahrhundert stilisierte die Blätter anders. Dieses einfache Ornament bildet, wie wir gesehen haben, die am meisten verbreitete Gruppe der Beschläge. Die feststellbare Zeit der Funde entspricht der des in der grossen Kunst verwendeten Rankenornaments. Die Schmückung der Beschläge entstand aus der beliebtesten Ornamentik der Zeit, aus der sich launisch windenden und zurückbiegenden Ranke und aus dem schon früher, aber auch damals noch immer verwendeten stilisierten Blatt. Dieses Rankenmotiv ist ein charakteristisches Ornament der Spätgotik und löst die in der Gotik übliche, aus erstaunlich mannigfaltigen Pflanzenformen entstandene, abwechslungsreiche Ornamentik ab. Die Zeit ihrer Verbreitung fällt in die Zeit König Siegmunds. Ihre Rolle gleicht der des Leitmotivs der Romanik, der Palmette.

Die zweite chronologisch bestimmende Angabe für die Entwicklung dieses Motivs ist das Blattmotiv des beschlagenen Kopfschmuckes des Grabes Nr. XXXII, das durch einem Obulus Wladislaws II datiert ist. Anscheinend war daher dieses Motiv vor allem in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts verbreitet.

Ein Bruchstück eines beschlagenen Kopfschmuckes wurde im Grab Nr. XXXV (Abb. 7.) aus dem XV. Jahrhundert aufgefunden. Nicht weit davon liegt das mit einer Münze aus der Zeit Matthias datierte Grab Nr. XXVII und ein anderes Grab, vermutlich aus der Zeit Wladislaws II. Das benachbarte Grab XLI stammt, wie wir bereits gezeigt haben, vom Ende des XV. Jahrhunderts. Dieser Fund lieferte eine weitere Angabe zur Chronologie der beschlagenen Kränze.

Von hervorragendster Bedeutung unter den Kränzen des Csuter Friedhofs sind die Kränze mit heraldischer Darstellung, geschmückt mit gehämmerten Kupferplatten, umsäumt mit Perlen. Sie sind in den Gräbern Nr. 38, 39 und 62 des nördlich von der Kirche gelegenen (Abb. 30, 31.), am besten zu übersehenden Friedhofsteils aufgefunden worden. Im Grab Nr. XLVIII befand sich ein ähnliches Kopfschmuckbruchstück. In dem um die Apsis gelegenen Friedhof, auf dem auch dieses Grab sich befindet, vermischten sich Gräber vom Anfang des XVI. Jahrhunderts und vom XIV. Jahrhundert, die voneinander nur auf Grund des Unterschiedes der Schichten und der Richtung getrennt werden können.

Die Zeit der eine ähnliche Tiefe, Richtung und Schicht aufweisenden Gräber des nördlichen Gräberfeldes und ihrer eine gleiche Haltung der Hand zeigenden Skelette kann auf Grund der im Grab Nr. 48 aufgefundenen Ofner Münze Ludwigs d. Gr. auf die zweite Hälfte des XV. Jahrhundert angesetzt werden. Die Form der Kränze des Grabes Nr. 38 und 39 konnte an Hand des sandigen Tonabdruckes unter dem Schädel vollständig rekonstruiert werden. (Abb. 31, 16.) Die

Variante der mit Lilien geschmückten Beschläge dieser Kränze liegt im Material des Szeged-Ötömöser Friedhofs aus der Anjou-Zeit und in dem silbernen Kleiderschmuck des Kecskeméter Museums aus dem XIV. Jahrhundert vor. Doch ist dieser Kleiderschmuck anscheinend in einer abweichenden Weise verwendet worden, da die Schmuckgegenstände meistens an der rechten Seite des Brustbeines lagen. Auch die genauen gegenstücke der Adler und Harpien darstellenden Beschläge sind ebenfalls unter den Kecskeméter Kleiderspangen vorhanden.

Diese Beschläge und Motive waren auch ausserhalb Ungarns verbreitet. Dasselbe Harpienmotiv weist ein silberner Beschlag des Schatzfundes von Oppeln in Schlesien auf. Der Fund wird auf den Anfang des XIV. Jahrhunderts angesetzt. (Abb. 32.)

Dem Typus des beschlagenen Kopfschmuckes steht am nächsten der mit Perlen, Spiralen und Flitter in Rhombusform modellierte Kranz (XXXIII. Abb. 5.). Dieser ist in dem chronologisch durch Münzen aus der Zeit Königs Matthias und durch den Gürtel mit Masswerk (XLVI und XLV) bestimmten gemischten Friedhofsteil aufgefunden worden, so dass dieser Kranz auf eine spätere Zeit angesetzt werden kann. Es gelang, nicht nur die Verzierung der Kränze der Gräber 38 und XXXIII, sondern auch den Stoff zu finden, auf den die Verzierung aufgenäht war. Bei dem Kranze des Grabes 38 ist die Ledergrundlage erhalten geblieben, ferner Hanfleinwand und darüber eine ein Millimeter dicke dunkle Schicht, auf Grund der Analogien wahrscheinlich ein Sammtüberrest. Neben dem Kopfschmuck XXXIII wurde kein Leder gefunden, hier lag auf dem Hanfleinwandstoff Wolltuch, woran die Verzierung angenäht wurde.

Die Datierung der aus gedrehten vergoldeten Silberfäden angefertigten Kränze der Gräber 22, 30 und 33 ergibt sich dadurch, dass die genannten Gräber zu dem bereits beschriebenen nördlichen Gräberfeld aus der Zeit Ludwigs d. Gr. gehörten.

Die in den Gräbern XXXVI, XXXVII, XLII, XLIII (Abb. 9.) 1, 3, (Abb. 11.) 16 (Abb. 19.) aufgefundenen Kränze waren aus einem mit dünnem Kupferband umwickelten Faden geflochten (XXXVII) oder gestickt (XXXVI), und mit Perlen oder winzigen Plättchen geschmückt (1), mit aus Kupferfäden gedrehter Borte (3) oder mit Kupferspirale umsäumt (XXXVII). Diese Gräber wiesen die gleiche Lagerichtung auf, wie die beiden mit Münzen datierten Gräber (aus der Zeit Siegmunds und Johann Hunyadis) und lagen in ihrer Nähe. Zwischen der vorhin genannten Gruppe und den Gräbern mit Münzbeigaben fehlen die Bestattungen, doch kann dieser Friedhofsteil auf die Mitte des XV. Jahrhunderts angesetzt werden. Zum Glück besteht die Möglichkeit eines Kontrollvergleiches. Die Beigabe des Skeletts XXXVI war ein gestickter Kopfschmuck und ein beschlagener Gürtel. Das Schmuckblech des Gürtels stimmt völlig mit dem Gürtel des durch eine Münze aus der Zeit Johann Hunyadis datierten Grabes Nr. 52 überein. Daraus folgt unbestreitbar, dass die Bestattungen im Gräberfeld südwestlich vom Turm um die Mitte des XV. Jahrhunderts erfolgt sind und dass auch die vorhin beschriebenen Kränze aus dieser Zeit stammen. Bei der Prüfung des Kranzes im Grabe XXXVI stellte es sich heraus, dass die Verzierung auf Filz befestigt war, unter dem sich feine Hanfleinwand befand. Keinerlei Anhaltspunkte liegen dafür vor, ob über dem Filz noch irgendein Textilstoff, Seide oder Brokat zur Anwendung gekommen ist. Neben dem Kopfschmuck des Grabes XXXVII kamen die Überreste eines Lederriemens zum Vorschein, was beweist, dass der Grundstoff der Kränze auch aus Leder sein konnte.

Als Fortsetzung des aus der Mitte des XV. Jahrhunderts stammenden Friedhofteils kann das sich südlich weiter hinstreckende Gräberfeld betrachtet werden. Es enthält dieselbe Bodenschicht und unterscheidet sich von ihm nur in der Lagerichtung der Gräber und in der Armlage der Skelette. Durch den auf die Zeit des Königs Matthias hinweisenden Fund des äussersten Grabes XLIV wird die Folgerung aus der Gebeinkarte kontrolliert und bestätigt, dass der die Gräber XXXIII,

XXXIV, XLIII, XLIV umfassende Friedhofsteil gleichaltrig mit den Gräbern XXXVI, XXXVII, XXXVIII 1, 3 ist. Die Kopfschmuckfunde des ersteren Komplexes sind in einem weniger guten Zustand erhalten geblieben. Ihrer Verzierung und ihrem Charakter nach schliessen sie sich aber den Kränzen aus der Mitte des XV. Jahrhunderts an. Gegenüber der vorigen Gruppe spielt die Kupferspirale eine grössere Rolle als bei den Funden der Gräber XV, XXXIV und XXXIII. Dieser Spiraldraht wird zu einer immer mehr bevorzugten Verzierung und wird auch als Kleiderschmuck verwendet. Er ist ein beliebter Bestandteil der Verzierung der Kränze des XVI, XVII. und XVIII. Jahrhunderts. Die Verbreitung der Spiraldrahtverzierung ist begründet in der einfachen Handhabung des Materials. Befinden wir uns doch in einem Zeitalter, in dem der Kunstfleiss des Mittelalters bereits nachliess. Der Kranz des Grabes XXXIV war soweit zerfallen, dass sein Motiv nicht mehr festgestellt werden konnte. Die Kupferschnalle des Kranzes bewahrte aber eine stark verzierte und archaisierte Form. (Abb. 6.) Ihre Konstruktion ist der der Fibeln der späten Völkerwanderungszeit ähnlich. Sie steht nicht ohne Analogien im zeitgenössischen Denkmälermaterial, denn ähnliche Schnallen sind im Friedhof von Mezőkovácsháza zu Tage gefördert worden. Die silberne Garnitur eines späteren Gürtels des Ungarischen Nationalmuseums aus dem XVI. Jahrhundert zeigt zwar ein anderes Motiv und archaisiert nicht, weist aber eine ähnliche durchbrochene Verzierung auf.

Das gestickte Kranzmotiv des Grabes XXXVI aus dem XV. Jahrhundert gleicht völlig dem Kranzmotiv des Grabes XLIII dieses Friedhofteils. Letzteres wird von einer Kupferdrahtspirale umsäumt.

Der geflochtene Kranz des Grabes 116 dürfte auf Grund des Charakters des Gräberfeldes und der Gürtelbeigabe des Skeletts vom Ende des XV. Jahrhunderts stammen. Einen weiteren Anhaltspunkt für die Zeit des Gebrauchs der mit Perlen und Flitter geschmückten Kränze bietet der Kranz des mit einer Münze aus der Zeit Wladislaws II. datierten Skelettes des Grabes XXVI.

Die aus Goldfaden gewobene Bandbeilage des Grabes 149 war wahrscheinlich der Saum nicht eines Kranzes, sondern irgendeines Stoffes, oder ein selbständiger Halsschmuck. (Abb. 20.) Einen sicheren Anhaltspunkt für das Alter des Grabes bietet die Zeit des Baues der Apsis, da das Becken des Skeletts unter die Mauer reicht. Zu einer weiteren Bestimmung dient das um die Apsis gelegene Gräber feld. Wie in so vielen anderen Fällen, vermischen sich auch hier zwei Bestattungsepochen. Die erste Bestattung wurde in der Schicht aus dem XIV. Jahrhundert mit den für diese Zeit charakteristischen Funden erschlossen. Dieser Friedhof, sowie die nördlich von der Kirche gelegenen Gräber dürften Fortsetzungen des frühesten Friedhofs um die erste Apsis der Kirche gewesen sein. Dieser erste Friedhof war nicht mehr aufzufinden, da er vermutlich zur Zeit des Umbaus der Kirche vernichtet wurde. Die südlich gelegenen, frühesten Gräber wurden bei der Grundierung der Sakristei zerstört. Die zweite Bestattungsepoche begann nach dem Bau der neuen spätgotischen Apsis und wird durch zwei Münzen aus der Zeit Wladislaws II. bestimmt. In zwei Gräbern des Friedhofsteiles der ersten Zeit, in den Gräbern XXXIX *a)* und *b)*, die wir für die frühesten Gräber ansehen, fanden wir auf einem aus Silberfaden gewobenen Band Münzen Theodosius, II. Sowohl die mit Edelmetall gewobene Bandverzierung, (Abb. 8.) als auch der Charakter der Bestattung verweisen die Funde der Gräber XXXIX *a)*, *b)* und des Grabes 149 in eine und dieselbe Zeit.

Die erstaunlicher Weise in allen Kreisen weit verbreitete Sitte, einen Kopfschmuck zu tragen, wie wir es auch bei den Bauern in Csút sehen, hat ihren Ursprung in der Symbolik dieses Schmuckes.

Auf Grund der Parabel der Bibel sind die Jungfrauen als Bräute Christi, d. h. als königliche Bräute anzusehen (Matth. 25. 1—13). Beim Symbolismus des Mittelalters umschliesst der Begriff des Jungfernkranzes auch den Sinn der Krone, wie auch die Krone die

Begriffe der Heiligkeit und der Keuschheit umfasst. Es ist kein Zufall, dass die Kronen durch Lilien geschmückt werden, auch wenn diese in manchen Fällen als eine Verkümmerung der Palmetta anzusehen sind. Der Nachweis dieses Gedankens würde zu weit führen. So viel kann aber festgestellt werden, dass das Prunkband, oder der Kranz nicht unabhängig von der Krone ist. Der Ursprung der Csúter Kränze des XIV. Jahrhunderts kann nicht anderswo gesucht werden.

Die Funde des Csúter Gräberfeldes liefern sichere Angaben zur Kultur, zur Tracht, zu den Schmuckgegenständen, den einfacheren Denkmälern des spätgotischen Kunstgewerbes der unteren Volksschichten. Sie bleiben freilich hinsichtlich der Technik und des künstlerischen Wertes weit hinter dem Schmuck des reichen Bürgertums zurück, können aber doch nicht als Volkskunst im heutigen Sinne betrachtet werden, da ihr künstlerischer Geschmack und ihre künstlerische Absicht, sogar die Motive mit der Auffassung der »grossen Kunst« übereinstimmen und somit aus dieser schöpfen. Die Kultur des Mittelalters zerfällt also auch in ihrer späten Phase nicht völlig in Klassenkulturen. Selbst ihre bescheidensten Denkmäler bewahren ihren universalen Geist.

VERZEICHNISS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. – *Die Kirche von Chut a–b, von Nordosten,* c) *von Westen aus,* d) *das Kirchenschiff und die Grundmauern des ersten Chors.*
Abb. 2. – *Lageplan der Kirchenruine der mittelalterlichen Siedlung in der Gemarkung von Nagytétény.*
Abb. 3. – *Ring aus dem Grabe II. (Nat. Gr.).*
Abb. 4. – *Sargbeschlag aus dem Grabe XXVIII.*
Abb. 5. – *Rekonstruktion des Kopfschmuckes aus dem Grabe XXXIII.*
Abb. 6. – *Kopfschmuckschnalle aus dem Grabe XXXIV.*
Abb. 7. – *Kopfschmuckbeschläge aus dem Grabe XXXV.*
Abb. 8. – *Aus Silbergarn gewebter Stoff aus dem Grabe XXXIX. und sein Muster*
Abb. 9. – *Kopfschmucküberrest aus dem Grabe XLIII.*
Abb. 10. – *Kopfschmucküberrest aus dem Grabe XLV.*
Abb. 11. – *Kopfschmucküberrest aus dem Grabe 3, und die Zeichnung des Kopfschmuckes.*
Abb. 12. – *Bauschichten über dem nördlichen Gräberfeld.*
Abb. 13. – *Die Gräber 29, 30, 31, 35, 36, 38, 39, 40, 41.*
Abb. 14. – *Die Gräber 33, 34, 38, 40.*
Abb. 15. – *Die Gräber 33, 38, 39, 40.*
Abb. 16. – *Die Gräber 38 und 39.*
Abb. 17. – *Die Gräber 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64.*
Abb. 18. – *Die Gräber 95, 96, 97, 98, 99, 100 und ihre Umgebung.*
Abb. 19. – *Kopfschmucküberrest aus dem Grabe 116 und die Zeichnung des Geflechts.*
Abb. 20. – *Zeichnung der mit goldenem Faden gewirkten Handarbeit aus dem Grabe 149.*
Abb. 21. – *Sargbeschlag und Schloss aus dem Grabe 150.*
Abb. 22. – *Rekonstruktion des Sargbeschlags aus dem Grabe 150.*
Abb. 23. – *Gürtelschnalle aus dem Grabe XXXVI.*
Abb. 24. – *Knöcherne Verzierungen der Gürtel aus den Gräbern 107, 116, 9 und Messingknöpfe aus dem Grabe 107.*
Abb. 25. – *Ledergürtel mit Beschlägen aus den Gräbern XLI und LI.*
Abb. 26. – *Gürtel mit Beschlägen und Endstück aus dem Grabe LI.*
Abb. 27. – *Gürtelbeschlag aus dem Grabe L.*

Abb. 28. — *Gürtelbeschläge aus dem Grabe XLIV.*
Abb. 29. — *Kopfschmuckbeschläge aus den Gräbern XXXII und 122. Endstück eines mit Beschlägen verzierten Gürtels aus dem Grabe XXXVI.*
Abb. 30. — *Kopfschmuckrosetten aus den Gräbern 38 und 62.*
Abb. 31. — *Kopfschmuckrekonstruktion und Beschläge aus dem Grabe 39. Knöpfe aus dem Grabe 11.*
Abb. 32. — *Silberner Beschlag aus den Ausgrabungen bei Oppeln. Erste Hälfte des XIV. Jahrhunderts.*
Abb. 33. — *Kopfschmucküberrest aus dem Grabe XXXVII und Zeichnung des Kopfschmuckes.*
Abb. 34. — *Kopfschmucküberrest aus dem Grabe XXXVI und Zeichnung des Kopfschmuckes.*
Abb. 35. — *Karte des Grabfeldes von Chut.*
Neben den rotnumerierten Gräbern kamen Münzfunde zum Vorschein.
Die Fundorte sind mit rotem Strich bezeichnet.
Massengräber und später zerstörte Gebeine sind mit Strichlinie umgeben.

SÁNDOR GARÁDY

BERICHT ÜBER DIE MITTELALTERLICHEN AUSGRABUNGEN AUF DEM GEBIET DER HAUPTSTADT BUDAPEST. (1931—1941)

I. DIE ÜBERRESTE KIRCHLICHEN URSPRUNGS.

1. *Die Dorfkirche der mittelalterlichen Gemeinde Nyék.* Die Überreste dieser Kirche wurden in den Jahren 1931—1932 ausgegraben. Hierüber ist schon eine kurze Anzeige im Archeol. Értesítő, Band XLVIII. 1934 erschienen. Die Kirche besteht aus einem schon unter den Árpádenkönigen ausgebauten Teil und aus einer Erweiterung vom Ende des XV. oder vom Anfang des XVI. Jahrhunderts.

Dieses Gelände hat schon vor Erbauung der Kirche als Grabstätte gedient.

2. *Die St. Lorenz-Kirche und das Kloster des Paulinerordens* in der Umgegend von Buda liegt nordwestlich von der Stadt, an der rechten Seite der Hauptverkehrsstrasse Budapest—Budakeszi.

Sie wurden um die Jahre 1300—1304 gegründet. Am Ende des XV., oder Anfang des XVI. Jahrhunderts wurde die Kirche erneuert und erweitert. Nach Bonfini sollen hier 300—500 Mönche ihren Aufenthalt gehabt haben. Die Pauliner sind eigentlich die einzigen Mönche, deren Orden in Ungarn gestiftet wurde.

Ihr Hauptsitz war gerade dieses Kloster, wo auch der Ordensgeneral wohnte. Es muss ein mächtiges Gebäude gewesen sein, von ungarischen Bauleuten, die zugleich Ordensbrüder waren, mit Kunst und Prunk ausgestattet. Die Überreste sind aber nach der Rückeroberung von Ofen durch die nach der Türkenzeit neu angesiedelte Bevölkerung zerstört und verwüstet worden, so dass eigentlich der genaue Standort der Kirche in Vergessenheit geraten war.

Ministerialrat Garády hat nach längeren Studien im Oktober 1936 das Glück gehabt, die letzten Überreste der Kirche und des Klosters durch Grabungen wiederzufinden.

Da der Boden, wo die Kirche und das Kloster standen, Privateigentum ist, sind die weiteren Ausgrabungsarbeiten ins Stocken geraten. Es ist aber zu hoffen, dass die Verhandlungen zwischen der Haupt- und Residenzstadt Budapest und dem Eigentümer bald mit Erfolg abgeschlossen und so die Aufdeckung der Überreste weiter fortgesetzt werden können.

Das Langhaus der Kirche ist dreischiffig. Auf beiden Seiten des Langhauses befindet sich je eine Kapelle. In der südlichen, die in Verbindung mit dem Langhaus gewesen ist, fand man noch die Überreste dreier Altäre und des Fussbodens, der aus Terrakotta-Fliesen besteht und an der Oberfläche mit prächtigen reliefartigen Pflanzenornamenten verziert ist. (S. Bild 5. u. 6.)

Die nördliche Kapelle stand von der Kirche getrennt. In ihr lagen die Überreste des Hl. Paulus des Eremiten. Zu ihrer Aufbewahrung diente ein Sarg aus rotem Marmor, mit kunstvollen Verzierungen und Reliefs bedeckt. Einen Bruchteil davon zeigt Bild 8.

Laut schriftlichen Überlieferungen hat diesen marmornen Sarg am Ende des XV. Jahrhunderts Frater Dyonis, ein Paulinerbruder, gehauen.

Auch das Bild No 4. zeigt ein sehr schönes Bruchstück der Spätgotik. Es ist ein Sockelteil, daran eine Feuer speiende Fratze.

3. *St. Gerhardus-Kirche beim Rudas-Bad* (Bruckbad). Während des Umbaus des Rudas-Bades im Jahre 1937 fand man Gelegenheit zu archäologischen Forschungen und Grabungen. So kamen in dem zwischen der Elisabethbrücke und dem Rudas-Bad gelegenen Kurpark die Überreste einer kleinen Kirche zum Vorschein. Die Kirche bestand aus einem einschiffigen Langhaus und aus einem Chor mit geradlinigem Abschluss.

Das Chor und das Langhaus waren vermutlich getrennt gebaut, da zwischen beiden keine Verbindung zu finden ist, sondern das Mauerwerk sich von beiden Seiten nur stumpf angliedert. Dieser Umstand erlaubt die Annahme, dass das Chor und das Langhaus nicht gleichzeitig gebaut worden sind.

Leider haben es die Umstände nicht erlaubt, die Überreste der Kirche in allen Details und besonders in der Tiefe zu untersuchen. Auch fehlen Stücke, auf Grund deren man das Zeitalter näher bestimmen könnte.

Wir können trotzdem behaupten, dass diese kleine Kirche an der Stelle gebaut worden ist, wo Sankt Gerhardus den Märtyrertod starb.

Die Überreste der Kirche hat man wiederum zuschütten müssen, sodass diese jetzt nicht mehr sichtbar sind.

4. *Die Sankt Lazarus-Kirche in der Bugátgasse.* Die Überreste dieser Kirche sind während des Baues des Transformator-Gebäudes der hauptstädtischen Elektrizitätsanlage zum Vorschein gekommen.

Der Fund bereitete eine Überraschung, denn bisher hat man die Kirche nicht an dieser Stelle sondern mehr nördlich gesucht.

Die Kirche bestand aus einem rund 10 M breiten Langhaus, an das sich als Abschluss ein Halbsechseck ohne Chor anschloss. Die gesamte innere Länge der Kirche betrug 21·40 M.

Von der Kirche sind nur die Grundmauern übriggeblieben, westwärts auch diese nur teilweise. Mächtige Strebepfeiler schliessen sich an die starken Grundmauern an, ein Zeichen dafür, dass die Kirche gewölbt war.

Die im Umkreis der Kirche gefundenen Gewölbe- und Fensterteilungsrippen weisen auf die erste Hälfte des XIV. Jahrhunderts. (S. Bild No. 17., 2. und 3.) Vermutlich stammen diese Steine aus der Kirche. Laut urkundlicher Dokumente hat die Kirche schon im Jahre 1355 gestanden und war mit einem Krankenhaus verbunden, dessen Überreste wir bisher noch nicht gefunden haben. Letzteres wurde von den Lazariten-Rittern geleitet. Die Überreste der Kirche sind in der Bugátgasse zur ständigen Besichtigung freigelassen worden.

5. *Die St. Peter-Pfarrkirche in der Wasserstadt.* Im II. Bezirk, Csalogánygasse No. 7. fanden wir bei einem Neubau in der Fundamentgrube den Abschluss des südlichen Seitenschiffes und die südliche Seitenwand des Hauptschiffes samt Strebepfeilern einer vermutlich geräumigen dreischiffigen Kirche von etwa 16—20 M Breite.

Die Hauptteile der Kirche liegen unter den in der Nachbarschaft noch bestehenden alten Häusern. Hoffentlich werden diese auch bald abgerissen und so die Überreste der ganzen Kirche zum Vorschein gebracht werden.

Um die Kirche lag eine Grabstätte. Den Anzeichen nach bestand hier schon vor Erbauung der Kirche ein Friedhof.

Ein besonderes Interesse verdienen diese Gräber, in denen man Skelette mit Beilagen von Pferdezähnen und Knochenwerkzeugen fand. Man hat zehn solcher Gräber aufgedeckt, es müssen aber deren noch mehrere gewesen sein. Leider hat man in diesen Gräbern ausser einem Kupferhaken und einer Oese, keinen anderen das Zeitalter bestimmenden Gegenstand gefunden. Diese Grabstätte liegt über den Überresten der sich hier vorüberziehenden römischen Abzweigungsstrasse.

Es wurden hier auch 13 aus verschiedenen Zeiten stammende Mist- beziehungsweise Senkgruben gefunden, deren Inhalt die Zeitspanne von der Römerzeit an bis zum XVIII—XIX. Jahrhundert umfasst.

Erwähnenswert sind die Scherben verschiedener Tongefässe und Ofenkacheln so z. B. ein römischer Krug (S. Bild No. 23.), dann ein Topf mit kreuzförmigen Bodenzeichen vom Zeitalter der Árpádenkönige (S. Bild No. 32.), kleine Sparbüchsen, Schüssel mit Fussgestell aus der Türkenzeit usw.

Besonders hervorzuheben ist der Deckel einer kleinen Bronzedose mit figürlichem Relief (S. Bild No. 34). Wahrscheinlich stammt sie aus dem XVI. Jahrhundert. Wenigstens die daran befindlichen Tiergestalten weisen auf dieses Zeitalter hin.

6. *Ein Friedhof aus dem Zeitalter der Árpádenkönige in Óbuda* (Altofen) *neben der Bécsi-út* (Wienerstrasse). Nördlich des alten Friedhofs von Óbuda, an der linken Seite der Wienerstrasse haben wir im Jahre 1935, in der Absicht, Fehéregyháza samt dem vielgesuchten Grab Árpáds zu finden, graben lassen.

Während dieser Grabungen gerieten wir zwischen Überresten von Gebäuden römischen Ursprungs auf Gräber vom Ende des XI., Anfang des XII. Jahrhunderts. Wir fanden ziemlich zerstreut nur 12, es müssen aber mehrere gewesen sein, denn aus dem ganzen durchforschten Gelände sind überall Menschenknochen zum Vorschein gekommen. Das ist leicht zu begreifen, da dieser Boden früher Wein- und Obstgarten gewesen, dann als bulgarischer Gemüsegarten benutzt worden ist.

Das Zeitalter bestimmende Funde sind nur in einen Grab gewesen, nämlich im zehnten, wo am rechten Mittelfinger des Skeletts ein, am linken drei Ringe waren, von denen besonders zwei massgebend sind (S. Fig. ... auf Bild No. 39). Beide sind gegossene Ringe.

Der eine sieht den geflochtenen Ringen der ungarischen Landnahmezeit ähnlich. Das Flechtwerk ist aber nur durch Meisselstiche angedeutet. Es entspricht also einer späteren Zeitperiode. Der andere Ring gehört unbestreitbar der Landnahmezeit an. Seine Oberfläche ist nämlich in 11 Segmente geteilt.

Eine Eigentümlichkeit der Gräber ist, dass sie teilweise in den in römischen Mauerresten durch Entfernung der entsprechenden Mauerteile gemachten Nischen eingelassen sind, teilweise mit grösseren oder kleineren Bruchsteinen eingesäumt, vorkommen (S. Bilder No. 36, 37 und 38).

Da sich die Grabstätten im Mittelalter gewöhnlich ringsum eine Kirche befunden haben, musste hier auch eine solche gewesen sein. Auf der linken Seite haben wir keine Spur von einer Kirche gefunden. Aber auf der rechten Seite, schräg gegenüber, wo jetzt die Török Labor'sche chemische Fabrik steht, fanden wir zwei alte, aus dem XVIII. Jahrhundert stammende Gebäude, das ehemalige sogenannte Radlwirtshaus, dessen Mauern, wie wir durch Probegrabungen festgestellt haben, auf mittelalterlichem Mauerwerk ruhen. Leider hat man das ohne Störung des Fabrikbetriebs nur an einzelnen isolierten Stellen untersuchen können, es fehlt also der organische Zusammenhang der untersuchten Mauerteile.

Die Wahrscheinlichkeit besteht aber, dass *Fehéregyháza* hier zu suchen ist und dass die gefundenen mittelalterlichen Mauerreste von dieser kirchlichen Anlage stammen.

7. *In Óbuda zwei auf dem Csúcshegyer Ried gefundene Gräber aus der ungarischen Landnahmezeit.* Diese zwei Gräber wurden schon einmal[1] der Öffentlichkeit bekanntgegeben. Da aber damals von den einzelnen Funden keine Bilder erschienen sind, finden wir es für notwendig, sie wiederum kurz zu erläutern.

Die zwei Gräber sind eigentlich die ersten, die von der ungarischen Landnahmezeit auf Budapester Gebiet fast unversehrt zum Vorschein gekommen sind und ausgegraben wurden.

Man hat zwar auch schon früher solche Gräber auf der Budaer und Pester Seite gefunden, leider sind sie aber von Fachunkundigen durchgewühlt worden, und später sind nur einzelne Funde in den Besitz des

[1] S. Tanulmányok Budapest multjából Band IV.

Ungarischen Nationalmuseums, bzw. des Hauptstädtischen Museums gekommen.

Die zwei Gräber enthielten die Skelette zweier Männer. Dem einen war der Hinterkopf wahrscheinlich durch Säbelhieb abgeschlagen, ein Zeichen dafür, dass diese beiden wahrscheinlich in einem Kampf ihr Leben eingebüsst haben. Beide waren jung. Der eine (Grab 1.) zwischen 30—35, der andere (Grab No. 2.) unter 20 Jahren.

Zwei wichtige Funde wurden in einem der Gräber gemacht. Im Grab No. 1. lagen zwei Pferdeköpfe und zwei Paar Pferdefüsse, ferner ein Streitbeil (harci fokos) und ein eiserner Haken, der zum Aufhängen des Beils am Sattelknopf diente. Der Haken befand sich auf dem Stiel, etwa 13·5 cm vom eigentlichen Beil entfernt. (S. Bild No. 43.) Beide Funde sind unseres Wissens bisher die einzigen derartigen Funde in Budapest.

VERZEICHNISS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. — *Grundriss der auf dem Grundstück Hidegkúti-út 48 ausgegrabenen Kirche.*
Abb. 2. — *Die bisher ausgegrabenen Überreste der Paulinerkirche und des Paulinerklosters von Budaszentlőrinc.*
Abb. 3. — *Grundriss der Paulinerkirche und des Paulinerklosters bei Buda.*
Abb. 4. — *Gesimsstück aus der Mauer des abgerissenen Hauses, mit einem Fratzenkopf verziert.*
Abb. 5. — *Die südliche Kapelle vom Obergeschoss des Gartenhauses.*
Abb. 6. — *Der Fussboden der südlichen Kapelle.*
Abb. 7. — *Die St. Stefanskapelle und der Rundbau vom Balkon des Gartenhauses.*
Abb. 8. — *Zwei Seiten des Randbruchstücks vom roten Marmorsarg St. Pauli des Eremiten.*
Abb. 9. — *Querschnitte durch die behauenen Steine, die gelegentlich der Ausgrabungen des Paulinerklosters von Budaszentlőrinc gefunden wurden.*
Abb. 10. — *Lageplan der Ausgrabungen auf dem Gelände zwischen Elisabeth-Brücke und Rudas-Bad.*
Abb. 11. — *Teilpläne der Ausgrabungen auf dem Gelände zwischen Elisabeth-Brücke und Rudas-Bad.*
Abb. 12. — *Die Ausgrabungen im Rudas-Bad.*
Abb. 13. — *Grundriss der im Garten des Rudas-Bades ausgegrabenen Kirche.*
Abb. 14. — *Grundriss der im I. Bezirk, Bugátgasse ausgegrabenen Kirche.*
Abb. 15. — *Schnitte durch die im I. Bezirk, Bugátgasse ausgegrabene St. Lazarus-Kirche.*
Abb. 16. — *Ruinen und Konstruktionszeichnung der in der Bugátgasse ausgegrabenen St. Lazarus-Kirche.*
Abb. 17. — *Teilzeichnungen der im I. Bezirk, Bugátgasse ausgegrabenen St. Lazarus-Kirche.*
Abb. 18. — *Ein Teil der in der Bugátgasse gefundenen St. Lazarus-Kirche während der Ausgrabung.*
Abb. 19. — *Die St. Lazarus-Kirche während der Erbauung der Futtermauer in der Logodi-Gasse.*
Abb. 20. — *Bugátgasse. Südostecke des Schiffes der St. Lazarus-Kirche.*
Abb. 21. — *Die während der Erbauung des Hauses Csalogánygasse 7. gefundenen mittelalterlichen Mauerreste.*
Abb. 22. — *Querschnitte durch die während der Erbauung des Hauses Csalogánygasse 7. gefundenen mittelalterlichen Mauerreste.*
Abb. 23. — *Csalogánygasse 7. Kirche St. Petri des Märtyrers. Querschnitte behauener Steine.*
Abb. 24. — *Csalogánygasse 7. Die Mauer des Seitenchors von Osten aus.*

Abb. 25. – *Csalogánygasse 7. Nordseite der Baugrube von Süden aus.*
Abb. 26. – *Csalogánygasse 7. Stützpfeiler von Süden aus, mit Menschenknochen im Mauerwerk.*
Abb. 27. – *Csalogánygasse 7. Die ausgegrabenen Skelette von Westen aus.*
Abb. 28. – *Csalogánygasse 7. Die blossgelegten Gräber von Norden aus.*
Abb. 29. – *Csalogánygasse 7. Skelett Nr. 10.*
Abb. 30. – *Csalogánygasse 7. Skelett Nr. 2. von Süden aus.*
Abb. 31. – *Csalogánygasse 7. Ofenkachel und römischer Krug.*
Abb. 32. – *Funde vom Grundstück Csalogánygasse 7.*
Abb. 33. – *Csalogánygasse 7. Abfallgruben 5—11. – I–IV: Grau gebrannte geglättete Gefässe. V–VII: Profile von grob geschlämmten, gelblich-weiss gebrannten Gefässen.*
Abb. 34. – *Csalogánygasse 7. Tongefässe und Scherben.*
Abb. 35. – *Profile der Tonscherben vom Grundstück Csalogánygasse 7.*
Abb. 36. – *Tongefässe vom Grundstück Csalogánygasse 7.*
Abb. 37. – *Csalogánygasse 7. Deckel einer Bronzedose.*
Abb. 38. – *Glasfunde vom Grundstück Csalogánygasse 7.*
Abb. 39. – *Lageplan der Ausgrabungen in Óbuda (Altofen) an der Wienerstrasse, am Grundstück Parzellenzahl 16.882.*
Abb. 40. – *Mauer »B« mit dem Skelett Nr. 10. von Südosten aus.*
Abb. 41. – *Skelett Nr. 11. mit Mauer »C« von Osten aus.*
Abb. 42. – *Funde aus dem Friedhof an der Wienerstrasse und aus den Gräbern vom Csúcshegy.*
Abb. 43. – *Lageplan der Ausgrabungen an der Stelle zweier alter Bauten der Industrieanlage Török-Labor (früher Radl Wirtshaus).*
Abb. 44. – *Mittelalterliche Mauern vom Gelände der Industrieanlage Török-Labor.*
Abb. 45. – *Lageplan der Ausgrabungen in Óbuda (Altofen) an der Wienerstrasse.*
Abb. 46. – *Das zweite Grab aus der Landnahmezeit vom Csúcshegy.*
Abb. 47. – *Die Beilagen des zweiten Grabes aus der Landnahmezeit vom Csúcshegy.*
Abb. 48. – *Lageplan der in Óbuda-Csúcshegy, Flur Nr. VI. blossgelegten Gräber aus der Landnahmezeit.*

DEZSŐ DERCSÉNYI

LA BOTTEGA REALE DEGLI SCALPELLINI A BUDA NEL SECOLO XI

L'autore esamina quattro opere di scultura ritrovate a Buda, le quali, benchè siano rinvenute in diversi punti della città, possono attribuirsi ad una sola bottega. La prima opera è un capitello (Fig. 1.) ritrovato nella muratura della sorgente delle Terme di San Gherardo, in sito secondario; la seconda è un capitello (Fig. 2.) di un pilastro dissepolto nella Piazza Principale a Buda-Vecchia e appartenente ad una construzione medievale di maggiori proporzioni, presumibilmente alla prepositura di San Pietro. Il terzo cimelio probabilmente proveniente da Buda doveva esser stato trasportato e inserito nei ruderi (Fig. 3.) che si trovano nelle vicinanze di Szentendre, nel giardino della villa di Annamajor dell'architetto costruttore del Palazzo Reale di Buda, Luigi Hauszmann. Il quarto capitello, infine, è stato rinvenuto a Buda-Vecchia, nei dintori del secondo anfiteatro (Fig. 4.).

Tutti e quattro i cimeli sono strettamente collegati per i loro ornamenti di foglie d'acanto a forte rilievo, lavorate con trapano e martello. E' loro caratteristica, inoltre, l'applicazione delle foglie in due file, l'una dietro l'altra, mentre su due capitelli l'ornamentazione è divisa e rispettivamente terminata da foglie d'acanto che si ergono da steli avvolti a spirale.

Dapprima si è tentato di annoverare i cimeli di Buda, in corrispondenza al luogo del loro ritrovamento, a chiese medievali. Secondo Enrico Horváth il primo capitello appartenne alla chiesa ricordata nella leggenda di San Gherardo, la quale chiesa esisteva già nel 1047, e il secondo alla prepositura di San Pietro a Buda-Vecchia. La provenienza del terzo frammento non era esattamente definibile anche per l'incertezza del lugo del suo ritrovamento, mentre del quarto si supponeva l'origine provinciale romana. E' da ammettersi però che tutti e quattro i monumenti provengano dalla stessa chiesa, probabilmente da quella della prepositura di San Pietro a Buda-Vecchia.

Se esaminiamo attentamente i quattro cimeli, risulta subito evidente la loro importanza; essi rivelano, tra il materiale dei monumenti di stile romanico che si trovano in scarso numero a Buda, una tecnica sicura ed un unico stile. Gli esemplari a loro più prossimi si trovano ad Esztergom, a Székesfehérvár ed a Pécs.

Il luogo in cui fu rinvenuto il frammento di Esztergom (Fig. 5.), scoperto per il primo, è ignoto, ma i motivi e la sua lavorazione stanno vicini ai cimeli rinvenuti a Buda. Gli altri capitelli e frammenti provengono dall'antica fortezza di Esztergom, zona ricchissima di cimeli, e dove si

trovavano nel secolo XI persino due chiese (la cattedrale di Sant'Adalberto e la chiesa del protomartire Santo Stefano). Due capitelli erano applicati lungo le mura del castello; il materiale delle chiese venne adoperato per il restauro delle mura del castello probabilmente dopo il deperimento della basilica di Sant'Adalberto. Il più bell'esemplare di tutto il gruppo (Fig. 6.) è un frammento non molto deteriorato. Le sue foglie d'acanto che crescono su steli sottili coprono interamente il capitello dalla forma di calice, mentre le foglie che sbocciano da steli ritorti a spirale, simili a fodere, s'inalzano fino all'abaco ornato da rose. L'altro capitello è già più sciupato, ma il sistema ed i motivi decorativi suoi sono perfettamente conformi al primo (Fig. 7.). Presumibilmente, quali capitelli di mezzi pilastri servivano da ornamento dell'arco trionfale che divideva il coro dalla navata. La modellatura a scapello di questo frammento è molto più dura di quella del capitello di Esztergom, decorato con i medesimi ornamenti (Fig. 8.) o di quell'altro (Fig. 9.) per il quale, nel sec. XI, adoperarono una lapide sepolcrale romana. La lastra della lapide che porta l'epigrafe, forma oggi l'abaco del capitello e vi si decifrano facilmente alcune lettere dell'iscrizione di una volta (Fig. 10.). Un capitello di più piccole dimensioni (Fig. 11.) ma con i medesimi motivi, e lavorato pure a scalpello, nonche due frammenti (Figg. 12, e 13.) appartengono ancora al gruppo di Esztergom.

Anche a Székesfehérvár si trovano alcuni capitelli della basilica reale dell'epoca di Santo Stefano, i cui ornamenti sono simili a quelli dei cimeli di Buda e di Esztergom. Il lavoro a scalpello e l'ornamentazione di un capitello di dimensioni minori (Fig. 14.) sono molto vicini ai monumenti sopraricordati di Esztergom. In un capitello di grandi dimensioni l'ornamento di foglie d'acanto è più grezzo (Fig. 15.) mentre su un altro frammento (Fig. 16.) è da osservare il collocamento del tutto speciale delle fila di foglie d'acanto. In uno dei suoi angoli si vedono tuttora alcuni particolari di un' ala — forse i frammenti di una figura d'angelo o d'aquila — mentre sul lato opposto, che venne più tardi tagliato, dovevano trovarsi, una volta, foglie simili; ne è prova il ritrovamento di frammenti minori (Fig. 17.) dissepolti nel corso dei recenti scavi. Vi possono essere annoverati, infine, ancora due capitelli fortemente danneggiati (Figg. 19 e 20.), benché il loro lavoro a scalpello più grezzo lasci suppore che l'esecuzione sia avvenuta in un tempo posteriore o per opera di aiuti-scalpellini.

Simili ornamenti di foglie d'acanto si trovano anche tra gli avanzi della cattedrale di San Pietro a Pécs, appartenenti al secolo XI (Fig. 21.).

I sopraelencati munumenti scultorei di Buda, di Esztergom, di Székesfehérvár e di Pécs possono essere annoverati nel medesimo gruppo sia per il motivo ornamentale sia per lo stile ed il lavoro a scalpello. La loro principale decorazione è la foglia d'acanto, ornamento prediletto dell'architettura romana della tarda età imperiale tanto in Italia quanto in Oriente. Ma nel corso dei secoli V—VIII la ricchezza della sua forma va lentamente scomparendo e viene sostituita da capitelli di ornamento più semplice. All'epoca di Carlo Magno però essa viene inaspettatamente ripresa per volontà imperiale. Sappiamo che Carlo Magno fece portare capitelli da Roma ad Aquisgrana dove vennero non soltanto utilizzati ma copiati. Abbiamo dati simili per l'epoca di Ottone I, in merito al duomo di Magdeburgo. Ma questo effimero risveglio e l'imitazione dei monumenti antichi non poterono mutare l'indirizzo riducente dell'arte tedesca che si allontanò dalla natura.

Diversa fu invece la situazione in Italia dove, dopo la decadenza del secolo VIII, si sviluppò l'ornamentazione delle forme a foglia, promossa soprattutto dalla presenza di monumenti antichi ivi esistenti. Così, nel periodo di transizione intorno al mille, scalpellini di Como — i cosiddetti »magistri comacini« —, diffusero in tutta l'Europa il tipo di capitello più ricco, più affine ai modelli antichi.

Probabilmente per loro tramite giunse anche in Ungheria questo motivo caratteristico dell'antichità. Vicinissimi ai monumenti di Esztergom sono i motivi e la modellatura dei capitelli che si trovano a Pavia (capitelli Nr. 706, 707, 722, 723, 735 del Museo Civico provenienti dalla demolita chiesa di S. Maria del Popolo) (Fig. 21.), a Milano in S. Ambrogio (Fig. 22.), nonché quelli del capitello No. 645 del Museo Civico di Milano proveniente da S. Maria Aurora. Un capitello simile si trova anche nell'abside della chiesa di S. Fedele a Como. E' dunque incontestabile che i loro motivi e lo stesso stile furono importati nella nostra Patria dall'Italia settentrionale per tramite di scalpellini della regione di Como, i quali più tardi giunsero, attraverso la Germania, fino alle lontane terre del Nord e cioè a Lund nella Svezia. Anche nella cattedrale di questa città (Fig. 24.) troviamo ornamenti a foglie d'acanto simili a quelle dei monumenti ungheresi. Ma mentre quelli della Germania meridionale e della Svezia appartengono alla fine del secolo XI e alla prima metà del secolo XII, la costruzione delle chiese ungheresi, che possono esser tenute in considerazione, può esser datata alla prima metà del secolo XI.

La cattedrale di Sant'Adalberto ad Esztergom venne fatta edificare dal Re Santo Stefano, facendone iniziare la costruzione nel 1009. L'altra chiesa di Esztergom, quella costruita ancor prima, in memoria del protomartire Santo Stefano, se si può prestar fede ad un documento del secolo XIV, esisteva già al tempo della nascita di Santo Stefano, e dunque, alla fine del secolo IX. Se i frammenti ritrovati a Buda appartenessero alla chiesa ricordata nella leggenda di S. Gherardo, l'esecuzione delle relative opere dovrebbe esser terminata nel 1047, data del martirio di S. Gherardo. Sono oggetto di più vive discussioni la fondazione e la costruzione della prepositura di S. Pietro. Alcune cronache la attribuiscono a Santo Stefano, altre al Re Pietro (1038—1046), e si trovano persino cronache secondo le quali la sua costruzione non era stata ancora compiuta all'inizio del secolo XII. E' probabile che la costruzione fosse stata iniziata da Santo Stefano, e continuata sotto il regno dei suoi successori. Questa supposizione viene appoggiata anche dal fatto che a Buda-Vecchia, nei pressi dei ruderi romani rimasti sopra il livello del suolo, si erano stanziati i conqustatori della Patria, e persino la stessa tribù del Principe con a capo Árpád. Nel corso dei secoli XII—XIII era sorta tutta una serie di leggende intorno ai ruderi di origine romana; la leggendaria Sicambria ideata dai francesi, venne qui localizzata, non soltanto dagli ungheresi, ma da tutta l'Europa. Tale circostanza, ad ogni modo, lascia supporre che Santo Stefano, le cui costruzioni furono fissate in territori già abitati da romani, fece erigere una chiesa anche a Buda-Vecchia. Per la basilica dell'incoronazione a Székesfehérvár parlano dati scritti per comprovare la sua erezione tra il 1004 e il 1038. A Pécs, infine, la fondazione dell'episcopato e l'inizio della costruzione della cattedrale cadono all'epoca di Santo Stefano, ma la chiesa fu compiuta durante il regno di Pietro.

Il gruppo sopramenzionato di capitelli di colonna e di pilastro, nonché di frammenti di architrave serviva, dunque, alla decorazione di chiese erette nella prima metà del secolo XI. E' però un fattore più importante che tutte e quattro le chiese vennero fondate dal re che ne assunse — a differenza delle altre chiese monastiche o episcopali — anche la cura della costruzione. In base a questa considerazione è da supporre che siamo di fronte all'attività di una bottega reale di architettura e di scultura, caratterizzata da determinati ornamenti e dall'uso dello scalpello riconoscibili sui resti di tutte e quattro le chiese.

La cattedrale di Sant'Adalberto ad Esztergom fu forse la prima opera di questa bottega che di qui passò a Székesfehérvár, a Buda-Vecchia e infine a Pécs. La magnifica lavorazione del primo capitello di Esztergom può essere attribuita a scalpellini immigrati da Pavia o da Como, presso i quali più tardi parteciparono ai lavori anche aiuti ungheresi.

Questa supposizione è largamente appoggiata dagli stretti rapporti esistenti in quel periodo tra Pavia e l'Ungheria. Già all'inizio del secolo IX, epoca delle cosiddette scorrerie, gli ungheresi quali alleati di Lodovico Berengario, scesero nell'Italia settentrionale occupando più volte e tenendo anche sotto il loro dominio Pavia che per grandezza, ma anche per i privilegi ecclesiastici, gareggiava con Roma. Gli scalpellini italiani devono esser capitati in Ungheria o come prigionieri di guerra catturati nel corso delle campagne, oppure dopo la conversione al cristianesimo, mercè gli antichi rapporti del paese con Pavia.

E' interessante osservare che un cronista fa menzione dell'arrivo in Ungheria di scalpellini stranieri proprio a proposito della costruzione della prepositura di Buda-Vecchia. La cosiddetta Cronaca Illustrata (compilata intorno al 1370) ne attribuisce la costruzione a Santo Stefano ricordando che il Re santo fece venire scalpellini dalla Grecia. Questo passo della Cronaca, benché ci avesse rimandato dopo tre secoli la memoria degli scalpellini chiamati in Ungheria non poteva riferirsi a Bisanzio seplicemente per il fatto che il cristianesimo ungherese si affiancò a Roma e non all'ortodossia bizantina, e non poteva riferirsi forse neppure alla Magna Grecia, cioè all'Italia meridionale come alcuni pensavano. E' molto più probabile che nelle parole della Cronaca vive il ricordo dello stile bizantineggiante del territorio dell'Italia settentrionale, salvo che non significhino soltanto la presenza di scalpellini stranieri alla costruzione delle prime chiese.

Anche altre circostanze promossero l'apparizione e la diffusione in Ungheria del capitello con foglie d'acanto, ornamento preferito della tarda età romana. Santo Stefano, tanto nel campo politico quanto in quello spirituale, fu seguace dell'idea di Roma, rappresentata dal Papa Silvestro II e dall'Imperatore Ottone III. Roma in quest'epoca viveva nell'anima dei popoli neofiti, tra i quali erano anche gli ungheresi, non tanto come città terrena ma piuttosto quale simbolo della pace, della giustizia e dell'ordine giuridico L'idea di Roma divenne uno degli elementi più importanti della fondazione dello Stato di Santo Stefano. Le sue *Ammonizioni* dirette a suo figlio, annunziano che Roma doveva soltanto risvegliarsi in Ungheria e che il cristianesimo non doveva che riedificarla nei luoghi sacri dove essa era già fiorita alcuni secoli addietro. Non può essere mero caso che la maggior parte delle costruzioni ecclesiastiche santostefaniane venne creata sui luoghi dei centri cristiani della Pannonia romana e nemmeno può essere un puro caso che nelle chiese costruitevi acquistò parte principale l'ornamentazione più caratteristica dell' arte antica : il capitello a foglie d'acanto. Il fatto che tra il materiale dei monumenti antichi della Pannonia manca assolutamente il tipo di capitello di stile e motivi simili, dimostra con ancora maggiore eloquenza il cosciente rinnovamento dell'antico.

Ma l'attività della bottega reale soprarricordata non si limitò soltanto alla scultura di capitelli con foglie d'acanto. Un altro capitello con figure di animali (Fig. 25.) dimostra che la bottega in parola introdusse in Ungheria anche l'ornamentazione con figure d'animali, altro motivo prediletto dell'arte scultorea comasca. Sul capitello summenzionato, infatti, sopra la fila inferiore delle foglie d'acanto, lo scalpellino scolpì due animali dalle teste gemelle.

Un gruppo omogeneo dei monumenti della Buda dell'epoca romanica, di numero piuttosto esiguo finora, ci ha dunque condotto sulle tracce di una bottega reale di scalpellini. Essa collaborò presso le grandi costruzioni reali ed introdusse in Ungheria i motivi e lo stile degli scalpellini di Como.

INDICE DELLE ILLUSTRAZIONI.

Fig. 1. – *Capitello di pilastro, Budapest, Bastione dei Pescatori, Lapidario.*
Fig. 2. – *Frammento di un capitello di pilastro, Budapest, Bastione dei Pescatori, Lapidario.*
Fig. 3. – *Capitello di pilastro, Szentendre (Fattoria „Annamajor").*
Fig. 4. – *Capitello di colonna, Budapest, Museo di Aquincum.*
Fig. 5. – *Frammento di capitello di pilastro, (?) Esztergom Lapidario.*
Fig. 6. – *Capitello di pilastro, Esztergom, Lapidario.*
Fig. 7. – *Frammento di un capitello di pilastro, Esztergom, Lapidario.*
Fig. 8. – *Capitello di pilastro, Esztergom, Lapidario.*
Fig. 9. – *Capitello di pilastro, Esztergom, Lapidario.*
Fig. 10. – *Capitello di pilastro fatto da una pietra sepolcrale romana, Esztergom, Lapidario.*
Fig. 11. – *Capitello di colonna, Esztergom, Lapidario.*
Fig. 12. – *Frammento di un capitello di pilastro, Esztergom, Lapidario.*
Fig. 13. – *Frammento di un capitello di pilastro ingrandito, Esztergom, Lapidario*
Fig. 14. – *Capitello di colonna, Székesfehérvár, Lapidario.*
Fig. 15. – *Capitello di pilastro, Székesfehérvár, Lapidario.*
Fig. 16. – *Capitello di pilastro, Székesfehérvár, Lapidario.*
Fig. 17. – *Frammenti di decorazioni a foglie, Székesfehérvár, Lapidario.*
Fig. 18. – *Capitello di pilastro, Székesfehérvár, Lapidario.*
Fig. 19. – *Capitello di colonna, Székesfehérvár, Lapidario.*
Fig. 20. – *Capitello di colonna, Székesfehérvár, Lapidario.*
Fig. 21. – *Frammento di cornicione, Pécs, Lapidario della Cattedrale.*
Fig. 22. – *Capitello di colonna dalla chiesa di S. Maria del Popolo, Pavia, Museo Civico.*
Fig. 23. – *Capitello di colonna, Milano, S. Ambrogio.*
Fig. 24. – *Capitello di colonna, Lund, Cattedrale.*
Fig. 25. – *Capitello di colonna, Esztergom, Lapidario.*

LÁSZLÓ GERŐ

DIE ST. NIKOLAIKIRCHE IN DER BURG.

Auf dem Schlossberg von Ofen stand einst das Kloster und die Kirche des Dominikanerordens nach dem Hl. Michael benannt, von denen heute nur noch einige Überreste sichtbar sind. (S. die Lichtbilder und Lagepläne im Text.) Am besten ist der Turm und der Chor erhalten geblieben.

Die Klosterkirche wurde vermutlich um 1250 erbaut, als nach dem Mongolensturm unter König Béla IV. auf dem Schlossberg von Ofen die Stadt im Schutz der königlichen Burg entstand. Der erste Prior, Pater Paul aus Bologna, war ein Ungar.

Im Spätmittelalter stand hier die Universität des Königs Matthias, die von entscheidender Einwirkung auf das Ofner und auf das gesamte ungarische Geistesleben war. Die im Fussboden des Chors gefundenen prunkvollen und wohlerhaltenen Grabsteine (jetzt in der Steinsammlung der Fischerbastei) zeugen von dem hohen Entwicklungsgrad der Bildhauerwerkstatt der Dominikaner. Neben dieser war auch eine Illuminatorenschule tätig, deren hervorragendes Mitglied, Péter Váci, das Werk »Summa theologia« von Thomas v. Aquin, das zur Zeit in der Bibliothek der Hauptkathedrale zu Gran aufbewahrt wird, ausgeschmückt hat.

Die Dominikanerschule in der Burg umfasste sämtliche Kunstzweige und stellte ein kennzeichnendes mittelalterliches Gemisch von meditativen mönchischen Kunstbestrebungen, speziellen Ordenstraditionen und Baulogensystemen, sowie von Zunftorganisationen dar.

Während der Türkenherrschaft (1541—1686) wurde die Kirche als Stall benutzt.

Nach der Rückeroberung von Ofen erbauten die Jesuiten ihr neues Kollegium aus den Steinen der Kirche. An der Stelle des Klosters wird ein Lebensmittelmagazin errichtet, das später zu einer Schule umgebaut wird.

Nach der Verlegung der Mädchenschule konnte hier eine seit langem geplante Forschungsarbeit beginnen. Nach der Beseitigung des Turnsaals wurde die Nordmauer der einstigen Kirche in ihrer vollständigen Ausdehnung und Höhe blossgelegt, darin zwei romanische Fenster, die von Rundbögen abgeschlossen waren.

Der untere Teil der Mauer weist starke Beschädigungen auf. Um so interessanter sind in dem aus gemischten kleinen Steinen hergestellten Mauerkörper die aus grossen Bruchsteinen bestehenden Fensteröffnungen. Die bearbeitete Stirnfläche und die Grenzlinie der roh behauenen Teile der in situ erhaltenen Leibungssteine ermöglichte die Feststellung der ursprünglichen Abschrägung, die bei der Wiederherstellung berücksichtigt wurde. Das obere, hervorstehende Profil des sich oberhalb der Fensteröffnungen hinziehenden Frieses wurde roh abgeschlagen.

Da sich jenseits der Kirchenmauer Büroräume befinden, vermauerten wir die Fenster

nach ihrer Blosslegung von neuem auf die Weise, dass das Gemäuer und die sich dahinter erweiternde Leibung sichtbar geblieben sind. Die aus der Barockzeit stammenden Öffnungen vermauerten wir mit neuzeitlichen Ziegeln, und mit solchen ersetzten wir auch die fehlenden Fenstersteine, so dass die restaurierten Teile leicht erkenntlich sind. Die beschädigten und zerfallenen Steine ersetzten wir teilweise aus frostbeständigem Süsswasserkalkstein (Travertin).

Eine andere interessante Entdeckung der bisherigen Forschungsarbeiten ist die in der Kirchenmauer sichtbare Bogenreihe, die wir auf Grund ihrer Lage und eines nach unten in einen Zwickel zusammenlaufenden Rippenprofils, das auf dem einen Stein beobachtet wurde, für den Kreuzgang des ehemaligen Klosters halten. Hierauf weist auch der Umstand hin, dass die Steine der Bogenreihe nur 15 cm ins Mauerwerk eingelassen wurden und deshalb an mehreren Stellen fehlen.

Die nach der Beseitigung der umgebenden Gebäudeteile freigelegten Turmmauern sind in sehr schlechtem Zustand erhalten. Zu einer nicht näher zu bestimmenden Zeit wurden sie von innen und aussen vom Feuer zerstört. Die fehlenden Stellen wurden aus Ziegeln ersetzt, teilweise als eine Ausgleichsmauer aus hochkantgestellten Ziegeln, teilweise in einer Dicke von mehreren Ziegeln, von denen die meisten aus der Zeit Maria Theresias stammen und das Zeichen M. T. 1747 tragen.

Auf Grund der heutigen Daten können wir drei Bauperioden unterscheiden. Die erste ist in die Zeit zwischen 1248—54 anzusetzen. Damals wurde das Kloster und das Hauptschiff der Kirche (quer schraffierte Teile) erbaut, das wohl eine flache Überdachung mit hölzernen Tragbalken besass; hierauf deutet wenigstens die Stärke der Mauern und das Fehlen der Stützpfeiler in den Seitenschiffen.

Diesem Kern wurde wohl gegen Ende des XIV. Jhs der lange Mönchschor angebaut, dessen nach Osten liegender fünfseitiger Abschluss von Bündelpfeilern und dazwischen von prunkvollen Sedilien verziert wurde. An der Aussenseite waren Stützpfeiler angebracht. Unserer Ansicht nach gehören auch die unteren Turmgeschosse dieser zweiten Bauperiode (eng schraffierte Teile) an.

Der oberhalb des stark hervorspringenden Gürtelgesimses sichtbare kannelierte Stabfries auf dem Turm weist schon auf eine spätere Zeit als die zweite Periode (Ende des XIV. Jhs.) hin. Das stärkere Hervortreten der einzelnen Friese verrät die Spätgotik, der in der Leibung der Tür des Eckturmes sichtbare »Kima«-Fries weist auf die Nähe der Renaissance hin. Die oberen Turmgeschosse sind also in die dritte Bauperiode (weit schraffierte Teile), ins letzte Viertel des XV. Jhs anzusetzen. Wahrscheinlich stammt auch der Lettner aus derselben Zeit, dessen Spuren gelegentlich der Restaurationsarbeiten im J. 1916 entdeckt wurden. Die punktierten Teile stammen aus der Zeit nach 1686.

Im unteren Turmgeschoss wurde 1930 eine Kopie des Matthiasdenkmals vom Torhaus der Ortenburg zu Bautzen untergebracht. Die Arbeiten werden nächstes Jahr mit Restauerierung des Turmes fortgesetzt werden.

VERZEICHNISS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. – *Die Umgebung der vom Hl. Nikolaus benannten Klosterkirche der Dominikaner um 1686, nach der Karte eines Unbekannten aus dem Nachlass von Rabatta.*

Abb. 2. – *Grundriss der Kirche und der umliegenden Gebäude. Die quer schraffierten Teile gehören der ersten (1248—1254), die eng schraffierten der zweiten (1380—1400), die weit schraffierten der dritten (1470—1500) Bauperiode an. Die punktierten Gebäudeteile stammen aus der Zeit nach 1686.*

Abb. 3. – *Die Überreste der Kirche von Norden aus.*
Abb. 4. – *Die Überreste der Kirche von Westen (Ince pápa-tér) aus.*
Abb. 5. – *Die Überreste der Kirche von Osten (Donau) aus.*
Abb. 6. – *Die Überreste der Kirche. Am Turm sind die Spuren der ursprünglichen Wendeltreppe und der drei verschiedenen Dachstühle aus der Barockzeit deutlich wahrzunehmen. Die waerechte Schraffierung deutet die Ergänzungen aus Ziegelmauern an. Die im Aufsatz erwähnten, eingeritzten Namen stammen aus der Leibung der obersten Öffnung, die in die Wendeltreppe eingebaut war.*
Abb. 7. – *Die Überreste des Kirchturmes. Die eng schraffierten Teile gehören der zweiten (1380—1400), die weit schraffierten der dritten (1470—1500) Bauperiode an. Die punktierten Teile stammen aus der Zeit nach 1686.*
Abb. 8. – *Die Nordmauer der romanischen Kirche mit den erhaltenen zwei Fenstern.*
Abb. 9. *und* 9/a. – *Das den Bastionen näherliegende Fenster während der Herstellungsarbeiten.*
Abb. 10. – *Wiederhergestelltes romanisches Kirchenfenster mit der Baunaht zwischen Turm und Kirchenmauer.*
Abb. 11. – *Das Gesims der Kirchenmauer während der Abbauarbeiten. (Unten sind die Bögen der beiden Fenster sichtbar.)*
Abb. 12. – *Die Spuren des Kreuzgangs in der romanischen Kirchenmauer.*
Abb. 13. – *Ostseite des Turmes. Die Wendeltreppe und ihr Türrahmen, das Gürtelgesims, ferner das gotische Fenster, welches später von einem viereckigen Fenster durchbrochen wurde, sind deutlich zu beobachten. Das untere Spitzbogenfenster und die beschädigten Turmmauern wurden in der Barockzeit mit Ziegelmauern ergänzt. Auf den ursprünglichen Steinen sind die Spuren von Gewehrkugeln deutlich zu sehen.*

OTTÓ B. KELÉNYI

HANDWERKER UND KAUFLEUTE IN OFEN UND PEST IM MITTELALTER.

Wir verfügen über keine Quelle, die uns über die Bräuche, das innere Leben und die Produktion der in Zünften vereinigten Handwerker von Ofen und Pest einen Aufschluss geben könnte. Das Ofner Stadtrecht, diese ansehnliche Sammlung des städtischen Gebrauchsrechts, erwähnt zwar zahlreiche Gewerbe, begnügt sich jedoch in den meisten Fällen mit ihrer Aufzählung. Vorliegende Studie fasst die Angaben zusammen, die in Verbindung mit der Sammlung der mittelalterlichen, auf die Hauptstadt bezüglichen Quellen neuerdings entdeckt wurden und sich auf die Handwerker und Kaufleute von Ofen und Pest beziehen. Diese Angaben aus dem XIV—XVI. Jh. enthalten zumeist nur mittelbare Daten über den Stand des Gewerbes und Handels ; sie stehen fast ausnahmslos mit dem Kauf und Verkauf der städtischen Grundstücke oder mit Prozessen in Zusammenhang. Sie weisen aber doch auch auf die hohe Zahl der Ofner und Pester Handwerker hin, bieten eine Grundlage zur Beurteilung ihrer Vermögensverhältnisse und geben uns manchmal auch Aufklärungen bezüglich der Rechtsverhältnisse, der Verfahren in Erb- und Verkaufsangelegenheiten in Verbindung mit Immobilien. Das innere Leben der Zünfte berühren jedoch diese Dokumente nicht. Hierüber würden die Zunftbücher berichten, von diesen kennen wir aber keines, und nur eine geringe Hoffnung besteht, dass die weiteren Forschungen in dieser Beziehung von Erfolg wären.

Neben Handwerkern waren in Ofen und Pest auch zahlreiche Kaufleute tätig. Zum Teil verkauften sie die Handwerksprodukte, und sie vermittelten auch den Warenverkehr zwischen anderen Städten und Ländern. Die mitgeteilten Angaben beleuchten grösstenteils die in den ersten Jahrzehnten des XVI. Jhs herrschenden Rechtsverhältnisse und weisen darauf hin, dass die Sicherheit der Personen und des Vermögens, dieser Grundpfeiler des Handels, in diesem Zeitalter des politischen und sozialen Zerfalls stark geschmälert wurde.

JÁNOS SZILÁGYI

DIE FORSCHUNGEN UND NEUERWERBUNGEN DES MUSEUMS VON *AQUINCUM* IN DEN JAHREN 1936—1942.

Die Kulturabteilung der ungarischen Hauptstadt hat mit grossem Verständnis ermöglicht, dass auch in den letzten schweren Jahren, trotz der sich anhäufenden Sorgen, der Aquincumer Sektion des Hauptstädtischen Museums mit materieller Hilfe entgegengekommen und dadurch die Vergangenheit der Stadt Budapest durch Fortsetzung der Forschungen und Ausgrabungen gefördert und geklärt wurde. Die Ausgrabungen, welche unter der zentralen Leitung des Herrn *Ludwig Nagy* und unter der unmittelbaren Führung des Verfassers dieser Zeilen geleitet wurden, brachten neben reichen kulturhistorischen Erfolgen hauptsächlich zur Topographie von Aquincum, dem altertümlichen Vorfahren des Ofner Stadtteiles, neue Daten.

Die Ausgrabungen der Jahre 1935 und 1936 an der nördlichen Seite des Blocksberges (Tabán) haben die Höhlenwohnungen, Abfallgruben und die Backöfen der hiesigen Urbewohner des römischen Zeitalters (illyrisch-keltische Eravisker) zum Vorschein gebracht. Der südliche Teil des Berges hatte schon in der Vergangenheit zahlreiche vor- und römerzeitliche Funde geliefert. Deshalb liessen wir an dem oberen Abhang des Berges Probegräben ziehen. Dort wurden keltische Tongefässe (graue, rotgestreifte, mit hineingeglätteten Verzierungen, auch graphitierte), Bruchteile von Fibeln, Herdspuren und mit Tonmörtel beworfene Rutengeflechte gefunden, die das Vorhandensein einer Siedlung bewiesen. Es ist auffallend, dass anlässlich dieser Ausgrabungen früheisenzeitliche Tongeschirrscherben kaum zum Vorschein kamen. Die hiesigen Kleinfunde zeigten überwiegend ein späteisenzeitliches Gepräge.

Wir waren in der Lage, urgeschichtliche Ausgrabungen bei den Brunnenbohr- und Rohrlegungsarbeiten der Hauptstädtischen Wasserwerke in Békásmegyer und auf der Szentendreer Insel durchzuführen. Mitunter fanden wir während der städtischen Arbeiten auch Spuren einer frühmittelalterlichen Siedlung. Diese Donauinsel hatte jedoch vor allem unter den Illyrern der Früheisenzeit ihre grösste Blüte. Es kann vielleicht ein Zufall sein, dass die Wohnsiedlung zu dem mächtigen früheisenzeitlichen Friedhof (bei dem Wasserleitungspunkt 2840, gegenüber Szentendre, neben dem II. Zwillingskanal), dessen mehrere Hundert ausmachende Gräber (mit Tonurnen) teilweise von (vier oder zwei und ein halb Meter Durchmesser) Steinreihen im Kreise umschlossen waren, nicht gefunden wurde (Abb. 1.).

Am südlichen Ende der Szentendreer Insel sind auch römische Besetzungsspuren feststellbar. Wir haben da einen kleinen runden Turm ausgegraben, zu dem man im

Mittelalter, in höherem Niveau, zwei Wachtzellen gebaut hatte. Der älteste römische Friedhof ist unter den Häusern Nr. 82, 84 Bécsi-út aufgefunden worden. Die Skelette und Brandgräber lagen neben- und übereinander, dieser Grabplatz war also noch am Anfang der römischen Herrschaft im Gebrauch, als sich die eigenartige Leichenbestattung der Urbewohner gegen die neue Begrabungssitte der Eroberer in Urnen noch behauptet hat. Aus dem Fundmaterial der armseligen Gräber kann man nur einen Grabstein hervorheben, dessen Inschrift lautet: *D(is) M(anibus)|Heuodus an (num I) m(ensem I)|Felix p(ater)|posuit.*

In diesen Jahren war die grosszügigste Arbeit des Hauptstädtischen Museums das Ausgraben (bei der Nagyszombatgasse) des Amphitheaters (sogenanntes II. *Amphitheatrum*), des Militärlagers und der Aquincumer *Canabae*. Diese Arbeit war am Ende des Jahres 1940 beendet. Im Laufe des Jahres 1936 wurde ein kurzer Teil der äusseren Rundmauer blossgelegt. Die zweite bedeutende Ausgrabung in diesem Jahre war ausser dem Ausgraben des aus der Frührömerzeit stammenden Friedhofes an der Wienerstrasse (Bécsi-út, in Altofen), die an der Ecke der Szél- und Szellőgasse durchgeführte systematische Forschungsarbeit. Hier, an beiden Seiten einer römischen Strasse, konnten wir Häuser feststellen, welche (Kanäle aus Ziegeln gebaut, die Wände bemalt, sowie mit Stucken verziert) auf dem Gebiet der Militärkolonie standen *(Canabae)*. Aus den kleineren Funden können fussförmige Lampen, ärztliche Instrumente und Bruchteile einer Tonmaske, sowie eine grössere Menge von (in Gallien und Germanien erzeugtem) Terra Sigillata-Tongeschirr unser Interesse und unsere Aufmerksamkeit erwecken. Wichtig ist die Richtung der Strasse, welche sich (4 M breit und mit grossen Kalksteinplatten belegt) in nordwestlich-südöstlicher Richtung hinzieht. Die Richtung der Strasse fällt mit der von Herrn *Sándor Garády* auf 4 Stellen zwischen dem Aranyhegy und Csúcshegy festgestellten Strassenlinie zusammen. Der von *Brigetio* führende römische Weg mündete also in diese Strasse ein.

Unser Museum beobachtete mit grosser Aufmerksamkeit den Häuseraufbau- und Abbau-, sowie die kommunalen öffentlichen Arbeiten auf dem hauptstädtischen Gebiet. Wenn auch nicht immer die Gelegenheit geboten war, grössere und planmässige Ausgrabungen durchzuführen, sind wir doch durch dieselben zu kleineren topographischen Beobachtungen gekommen, welche wir aufgezeichnet und auf Karten festgelegt haben. Vor den Wohnhäusern der Vihargasse (Nummer 11—13) zog man zwecks Rohrlegung im Jahre 1936 einen 120 cm tiefen und 50 cm breiten Graben quer durch die Strasse, bei welcher Arbeit viele Dachziegel zum Vorschein kamen. Der eine Graben hat einen Steinhaufen durchschnitten, welcher auf eine Wand eines ärmeren römischen Hauses deutete. Die Militärkolonie *(Canabae)* zog sich also gegen Westen bis zur östlichen Häuserreihe der Vihargasse.

Im Jahre 1937 nahm unser Museum an den örtlichen urgeschichtlichen Forschungen teil. An der Kreuzung der Fogaraser- und Cinkotaergasse fand man unter einem abgetragenen Hügel (in der Nähe des Rákosbaches) eine ganze Reihe nebeneinander befindlicher, aus der Früheisenzeit herstammender, aus Ton verfertigter Speichergeschirre. Die Aufgaben der urgeschichtlichen Forschungen übernahm später das Hauptstädtische Arch. Institut. Die Einschränkung unserer Aufgaben war uns willkommen; zu dieser Zeit begannen der neue Strassenbau in Altofen (verbunden mit dem Abreissen der im Wege stehenden Häuser) und andere hauptstädtische Arbeiten. Diese zu kontrollieren, sowie die schnell, auf den wieder sofort zu bebauenden Gebieten durchgeführten Ausgrabungen nahmen unsere ganze Arbeitskraft in Anspruch. Neben dem Rundtheater (sog. I. *Amphitheatrum*) des bürgerlichen Stadtteiles förderten wir die Überreste eines längeren Teiles der Stadtmauer samt 3 einspringenden viereckigen Türmen zu Tage. Auch bei dem II. *Amphitheatrum* konnten wir zu dieser Zeit die Ent-

hüllungsarbeiten mit geringer Kraft fortsetzen, und dabei ist es uns gelungen, einen 25 m langen Teil der äusseren Rundmauer auszugraben. In Anbetracht des Eucharistischen Weltkongresses begann man eifrig an der Árpádfejedelem-Strasse zu arbeiten. Dabei mussten auch wir auf den Neustifter- und Altofner Donaukai unsere Aufmerksamkeit lenken. Es kamen bei diesen Arbeiten mit römischen Inschriften versehene Steindenkmäler zum Vorschein, die erfreulicherweise lehrreich sind. An der Ecke der Tél- und Rupp Imregasse stiess man auf einen Soldatengrabstein (Ende des I. Jahrhunderts n. Chr., Studien aus der Vergangenheit d. St. Budapest, VIII., 1941.) Der Soldat war ein Bataver und diente in einer Hilfstruppe. Dortselbst wurde auch ein aus der Spätkaiserzeit stammendes Grab gefunden; an dem ehemaligen Altofnerkai kam eine in dem J. 19 n. Chr. errichtete Bautafel, welche die Namen des Kaisers *Tiberius* und seines Sohnes *Drusus*, sowie jenen des *Caius Calpurnius (Aviola?)*, eines höheren Offiziers, wie auch die Benennung der die Befestigungsarbeiten durchführenden *Ala* (eingeborene Reitertruppe) aufzählt, zum Vorschein (Abb. 2-3, Laureae Aquincenses... I.) Dies ist auf dem jetzigen ungarischen Gebiet das älteste, mit Inschrift versehene Steindenkmal. Aus der Hausmauer der Lajosgasse Nr. 179 wurde der Grabstein eines Soldaten (Studien... VIII., 1941.), der in der Aquincumer Hauslegion *(Legio II adiutrix)* gedient hatte und ein Steinprisma (mit Attisbildnis verziert) — wahrscheinlich hat es an der Ecke einer Grabstätte *(Aedicula)* gestanden (Abb. 4) — gerettet. Vor dem Hause des Altofnerkai Nr. 15 wurde unter dem heutigen Bürgersteig, in einer Tiefe von 3 Metern, aber noch in vermischter Erdschicht, ein Bruchteil eines Grabsteines gefunden, welcher einen Opferaltar mit einer Pferdegestalt darstellt; ausserdem kam noch daselbst ein gewundenes Säulenstück, als auch ein Akroterionbruchteil zum Vorschein. Im Hofe des Hauses in der Zsigmondgasse Nr. 74 konnten wir unter den Steinplatten den Grabstein eines einheimischen Veteranen *P(ublius) Aeli(us) Valer(ianus)*, aus dem Infanterieregiment »*Cohors Numidarum*« genannt, finden (Studien... VIII. 1941, Abb. 6). Im Keller desselben Hauses ist ein aus der Frühkaiserzeit herrührender Grabstein mit einem eine ganze Menschengestalt darstellenden Relief (doch zerstört, Kopf abgebrochen; an Stelle desselben befindet sich ein Loch für ein Rohr) aufgefunden worden (Bild 7.). Aus der Hausmauer der Lajosgasse Nr. 189 konnten wir das Mittelstück eines Grabsteines herausnehmen (Bild 8.). Unter dem Hause Lajosgasse Nr. 170 wurde ein walzenähnlicher Stein ausgegraben, dessen Inschrift unversehrt blieb und wie folgt lautet: *Pro sal(ute)|domini| nostri|Aur(elius) Eli|anus dupl(icarus)*. Auf dem oberen Teil der runden Säule war die Statue des betreffenden Kaisers angebracht (Abb. 9. Studien... VIII. 1941). Aus einem verschütteten Brunnen in der Lajosgasse (Nr. 179) ist ein Steindenkmal zum Vorschein gekommen, welches die Tatsache verewigt, dass ein gewisser *Aur(elius) Januarius* etwas auf seine eigenen Kosten zu Zeiten des Kaisers *Severus Alexander* in der Aquincumer Militärkolonie erbauen liess. Auf dem Grundstück des abgerissenen Hauses Lajosgasse Nr. 185, in dem Forschungsgraben, haben wir aus einer römischen Mauer ein dem *Iuppiter* und der *Iuno* geweihtes Altarbruchstück aufgefunden (Bild 10.). Aus einer durch das Wasser ausgespülten Stelle des Altofner Donauufers brachten wir in demselben Jahre den Bruchteil eines Grabsteines, an welchem nur 3 Buchstaben waren (Bild 11.), in unser Museum.

Bei den Bauarbeiten der neuen Hauptstrasse nach Szentendre wurden ganze Häuserreihen abgerissen, und auf den so entstandenen leeren Geländen haben wir Forschungsgräben gezogen, aus welchen mehrere Steine mit Inschriften unsere Steinsammlung vermehrten. An der Stelle der Majláthgasse ist ein römisches Wohnhaus mit bemalten Wänden und Verzierungen der damaligen römischen Stuckfabrik, sowie mit Spuren von Zentralheizung zum Vorschein gekommen. Neben diesem Fund haben wir im Jahre

1937 einen unversehrten Sandsteinaltar gefunden, dessen Buchstaben (mit roter Farbe gemalt) hineingeritzt sind (Abb. 12.). Bei dem Abbruch des Hauses Nr. 51 in der Majláthgasse wurde der untere Teil eines den Stier tötenden *Mithras* darstellenden Altar-Reliefs aus der Mauer an das Tageslicht gebracht. (Abb. 13.) Am Anfang der Táborhegyi-Strasse (bei dem 2. elektrischen Mast) wurde ein für den *Liber Pater* geweihter Altarstein gefunden (in drei Teile gebrochen), welcher die Erfüllung des Gelübdes, das ein hiesiger Bewohner, *Felix* genannt, ablegte, dokumentiert (Bild 14). In demselben Jahre wurde das Museum durch eine nicht ganz vollständige Marmorstatue, welche vielleicht die Gottheit *Apollo* darstellt (neben dem I. *Amphitheatrum* gefunden), bereichert (Laureae Aquincenses... I., Abb. 15.) Von einem Antiquitätenhändler haben wir eine grosse Menge alter Münzen, in einem Tongefäss gefunden (in der Mókusgasse), weiter ein aus der Früheisenzeit stammendes Rasiermesser aus Bronze und eine *Valentinianus Iunior*-Goldmünze gekauft. Die letztere fand man angeblich an der Grenze von Kőbánya (Steinbruch) und Kleinpest (sogenannte Grenzschenke). Als Geschenk der *Frau Ödön Fehér* erhielten wir ein Edelsteinplättchen, dessen Vorderseite das Brustbild des Kaisers *Hadrianus* schmückte, eine wohlerhaltene Fibel und mehrere Terra Sigillata-Bruchstücke, deren Namenstempel sind: BVSICI. M, COMITIALIS, FALLONI, LVTAEVS. F. u. s. w.

Das Ziel unserer planmässigen Ausgrabungen war, die Festungsmauern des Legionslagers zu finden. Dies ist bisher leider noch nicht gelungen, aber die vorgekommenen negativen Funde haben uns der Klärung dieser Frage nähergebracht. Bei der Bauarbeit der Árpádfejedelem-Strasse im Jahre 1937 (an der Stelle des Altfoner Kais und am Ende der Lajosgasse) wurde ein mehrere Meter tiefer Graben für Kanalrohre gezogen, welcher einen wichtigen Längendurchschnitt für unsere Beobachtungen ergab, und zwar, dass man durch die ganze Länge der Árpádfejedelemstrasse (bis zu der Kulcsárgasse) keine so starken Mauern durchschnitt, welche die südliche Wand des Lagers hätten bilden können, sodass wir die südliche Lagermauer weiter nördlich der Kulcsár- und Naszádgasse erwarten müssen. Das an der Ecke der Lajos- und Kulcsárgasse vor der Altofner Pfarrkirche (ostwärts davon) zu dieser Zeit ausgegrabene Hallengebäude, welches durch eine Zellenreihe und eine davor befindliche Säulenreihe charakterisiert wurde, war also ein bürgerliches Bauwerk, welches neben dem Lager in der Kolonie *(Canabae)* lag.

Es war überraschend, dass man beim Ausgraben der Kanäle für die Wasserwerke mehrere Gräber zerstörte, welche auf einem Orte lagen, wo man die Häuser der *Canabae* erwartete (Rupp Imregasse 120, Ofner Kai 12—14). Danach haben sich die Römer am Ende ihrer Herrschaft in der Nähe der Wohnhäuser begraben lassen. Die in den Kellern der abgerissenen Häuser durchgeführten Forschungsgrabungen haben uns mit einigen aus dem Mittelalter stammenden Mauerresten bekanntgemacht, was auch die gefundenen Tongeschirr-Stücke (aus dem XV. Jahrhundert) bekräftigen (Lajosgasse 173, 177, 183; Ofner Kai 12, 13; Lajos- und Kulcsárgasse, beziehungsweise Naszádgasse-Ecke.).

Der Arbeitsplan des Ausgrabungsjahres 1938 zeigte die zusammenhängende Fortsetzung des vergangenen Jahres. Der Bau der neuen, nach Szentendre führenden Hauptstrasse wurde, vom Flóriánplatz aus, in nördlicher Richtung weiter fortgesetzt, sodass auch wir unser Forschungsgebiet weiter nördlich verlegten. Am Platze des abgetragenen Hauses Miklósgasse No. 4 wurde (neben dem Lagerbad am Flóriánplatz), beim Ausheben der Kanalgräben der hinausführenden Hauptstrasse, ein Gemäuer gefunden, welches sich in zwei Richtungen 4 Meter dick erstreckte und einen Terrazzo-Kern, sowie auf der Oberfläche abgelagerte Wassersteinspuren hatte. Alles deutet darauf hin, dass wir höchstwahrscheinlich den Resten eines Wassersammelbeckens gegenüberstehen, das zu den Gebäuden des Militärspitals gehörte, die alle um den Flóriánplatz herum lagen.

Am Platze des östlichen Teiles der abgetragenen Majláth- und der westlichen Seite der ebenso abgerissenen Miklósgasse, also der nebeneinander stehenden Häuserreihen (in der Nachbarschaft des Flóriánplatzes) wurden die Grundmauern zweier römischer Gebäude gefunden. Das eine besteht aus 6 Stück (60 bis 80 cm breiten und voneinander 120 bis 130 cm entfernten) parallel laufenden Wänden. Diese Mauern sind etwa 50 Meter lang. Dieses Gebäude wird durch eine Quermauer in der Mitte in zwei Teile geteilt. Die Breite dieses Gebäudes ist ungefähr 15 Meter. Die äusseren Wände und die Ecken waren mit Stützpfeilern befestigt. An einigen Stellen hat man 40—50 cm breite, fensterartige Öffnungen, ganz nahe dem Boden in die Mauer geschnitten. Diese Stelle ist ebenfalls so bekannt, wie der Fundort einer dem *Aesculapius* und der *Hygia* gewidmeten Gelübdetafel und der Fundort eines Reliefs, das das Götterpaar darstellt (Bild 16.). Dieses Gebäude ist als das Spital des Militärlagers *(valetudinarium)*, noch dazu als die die Wärme spendende Einrichtung *(Hypocaustum)*, welche unter dem Fussboden liegt, aufzufassen.

Einige Meter ostwärts von diesem Orte haben wir die Mauerreste des anderen Gebäudes ausgegraben. Aus den dickeren Grenz- und Quermauern springen grössere und kleinere Stützpfeiler hervor, diesen gegenüber befanden sich auch alleinstehende Pfeiler, je drei in einer Reihe. Diese Mauern sind wahrscheinlich die Grundmauern eines Magazins *(Horreum)*. Die alleinstehenden und aus den Mauern herausspringenden Pfeiler trugen den aus Balken und Brettern verfertigten Steg in einer gewissen Höhe, um zu verhindern, dass das auf den Fussboden ausgeleerte Getreide mit der Erdfeuchtigkeit in Berührung kommt.

Im Kasernenhof der Stromwache, in der Laktanyagasse, haben wir in diesem Jahre Gelegenheit gehabt zu graben. Hier auf dem kleinen, uns zur Verfügung gestellten Platze konnten wir das Vorhandensein eines kleinen Badebeckens feststellen.

Der durch die Kommunalarbeiten in der Majláthgasse entstandene tiefe Graben ergab einen Längendurchschnitt über das nördlich des Flóriánplatzes liegende Gebiet. In diesem Längendurchschnitt zeigten sich drei römische Strassen in der Ost-West Richtung. An der Ecke der Majláth- und Raktárgasse, sowie vor dem Hause Majláthgasse Nr. 20 ist die Strasse 6 bis 7 Meter breit. Am Strassenrand (im Kanalgraben zwischen Schacht 250 und 200) lag ein mit Inschrift versehener Bruchstein. (Bild 17.)

Während der Bauarbeiten in der Majláthgasse und der regelmässigen Ausgrabungen sind auch im Jahre 1938 verschiedene Funde zum Vorschein gekommen. Aus diesen Funden sind einige Steinreste mit Inschrift bemerkenswert. Darunter ist ein Bruchteil eines Altars, welcher zu Ehren der Göttin *Juno* und des hiesigen *Genius* aufgestellt wurde (Bild 18.). Einen unversehrten Altarstein haben wir vor dem Hause Majláthgasse Nr. 22 wieder aufgefunden (im Kanalgraben 6·90 Meter südlich vom Schacht 200), welcher schon durch das *Corpus Inscriptionum Latinarum* (unter Nr. III 3450) bekannt war, doch als verloren gegolten hat. Die Inschrift lautet: *I(ovi) o(ptimo) M(aximo)| votum|vovit|Victor|Ressati l(ibertus) l(ibens).* (Bild 19.). In der Majláthgasse (beim Flórián-Platz) wurde ein zerstörter Grabstein mit Inschrift gefunden, der wahrscheinlich den Vorderteil einer Grabumfassung *(aedicula)* bildete (Bild 20.). An der Ecke der Majláthgasse und Szentendreer Strasse wurde ein Altarstein zu Tage gefördert, welcher als die Erfüllung eines Gelübdes durch einen *Signifer* (Standartenträger) einer unbekannten Gottheit aufgestellt wurde. In einem Forschungsgraben in der Majláthgasse, welcher an der Stelle der abgetragenen Häusergruppe ausgehoben wurde, kam ein sehr wertvoller Altarstein hervor, welchen Caius Ingenus, ein Tribun der *Legio II adiutrix* in der Zeit des Kaisers *Severus Alexander* (222—235 n. Chr.) *Herculi Illyrico* weihte (Studien.. VIII. 1941, Abb. 22.). Man fand noch Bruchteile von Wandgemälden, Ziegeln mit Marken, Stuckbruchteile und Lampen. Auf mehreren Terra Sigillata-Bruchteilen

waren Firmen und Meister-Stempel ersichtlich, zum Beispiel: SEVERIANI, PRIMI, VRSVLI (Kreuzung der Majláth- und Vedergasse).

Im Jahre 1939 beschränkten wir unsere Forschungsarbeiten hauptsächlich auf die Szélgasse und auf ihre Umgebung. An der Ecke der Szél- und Kórházgasse ergaben sich Spuren, als wenn sich hier das westliche Tor des Legionslagers *(porta decumana)* befunden hätte. Hier kamen von verschiedenen bauenden Truppenkörpern gestempelte Ziegel zum Vorschein (COHPT, LEGII AD, LEG X G P F, COH A, CHO, LEG IIII F), welche beweisen, dass man hier noch immer mit Militärgebäuden zu tun hat; westlich davon (hinter der Altofner Markthalle in der Kórházgasse, wo später die Zinshäuser des Magistrates erbaut wurden), an einem grossen leeren Platze wurden lange (in ostwestlicher und nordsüdlicher Richtung sich hinziehende) Forschungsgräben ausgehoben, in welchen man keine stärkeren Mauern fand. Das weist darauf hin, dass die westlichen Mauern des nach Westen vorgeschobenen Teiles des Aquincumer Legionslagers ostwärts in der Richtung der Kerékgasse, oder vielleicht an der Stelle der Häuserreihe der Szélgasse zu erwarten sind, wo die an der Ecke der Szél- und Kórházgasse blossgelegte Baulichkeit wohl das westliche Tor des Castrums gewesen war.

In der Szélgasse, an der Stelle des Lehrlingsheims haben wir ebenfalls Ausgrabungen gemacht. Um einen viereckigen Hof entdeckten wir ringsherum Räumlichkeiten. Weitere aufklärende Funde sind nicht zum Vorschein gekommen, sodass die Bestimmung dieses Hauses noch eine offene Frage bleibt. Dazu wäre es wichtig zu wissen, ob dieser Bau ausser- oder innerhalb des Castrums gestanden hatte.

Beim Bau eines städtischen Zinshauses in der Raktárgasse im Jahre 1939 kamen mehrere wertvolle Kleinfunde ans Tageslicht. Ausser Bruchteilen verschiedener Tongefässe sind ein Schwert (Gladius), ein vierfüssiges, viereckiges Lämpchen aus Bronze (Abb. 23.), dann ein Stilus (aus Bronze verfertigt), ein dreidochtiges Tonlämpchen, eine aus Bronze verfertigte Klingel und Stuckbruchteile hervorzuheben.

Die grosszügigen hauptstädtischen Arbeiten haben im Jahre 1940 geruht, deswegen sind unsere Forschungen nach Bedarf auf verschiedene Plätze verteilt worden. Die Blosslegung des II römischen Amphitheatrums hat das Hauptstädtische Museum in diesem Jahre beendet. Im östlichen Tore des schon früher entdeckten I. römischen Amphitheatrums konnte man einen Wasserablaufkanal feststellen (Bild 24.). Im Garten der Wohnsiedlung, die in der Nachbarschaft des Ruinenfeldes des *Museums von Aquincum* liegt, haben wir Ausgrabungen durchgeführt, welche die Fortsetzung der 11 Meter breiten Hauptstrasse, die die röm. Ansiedlung im westöstlicher Richtung durchschneidet, ergaben. Beiderseits dieser Hauptstrasse, auf ihrer weiteren Strecke nach Osten, wurden Ruinen römischer Geschäftstüren gefunden (Bild 25.). Am östlichen Abhang des Csúcsberges fanden wir Ruinen einer *Mansio*. Die Stempel der hier vorgefundenen Ziegel bestätigten uns, dass diese Station der Strassenbewachung schon anfangs des II. Jahrhunderts n. Chr. gestanden hatte und in der Mitte des IV. Jahrhunderts n. Chr. einer Ausbesserung unterzogen wurde. Im Keller des Hauses Bécsistrasse Nr. 195 und in der Pacsirtagasse Nr. 17 war ein in der Wand eingebettetes Tonwasserleitungsrohr feststellbar. Die Richtung der Wasserleitung weicht nach Osten von der nordsüdlichen Linie ab. Der Lauf des Wasserleitungsrohrsystems in der Pacsirtagasse ist jenem des an der Ecke der Vörösvári- und Szőlőkertgasse blossgelegten *Aquaeductus* ähnlich.

Aus dem Nachlass des Herrn *Óhegyi Eckermann* (Kassierer der Kettenbrücke) haben wir im Jahre 1940 eine Silbermünze aus der Zeit des Kaisers *Theodosius I.* erworben, welche angeblich bei den Bauarbeiten der Budapester Kettenbrücke gefunden wurde. In einem Gasthaus auf dem Gebiete des Stadtteiles *Rómaifürdő* benützte man den Bruchteil eines röm. Grabsteines als Schwelle, den wir durch Tausch in unseren

Besitz nahmen (Bild 26.). Die wertvollste Vermehrung unserer Museumsammlung in diesem Jahre war ein Tonstempel (in Fussform verfertigt), dessen Inschrift folgendermassen lautet: *LEG(io) II AD(iutrix).* Der Stempel wurde angeblich auf dem Gelände der Altofner Gasfabrik (d. h. in der Nachbarschaft des Museums) gefunden. Dieser Stempel mit diesem Text ist unseres Wissens zur Zeit eine alleinstehende Seltenheit (Bild 27—28).

Das Jahr 1941 war in der Geschichte der Forschungen und was die Bereicherung des Aquincumer Museums anbelangt, unstreitig das erfolgreichste. Das Ruinenfeld um das Museum wurde in der letzten Zeit durch ein neublossgelegtes (sog. III.) *Mithraeum* und durch die Überbleibsel einiger Wohnhäuser vergrössert. Auf der Donauinsel der Schiffswerfte in Altofen (D. D. S. G. Fabriksanlage) gruben wir den Statthalter- und Legionskommandantenpalast aus, der mit Zentralheizungseinrichtung ausgestattet und mit Mosaikfussböden, sowie mit bemalten Wänden geschmückt war. Bruchteile von Wandmalereien und mehrere Hundert Ziegeln, die mit den Marken der Militärtruppenkörper versehen waren, kamen zum Vorschein, worüber wir an anderer Stelle dieses Jahrbuches ausführlich berichten. Am Szentlélekplatze (neben der Heiligen Dreifaltigkeitsstatue) wurden eine mittelalterliche Mauer und die Ruinen eines röm. Wohnhauses gefunden, was darauf hinweist, dass diese höchstwahrscheinlich zu den *Canabae* gehörten. Die römischen Ziegel trugen alle die Marke der *Leg(io) II Ad(iutrix).* In der vermischten Erdschicht fand man aus dem Mittelalter stammende Tongeschirrscherben, Ziegel und Kacheln von Öfen. Hier fanden wir auch einen römischen Grabstein, welcher über dem Grab eines gewissen *L(ucius) Aur(elius)|D*[.....], Centurio-Kandidaten *(optio)* durch *C(aius) Jul(ius)* ([...] aufgestellt wurde (Studien... IX. 1942).

Auch am Szentlélekplatz, wo die westlichsten Pfeiler des Brückenkopfes der neuen Árpádbrücke stehen, machten wir Ausgrabungen, bevor die Brückenbauarbeiten begannen. An der Stelle, wo sich der Szentlélekplatz und die Naszádgasse treffen, fand man ein längliches römisches Gebäude, das von einer halbrunden Mauer abgesperrt war. Unter dem Fussboden ziehen sich schmale Heizkanäle hin. Die Ziegel trugen überwiegend folgende Marke: *Leg(io) II Ad(iutrix.* Auf dem einen Ziegel war dieser Stempel zu lesen: *Coh)ors) VII Br)eucorum) Ant)oniniana).* Auch Wandmalereibruchstücke sind da zum Vorschein gekommen. Am meisten interessierte uns ein aus rotem Marmor gefertigter, gut erhaltener Altarstein, geweiht der Gottheit *Telesphorus* durch den *Veteranus* der *Leg)io) IIII F(lavia)* und gewesenen Verwalter des Militärspitals: *ex opt(ione) val(etudinarii) T(itus) Fl(avius) Priscus* (Abb. 29., Studien... IX. 1942).

Bei den Brückenbauarbeiten fand man in einer für den einen Pfeiler bestimmten Grube, 4 Meter tief unter der jetzigen Erdoberfläche, ausser den oben erwähnten Wandüberresten auch den Wassersammelkanal der Aquincumer *Canabae* (Militärkolonie, Lagerstadt). Von Westen nach Osten ziehend läuft er genau parallel mit der Achse der Árpádbrücke. Die innere Breite beträgt 85 (mit den Seitenwänden 220 cm), die Tiefe 120 cm. Mit mächtigen (20 cm dicken) Kalksteinplatten ist er bedeckt. Dieser Hauptsammelkanal war an dem nördlichen Rande der *Canabae* angelegt, daher muss sich auch an der südlichen Grenze ein anderer Sammelkanal befinden. Der an der Grenzstelle von Neustift und Altofen (einstmals Határgasse, »Grenzengasse« genannt, jetzt Nagyszombatgasse) bei dem sogenannten II. *Amphitheatrum* auf den alten Plänen eingezeichnete Wassergraben war vielleicht der südliche Sammelkanal.

In diesem Jahre bereicherte sich unser Museum um zwei nenneswerte Steinfunde. Sie wurden von Herrn *Josef Rábel* unserem Museum geschenkt. (Der Fundort ist der Csúcsberg). Der eine Stein (ein Grabstein) hat drei Bildfelder. Oben stellt er eine sitzende Frauengestalt mit einer Dienerin dar, die unverhältnismässig klein ist, dar-

unter im zweiten Feld ist ein dreibeiniger Tisch mit einem Diener sichtbar, in dem dritten Teil ist ein Reitknecht, der zwei Pferde hält. Das unterste Feld diente für die Inschrift, die aber vollkommen ausgekratzt ist. Der andere vorgefundene Stein ist der Bruchteil eines Altars, aus welchem leider nur so viel übriggeblieben ist, woraus man ersehen kann, dass der Altar *[I]ovi [o]ptimo ma[xi]mo Terra[e Matri...]* gewidmet war (Abb. 30.). *Terra Mater*, die den Tod und das Leben schenkende Gottheit, hat damit schon drei Altäre auf dem Gebiet der Stadt *Aquincum* (Siehe noch: CIL III 10431, 10409).

Bei den Ausgrabungsarbeiten in der Nähe der Altofner Kirche fanden wir im Jahre 1942 die Bruchteile einer aus dem vergangenen Jahrhundert stammenden Statuengruppe, welche wir der geschichtlichen Abteilung des Hauptstädtischen Museums übergaben. Um das Museum, wo bisher noch nicht alles ausgegraben wurde, setzte man die Grabungen fort. Die Arbeiten haben uns gezeigt, dass es sich lohnt, sie fortzusetzen, nicht nur um die weiteren Gebäude der Bürgersiedlung blosszulegen, sondern auch, um diese für die Zukunft zu erhalten.

Die 11 Meter breite Hauptstrasse, die die Bürgersiedlung in ostwestlicher Richtung durchschneidet, wurde in weiteren Teilen ausgegraben. Aus dem an beiden Seiten der Strasse sich hinziehenden Kanal kamen wertvolle Funde zum Vorschein. Unter ihnen sind Münzen noch mit Prägeglanz aus der Zeit des Kaisers *Vespasianus*, ferner eine Marmortafel mit dem Reliefbilde *Venus-Amor-Psyche* zu erwähnen. Diese Münzen dokumentieren, dass die Strasse und die Kanäle schon unter der Herrschaft des Kaisers *Vespasianus* errichtet wurden.

Östlich des schon früher blossgelegten sogenannten I. *Amphitheatrums* der bürgerlichen Siedlung wird in diesem Jahre das nördliche Tor der Bürgersiedlung ausgegraben.

Aus dem Zuwachs des Museums in diesem Jahre müssen wir zwei Steindenkmäler hervorheben. Das eine ist ein Altarstein, den Gottheiten *Dis Pater* und *Proserpina* geweiht (von der Ecke der Veder- und Vihargasse), das andere ist ein Grabstein, an dessen oberem Teil ein Löwenpaar sichtbar ist (in der Szélgasse gefunden). Der letztere Fund ist die Arbeit einer allgemein beliebten Aquincumer Steinmetzwerkstätte.

VERZEICHNISS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. – *Früheisenzeitliche Grabeinfassungen auf der Donauinsel bei Szentendre.*
Abb. 2. – *Die Baugedenktafel des ersten aus Steinen erbauten Lagers von Aquincum (19 n. Chr.).*
Abb. 3. – *Ergänzungsversuch zu Abb. 2.*
Abb. 4. – *Seitenwand einer Grabeinfassung in Reliefarbeit (Kalksteinplatte).*
Abb. 5. – *Grabstein aus Óbuda (Altofen) mit getilgter Inschrift.*
Abb. 6. – *Verstümmelter Grabstein eines Veteranen der Cohors Numidarum aus Aquincum.*
Abb. 7. – *Bruchstück eines Grabmals aus Óbuda (Altofen).*
Abb. 8. – *Bruchstück eines Grabmals mit Inschrift aus Aquincum.*
Abb. 9. – *Steinwalze mit Inschrift aus Aquincum, die als Sockel zum Standbild eines Kaisers aus dem III. Jahrhundert n. Chr. diente und zum Wohlergehen des Kaisers errichtet wurde.*
Abb. 10. – *Bruchstück eines Iuppiter und Iuno geweihten Steinaltars.*
Abb. 11. – *Bruchstück eines Grabsteins aus Aquincum.*

Abb. 12. – *Sandsteinaltar aus Aquincum.*
Abb. 13. – *Bruchstück einer Kalksteinplatte, die den stiertötenden Mithras darstellt, vom Gelände des Legionslagers in Aquincum.*
Abb. 14. – *Votivaltar aus Aquincum, der Gottheit Liber Pater geweiht.*
Abb. 15. – *Marmorner Torso einer Männerstatue aus Óbuda (Altofen).*
Abb. 16. – *Reliefdarstellung des Götterpaares Aesculapius und Hygia aus Aquincum.*
Abb. 17. – *Bruchstück eines Inschriftensteines aus Aquincum.*
Abb. 18. – *Verstümmelter Steinaltar aus Aquincum.*
Abb. 19. – *Votivaltar aus Aquincum, dem Iuppiter geweiht.*
Abb. 20. – *Bruchstück einer Steinplatte mit Inschrift, aus einer Grabumfassung.*
Abb. 21. – *Bruchstück eines Grabsteins aus Aquincum.*
Abb. 22. – *Votivaltar aus Aquincum, dem »Hercules Illyricus« geweiht.*
Abb. 23. – *Bronzelampe aus einer spätrömischen Begräbnisstätte in Aquincum.*
Abb. 24. – *Kanalleitung am Osttor des I. Amphitheaters von Aquincum.*
Abb. 25. – *Überreste von Geschäftsräumen, die in der Fortsetzung einer Strasse der Zivilstadt von Aquincum entdeckt wurden.*
Abb. 26. – *Verstümmelter Grabstein aus Aquincum.*
Abb. 27. – *Tonstempel der Legio II. adiutrix aus Aquincum.*
Abb. 28. – *Text eines Ziegelstempels aus Aquincum: LEGio II ADiutrix.*
Abb. 29. – *Votivaltar aus Aquincum, vom Lazarettverwalter der Gottheit Telesphorus geweiht.*
Abb. 30. – *Bruchstück eines Votivaltars aus Aquincum.*

TIBOR NAGY

BERICHT DES ARCHAEOLOGISCHEN INSTITUTES VON BUDAPEST ÜBER DIE FORSCHUNGEN DER JAHRE 1938—1942

I.

Das Budapester Archaeologische Institut wurde im Jahre 1936. gegründet und setzte sich zum Ziele die archäologische Forschung in der Hauptstadt zu organisieren und zu lenken. Aber es betrachtet gleichzeitig als seine Aufgabe, auch in der Umgebung von Budapest solche Denkmäler, die mit der Vergangenheit unserer Hauptstadt zusammenhangen, in Evidenz zu halten. Über die Ergebnisse der Ausgrabungen bis zum Jahre 1937. hat L. Nagy die Leser im Bande No. 12. dieser Zeitschrift informiert. Vorlingender Bericht schliesst sich seinem Artikel an und führt bis zum Jahre 1942.

Das Gebiet zwischen **Nagytétény-Gellértberg.** Zur Zeit der Römerherrschaft war das Antlitz dieses Gebietes den Siedlungsverhältnissen des Streifens zwischen Aquincum-Ulcisia castra ähnlich. Der Donau entlang befanden sich die Limes-Festungen, dahinter, nach Westen zu, gab es verstreute Meierhöfe. Südlich vom Tabaner oder wie wir annehmen, am Gellértberg befindlichen Wachtturm, in der Entfernung von 6, bzw. 5·2 km, unter »Puskaporos-csárda«, dann 1·1 km südlicher unter der alten, »Kutyavilla« sind vermutlich die Fundamente je eines römischen Wachtturmes. Ausserdem können wir gegen *Campona* (Nagy-Tétény) und nördlich gegen Tabán, bzw. Gellértberg noch wenigstens je einen *burgus* vermuten. Zwischen Puskaporos-csárda und der alten Schenke namens Kutyavilla zieht jetzt der nördliche Flügel des, in 1942. erbauten neuen Schutzdamms. An seiner westlichen Seite wurde bei der Lehmausgrabung nördlich von der alten Kutyavilla in 250 m Entfernung eine 40 cm dicke römische Mauer in W-O Richtung gefunden, die sich unter den neuen Damm hinzieht. In dessen Nähe fanden einige Arbeiter schon früher das, auf Abb. 1 dargestellte 6 cm hohe, fein geschlämmte graue Fussgefäss. Seine Form und die nebenan gefundene Kleinbronze Domitians (Abb. 2) weisen auf die erste Hälfte des II. Jhs. hin. Aus seiner Nachbarschaft liess man uns noch eine 8·7 cm lange, (Bodendurchmesser : 3·2 cm) ziegelrote, eindochtige Volutenlampe zukommen, auf deren Diskus sich die, von Szombathely (Steinamanger) aus bekannte Darstellung befindet : *(D. Iványi,* Die pannonischen Lampen. Diss. Pann. II. 2. 1935, Nr. 76 und Taf. V, Abb. 10) eine, auf ein altarähnliches Postament gestellte Herkulesmaske, davor das Attribut des Gottes, der Streitkolben. (Abb. 3.) Sein Alter in dieser Umgebung : Anfang des II. Jahrhunderts.

Verstreut fand man römische Gefässbruchstücke so z. B. eine Reibschüssel mit 22·8 cm innerem Randdurchmesser, mit dem bekannten, auswärts gebogenen, geschwollenen Rande (Bud. Rég. XI, S. 334, Abb. 341). Von den Terra-Sigillata Gefässen ist ein Bodenbruchstück vom Form *Drag.* 37. zu erwähnen, am inneren Boden mit dem Stempel MEROI.... Auch die Erzeugnisse der Rheinzaberner Fabrik sind mit einigen Bruchstücken vertreten. Im Jahre 1904. hat man diesen Teil des rechten Donauufers einige Meter hoch aufgeschüttet. Dadurch wurde die hiesige Limesforschung sehr erschwert und kostspielig gemacht. Verstreut fand man folgende Münzen: eine Mittelbronze des Germanicus Caesar, eine Mittelbronze des Tiberius Caesar, ein Denar des Trajans und eine Kleinbronze des Numerianus.

Den Bergen zu, auf dem Besitz des J. Kincses, konnten wir römische Mauerreste beobachten. Infolge des Herbstanbaus konnten wir nur einen Eckteil freilegen. Die durchschnittlich 50 cm dicken Mauer sind mit *opus incertum* Technik erbaut worden und konnten zu einem Wirtschaftsgebäude gehören. Wir fanden hier keine erwähnenswerte Kleinfunde. Der Vollständigkeit halber wollen wir erwähnen, dass wir in SW Richtung von der alten Kutyavilla, in 130 m. Entfernung, in der Lehmgrube, die an der inneren westlichen Seite des Schutzdamms gezogen wurde, in September des Jahres 1942. den Mauerteil eines, aus dem XVIII. Jahrhundert stammenden Gebäudes fanden. Die 150 cm dicke, 5 m lange Mauer von N. S. Richtung hatte eine mittlere Mauer, die unter den Schutzdamm lief. Diese Reste können dem alten Bräuhaus von Promontor angehören, wo man i. J. 1781 5 Meilensteine (CIL. III 3713, 3714, 3716, 3717, 3718) fand. (*Al. Mihalik*, A m. kir. állami polgári fiú- és leányiskola Értesítője. 1911—1912. tanév, Lugos 1912, S. 29. ff.)

Im nördlichen Teil der gegenüberliegenden **Csepel-Insel** hat das Institut in den Jahren 1939 und 1940 Ausgrabungen geführt. An der nördlichen Seite des Freien Hafens war schon seit längerer Zeit ein awarisches Gräberfeld bekannt. Zwischen den Gräbern, aber aus einer tieferen Schichte, kamen bronzezeitliche Gefässe zum Vorschein. Ing. Kovács liess einen Teil der Gefässe schon vor unseren Ausgrabungen dem Institut zukommen. Besonders ist eine 8·2-4 cm hohe Schüssel mit 24½—25 cm innerem Randdurchmesser zu erwähnen. An vier Stellen des Randes ragen dreieckförmige spitze Warzen hervor. Unter den einzelnen Warzen am inneren Teil des Randes ist eine ringartige Verdickung, an beiden Seiten sind je 4—5 senkrechte Rippen sichtbar. Der Boden des Gefässes ist mit einer eingedrückten, im Kreise laufenden Punktreihe verziert. (Abb. 4). Dieses Stück stammt aus der letzten bronzezeitlichen Periode, als seine nahe Analogie können wir eine Schüssel aus dem Kom. Fehér erwähnen. (Fehérmegyei és Székesfehérvár városi Történelmi és Régészeti Egylet Évkönyve az 1885. évre. Taf. III. rechte untere Ecke.) I. J. 1938. wurden von der Csepel Insel stammende, früheisenzeitliche Gefässe in unser Institut gebracht. (Vgl. Bpest Története, I. in Druck befindlich, Taf. XX, Abb. 5). Über diese wird *Franz Tompa* in dieser Zeitschrift Bericht erstatten.

Am nördlichen Teil des awarischen Gräberfeldes haben wir 6 Gräber aufgedeckt. In einem Falle fanden wir die Reste eines Holzsarges mit den Nägeln die an den heutigen Zimmermannsklammern erinnern. Sonst waren die Skelette unmittelbar in die parallelogrammförmigen, in den lehmigen Boden geschnittenen Gruben gelegt, mit dem Kopf nach NO. Bei der Erweiterung des Freien Hafens hat man auf diesen Teil des Gräberfeldes schlammigen Sand aufgetragen, sodass die Tiefe der Gräber vom heutigen Niveau aus gemessen sehr verschieden ist. Wo man diese neue Aufschüttung absondern konnte, lagen die Skelette in 0·80—1·20 m Tiefe, in 2—3 m Entfernung voneinander. Man konnte auf dieser Strecke Reihengräberbestattung feststellen. Die Grabbeigaben sind im allgemeinen ärmlich. Wir fanden keine Tierknochen; in zwei Gräbern fanden wir

je ein handgeformtes Tontöpfchen aus grobem Material. Aus den Frauengräbern fehlten nicht die Glaspastaperlen und Bronzeohrgehänge. Von den Beigaben der Männergräber ist der aus Geweih verfertigte Salzbehälter aus dem gestörten Grab Nr. 4. zu erwähnen, der auf Abb. 5 dargestellt ist. Die zwei breiteren seitlichen Öffnungen waren mit je einer, mit vier Nägeln befestigten Platte verschlossen, die obere, enge Mundöffnung hat man mit einem, auf Schnur gezogenen Stöpsel verstopft. Aus dem 7. Grab von Dunapentele kennen wir ein sorgfältiger bearbeitetes, aber sonst analoges Exemplar, welches *Nándor Fettich* behandelte. (Arch. Hung. XVIII, 1936, S. 45—46, Taf. III Abb 1, S. 12. Anmerkung 7). Die beiden Seiten des, aus dem Grabe Nr. 5 stammenden, 10·9 cm langen gepressenen Bronzeriemenendes mit den parallelogrammförmigen Gürtelbeschlägen mit Greifen teilen wir auf Abb. 6 mit (Vgl. *Gy. László*, Bpest. Tört. I. 1942 S. 792) Eine Seite des grossen Riemenendes zeigt ein Rankenornament, die andere einen Tierkampf. So gehören die Beschläge zu jener, Greife und Ranken darstellenden Gruppe der awarischen archäologischen Denkmäler, welche *Andreas Alföldi* (ESA. IX. 1934. S. 285 ff) mit der, die innerasiatische nomadische Kultur besser bewahrenden Schichte dieses Volkes in Zusammenhang brachte. Von der Csepel Insel hat man übrigens auch im Jahre 1938 mit Presstechnik verfertigte, goldene Gürtelverzierungen in das Institut gebracht. Das Gräberfeld war vermutlich in der zweiten Hälfte des VII Jahrhunderts und im VIII. Jahrhundert in Gebrauch.

Nun wollen wir über die, bei der Pester **Belvárosi Templom** (Kirche der inneren Stadt) vorgefundenen Denkmäler Bericht erstatten. Im August des Jahres 1941, bei der Gelegenheit des Umbaus der Kirche, hat während des Baus des, zur Gruft führenden Ganges, der städt. Architekt dr. L. Gerő jr. römischen Schutt und römische Mauer gefunden. Durch ihn aufmerksam gemacht, liessen wir weiter graben und wir konnten unter dem mittleren Teil des Mittelschiffes der Kirche, in 2·35 m Tiefe einige Quadratmeter eines Raumes mit Terrazzofussboden freilegen. Nur die südliche, 60 cm dicke Mauer in W.-O. Richtung war uns zugänglich. Der durchschnittlich 50 cm hohe Mauerteil war mit glattem, weissem Mauerverputz bedeckt, darunter waren hohle Ziegel zur Wärmeleitung. *(tubi)*. Auf dem Fussboden lag in 30—40 cm Dicke der römische Schutt, darunter viele *imbrices* und *tegulae*. Zwei Randziegel trugen den Stempel FRIGERIDUS *V(ir) P(erfectissimus)* DUX (Abb. 7). Die zentrale Lage dieses Raumes innerhalb des *castellum* v. Eskü-Platz deutet darauf, dass man in 1941 eine Räumlichkeit aus dem *praetorium* fand. Diese Ziegel mit Stempel zeugen auch davon, dass man das *praetorium* in den letzten Jahren der Regierung des Kaisers Valentinian (374—75) ausgebessert hat. Aus dem Graben des, zur Gruft führenden Ganges kamen zwei weitere Steindenkmäler zum Vorschein. Diese möchte ich in der nächsten Nummer dieser Zeitschrift eingehender behandeln, so dass ich sie auf dieser Stelle nur kurz erwähne. Das erste ist ein $1{\cdot}02 \times 0{\cdot}99$ m grosser fragmentarischer Grabstein. Oben sehen wir die Brustbilder links zweier Frauen, rechts die eines Mannes. In dem darunter befindlichen schmaleren Feld ist eine Opferszene in einem Rahmen von stilisiertem Pflanzenornament. Die Gestalt der Frau mit aufgestütztem Fuss ist besonders interessant. Von der Inschrit ist nur der obere profilierte, »barokkartige« Rahmen erhalten. Er stammt aus dem Anfang des III. Jahrhunderts. Aus dem zweiten Grabstein ist nur ein Bruchstück der Figurendarstellung erhalten. Neben dem südlichen Stützpfeiler des Triumphbogens ist bei dem Aufheben des Fussbodens der Eckteil einer Grabgarten aus dem II. Jahrhundert zum Vorschein gekommen. Die Vorderseite stellt den trauernden Attis auf einem Postament dar. An der anderen Seite läuft ein eingetiefter von zwei Pilastern begrenzter Kanal wohin eigentlich eine Seitenplatte der Grabgarten eingefügt war. (Erwähnt bei *L. Nagy.*

A pesti római tábor maradványa az Eskütéren, 1942, S. 11—12, 16, 22.)

Am **Gellértberg** haben wir am Anfang des Jahres 1939 hinter dem Hotel Gellért, an dem Grundstück des Direktors Weisz (Rezeda-Gasse Nr. 12.) eine kurze Probeausgrabung gemacht. Wir wählten diesen Ort, weil die neuere genaue Lokalisierung *(A. Alföldi*, Arch. Ért. 52, 1939, S. 103 ff und die topographischen Beiträge im Anhang von *J. Csemegi)* des, in 1888 zum Vorschein gekommenen *Titianus augur*-Grabsteines (CIL. III. 10418) die Hoffnung in uns erweckte, dass wir hier den Mittelpunkt des eraviskischen *oppidum* finden werden. Doch fanden wir nur ärmlichen Spuren der Siedlung der Eingeborenen. In dem, an der westlichen Seite des Grundstückes gezogenen Graben (Abb. 8) kam eine 1 m breite, viereckige Wohngrube zum Vorschein, die man wegen eines Obstbaumes nur in 76 cm Länge aufdecken konnte. In 1 m Tiefe unter der Oberfläche lag der, aus gestampfter Erde bestehende Fussboden. Nur in der SO Ecke fanden wir Reste ihrer Lehmmauer. An beiden Seiten der Wohngrube, in 1·45, bzw. 1·30 m Entfernung war je eine runde bienenstockförmige Grube von 95 und 92 cm Durchmesser. Wie es die Tabaner Beispiele zeigen, müssen wir in diesen die Lager zur Aufbewahrung von Gefässen sehen. In ihrer unmittelbarer Nähe befindet sich noch je eine kleine runde Grube von 30 und 58 cm Durchmesser, deren Bestimmung unbekannt ist. Südlich von der Wohngrube, in 2·20 m Entfernung haben wir einen viereckigen unregelmässigen Herd von 1·55 × 1·10 m ausgegraben. Seine Wand war öfters mit Lehm überzogen. Daneben zeigte sich eine kleinere runde Grube mit geraden Wänden von 52 cm Durchmesser. Wir konnten auf diesem Grundstück noch mehrere Wohngruben und Herde unterscheiden, die bei der Gelegenheit von Baumpflanzungen vernichtet wurden. Von den Funden muss zuerst ein 70 cm hohes, graues, gut geschlämmtes Gefäss mit starker Schulter und schiefer Wand für die Aufbewahrung des Getreides (Pithos) erwähnt werden. Unter der Schulter, an beiden Seiten ist je ein Bandhenkel angebracht. Weiters ist eine Bronzefibel (5·7 cm lang) zu erwähnen. Dies aus 2 Spiralen bestehende Federwerk endet in einer dreieckförmigen Kopfplatte, welche mit Kerben verziert ist. (Abb. 9). Aus einem, am östlichen Teil des Obstgartens gezogenen Graben kam ein 31·5 cm hoher, gelblichbraun gebrannter, auf der Drehscheibe verfertigter Krug mit Bandhenkel zum Vorschein, der aus dem Mittelalter stammt. (Abb. 10) Wir kennen mehrere ähnliche Stücke aus dem Material eines, aus dem XIV—XV. Jahrhundert stammenden Herdes aus der Tabáner Grube Nr. 71. (Vgl. die Abhandlung von *A. Bálint* in einem folgenden Band von Bp. R.)

Über die, in der **Csalogánygasse** geführten Ausgrabungen finden wir an anderer Stelle einen kurzen, von *Alexander Garády* stammenden Bericht. Hier wollen wir nur zwei Steinsärge erwahnen. Das erste fanden wir in Dezember des Jahres 1941 dort, wo die Hauser Csalogánygasse Nr. 12. und Málnagasse Nr. 4. sich treffen, neben der Brandmauer des letzteren, in 3·60 m Tiefe. In dem Inner lag ein Kinderskelett nach der Richtung NO-SW. Es fehlte an Beigaben. In April des Jahres 1942 fanden wir in 2·10 m Entfernung davon einen zweiten, in W-O Richtung angebrachten Sarkophag. Die Decke bildete eine glatte ursprünglich nicht dazu gehörige Steinplatte, die gleichzeitig auf die sekundäre Anwendung des Steinsarges hinwies. Darin lag ein ausgestrecktes Männerskelett mit dem Kopf nach W. Es gab keine Beigaben. An der Vorderseite des Sarkophags ist das Mittelfeld ohne Inschrift rechst und links mit einem sog. norischpannon. Volutenornament verziert. An beiden Seiten sehen wir die, in Nischen untergebrachten aufrechten Gestalten von geflügelten Genien. Mässige Atelierarbeit aus der Wende der II—III. Jh.

In der **Lajosgasse,** bei den Fundierungsarbeiten der Häuser Nr. 43., 45. und 47. fand man in 2·5 m Tiefe drei rotbemalte, einhenkelige Krüge. Zwei davon haben wir auf Abb 11 gezeigt. Der Lehmgraben dieser

Häuser zeigte uns das römerzeitliche Niveau dieses Gebietes. In 20 m Entfernung von dem östlichen Rand des Trottoirs, der Donau zu, senkt sich das Niveau des lehmigen Bodens schon auf 4 m. Bei den Fundierungsarbeiten der, auf die Uszálygasse blickenden Häuser mussten die Arbeiter schon 6 m tief gehen, um unter den neuzeitlichen Aufführungen den festen römerzeitlichen Boden zu erreichen. Zweifellos erhob sich zur Zeit der Römer unter der östlichen Hausreihen der Lajosgasse ein steiles Ufer, welches die Donau bei ihren Überschwemmungen erreicht hat. Die oben erwähnten Krüge, die wir in die Schlammschichte eingebettet fanden, wurden wahrscheinlich durch die Donau hierhergetrieben. So müssen wir die römische Strasse — wenigstens auf der Strecke zwischen Nagyszombatgasse — Zsigmond-Platz nicht unter dem Strassenkörper, sondern in der Nähe der westlichen Hausreihen suchen. Es ist noch zu bemerken, dass man bei den Fundierungsarbeiten der Häuser Lajosgasse 43—49 auch die Grundmauern aus dem XVIII. Jahrhundert stammender Mühlen abgetragen hat.

Die Soldatenstadt. Am südlichen Teil der *canabae* hat das Institut die schon früher, im Jahre 1935 begonnenen Ausgrabungen eines **Amphitheaters** in 1940—1941 beendet. (Über die früheren Ausgrabungen s. *L. Nagy*, Bp. R. XII, 1937. S. 273). Bis Juni 1940 wurde das, zwischen Viador- und Szőlőgasse befindliche Viertel des Zuschauerraumes des Amphitheaters aufgedeckt, weiters der westliche, damals noch verkannte Tierkäfig. Die äussere Rundmauer des Zuschauerraumes blieb auf dieser Strecke in 3 m. Höhe verhältnismässig gut aufbewahrt. Bis zum 21. Dez. 1940 wurde auch der übriggebliebene Dreiviertelteil, wie auch die Arena ausgegraben. In sechs Monaten haben wir beinahe 48.000 m³ Erde bewegt und täglich 200 Arbeiter und 100 Karren und Wagen beschäftigt. Wir mussten hauptsächlich neuzeitliches aus dem XVIII—XIX. Jahrhunderten stammendes Schuttmaterial und Mist entfernen, welches die 89·6 × 66·1 m grosse Arena in der Höhe von 4—4·5 m, die anderen, mehr vernichteten Teile des Zuschauerraumes in der Höhe von ungefähr 3 m bedeckte. In 1941 und 1942 mussten wir nunmehr die einzelnen Details archäologisch bestimmen. Nach Beendigung der Ausgrabungen stand vor uns das grösste Amphitheater der Donaugegend, in der Grösse von 131·9 × 108·4 m, mit klaren Grundrissen. (Abb. 12.)

Das Amphitheater ist elliptisch und wurde in einer natürlichen römerzeitlichen Vertiefung erbaut. Die, in der Viadorgasse gefundene Inschrift, *(V. Kuzsinszky*, Aquincum . . . S. 180—81, Abb. 135.) wenn sie auch nicht zum Amphitheater gehört, bietet uns doch mittelbare Beweisgründe dafür, dass das Amphitheater während der 4. Konsulat des Antoninus Pius (154—161) von der *legio II adiutrix* erbaut wurde. Wie die anderen Amphitheater des Donauthales, gehört auch dieses zu den Erdamphitheatern. (Vgl. *E. Dyggve*, Recherches à Salone. III. København, 1936. S. 24 ff). Der Zuschauerraum nahm an der, um die Arena erhöhten Erdmasse Platz. Nur 24 U-förmige Mauerteile und die Wand des Podiums wurden aus Stein erbaut. Die zusammenlaufenden Arme der ersteren reichen nur bis zur Hälfte des Zuschauerraumes, wo der zweite Rundgang *(praecinctio)* lief. Nur bei den Haupteingängen und bei dem Tierkäfig laufen sie bis zur Brüstungswand. Diese hufeisenförmigen Wandteile *(cunei)* hatten innerhalb der Erdmasse eine bestimmte ordnende und haltende Rolle. Sie dienten als Unterlage für die Sitzreihen zwischen der zweiten und und dritten praecinctio und ebenfalls als Stützmauer der Wölbungen der Haupt- und Nebeneingänge und der Tierkäfige. Die Sitzreihen zwischen dem ersten und zweiten Rundganges ruhten unmittelbar auf der Erdmasse. In dem Viertel zwischen Viador- und Pacsirtamező-Gasse gingen diese Mauerteile bis auf die letzte Steinreihe zugrunde.

In den Fundamenten des cuneus Nr. 3. fanden wir in secundärer Verwendung das obere Bruchstück eines frühzeitigen Grabsteines. In der Mitte des Tympanons ist ein Medusenhaupt, zu beiden Seiten in der Ecke je ein Delphin sichtbar. Darunter war eine

in Bogen abgeschlossene Nische mit dem Brustbild des Verstorbenen. In den Ecken zwischen dem Seitenrand und dem arcus der Nische sind die Darstellungen der Windgottheiten, die auf das jenseitige Schicksal der Menschen deuten. (Vgl. *Cumont*, Études syriennes. 1917, 69 ff. und Pisciculi, 1939, 70 ff.) Es kann noch ein Bronzering erwähnt, werden der neben dem Fundament der äusseren Wand des 2. *cuneus*-Teiles gefunden wurde. (Abb. 13) Die Kopfplatte ist kreuzförmig durchgebrochen; ihre nächsten Analogien finden wir in den ähnlichen Funden der rheinländischen Lager, die bei dem grossen alemannischen Einbruch vernichtet worden sind. *(Henkel*, Römische Fingerringe im Rheinlande, S. 248. ff.)

Die anderen, südlich der kürzeren W-O, Diagonale liegenden Teile des Zuschauerraumes, sind in besserem Zustande und die Mauerreste sind durchschnittlich in 0·80—1 m Höhe erhalten. Die zwei Haupteingänge liegen in der Linie der Längenachse der NO-SW Richtung. Der nördliche, wo die *pompa* eingezogen ist, verengt sich gegen die Arena von 8·10 m bis auf 6 m. Der mit grossen und einmal schon erneuerten Kalksteinplatten bedeckte Fussboden senkt sich gegen den Kampfplatz. Die Maasse des südlichen Tores sind ähnlich wie des nördlichen. Die Schwellensteine des erhöhten Fussbodens lagen hier auf dem ursprünglichen Platz. An dem westlichen Wandteil des südlichen Haupteingangs, unmittelbar hinter dem Vorsprung der Podiummauer, finden wir eine 5·3 m lange Vertiefung; ihr folgt nach Süden zu eine andere kleine nischenartige Vertiefung. In der letzteren war vermutlich — wie bei dem Amphitheater der Zivilstadt *(V. Kuzsinszky*, Bp. R. V. 1897, S 136) — irgendeine Statue. Ausser den Haupteingängen ist die äussere, durchschnittlich 2·3 m breite Rundmauer in jedem Viertel von fünf weiteren Nebeneingängen durchbrochen. An den beiden Seiten der Eingängen springt diese Rundmauer stufenförmig nach hinten. (Abb. 14.) und weist so eine Form auf, die (abgesehen von einigen tarquinischen, von Prof. Romanelli kürzlich aufgedeckten Grabkammern) in der antiken Architektur beispiellos dasteht. Wir können diese Erscheinung nur damit erklären, dass man das Amphitheater aus irgendeinem Grunde — und hier müssen wir an die germanisch-sarmatischen Kriege denken — nicht beenden konnte.

Den Kern der Rundmauer bilden verschieden grosse Steine, die mit ungelöschtem Kalk verbunden sind und nur an der Innen- und Aussenseite erhielt sie in der Dicke einer Steinreihe Quadersteinverkleidung. In durchschnittlich 2 m Höhe finden wir ausserdem an der äusseren, Vorderseite der Rundmauer viereckige Durchbrechungen in unregelmässiger Entfernung voneinander. Wir können hier nicht an die, von anderswoher gut bekannte *opus Gallicum*-Technik denken. *(H. Koethe*, Trierer Zeitschrift 1939, S. 228—30. und *Dehn*, Germania. XXIII. 1939. S. 23. f.). Zum Bau der ersten Stockhöhe verwendeten Tragbalken hat man auf dieser Weise in die Rundmauer eingefügt. (Eine ähnliche Lösung finden wir bei dem sogenannten *atrium* des »grossen Wohnhauses« der Zivilstadt. Bp. R. I. 1889. S. 129—130.) Neben der sorgfältigen Bauart der Rundmauern weisen die durchschnittlich 10 m lange Seitenmauern der Nebeneingänge eine weniger sorgfältige Ausführung auf. Doch ist die Technik bei beiden dieselbe.

Bei den Endpunkten der kürzeren Achse nehmen die Tierkäfige *(carcer)* Platz. Der westliche Käfig blieb bis zur Höhe der *opus spicatum* Technik aufweisenden Wölbung in dem ursprünglichen Zustand erhalten, so dass er für die östlichen, bis auf die Fundamente zerstörten Kammer ein Muster bietet. Sie bestanden aus zwei Räumen. Die äussere war trapezoidförmig. Die Überwölbung der nur 90 cm breiten Grundmauern ist noch problematisch. Der Fussboden, aus gestampfter Erde bestehend, senkt sich gegen die innere, viereckige, 5·20 × 3 m grosse Kammer. Der Fussboden der letzteren senkt sich nicht nur gegen die Arena, sorndern auch in der Richtung der südlichen Seitenmauer. Das in der SO Ecke gesammelte Wasser wurde mittels eines Ausflusses in den Kanal vor

der Podiummauer geleitet. Auch unter dem Fussboden lief ein Kanal, der unter dem Schwellenstein das Wasser in die Arena führte.

Bei dem Bau der bisher erwähnten Teile des Zuschauerraumes hat man Kalkstein von Budakalász, Gellértberg verwendet. Die, die Arena umgebende Podiummauer wurde dagegen aus weichen Kalkstein-Quadern erbaut. Einige Teile davon, — so nördlich von dem westlichen *carcer* und an beiden Seiten des südlichen Haupteinganges — haben wir in erheblicher Höhe (2·5 m) vorgefunden, und diese Tatsache war für uns bei den Rekonstruktions-Arbeiten von Wichtigkeit. Die Brüstungsmauer war auf der, dem Kampfplatz zugewandten Fläche mit rotem Minium bemalt, also mit der Farbe, die in der antiken Farbensymbolik das Wesen des Festes ausdrückte. *(E. Wunderlich,* Die Bedeutung der roten Farbe im Kultus der Griechen und Römer. RVV. XX S. — *E. Dyggve*, Recherches à Salone II. København 1933, S. 121.) Vor der westlichen Seite des südlichen Haupteinganges, in dem Schutt der Podiummauer lag der obere Teil eines frühen Grabsteines, eine weibliche Büste in der einheimischen Tracht darstellend.

Die Podiummauer ist an vier Stellen, in der Richtung der Kreuzachsen, von kleineren rechteckigen Kammern unterbrochen. (Die bisher mitgeteilten Grundrisse boten noch kein vollständiges Bild.) Nur die N.—Ö. (4×3·60 m) blieb verhältnismässig gut erhalten. Die nördliche aufgehende Mauer (1·60 m) und des in *opus quadratum* Technik aufgeführten Gewölbeanfangs (Abb. 15.) blieben hier in voller Höhe erhalten. In den übrigen drei Kammern fanden wir nur die letzten Steinreihen des Fundaments. Bei dem Bau hat man, ebenso wie bei der Podiummauer, weiche Kalkstein-Quadern verwendet. Die inneren Wände waren mit 3—4 cm breiten wagerechten roten und grünen gemalten Streifen verziert. Da sie einander gegenüber angebracht wurden und nur von der Arena aus zugänglich waren ist es wahrscheinlich, dass sich die Gladiatoren während der Spiele hier aufhielten, bis sie an die Reihe kamen. (Vgl. *K. Némethy*, Olasz Szemle 1942 S. 178 ff.) Von dem nördlichen Haupteingang öffnet sich gegen O. ein unregelmässiger, viereckiger, 3×5 m grosser Raum, den man auch von der Arena aus erreichen konnte. Den Schwellenstein, der zur Aufnahme des Flügeltores diente, haben wir *in situ* in 1·29 m Niveau gefunden. Der Doppeleingang und die Analogien des Amphitheaters von der Aquincumer Zivilstadt und des zweiten Carnuntumer Amphitheaters (*K. Torma*, Amphitheatri Aquincensis pars septentrionalis Bp. 1881 S. 33. — *Fr. Miltner*, Das zweite Amphitheater von Carnuntum, Wien 1936, S. 15—16.) beweisen, dass wir hier der Räumlichkeit der *porta Libitinae* gegenüberstehen.

Vor der Podiummauer läuft ein 40 cm breiter, 50 cm tiefer, mit weichen Kalksteinen ausgelegter Kanal, der bei dem nördlichen und dem südlichen Haupteingang unter den seitlichen Schwellensteinen bis unter den Fussboden der Haupteingänge reicht. Unter den Toren wird dieser Kanal 2·40 m breit und setzt sich in der Richtung der Längenachse fort. (Siehe den Grundriss.) In der Linie der, die beiden Tierkäfige zusammenbindenden kürzeren Achse zieht sich auch ein Kanal unmittelbar unter dem Niveau der Arena; er ist an beiden Seiten ausgemauert und ist ebenso breit, wie der früher erwähnte. Dieses Kanalsystem mündete in der Mitte des Kampfplatzes in eine 9·40×8·40 m grosse, viereckige sog. »Senkgrube«, die mit einer, in schwachem Mörtel gesetzten Mauer umgeben ist; die Bodentiefe fanden wir in 6 m Tiefe unter dem römerzeitlichen Niveau der Arena. In der Senkgrube fanden wir das Bruchstück, eines der Nemesis gewidmeten Kalksteinaltars aus dem III. Jahrhundert, mit der folgenden Inschrift: *Nemesi Reg(inae) Aug.(ustae)/ Aur (elius) Vindic/ianus cornicul (arius)/ praef (ecti) et Marc (us)/ Aurelius Vindex/ Iunior/ filius eius.* Von hier stammen weiters die Bruchstücke zweier Kalksteinsäulen, welche die, den Kanal bedeckenden Kalksteinplatten hielten. Unserem Kanal-

system ähnliche Einrichtungen kennen wir auch aus anderen Amphitheatern des Donautales. Hier erwähnen wir nur das Rundtheater von Sarmizegethusa, wo man ein einfacheres Kanalnetz mit ähnlicher Bestimmung fand. *(C. Daicoviciu,* Comisiunii-Monumentelor Istorice IV. 1938 Abb. 31—32.)

In unserem Bericht wollen wir uns mit dem Aufbau des Zuschauerraumes, mit dem Verkehr und anderen Problemen nicht befassen, da sie der endgültigen Publikation vorbehalten sind und weisen nur auf die bisher schon erschienenen Berichte hin. *(L. Gerő,* Technika, 22. 1941. S. 316—323, *T. Nagy,* Il secondo anfiteatro militare di Aquincum, Corvina IV, 1941) Ebenso werden wir in einer folgenden Nummer dieser Zeitschrift über die statuarische Zierde unseres Amphitheaters eine kurze Notiz bringen. Wir müssen aber ganz summarisch jenen Silberschatz erwähnen, den wir im Sommer des Jahres 1940 in den Fussboden des südlichen Haupteinganges eingegraben fanden. Er bestand aus zwei kugelförmigen, am Boden und am Rande vergoldeten Silberschalen (innerer Randdurchmesser 11·7—12·1 cm, Höhe 6 cm) aus zwei Stück 13·2 cm langen, vergoldeten Silberfibeln mit sieben Knöpfen und aus sieben kegelförmigen vergoldeten Silberknöpfen. Die Formen der Schalen und des Fibelpaares, das die fächerförmigen Fibelköpfe ausfüllende Rankenornament, und die theriomorphen Fussrudimente verweisen auf die erste Hälfte des VI. Jahrhunderts, auf das Erbe des langobardischen Volkes. In diesem Kreise finden wir die nächsten Analogien in dem Denkmalmaterial der inländischen (Albertfalva: zwei Fibeln in Ung. Nationalmuseum. Unpubliziert. Aus Ungarn im Nationalmuseum: *J. Hampel,* Alterthümer d. frühen Mittelalters in Ungarn, Taf. LXIII. Abb. 1.), sowie der norditalienischen (Castel Trosino: *Mengarelli,* Mon. Ant. XII, 1902, S. 145 ff. — Nocera Umbra: *A. Pasqui-R. Paribeni,* Mon. Ant. XXV, 1919, S. 137 ff.) frühen langobardischen Gräber.

Zusammenhängende mittelalterliche Mauerreste fanden wir nirgends auf dem Gebiete des Amphitheaters. Nur ein Teil eines gotischen Pfeilers (Abb. 16.) und einige kleinere mittelalterliche Baufragmente kamen an der Stelle des östlichen *carcer* in sekundärer Verwendung zum Vorschein. Dies beweist, dass im ungarischen Mittelalter kein grösseres Gebäude an der Stelle des Amphitheaters stand. Auch im Laufe des XVIII. Jahrhunderts bedeckte nur eine dünne Schuttschichte die Oberfläche der Arena. Hier fanden wir zwei beschädigte Skelette und separat Hand- und Fussfesseln aus Eisen. Sie erinnern an die Zeit, wo dieses Gebiet der Hinrichtungsplatz war, der in den gleichzeitigen Aufzeichnungen als Galgenberg erwähnt wird.

Das Amphitheater schloss den sich verengenden südlichen Teil der Aquincumer Soldatenstadt ab. Nach Westen und Osten zu, in der Linie von Lajosgasse bzw. Bécsistrasse lief auch in den römischen Zeiten eine Strasse und nebenan eine Begräbnisstätte. Einen Teil der Letzteren hat das Institut im Jahre 1941, zwischen Juli—Dezember auf dem, zu **Bécsistr. Nr. 98** gehörenden Grundstück freigelegt. Am nördlichen Teil des Grundstückes kam eine, in Lehm gesetzte, bis auf die letzte Steinreihe des Fundamentes abgetragene L-förmige Mauer zum Vorschein. Später hat man neben dem W-Ö Flügel, bzw. teilweise darüber, eine Mörtelmauer gebaut. Wir könnten sie in 31 m Länge verfolgen. Die Ecken hat man abgetragen. In der Nähe der NO Ecke nahm ein $1{\cdot}98 \times 2{\cdot}15$ m grosser Raum mit Terrazzo-Fussboden Platz. Das Gebäude erstreckte sich auf das benachbarte, zur Growe'schen Hutfabrik gehörende Grundstück. Auf den südlichen Flügel hat man eine $11{\cdot}70 \times 5{\cdot}60$ m grosse viereckige spätrömische Grabkammer gebaut, die durch eine Scheidewand in zwei Teile von verschiedener Grösse geteilt war. Bei der N. und W. Mauer des westlichen, kleineren Teiles hat man je ein, aus Steinplatten zusammengesetztes Grab untergebracht. Das erstere war ganz aufgewühlt. Bei dem letzteren hat man die gerade, aus einem Stein verfertigte Deckplatte durchgeschla-

gen und die Knochen in einer Ecke aufgehäuft. In keinem fand man Grabbeigaben. Zwischen den sekundär verwendeten Steinplatten war ein Grabsteinfragment, das einem verstorbenen *cornicularius* der *legio IV. Flavia* gehörte. Neben der südlichen Mauer fanden wir ein aufgewühltes Ziegelgrab. In dem östlichen, grösseren Raum des Grabgebäudes stand neben der nördlichen Mauer eine, ebenfalls aus Steinplatten zusammengesetzte Grabstätte, doch war sie schon geplündert. Die vordere Platte eines Sarkophags aus dem benachbarten noch dem 3. Jh. gehörenden Teil der Begräbnisstätte wurde hier sekundär verwendet. Der Inschrift nach ruhte einst die von Mursa stammende *Flavia Paula* in diesem Sarkophag. Wir können bemerken, dass dies schon das dritte Denkmal aus dem Friedhof neben der Bécsistrasse ist, das einer von Mursa stammenden Person gehörte. (Vgl. CIL III. 3560 und den Sarkophag des *Stratonicus* neben dem Hause Bécsistrasse 102/a). Über den Gräbern blieben in durchschnittlich 40 cm Höhe über dem gestampften Erdboden der Grabkammer, die Reste eines anderen Terrazzo-Fussbodens erhalten. Von hier an waren die Wände mit grünen und roten Streifen bemalt. Nach dem Beispiel von ähnlichen, aus Ostia und Köln bekannten Gebäuden (*W. Haberey*, Germania 1934 S. 21 und ebenda *Fr. Fremersdorf*, S. 274 ff.) können wir uns auch die Grabkammer von Bécsistrasse als ein, sich über die Erde erhebenden, stockhohes Gebäude vorstellen.

Südlich von der Grabkammer kam ein Grabgarten von unregelmässiger Form zum Vorschein. Die Dicke der in Lehm gesetzten Mauern erstreckte sich von 50 bis 80 cm. Sie wurde durch neuzeitliche Grabungen zerstört. Am Erdboden lagen durcheinandergeworfene menschliche Knochen. Bei der nördlichen Mauer fanden wir zwischen den Steinplatten das Skelett eines Säuglings. An der östlichen Seite fanden wir in 1·10 m Tiefe unter dem Fussboden ein Brandgrab. Verkohlte Knochen und Holzteile, wie auch die Asche wiesen darauf hin, dass man den Verstorbenen im Grabe verbrannt hat. Die ärmliche Beigabe bestand aus dem Griff einer kleinen Truhe und aus einem kleinen Stück einer getriebenen Bronzeplatte (Abb. 17).

An der südlichen Grenze des Grundstückes kam auch ein anderer Grabgarten in stark zerstörtem Zustande zum Vorschein. In der Mitte fanden wir die Spuren eines Brandgrabes, am östlichen Ende dagegen lag ein Männerskelett in N-S. Richtung. Sein Kopf fehlte. Die Hände waren über dem Becken gefaltet. Neben dem rechten Unterschenkel lag ein henkeliger, gelber, glasierter Krug.

Zwischen den beiden Grabanlagen waren Ziegelgräber, bzw. aus unregelmässigen Steinen zusammengesetzte Gräber. Die ausgestreckten Skelette lagen in N-S. Richtung, mit dem Kopf nach Norden. Die Hände waren über dem Becken gefaltet. (Abb. 18.) Hier konnten wir in einem Falle die Spuren neuerer Beerdigungen beobachten, als man die früheren Skelette auf eine Seite des Grabes schob und legte den neuen Leichnam auf ihren Platz. Die Gräber waren unversehrt und reich an Beigaben. Die Gläser und die glasierten Krüge kamen paarweise zum Vorschein, ebenso wie in den, ähnlicherweise aus dem IV. Jahrhundert stammenden Friedhöfen von z. B. Intercisa *(St. Paulovics*, Die röm. Ansiedlung v. Dunapentele. 1927. Gräber nr. XXI., XXII., XXVIII.) und Zengővárkony. (Noch nicht publiziert.) Bei den weiblichen Skeletten fehlten nicht die Glaspastaperlen in verschiedenen Farben, die Fibeln und die, aus Bronzedraht gedrehten oder aus schmaler Eisenplatte gehämmerten, bzw. Knochenarmbänder. Die Münzfunde reichen von der Zeit des Constantius II bis Gratianus und weisen unseres Gräberfeld auf die zweite Hälfte des IV. Jahrhunderts hin. Auch die oben erwähnte grössere Grabkammer stammt aus dieser Zeit. Die Brandgräber bezeichnen dagegen wahrscheinlich den nördlichen Saum jedes frühen (I—II. Jh.) Gräberfeldes, welches wir bei den städtischen Miethäusern Bécsistrasse Nr. 86. und Nr. 90—92. schon kennenlernten. An dem Zeitraum zwischen den früheren Brand-

gräbern und den späteren Skelettgräbern aus dem IV. Jahrhundert gab es hier keine Beerdigungen. Damals stand am nördlichen Teil des Grundstückes ein grösseres Gebäude, das wir oben erwähnten. Im III. Jahrhundert hat man jenen Teil der Begräbnisstätte benützt, der in dem Bereich von Bécsistr. Nr. 100 (Growe'sche Hutfabrik) und 102/a und 120/b (Schmidt-Gründstücke) lag. (Vgl. Bp. R. X S. 1 ff., und S. 54 ff. — CIL. III. 15160—64 und andere, nicht publizierte Stücke.) Im IV. Jahrhundert verliess man diesen Teil und verwendete wieder das Gebiet von Nr. 98 zur Bestattung. Die oben erwähnte Vorderseite des Sarkophages der *Flavia Paula* hat man wahrscheinlich aus dem früheren, nördlicher gelegenem Teil weggeschleppt.

Auf dem Grundstück Bécsistr. Nr. 98. fanden wir vier kleinere Mistgruben. Aus dem abwechslungsreichen keramischen Material erwähnen wir: eine terra-sigillata Schüssel vom Form *Drag.* 37 mit der Ornament-variante der Szene *Déch.* 313 und 333, bezw. *Oswald* XC, aus einer Fabrik von La Graufesenque, dann mehrere pannonische Sigillatanachahmungen, einige rhätische Gefässbruchstücke, und ein Stück eines rosa gebrannten Gefässes mit appliziertem Weinrankenornament.

Von April bis Juni 1942 haben wir den Hof des Hauses **Bécsistr. Nr. 104.** durchforscht. So weit reichte das Gräberfeld schon nicht. Im nördlichen Teil des Gründstückes haben wir ein ca. $12 \times 7{\cdot}5$ m grosses quadratförmiges Gebäude ausgegraben. Sein Grundriss zeigte zwei grössere Räume, die hinter einem, sich nach Osten zu öffnendem Gange Platz nahmen. Die durchschnittlich 50 cm dicke Mauern wurden aus in Mörtel gesetztem Kalkstein mit *opus incertum* Technik erbaut. Das SW Zimmer war geheizt. Das *praefurnium* öffnete sich aus dem benachbarten nördlichen Zimmer und nach der, in der üblichen Weise gelösten Durchbrechung der Mauer erreichte der ausgemauerte Heizkanal die westliche Mauer des Zimmers, wo er sich T-förmig verzweigte. Der geheizte Raum war mit einfacher Wandbemalung geschmückt. An dem Sockel von weisser Grundfarbe waren abwechselnd stilisierte, braune Rosetten und mit Linien und Flecken dekorierte Felder. (Vgl. *Gy. Rhé*, Balácza, S. 44, Abb. 4.) Der Sockel wurde mit einem roten, 5 cm breiten horizontalen Streifen abgeschlossen, darüber waren in rote Rahmen eingefasste Mittelfelder. Dieses einfache Dekorationssystem gehört in die Gruppe der frühen Aquincumer Wandmalereien und muss in das erste Drittel des II. Jahrhunderts gesetzt werden. Am Jahrhundertsende hat man die Wände einfach mit Kalk überzogen. (Ähnliches Verfahren kennen wir z. B. aus Emona: *W. Schmid*, XV—XVI. Bericht (1923/24) der Röm.—Germ. Komm. 1925. S. 21-Ö. Jh. XIX—XX, 1919, Beibl. Sp. 163). Am Fussboden des bemalten Zimmers haben wir eine Bleimaske aufgefunden. (Vgl. *Bauer*. Vjesnik, 1936. S. 1. ff.) Ihr Alter: die erste Hälfte des II. Jahrhunderts. Ausser dem Gebäude fanden wir in westlicher Richtung ein kleines, viereckiges Gerüst, das von einer Reihe der auf die Kante gestellten Ziegeln umgeben und das Innere mit Ziegelstaub vermischtem Mörtel bedeckt war. Südlich von dem Gebäude zog sich ein Kanal in O-W. Richtung hin, der bei der SW. Ecke des Gebäudes sich südwärts wendete. Der Kanal mündete nach Westen zu in eine mit kleineren Steinen ausgelegte Zisterne, welche von den Wasseradern der Kisceller Hügel genährt wurde. Da sein Ufer einsturzgefährlich war, konnten wir ihn nicht freilegen.

Auf dem Grundstück **Vályoggasse 10.** fanden wir im Dezember des Jahres 1942. bei den dortigen Fundierungsarbeiten ein Ziegelgrab und in dessen Nähe zwei Skelette. In dem Ziegelgrab lagen die Leichen eines Mannes und einer Frau. Wir haben in den, aus dem IV. Jahrhundert stammenden Gräbern einen rötlich-braunen glasierten Krug, zwei Gläser, und bronzene-eiserne- und Knochenarmbänder gefunden. In früheren Zeiten (II. Jahrhundert) nahm hier ein 8·20 m breites Gebäude mit Terrazzo-Fussboden und bemalter Wand Platz, von welchem wir bloss den westlichen Flügel aus-

messen konnten. In den Terrazzo-Fussboden, bzw. in die Mauer des zugrundegegangenen Gebäudes hat man die Grabstätten aus dem IV. Jahrhundert eingeschnitten.

Im Frühling des Jahres 1942. haben wir auf dem Grundstück des Hauses **Pacsirtamezőgasse Nr. 62.** einen Probegraben von W.-Ö. Richtung gezogen. 3·10 m tief unter der neuzeitlichen Aufschüttung haben wir einen 2·60 × 1·65 m grossen mittelalterlichen Kalkofen (Mundöffnung 60 cm breit) gereinigt. (Abb. 19.) Wir gingen in der darunter befindlichen Lehmschichte 3·90 m tief.

Aquincumer Zivilstadt. Im Juli des Jahres 1941 haben Erdarbeiter bei den Fundierungsarbeiten des Levente-Lőtér (Jungmannen-Schiessplatzes) im III. Bezirk eine römische Privatwohnung gefunden. Das Institut wurde nur Anfang August benachrichtigt und dann musste die systematische Forschung in schnellem Tempo folgen. Das rund 18 × 12 m grosse Wohnhaus mit viereckigem Grundriss besass gegen N und D je einen *porticus*, (Abb. 20, *A* Gebäude.) Der dazwischen liegende eigentliche Wohnteil teilte sich auf sieben Zimmer. Der klare, leicht übersehbare Grundriss des Gebäudes erinnert an die Einteilung der kleineren *villae rusticae*, und dieser Umstand allein versichert ihm schon eine besondere Stellung in der Reihe der viel komplizierteren Aquincumer Privathäuser. Besonders bedeutend wird das Gebäude durch die reiche Wandbemalung, die wir nach sorgfältiger Zusammenstellung der Bruchstücke in den wesentlichen Zügen zusammenstellen konnten.

Das Dekorationssystem und die einzelnen Zierelemente widerspiegeln die Traditionen der italisch-pompejischen Stile aus dem I. Jahrhundert n. Chr. Wir beschreiben sie hier nur kurz und weisen auf die ausführliche Publikation hin. *(T. Nagy*, Laureae Aquincenses II.) Der Sockel imitiert meistens mit Flecken- und Linientechnik Marmoräderung und in einem Falle macht er mit Hilfe von kleinen bunten Plättchen den Eindruck von Marmorintarsia. (Abb. 21.) (Vgl. einige vorhadrianische Wanddekorationen d. Rheinländer. So in Neuss, Villa v. Obersdorf (Raum 17), Gutshof Köln-Müngersdorf (Herrenhaus), Köln (Neumarkt) usw.) Die mittlere Wandfläche war in verschieden grosse Felder geteilt. In den Wohnzimmern malte man in die mittleren Felde oben ein dreifaches Girlandenornament (Abb. 22.) (Die beste pannonische Analogie bietet ein Bruchstück aus Vindobona: *H. Kenner*, Jbuch d. k. u. k. Zentral-Komm. II. 1904, Fundbericht.), in die Mitte die Gestalt eines, auf einem Aste ruhenden Vogels. In den, sie umrahmenden schmäleren Feldern nimmt ein Pflanzen-Kandelaber Platz, auf den pilzförmigen Schirmen blicken schildartig angebrachte Vögelein aufeinander. Oben war die Wandfläche von weisser Grundfarbe mit Stuck-Rahmen abgeschlossen, der aus Schnurverzierung, dann aus einem Kantharosähnlichen Mischkrug zwischen zwei Delphinen bestand. (Ein identisches Stück teilt *L. Nagy* mit: Arch. Ért. 41, 1927, S. 114 und *Fr. Lorger*, Časopis, 1934, Taf. 1, Abb. 2.) Die Bemalung des südlichen *porticus* weicht davon nur in den Farben ab. An dem Sockel von lila Grundfarbe nehmen zwischen Wasserpflanzen Wasservögel mit weissen Federn Platz, ebenso, wie an dem bekannten Sockel von Poetovio. *(V. Skrabar*, Jahrb. d. k. u. k. Zentral. Komm. 1904. Taf. III, Abb. a.) An der mittleren Wandfläche waren einfarbige Felder in verschiedenen Grössen. Zwischen die grösseren roten und gelben Felder waren schmälere Streifen von schwarzer Grundfarbe eingeschaltet. Die letzteren waren von einem, mit feinem Pinsel gemalten Pflanzenkandelaber mit gelblich-braunem Stengel und grünen Blättern ausgefüllt, an dem grösseren mittleren Feld nahmen Blumengewinde Platz die an den inneren Linienrahmen gehängt waren. An der Wandmalerei dieses Privathauses ist die Einwirkung des, während der Regierung des Hadrians auch bei uns auftretenden Klassizismus noch nicht fühlbar. Die Zierelemente der bemalten Wandflächen und das ganze Dekorationssystem schliessen sich eng an die italisch-pompejischen 3. und 4. Stile. Zweifellos hat man bei den, marmornachahmenden Sockeln und Rändern dem 2 sog. Inkrus-

tationsstil gefolgt. (Vgl. *R. Pagenstecher*, Alex. Studien, 1917, S. 22 ff und Nekropolis, 1919, S. 168 ff.) Unser Maler war auch in Balácza bei der ersten Bemalung dieser grossen, prunkvollen Villa tätig. Vielleicht arbeitete er auch in Vindobona und Poetovio. Aquincum war eine der letzten Stationen dieses, vermutlich italienischen Malers. Die Entstehungszeit der Aquincumer Wandgemälde müssen wir auf die letzten Jahre der Regierung des Trajans, oder auf die ersten Jahre des Hadrians setzen.

Von den kleineren Funden ist zuerst eine Malgarnitur aus fünf verschieden grossen Tontiegeln mit geraden Wänden bestehend zu erwähnen. (Sie sind dem Form *Behn*, 275 verwandt.) An den inneren Wänden blieben eingetrocknete dunkelrote, gelbe und grüne Farbschichten erhalten. Die bei der Bemalung dieses Privathauses verwendete Farbstoffe sind auch in ihrer chemischen Zusammensetzung identisch, so dass wir vermuten können, dass der Maler gleichzeitig auch der Besitzer und Bewohner des villenartigen Gebäudes war. Mit den Tiegeln fand man 4 Stück Firmalampen mit den Stempeln OCTAVI, VRSIOF, FAOR, (darunter *flabellum)* FRONTO, weiters eine drei- und eine fünfdochtige Lampe, beide mit dem Stempel FABI. Von dem Fussboden der Zimmer haben wir 131 Stück Sigillata-Bruchstücke gesammelt. Nur auf einem einzigen Stück ist an der Seite der Schale ein Stempel eingedrückt, undzwar DIVIX F, der dem Namen des in Lezoux zwischen 75 und 100 arbeitetenden. *Divix* (tus) erwähnt. *(Déchelette* I. S. 162 und 182.) Es kommen noch die folgenden Bodenstempel vor: MARCELLI, MVETVLLI, MV, DRAV, . . . AVINVS, . . . I-M. Marcellus war ein Rheinzaberner Meister. *(R. Knorr*, Cannstatt. S. 37—41.) Als Streufund erwähnen wir die auf Abb. 23 dargestellte 8·2 cm lange (Bodendurchm.: 3·5 cm) braune, eindochtige, schöne Volutenlampe; an ihrem Diskus ist ein Hund, der den Rücken eines Ebers zerfleischt.

Südlich von der Wohnung des Malers, in 4·20 m Entfernung kam ein, 5·10 × 3·45 m grosses Kellergebäude zum Vorschein. (Abb. 20. B. Gebäude.) Die Mauern sind 45—55 cm breit, der Grundriss zeigt die gewohnte Form der Keller. Der Eingang öffnete sich von Westen und es führten Holztreppen in den kleinen, engen Vorraum, von wo aus man durch eine enge Tür den südlichen, grösseren Raum des Kellers erreichen konnte. Der Fussboden lag sehr tief und wir konnten ihn infolge des Grundwassers nicht erreichen. Nach Westen öffneten sich zwei Fenster dieses grösseren Raumes mit Böschungswänden. So erhielten wir zum zweitenmale in der Zivilstadt einen verhältnismässig gut erhaltenen Keller. Er gehörte zu der nördlicher gelegenen Malerwohnung und war auf derem Hofteil plaziert. Vor dem Eingangsteil des Kellers lief ein Kanal von N-S Richtung, welcher vor dem südlichen Porticus der Malerwohnung sich scharf nach Westen zu abbog. Wir konnten den Lauf dieses Kanals auch nach Süden verfolgen; er umring den Keller, dann wendete er sich nach Osten und in der Nähe der Stadtmauer mündete er in einen grossen Sammelkanal. (Abb. 24.)

In der späteren Zeit hat man den Keller und seine unmittelbare Gegend planiert, und hat sie zum Gebiete eines grösseren Gebäudes eingezogen. Der grössere, östliche Teil dieses Gebäudes lag unter dem östlichen Damm des Schiessplatzes, so dass er nicht völlig freigelegt werden konnte. Den westlichen Abschluss bezeichnete eine Apsis mit Mörtelüberguss; in Osten kam die NS Schlussmauer bei dem Fuss des Dammes zum Vorschein. Zu dieser späteren Periode (vermutlich die III—IV. Jahrhunderte) gehörte auch ein Teil eines Gebäudes, den wir nördlich von der Malerwohnung in ungefähr 1½ m Entfernung fanden. (Abb. 20. *C* Gebäude) Seine Fundamente lagen hoch und bezeichneten damit, dass sie später erbaut worden sind. Nur der südwestliche Eckteil kam zum Vorschein, wo ein sehr schmaler (50 cm) Korridorteil wahrscheinlich das, zum oberen Stock führende Treppenhaus war.

Westlich vom Schiessplatz, hinter dem Mezőőri-lak (Wohnung des Feldhüters)

haben wir *im Oktober des Jahres 1941* ein kleineres, viereckiges Haus von 15×11·5 m ausgegraben. (Abb. 28, *D* Gebäude.) Der Eingang öffnete sich nach Norden, den Schwellenstein fanden wir noch *in situ*. Die Mauern wurden mit *opus incertum* Technik aus Kalkstein erbaut, ihre Breite beträgt durchschnittlich 60 cm. Diese kleinere Privatwohnung bestand aus sechs Zimmern, der Fussboden war einfach gestampfte Erde. Der Grundriss kann am meisten mit dem westlichen Trakt des sog. »grossen Wohnhauses« verglichen werden. (Bp. R. I, S. 117.) Von den kleineren Funden erwähnen wir einen, in den Rundrahmen gefassten Ziegelstempel der *legio II adi.*, von welchem nur die Buchstaben AD erhalten geblieben sind. Militärstempel sind in der Zivilstadt ziemlich selten. Kuzsinszky fand neben dem östlichen öffentlichen Bad, in Privathäusern, 3 Stück Ziegel mit dem Stempel LEG II. AD. (Bp. R. III, 1891, S. 137.) Wir können noch mehrere Schüsselbruchstücke vom Form *Drag.* 37 erwähnen, darunter eins mit dem Bodenstempel REBVRRIOF, weiters einen 16 cm hohen »rhäetischen« Becher, eine frühe Variante dieser Ware. (Vgl. *Fr. Drexel*, Faimingen. ORLI. 35 Nr. 80) Die Grossbronze des Hadrians stammt aus dem Mauerschutt. *(Cohen*², 342.)

Südlich von dieser Privatwohnung, in 2·20 m Tiefe fanden wir einen gepflasterten Strassenkörper von N-S Richtung. Die vollständige Breite konnten wir wegen des Zauns des Schiessplatzes und der Elektrischen Zentrale nicht feststellen.

Vom *September des Jahres 1941.* angefangen, haben wir den südlichen Saum der Zivilstadt ausgegraben, der zwischen dem Schiesshaus, dem Restaurant Schütz und der Névtelengasse lag. Wir fanden einen Teil der südlichen Stadtmauer in stark abgetragenem Zustand. (Abb. 20. E.) Breite der Grundmauer: 2·10 m, der aufgehenden Mauer: 1·90 m. Die Mauer läuft obenhin in WWS und OON Richtung, gegen die südwestliche Ecke der Elektrischen Zentrale, wo man schon in 1931 eine dicke Mauer fand. *(L. Nagy.* Laureae Aquincenses, II, in Druck befindlich.) Zweifellos gehörte der damals gefundene Mauerteil auch zur Stadtmauer.

Nördlich von der Stadtmauer wurde ein ungefähr 8 m breiter Streifen nicht bebaut. Nur dann folgt die südliche Abschlussmauer des nächsten Gebäudes. Das Gebäude zeigt eine, mit dem Fuss nach Norden zeigende L-Form und teilte sich auf Räume und Zimmer von verschiedener Grösse. Es konnte nur zum Teil durchforscht werden. Auf Grund des vorgefundenen keramischen Materials kann es auf die Wende der II—III. Jh. datiert werden.

Zwischen diesem L-förmigen Gebäude und dem oben erwähnten Gebäude mit einer Apsis, das teilweise auf den oben erwähnten Keller gebaut wurde, haben wir zwei **Mithräen** ausgegraben. (Abb. 20. *F* Gebäude.) Die eingehendere Publikation wir bald folgen, so dass wir hier nur eine kurze Beschreibung geben. Das erste Heiligtum (17×9 m) ist von West nach Ost orientiert und ist wie es bei den Mithräen üblich ist, parallelogrammförmig. Der Eingang öffnete sich von Osten. Nach zwei kleineren Vorhallen *(apparitorium* und *pronaos)* folgte das eigentliche Heiligtum, mit der üblichen dreifachen Gliederung: in der Mitte die tiefere *cella*, an beiden Seiten die höher gelegenen *podia*. Die Podiummauern sind in die hintere Abschlussmauer des Heiligtums gebunden. Davor hat man ein 2·40 m breites Postament mit Nische gebaut. Ausser einigen Wandgemäldebruchstücken, die eine einfache Bemalung in Streifen zeigen, fand man keinen erwähnenswerten Kultgegenstand. Nach Süden schliesst sich dem Heiligtum in der Breite der Vorhalle ein 7·90×5·90 m grosser, kleinerer, viereckiger Raum an, in dem wir nach bekannten Analogien *(Cumont*, T. et M. II. S. 25, Abb. 86., S. 492. Abb. 429.) ein Versammlungsraum der Mitglieder sehen können. Dieses Heiligtum hat man früh aufgegeben. Der Terrazzo-Fussboden war mit einer 50 cm dicken Lehmschichtung bedeckt, die von mehrfachen Überschwemmungen zeugte. Die oberste Schichte bildete ein gestampfter

Erdboden, der zugleich der Fussboden des zweiten Heiligtums war.

Auf die Fundamente des jetzt beschriebenen Mithräums (Heiligtum) bzw. unmittelbar neben die (Vorhalle) wurde mit kleineren Änderungen das zweite erbaut. So wurde der östliche Teil des früheren *pronaos* mit dem *apparitorium* zu einem einzigen grösseren Vorraum verbunden und demgemäss wurde auch das Heiligtum verlängert. Die Brüstungsmauern der Podien liefen nicht zu der hinteren Mauer des Heligtums, sondern schlossen sich in 2 m Entfernung vor ihr den Seitenmauern an. Auch den, am südlichen Teil des früheren Mithräums ausgegrabenen Versammlungsraum hat man erneuert und verwendete dabei grösstenteils die früheren Fundamente. Dieses II. Heiligtum war reich an Funden. Neben dem Eingang der *cella* lag ein Bruchstück der, aus der Liturgie gut bekannten marmornen Reibschüssel. (Vgl.: *R. Forrer*, Das Mithra-Heiligtum v. Königshofen bei Strassburg 1917. S. 30 f.) In ihrer Nähe fand man das Bruchstück eines, aus Kalkstein gemeisselten Löwen, der aus den Mithras-Heiligtümern nie fehlt. Neben dem Eingang, vor der rechten Podiummauer stand ein Kalksteinaltar mit der folgenden Inschrift: *Fonti Dei (sic!) Iul. Severus pro se et suis v. s. l. m.* (Vgl. *Fr. Cumont*, Die Mysterien d. Mithra. 1923. S. 103. ff.) Ihm gegenüber, neben der südlichen Podiumwand lag ein kleiner Altar aus weichem Sandstein. Wie es die, mit rotem Minium gemalte Inschrift beweist, hat ein gewisser *Silvanus* damit sein Gelübde erfüllt. Im rückwärtigen Teil der *cella* lagen drei Stück rotglasierte, dreihenkelige bauchige Kultgefässe auf einem niedrigen Steinpostament. (Vgl. die ähnlichen Stücke der Töpferei neben dem Restaurant Schütz). Daneben lagen einige Bruchstücke des grossen Altarbildes, während die anderen Stücke im nördlichen Flügel des Heiligtums übereinandergeworfen lagen. (Abb. 25.) Wir fanden hier den grössten Teil des Kultiventars u. zw. vier Stück 22—34 cm hohe, aus weichem Sandstein gemeisselte pyramidenförmige Pinien, weiters sieben Stück Sandsteinaltare ohne Inschrift (Vgl.: *J. Welkow*, Bull. de l'Institut d'arch. Bulgare. VIII, 1934, S. 88—89. Abb. 76 und *Fr. Cumont*, T. et M. I. S. 115—116), drei Firmalampen und elf Steinkugeln von verschiedenen Durchmessern. Wir lasen weitere zwölf Steinkugeln vom Fussboden der *cella* bzw. von den Podiummauern auf. Der kleinste Durchmesser war 6·5 cm, der grösste 12 cm. So besitzen wir — Dormagen miteingerechnet — den grössten, aus einem Mithräum stammenden Steinkugelfund. Ihre symbolische Bedeutung ist heute noch nicht klar. Neben den Lampen, Steinkugeln und den Pinien, die auf die Fruchtbarkeit deuten, lag ein Terrakottenrelief, das eine Venusartige Göttin in der Gesellschaft eines, Fruchtkorb haltenden Kindes darstellt. Wir können noch das Bruchstück einer Sigillataschüssel erwähnen. (Abb. 26.) Der Gefässhenkel endet in einem Hundekopf. Dieses Stück ist ein Unikum unter den Mithras-Denkmälern. Dagegen ist die Gruppe der sog. »Schlangengefässe« wohl bekannt. (Zuletzt behandelt von *E. Swoboda*, Ö. Jh. XXXV, 1936, S. 1. ff.) Ein solches rotglasiertes Gefässbruchstück kam auch in unserem Mithräum zum Vorschein. (Abb. 27) Die Wände des Podiums und des Heiligtums waren bemalt. Die hintere, Abschlussmauer des Heiligtums war mit einer Stuckaedicula verziert. Davor stellte man das grosse Altarbild des Mithräums, das wir auf Grund der Bruchstücke rekonstruiren konnten. In Zusammenhange mit der inneren Einrichtung können wir auf das gleichzeitige Mithräum von Doura-Europos hinweisen, (3 Periode), wo das Heiligtum gleicherweise unter Verwendung von Plastik, Wandmalerei und Stuck verziert wurde. (*M. Rostowzew*, Am. Journ. Arch. 39, 1935, Tafel IV.) Die Statuengruppe des auf die Knieen sinkenden, Stier tötenden Gottes ist in Rundplastik gemeisselt, in der, seit Hadrian kanonischen Auffassung. Es gehörte noch Hund, Skorpion und wahrscheinlich Rabe zu der *Μιθρα βουθυτοῦσα* Gruppe. Am Postament blieben die Namen der Dedizierenden fragmentarisch erhalten: . . .

MPHORUS ET M. . . . . Wir können sie als *Sy]mphorus et M(arcus)...* ergänzen. An den beiden Seiten des Altarbildes standen die Statuen von *Cautes* und *Cautopates* auf Postament. Cautes hielt in seinem linken Hand ein halbkreisförmig ausgeschnittenes Amazonenschild, von Cautopates blieben nur die Riste erhalten. Neben der Stratigraphie und den Kleinfunden datieren auch die Stileigenheiten dieser Statuen den Bau unseres Heiligtums auf den Anfang des III. Jahrhunderts. Zusammen mit diesen zwei freigelegten Mithräen kennen wir jetzt schon fünf Mithräen aus der Zivilstadt. Die Placierung der Mithräen innerhalb der einzelnen städtischen Bezirke *(Regio)* weist darauf hin, dass nach dem Muster der christlichen, sog. Stationskirchen *(J. P. Kirsch,* Die Stationskirche d. Missale Romanum. Ecclesia Orans. 19. Freiburgi. Br. 1926. S. 22. ff.) auch der Mithraismus die Gläubigen den städtischen Bezirken entsprechend organisierte.

Nördlich vom Mithräum nahmen zwei grössere Hallengebäude Platz, die bisher nur zum Teil durchforscht werden konnten. (Siehe Abb. 20, die Gebiete G. und H.) Sie sind durchschnittlich 30 m lang und 12—14 m breit und teilen sich auf verschieden grosse Räume und Zimmer. Wir konnten schon bemerken, dass sie mehrmals umgebaut worden sind, zuerst schon in der ersten Hälfte des II. Jahrhunderts. Ein weiterer Umbau wurde an der Wende der II—III. Jhe vollzogen, und zuletzt am Anfang des IV. Jahrhunderts. Von den Kleinfunden ist die auf Abb. 28. dargestellte, zweiflügelige Zikadenfibel zu erwähnen, die aus der obersten, aus dem IV. Jahrhundert stammenden Schichte stammt, 76 cm tief unter dem obersten Bodenniveau. Der, mit einfachen Riffelungen verzierte Fibelkörper, wie auch die Form sind für die ungarländische Gruppe dieses Juwelentyps bezeichnend. Sie wurden zuletzt von *H. Kühn,* IPEK 1935, S. 85 ff. behandelt, der die ungarländischen Exemplare von 400 bis 500 n. Chr. datiert. Das Aquincumer Stück, das zusammen mit den Exemplaren aus Chersonnesos und Aquileia zu den frühesten Vertretern dieser Gewandnadeln gehört, ermöglichst uns, dass wir das Erscheinen der Zikadenfibeln bei dem mittleren Lauf der Donau schon auf das letzte Jahrhundert der Römerherrschaft setzen, also früher, als es bis jetzt datiert wurde. (Wie es schon G. *Nagy* Bp. R. V, 1897, S. 65 richtig bemerkte.) Die frühen Vermittler dieses Fibeltyps konnten eher die Sarmaten, als die Goten sein. (Es sind in diesem Zusammenhange die zikadenförmigen Goldplatten des Ártányer Grabes zu erwähnen : *M. Párduc,* Denkmäler aus der Sarmatenzeit in Ungarn I. (Arch. Hung. XXV, 1941.) S. 20. und Taf. XXIX, Abb. 55, 57.)

Der jetzt beschriebene Teil der Zivilstadt ist im Norden von einer 5 m breiten Strasse in W.-O. Richtung begrenzt. Wahrscheinlich zweigt diese von der N-S Hauptstrassenlinie ab, die Kuzsinszky im *Führer.* an dem ersten Plan mit *C)* bezeichnete. An beiden Seiten ist sie von einem, aus 120 cm breiten ausgemauerten Kanal begrenzt. Das Auffinden dieser Strasse war auch deshalb wichtig, weil sie, zusammen mit der parallelen, im Norden vor dem *paedagogium* laufenden Strassenlinie den östlichen Teil des Aquincumer Zivilstadt in drei Bezirke teilte. *Regio I.* ist das Gebiet zwischen dem *paedagogium* und der nördlichen Stadtmauer. Als *Regio II.* können wir das zentrale Gebiet des Stadtteils mit den grossen öffentlichen Bädern und dem *macellum* bezeichnen, die südliche *Regio* III. umfasst das neu ausgegrabene Gebiet, worüber wir jetzt berichtet haben.

Westlich von den Aquincumer städtischen Siedlungen, in den Bergen nahmen Meierhöfe Platz. Diese werden in der nächsten Nummer dieser Zeitschrift ausführlicher behandelt werden. In einem kleineren Artikel werden wir ebenda über die römischen Steine des Kisceller Attila-Parkes berichten.

An der nördlichen Seite des **Remeteberges**, auf dem Grundstück mit der Parzellenzahl 16439. fanden wir im August des Jahres 1940. einen Sarkophag ohne Inschrift und Verzierung. Er wurde an Ort und Stelle gelassen.

In der Nähe des **Lófejű-Brunnens** haben wir im September desselben Jahres das Gebiet des abgetragenen Aussichtsturmes aufgegraben. Wir fanden einige mittelalterliche und neuzeitliche Scherben, aber keine Mauerreste.

Von Juli bis September des Jahres 1938. führte das Institut — von dem Ungarischen Historischen Museum unterstützt — in **Pomáz** eine Ausgrabung. Über den, am Hügel Zdravlyák vorgefundenen Meierhof vom Bachenau-Typ (siehe *Karl H. Swoboda*, Römische u. romanische Paläste, Wien, 1919, S. 106, Abb. 51.) und die armseligen Funde werde ich bei der Beschreibung der jüngst ausgegrabenen *villae rusticae* in der Umgebung von Aquincum Bericht erstatten.

Der flache Hügelhang des Zdravlyák, der auch dem Wasser nahe liegt, war schon in prähistorischen Zeiten für menschliche Siedlung geeignet. In unseren Probegräben am Hügelrand, an beiden Seiten des, zum Dorfe führenden Ackerweges, auf dem Andrássy-Grundstück und auf dem Mandics-Gut zeigten sich wiederholt zugrundegegangene vorgeschichtliche Herde. Sie liegen heute 40—50 cm tief unter der Oberfläche und so ist es verständlich, dass sie durch den Ackerbau und den Gartenbau grösstenteils vernichtet worden sind. Am südlichen Saum des Mandics-Gutes haben wir in unserem Probegraben neben einem solchen vernichteten Herd das auf Abb. 29 dargestellte 6·1 cm hohe Töpfchen aufgelesen. Es wurde aus grobem schwarzen Ton verfertigt. Die Form, die eingezogene und gerade abgeschnittene Mündung und der scharf hervorspringende Schulterteil reihen es in die Theiss-Kultur der jüngeren Steinzeit. *(F. Tompa*, Budapest Története I. 1942. S. 27. und Taf. III, Abb. 5.)

Westlich vom Zdravlyák, in ungefähr $^1/_2$ km Entfernung in Luftlinie konnten wir am *Klissza*-Hügel sehr bedeutende mittelalterliche Überbleibsel zum Teil aufdecken. Diese wird G. Domanovszky publizieren, der nach uns die Ausgrabungen führte. Da ich die Arbeit nur 6 Wochen lang führte, will ich hier darüber nur kurz berichten. Wir konnten die Anwesenheit eines ungefähr 60×100 m grossen, auf ältere Fundamente gebauten Schlosses aus dem XV. Jahrhundert feststellen. (Über den Grundriss siehe zeitweilig: *Al. Sashegyi*, Pomáz, 1939. S. 17.) Die Dicke der einzelnen Mauern war sehr verschieden. Im Norden und Osten überstieg sie sogar die 1 m, im Süden und Westen war sie viel schmäler (Zwischen 0·75—0·90 m.) Die Mauern wurden aus, in starken Mörtel gesetzten unregelmässigen Kalk- und vulkanischen Steinen erbaut. Am nordwestlichen Teil des Gebäudes waren die Wirtschaftsräume, im nordöstlichen Flügel zwei grössere, prunkvollere und in der südöstlichen Ecke des Baukomplexes eine Kapelle. Die letztere erstand schon in der Árpádenzeit. In der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts errichtete man an der Stelle dieser zugrundegegangenen romanischen Kapelle eine grössere (24 m lange) gotische Kirche mit Strebepfeilern. Der Fussboden war mit viereckigen ($17{\cdot}5 \times 17{\cdot}5$ cm) gestempelten Ziegeln bedeckt. (Abb. 30.) Um der Kirche lag der Friedhof. Die von uns geöffneten Gräber weisen auf das XV. Jahrhundert hin.

Auf dem Fussboden des südwestlichen, viereckigen Turmes, mit $1{\cdot}30 \times 1{\cdot}30$ m innerem Ausmasse, welcher zu den Hofteil um der Kirche umgebenden Mauer gehörte, fanden wir das auf Abb. 31 und 32 dargestellte, 25 cm hohe Kapitell, das zur Trennung des Fensters diente. (Durchm.: 12 cm.) Es stellt in dreiviertel-Relief die Köpfe eines bärtigen Mannes und einer Frau dar. (Sein Bild ist schon bei *T. Gerevich*, Magyarország művészeti emlékei I. Bpest, 1938, und *H. Horváth*, Középkori budai fejek. 1941. Taf. II—III. mitgeteilt worden.) Im Stil knüpft es sich an das, im Esztergomer (Graner) Lapidarium aufbewahrten Kapitell aus Szente. *(T. Gerevich*, o. a. A. Taf. CXXII, Abb. 8.) Das Pomázer Stück ist etwas älter, es kann auf den Anfang des XIII. Jahrhunderts datiert werden. Vielleicht wollte der Steinmetz ein Donator-Ehepaar verewigen.

Nördlich von Aquincum, auf dem Gebiet von **Szentendre** *(Ulcisia castra)* hat das

Institut im Sommer der Jahre 1939, 1940 und 1942 Ausgrabungen geführt. Im Jahre 1939 haben wir (siehe *T. Nagy*, Arch. Ért. 1942, S. 211 ff) am nördlichen Teil des Lagers, auf dem Grundstück des prot. Geistlichen *St. Vajda*, eine Strecke der durchschnittlich 1·20 m breiten Lagermauer und einen hufeisenförmigen Zwischenturm, auf dem Grundstück des Advokaten dr. St. Mándy die NW Eckturme freigelegt. Die Innenfläche des abgerundeten, assymetrisch gebauten Zwischenturmes schwankt zwischen 1·50—1·65 m. In den Frontteil der westlichen Grundmauer war ein Grabstein mit Inschrift eingemauert, welche wir folgenderweise lesen können: (Abb. 33.): *[D(is)] M(anibus)/[Ael ?(io) P]roculo sig(nifero). leg(ionis). II ad[i(utricis) p(iae) f(idelis)/ an(orum)//] et. Iul(iae). Optat(a)e, eius vivae [/Ael(ius) ?/////] s. vet(eranus). leg(ionis). s(upra) s(criptae) pater. et. Aem[il(ia) ? /////] pare]nt(es). fil(io). karissimo, et Ael(io) Procul[ino ?/*[5] *nepoti] vivi sibi et Proculo. s(upra) s(cripto) f(aciendum) c(uraverunt).* Es kamen die verschiedenen Varianten der Ziegelstempel LEG II ADI und [Q]VVD-[RI]BV[RGIVM] vor, die auf die Zeit Diocletians datiert werden können. Sie bestimmen auch die Bauzeit des Turmes.

In 65·5 m Entfernung von dem Turm gegen W. hat man am Ende des II. Jh. zum inneren Teil der abgerundeten Ecke des Lagers einen trapezförmigen Eckturm mit 3·38 × 3·20 m innerem Ausmasse gebaut. Aus der unteren Schichte stammt der Bodenteil einer Schüssel vom Form *Drag.* 37 mit dem Zeichen des *Paternus*, eines späten Meisters in Lezoux, weiters rotglasierte und gelblichbraun bemalte Gefässbruchstücke, welche mit dem Material der Fabrik in Selmec-Gasse verwandt sind. Später hat man diesen inneren Turm aufgegeben und an die Ecke von aussen den, aus *Campona* schon bekannten fächerförmigen Turm gebaut. *(St. Paulovics,* Il limes romano in Ungheria. Quaderni dell'Impero IV, S. 13. Abb. 14.) Die Stempel [I]OVINI und VPLVPPIVV und ihre Varianten deuten darauf hin, dass man diesen Turm zur Zeit des Valentinianus ausgebessert hat. Die Mauerreste einer Hütte mit Lehmanwurf innerhalb des Turmes deuten weiters darauf, dass man hier auch nach dem Verlassen des Lagers ein ärmlichen Leben fristete.

Anfang Juli des Jahres 1940 begann das Institut die Ausgrabungen vor der *praetoria*-Front des Lagers. Am Spielplatz der protestantischen Knaben- und Mädchenschule fanden wir das östliche Haupttor des Lagers, die *porta praetoria*. Gleichzeitig mit dem Bau des Lagers haben zwei viereckige, von der Mauerfläche nur wenig ausspringende Türme den 4·20 m breiten Haupteingang flankiert. Aus dem Kanal unter dem mit grossen Kalksteinplatten gepflasterten Strassenkörper kam der Stempel COHPT [Coh(ors) P(rima) T(hracum). Vgl. *W. Wagner*, Die Dislokation d. röm. Auxiliarformationen ... Berlin, 1938, S. 189.] (Abb. 34) und dessen Varianten zum Vorschein. Die Stempel LEG HAD und/ꝑNSA stammen aus der Schichte über der *via praetoria*, innerhalb der Lagermauer; in 70 cm Tiefe unter der Oberfläche fand man den Stempel LVPP und seine Varianten und mit den lezteren die Kleinbronze des Valentinian I. *(Cohen*[2], 37) Am Anfang des IV. Jahrhunderts hat man das östliche Haupttor umgebaut. Die viereckigen Türme hat man verlassen und man baute vor sie je einen, aus der Mauerfläche des Lagers hervorspringenden, länglichen, vorn abgerundeten Turm (Abb. 35.) Innerhalb des südlichen Torbaus fanden wir das Bruchstück einer, mit Halbsäulen umgrenzten Inschriftplatte, wo man die Buchstaben .... E͡T MAXIM ..... OS..... lesen konnte.

Am 14 Juli haben wir im Gemüsegarten des Advokaten dr. St. Mándy auf der, durch unsere Messungen schon früher bestimmten Stelle innerhalb des Lagers die Ausgrabung des *praetorium* begonnen. Sein Grundriss zeigte die, auch von den westlichen Auxiliarlagern her wohlbekannte viereckige Form. Der, vor der *retentura* angebrachte, längliche, parallelogrammförmige Flügel von 33 × 6·5 m Ausmasse teilte

sich auf 5 kleinere Zimmer und umfasste das eingentliche *praetorium*. Der mittlere, grössere Raum war unterkellert. In diesem können wir vielleicht das Heiligtum des Lagers *(fanum)* erkennen, welches man aber in anderen Auxiliarlagern ausser des *praetorium* fand. *(A. v. Domaszewski*, D. Relig. d. röm. Heeres, S. 27.) Das äussere, nördliche Zimmer war mit einer Heizvorrichtung versehen. Wir konnten zwei Fussbodenniveaus feststellen, welche die Obstbäume stark aufgerissen haben. Aus dem unteren Fussboden in 1·20 m Tiefe unter der Oberfläche, bzw. aus dem darüber liegenden Schutt haben wir die verschiedenen Varianten der Stempel des, bei dem Bau des Steinlagers behilflichen Truppenkörpers, der *cohors milliaria nova Surorum sagittariorum Antiochiensium* aufgefunden. (Vgl. *L. Nagy*. Arch. Ért. 52. 1939. S. 134—5.) Die wichtigsten Typen sind: *a)* CNSSS *b)* C⊕NSИ — *c)* C⊕SNSS — *d)* C⊕NSSSИ. Hier fand man noch fein geschlämmte, graue, spätrömische Ware und gelbglasierte Bruchstücke. In der Basis der südöstlichen Mauerecke lag in sekundärer Verwendung (Abb. 36.) das, *Herculi Aug(usto)* dedizierte Altar des Lagerkomandanten *P. Ael. Aelianus*. (Zeit des Gallien.) Zur Zeit des Diocletian hat man das praetorium *a fundamentis* hergestellt. Die Wiederherstellung verrichtete die *legio II adiutrix*, wie es die, in der Schutt oberhalb des 0·60 m tiefen Bodenniveaus vorgefundene /FϛHϘ und zwei [QV]ΛƆ-ΛIƃV [RGIVM] Stempel zeigen. Die Stempel ∀PLVP und VPPIV zeugen von kleineren Verbesserungen unter Valentinian.

Zwischen dem erwähnten Flügel und der *via principalis* nimmt ein rund 21 × 26·5 m grosser, viereckiger Hofteil Platz. An beiden Seiten, gegen Nord und Süd schloss sich diesem je ein längliches Gebäude an. Wir konnten nur das südliche Gebäude aufdecken, da das nördliche unter dem Obstgarten liegt. Wir mussten uns hier mit einigen Probegräben begnügen. Die schmalen (0·50 m) Grundmauern des südlichen Gebäudes wurden mit schwacherer Technik erbaut, ais die des praetorium. Wir können es für einen Vorratsraum halten. Hier ist eine Kleinbronze des Constantinus I, *(Cohen*², 632) ein grünglasiertes Glasbruchstück und einen APLVP Stempel zu erwähnen.

In 3·90 m Entfernung hinter dem *praetorium*, auf dem *retentura*-Teil des Lagers konnten wir ein viereckiges Gebäude nur teilweise freilegen; seine kleineren Zimmer scharten sich um einen grösseren Hof. Wir halten es für das *Quaestorium* (die Büros der Beamten des Lagerkommandanten). Die nächste Analogie bietet ein Gebäude mit ähnlichem Grundriss aus dem Carnuntumer Legionslager. *(W. Kubitschek-S. Frankfurter*, Führer durch Carnuntum⁶ 1923. S. 148, und Taf. I.) Ein Teil der Zimmer war geheizt und nach orientalischem Geschmack ausgemalt. (Vgl. die Privathäuser von Eleusis, Athen, Delos: *G. Leroux*, Exploration arch. de Délos. 1909, S. 69 ff. — *Fr. Wirth*, Röm. Wm. 1934, S. 78.) Hier haben wir 41 Stück Ziegel mit Stempeln gesammelt: 38 Stücke bringen die Siglen der syrischen Kohorte. Neben den erwähnten Varianten kommen noch *e)* COHXNS — *f)* C⊕NS — *g)* C⊕NSNSS vor. 3 Stücke tragen den Zeichen COHRT.

Nördlich davon haben wir gegen die linke prinzipale Seite drei Zimmer eines länglichen Gebäudes von N-S Richtung ausgegraben. Das nördliche, nur zum Teil ausgegrabene Eckzimmer war mit Luftheizung versehen. Die Wände waren bemalt. Der. auf gleiche Felder geteilte Sockel zeigte liegende, mit roter Farbe gezogene Rhomben. (Eine ähnliche Dekoration erwähnt *Flóris Rómer* aus dem nahe gelegenen Lager von Dunakeszi. Arch. Közl. XI, 1877, S. 43.) An der mittleren Wandfläche waren verschieden grosse parallelogrammförmige Felder, die durch breite lila Strefen voneinander getrennt waren. Zur Dekoration eines anderen Zimmers gehörte die, auf Abb. 37 gezeigte, 48 cm hohe Stuck-Halbsäule. Die dreifache Blattreihe des Kapitells ist handgeformt. Vom Fussboden des Gebäudes haben wir verschiedene Scherben aufgelesen. Neben den rheinländischen Sigillaten, der rot bemalten und einfachen Küchenkeramik ist

das Bruchstück einer schwarz glasierten Schale zu erwähnen, unter dem Rand mit einer in viereckigen Rahmen gefassten, eingedrückten Gestalt eines Genius. Die zahlreich zum Vorschein gekommenen Ziegelstempel stammen alle von der syrischen Kohort. Nur COH(×/ bedeutet eine neuere Variante den erwähnten Typen gegenüber.

Im August des Jahres 1940 gingen wir auf die *decumana*-Front des Lagers über, wo wir die *porta decumana* aufgedeckt haben. Die 1—1·10 m dicken, aus weichem Kalkstein erbauten Mauern der frühen, beinahe gleich grossen (2·80×3·50 m) Türme sind in auffallend gutem Zustande, in der Höhe von vier Quaderreihen erhalten geblieben. Ihr gestampfter Erdboden wurde öfters aufgehöht. Aus der untersten Schichte kamen Sigillatabruchstücke und deren pannonische Nachahmungen zum Vorschein. Im Schutt des obersten Bodenniveaus waren die bekannten Stempelvarianten der syrischen Kohorte. Eine fanden wir in der Mauer des nördlichen Turmes. Den 17 römischen Fuss breiten Strassenkörper zwischen den Türmen hat man einmal erhöht. Der Querschnitt des unteren Strassenkörpers zeigte die folgende Schichtung: unten unregelmässige, sogenannte »Bombensteine«, darüber folgten nacheinander: winziges Steingestampfe, Mörtel, feines Ziegelstaub, grosse Steinplatten. In die Unterlage der oberen Strassenlinie hat man frühere Grabsteine und Altarsteine eingebaut. Hier fanden wir den, den *Genio t(urmarum) et Epon(a)e* gewidmeten Altarstein, den ein Soldat der syrischen Kohorte, *Iul. Victor* im Jahre 241 errichten liess. Dieser Altarstein konnte ursprünglich in einem Stalle des Kastells auf dem Gebiete der Villa Waczek stehen. Aus dem Material des oberen Strassenkörpers erhielten wir 6 Stück gestempelte Ziegel der syrischen Kohorte und ein Stück *der legio II adiutrix*. Zu einem späteren Zeitpunkte hat man das Haupttor mit einem halbkreisförmigen, ausspringenden Turm vermauert. Wir kennen Analogien dazu aus Intercisa *(St. Paulovics*, Il limes romano in Ungheria (Quaderni dell'Impero) S. 19, Abb. 19.) und Savaria. Aus der untersten Schichte des Turminneren kam der Stempel LEG II VDI zum Vorschein, weiters mehrere Terra Sigillata-Bruchstücke, das eine mit CIISOR. . . dem Bodenstempel des *Ce(n)sorinus* aus Lezoux. Zwischen dem ersten und dem zweiten Fussboden lagen die Bruchstücke einiger rotglasierten Krüge und Schüsseln zusammen mit den gestempelten Ziegeln der syrischen Kohorte. In dem Schutt oberhalb des obersten Fussbodens war spätrömische Ware aus grauem Material, mit eingeglätteter Verzierung an der Aussenseite, weiters 3 Stück 10·5 cm hohe Eisenglocken. Eine davon zeigen wir auf Abb. 39. Ähnliche Stücke kennen wir z. B. aus den Lagern von Zugmantel *(Barthel* ORLI, 32, Taf. XV, Abb. 56 und S. 100.) und Saalburg *(Jacobi*, Römerkastell Saalburg, Taf. XXXVI, Abb. 1. Taf. LIX, Abb. 13.) usw.

Vor der decumana-Front des Lagers konnten wir mit zwei Querschnitten die Form und die Ausbreitung des doppelten Wallgrabensystems feststellen. (Abb. 40.) Seine Breite war 25 m. In 2·25 m Entfernung von der Lagermauer begann ein kleinerer, Graben, der 3·75 m tief ging. Diesem folgte ein viel tieferer (5·19 m) Graben mit grösserem Durchmesser. Eine Schüssel (aus d. Niveau —3·40) mit dem Bodenstempel IVSTV [S. F] bietet uns eine seltene Stempelvariante des Meisters aus Lezoux. *(Déch.* S. 278—9, *Knorr*, Rottweil, S. 63.) Ausserdem fanden wir in dem Grabensystem mehrere Sigillata-Schüsselbruchstücke mit geraden Wänden und Reliefornament, rotbemalte und gelbglasierte Gefässbruchstücke, zwei Glasperle, drei Stück Kleinbronzen des Constantius und eine des Valens.

In August-September des Jahres 1942 hat das Institut den südlichen Teil der, vor der decumana-Seite liegenden **Lagerstadt** freigelegt. An den beiden Seiten des, vom hinteren Haupttor in westliche Richtung ziehenden 5·03 m breiten, gut ausgebauten Weges standen kleine, viereckige Häuser. Auch hier fanden wir die Form der, für die *canabae* bezeichnenden Strassensiedlung. (Vgl. die

bisher erschienenen Bände der ORLI und die militärische Siedlung neben Jünkerath: *H. Koethe*, Trierer Zeitschr. XI, 1936, S. 50 ff.) Das äusserste Haus lag in 13 m Entfernung von dem äusseren Saum des Wallgrabensystems. Die Erörterungen *Eduard Nowotnys* (R. Li. Ö. XVII, 1931 Sp. 129 ff.) sind also nicht allgemein gültig. An der nördlichen Seite der Strasse haben wir drei, dahinter zwei Gebäude ganz ausgegraben. Die Lage dreier weiteren Gebäude haben wir mit Hilfe von Probegräben festgestellt.

Das Gebäude Nr. 1. in der Nähe der Lagermauer hat man wiederholt umgebaut. Aus der ersten Periode, die mit der Bauzeit des Lagers gleichzeitig war, ist nur ein Mauerteil von W-O Richtung erhalten geblieben. In der zweiten Periode ist einer $5{\cdot}50 \times 20{\cdot}70$ m lange, viergeteilte Trakt von N-S Richtung erbaut worden, der mit der südlichen, kürzeren Seite auf die Strasse schaute. Diesem schloss sich gegen den Lager ein grösserer, mit Mauer umgebener Hofteil an. Das Gebäude erhielt die endgültige Form am Ende des III. Jahrhunderts oder am Anfang des IV. Jahrhunderts. Dann hat man den nördlichen Flügel aufgegeben. In Süden hat man aber mit der Verwendung des Hofteils den Wohnteil in L-Form erweitert. Den südlichen Teil des, auf die Strasse blickenden grösseren Zimmers hat man mit Luftheizung versehen. (Abb. 41.) und die Wände sorgfältig bemalt. Oberhalb des glatten, weissen Sockels folgten in Streifen gefasste Mittelfelder und in diesen nahmen Figurendarstellungen in Manneshöhe Platz. Oben wurde das Feld mit einem flachen, breiten Stuckrahmen abgeschlossen, der einander gegenüberstehende Pfaue an den beiden Seiten eines Kantharos zeigte. In der Grundmauer der nordöstlichen Eckwand des Zimmers fanden wir sekundär eingebaut einen, dem Juppiter gewidmeten Altarstein des *Vlp(ius). Victor.* Das hohe Bodenniveau der letztem Periode- (nur 30 cm unter dem Ackerland) erklärt das Fehlen kleinerer Funde.

Westlich vom Wohnhaus Nr. 1. liegen zwei quadratförmige Gebäude. Ihre südliche Mauer ist gemeinsam und wurde an die südwestliche Ecke des Gebäudes Nr. 1. gebaut. Beide *tabernae* wurden nach der dritten Periode des Wohnhauses Nr. 1. erbaut. Ihre Mauern sind schmäler (durchschnittlich 50 cm) und wurden mit schwächerer Technik erbaut, als die des Hauses Nr. 1. Ihr Fussboden bestand aus, mit kleinen Steinen vermischter gestampfter Erde. Die Gebäude wurden durch schmale Sackgassen voneinander getrennt, welche gegen den Strassenkörper abgeschlossen waren. Der südliche, grössere Raum der Taberne Nr. 2. wurde mit einer, in Lehm gesetzten Quermauer von N-S Richtung zweigeteilt. Hinter diesen war gegen Norden ein kleineres Zimmer. In dem südlichen Teil bildeten 9 Stück auf die Spitze gestellten *imbrices* einen Herd. (Abb. 42.) Das Gebäude Nr. 3. ist ein ungeteilter Raum von $8{\cdot}20 \times 7{\cdot}90$ m Ausmasse. In der Mitte fanden wir einen, aus halbkreisförmig geordneten, unregelmässigen Steinen gebildeten Herd. Beide Herde bedeuten eine späte, ärmliche Lösung der Heizung. Von den Funden können wir einen zweihenkeligen rotbemalten Krug und eine Terra-Sigillataschüssel mit glatter Wand erwähnen.

Westlich wurde das letzte Gebäude (Nr. 4.) nicht unmittelbar neben die Strasse, sondern in 7—10 m Entfernung davon erbaut. Es wurde bis an die Fundamente vernichtet. Man hat es wiederholt umgebaut und erweitert. Die ursprüngliche Form war quadratförmig und $10{\cdot}60 \times 12$ m gross. Eine Quermauer von W-Ö Richtung hat es zweigeteilt. Nach dem Bau der Tabernen Nr. 2 und 3 reichte auch dieses Gebäude bis zur Strasse. Am Fussboden fanden wir ein schlankes Faltenbecher und Bruchstücke der Hauskeramik.

Hinter den Gebäuden Nr. 2 und 3 war ein grösserer offener Platz, welchen gegen Norden ein $10{\cdot}50 \times 16$ m grosses quadratförmiges Gebäude abgeschlossen hat. Sein Grundriss erinnert an den der *villae rusticae.* (Vgl. Budakalász.) Die Mauern sind durchschnittlich 60 cm dick und wurden aus unregelmässigen Kalksteinen mit *opus incertum* Technik erbaut worden. Der Eingang öff-

nete sich von Norden. Die innere Wandfläche imitierte mit Fugen breiten Quadermauerung. Der mittlere grössere Raum und die zwei westlichen Zimmer waren geheizt. In diesen war Terrazzo-Fussboden, in den anderen Zimmern gestampfte Erde. Aus der untersten Schichte des Gebäudes stammen zwei Firmalampen mit OCTAVI, VITALIS Stempel und mehrere, hauptsächlich aus Westerndorf stammende Sigillatabruchstücke. Auch dieses Gebäude wurde öfters umgebaut. Zuerst hat man an die südöstliche Ecke ein 5×7 m grosses Zimmer gebaut. Aus seinem Fussboden stammt ein 25 cm hoher, rotbemalter, einhenkeliger Tonkrug und zwei graue Schüsselbruchstücke, mit eingedrücktem Blattornament am Boden. Am Ende des III. Jahrhunderts oder am Anfang des IV. Jahrhunderts hat man an die südliche Seite einen Längenkorridor gebaut, mit halbkreisförmigem Abschluss gegen Westen. Der Sockel der Wände war rot bemalt und mit vertikalen braunen Streifen in verschiedene Felder geteilt. Später hat man den ungeteilten Korridor mit einer, in Lehm gesetzten Quermauer geteilt und auch vor die Apsis zwei kleine vorspringende Mauerteile gebaut. In Zusammenhange mit diesem letzteren Umbau können wir an eine kleinere christliche Hausbasilika denken. In Trier hat man z. B. die lange Halle der Barbara-Thermen im frühen Mittelalter mit der Hilfe von Scheidemauern ebenfalls zu einer Kapelle umgebaut. *(G. Kentenich,* Trierer Zeitschr. VII, 1933, S. 58 ff.) In Szentendre fanden wir in diesem umgebauten Korridor keinen Gegenstand christlicher Beziehung. Am Fussboden liegen nur mehrere rohe, handgeformte Gefässbruchstücke. Einige bezeichnende Stücke teilen wir auf Abb. 43 mit. Wir kennen ähnliche Gefässbruchstücke aus der Villa am Csúcshegy, und aus der untersten Schichte der Gebäude in der Raktárgasse [*L. Nagy.* Bp. R. XII, 1937, S. 43—4 und Abb. 6, und Az óbudai ókeresztyén cella trichora a Raktár-utcában. (Die altchristliche Cella Trichora der Raktárgasse in Altofen.) Bp. 1931, S. 70. Abb. 48.], wie auch von Budakalász. Sie stammen aus dem Ende der Römerherrschaft oder aus der frühen Völkerwanderungszeit. Nördlich des Gebäudes Nr. 5 war die *Canabae* weiter ausgedehnt, ganz bis zur Linie der Paprikabírógasse. Mit der Hilfe einiger Quergräben konnten wir die Anwesenheit einiger späten, meistens in Lehm gesetzten ärmlichen Gebäude feststellen.

Im Hofe des Hauses Paprikabírógasse Nr.15 fand man in 1939, bei der Gelegenheit von Baumpflanzung einen, aus mehr als 300 Stücken bestehenden Denarfund, den man dem Institut einlieferten. Der Fundort liegt an dem äusseren Rand des, vor der linken, prinzipalen Seite des Lagers sich hinziehenden Wallgrabensystems. Die letzten Münzen sind späte Prägungen des Gallienus (260—268.).

VERZEICHNISS DER ABBILDUNGEN.

Kleine Bronzeriemenende aus dem awarenzeitlichen Friedhof von der Csepel Insel.
Abb. 1. — *Graues Fussgefäss von Albertfalva.*
Abb. 2. — *Domitians Kleinbronze.*
Abb. 3. — *Volutenlampe mit Herkulesmaske auf d. Diskus.*
Abb. 4. — *Bronzezeitliche Schüssel von der Csepel Insel.*
Abb. 5. — *Salzbehälter aus Geweih (Awarischer Friedhof von Csepel Insel).*
Abb. 6. — *Gürtenbeschläge und eine grosse Riemenende von der Csepel Insel.*
Abb. 7. — *Ziegelstempel aus dem praetorium des Kastells von Eskü-Platz.*

Abb. 8. — *La Téne-zeitliche Wohn- und Korngrube auf dem Territorium des eraviskischen O p p i d u m s (Gellértgebirge).*
Abb. 9. — *La Téne-zeitliche Bronzefibel von dem Gellértgebirge.*
Abb. 10. — *Einhenkeliger Krug von der südlichen Seite das Gellértgebirges (mittelalterlich).*
Abb. 11. — *Rotbemalte, einhenkelige Krüge aus der Lajosgasse (Altofen).*
Abb. 12. — *Übersichtsplan des militärischen Amphitheaters von Óbuda.*
Abb. 13. — *Bronzering, auf der Kopfplatte mit kreuzförmiger Durchbrechung.*
Abb. 14. — *Einer der Nebeneingänge des militärischen Amphitheaters mit der stufenförmig hinterspringenden Ringmauer.*
Abb. 15. — *Eine rechteckige kleine Kammer des Amphitheaters.*
Abb. 16. — *Gotisches Pfeilerbruchstück aus dem Gebiete des Amphitheaters.*
Abb. 17. — *Bronzene Beigaben eines Grabes aus dem Friedhof von Bécsistr. Nr. 98.*
Abb. 18. — *Die Skelette eines Ehepaares aus dem obengenannten Friedhof.*
Abb. 19. — *Mittelalterlicher Kalkofen aus Altofen.*
Abb. 20. — *Übersichtsplan des, i. J.* 1941 *und* 1942 *ausgegrabenen Teiles der Aquincumer Zivilstadt.*
Abb. 21. — *Wandsockel mit inkrustierten Plättchen aus der Wohnung des Aquincumen Mahlers.*
Abb. 22. — *Girlanddekoration aus der obengenannten Wohnung.*
Abb. 23. — *Volutenlampe mit Tierkampfszene aus der Wohnung des Mahlers.*
Abb. 24. — *Der grosse Sammelkanal des südlichen Teiles der Zivilstadt.*
Abb. 25. — *Der nördliche Flügel des Mithräums mit den kleinen Steinfunden.*
Abb. 26. — *Schüsselbruchstück mit Hundekopf aus dem Mithräum.*
Abb. 27. — *Brüchstück eines Schlangengefässes.*
Abb. 28. — *Zikadenfibel aus der Aquincumer Zivilstadt.*
Abb. 29. — *Jüngere-steinzeitliche Töpfchen aus Pomáz.*
Abb. 30. — *Fussbodenziegel aus der Pomázer mittelalterlichen Kirche.*
Abb. 31—32. — *Gotisches Kapitell, die Köpfe eines bärtigen Mannes und einer Frau darstellend.*
Abb. 33. — *Inschriftsplatte des Proculus aus U l c i s i a c a s t r a.*
Abb. 34. — *Ziegelstempel der ersten thrakischen Kohorte aus U l c i s i a c a s t r a.*
Abb. 35. — *Die zwei vorspringende Tortürme der p o r t a p r a e t o r i a des Kastells von U l c i s i a c a s t r a.*
Abb. 36. — *Der, in das p r a e t o r i u m eingebaute Herkules-Altar.*
Abb. 37. — *Stuck-Halbsäule aus einer Wohnung des szentendreischen Lagers.*
Abb. 38. — *Teilansicht der p o r t a d e c u m a n a.*
Abb. 39. — *Eisenglöckchen aus dem Lager von U l c i s i a c a s t r a.*
Abb. 40. — *Das doppelte Wallgraben von U l c i s i a c a s t r a.*
Abb. 41. — *Die Luftheizungseinrichtung eines Wohnungszimmers der Lagerstadt von U l c i s i a c a s t r a.*
Abb. 42. — *Ärmlicher, spätrömischer Herd in einem Gebäude der Lagerstadt.*
Abb. 43. — *Spätrömische Keramik aus der Lagerstadt von U l c i s i a c a s t r a.*

SÁNDOR GARÁDY

KURZER BERICHT ÜBER DIE IN DEN JAHREN 1936—1942 VON A. GARÁDY AUSGEFÜHRTEN AUSGRABUNGEN.

1. Vom 29. Mai bis zum 19. November 1936 haben wir im sogenannten Tabán (Ofner Gebiet), wo wegen Stadtregulierung bedeutende Abtragungen stattfanden, unsere Spaten in Tätigkeit gesetzt. Sogleich haben wir auch im Tabaner Pfarrgarten und in der Kirchengruft geschürft.

Während dieser Ausgrabungen haben wir im dortigen Löss, zwar teilweise schon durch neuere Bauten zerstört, zwei mit Höhlen verbundene Grubenwohnungen gefunden. Bei der einen war die Höhle noch in unversehrtem Zustande. Ihre Tiefe war 2·00 m, die Breite 1·55, die Höhe 1·35 bis 1·85 m.

Nach den Funden war diese Wohnung von der Bronzezeit bis zur Völkerwanderung in Gebrauch.

Vom Mittelalter, beziehungsweise aus der Renaissancezeit kamen die Überreste von sechs, hauptsächlich aus Steinen gebauten Häusergruppen zum Vorschein.

Zwei von ihnen standen mit unterirdischen Gängen in Verbindung.

Neben dem sogenannten, jetzt überwölbten Teufelsgraben stiessen wir auf eine mittelalterliche Stützwand, die mit einem Brückenkopf verbunden war.

Unter den Funden ist besonders eine Majolikafliese mit dem Emblem des Königs Mathias von Hunyadi nennenswert und ausserdem viele, verschiedenartig bunt verzierte Teller und Schalen aus der Türkenzeit.

2. Von April bis Juni 1937 haben wir unter anderem die Überreste einer Kirche ausgegraben, von der wir anderswo schon ausführlich berichtet haben.

3. Vom 11. August bis zum 18. November 1937 arbeiteten wir am Schwabenberg in der Umgebung vom Stadtbrunnen, wo die alten Quellensammelstellen und Wasserleitungsüberreste aus der Zeit des Königs Matthias, ferner auch die neueren vom XVIII. und XIX. Jahrhundert zum Vorschein kamen.

4. In Óbuda neben der Bécsi-út (Wiener Hauptstrasse) entdeckten wir in den Jahren 1935 und 1938 Überreste der Linearkeramik und der Hallstatter Kultur, sowie Fundamente römischer Gebäude, ausserdem römische Gräber. In einem von ihnen wurde auch eine Affenstatuette gefunden.

5. Im Kurucles-Ried, Hidegkuter-Strasse 48. haben wir seit 1931 mehrmals Ausgrabungen ausgeführt, zuletzt zwischen 1. September und 30. Oktober 1942.

Hier wurden während der Ausgrabungen die Überreste der mittelalterlichen Dorfkirche Nyék und des Jagd- und Sommerschlosses von König Mathias v. Hunyadi (1458—1490), ferner die Grundmauern des

Jagdschlosses von König Sigismund (1387—1437) frei gelegt.

Es sind schon kurze Schilderungen darüber von A. Garády im »Archaeologiai Értesítő« (Band XLVI, 1933 und XLVII, 1934) erschienen. Eine ausführliche Monographie wird hoffentlich bald veröffentlicht.

6. und 7. Das alte Haus in der Attila-utca No 41. wurde im Jahre 1938 niedergerissen. Dabei fand man unter anderem ein Kruzifix vom XII. Jahrhundert.

In der Csónak-utca No 2. (»Bey dem grienen Thor«) fanden wir hinten im Hof in der Stützmauer einen mit einem Gitter verschlossenen Eingang. Dieser Eingang führt mittels Stiegen in einen unterirdischen Flur, der im Mittelalter wahrscheinlich als Aufgang in die Ofner Festung diente. Leider haben wir die weiteren Ausgrabungen aus Verkehrsrücksichten einstellen müssen.

8. Am 3. und 4. April 1939 haben wir im III. Bezirk (Óbuda) in der Umgegend der Táborhegyer-Strasse ein kurzes Stück einer mittelalterlichen Wasserleitung (XV. Jahrhundert) aus Tonröhren gefunden.

9. Am 6. April 1943 haben wir wiederum im III. Bezirk (Óbuda) in der Farkastorokiút einen steinernen Damm ausgegraben. In diesem Damm waren Quadersteine eingemauert, darunter auch solche mit gotischen Zickzackverzierungen, ein Zeichen, dass in der Nähe mittelalterliche Gebäude zu suchen sind.

10. Die Sankt-Lazarus-Kirche wurde vom 1. Juli bis zum 14. December 1939 in der Bugát-Gasse ausgegraben. Näheres darüber ist in demselben Bande zu finden.

11. Vom 17. Januar bis zum 7. Februar 1940 haben wir während des Abbaues des Hotels »Königin von England« im Keller Ausgrabungen durchgeführt, um die Rondelle der mittelalterlichen Befestigung Pests zu finden. Aber vergebens. Wir haben zwar Mauerreste gefunden, aber nicht die der ehemaligen, im XVIII. Jahrhundert abgetragenen Rondelle.

12. Vom 24. April bis zum 27. Juli waren wir abwechselnd bei den Erdarbeiten des Hauses in der Csalogány-Gasse No 3/d und in der Hunfalvy-Gasse No 8. und beim Abbau des Stammgebäudes der »Schönen Schäferin« (Budakeszi-út) tätig.

In der Csalogány-Gasse haben wir die Spuren der gegen das Christinenstädtische Tal führenden römischen Abzweigstrasse gefunden.

Ausser römischen Ziegeln und Terra Sigillata-Bruchstücken kamen hier auch vom XVI. Jahrhundert stammende schön verzierte Ofenkacheln ans Tageslicht. Es sind dies Spätblüten der ungarischen Renaissance mit etwas türkischem Einfluss.

In der Hunfalvy-Gasse haben wir die Überreste einer mittelalterlichen, zum Wiener-Thor führenden Strasse, ausserdem einen Brunnen und eine Senkgrube aus der Türkenzeit gefunden. Brunnen und Senkgrube sind dicht nebeneinander gelegen und zwar liegt die Sohle der Senkgrube höher, als die des Brunnens. Kein Wunder, dass damals die Epidemien so verbreitet waren.

Unter den keramischen Funden waren ausser türkischem Gerät auch mittelalterliche ungarische Töpfe mit Bodenstempel. Ein Stempel zeigt ein dem Hakenkreuz ähnliches Zeichen.

13. Im März 1940 stiess man im II. Bezirk beim Hause Bem József-utca No 4. während Erdarbeiten auf einen alten Kanal, mit einer lichten Weite von 1·50 m und einer Höhe von 1·80 m.

14. Am 20. Juni 1940 fanden wir beim Abbau des Hauses in der Váci-utca No 44. (IV. Bezirk) an der südlichen Brandmauer ein Stück mittelalterliches Mauerwerk.

15. Im August 1940 sind bei der Ausschachtung eines Neubaus verschiedene Funde zum Vorschein gekommen. Nennenswert sind darunter das Bruchstück eines mit der Hand geformten Weizenbehälters aus gebranntem Ton, wahrscheinlich aus der Völkerwanderungsperiode, ferner Bruchstücke von Tontöpfen aus dem Zeitalter der Arpadenkönige mit Bodenzeichen, dann verschiedene Tonscherben und Stücke aus der Türkenzeit.

16. In der Periode März-Dezember 1941 haben wir in der Csalogány-utca und Hidegkúti-út No 48. gearbeitet.

Während dieser Zeit sind die mittelalterlichen Überreste der Sankt Peter Pfarrkirche in der Wasserstadt zum Vorschein gekommen, ferner Teile eines mittelalterlichen unterirdischen Ganges etwa in Richtung Csalogány-utca.

Ausserdem fanden sich Überreste mittelalterlicher und neuerer Brandöfen als unleugbare Zeichen dafür, dass in dieser Gegend eine Tonindustrie blühte. Wir werden darüber später ausführlicher berichten. Jetzt bringen wir nur als Proben die Abbildungen etlicher Stücke auf Bild No 37.

Schliesslich haben wir hier (Csalogány-utca No 3/c) noch einen römischen Leuchter und eine Terra Sigillata-Schüssel, ferner in der Nachbarschaft (Fő-utca 68.) ein Minerva-Relief gefunden. Merkwürdig sind die Reliefs auf der Aussenseite der Schüssel. Sie zeigen eine Zirkusszene: mit Löwen und Ball spielende Affen. (Siehe Abb. 38. und 39.)

17. Zwischen dem 20—25. Juli 1941 haben wir in der Donáti-utca 3/b (Ofner Festungslehne) die Spuren eines mittelalterlichen unterirdischen Ganges gefunden.

Bei dieser Gelegenheit kam auch ein Kruzifix aus dem XIV. Jahrhundert zum Vorschein, d. h. nur der abgebrochene »Corpus« (siehe Abb. 11. rechte Seite).

18. Im April 1942 haben wir bei den Erdarbeiten der Neubauten Csalogány-utca No 26. und No 35. Grabungen vorgenommen. Auf dem Grundstück Csalogány-utca No 26 haben wir in fünf hölzernen Särge beziehungsweise ausgehöhlten Baumstämmen bestattete Skelette aus dem spätrömischen Zeitalter gefunden. Neben den Skeletten haben wir überhaupt nichts gefunden, ausser bei einem, wo ausserhalb des Sarges in der Kopfrichtung ein einfacher römischer Topf stand. Ausser Erde haben wir im Topf nichts gefunden. Beim Fuss desselben Skeletts fanden wir ein römisches Dachziegelbruchstück (tegula), das zur Ausfüllung eines Loches am Sarge gedient hat. (Siehe Abb. 42.)

Beim Neubau No 35. sind eine ganze Reihe fast unversehrter mittelalterlicher ungarischer Töpfe aus Ton zum Vorschein gekommen, ein Zeichen dafür, dass hier eine Töpferwerkstatt gewesen sein musste.

19. Vom 22. Juni bis Ende September 1942 haben wir die Blosslegung des zweiten Gebäudes vom Jagdschloss des Königs Mathias Corvinus, Hidegkúti-út 48. fortgesetzt.

VERZEICHNISS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. — *Die Ruinen im Tabán.*
Abb. 2. — *Die Ruinen im Tabán.*
Abb. 3. — *Mittelalterliche Futtermauer und Brückenkopf aus dem Tabán.*
Abb. 4. — *Die Funde aus dem Tabán.*
Abb. 5. — *Quellenhaus des Stadtbrunnens am Schwabenberg.*
Abb. 6. — *Oberer Wassersammelgang des Stadtbrunnens am Schwabenberg.*
Abb. 7. — *Tonfunde mit Linienverzierung von der Wienerstrasse.*
Abb. 8. — *Tonfunde der Hallstattzeit von der Wienerstrasse.*
Abb. 9. — *Affenstatue vom Gelände der Industrieanlage Török-Labor.*
Abb. 10. — *Von Kruzifixen stammende Leichname Christi von den Baugrundstücken Attila-Gasse 41 und Donati-Gasse 36.*
Abb. 11. — *Grundriss des unterirdischen Ganges, der vom Hof des abgerissenen Hauses Csónakgasse 2. Ecke Hunyadi János-Strasse in die Burg führte.*

Abb. 12. – *Toreinfahrt des abgerissenen Hauses Csónakgasse 2. im Hintergrund der Eingang zum unterirdischen Gang.*
Abb. 13. – *Lageplan der in Óbuda (Altofen), in der Táborhegyi-Strasse gefundenen mittelalterlichen Wasserleitung.*
Abb. 14. – *Wasserleitung aus dem XV–XVI. Jahrhundert auf dem Táborhegy.*
Abb. 15. – *Grundriss der nordwestlichen Eckrondelle der Festung von Pest aus dem Jahre 1787.*
Abb. 16. – *Während der Bauarbeiten des Hauses Csalogánygasse 3/d. gefundene Ofenkacheln aus dem XVI. Jahrhundert.*
Abb. 17. – *Grundriss der alten Strasse, der Mauer des Brunnens und der Senkgrube, die während der Bauarbeiten des Hauses Hunfalvy-Gasse 8. gefunden wurden.*
Abb. 18. – *Die Umgebung des Hauses Hunfalvy-Gasse 8. bis zum Wiener-Tor.*
Abb. 19. – *Hunfalvy-Gasse 8. Die an der Ostseite des Grundstücks gefundene alte Strasse mit Steinpflaster von Nordwesten ausgesehen.*
Abb. 20. – *Hunfalvy-Gasse 8. Brunnen und Senkgrube aus der Türkenzeit.*
Abb. 21. – *Gefässe aus der Árpádenzeit mit Bodenstempel, gefunden bei den Bauarbeiten des Hauses Hunfalvy-Gasse 8.*
Abb. 22. – *Halbprofile der Gefässe mit Bodenstempel aus der Árpádenzeit, gefunden bei den Bauarbeiten des Hauses Hunfalvy-Gasse 8.*
Abb. 23. – *Hunfalvy-Gasse 8. Krug und Ofenkacheln.*
Abb. 24. – *Hunfalvy-Gasse 8. Halbprofile der tassenförmigen Ofenkacheln.*
Abb. 25. – *Näpfchen oder Ofenkacheln aus der Türkenzeit.*
Abb. 26. – *Hunfalvy-Gasse 8. Bruchstücke von Gefässen aus der Türkenzeit.*
Abb. 27. – *Profil des auf dem Grundstück Bem-Gasse 4. gefundenen Kanals.*
Abb. 28. – *Mittelalterliche Mauer, gefunden in der Brandmauer des Hauses Vácigasse 44.*
Abb. 29. – *Grundriss des alten Gebäudes und der Abfallgruben, die während der Bauarbeiten auf dem Grundstück Bástya-Gasse 8–10. Ecke Fejér György-Gasse gefunden wurden.*
Abb. 30. – *Bástyagasse 8–10. Gefässe.*
Abb. 31. – *Bástyagasse 8–10. Querschnitt durch ein Gefäss.*
Abb. 32. – *Bástyagasse 8–10. Bodenstempel eines Gefässes.*
Abb. 33. – *Bástyagasse 8–10. Bodenstempel eines Topfes.*
Abb. 34. – *Bástyagasse 8–10. Halbprofil eines Topfes.*
Abb. 35. – *Bástyagasse 8–10. Tonscherben von Gefässen.*
Abb. 36. – *Bástyagasse 8–10. Halbprofil eines Ofenkachels und eines Näpfchens.*
Abb. 37. – *Bástyagasse 8–10. Silberne Spitze einer Dolchscheide.*
Abb. 38. – *Csalogánygasse 41. Mitteralterliche Gefässe.*
Abb. 39. – *Römische Lampe vom Grundstück Csalogánygasse 3/c. und Bruchstück eines Minerva darstellenden Prunkgefässes vom Grundstück Hauptstr. 68.*
Abb. 40. – *Rundfoto der Terra sigillata-Schüssel vom Grundstück Csalogánygasse 3/c, hergestellt mit dem Cycloskop von Emil d'Isoz.*
Abb. 41. – *Der alte Keller des Hauses Donáti-Gasse 3/b. von Norden aus.*
Abb. 42. – *Donáti-Gasse 3/b. Querschnitt durch den alten Keller.*
Abb. 43. – *Spätrömisches (germanisches) Grab vom Grundstück Csalogánygasse 26.*
Abb. 44. – *Römische Gräber vom Grundstück Csalogánygasse 26.*

LÁSZLÓ GEREVICH

DIE FORSCHUNGSARBEITEN DES MITTELALTERLICHEN MUSEUMS IN DEN JAHREN 1941—42.

In unserer vorausgegangenen Studie berichteten wir ausführlich über den Friedhof der verschwundenen Gemeinde Csut bei Nagytétény. Das Hauptstädtische Archäologische und Ausgrabungsinstitut förderte nicht bloss den Friedhof von Csut an den Tag, sondern auch die Pfarrkirche des Dorfes und einen Teil der Siedlung. Während der Arbeit kamen natürlich zahlreiche Kleinfunde vor, die auf das Leben des spätmittelalterlichen Dorfes ein Licht werfen. Sie gehören grösstenteils in das Gebiet des Landhauses und der häuslichen Arbeiten. Leider sind sie nicht sehr abwechslungsreich und weisen nur Typenabweichungen innerhalb der einzelnen Gruppen auf. Solche Gruppen sind die der Sicheln, Sporen, Äxte, Messer, Hufeisen, Trensen, Wagen- und Türbeschläge. Von einigen Gegenständen wurden nur Einzelstücke gefunden, z. B. eine Sense, ein Schlüssel aus dem XIV. Jh., ein Vorhängeschloss, Trinkglasbruchstücke usw. Am Westende der blossgelegten Siedlung von Csut, an der Stelle des letzten Hauses, wurde in einer Tiefe von etwa 40 cm die Vorderplatte eines Brustkreuzes gefunden, das zur Aufbewahrung von Reliquien diente und zeitlich gegen Ende des XII. Jhs anzusetzen ist. Auf dem Gelände desselben Hauses wurde in der Tiefe von 20 cm das Bruchstück eines sehr primitiven, spätgotischen Tür- oder Fensterrahmens gefunden, das mit parallel laufenden Rillen verziert war. Das Stück ist ein sehr interessantes Beispiel für die primitivste Fassung der Gotik ; es stammt wahrscheinlich nicht von der Kirche, sondern diente zur Verzierung eines profanen Gebäudes. In den Häusern des Dorfes waren die Türschwellen in manchen Fällen durch spätgotische Bausteine ersetzt.

In den Häusern wurden sehr viele Scherben gefunden ; diese stammen jedoch zumeist aus dem Innern von Öfen und es gelang uns, nur sehr kleine Bruchstücke verschiedenen Alters zu sammeln. Interessant ist, dass dem Grund eines Backofens auch kleine Bruchstücke von römischer Terra sigillata beigemengt waren. Die Mehrzahl der Bruchstücke stammt jedoch aus dem XV—XVI. Jh. Sie waren meistens grob, dickwandig, auf der Scheibe verfertigt, mit welliger oder kannelierter Oberfläche, aus hellem, gelblich-grauem Material, jedoch stark verrusst. An einigen Bruchstücken ist noch der Rand und der Henkel erhalten. Unter den Gefässen gab es mitunter Trinknäpfe in Kelchform, mit engem Fuss, dicker Wandung und von gelblich-weisser Farbe, sowie auch Lampen in Schifform.

Die Ofenkacheln sind verhältnismässig besser erhalten ; sie waren ganz einfach, ohne Glasur, von Flechtwerk umrahmt.

Mit Rosetten verzierte und glasierte Ofenkacheln fanden wir nur in den an die Umfriedung der Kirche anstossenden Gebäuden. Diese Tonwaren sind viel gröber, doch gleichaltrig mit den in Budapest, Csalogány-gasse Nr. 41. bei Gründungsarbeiten gefundenen Gefässen, die aber feiner und in mannigfaltigeren Formen gearbeitet sind und von den höheren Ansprüchen der Stadtbewohner im Gegensatz zu den Gefässformen der Dorfbewohner von Csut zeugen.

In diesem vorläufigen Bericht ist noch die architektonische Bedeutung der Kirche von Csut kurz zu erwähnen. Die 16 m lange, kleine Kirche ist einschiffig und wird von drei Seiten eines Achtecks abgeschlossen. Der nach Norden zu liegenden hinteren Wand schliesst sich ein kleiner Turm mit Wendeltreppe an, der gleichaltrig mit der Mauer ist. Die untersten zwei Stufen sind im Originalzustand erhalten. Die Kirchenmauern sind in der Höhe von etwa 1—1½ m erhalten; an ihrer Struktur und architektonischen Gliederung sind zwei Bauperioden deutlich zu unterscheiden. Der westliche Teil des Kirchenschiffes bis zum Triumphbogen ist auf das Ende des XIII. Jhs, näher in die Jahre um 1270 anzusetzen. Diese Datierung gründet sich vorwiegend auf die Bearbeitungsweise der erhaltenen Gesimse, Säulenbasen und des Portalsockels.

Wie wir bereits erwähnt haben (Budapest Régiségei, S. 00), muss die Kirche auch nach dem Zeugnis der Urkunden zwischen den Jahren 1270—95 erbaut worden sein, da ihr Bau wahrscheinlich erst nach der Beendigung des 1264 gegründeten Klosters seinen Anfang nahm. Bei der Blosslegung des Kircheninneren fanden wir das Grundmauerwerk des Abschlusses der ersten Kirche, welches einen sonderbaren, von innen eckigen, von aussen halbrunden Grundriss aufweist. Auf Grund der erhaltenen Unterteile der Chormauern müssen wir annehmen, dass die Apsis auch von aussen eckig war und von drei Seiten eines Achtecks abgeschlossen wurde.

In dem aus dem XIII. Jahrhundert stammenden Teil des Kirchenschiffes, in dessen Nordost- und Nordwestecke sind die Säulenbasen erhalten; in der Südwestecke, ferner um die Mitte der Süd- und der Nordmauer fanden wir viereckige Steinbasen, auf denen aller Wahrscheinlichkeit nach ebenfalls Säulen standen. Aus dieser Verteilung der Säulenbasen können wir auf ein sechskappiges Gewölbe folgern. Diese bis zum Ausgang des XIII. Jahrhunderts übliche, typisch burgundische Gewölbeform (Notre Dame de Dijon, XIII. Jh.) findet man in Ungarn noch in Pannonhalma und Zsámbék.

Die Nähe des Kulturzentrums von Buda ist ausser dieser raschen Aneignung der burgundischen Frühgotik auch am Bau und an der sorgfältigen Steinmetzarbeit ersichtlich. Das Tor wiederholt auf einer einfachen Stufe die typische Säulenportalform. In seiner Nähe, etwas nach rechts, in einer Tiefe von etwa 1 m unter dem ursprünglichen Niveau fanden wir eine 11 cm hohe, etwas verzerrte Männerkopfstatue. Die hintere Bruchfläche des Kopfes lässt darauf schliessen, dass er nicht von einem Säulenkapitell oder Tympanon herstammt, sondern einen reicher ausgebildeten Fries verzierte. Der Kopf ist in guter Technik ausgeführt und es ist anzunehmen, dass er gleichaltrig mit der Beendigung des Kirchenbaus ist. Es muss uns überraschen, dass dieses Provinzialdenkmal nicht so sehr an Stil, sondern nur an Ausführung hinter dem Niveau der europäischen Strömungen zurückbleibt.

Auf der Aussenwand, in der Linie des Triumphbogens hört das rundlich geschnittene Gesimsprofil auf und wird von einem steil geschnittenen, spätgotischen Gesims abgelöst. Auch die Struktur des Mauerwerks verändert sich. Die sorgfältig bearbeiteten Quadern werden von länglichen, schlecht bearbeiteten und mit Bruchstücken zusammengesetzten Steinen verdrängt. Wir fanden auch die Zwickelteile der doppelten Gewölberippen, aus denen die Rekonstruktion des Gewölbennetzes versucht werden konnte.

Die spätgotische Erweiterung der Kirche ist mit der Bautätigkeit der Pauliner in Verbindung zu setzen, die das Monasterium 1480 erhielten und dieses mit prunkvollen Bauten

bereicherten. Aus dieser Zeit stammt wohl der in verstümmeltem Zustand vorgefundene spätgotische Taufstein aus rotem Marmor. Die in Masswerk ausgeführten Bruchstücke des Lettners aus Kalkstein stammen aus früherer gotischer Zeit.

Die Kirche von Csut ist wahrscheinlich zur Zeit der türkischen Verheerungen zerstört worden. In der Höhe von einigen Centimetern über dem in situ erhaltenen Pflaster aus roten quadratischen Ziegelsteinen sind überall Brandschichten zu finden. Dieser Umstand beweist, dass die Kirche nach dem letzten Brand nicht mehr benutzt wurde. Auf der Chorwand unter der Kalkschicht konnten wir auf einer kleinen Fläche die Spuren gemalter Rankenornamente entdecken, die einen Einblick in die einfache Wandmalerei der Dorfkirchen gewähren. Die Pfarrkirche von Csút verkörpert unter den kleinen Dorfkirchen das höchste architektonische Niveau.

VERZEICHNISS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. — *Byzantinisches Brustkreuz (Reliquiar). Nat. Gr.*
Abb. 2. — *Spätmittelalterlicher Topf.*
Abb. 3. — *Spätmittelalterlicher Becher.*
Abb. 4. — *Eingang des Kirchturmes.*
Abb. 5. — *Teilpläne der Kirchenruinen der mittelalterlichen Siedlung in der Gemarkung von Nagytétény.*
Abb. 6. — *Säulenbasis aus dem Kirchenschiff.*
Abb. 7. — *Kopfstatue eines Mannes aus der Kirche von Csut.*

V. LÁSZLÓ BARKÓCZI

NEUE FUNDE AUS DEM GEBIET DER GASFABRIK.

Gelegentlich der neueren Bauarbeiten auf dem Gelände der Gasanstalt wurde vermischtes Material aus der Bronzezeit und der Römerzeit gefunden. Unter dem Material aus der Bronzezeit befinden sich zwei Urnen der zweiten Periode und sieben kleine Henkelgefässe mit einem Henkel, die teils ganz, teils in Bruchstücken erhalten sind. Die eine Urne ist doppelt konisch mit einer aus Fingernagelabdrücken bestehenden, umlaufenden Verzierung unterhalb des Schulterteiles und mit zwei henkelartigen Griffen. Höhe 18 cm, Bodenbreite 5 cm. Die andere ist breitschultrig, sich nach unten stark verjügend, unterhalb der Schulter mit zwei Henkeln. Höhe 35 cm, Bodenbreite 11 cm. Der Gebrauch der kleinen, milchtopfartigen einhenkeligen Gefässe geht auch in die dritte Periode hinüber. Demnach können wir in Aquincum eine Siedlung aus der Bronzezeit annehmen.

Dem von Ludwig Nagy erwähnten spätrömischen Gräberfeld gehören die mit den vorigen zusammen vorgekommenen römischen Funde an. Zwei Sigillaten: die eine nur ein Bruchstück vom Gefässrand, mit dem Stempel VICTORINUSFE (bekannter Meister aus Rheinzabern), die andere ist vollständig, mit dem Stempel TICOTALIM vom Typ Drag. 33. Den römischen Funden gehören noch ein schlanker einhenkeliger Krug, ein anderer grauer Henkelkrug, ferner ein Scriniumbeschlag, ein kleines gläsernes Balsamarium, zwei kleinere graue Gefässe, zwei Deckel, eine beschädigte Lampe, wahrscheinlich mit dem Stempel FORTIS und noch einige Bruchstücke von Gefässen an. Es handelt sich um das Gräberfeld der spätrömischen Zeit, das schon im II. Jh. angelegt wurde.

LAJOS NAGY

DIE RESTE DES MITTELALTERLICHEN KELENFÖLD (TABÁN) AUS DER RÖMERZEIT.

Das Hauptstädtische Archäologische und Ausgrabungsinstitut fand, als es in den Jahren 1935/36 an der Stelle des abgerissenen Tabán Ausgrabungen vornahm und die grosse Siedlung des Stammes der Eravisci zutage förderte, auch solche zerstreute Funde, die das Aufgeben der keltischen Siedlung und die römische Besetzung beleuchteten. Die geduldige Reichspolitik hat die Eraviskersiedlung nicht unterjocht, sondern nur pazifiziert. Neben den Überresten des Spät-LaTéne-Zeit wurde auch eine römische Abfallgrube entdeckt. Ihr Material (Vgl. die Bilder Nr. 1—9.) weist darauf hin, dass dort zwischen 80—150 n. Chr. eine Statio am Limes gestanden haben muss.

Die Spuren der Eravisker mit ihrer spät-La-Tène-Kultur sind nicht über das Jahr 100 n. Chr. hinaus zu verfolgen; sie sind im Römertum aufgegangen. Dieses Gelände wurde nach dem Zeugnis eines inschriftlichen Denkmals in die Militärwirtschaft der Umgebung von Aquincum eingeschlossen; vermutlich hat es ein ausgedienter römischer Soldat, Veteranus und gewesener Optio gepachtet, der sich hier als Weinbauer niedergelassen und den Wein an das Spital der Militärstadt geliefert hat.

Aller Wahrscheinlichkeit nach lebte auf dem mittelalterlichen Kelenföld (Tabán), als auf einem, den Zisterziensern von Peterwardein gehörenden Gut, wo man sich im Mittelalter nur mit Weinbau befasste, die antike Weinkultur fort.

Im IV. nachchristlichen Jahrhundert erlangt Kelenföld von neuem eine Bedeutung. Bei den Abbauarbeiten im Tabán wurden die Überreste eines kleinen Wachtturmes entdeckt. Die Mauern waren schon halbwegs zerstört, ihr Pfahlrostunterbau jedoch schön erhalten. Die vorgefundenen Ziegelstempel beweisen, dass der Turm zur Zeit Valentinians I. (364—375) erbaut wurde, als Frigeridus dux der Stadthalter von Pannonia Valeria war. Nach dem Untergang der Römerherrschaft war dieses Gebiet nicht besetzt. Es lag an der wichtigsten Furt in der Talmündung, im Weg der Völker der Völkerwanderungszeit. Ein verstümmelter avarischer Gräberfund wahrt das Andenken dieser Zeiten. Mit der ungarischen Landnahme gewinnt das Gebiet sofort an Bedeutung.

VERZEICHNISS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. — *Getreidespeicher aus der römischen Grube im Tabán.*
Abb. 2. — *Bruchstück eines südgallischen Prunkgefässes aus der römischen Grube im Tabán.*
Abb. 3. — *Bruchstück einer Terra Sigillata aus Lezoux.*

Abb. 4. – *Bruchstück einer pannonischen Schüssel mit eingedrückten Verzierungen.*
Abb. 5. – *Bruchstück einer pannonischen Schüssel mit innerer Bodenverzierung.*
Abb. 6. – *Bruchstück eines Kruges, mit den Resten des Besitzernamens.*
Abb. 7. – *Die im Tabán gefundenen römischen Münzen. Mittelbronzen von 1. Claudius, 2. Faustina iunior.*
Abb. 8. – *Votivtafel in Reliefwerk aus der Horgonygasse.*
Abb. 9. – *Lageplan der Ausgrabungen im Tabán.*
Abb. 10. – *Lampenbruchstück mit dem Haupt des Iupiter Ammon.*
Abb. 11. – *Bruchstück einer pannonischen Schüssel.*
Abb. 12. – *Bruchstück einer pannonischen Schüssel.*
Abb. 13. – *Bruchstück einer pannonischen rotfigurigen Schüssel.*
Abb. 14. – *Südgallisches Terra Sigillata-Bruchstück.*
Abb. 15. – *Die eingestürzte Südostecke des römischen Wachtturmes.*
Abb. 16. – *Der römische Wachtturm während der Ausgrabung, davor die Spuren des Pfahlwerkes.*
Abb. 17. – *Der römische Wachtturm während der Ausgrabung, darunter der Eingang zu zwei neuen Kellern.*
Abb. 18. – *Die Löcher der Grundpfähle des römischen Wachtturmes im Tabán.*
Abb. 19. – *Die Spuren der Pfähle des römischen Wachtturmes.*
Abb. 20. – *Gestempelte Ziegelsteine mit dem Namen des Frigeridus dux.*
Abb. 21. – *Ziegelstempel mit dem Bruchstück des Namens von Terentius dux.*
Abb. 22. – *Ziegelstempel aus dem Wachtturm in der Lánchídgasse.*
Abb. 23. – *Überreste eines avarischen Gräberfundes aus dem Tabán.*

TIBOR NAGY

DAS ALTER DER CASTRICIUS-STELE.

Mit dem Alter der Stele des *C. Castricius Victor*, eines Legionars aus Como, befasste sich die Fachliteratur wiederholt und zwar von verschiedenen Gesichtspunkten aus.[1] Bezüglich des Alters der Stele ist aber bisher keine einheitliche Meinung unter den Forschern entstanden, und dieser Umstand lässt eine erneute Untersuchung dieses Denkmals unter diesem Gesichtspunkt als begründet erscheinen. Die Fundumstände,[2] der Aufbau und die dekorativen Elemente der Stele, die Abfassung der Inschrift, sowie die Buchstabentypen weisen ihr einen Platz an unter den frühesten Soldatengrabsteinen von Aquincum (Fig. 1).

Die Person des Centurionen Marcius Turbo, der in der 4. und 5. Zeile der Inschrift erwähnt wird, bietet einen näheren Anhaltspunkt zur Datierung. Ritterling[3] und nach ihm die anderen, die sich mit dieser Frage befassten,[4] erkannten nämlich den aus anderen Quellen wohlbekannten Freund Kaiser Hadrians, den gleichnamigen Quintus Marcius Turbo in der Person des Centurionen von Castricius wieder. Die Laufbahn dieses Mannes ist in grossen Zügen bekannt.[5] Die erste, an einen bestimmten Zeitpunkt zu knüpfende Erwähnung dieses Mannes wird in einem 114 herausgegebenen Militärdiplom getan,[6] wo er als Befehlshaber einer näher nicht angegebenen Classis praetoria erscheint Seine weitere, sich immer mehr erhöhende Laufbahn interessiert uns in diesem Zusammenhang nicht. Auf Grund des oben erwähnten Diploms steht es nämlich ausser Zweifel, dass Marcius Turbo vor 114 als Centurio in der *legio II. adiutrix* diente. Zu dem Zeitpunkt seiner Dienstzeit, als der Castricius-Stein aufgestellt wurde, hielt sich die Legion bestimmt vorübergehend oder ständig in Aquincum auf. Zur genaueren Datierung kommen also nur die folgenden Zeitpunkte im Frage: die Jahre 88/9 und 91/2, die

1 *B. Kuzsinszky*, Bp. R. VII. 1900. S. 21, Nr. 17. stellte die antiquarischen Gesichtspunkte in den Vordergrund. *A. Furtwängler* (Abh. d. kgl. bayer. Akad. d. Wiss. I. Kl. XXII. 1905. S. 502) erwähnt die Stele als ein bedeutendes Denkmal des von ihm ausgearbeiteten Legionärstils. Innerhalb der pannonischen Bildhauerei behandelte unsere Stele *H. Hofmann*, Röm. Militärgrabsteine d. Donauländer. Wien, 1905, S. 68—69, Nr. 55 und *A. Schober*, Die röm. Grabsteine von Noricum u. Pannonien, Wien, 1923, S. 76., Nr. 162. — Zuletzt behandelte *V. Kuzsinszky*, Aquincum. Ausgrabungen u. Funde, 1934, S. 155 ff. diese Stele zusammenfassend. Weitere Literatur s. unten bei der Erwähnung des Marcius Turbo.

2 Sie wurde beim Abreissen der Ofener Redoute, an der Römerstrasse, zusammen mit anderen drei Grabsteinen aus vorhadrianischer Zeit (CIL III. 14349.4, 14349.9 u. Budapest Régiségei VII. S. 20) gefunden.

3 *E. Ritterling*, PW-RE XII, Sp. 1445.

4 *A. Stein* PW-RE XIV., 1930, Sp. 1598. *C. Patsch*, Der Kampf um den Donauraum unter Domitian u. Trajan (SbWAk 217) 163—164. — *A. v. Premerstein*, Das Attentat der Konsulare auf Hadrian (Klio Beih. VIII. 1908) S. 13 ff, 16 ff.

5 SHA. vita Hadr. 2, 2. 3, 9 (*Hohl*, I. S. 3—4, 5.) Cassius Dio, LXIX. 18, 1—4 (*Boissevain*, III. S. 237—238.) *W. Weber*, Untersuchungen z. Gesch. d. Kaisers Hadrianus. Leipzig, 1907, S. 71 f. — *E. Ritterling*, Arch. Ért. 41, 1927, S. 285. — *A. v. Premerstein*, C. Iulius Bassus Klient d. jüngeren Plinius u. General Trajans (SbBerlAk Jg. 1934. H. 3.) S. 44 und die in der vorherigen Anmerkung angeführte Literatur.

6 CIL XVI. Nr. 80.

suebisch-sarmatischen Kriege Domitians, an denen auch die *legio II. adiutrix* teilnahm,[7] ferner das Jahr 107 und die folgenden bis zum Jahr 114, als die Legion aus Dazien endgültig nach Aquincum verlegt wurde.

Die Stileigentümlichkeiten der Stele helfen uns, von diesen beiden Möglichkeiten den richtigeren Zeitpunkt zu wählen. Auch die bisherige Forschung hat schon hervorgehoben, dass die Darstellung des Verstorbenen (Vollgestalt), sowie die dekorativen Elemente (die Verzierung des Tympanons mit akanthusähnlichen Blättern) entschieden auf das Rheingebiet hinweisen. Wir müssen also die Stilrichtungen der Bildhauerkunst dieser Gegend vor Augen halten, umsomehr, da auch unsere Legion aus dem von dieser Gegend künstlerisch beeinflussten Britannien an die Donau kam.

Die Gestalt des Castricius steht in einer breiten, sich in Halbkreisform allmählich nach innen vertiefenden Nische, in voller Vorderansicht. Seine Gestalt verbreitet sich flach in der Nische und füllt diese vollkommen aus. Der Helmteil drückt sich an den oberen Rand, und auch der Oberteil des schräg gehaltenen Pilums verfolgt dicht die senkrechte Linie des Randes. Eine weitere Folge der im Verhältnis zur Nische unproportionierten Komposition ist, dass nur ein Dreiviertelteil des ovalen Schildes in der Nische Platz hat. Neben der Überdimensionierung der Figur sind auch die anatomischen Missverhältnisse des Körpers zu gross. Die Beine sind zu lang, der linke Arm zu kurz, der Hals fehlt völlig. Der rechte Unterarm erweckt deshalb den Anschein, als ob der Bildhauer eine Verkürzung angewandt hätte. Zur Betonung der Plastizität wandte der Bildhauer nicht die geringe Verdrehung des Körpers nach rechts oder links an, wie dies an zeitgenössischen Grabsteinen der Rheingegend zu beobachten ist. Die steife Körperhaltung des Castricius, die Darstellung seiner Figur in harten Zügen, weicht vollständig von den in Pannonien seit Hadrian erscheinenden, hellenistischen Vorbildern folgenden Darstellungen von Vollgestalten in weichen Zügen ab.[8] Der Bildhauer hat ferner das sog. stehende und das spielende Bein deutlich unterschieden. Das Körpergewicht ruht auf dem rechten Bein; das linke ist etwas nach rückwärts gezogen und die Ferse gehoben. Während die Beine im Dreiviertelrelief, plastisch dargestellt sind, vertieft sich der breite, flache Oberteil des Körpers, zusammen mit dem nur mässig gewölbten Brustteil, in den Hintergrund; die Umrisse des Körpers sind hier nur nachgezogen. Der Kopf ist mässig nach vorn gebeugt und sitzt unmittelbar auf den Schultern. Die Beine und der Kopf sind sorgfältig bearbeitet. Diese Sorgfalt geht in der Wiedergabe der vom Gurt herunterhängenden Lederriemen und der Lederverzierungen des *balteus* bis zur minutiösen Kleinlichkeit. Der Oberkörper und die Arme sind demgegenüber nur grob ausgehauen. Der rechte Unterarm ist eine formlose Fleischmasse. Die Randverzierung des Lederharnischs hat der Bildhauer hier nicht einmal angedeutet. Auf der formlosen, ausgestreckten linken Hand deuten nur tiefe Einschnitte die stabartigen, langen Finger an, während die Fingernägel sorgfältig dargestellt sind. Parallel zur reliefartigen Behandlung und zur Bestrebung nach Plastizität erscheint die grosse, glatte Flächen (Brustteil) und Kleinlichkeit bevorzugende Sorgfalt. All dies wäre dem Bildhauer zuzuschreiben, wenn diese in allen Beziehungen zum Ausdruck kommende Zwiefachheit nicht zugleich die Eigenschaft des »Legionärstils«[9] der Flavierzeit wäre, dem auch unsere Stele auf Grund der Darstellung des Castricius angehört. Das ovale, fleischige Gesicht ist hart modelliert. Der Stirnteil ist schmal und nicht

7 *C. Patsch*, a. a. O. S. 34 ff, 39 ff. — *R. Syme*, Laureae Aquincenses I. 1938. S. 270 ff. — *U. Kahrstedt*, Domitians Politik zwischen Donau u. Main (Bonn. Jahrb. 1940. S. 63—70.)

8 S. z. B. der Grabstein des Mestrius (*A. Schober*, a. a. O. Nr. 157) und die bei ihm angeführten weiteren Beispiele.

9 Neben den grundlegenden Ausführungen von *A. Furtwängler*, a. a. O. S. 500 ff. siehe die Ergebnisse von *L. Hahl*, Zur Stilentwicklung d. provinzialröm. Plastik in Germanien u. Gallien, Darmstadt, 1937, S. 12 ff. mit den Bemerkungen von *Helmut Schoppa*, Die Welt als Geschichte, IV. 1938. S. 331. ff.

gewölbt, sondern flächenartig. Der Augenteil ist stark betont. Die Augenhöhle, in der grosse, längliche und sich verjüngende Augäpfel sitzen, wird oben von einem breiten, geschwungenen Streifen begrenzt. Die Augenlider umschliessen als schmale, geschwungene Bänder die pupillenlosen Augäpfel. Die schmalen, dünnen Lippen sind etwas geöffnet. Das Gesicht wird nach unten schmäler und wird von einem runden, einigermassen energisch vorspringenden Kinn abgeschlossen. Ähnliche Stileigentümlichkeiten weist das Portrait eines Grabsteins aus Gran *(Solva)* aus der Zeit Domitians[10] und besonders hinsichtlich der Behandlung von Stirn und Augen das Medusenhaupt auf, das auf dem *umbo* des Schildes von Castricius dargestellt ist. Das unter dem mit Hörnern verzierten Helm sichtbare Haar wird von geschwungenen, schrägen Linien in Stränge eingeteilt, ebenso, wie auf den Bildnissen aus der Zeit Domitians.[11]

In der Darstellungsweise der Figur des Castricius vermengen sich ältere Überlieferungen der abendländischen Provinzialkunst mit neueren Bestrebungen. Die archaisierenden Züge werden sofort klar, wenn wir unsere Stele mit dem ungefähr fünfzig Jahre früher verfertigten Grabstein des *Cn. Musius*, Aquilifer aus Mainz, vergleichen.[12]

Die Auffassung des Körpers ist hier eine andere; die Gestalt des Aquilifers ist viel plastischer. Die steife Haltung ist jedoch beiden gemeinsam. Ferner zeugen zahlreiche Einzelheiten der Ausdrucksweise von derselben Unbeholfenheit, wie auf der Stele des Castricius. Im Aufbau des Körpers sind die unverhältnismässig langen Beine, der kurze Unterleib und die breite, doch im Verhältnis zum Unterleib flache Brust beiden gemeinsam. Beachtenswert ist die auf den oberen Rand des dem Bein angelehnten Schildes gelegte grosse Hand, deren lange, gerade, von tiefen Einschnitten abgeteilte, ungegliederte Finger auf der Stele des Castricius wiederzufinden sind, doch hier in einer noch flacheren und noch mehr schematischen Fassung. Ein halbes Jahrhundert später, in der Flavierzeit, begegnet uns auf den Grabsteinen der Rheingegend eine andere, mit der der Castricius-Stele identische Auffassung des Körpers. Die Figur wird gegen Ende des I. Jhs immer flacher und reliefartiger, verwächst beinahe mit dem nischenartigen Hintergrund, der ebenfalls an Tiefe einbüsst und immer flacher wird. Eine gewisse Auflösung der Steifheit bedeutet die Unterscheidung des sog. stehenden und spielenden Beines. Diese Züge sind alle, wie wir sahen, auch auf der Stele des Castricius vorhanden. Der Bildhauer dieser Stele hat also die Figur des in Aquincum verstorbenen Legionärs schon in der Kenntnis der Soldatengrabsteine der Rheingegend aus der Flavierzeit dargestellt.

Nicht nur hinsichtlich des Stils, sondern auch der Bewaffnung sind für uns die zeitgenössischen Grabsteine der Rheingegend sehr aufschlussreich. Auf dem in den Achtzigerjahren verfertigten Grabstein des *C. Val. Crispus* (Hahl, a. a. O., Taf. 4., Abb. 3.) weisen das schwere Pilum, der grosse Knopf des Gladius, die glockenförmige Parierstange, die vom Gurt herabhängenden, verzierten Lederriemen in Einzelheiten gehende Übereinstimmungen mit den entsprechenden Teilen der Stele des Castricius auf. Die Gesichtschutzbleche des Helms berühren sich mit ihren schmalen Enden ebenfalls unter dem Kinn und verdecken die Ohren. Später, zur Zeit Trajans, werden die Ohren von diesen schmalen Schutzblechen freigelassen,[13] ein Beweis mehr, dass die Stele des Castricius nicht aus der Zeit Trajans stammen kann. Die antiquarischen Anmerkungen und die Stileigentümlichkeiten weisen eindeutig auf das Zeitalter Domitians hin. Die aus dem Text der Inschrift erbrachten Beweise schränken wiederum diesen grösseren Zeitraum auf die Jahre zwischen 88 und 92 ein.

10 Veröffentlicht von *J. Szilágyi*, Arch. Ért. 51, 1938, S. 45 ff, Abb. 1.
11 *R. West*, Römische Portraitplastik II. München, 1941, S. 20 ff, Taf. LI, Abb. 14 ff.
12 *A. Furtwängler*, a. a. O. Taf. XI, Abb. 1. Germania Romana, Taf. III. v. Abb. 3. — *L. Hahl*, a. a. O. S. 13—14.
13 *K. Lehmann — Hartleben*, Die Traianssäule. Tafelband, passim.

Zum Schluss behandelt noch der. Verfasser den blätterartigen Kyma-Rahmen des Inschriftfeldes. Auf der Stele des Castricius reihen sich die gedrängten, charakterlosen Blätter dicht aneinander (S. Abb. 1.). Wir haben hier eine vereinfachte Form des naturalistischen Kymas der Zeit des Augustus,[14] dessen mittelbare Vorbilder die sepulchralen Steindenkmäler Italiens aus dem I. Jahrhundert, die Sarkophage, Grabsteine,[15] Grabaltäre, Aschenurnen,[16] bzw. die identischen Blattverzierungen ihrer Inschriftfelder liefern.

Aus Italien gelangt dann diese Form der Randverzierung in die westlichen Provinzen, unter anderen nach Dalmatien,[17] Gallien[18] und in die Rheingegend. In dieser letzteren wird das Inschriftfeld auf einer Gruppe der Soldatengrabsteine der Flavierzeit[19] von einer gewundenen Form des Blätterkymations umrahmt, die bereits von Studniczka behandelt wurde.[20] Auch das Blätterkyma aus der Zeit des Augustus ist auf dem Grabstein des *Aquilo* (Mitte des I. Jhs) belegt.[21] Nach all diesem kann es also keinem Zweifel unterliegen, dass auch das unmittelbare Vorbild für die Verwendung des Kymations auf unserer Stele in der Rheingegend zu suchen ist.

Die architektonische Randverzierung der Castricius-Stele ist unter den sepulchralen Steindenkmälern Pannoniens aus dem I. Jh. einzig in ihrer Art. Aus den nachfolgenden Jahrhunderten kennen wir diese Form der Umrahmung[22] von einigen Altären[23] und vom Bruchstück einer Inschrift auf einem Gebäude in Aquincum (Abb. 2.).[24] Diese vereinzelten Beispiele sind aber schon Schöpfungen lokaler Bildhauerwerkstätten, und sie geben auch in der Randverzierung die durch die Kunst des Reichs verbreiteten Verzierungselemente wieder. Die Vorliebe für die Pflanzenornamentik[25] liess jedoch diese klassische Randverzierung nie zur Bedeutung kommen.

14 S. hierzu das bei *H. G. Beyen*, IdI. 42. 1927. S. 54—56. zusammengestellte Material. V.gl. noch *C. Weickert*, Lesbische Kymation S. 94. *G. Q. Giglioli*, Bull. Com. LVIII. 1930. S. 151. — *G. Mancini*, Bull. Com. LXIII. 1935. Taf. 1. — Auf die griechischen Vorbilder weist hin.: *H. G. Beyen*, Die pompeianische Wanddekoration I. Haag, 1938, S. 331, Anm. 2.

15 Einige Beispiele: Caffarelli-Sarkophag (*G. Rodenwaldt*, Berliner Winckelmannsprogramm 1925.) — *G. Brusin*, Aquileia Nostra, XI. 1940. S. 29—30, Abb. 4. — *H. Dütschke*, Antike Bildwerke Nr. 483, 493. (Verona), 591 (Parma). — Brizio, N. d. Sc. 1898. p. 486 (Bologna) usw.

16 *W. Altmann*, Die röm. Grabaltäre der Kaiserzeit. Berlin, 1905, S. 10—11, 27, Abb. 18; S. 134 u. Abb. 109, 111; besondere Aufmerksamkeit verdient S. 192, Abb. 154 u. S. 150, Abb. 121.-IdI. 48. 1933. S. 570, Abb. 1. — *W. Zahn*, Die schönsten Ornamente u. merkwürdigsten Gemälde aus Pompeji, Herculaneum u. Stabiae, I. 1842. Abb. 1, 21, 41.

17 Ö. Jh. I. 1898. Beibl. p. 130, fig. 41; XI. 1908. Beibl. col. 77—78, fig. 54; XIV. 1911. Beibl. p. 25, fig. 20.

18 In Südgallien erscheint das Blätterkyma in Vienna (*Espérendieu*, Nr. 345, vgl. 337), Vaison (Nr. 290) als Randverzierung einiger Tafeln mit mythologischen, bzw. Opferszenen, während es auf einer Stele aus Zürzach (*Espérendieu* Nr. 5446) nur die beiden Längsseiten umfasst. Auf einheimischen Stelen aus Convenae (Les Comminges) ist dieses Ornament so weit vereinfacht, dass es nicht sicher zu entscheiden ist, ob man einer Verzahnung oder einem dorischen Kyma gegenübersteht. (*Espérendieu*, Nr. 883—890, 1032.) Vgl. noch Nr. 2856, 1, 2, 23, 3458, 3566.

19 *R. Weynand*, Bonn. Jb. 108/9, 1902, Nr. 151, 159, 160. (Zahlbach), 167 (Wiesbaden), 178. Vgl. *Körber*, Mainzer Zeitschr. XIV. 1919, p. 21—23, Abbildungen.

20 *Fr. Studniczka*, Tropaeum Traiani. Leipzig, 1904, S. 73. ff.

21 *W. Ruesch*, Germania 25, 1941. p. 101, Taf. 11.

22 Diese späteren Beispiele werden wir gelegentlich noch besprechen.

23 Aquincum: CIL III. 3485. — *T. Nagy*, Aquincum vallásos élete. (Budapest Tört. I. 1942, Taf. LX. Fig. 1.) — Una-Tal: *L. Sergejewski*, Glasnik LI, 1939, p. 12, fig. 3. — Konjice: CIL III. 15205. — *V. Hoffiller- B. Saria*, Antike Denkmäler aus Jugoslavien, I., p. 38, Nr. 82.

24 Inventarnr. 469. Unveröffentlicht.

25 Behandelt bei *G. Erdélyi:* A pannóniai síremlékek ornamentikája. Diss. Eger, 1929, passim.

VERZEICHNISS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. — *Die Castricius-Stele.*

Abb. 2. — *Fragment einer Bauinschrift mit Kyma-Rahmen des Inschriftfeldes.*

TIBOR NAGY

NEUE LESUNG DES GRABSTEINS CIL. III. NR. 14351.

Die aufmerksame Untersuchung des Originals ergab, dass nach dem Buchstaben E der Namensform ATEI kein I, sondern ein F steht (senkrechte Hasta, der sich oben und in der Mitte je eine kurze, wagerechte Linie anschliesst). Demnach ist also die richtige Lesung: *...ucus, At(a)e f(ilius)* usw. Der Gatte der verstorbenen Lucida hatte also den auf Steindenkmälern in Aquincum öfters vorkommenden und auch von anderen Orten Pannoniens wohlbekannten keltischen Namen At(t)a[1] und nicht den Namen Ateius geführt.

[1] *T. Nagy*, Pécs sz. kir. város »Majorossy Imre« múzeumának 1939—40. évi Értesítője, S 13. f.

ÉVA BÓNIS

TONBECHER MIT GLASSCHLIFFDEKORATION AUS AQUINCUM.

Der Hohlschliff, die beliebte Glasverzierung der Glasfabriken (Abb. 1, 2), wurde durch die Töpfer mit Vorliebe in Tonmaterial nachgeahmt. Schon der keltische Resatus wendete diese Technik in Aquincum an und gebrauchte graues Tonmaterial (Abb. 3.). Später wurden Becher aus Ton auch in roter Farbe hergestellt; manche Exemplare sind uns aus Aquincum (Abb. 4, 5) und aus Szőny vom II. Jahrhundert bekannt (Abb. 6). Diese Ausführung gelangte wahrscheinlich durch pannonische Vermittlung auch nach Dazien; Glasschliff imitierende Becher wurden in der Töpferei zu Maroskeresztur in grosser Menge hergestellt (Abb. 7, 8). Wir können bis jetzt nicht bestimmen, ob die in Aquincum gefundenen Gefässe aus rotem Material eine direkte Fortsetzung der früheren grauen Gefässe bilden, oder unter dem erneuernden Einfluss der ohne Unterbrechung aufrecht erhaltenen westländischen industriellen Verbindungen verfertigt wurden. Eins ist bestimmt, dass, während dieses Ornament in der Glastechnik auch später ohne Unterbrechung in Gebrauch gewesen ist, Tongefässe mit derselben Verzierung in Pannonien aus späterer Zeit bisher nicht bekannt sind.

VERZEICHNISS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. – *Bruchstücke von einem Glasbecher und von Schalen aus Aquincum.*
Abb. 2. – *Glasbecher aus Poetovio.*
Abb. 3. – *Glastechnik nachahmender Tonbecher im Museum von Aquincum.*
Abb. 4. – *Bruchstücke von Tonbechern aus Aquincum.*
Abb. 5. – *Glastechnik nachahmender Becher aus Brigetio.*
Abb. 6. – *Bruchstück eines Bechers aus Maroskeresztúr.*
Abb. 7. – *Querschnitte der Becher: 1. Aquincum. 2. Maroskeresztúr.*

OTTÓ B. KELÉNYI

DER DIAMANTRING DER FRAU BARBARA DEÉSI.

Thomas Amadäus von Ferrara, erzbischöflicher Vikar zu Gran erliess in den Jahren 1504—1508 eine Verordnung an seinen Klerus, in der er die Priester dazu anhält, dass sie von der Kanzel aus die Aufmerksamkeit der Gläubigen auf den verlorenen goldenen Ring der Frau von Imre Deési, kgl. Truschsessen (dapiferorum regalium magister) lenken. Im Ring war ein pyramidenförmiger Diamant eingefasst. Diejenigen, die den Ring auch trotz dieses Aufrufs nicht zurückgeben würden, fallen unter Acht. Die Angabe über den Ring ist eine der ältesten in den ungarischen urkundlichen Denkmälern. Die Pyramide ist die älteste Bearbeitungsform des Diamants.

OTTÓ B. KELÉNYI

ZUR BELAGERUNG VON OFEN IM JAHRE 1530.

Der kaiserliche General Wilhelm Roggendorf zog Ende 1530 nach Ofen, um die Burg von König Johann, dem Gegenkönig Ferdinands I. einzunehmen. Die Unternehmung scheiterte. Die gelegentlich neuerer Forschungen entdeckten zeitgenössischen Briefe König Johanns und Roggendorfs werden hier mitgeteilt, die viele Angaben über die Lage der Belagerer und der Belagerten, sowie über die Stimmung enthalten, die der Krieg im Land hervorrief.

OTTÓ B. KELÉNYI

DIE AUFTEILUNG EINES HAUSES IN OFEN IM JAHRE 1491.

Die Erkenntnis der bürgerlichen Baukunst der mittelalterlichen Burg Ofen macht trotz der ausgedehnten Forschungsarbeiten der letzten Jahrzehnte nur wenig Fortschritte. Gegenständliche Denkmäler geben kaum Anhaltspunkte zur Lösung des Problems, und die wortkargen Mitteilungen der schriftlichen Quellen fördern mehr nur die topographische Abgrenzung. Ein Teilungsabkommen vom J. 1491, das den vierten Teil eines Hauses in der Burg zu Ofen behandelt, gibt uns einen Anhaltspunkt für die Vorstellung der Einteilung eines grossen bürgerlichen Hauses. Das in der Urkunde erwähnte Haus hatte ausser den Nebenräumen 16 Räume.